

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

श्रीकेशवप्रियमालामा द्वितीय रत्नम्

पद्मान्यग्रमापपाण्यारीण कवितार्किकचूडामणि-
पर्वतीय—श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय-
विरचितम्

तर्ककुतूहलम्

सम्पादक
जनार्दनशास्त्री पाण्डेयः
एम ए, साहित्याचार्य

प्रकाशिका
श्रीनित्यानन्द-स्मारक-समितिः
वाराणसी

‘ With the financial assistance from the Ministry
of Education, Government of India’

भारतीयशासनसाहाय्येन कृतमात्रं मुद्रणम्

प्रथम सस्करणम् १९००

© स० २०२८ वै०

मूल्यम्

प्रकाशक —

मन्त्री

श्री नित्यानन्द स्मारक समिति
के ३२१४७ ४८ दण्डपाणिवली
वाराणसी-१

मुद्रक —

बोस्तुभानन्द पाण्डेय
पर्यतीय-मुद्रणालय
पञ्चगङ्गा, वाराणसी

Foreword

To the scholars of Sanskrit, the name of Shri Vishweshwar Pandey is not unfamiliar, though it may not be as well known as it deserves to be. While some of his writings have seen the light of day, there are still many that have to be unearthed and brought into the open. 'TARKEUTUHAL' is one such gem which Shri Nityanand Smarak Samiti is presenting to the lovers of Sanskrit language and literature.

Vishweshwar was a man of amazing genius who flourished towards the close of the eighteenth century. He strode like a colossus in the varied fields of Sanskrit learning. If Mandar Manjari is a monument to his power of creative fiction, TARKKUTUHAL is a gymnastic exercise in Naiyayik reasoning, a fine example of verbal dialectics presenting the Naiyayik point of view in regard to the phenomenal world and holding its own in sheer subtleties of reasoning. Of the six facets of orthodox and traditional Hindu metaphysics, Nyaya-Vaisheshik form the backbone of the ancient Hindu thought, attempting to probe into the mysteries of the phenomenal world from a logical point of view. Unlike the Vedantist, the Naiyayik postulates the reality of the material world and proceeds on the basis of the causative functioning of the manifest. The effect and cause are a binding universal law, and every atom of matter is conditioned in its operational behaviour by its causative nucleus. In a reasoning of this kind the visible forms of the manifested matter cannot be brushed aside as hallucinations of mind or delusions of thought.

The theory of Maya is thus not acceptable to the student of Nyaya Vishweshwar assumes this attitude and dives into the Upanishadic lore, collecting passages bearing on the illusory nature of the world around us and otherwise, and then embarks on a reinterpretation to prove that the Naiyayik view is the correct one. It is not only in the views set forth by him but also in the manner of semantic reasoning and interpretative acumen displayed by him that his personality, depth of learning, freshness of thought, are fully revealed, and the real significance of this unique work unfolded. He has allowed a fresh breeze to blow into the time-worn and traditional argumentative paraphernalia of earlier metaphysicians, and has given a new dimension to the metaphysics of Nyaya. It is the effectiveness of the argumentative art displayed here that marks him out amongst the giants of late eighteenth century Sanskrit writers; his style of writing, presentation of material, forceful reasoning, and diction take him back to the earliest ages of Sanskrit writers who packed meaningful loads of scholarly thought in the chiselled aphoristic idioms. Vishweshwar is fresh, original and profound and a master of style. What an amazing fecundity did he possess that he at once shone like an unrivalled star in all spheres of creative writing, fiction, poetry, drama, rhetoric to name only a few. In the list of his works, printed or unpublished, are included all the different kinds of creative or critical writing.

प्रकाशकीयम्

ब्रह्मीभूत महामहोपाध्याय पण्डितनित्यानन्दपन्तपर्वतीयमहोदयाना जन्मशताब्दिमहोत्सव पौषकृष्णत्रयोदश्या २०२४ वै० वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य मुत्पन्नवने महना समारोहेण सम्पन्नोऽभवत् । तत्रैव काशीस्थपर्वतीयैरिदं निरूपायि यत् काश्या पूज्यपर्वतीयपादाना स्मृतिश्चिरस्यायिनी भवेदेतदयमेकस्या स्मारकसमिते सगठन कर्तव्य-मिति । श्री प्रो गणेशदत्तशास्त्रिमहोदयानामाव्यक्ष्ये सगठिता समिति राजकीयनियमानुसार पञ्जीकृता च । अस्याश्च समिते पर्वतीयस माजस्योत्थापकेषु बहुपूद्देश्येषु अयमप्येक आसीदुद्देश्यो यत् पर्वतीय-विद्वद्भिरचितानामद्यावधिप्रकाशमनुपगताना रचनाविशेषाणा सकलन प्रकाशन च कर्तव्यमिति । स्वल्पनैव कालेन समित्या बहुशोऽज्ञात-चराणा कृतीना सकलन कृत क्रियते च । समिते कार्यकारिण्या परिपदा निश्चित यत् विद्वन्मूर्धन्यस्त्रीविश्वेश्वरनूरिविरचिता ग्रन्था संस्कृतवा-ङ्मयेऽस्तीव लघावरा महत्त्वपूर्णा विद्वदुपकारकाश्च । तेषु येऽप्रकाशि-तास्ते त्वप्रकाशिता एव ये प्रकाशमुपगतास्तेऽपि सम्प्रति प्रायो दुर्लभा एव सन्ति, अतस्तेषा समग्रोपलब्धग्रन्थाना क्रमशो मालारूपेण प्रकाशन समित्या कर्तव्यमिति । तमेव निर्णयमनुसृत्य तर्ककुर्वन् प्रकाश्य विदुषा पुरत उपस्थाप्यते ।

वर्षशतकात्पूर्वमेव विद्वन्मूर्धन्यै स्वर्गीयपण्डितकेशवदत्तशास्त्रिभि स्वय परिश्रम्य बहुव्यय च कृत्वा पर्वतीयविद्वद्भिर रचिता भूयासो ग्रन्था सङ्कलिता आसन् । तत एव तत्तनूजन्मभि श्रीगणेशदत्त-शास्त्रिभि एतद्ग्रन्थकृतप्रणीना मन्दारमञ्जरी कुसुमाभिघटीकासवलिता प्रथमरत्नरत्ना प्रकाशिताऽऽगोत् । तस्यामेव ग्रन्थमालाया द्वितीयमिदं ग्रन्थरत्नमेतर्हि मुद्रितम् । यदि विद्यानुरागविपुलैर्विद्वद्भिरेतान् ग्रन्थान् समाहृत्यास्माकमुत्साहवर्धन पर्वतीयवन्धुभिश्च स्मारकसमितेर्यथासम्भव साहाय्य करिष्यते चेदाशास्महे शोधमव वय वहूना दुर्लभाना ग्रन्था-न्नुपस्थापने समर्था भविष्याम इति ।

निवेदक

सुरेशचन्द्रपन्तः

मन्त्री

नित्यानन्दस्मारकसमिते

प्रास्ताविकम्

ग्रन्थकर्तुः परिचयः

अस्ति च हिमाद्रेरुपत्यकाया गुरम्या “अलमोडा” भिद्याना नगरी, तस्याञ्च-
तुष्क्रोशान्तरं यावन् पाटियाख्यो ग्रामः पाण्डेयाभिजनानां भरद्वाजगोत्रीय-
ब्राह्मणाणां वसतिः । तत्र चाभवन्नक्ष्मीधरपाण्डेयो नाम करचन सर्वशास्त्र-
पारङ्गतः पण्डितप्रकाण्डः । श्रूयतेऽनपत्यतातापत्येन तेन काशीमागस्य
कोटिलिङ्गार्चनं कृतम् । तत्तपस्तुष्टेन च भगवता विश्वेश्वरेण स्वप्ने “मत्स-
हसमेव पुनमाप्नुहि” इति वरो दत्तः । तद्वरप्रभावादेव मुदीर्ष्य वयमि लब्धस्य
पुनस्य नामाप्यनेन ‘विश्वेश्वर’ इत्येव कृतम् । अयं च विश्वेश्वरो जन्मत एव
विविन्नप्रतिभामम्बन्न आसीन् । पञ्चवर्षवयस्क एव कृनोपवीतः पङ्क्त्याला-
पादिना सर्वानाश्चर्यचकितांश्चक्रे । दशवर्षानन्तरं तु यं कमपि शास्त्रमधि-
जिगाम तस्मिन्नेव ग्रन्थनिर्माणे प्रारभे । सर्वाप्यपि शास्त्राप्यनेन स्वपितुः
सकाशादेवाधिगतानीति तद्रचितग्रन्थेभ्यः स्फुटमेवावगम्यते ।

१. यथा—

लोकस्वान्तघनाशकारपटलप्रखमदीपाङ्कुरा
विद्याकल्पचताग्रनानजननं योजं निवानङ्गिनाम् ॥
मन्थेमीति ममासता सुविमला मालाममानारिचर
श्रीलक्ष्मीधरविद्वद्भिननिनोदीता परागापयः ॥

(वरकङ्कुराहते, वनङ्कारकौमुभे च)

सद्विद्वत्पदवाक्यमाननिगमानूपारिपारङ्गम—
श्रीलक्ष्मीधरलक्ष्मीधरजनुया विश्वेश्वरेणोदिते ।
श्रीमिद्वान्तमुद्यानिषो मुधिपणैरव्यापमयायत
ध्यायध्यायनिहाभिधेयमपुना शोभाय धीर्धायनाम् ॥

(मिद्वान्तमुद्यानिषो)

वाग्देवना द्विरदवक्त्रमपि प्रणम्य लक्ष्मीधरस्य विदुषश्चरणानुनाम् ।

भावानलङ्करणकोस्तुमगुम्फितान् स्वान् विश्वेश्वरो विवरितुं यतते ममानात् ॥

(अलङ्कारकौस्तुमटीकायाम्)

स्थितिकालः

अथ कदा प्रादुरभवत् कदा च ब्रह्मीभूत इति तिथिस्तु दृष्ट नैव वक्तुं शक्यते, किन्तु निश्चिनमेवेतद् यदयं वैक्रमेऽष्टादशशतके विद्यमानं चासीत् । यतो हि सिद्धान्तमुघानिघावनेन भट्टोजिदीक्षितमतमालोचितम्, किन्तु तत्पौत्रस्य शब्दरत्नवर्तुं हरिदीक्षितस्य सुप्रसिद्धं वैयाकरणस्य नागेशस्य वा नामापि न क्वचिद् गृहीतम्, एतेन प्रतीयतेऽथ भट्टोजिदीक्षिनादनन्तरवर्ती हरिदीक्षिताश्च पूर्ववर्ती इति । अलकारकौस्तुभेऽप्यनेन अप्पद्यदीक्षितस्य पण्डितराजजगन्नाथस्य च मतं स्पष्टमालोचितम्, अतः स्पष्टमेव तयोरनन्तरवर्तीति । श्रूयते च हरिदीक्षितेन वाक्षीमागतेनास्य दर्शनं कृतमासीत् । सरस्वतीभवन्ग्रन्थालयस्यनैपथीयचरितटीकायां भावप्रदीपाख्यायामन्ते श्लोको विद्यते—

८ ३ ६ १

अस्मिन् व्याकरणत्रयोरस्रसाप्तख्याः समा विभ्रति
श्रीहालस्य शकेऽधिपञ्चमि सहोमासस्य पक्षे सिते ।

श्रीहर्षोक्तिपु नैपथीयचरिते भावप्रदीप कृति
श्रोतानाङ्घ्रिसरोरुहा प्रथयितुं द्राक् पर्गुरामोऽलितत् ॥ १ ॥

एवमेव रसमञ्जरीटीकायां अन्तेऽपि—

धीमन्हीमहितनतदनीमधीमन्मूर्धन्यताकलिनमङ्गतधन्यताक ।

रुधमीपरो यमुदगुत नुर प्रसूता विरवेश्वरस्य कृतिरस्य चिरस्य लोके ॥

(रसचन्द्रिकायाम्, दीधितिप्रवेशे, कवीन्द्रवर्गभरते च)

नूरीन्द्रमौनिमुकुटामनरत्नदीपलक्ष्मीधराख्यबुधवयंतनूद्भवैव ।

विरवेश्वरेण हृदयगृहदां मनाथ रोमावनीगतकमेतदकारि चारु ॥

(रोमावलीगतके)

प्रणम्य नम्यकप्रतिपत्तिरस्य लक्ष्मीधराऽयं धिपणं धराया ।

विरवेश्वरेण कियते समामात् नमञ्जरीनाख्या रसमञ्जरीयम् ॥

(रसमञ्जरीटीकायाम्)

अन्तर्धानितुं भावत्रयपरिपद्बालावितानापिड—

धीलक्ष्मीपरमोधरप्रतिपदा धाराभिरापाधितः ।

आपानु कवित्रायुषोदधिप्रमुद्भाट्टपृथगानन्दमुतं

रतीताभिर्निरमात् न काव्यनितक विरवेश्वरः सृष्टिभिः ॥

(काव्यतिलके)

= ३६१

दिग्गुणतुंगगलाञ्छतमुक्ते शालिवाहनकृते जयकृष्णः ।

श्रावणीमसिन्तनसदगम्या निनिनि निनुरिमा विलिलेख ॥

उपर्युक्तयोः मदारसि ज्योत्स्नोरायानि यन् १६३२ शकाब्देऽयं विद्यमान
श्रीमोक्ष इदमसि ज्योत्स्नोरायानो मूच्यते यदस्य महाभागस्य द्वौ पुत्रावास्ता
पुत्रोरानन्तपुत्रास्तौ । प्रथमज्योत्स्नेन द्राक् अलिङ्गत् इत्यनेन सनाय्यने
यस्य श्रवोनिम्न पुत्रश्च मदिनि लिनेत् ।

एतदनन्तर चैतदीपवशजा नागी विहाय गमातउर्वानि "अनूपगह-
राल्हे" नगरे स्तु ।

श्रूयते चन्कारिशद्वपवन् एवम जिवनामुज्यमाप ।

पाण्डित्यं रचनापद्धतिश्च

अन नैदानिकपुराणर, वैदारगगाशरी, आलङ्कारिकप्रवरः, मद्यपद्यो-
नपरचनावानुरोप्रवीरु काव्यकलात्मनो महाशक्तिशालीदिव्येत्प्रतीतग्रन्थैः
प्रयत्नीभव जेव । पररक्तवन्दते यथा विन्दगमस्य सामर्थ्यं तयैव स्वपक्ष-
स्थानेऽपि । इदं नु निश्चित यदन प्रथम नैदानिकस्तनोऽन्पत्किमपि, पनो
हि समग्राध्यस्य रचनापद्धतिर्नैव्यन्नायनरिपाटया सर्वतोऽनुस्पृता । कोमल-
हृदयशक्तिणि काव्येऽन्वय दार्शनिकान् पदार्थान् कथा चन्कारिकरीत्या
ननिवेदयतीति मन्दारमञ्जरी द्रष्टव्यम् ।

प्रमादगुणपरिहारस्य वरुणवद्धति, लडुनस्यापि विषयस्य विस्तरेण
विवेचननम् रोचने । यदावरनद्वारायमेवास्यापि प्रवृत्तिः यत् कस्मिन्नपि
त्रिके यदत्र काष्ठं मनुद्गावदिनु शक्यन्ते तावतीः समुद्गाभ्य समादद्याति ।
य कसपि प्राचीनमाचार्यमाज्ञित्वे चैव केवल सिद्धान्तदृष्ट्या, न कदापि
सिष्टता जहाति ।

यदपि यथाजाता वाग्वाऽनुजनधारिजन्त्री ।

श्रीलक्ष्मीपरविभुषावनचरग न्जरेणु वम ॥

(मन्दारमञ्जरी रत्नचन्द्रिकाया च)

१. "यदिश्च प्रमाणं काव्यविज्ञेयया, प्रवेकनुश्रेशक्तिशेषाया, संशयाशनं चातु-
पद्रव्यपरिमाणरिच्येदस्य, प्रयोगेन नानाकार्यायिता, ह्युत्तरी महापरिमाणजायिता,
विद्वान्तः सन्तुदिकाठया, यदन्व नुरपोकन्व, स्कनमूहविषयः कविबुद्धीना, निर्गन्-
गोचरः परमोक्त्यस्य, वादी महेन्द्रवदनस्य, यन्परमवतानहेतुस्त्येशाणा, वितम्बा-

( )
एतन्निर्मिता ग्रन्थाः

पूर्वमुक्तमेवास्माभिर्यदयं दशवर्षादारभ्यैव य कमपि विषयमधीतवान् तस्मिन्नेव ग्रन्थरचना प्रारंभे । सस्कृतवाङ्मयस्य प्रायः सर्वास्वेव शाखास्वनेन रचनाः कृताः, आफ्रेष्टनिमित्ते “कँटलाग्स् कँटलागस्म्” इत्याख्ये ग्रन्थसूची-संग्रहे एतन्निर्मिताना त्रयोविंशतिग्रन्थाना नामानि दृश्यन्ते, तेषु येषु स्मद्दृष्टिपथ-मागतास्तेषा सच्चिन्परिचयो दीयते—

व्याकरणे—

(१) सिद्धान्तमुधानिधि —अयं ग्रन्थः अष्टाध्यायीमूत्रक्रमेण भाष्यवचस्तात्पर्यंकुसुमा-मोदविस्तारगर्भं ग्रथितोऽपि नि शेषत मिद्धान्तप्रतिपादनेन क्वचिद्भाष्यवार्ति-कवृत्तनयोल्लिखनगौरवविचारोद्दृक्कृतात्, क्वचिच्च “अत्रेदमवधेय” “वस्तुतस्तु” इत्यादिना भाष्यवार्तिकद्वितः स्फुटमनवगम्यमानविषयाणामाञ्जस्येन बोधनाय स्वतन्त्रतया प्रकरणग्रन्थता भजते ।

स चायमध्यायत्रयमात्रमुपलब्धश्चौत्स्रभा-मसंहृत-ग्रन्थमालात १५८८ पृष्ठेषु मुद्रित, अष्टाध्यायात्मक मपूर्णे ग्रन्थ उपलभ्येत चेत् कियान् विशाल स्यादिति, सुधीभिरूहनीयम् ।

न्याये—

(२) दीधितिप्रवेशः—गङ्गशोषाध्यायकृतस्य श्रीतत्त्वचिन्तामये रघुनाथशिरामणि-कृता अनुमानभागे दीधित्यभिधा या टीका तस्या साररूपेण विपठिपूजा प्रवेशः

त्मक परपुराणा, हेत्वाभासत्वकर स्वीपरोधोपायाना, छलहेतु पातण्डाना, जातिवा-धकतंग्रहरूपमामुरगस्य, निग्रहस्थान विपशाणा चाभूत्” ।

“मतान्तरानुगाभिरिव द्रव्याभिन्नगुणाभिमानिनोभि, पृथिवीभिरिव द्रव्यान्तर-संसर्गाधीनस्नेहाभि, जानिभिरिवैकवृत्तित्त्वरहिताभि ” ।

“ जानिनिराकरणं सौगतसिद्धान्तेषु, ईश्वरद्वेषो भीमासक्तैषु, मुहुनिपातन पाणिनीयेषु, अदृश्यत्वमाकाशादिषु, द्विव्योनिरव्ययेषु, सन्निकल्पत्व ज्ञानविशेषेषु, सत्यतिपक्षत्व बाधितत्व च हेत्वाभासविशेषेषु, दु खद पाधर्मभार्ता गुणनिरूपणेषु, आत्मसत्त्वप्रतिपादनं मन्त्रागमेषु, द्रव्याभासो बुद्धदर्शनेषु, प्रवृत्त्यन्याभासो निष्क्रियचेतन-पुरत्यत्व च साद्रव्येषु, न्यूनमनस्त्वं वैशेषिकेषु, स्वत प्रामाण्याभासो नैयायिकेषु, उपनयत्यागपक्षो जैमिनीयानुमानेषु, निरालम्बतया नास्तिकरूपविशेषे, उपमर्गबोगो धानुषु, भागहीनत्वं नित्यद्रव्येषु, पराचंहरण गमामादितृत्तो, दोषोदयो वंसत्रेषु, बहुवचनादर्शनं तद्राजप्रत्ययेषु, पदानासो भगनाया, विकलत्वमच्छुभेदे, अक्षतत्वमुप-मगेषु, अङ्गहारो नाट्यकलासु, विकरणात्वयो धानुषु.....न जनेषु । (पृष्ठ ४६-६३)

स्वार्थिनि कृत्वा रचितोऽयं ग्रन्थः, इममाद्युक्तं सुतनमप्यनन दीधितेः । नायम-
द्यावधि प्रवाहितः ।

(३) तर्कसूत्रहलम्—एतद्दि भवत्या नरस्यनेव, एतद्विवेचनमप्रे श्रियते ।

अलङ्कारशास्त्रे—

(४) अलङ्कारकौस्तुभ —आमृतादारम्भालङ्कारिवाणा या परम्परा प्रवृत्ता तस्याम-
न्तिमोऽयं पद्यकारः, नव्यन्यापदीयोऽनुसृष्ट प्रत्यलङ्कारमनेनात्र प्राये सर्वेषामेव
पूर्ववर्तिताशक्तिमान्नायावोचनं कृतं, यत्र यस्य मनमुचितं प्रतिभाति तत्र तस्य
मन्यते यत्र च मानुसूय प्रवोचते तत्र तन्मैव प्रोढं सङ्गममत्र दृश्यते, न
कस्मिन्नपि विद्येतेऽगन्नादहं तथापि काव्यप्रकाशकृता मन्मदस्य प्रायो मनमूरी-
करोति, रमरोतिगुण-शोभायङ्कारा सर्व एवात्र विनिविता, टीकाप्यस्य पद्य-
कृता स्वयमेव रचिता सिन्धु रूपकालङ्कारपर्यन्तमेवापनम्यते ।

न चायं ग्रन्थो दम्बईस्यनिर्णयनागरमुद्रणालयत काव्यमालाया मुद्रितः ।

(५) अलङ्कारमुक्तावली—अलङ्कारकौस्तुभस्या एव कारिका स्वल्पवित्तिमहिता अप
दत्ता, प्रारम्भ एव ग्रन्थकृता रवानिप्रायः प्रश्रितो यत् अलङ्कारकौस्तु-
भायमने काठिन्यननुभवता किञ्चना सुतबोधायेव मुक्तावली श्रियते इति ।
इमानपीत्यालङ्कारकौस्तुभायमने भारत्य भवति ।

(६) अलङ्कारप्रदीपः—केवलमर्थालङ्कारनिरूपणाय तनुवायो ग्रन्थः, यत्र मरलैः
मक्षिणै नूत्रमूर्तैर्वाक्यैरलङ्कारनशयानि तथा प्रतिपादितानि यथा सुकुमार-
मन्योनि पत्रजलेन विनेयानलङ्कारस्वनप्रबुद्धयं मु, उदाहरणेषु च स्वीयान्येव-
पद्यानि स्वार्थिनानि, एतद् शाश्रीयो विचारो नात्र प्रचारितः ।

(७) रसचन्द्रिका—तनुवायेर्षिस्मन् प्रपद्ये केवल रमयिपदकमेव विवेचनमस्ति,
नायकादीना परिष्कृतप्रायाणि लक्षणाणि नवीनप्रायाणि शोभाहरणानि दत्तानि ।
(५, ६, ७) एते प्रया ग्रन्थो योगन्दा—नष्टतप्यमानाया मुद्रिताः ।

(८) रसमञ्जरीटीका—मातुदत्तकृताया सुप्रसिद्धाया रसमञ्जरीटीकेयं समञ्जसाख्या
इतराम्बो ब्रह्ममन्वन्टीनाय्यो विस्तृता विलक्षणं च, नेपथ्यावधि मुद्रिता ।
केवलमृगिप्रदे, नरस्यनीमननग्यालये चास्या मातृके यने ।

(९) बधोद्धरुणभिरराम—इदं च विश्वमुगममन्डनातुगारि ततोऽप्यधिकतरं चम-
त्कारकारीनि विश्विद्धिरवन्ननवलोकितार्हं, दम्बईस्यनिर्णयनागरमुद्रणालयतः
प्रकाशितायाः काव्यमालाया अष्टमगुच्छके मुद्रितमिदम् ।

काव्येषु—

(१०) मन्दारमञ्जरी—गद्यकाव्यव्येयमतीव रचिरा लौकिक शास्त्रीयव्यवहारवर्णनपरा कादम्बरीतोऽतिविलक्षणा वामबदन्तातोऽतिविचित्रा, इदं चास्या वैशिष्ट्यं यदत्र दासंनिका पदार्था गहनतमा अपि प्रसङ्गमङ्गत्या सरलतया सरमतया च लौकिकपदार्थवर्णनप्रकारेण कथायामेव सन्निवेशिता यया तेऽनधीतदशानानामपि स्फुटं हृदयङ्गमा भवेयुस्ति ।

अस्याश्च पूर्वभाग काशीस्थपर्वतीय-प्रकाशनमण्डलतो मुद्रितः । उत्तरार्ध-स्वमुद्रित एव ।

(११) नैपथीयचरितटीका—भावप्रदीपाद्येय टीकातिविस्तृता पदार्थबोधिनी च, सरस्वतीभवनग्रन्थालयेऽस्या मानुका वर्तते, अमुद्रितेयम् ।

(१२) आर्षासप्तशती—चतुःषष्ट्युत्तरमहाशतमस्यामितेरायपद्यर्थं घटितेयम्, अत्र च अकारादिक्षकारपर्यन्तमाक्षरक्रमेण ग्रन्थारूपेण गुम्फनम्, नैत्यनया गतायंता गोवर्धनकृता आर्षासप्तशती, इदमपि चौखम्दा म० ग्रन्थमालाया मुद्रिता ।

(१३, १४) काव्यतिलक, काव्यरत्न च—१०१, १०३ पद्यं रचितयोरनयोर्ग्रन्थयोर्मानुके सरस्वतीभवनग्रन्थालय विद्यते, अत्र च स्वर्चितानामुत्तमपद्याना सग्रहः ।

(१५) रोमावलीशतकम्—नाम्नैव गतायंमिदं काव्यमालाया अष्टमगुच्छके मुद्रितम् ।

(१६, १७) वक्षोजशतकम्, होलिकाशतकं च—नाम्नैव गतायंममुद्रितमिदं शतकद्वयम् ।

(१८) लक्ष्मीविलास—लक्ष्मीस्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः शतश्लोकात्मकोऽमुद्रितः ।

(१९) षड्वतुवर्णनम्—नाम्नैव गतायंममुद्रितं च ।

नाटके—

(२०) नवमालिका नाटिका—मालवमयूर' संस्कृतपत्रिकाया ब्रमण प्रकाशितेय नाटिका मभवत् ग्रन्थरूपेण उज्जयिनीतः प्राप्यतः ।

(२१) मृङ्गारमञ्जरी—सट्टकम्—शौरसेनी-महाराष्ट्रयो प्राकृतयोः सट्टकोटिकनिदर्श-कमिदं सट्टकं ग्रन्थकृतो भाषाया क्रियानधिवार इति स्फुटं प्रकटीकरोति ।

घमंशास्त्रे—

(२२) आशीचोपदशश्लोकीविवृतिः ।

तन्त्रशास्त्रे—

(२३) घमिधायंविन्तामणि —नारामहयनामध्यान्याम्पः ।

(२१, २२, २३) एतत्त्रयममुद्रितं नास्मद्दृष्टिपथमुपगतम् ।

मङ्गलमेतन्निनिवृत्तयान्मानय परिचयो दत्त, तत्र तत्र विषये का चेतस्य निवृत्तीरेयस्य पण्डित्यप्रौढिरिति तु सुविद्य स्वयं तानधीत्याववाद्भु शक्नुवन्ति ।

तर्ककुतूहलम्

कन्यापि लौकिकस्यालौकिकस्य वा तत्त्वस्य सम्यग्बोधाय तर्कोऽपेक्ष्यते, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्त्रव्यो” इति श्रुतिरपि मननमाहात्म्यस्यापयति, मननं विना नात्मसाक्षात्कारं शक्यं, आत्मसाक्षात्कार एव दर्शनशास्त्रस्य चरमो लक्ष्यभूतः । बुद्धिबलेन वयं जातः पदार्थानां, सूक्ष्मभावतानाम-चिन्त्यस्य परमतत्त्वस्यापि ज्ञानं कुर्महे, अस्मिञ्च कार्ये तर्कस्यातीव साहाय्यमपेक्ष्यते, सत्यस्य समर्थनायात्तत्त्वस्य सुष्ठुनाय वा वयं प्रमाणानां साहाय्यं गृह्णीमहे किन्तु व्यवहारे तर्कं विना प्रमाणानां प्रामाण्यं साधयितुं न शक्नुमः । यद्यपि तर्कं स्वतन्त्ररूपेण नास्ति प्रमाणम्, केवलेन तर्केणैव काऽपि विषयो निरस्तुं न शक्यते, अत एव च “नैया तर्केण मतिरापनेया” “तर्काप्रतिष्ठानात्” इत्यादिषु तर्कस्तिरस्कृतः । वाक्यपदीये च तर्कं निरन्तरपरिवर्तनस्य सर्वा एव सन्भावना परिगणितास्तथापि ध्रुवमेवैतत् यत्तर्कं विना न वयं कन्यापि मिद्धान्तस्य निर्णयस्य वा चूडा लप्स्यामहे । प्रमाणानां चरम-सहायकतर्कः । अत्यैव तर्कस्य प्रायान्यमुपलब्धं जगतः पदार्थां विशेषेषु यन्निवृत्तं शास्त्रे विवेचितास्तच्छास्त्रम्, तर्कशास्त्रम्, न्यायशास्त्रम्, हेतुशास्त्रम्, आन्वयिकी, प्रमाणाशास्त्रम्, वादविद्या, वाक्यावाक्यं वनि विविधनामनि-प्राचीनैर्ग्रन्थकृद्भिर्निहितम्, अन्यैव तर्कशास्त्रस्य कुतूहलम् (= चमत्कारः) अत्र ग्रन्थे ग्रन्थकृता प्रदर्शित इति स्पष्टमुक्तम्—

अयं प्रतिविपश्चितमनिनिवशनुलान् बहू-

नपश्चितुमुपप्लवानविलजन्नुनस्वत्यले ।

तिरोहितपरोहितस्थितिं कराति विन्वेवरो

वरोक्तिभिरकर्मैः किमपि तर्ककौतूहलम् ॥

(तर्क० १।३)

यतो ह्यत्र जीवात्मपरमात्मनो, परस्परं न कोऽपि संबन्धः, द्वावेव स्व-स्वक्षेत्रे निरपेक्षौ, जीवा मा स्वीयानादिकर्भवशाच्छरीरान्तरं प्रविशति, सर्व-

१ कठोपनिषद् १-२-६ । २ ब्रह्मसूत्र २-१-११ । ३ वाक्यपदीय १-३४ ।

४. प्रमाणानामनुशाहकस्तर्कः. (न्यायभाष्य १-१-१) ।

५. तिर्यग्द्वारा परं ऊहितानां स्वित्तिर्यस्मिन्निति तर्ककौतूहलस्य विशेषस्तुमिदम् ।

दुःखविनिर्मुक्तौ च मुक्तो भवति, किन्तु मुक्तावस्थायामपि मनसा तस्य वियोगो नास्ति अत इदं शास्त्रम् द्वैतपरकमभिधीयते ।

वेदान्तदर्शनं त्वद्वैतपरकम् । तत्र हि अविद्याऽनादिकालत आत्मन स्वरूप भेधनवाच्यद्वैतमत एव जिज्ञासवे आत्मस्वरूपज्ञानं न भवति, वस्तु-तस्तु आत्मा एक एवास्ति, अविद्यान्वयत्वे सति स एव जीव इत्याख्यो भूत्वा स्व परमात्मनो भिन्न मनुते, यदा तस्य तदविद्यावरणं विनश्यति तदा स स्वीय परमात्मस्वरूपं ज्ञात्वाऽऽनन्दो भवति । इदं च स्वस्वरूपदर्शनं दर्पणे स्वमुख-प्रतिबिम्बदर्शनमिव न भवति, यतो ह्यत्र द्रष्टृदृश्ययोर्मध्ये दर्पणस्यानीय किमपि नास्ति, अत्र द्रष्टा तावद् दृश्यं न द्रष्टव्यं यावत् तदपि द्रष्टव्यं न स्यात् । उन्धारपि द्रष्टृत्वे न काऽपि भेदस्तयोरतः क्व क्व पश्येत्, यदाह याज्ञवल्क्य - विज्ञानारमरे क्व विजानीयान्" । यदि तौ द्वौ न स्तन्मदा एकस्यापि मानं न भवन्, यतो हि एक द्वे इत्यादि तु सापेक्षे सट्स्थे । अनादिकाला-दाच्छत्रस्यावरणस्य विनाशे तस्य यदानन्दस्वरूपं भवति तदनिर्वचनीयमवा-ट्मनसगोचरं वा, इयमेव सक्षेपेण द्वैताद्वैतयोः कथा ।

तत्र द्वैतपरा नैयायिकादयाऽद्वैतपराणां वेदान्तिनां, ते चाद्वैतपरास्तेषां नैयायिकादानां मिद्धान्तान् खण्डयन्त स्वपक्षस्यापने घीर्षुर्भव वाग्विलासं च दर्शयन्त शतशो महत्त्वपूर्णान् ग्रन्थान् विरचयामासु । तेषु भेदप्रकाशे शङ्कर-मिश्रेण खण्डनोद्धार चाभिनववाचस्पतिना अन्येश्चोद्भूतनैयायिकैर्यत्र त्रुणाप्य-द्वैतखण्डनं कृतं तत् प्रायश उपयुक्तम्यानिर्वचनीयतावादस्यैव । किन्त्वस्मिन् तत्र कुतूहलजन्यं विद्वद्धौरयणाद्वैतवादिनां मूल एव कृठाराघातं कृतं । तद्यथा-वेदान्तशास्त्रं तच्छान्त्रं वर्तते यस्य उपनिषद एव प्रमाणानि, अस्य शास्त्रस्य त एव सिद्धान्ता मान्या भवन्ति यथा साधकान्युपनिषद्वाक्यानि, एतान्याद्युत्सवं वादरायणमुनिप्रह्लादौ च विरचयाचकार । तर्ककुतूहलकृता स्वकीया अन्य परिच्छेदद्वयं विभक्तं तत्र प्रथमपरिच्छेदेऽद्वैतस्य श्रुतिगम्यत्वं निराकृतम् प्रतिज्ञातं च प्रारम्भ एव—

मिथ्यात्वनाथकृतपानिमता परैर्वा

वाचं श्रुतिस्मृतिपुराणसमीपमाणाः ।

प्रामाणिकं समभिधाय तदीयमर्थं

एवस्वमोपनिषदस्य निराकरोमि ॥

(तर्ककुतूहल १४)

अस्य सर्वथा नवीनो मौलिक. स्तुत्यहंशचायं प्रयासो यत् ध्रुतिवाक्यानाम-
द्वैतपराया वेदान्तिभिः कृतस्यार्थस्य युक्तियुक्तं खण्डन विधाय तेषामेव
वाक्याना नैर्वापिकदृष्ट्या द्वैतपरकोऽर्थोऽनेन प्रदर्शितः । अस्मिन्च प्रयासेऽपूर्वे
साफल्यमनेनावाप्तमिति सुवीभिर्हृणीयमहो विलक्षणत्रमत्कारकारिपाण्डित्य-
मस्य । न केवल द्वित्रिचतुर्णां पञ्चपां वा वाक्यानामपि तु यस्यां कस्यामप्युप-
निषदि यत्र कुत्राप्यद्वैतपर्याया वाक्यान्यासन् ततोऽन्वय्यान्विष्य विवेचितानि,
एतावन्मात्रेणास्य सन्तोषो नाभवदतो ब्रह्मसूत्रे, गीताया, स्मृत्यादिषु, पुराणे-
तिहासेषु च विकीर्णानामपि तादृशस्थलाना स्फुटमालोचनमनेन कृतम् ।
एतदालोचने प्रमद्गादागताना व्याकरणमीमांसादिविषयाणामपि विस्तरेण
विवेचन विहितम् । द्वितीये च परिच्छेद्रे प्रमाणान्तरेखाद्वैतसिद्धौ करिष्य-
मास्या सर्वप्रमाण्येष्टेन प्रत्यक्षेणैव विरोध. स्वादिति प्रतिपादयता माना-
न्तरसिद्धिरपि निराकृता तत्राप्युक्तं प्रारम्भ एव—

अथ्यदादिविगानतः पदगतेभ्योदिदा च युते—

रद्वैतावगमे ऽनरिखसुमन.सप्रहाचारीकृते ।

तच्छादानुपजीव्य लब्धपदतामासेदुपामद्वये

मानाना प्रमिति प्रति प्रवणता तन्नोऽभोरस्यभूत् ॥ (तर्क० ७१२)

अद्वैतवेदान्ते यावन्त. प्रमुखा ग्रन्थकाराः सिद्धान्तप्रवर्तकारासन् तेषा
मर्वापामेव ग्रन्थेभ्यस्तन्मत यथावदुद्बृत्य तददृष्टि सम्पक् प्रतिपाद्य सयुक्तिकं
तत्खण्डन च विधाय तत्र स्वमतमुपन्यस्तमनेन । तत्र भगवत्पादश्रीशङ्करा-
चार्यस्य, सत्तेजशारीरकप्रणेनु. सर्वज्ञात्ममुने., भामतीकर्तुः प्रथमवाचस्वनि-
निश्रस्य, विवरणकारस्य प्रकाशात्मनः, ब्रह्मविद्याभरणकारस्याद्वैतानन्दस्य,
तत्त्वदीपिकाकारस्य चिन्मुखाचार्यस्य, कल्पतरुकारस्यामलानन्दस्य, तत्त्वदीप-
नकारस्याखण्डानन्दस्य, दृष्टिसृष्टिवादप्रचारकस्य प्रकाशानन्दस्य, अद्वैत-
मिद्वयादिविविधग्रन्थप्रणेनु श्रीमद्युसूदनमरस्वतीमहाभागस्य, खण्डनखण्ड-
खाद्यकर्तु श्रीहर्षस्य, अन्येषा च प्रायः सर्वेषामेवाद्वैतसिद्धान्तपरिपोषकाणा
प्रमुखसिद्धान्तकाराणा सिद्धान्तान् सन्यक् प्रदर्श्य तेषा सयुक्तिकं च खण्डनं
विधाय नैर्वापिकदृष्ट्या तत्समाहितम् । न कोऽपि सिद्धान्तकारोऽवशेषितः ।
यत्र स्वपक्षमुपस्थापितं तस्यापि गङ्गोशोपाध्याय-रघुनाथशिरोमणि-वाच-
स्पति-पक्षपर-तत्राथरमिश्रोदयनाचार्यप्रभृतीना नैर्वापिकद्युस्वरामामुक्तिभिः
परा पुष्टिः कृता, । यावतां ग्रन्थाना ग्रन्थकाराणां चोद्धरणान्यनेनात्रोद्दि-
तानि तावतां नामापि स्मर्तुमस्माकमसुलभम् ।

श्रुतोना परोक्षार्थप्रातिकूल्यावधारणं यावदेव ग्रन्थोऽयमुपलब्ध, चतुर्वि-
शोऽंशे दृष्टिसृष्टिनिरासं प्रारब्धो ग्रन्थकृता किन्तु पक्षिचतुष्टयमेव तस्यास्म-
त्सग्रहालययोग्यग्रन्थे सरस्वतीभवनस्यग्रन्थे च लिखितं वर्तते । अग्रे च पत्रमपि
न पूरितं न च कश्चिद् विरामसूचकं सकेतो दत्तं, मन्ये कस्याश्चिदेकस्या
एव मालुकाया प्रतिलिपीकृते द्वे इमे पुस्तके । संप्रति यावदुपलब्धस्तथावदेव
ग्रन्थोऽयं प्रकाशोक्रियते प्रयासश्च क्रियतेऽस्माभिरग्रिमाशस्योपलब्धये,
एतद्व्यश्वेदग्रिमे सस्करणे तदशोऽपि प्रकाशयिष्यते । मध्येऽप्युक्तं ग्रन्थकृता
'एतत्तु दृष्टिसृष्टिनिरासे वक्ष्याम' इति, एतेन प्रतीयते प्रकरणमिदमवश्यं
रचितं स्यात्, इतोऽग्रेऽपि के के सिद्धान्ता निराकृता अर्द्धतस्य इत्यपि न वक्तुं
शक्नुमः ।

नैतदपि वक्तुं शक्नुमो वयं यदपूर्णा एवायं ग्रन्थः स्यादिति, एतौ ह्येतदनन्तरम्
सिद्धान्तसुधानिधय रचना ग्रन्थकृता विहिता, तत्र च बहुत्र तर्ककुतूहलस्य
नामोल्लेखो दृश्यते ।

एतावन्महत्त्वमुपदधतोऽयस्य ग्रन्थस्याद्यावधि मुद्रणं नाभूदिति महदा-
श्चर्यस्य विषयः । अतो विश्वेश्वरकृतसमस्तग्रन्थानां प्रकाशनस्य निर्णयावसरे
श्रीनित्यानन्दस्मारकसमितिसदस्यै प्रथममस्यैव प्रकाशनं स्वोक्तम् । अस्य च
ग्रन्थस्य प्रथमद्वितीयपरिच्छेदयोः पृथक्-पृथक् मातृकाद्वयं सरस्वतीभवन-
ग्रन्थालयतः उपलब्धम् । अपरा चैवा मातृका एशियाटिकसोसाइटी-कल-
कत्तात् प्राप्ता किन्त्वपूर्णा । अस्या च भूयानेव पाठभेदो दृष्टिपथमुपायात्,
स च टिप्पण्यां ल. सज्ञया व्यवहृतः । यद्यपि हस्तलेखस्याशुद्धिबहुलतया
विषयस्यातोव जटिलतया चास्य संपादने काठिन्यमन्वभाष्य तथापि—

मञ्जलरान्द्रविपुलेऽम्बुनिषावगाधे

किं नैव चापलारा शफरा स्फुरन्ति ॥

इत्युक्तिं स्मार-स्मार विदुषा साहाय्येन वयंचित्साहसमकरवम् । तत्र
संपादने यैविद्विबहुपकृतोऽहं तेषु सरस्वतीभवनग्रन्थालयाध्यक्षवर्याणां
न्यायाचार्यं प० श्रीविभूतिभूषणभट्टाचार्याणां (संप्रति वाराणसेयं संस्कृत-
विश्वविद्यालयस्य प्रस्तोतृमहादयानां) तथास्मदग्रजवल्पाणां न्याय-साहित्या-
चार्यं-प० श्रीनन्दिनायमिश्रमहोदयानां प्रत्यक्षरसाहाय्यं न लभेयं चेदेतद्ग्रन्थ-
स्येदरूपतायां सशोक्तिरेव स्यात् । तदनयोर्महानुभावयोः पृथग्वृत्तिभरेणानतोऽहं

वाचामात्रेण कृतज्ञताज्ञापनं मदीयं धार्ष्ण्यमेवेति मन्ये । साङ्गवेदविद्यालया-
ध्यापक-होशमनेश्रीरामचन्द्रशास्त्रिभिः, गोयनकाविद्यालयीयविश्वनाथपुस्तकाल-
याध्यक्षैः प०श्रीकृष्णपन्तमहोदयैश्च महत् साहाय्यमकारि तदर्थं मुहुर्मुहुर्घं-
न्यवादानपये । श्रीनित्यानन्दस्मारकसमितेरध्यक्षाणां प्रो० गणेशदत्तशास्त्रिणां
विषये किमत्र वक्तुं शक्यते यदेतेषां निर्देश एवास्माकं पथप्रदर्शकः । प्राचीन-
प्रणालीपरिलिखितानां पाण्डुलिपीनां प्रथममुद्रणावसरे कियत्काठिन्यमनुभू-
यते (विशेषतो यत्रैकमेवादृशं पुस्तकमुपलभ्येत) इति तु न तिरोहितं विदुषाम् ।
ययामति सशोधने प्रयतितेऽपि मदीयव्यस्ततावशादज्ञानाद् दृष्टिदोषाद्वा यदि
काश्चन विप्रतिपत्तयो दृष्टिगोचराः स्युस्ताः शोधनीया इति साञ्जलिवन्ध
याचे कृपाघनात् विपश्चितः । भूयो निवेदये च—

यदत्र सौष्टवं ग्रन्थे प्रणेतुस्तद्धि मन्यताम् ।

यदत्रातीष्टवं किञ्चित्त्वन्मास्तोति मृष्यताम् ॥ इति

वैशाखशुक्ल-पूर्णिमाया
सं० २०२८ वै०

विदुषा वरुणवदः
जनार्दनशास्त्री पारडैयः ।

विषय-सूची

प्रथमपरिच्छेदे

प्रश्ने	विषयः	पृष्ठेऽङ्के
प्रथमे	मङ्गलम्, उपोद्घात, अर्द्धतस्योपनिषदादियनेन श्रुत्यादिगम्य- त्वकथनं न्यायमतेन तत्रितानप्रस्तावञ्च	१-२
	सर्वप्रमाणार्थेषु प्रत्यक्षविरोधेनार्द्धतश्रुतीनां यथाश्रुतार्थे तात्पर्यस्य न्यायमतेन दुर्वचत्वप्रतिपादनम्—	२-५०
द्वितीये	शेनानेद्वयोपकथ्युतीनां परस्पर प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावकथनेन प्रमाणमहकारितकवलेन चार्द्धतार्थखण्डनम्—	५१-६४
तृतीये	विश्वमस्वाङ्गैः तश्रुत्योर्वलावलभावकथनेन श्रुतेर्विधायामद्वये च तात्पर्यखण्डनम्—	६५-९०
चतुर्थे	शाब्दमर्यादयानि श्रुतिवाक्यभ्योर्द्धतार्थो न भासते इत्येतदर्थं वाच्यस्मेत्यादि तत्त्वमस्यान्तश्रुतिनिस्वयणम्—	९१-१४६
पञ्चमे	बृहदारण्यकीयश्रुतीनामर्द्धतार्थप्रतपादकत्वेन मिथ्यात्ववादि- मतानां द्वैतपञ्चाभिमतार्थसाधनम्—	१४७-३१८
षष्ठे	मिथ्यात्ववादिमते शब्दशक्त्याप्यर्द्धतश्रुतिवाक्ये न्योऽद्वयार्थनि- द्वयभावापसंहार, न्यायमतेन द्वैतार्थप्रतिपादनञ्च—	३१६-३३०

द्वितीयपरिच्छेदे

सप्तमे	प्रपञ्चप्रमाणस्य मिथ्यात्वसाधकत्वाभावकथनेनाद्वयार्थस्या- तिद्वयत्वप्रतिपादनम्—	३३४-३३८
अष्टमे	वेदान्तप्रथमतमिथ्यात्वस्यापञ्चगम्यत्वे विरोधप्रदर्शनम्—	३३९-३४३
नवमे	सत्तादुर्ध्वेविषयानुगमप्रदर्शनम्, व्यावहारिकप्रातिभासिकपार- माथित्वनत्वकथनम्, परानुमितिं प्रति व्याप्तिवस्वारस्य लिङ्ग- ज्ञानन्योर्दुदृशसंस्कारसाहित्यस्य वा ज्ञानविशेषेण शक्तिविशेषेण	

	वा कारणत्वम्, तममो भावान्नरत्वम्, वायो पृथिवीविशेषत्वम्,	
	भेदाभेदवादस्य प्रमाणविषयत्वम्—इत्यादि परोक्तार्थखण्डनम्—	३४४-३५६
दशमे	वेदान्त्यभिमतमिध्यात्वानुमानप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च	३५५-३६५
एकादशे	वेदान्तिमतेन आत्मन स्वप्रकाशत्वसाधनं तत्खण्डनञ्च—	३६६-४२२
द्वादशे	चित्तसूत्राचार्याभिमतमिध्यात्वानुमानप्रदर्शनं तत्खण्डनं च—	४२३-४२४
त्रयोदशे	आनन्दबोधाचार्याभिमतमिध्यात्वानुमानप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च—	४२४
चतुर्दशे	कौमुद्यभिमतमिध्यात्वानुमानप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च—	४२५
पञ्चदशे	अन्यमतेन मिध्यात्वानुमानप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च—	४२६-४३१
षोडशे	विश्वसत्त्वानुमानानां निर्वाहप्रवृत्तिप्रदर्शनम्—	४३२-४३८
सप्तदशे	मिध्यात्वानुमानसाधकहेतुषु दृश्यत्वहेतुविचारस्तस्मिन्निरासञ्च—	४३९-४५२
अष्टादशे	जडत्वस्य मिध्यात्वानुमानसाधकत्वनिरास —	४५३-४५६
ऊर्णाविशे	परिच्छिन्नत्वस्यापि मिध्यात्वानुमानसाधकत्वनिरास—	४५७-४६४
विशे	मिध्यात्वानुमाने शुक्तिरूप्यादिदृष्टान्तस्य प्रतिषेध —	४६५-४७२
एकविंशे	अनाद्यज्ञानरूपाया अविद्याया भावरूपत्वे परीक्षणं प्रमाणा- भावकथनं च—	४७२-४७८
द्वाविंशे	अज्ञानानुमाने दोषादिनिर्देशपुरस्सरं प्रमाणाभावकथनम्—	४७९-४८४
त्रयोविंशे	भावरूपेज्ञाने छान्दोग्यादिश्रुतिवाक्यानां प्रमाणत्वेन कथनं तत्खण्डनम्, न्यायमते मायापदस्यादृष्टपरत्वञ्च—	४८५-४८८
चतुर्विंशे	दृष्टिमृष्टिवादविचार—	४८८

प्रथमः परिच्छेदः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तर्ककुतूहलम्

प्रथमोऽशः

फलमाकलयत्यप्यस्तीकं विरये स्याद्विपनेऽपि यः प्रयासः ।

पणितश्चरपारविन्दरेणुस्त्रसरेणुर्यादि सर्वमङ्गलायाः ॥ १ ॥

लोकस्वान्तघनान्धकारपटलप्रध्वंसदीपाङ्कुरा^१

विद्यारूपलताप्रतानजनने दीर्घं निजासङ्गिनाम् ।

मध्येमौलि ममासतां सुधिमला मालायमानाश्चिरं

धीलक्ष्मीधरविद्वद्द्विजलिनीदीताः परागाणवः ॥ २ ॥

अथ प्रतिविपश्चितानभिनिवेशमूलान् बह्व-

नपोहितमुपप्लवानखिलयस्तुसत्त्वस्थले ।

तिरोहितपरोहितस्थितिं करोति विश्वम्भरो

चरोकिभिरककंशं किमपि तर्ककोतूहलम् ॥ ३ ॥

मिथ्यात्वसाधकृतयाभिमताः परैर्या

वाचः ध्रुतिस्मृतिपुराणसमीर्यभाषाः ।

प्रामाणिकं समभिधाय तदीयमर्थं

सर्वस्वमोषनिपदस्य निराकरोमि ॥ ४ ॥

सामर्थ्यमल्पमपि कल्पयितुं न नाम

यद्यप्यद्यमपि न प्रगुरां गुणं वा ।

अस्मादृशस्य तदपि प्रतिपद्य कंचित्

सद्यः श्रमोऽद्य नयितायमभोधभावम् ॥ ५ ॥

१. पणित — क । २. ध्वसप्रदीपाङ्कुरा — क ।

३. मय — क । पञ्चमपद्यस्यान्तिम पाद इत्य प्रतिभाति—

नात्र श्रमोऽयमपिना मन मोषभावम् ।

तत्राद्ये श्रुतिगम्यत्वमद्वैतस्य निरस्यते ।
परिच्छेदान्तरे मानमन्यच्च न्यक्करिष्यते ॥ ६ ॥

तत्रादौ प्रतिवादिनामभिमतस्यार्थस्य तत्तत्पदै-
र्लभ्यत्वेऽपि परप्रमाणविहिते^१स्तात्पर्यमुत्सार्यते ।
तादृक्षार्थसमर्पणं प्रति पुनस्तेषां पदानां मना-
गप्यास्ते न समर्थेति परतः कारिष्यते पल्लवः ॥ ७ ॥

इह खलु प्रपञ्चस्य सत्त्वमाससार सर्वानुभवसिद्ध दुरपह्ववम् ।
यदनुरोधादौपनिषदैरपि व्यावहारिक सत्त्वमुपगम्यते । परन्तु—

स्वपरप्रतिघाततो विभङ्ग बलयद्विव्यंवाहारभूमिकायाम् ।
परमार्थदशेति वाचिदन्या विगतन्यायमुपेयतेऽद्वयस्य ॥

नन्वनेकप्रमाणसिद्धमद्वैत कथमन्याय्यमिति चेन्न; परोक्षितप्रामाण्य-
कप्रत्यक्षविरोधेनाद्वैतश्रुतीना तावद्यथाश्रुतार्थे तात्पर्यस्य दुर्वचत्वात् । तथा
चोक्त चतुर्थे तात्पर्यटीकायाम्—“प्रत्यक्षविरोधादनुपपन्नार्थाः श्रुतयः ‘एक-
मेवाद्वितीयम्’ इत्याद्या प्रथमा वृत्तिमुल्लङ्घ्य जघन्यामालम्बन्ते” इति ।
लीलाचन्यामपि—“अद्वैतश्रुतेश्च द्वैतावभासिप्रत्यक्षविरोधाद् ग्रावप्लवन^१-
श्रुतिवदुपचरितार्थत्वात्” इति । अत एव “आदित्यो यूपः” इत्यादौ
गोष्यैवार्थसिद्धिः । तथा च प्रथमचतुर्थे जैमिनिना^२ सूत्रितम्—“सत्सिद्धि-
जाति-सारूप्य-प्रशसा-भूम-लिङ्ग-समवाया इति गुणाश्रयाः” इति ।
यजमान प्रस्तर, अग्निर्वै ब्राह्मण, आदित्यो यूपः, अपशवो वा अन्ये
गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः, सृष्टीरुपदधाति, प्राणभूत उपदधाति,
इति पण्णामुदाहरणानि । आद्यचतुष्टये प्रत्यक्षविरोधात् कुशमुष्टिरूपप्रस्तरस्य
यजमानाभेदानुपपत्त्या यजमानपदस्य स्रुग्धारणादिरूपयजमानकार्यकारित्वे
“मुखादिग्निरजायत”, “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्” इति च श्रुतौ सृष्टिकालेऽ-
ग्निब्राह्मणयोरेकस्यलादुत्पत्तिश्रवणादग्निपदस्वाग्निजननस्यलोत्पन्नत्वे, घृताञ्ज-
नजन्यदोप्तिमत्त्वेन^३ यूपपदस्यादित्यसदृशतेजस्वित्वे, गवाश्वभिन्नानाम-
जादीना पशुत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्^४ “पशुना यजेत” इत्यादौ पशुकार्ये विधानाच्चा-
पशुपदस्य गवाश्वगनप्राशस्त्याभावे तात्पर्यमित्यादेस्तत्राभिहितत्वात् ।

१. विहिते—क । २. प्लावनं—ख । ३. भगवज्जै—ख ।

४. अत परम्—आदित्यपदस्य आदित्यसदृशस्यलोत्पन्नत्वे—इत्यधिक पाठ—ख ।

५. प्रत्यक्षमिदत्त्वात्—ख ।

स्यादेतन्, निश्चितप्रामाण्यमेव प्रत्यक्षं प्रबलम्, प्रकृते सत्त्वप्रत्यक्षं तु न तथा, अगमादिविरोधात् । न च प्रत्यक्षाप्रामाण्यमिदं तद्विरोधाभावादागमादेः प्रामाण्यम्, तत्प्रामाण्ये च तद्विरोधात्प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यमित्योन्याश्रयः, प्रत्यक्षप्रामाण्ये तु नैवम्, 'तस्यानपेक्षत्वादिति वाच्यम्', चन्द्रतारकादीनामन्यपरिमाणप्रत्यक्षस्याप्यागमाद्विरोधात्प्रामाण्यदर्शनात्प्रत्यक्षेणापि स्वप्रामाण्यमिद्वयपर्यमन्याविरोधस्यावश्यमपेक्षणीयत्वान् । एव चान्योन्याश्रयस्य तुल्यत्वात्परस्परविरोधेन द्वयोरप्रामाण्यसन्देहे श्रुतावामप्रणीतत्वादिना भ्रमाजनकत्वव्याप्तेः वेदे प्रामाण्यनिश्चये जाते तेन स्वतः सम्भावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य बाधात्तान्योन्याश्रय इति चेत्, नैवम्, बाधितार्थेऽपि वेदतात्पर्यस्वीकारेऽतिप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् । निर्दोषत्वत्वस्मदभिमतार्थपरत्वेनाप्युपपन्नमित्यग्रे नित्यपिप्यमाणत्वात् । न चोभयोरन्यापेक्षत्वात्प्रामाण्यप्रत्यक्षेण स्वप्रामाण्यसिद्धपर्यमन्याविरोधस्यापेक्षणात्, चन्द्रतारकादेः शास्त्रानो महत्त्वज्ञानतामपि न्यूनपरिमाणप्रत्यक्षस्य जायमानत्वात्, शास्त्रेण तु स्वोत्पत्त्यर्थमेव तदपेक्षणात्, भेदप्रत्यक्षे यजमानप्रस्तरादीनामभेदान्वयरोधानुदयादिति वैषम्यात् । एव न्यिने विरोधिनि प्रत्यक्षे सत्यद्वैतवाक्येभ्यः शाब्दधीरेव दुर्लभा, कुतश्च 'प्रामाण्यनिश्चयस्याऽवसरः' । सति हि घमिणि घमंचित्ते'ति न्यायान् ।

न च प्रत्यक्षविरोधाननुसन्धानदशया भवत्येव तच्छाब्दमिति वाच्यम्, तस्याकिञ्चित्करत्वात् । यदा यस्य बाधघोर्नास्ति तदातत्र तस्य बोधभावात् तत्र शास्त्रनात्पर्यस्य व्यवस्थापयितुं महाक्यत्वाद् अतिप्रसङ्गाद् बाधघोतदभावकालयोः शास्त्रार्थभेदप्रसङ्गाच्च पूर्वजातस्यापि बोधस्य विचारदशयामवैदिकत्वव्यवस्थापनात् ।

स्यादेतन्, एव सति चन्द्रादिमहत्त्वशाब्दबोधोऽपि न स्यात्, प्रत्यक्षबाधितत्वात्, जातोऽपि वा पश्चादप्रमात्वेन व्यवस्थाप्येतेति चेत्, न, तथाहि—

प्रत्यक्षविपर्ययस्य विरहप्रतिपादकम् ।

तदनुवादि यन्मान तन्मा नार्हति घ्रुवम् ॥

१-१ नारिद्ध-स । २ अप्रमाणत्व-स । ३-३ मन्देहे भ्रमाजनकत्वेन-स ।

४ तत्र-स । ५ वक्षति-स । ६ व्याख्यातु-स । ७ प्रसङ्गात्-क ।

८ महत्त्वबोधो-स ।

प्रत्यक्षप्राह्यार्थविपरीतप्रतिपादक प्रत्यक्षसवादही^१ च प्रमाण
 प्रत्यक्षापेक्षया दुर्बलमिति हि वस्तुस्थिति । धर्माधर्मादिप्रतिपादकशास्त्र-
 स्यातीन्द्रियविषयवानुमानादेश्च प्रत्यक्षमवादिवाभावादप्रामाण्यवारणाय
 आद्य विशेषणम्, अमात्मकप्रत्यक्षविपरीतार्थप्रतिपादकस्य पीतत्वा-
 भावव्याप्यशङ्खत्वादिमत्ताज्ञानादेस्तद्वारणाय द्वितीयम्, तस्य दापाभाव-
 कालीनप्रत्यक्षसवादित्वमेव । वस्तुतस्त्वतीन्द्रियविषयकशाब्दादे प्रत्यक्ष-
 विषयाभावतद्भव्याप्यान्यतरानवगाहितया आद्येनैव तद्वारणम् । तदसवादीत्यस्य
 तु प्रत्यक्षप्राह्यस्यापि यद्विषयस्य प्रत्यक्षाविषयत्व प्रत्यक्षजातीये कुत्रचित्
 क्लृप्तदोषेण व्यवस्थापयितुमशक्य तदित्यर्थ । चन्द्रादिमहत्त्वस्य तु प्रत्यक्षा-
 विषयत्व दूरस्थवृक्षपरिमाणविशेषप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्तदोषत्वेन
 दूरत्वेन व्यवस्थापयितुं शक्यत एवेति न दोष ।

यत्तु प्रत्यक्षम्याप्यनुमानशब्दाभ्यां वाचो दृश्यते—इदं रजतमिति
 प्रत्यक्षस्यानुमानाप्रवाक्याभ्याम्, नभो नीलमित्यस्य नीरूपत्वशाब्दानुमानेन,
 गौरोऽहमहमिहैवास्मि सदने जानान इत्यनयोश्चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य
 चानुमानागमाभ्याम् पीतं शङ्खं गुडमित्तं इत्यादेश्चानुमानाप्रवचनाभ्यां^२
 बाधदशनादिति । तदेतन्^३ निरस्तम् प्रत्यक्षान्तरसवादेनेव तत्र बाध-
 प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । विशेषदर्शनं सति रजतत्वाभावप्रयक्षात् अमपूर्व-
 मपि तत्सत्त्वाद्वा^४ ।

यदप्युक्तं रजताभेदज्ञानस्य शरीराभेदज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वमामव्यं
 युक्त्या विघटिते सत्यत्र नन रजतभेदादिप्रत्ययो^५ न त्वन्यथा । न चाभेद
 प्रत्यक्षे सति^६ युक्तिरपि नोत्पद्यत इति वाच्यम्, रजतत्वाभावव्याप्यवाल-
 पृष्ठत्वादिमत्ताज्ञानरूपाया युक्ते प्रत्यक्षप्राह्याभावव्याप्यावगाहित्वेऽपि
 साक्षात्तद्प्राह्याभावानवगाहितया प्रत्यक्षस्य तद्विरोधित्वान् । पश्चात्तद-
 भावव्याप्यवद्विशेष्यक^७तत्प्रकारकत्वेन हेतुना तत्र अमन्वानुमिनावप्रामा-
 ण्यज्ञानाभाव^८वैशिष्ट्यम्याभेदज्ञान विघटनात्प्रतिबन्धकाभावेन पश्चादेव
 रजतभेदादिप्रत्ययोदयादिति । तत्रास्माकं प्रतिशूलम्, नहि वयं मानान्तरेण
 प्रत्यक्षप्राह्य एव नाम्तीति रूम, किन्तु यदश प्रत्यक्षस्य मानान्तरेण

१ वाक्याभ्याम्-न ।

२ तदेव निरस्तम्-न ।

३ मत्वाच-न ।

४ रजतभेदप्रत्यक्ष-न ।

५ नास्ति-न ।

६ व्याप्यत्वाद्भिजे^९-न ।

७ भावे-न ।

बाधस्तदशस्य सप्रतिपन्नप्रत्यक्षान्तरविषयत्वनियममेव । प्रत्यक्षजातीये दोषत्व यस्य वृत्त तन्निर्वाह्य तत्प्रत्यक्षाविषयत्वमिति यावत् । तेन किञ्चिद्भ्रमविशेषस्य^१ जन्यप्रत्यक्षप्रमित्यनुदयेऽपि न क्षति । तच्च बाध्यप्रत्यक्षस्य तदविषयकत्व^२ यत्र समतदोपेण निर्वाहयितुं शक्यं तत्रैव नान्यत्रेति । बाधो हि अप्रामाण्यप्रहाभावविशिष्टभ्रमत्वनिर्णय एव, तत्र विशेषणाश उक्तरीत्यैव निर्वाहति न त्वन्यथा, अन्यथा सकलव्यवहारो-च्छेदापत्ते । भ्रमात्मकविशेषदर्शनेनापि प्रमाया बाधदर्शनेन बाध-मानस्याकिञ्चित्करत्वात् । तस्माद्यदि भ्रमत्वनिर्णयमानं वृत्तिमात्रेणापि भवतीति द्रुपे, तदा ओमिति ध्रुम^३ । न तु तावता त्वदिष्टसिद्धिः । यदि वृत्तविशेषणविशिष्टम्, तत्तु प्रत्यक्षविरुद्धमानान्तरप्रतिपाद्यार्थस्य प्रत्यक्षा-विषयत्वमस्यादकसम्प्रतिपन्नदोषव्यतिरेकेण ग्रहणापि दुसाध्यमिति । गौरोऽहमित्यत्रापि मम शरीरमिति प्रत्यक्षसत्त्वात्, नभसि च सन्निधौ नैत्रप्रत्यक्षविरहात् । न च तत्र सन्निधानस्यैव दोषत्वकल्पनाशङ्का, आकाशस्यैवव्यक्तितया दूरत्वावच्छिन्नस्य नैत्यस्वीकारे समीपेऽपि तन्नोल-व्यक्तेरेव रूपान्तरविरहस्यावश्यकत्वादवयवभेदाभावाच्च तथा वक्तुमशक्य-त्वात् । वस्तुनो यावत्सन्निधाने द्रव्यान्तरस्य न दर्शनं यथा चक्षुर्लोक-ज्जनादेः, तदधिकदूरेऽप्याकाशे नैत्यचाक्षुषानुदयात्सन्निधिप्रतिबद्ध-प्रत्यक्षविषयताकरूपाश्रयद्रव्यप्रत्यक्षस्यापि तत्प्रतिबध्यत्वात्, रूपाविषयक-द्रव्यचाक्षुषस्याऽप्रसिद्धया सन्निधौ केवलनभश्चाक्षुषस्य वक्तुमशक्य-त्वात् । अहमिहैवास्मि^४ मद्दने जानान इत्यत्र तु ज्ञाने समवायेनात्मन इवावच्छेदकनया शरीरस्यापि हेतुत्वाज्ज्ञाभावपि शरीरस्यावश्यमपेक्षित-त्वाज्ज्ञानानुत्तरज्ञानचूप्रत्ययस्याज्बच्छेदकत्वरूपाश्रयत्वार्थकतया तदभिलष्य-मानप्रत्यक्षस्यापि तादृशाश्रयत्वविषयकत्वमाश्रित्य शरीरविषयकत्वेनदोष-पत्त्या प्रमात्वेन न बाध्यत्वम् । न च शरीरस्याहमिति नोल्लेख इति वाचस्पत्याद्युक्तं शक्यम् । तथापि शरीरावच्छिन्नसमवायेन ज्ञानाश्रयत्व-मादायात्मविषयकस्यापि तस्य प्रमात्वानुपायात् ।

तत्र^५ ज्ञान प्रत्येव शरीरमवच्छेदकं न तु तत्समवाय प्रत्यपीति वाच्यम् ; मानाभावात् । अत्र एव च शब्दस्यैव शब्दसमवायस्यापि कर्णावच्छिन्नत्वमुक्तं सन्निकर्षवादे मिश्रैः ।

१ विशेष्यत्व-क । २ विषयत्व-स । ३ प्रतिद्रुम-स । ४ एवास्मि-स । ५ न च-स ।

यत्वात्मन आकाशवत्सर्वगतत्वेन^१ इहैवेति व्यवच्छेदस्याप्रामाणिकत्वादिति, तच्चिन्त्यम्, एतद्देशवृत्तित्वस्यैव तत्राप्रामाणिकत्वात् । सर्वमूर्त्तंसयोगित्वमेव हि सर्वगतत्व न तु सर्ववृत्तित्वम् । प्रत्युतैतदन्यत्र नास्मीति व्यवच्छेदाश एव प्रामाणिक । इहेत्यनेनैतद्देशसयुक्तत्वमेव विपर्ययित इति चेत्, तथाप्युक्तरोत्या दोषाभावात् । शरीरावच्छिन्नज्ञानसमवायविशिष्टस्यान्यदेशसयुक्तत्वे मानाभावात् । वस्तुत आत्मप्रत्यक्षे ग्रहमिति देहावच्छिन्न आत्मैव भारतेऽतो नानुपपत्तिः । आगमेन केवलात्मन एव व्यापकत्वबोधात् । अत एव स्वप्रकाशत्वनिरामप्रस्तापे जिज्ञासानपेक्षप्रत्यक्षविपर्ययत्वाभावे हृती प्रत्यक्षपद सर्वाशप्रामाण्यप्रत्यक्षपर मर्मेवाधुनिकमात्मप्रत्यक्ष 'देहसभेदावगाहितया भ्रमरूपमेवेति मिश्रव्याख्यातुभिरुक्तम् । अत एवाहप्रत्ययमात्रेणात्मतत्त्वावगमाभावोऽपि मन्मते न व्याहृतः, आगमाभावे उक्तप्रत्ययस्य देहप्रादेशिकत्वमानविपर्ययत्वानवधारणान् । नहि शिखी नष्ट इत्यादिवाक्यमप्रमाण^२, देहसभेदानवगाहिकादाचित्कमह सुखीत्यादितत्त्वज्ञानमित्यादिवैजाधिकारदीघितिपर्यायोचनेऽपि प्रकृतज्ञानस्य^३ देहसभेदावगाहित्वघ्नोऽव्यात् । किञ्च आगमबोध्यस्य सर्वमूर्त्तंसयोगित्वादि-रूपव्यापकत्वस्य योग्ययोग्यार्थघटितत्वेन प्रत्यक्षविपर्ययत्वमेव नास्ति, 'तत्रागमप्रवृत्तावपि कथ पूर्वोक्त नियमे व्यभिचार^४ । नहि सर्वमूर्त्तंसयोगित्व ज्ञानान्तरस्यापि विपर्यय, सामग्रीविरहात्, येन तदुपनीतमपि कथञ्चिन्मानमविपर्ययं स्यात् । न चोक्तरूपविभुत्वस्य प्रत्यक्षाभावेऽपि महत्त्व जातिविशेषप्रकारकप्रत्यक्षविपर्यय एवेति वाच्यम्; तावन्मात्रस्योक्तप्रतीतावविरोधित्वान्, आत्ममहत्त्वस्य प्रत्यक्षानङ्गीकाराच्च । अत एव आत्मन एवत्व^५ च न मनोयोग्यमिति टीकाकृतः ।

आत्मा व्यापक इति लौकिकशब्दस्तु स्वप्रामाण्यार्थं भागमभेदोपजीवतीति तत्समानक च एव । एवमेतादृशानुमानमपि तथेति । तथा च मानान्तरबोध्यप्रत्यक्षविरुद्धार्थस्य वलुप्तदोषानुपपाद्य^६ तत्रागमप्रवृत्तावपि कथ पूर्वोक्तनियमे व्यभिचार^७ ? तदविपर्ययताकप्रत्यक्षयोग्यतायामेव मानान्तरस्याप्रवृत्तिरिति तदर्थान् । अत्र च विशेष्यस्याप्यभावात्, पीत शङ्खमित्तो गुट इत्यत्रापि न पराक्षज्ञानमात्र वाचकम्, तत्प्रत्यक्षे परोक्षज्ञानरूपमाधर्य कारणीभूताभाव-

१. मन्मते आकाशवत्सर्वगतत्वेन—न । २ शरीर—स । ३ वाक्यप्रमाण—स ।

४. नास्ति—न । ५-५ नास्ति—न । ६ परिमाण—न । ७-७ नास्ति—स ।

प्रतिभोगित्वरूपबाधवत्याभावात् । शङ्खो न पीत इत्यादिपरोक्षज्ञानसत्त्वेऽपि पितादिवशात् शङ्खगुणद्वौ पीतत्वतितत्त्वादिभ्रमस्य जायमानत्वेन तादृश-
बाधानावस्य तदहेतुत्वात्, भ्रमत्वेन गृह्यमाणत्वरूपबाधस्य च प्रमा प्रत्यपि
सम्भवेनाकिञ्चित्करत्त्वस्योक्तत्वाद्, भ्रमारोऽप्रामाण्यग्रहाभावस्य चोक्तरीत्या
कालान्तरीयप्रत्यक्षनबाधाधीनत्वात् ।

यस्तु सर्वदा पित्तद्वूपितनेत्रस्य परोक्षज्ञानादेव तद्बाध इति, तन्न, माना-
नावात् । तस्यापि^१ पुरुषान्तरप्रत्यक्षसंवादेनैव प्रामाण्यव्यवस्थानाच्च ।
अत्र मित्यात्वस्य पुरुषान्तरप्रत्यक्षविषयत्वामिद्वेः, परोक्षज्ञानप्राह्यपीतत्वा-
भावस्यान्वन्न क्लृप्तबोधत्वेन पित्तेन तत्प्रत्यक्षविषयत्वाभावस्य साधयितुं
शक्यतया पूर्वोक्तनियमे व्यभिचारप्रसक्तिविरहाच्च । एतेन दूरस्थिताल्प-
परिमाणज्ञानं दूरत्वबोधनिग्रन्थनमप्रमा, शंलाग्रन्थविट्मिहस्वपरिमाण-
ज्ञानवदिदमपि तथेति युक्तिवशादेव च चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य बाध
इत्युत्त्वा युक्त्या प्रत्यक्षस्य न बाध इति वचनं व्याहृतम् । एवं पीतः शङ्ख
इति प्रत्यक्षेऽपि प्राचीन पीतत्वानावप्रत्यक्ष न बाधकम्, तस्य तदानीमभावात् ।
न च तत्समूहिरनुभवो^२ दुर्बलत्वात्, किन्तु युक्त्युत्थान एव तस्योपयोगः
बाधिका तु युक्तिरैवेत्यपि परास्तम् । उक्तनियमे व्यभिचारानवकाशात्,
प्रत्यक्षानुपजीवकयुक्त्या तद्बाधस्य तावताप्यनानयनादिति^३ दिक् ।

एतेन नहि चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षेऽपि प्रागेव दुष्टकरणत्वनिश्चयः,
नैकदृश्यस्यापि क्वचिदोपत्त्वेन सर्वत्र परिमाणज्ञानविश्वासप्रसङ्गात्, किन्त्वा-
गमादिना बाधानन्तरमेव । तद्वत्प्रकृतेऽपि मित्यात्वसिद्ध्यनन्तरमेवाविद्या-
रूपबोधनिश्चय इति परास्तम् ।

प्रतिपन्ति हि शास्त्ररचयानभिज्ञा अपि प्रत्यक्षविषयीभूतमहत्त्वादधिक-
मपि महत्त्व चन्द्रादौ दूरत्ववशात् न भासत इति, क्रोशयोजनादिपरिमाणविशेष
एव पर तत्र शास्त्रग्रन्थः, नहि प्रत्यक्षेऽपि घटादौ हस्तवितस्त्यादिपरिच्छेद-
स्तन्मात्रसाध्यः । तत्र प्रकारान्तरेणापि तत्परिच्छेदो भवति, चन्द्रादौ पुनः
शास्त्रैरुच्येति विशेषः । नैकदृश्येत्यादिकं तु नाशङ्क्यन्, सर्वाविच्छेदेनाव-
यविचक्षुरसयोगे सति तदनवकाशात् । अविद्याया अद्वैतप्रत्यक्षं प्रति बोधत्व-
रूपेण तु दूरापारतन्, प्रतिबन्धप्रतिबन्धकयोः द्वयोरप्यप्रसिद्धेः । दूरत्वं हि
प्रत्यक्षजातीये बोधत्वेन क्लृप्तम्, अविद्या तु न कुत्रापि, तस्या एवेदानीं
प्रमाणपथानवतारात् ।

१. तच्छाब्दस्यापि-स ।

२. 'प्रत्यक्ष' इति नास्ति-स ।

३. 'रनुभवा-स ।

४. 'नाच्चेति-स ।

यत्तु "न त विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं वभूव
 नीहारेण प्रावृता", "अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तवः",
 "आवृत ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा", "विविदिपन्ति यज्ञेनेति"
 "ज्ञानमुत्पद्यते पुसा ज्ञयात्वापस्य कर्मणः" "जनैः स्वकर्मस्तिमितात्म-
 निश्चयै" इति श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धमेवाविद्यारागपापविशेषाणा दोषत्व-
 मिति । तन्न; मिथ्यात्वप्रत्यक्षनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालि-
 त्वस्य ततोऽप्यसिद्धे । आत्मनस्त्वज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्ध-
 कत्वस्य त्वस्माकमपीष्टत्वादित्यत्र तावत् । तस्माद्यत्रान्यत्र क्लृप्तदोषेण
 प्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तरगम्यार्थनिवगाहित्य कल्पयितुं शक्यम्, तत्रैव तत्प्रमाण-
 प्रसरो न तु तत्प्रमाणवत्त्वेनैव दोष कल्पयित्वा प्रत्यक्षबाधः । एतेन मिथ्या-
 त्वानुमानस्यापि प्रत्यक्षे बाधकत्वमपास्तम् । शशशृङ्गादावपि तथा वक्तुं
 शक्यत्वान् । पशुत्वादिलिङ्गकानुमानादेस्तत्रापि सम्भवात् । व्यभिचारस्थले
 च त्वदुक्तरीत्या तेनैव प्रत्यक्षबाधापत्तेः । एतेनाऽयोग्यशृङ्गादि^१साधने
 प्रत्यक्षबाधस्यासम्भवेन तत्र व्याप्तिग्राहकत्वकृष्वाभासत्वस्य त्वयागि^२ वक्तव्य-
 त्वेनोभयसमाधेयत्वाच्च दोष, नहि तर्काभाससध्रीचीनमनुमान प्रमाणमिति
 केनाप्यभ्युपेयते इति परास्तम् ।

मन्मते शृङ्गस्य योग्यव्यक्तिसम्बन्धिनो योग्यत्वनियमात् । तत्र
 शृङ्गस्यायोग्यत्वे मानाभावात्, त्वा प्रत्युक्तरीत्योक्तदोषोद्भास्य निदोष-
 त्वात्, पशुत्वादेरयोग्यशृङ्गासाधकत्वात् । एव च शशादौ शृङ्गस्य प्रत्यक्ष-
 बाधेन पशुत्वशृङ्गयोर्व्याप्तिरेवापसार्यते । न चायोग्यशृङ्गकल्पनासम्भवः,
 तदयोग्यताकल्पकदोषस्यान्यत्रावनूतत्वात्, दूरत्वाद्यभावेऽपि तदप्रत्यक्षाच्च ।
 त्वद्रीत्यान्यत्रानूतत्वेऽपि शशादि^३पुरस्कारेणैव शृङ्गप्रत्यक्षविरोधिदोषस्य
 कस्यचित्कल्पयितुं शक्यत्वान् । व्यभिचारग्रहाभावेन व्याप्तिग्रहे बाधका-
 भावान्मिथ्यात्वानुमानेऽप्यनुकूलतर्काभावाच्च । श्रुतेस्तदर्थतात्पर्यत्वासिद्धेः
 पक्षवस्य पुरस्तात् प्रकाशयिष्यमाणत्वात् । "आदित्यो यूपः" इत्यादावपि
 तदभेदप्रत्यक्षप्रतिबन्धकदोषकल्पनापत्तेश्च वेदतात्पर्यविषयत्वतदभावाम्या
 वैषम्यमिति चेन्न, तस्यैवेदानी निरूप्यमाणत्वात् । यत्तु—

"उपग्रमोपसहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥"

इतिप्रवृत्तिव्यतान्तर्यमाहकनि ज्ञवत्वा'द्वै तश्रनेर्नवत्वात्तद्विच्छेदविश्व-
 सत्त्वगतिरनन्तरान् अत्रापि अज्ञानत्वमनागतित्व प्रयोजनवत्त्वञ्चेति
 धनमर्थमित्यु प्रमाणात्तरीरधकम् । ज्ञाने वाधिने निष्कले च प्रमाणात्
 तन्निर्माणात् । अत्रापिनागृहीतार्थज्ञानस्यैव प्रमाणात् । तत्रय च तात्पर्या-
 भादन्त्यास्वाभात्प्रत्यक्षस्यैव तात्पर्योपयोगित्व मिद्धम् । उपक्रमो-
 न्हाग्योरेकनिष्ठत्वम्, अभ्यासोऽर्थवादश्चेति ननु तु शब्दनिष्ठमतिप्रगङ्ग-
 कारकम् । यत्र हि पूर्वोक्तनिष्ठत्वं द्वयोरर्थयोगित्वात्, अभ्यासादिवचनस्ये-
 न्यननमात्र त्वेकस्यैवार्थस्य तत्ताद्यवनेणाभ्यानादिविरहिष्यस्यै तात्पर्य-
 प्रनक्तविद वाक्ये यदनर्थतात्पर्यं न स्यात्तदनर्थोऽभ्यानादि युक्त न
 स्यादिति वाच्यं व्यतिरेकनिष्ठत्व विधाय तस्य तात्पर्यनिष्ठत्वयोगः ।
 अन्नि च ह्यन्तोऽन्तोनिर्गदि उदानकस्य श्वेतकेतुदेशे 'मदेव सोम्येदमप्र-
 धानिदेकमेवाद्भितीयम्' इत्युपक्रमस्य 'एतदान्त्वमिदं सर्वं तत्त्वन्तम्'
 इत्युपक्रमस्य चाङ्गैतन्निष्ठत्वादिकल्पम् । अभ्यासोऽनन्तर्यार्थोपुन श्रवण
 यथोक्तवाक्यस्य नवकृत्व- प्रीति, अर्थवादी 'येनाश्रुतं शुचं भवति' इत्यादि
 प्रसिद्धवचनकवाक्यम् । तच्चाङ्गैतन्नह्यप्रामिषात्तने श्रवणादौ प्रवर्तकत्वाद्-
 द्वैतत्वात्तात्पर्यमाहकम् । उदञ्च त्रयनुपनिषन्मात्रसाधारणम् । अद्वैतमह्य-
 तत्वस्य मानान्तरासिद्धत्वात् चाज्ञातत्वरूपमपूर्वत्व "तमादेशमप्राप्तं"
 इति वाक्ये आदेशोऽज्ञानत्वेनोपदेशार्ह इत्यर्थान् तज्ज्ञानस्य परमपुरुषार्थ-
 हेतुत्वात् च फलवत्वमिति । तच्चिन्त्यम्, उपक्रमादीना पाठशार्थबोधकत्व
 सम्भवति तदर्थे तात्पर्यमित्यत्र विवादाभावात् । नह्युपक्रमादौ मानान्तरा-
 विरोधो नापेक्षणीय इति वेदवाक्यमस्ति ।

नन्वेव तस्यैव तात्पर्यनिर्णायकत्वे उक्तनिष्ठवैयर्थ्यमिति चेत्, नर्त्कि
 शक्यं ज्ञानादिविषयकोपश्रमादिति ज्ञानहृत्तवाश्रयान्तरस्यापि प्रामाण्यमन्तु ।
 न च तत्र मानान्तराविरोधोऽप्यपेक्ष इति वाच्यम्, अत्रैव तदनपे-
 क्षाना बोधानिश्चने । तन्मात्रत्रयार्थद्वय मानान्तराविरोधादिना सम्भावि-
 त्वात्तन्निष्पन्नक तत्रोपक्रमोपसहारयोऽन्यतरार्थतात्पर्यनिर्णायकत्वम् ।
 किञ्च अत्राधितत्वत्वात् उपपत्तिरत्रैव षड्विधलिङ्गमध्ये निविष्टा, तत्कथं
 प्रमाणान्तरवाधिनेऽपि तात्पर्यमित्युच्यते, अद्वैतस्यावाधितत्वप्रसिद्धौ तत्र
 तात्पर्यग्रहः, तस्मिन् च प्रत्यक्षप्रामाण्यद्वारावाधितत्वसिद्धिरित्यन्योऽन्या-

१. 'वचने'—ख । २. 'प्रयोग्या'—ख ।

श्रयात् । एतेन प्रकारान्तरेणाबाधितस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य यथागमेन बाधः, तथा प्रकारान्तरेणाबाधितस्य सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षस्य मिथ्यात्व-
बोधकागमेन बाध इति भावि'बाधनिश्चयात् प्रत्यक्षमप्रमाणमित्यपि
परास्तम्, वैषम्यस्य दर्शितत्वात् । प्रत्यक्षेण मिथ्यात्वागमस्यैव मुखनिरोधात्,
प्रत्यक्षं प्रति तद्बाधकत्वस्य दूरापास्तत्वात् ।

यत्पुनरत्र परैः प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षप्राबल्यमाशङ्क्य निराकृत तेन
नास्माकं चिति, उक्तरीत्या प्राबल्यस्य निर्वोपत्वात् । तथाप्यवान्तरचमत्वा-
रार्थं विश्वित्तदुपदर्शयते । तथाहि औप्यप्रत्यक्षेण बहिर्ज्ञैत्यानुमितिप्रतिबन्ध-
दर्शनात् प्रत्यक्षस्य जात्या प्राबल्यमिति न शङ्क्यम्, तत्रोपजीव्यत्वेनैव
तद्बाधसम्भवात् । न च बद्धेः चक्षुषापि प्रहात्तत्वाचप्रत्यक्षमुपजीव्यन्, अत
एव 'न च खलु चक्षुष्याग्निधर्मिकबुद्धौ तत्रानुष्णत्वानुमानमनुमतेः प्रागन-
न्तर वा स्यादंनौप्यप्रत्यक्षेण न बाध्यते' इत्युच्चारकृद्भिस्त्वनमिति बाध्यम् ;
साध्यप्रसिद्धेस्त्वगयोर्नवाच्छ्रुत्यस्य चक्षुरयोग्यत्वादित्युक्तम् । तत्र, अनुद्भूत-
शैत्यमादायानुमितेरबाध्यत्वापत्तेः, रसनेन्द्रियादी तत्प्रसिद्धे, तत्र त्वचोऽप्य-
नर्पेक्षितत्वात् । महत्त्वोद्भूतस्त्वनसमानाधिकरणत्पशंस्योद्भूतत्वनिदमात्तस्य
च त्वाचप्रत्यक्षत्वनियमात् । बहिर्पदि शीतस्पर्शवान् स्यात्तदा तत्त्वेनो-
पलभ्येतेत्यापादनसम्भवेन योग्यानुपलब्धैव तत्र शैत्यानुमितिबाध इति
चेत्तर्हि विमुपजीव्यत्वोद्भावनेन, अस्मद्बुवतार्थं एव पर्यंबसानात् । नाप्युप-
जीव्यत्वेनैव तत्र बाधसम्भवः, यस्य पुरपस्य शैत्यज्ञान शाब्दमेव, तदपि
वा ज्ञात तत्रौप्यस्पर्शनेन शैत्यानुमितेन बाधपत्तेः । उभयविधशैत्य-
ज्ञानसत्त्वे स्पर्शनमेव तदनुमित्युपजीव्य न तु शाब्दमग्नीति विनिगन्तु-
मशक्यत्वात् । शाब्दादिस्वसाध्यप्रसिद्धेनाप्यनुमित्युपयोगित्वोपगमान् । तदे-
तदुक्तं खण्डनोद्धारकृद्भिः "न ह्युपजीव्यत्वमेव बाधकनाया तन्त्रम्, ईदृश्या
अपि ज्वालाबुद्धेरबाधकत्वात्प्रत्युत बाध्यत्वात् तस्मादनन्यथासिद्धिरेव तयो-
रुप्यने, सा च प्रस्तुतेऽपि तुल्यैव" इति । अत एव न्यायभास्करकारैः उक्तं
"प्रत्यक्षानुमानोपस्थितौ प्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धघनवधारणोऽपि स्वार्थपरि-
न्देदकत्वान्न सत्प्रतिषेधज, विषयाव्यवस्थितिस्तु प्रामाण्यप्राह्वानुमानप्रति-
रोधात्तत्सन्देहममाहृतात्सन्देहात् । तदवधारणे तु किं चराकमनुमान तदन्य-
थानिन्देरप्रतीक्षणात् । अनुमान तु प्रत्यक्षादेविरोधिनोऽन्यथानिदिमुपजीव्यैव
स्वार्थप्रत्यायकमिति विज्ञेयात् ।"

न चैव ज्वालकत्वग्राहिप्रत्यक्षविरोधान् परिमाणभेदलिङ्गभेदानुमानानुत्पत्तिरेव दूरे बाधकत्वमिति वाच्यम्, तत्रापि सादृश्यादप्यभेदप्रत्ययोत्पत्तिरिति प्रत्यक्षमुख्यपिण्डमुपजीव्यैवानुमानप्रवृत्तेरिति । यद्यप्यनुमानाद्यगृहीतरेखोपरेखादिग्राहित्वेन प्रत्यक्षस्य प्राबल्यमाशङ्क्योक्तं प्रत्यक्षागृहीतधर्मादिग्राहकत्वेन परोक्षप्रमाणस्यैव प्राबल्यापत्तेरिति, तदपि न, 'पर्मदिर-पोशदरप्रत्यक्षगृहीतत्वात्' ।

यत्तु शाब्दत्वादिजातिविशिष्टागृहीतविशेषोऽप्रसिद्धः, केनचित्पुरुषेण तदादिशब्दवर्द्धिद्विवेकविषयत्वादिरूपेण विशेषमात्रे गृहीतसङ्केतः स्वरूपत एव सर्वविशेषाणां ग्रहणसम्भवादिति, तच्चिन्त्यम्, एकपुरुषस्य स्वरूपतो मावद्विशेषोपस्थितेरसम्भवात् 'प्रमाविभाजकमदुपाध्यवच्छिन्नागृहीतग्राहिणी या प्रमा सा तज्जातीयप्रमापेक्षया प्रबलेत्यस्य विवक्षितत्वात् । साक्षात्कारत्वस्य प्रमाणफलाविभाजकत्वाभावेऽपि प्रमाविभाजकत्वात्' । स्ववृत्त्यसाधारणधर्मांशं निरवच्छिन्नप्रकारताकोपस्थितेश्चागृहीतपदबोध्याभावप्रतियोगिविषयत्वविशेषणज्ञानपदार्थरथेन विवक्षितत्वात् । यद्यप्यनुमानाद्यनिवृत्तिरिदं मोह्यादिनिवृत्तकत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यमाशङ्क्योक्तम्, अस्य वैधर्म्यमानत्वेऽपि प्राबल्यं प्रात न प्रयोजकत्वम्, अन्यथा यद्यदनिवृत्तितभ्रमनिवृत्तकतत्ततः प्रबलमित्युक्तो काठिन्यविशेषादिविषयकवशस्पाशनेनस्यापि मण्डूकवसाञ्जनरूपचक्षुदोषसत्त्वे चाक्षुषवशोरगभ्रमानिवृत्तकत्वात्, त्वगपेक्षयाऽपि चक्षुषः प्राबल्यं स्यात् । ततश्च चित्रनिम्नोन्नतत्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वाच्च ज्ञानाद्वायो न स्यात् । एव प्रत्यक्षानिवृत्तितस्य पागादावधर्मत्वभ्रमस्य श्रुत्या निवृत्तिदर्शनात्, साऽपि प्रत्यक्षात् प्रबला स्यात् ।

न च निवृत्तके प्रत्यक्षत्व^१ विशेषण, शाब्दत्वस्यापि विनिगमकाभावेन दुर्वारत्वादिति, तदपि न; यद्यदनिवृत्तितध्वनिविषयकभ्रमानिवृत्तकम् तत्ततः प्रबलमिति वाच्यत्वात् । चाक्षुषवशोरगभ्रमस्य त्वगनिवृत्तितत्त्वेऽपि तस्य त्वनिषयविषयकत्वाभावात् । न हि मण्डूकवसाञ्जननिबन्धनत्वाच्च'वशोरगभ्रमः सम्भवति । तदुक्तं मण्डूकता—“मण्डूकवसाञ्जनं नयन एव दोषो न त्ववि” इति । दोषान्तरनिबन्धनस्तु^२ चाक्षुषवशोरगभ्रमः काठिन्यविशेषादिविषयकवशस्पाशनेन निवृत्त एव । एव च न द्वितीयोऽ-

१—१. नास्ति—ख । २—२ नास्ति—ख । ३ प्रत्यक्ष—ख ।
 ४ गमकत्वा—ख । ५. निवृत्तविषय—ख । ६. स्वगु—क ।
 ७ दोषान्तरपरिवृत्तितस्तु—ख ।

व्यतिप्रसङ्ग, भ्रवर्मस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावात् । न चेश्वरप्रत्यक्षमादायाति-
प्रसङ्ग, फलरूपस्यैव प्रत्यक्षस्यात्र विवक्षितत्वात् । भ्रमसमानाधिकरणस्यैव
प्रत्यक्षस्यावस्य वाच्यत्वान् ।

यत्तु तत्प्रत्यक्षत्वजातेर्युष्मन्मतेऽलीकत्वादिति, तन्न, प्रमाणपाङ्-
विध्यस्य^१ वेदान्तिभिरप्यभ्युपगमान्, प्रमाविभाजकोपाधिरूपस्य प्रत्यक्षत्व-
रूपस्य कस्यचिद् धर्मस्य नैरवश्य मन्तव्यत्वात्, तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्य-
सदमद्भावस्येदानीमनुपयुक्तत्वात् । इदं च तान् प्रति सर्वत्र वक्तव्यम्—

यद्वस्तु सर्वथवहारसिद्धं तवापि तत्सम्प्रतिपन्नमेव ।

अतात्त्विकत्वप्रतिनादनेऽस्य परन्तु दन्ध्यो भवत प्रयासः ॥

प्रत्यक्ष जात्यैव प्रवक्ष्यमिति प्रवादस्याऽप्युक्तार्थं एव तात्पर्यम् । एतेन
जात्या^२ प्राबल्यमित्यस्य प्रत्यक्षत्वेनैव प्राबल्यमित्यर्थं । स च दुष्ट
एवेत्यपाम्नाम् ।

प्रत्यक्षमनुमानश्च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मं शुद्धिमभीप्सता ॥

प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् ॥

इति स्मृतावपि हि वेदत्वमात्रेण प्राबल्यमिति नार्थं, अतिप्रसङ्गस्य
स्पष्टत्वात् । “क्व च प्रत्यक्षत प्राप्तमनुमानागमव्याधितम्” इत्यस्याप्युक्तमेव
तात्पर्यम् । एतेनागमापेक्षया प्रत्यक्षे श्रद्धानुत्व चार्थाकसत्त्वमात्रविजृम्भित-
मित्यप्यपाम्नाम् । व्याधितेऽप्यद्वैते श्रद्धा शून्यवादिमस्यविजृम्भितमिति
प्रतिबन्दिमन्भवान् ।

यत्तु सर्वशून्यतावादोऽपि हि शून्यवादः, स चात्माक लस्ति,
अधिष्ठानसत्यत्वोपगमान् । तदुक्तं ऋण्डने—“सौगतब्रह्मावादिनोऽयं विशेषः
यदादिमं सर्वमनिर्वाच्यं व्यनक्ति” इतरस्तत्वात्मान्यदिति”, तच्चिन्त्यम् ;
अन्मात्रमपि प्रत्यक्षमात्रप्रामाण्यानभ्युपगमेन चार्थाकसत्त्वोत्पन्नत्वत्वात् ।
उक्तविशेषोऽप्यनुपपन्नः, शून्यवादिभिरप्यधिष्ठानसत्यत्वोपगमान् । उक्तं
हि—‘अथाऽनो ब्रह्मजितानाम्’ इति सूत्रे चाचस्पतिमिश्रैः—‘वस्तुमात्रस्य
मन्यत्वाभावे निरधिष्ठानस्याऽनृतस्याप्यनुपपत्त्या व्यवहारविरोधापत्तेः ।
शून्यवादेऽपि शून्यताया एव मत्वत्वात्” इति । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया—

१ रमन्मते—स । २ पाद्गुण्यस्य—स । ३ तात्पर्यं—क ।

४ वक्ति—स ।

मपि तैत्तिरीय शून्यवादनिदान्तनुपमहरद्भि—'तन्माद्भवात् शून्यतैव पारमार्थिकी, कल्पना स्वदन्तुन्मा सन् इव भानने' इति । अन एव—

“द्वैतस्य मनुशक्तिर बुद्धाना धर्मदेशना ।

लोकनवतिनस्य च सत्य च परमार्थन ॥

इति बोद्धव्येति मग्नत्वे । शून्यत्वान्वय पारमार्थिकत्वे तेषामभिधानात्, तन्मा पारमार्थिकत्वाभावे च पारमार्थिकत्वत्वाश्रयेतिव्याघातात् । यदपि बौद्धाधिकारे शून्यताया परत- निदावनवन्त्यादिदोषमुक्त्वा 'स्वत- निद्वन्द्वे, आयातोऽपि मार्गेण, स्वत-निद्वन्त्या तदनुभवरूप शून्यत्वादेव न तस्य कानावच्छेद इति नित्यमत एव न देशावच्छेद इति व्यापकम्' ज्ञादिना वेदान्तिमतप्रवक्तव्या शून्यवादत्वहानिरुक्ता । अत्रिष्टानमात्रनस्य- ताया शून्यवादस्य मन्मताविशेष' म्यादिति । तदपि न, मन्माचार्यैरादिन- त्वैरपि तन्मनत्वाभावात् । यद्युक्त्या परमत दूष्यते तन्मानादीन्वन्त्रिमा- भावात् । तन्मते शून्यत्व सत्यम्, तन्मते तु ब्रह्मेति विशेषान्च' ।

यन् मात्रिणो वाच्यत्वे वाच्यत्व नि मात्रिक म्यादिति, तत्र, मात्रो हि तन्मतेऽपि वाच्य एव, अज्ञानवृत्त्युपहितचैतन्यस्य मात्रित्वात् । उक्तञ्चा- विप्रालम्बे अद्वैतसिद्धौ “केवलनिम्मान न मात्रि कित्त्वविद्यावृत्त्युपहितम्, तथा चान्विनविप्रवृत्त्युपहितस्य मात्रिणोऽप्यभ्यन्वेनेत्यादि” । अविद्यो- पहितमात्रिदोषेऽपि अविद्याया अपि ब्रह्मज्ञानोद्वेद्यत्वाभ्युपगमेन मात्रिणो वाच्यत्वावगमत्वात् । न च अज्ञानोपहितस्य मात्रित्वेऽप्यज्ञान न मात्रिकोदो प्रविशति जज्ञान, किन्तु साद्वकोटावेवेति वाच्यम्, तथापि तादृजल्पेण निष्पात्ततादवन्त्यात् अवाप्त च शुद्ध ब्रह्म न मात्रीति चिक् ।

यन् क्व वा प्रत्यक्षत इत्यस्य परीक्षितप्रामाण्यकप्रत्यक्षपरस्वनेवेति, तत्र बदन्ति-मन् घट इत्यादेरपि फलपर्यन्त परीक्षितत्वादिति । यन् स्वाप्र- क्षिप्तमग्नविज्ञानादे फलपर्यन्त परीक्षितत्वेऽपि दुर्बलत्वमिति, तत्र, वायकानावन्त्यापि विवक्षितत्वात् । न च पाश्चात्यवाधादिकमत्रापि तुल्यमिति वाच्यम्, वाच्यैव स्वष्टचमानत्वात् तदसायमेव वाच्यत्वस्योद्भावयितु- मशक्यत्वात् ।

प्रकृतमनुसरान, प्रथमप्रवृत्तत्वादपि प्रत्यक्ष प्रवृत्तम् । न चायं न्याय- पूर्वमीमांसायां तृतीये प्रनिद्ध । तथाहि—“अनेहृग्वेदो वायोर्षजुर्वेद

आदित्यात्सामवेद” इत्युपक्रम्य ज्योतिष्टोमे श्रूयते “तस्मादुच्चैर्ऋचा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चं साम्नेति” तत्र ऋगादिपदार्थोद्देशेन विहिते उच्चैर्ऋचौ किम् ऋगादिपदमुख्यार्थो मन्त्रविशेष एवोद्देश्यम्, उत ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्ग-मन्त्रमात्रमिति सशयः । तत्र विधिस्थऋगादिपदमुख्यार्थत्वानुरोधेनार्थ-वादस्य ऋग्वेदादिपदानाम् ऋगादिमात्रे लक्षणा । न च विनिगमकाभावः, गुणानुरोधेन प्रधाने लक्षणानौचित्यादिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ऋग्वेदादेरुद्देश्यत्वविधेयत्वान्यतरप्रकारेणापि वाक्यार्थाप्रवेष्टे श्रुतेरप्यनुपपत्तेः, प्रधानस्यापि विधिवाक्यस्य ऋगादिपदानां वेदलक्षणत्वं विना निर्वाहाभावात् । अङ्गगुणविरोधन्यायानवतारात् । एकवाक्यत्वाभावेनापच्छेदन्यायस्याप्यप्रवृत्तेः, विधेश्च पूर्वमनुत्पन्नस्य पूर्वोत्प-न्नेषु^१ लक्षणारूपोपमर्दसामर्थ्याभावात् । विधिवाक्यान्तर्गतानामृगादिपदानामप्युद्देश्यसमर्पकत्वेन लक्षणया अदोषत्वाच्च । प्रथमोपस्थितवेदादिपदानुरोधेन ऋगादिपदानां तत्तद्वेदविहितकर्माङ्गमन्त्रमात्रपरत्वमिति । तदुक्तम्—

‘अमजातविरोधित्वादर्थवादो यथाश्रुतः ।

आस्थेयस्तद्विरुद्धस्य विध्युद्देश्यस्य लक्षणा ॥”

तद्वदत्रापि असजातविरोधित्वेन प्रत्यक्षप्रामाण्यम्, श्रुतेस्तु तदविरोधे-नान्यथैव व्याख्या युक्ता ।

यत्तु तत्रैकवाक्यस्यपरस्परसापेक्षपदत्वेनोभयोस्साम्यात्तथा, अथ तु गृहीतप्रमाणभावश्रुत्यपेक्षया अमविलक्षणत्वेनानिश्चितस्य प्रत्यक्षस्य न्यूनबलत्वानेति^२ । तदसत्, प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेस्तदर्थे तात्पर्यं नेति विचार-दशाया श्रुतेर्गृहीतप्रमाणभावेति विशेषणामिद्वे । तदर्थे गृहीतप्रामाण्य-वत्त्वं हि तद्वलवत्त्वे प्रयोजकम्, तच्च नाम्नीत्युक्तत्वात् । अत एव शब्दखण्डे मिथ्यव्याख्याद्विभक्तम्—“न हि वेदार्थत्वेनैवावापितत्वनिश्चयः । आवाण-प्लवस्ते इत्यादौ व्यभिचाराद् इति ।” अत एव “तस्माद् घूम एवाने-दिवा दृशे नाचिराचिरेवान्नेनैकं दृशे न घूम” इत्यस्य दृश्यविरोधा-दप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे ‘दूरभूयस्त्वाद्’ इति जैमिनीयसिद्धान्तसूत्रम् । अस्यार्थः—दृशिरत्र गौणी, दूरभूयस्त्व च गुणः । तथा च दूरस्थस्य यद्दृश्य-त्वेन दर्शनं तददृशिना लक्षयित्वा नञा तद्विपयत्वाभावो अन्यादौ बोध्यते,

आदित्यन्तुत्तर्यम् । दिवा हि दूरस्यैर्भूपस्त्वेन घूम एव दृश्यते नाचिः । नक्त
च तैर्भूपस्त्वेनाचिरेव दृश्यते न घूम इति । तथा च “सूर्यो ज्योतिर्ज्योति-
रग्निः स्वाहेति साय जुहोति अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यं स्वाहेति प्रातर्जु-
होति” इति मिथलिङ्गकमन्त्रविधेः शेषः । तन्माहिवाग्निरादित्य
ग्नौ रात्रावादित्यस्तमिति वाक्ये तस्याप्युपपादकम्, घूम एवेत्यादिक
उभयोर्देवतयोरेकत्र मन्वन्त्रादुभयदेवत्वहोमस्तुति । यद्वा केवललिङ्गक-
मन्त्रविधिप्रत्ययैर्नष्ठितमप्युक्तवाक्यम् ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति साय
जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यं स्वाहेति प्रातर्जुहोति’ इति केवललिङ्गक-
मन्त्रविधेरेव शेषः । मिथलिङ्गकमन्त्रविध्यपेक्षितस्य “उभाम्भा
साय हूयते उभाम्भा प्रातर्न देवताभ्याः समद देवाणि” इति समवेतार्थ-
कार्यवादान्तरस्य श्रूयमाणत्वात् । यन्माहिवाग्नौ रदर्शनादादित्यान्तर्गति-
न्तन्मादादित्यस्यैव ज्योतिर्भूम, एव रात्रावप्यग्ने । अतः केवलदेवत्वा-
वेव युक्ताविति तत्प्राशस्त्यसिद्धिरिति । एवञ्च “यजमानः प्रस्तरौ यजमान
एककाल” इत्यत्र प्रस्तरैककपालयोरचेनतया स्वातन्त्र्येण यागकर्तृत्वास-
म्भवेऽपि यागप्रयोगवर्तिस्वव्यापार प्रति स्यात्यादिवत्कर्तृत्वमन्मवाद-
वप्रयोगेन यजमानपद प्रस्तरैककपालयोर्नामबोधे सौमादिपदवद् रूढत्वात्,
प्रयोजन तु “शुभ्र यजमानोऽन्वारभते” इत्यादौ प्रस्तरैककपालयोरपि ग्रहण-
मिद्धिरित्येकः पूर्वपक्षः । अन्यस्तु स्वव्यापारे प्राथयत्वरूपकर्तृत्वस्योक्तरीत्या
मन्मवेऽपि कर्तृमामित्रियापन्नविहितात्मनेपदसञ्ज्ञकज्ञानचप्रत्ययान्तयज-
मानपदस्य स्वर्गादिफलानर्हान् तेन प्रस्तरादियोगानुपपत्त्या भिन्नार्थकयो
प्रस्तरयजमानपदयोः सामानाधिकरण्यात्प्रायेण नामत्वमनुपपत्तम् । अतो
यो होतासावध्वंयुरितिवदेकपदस्य कार्यलक्षणामङ्गीकृत्यापरपदार्यो विधी-
यते । तत्र च यजमानकार्ये त्यागादावचेतनस्य प्रस्तरादेः वर्तृत्वासम्भवात्
प्रस्तरादिपद एव कार्यलक्षणया प्रस्तरकार्ये सुग्वारणादौ यजमानो विधीयते ।

न च सुग्वारणादौ विनियुक्तस्य स्वपदार्थकरणविरोधः । अन्यत्र
कश्चिदविरोधे वा “दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मण क्रियमाणस्य”
इति वास्यविहितदक्षिणदेशावस्थानरूपस्वप्रयोजनीभूतपदार्थकरणविरोधो
दुष्परिहर एवेति वाच्यम्, दक्षिणदेशावस्थितस्यैव सुग्वारणादिसाधन-
त्वोपपत्तेः । वैदिदेशकत्वरूपप्रस्तरवर्माबाधेऽपि क्षतिविरहात्, प्रस्तरपक्षे

१ मध्ये—क । २. विधि—स ।

तत्सार्थक्याच्च । यद्वा सामान्यविहित दक्षिणदेशावस्थानं सुग्धारगहपप्रस्त-
रकायपूर्वोत्तरकालेऽनुप्रयम् ।

न च तथाप्येककपालसाध्यत्यागस्य स्वात्मनि क्रियाविरोधाद् यजमान-
साध्यत्वानुपपत्तरेककपालकार्ये यजमानविधि कथमिति वाच्यम्, गुरो
स्वात्मानमपयंतसस्यमात्मनिवेदनमि यादिवत् स्वशरीरे स्वात्माभिमान-
निवृत्त्युपपत्त ।

न च वमपि^१ सूक्तवाचेन प्रस्तर परिहरति इति प्रस्तरवत्वायापत्या
यजमानस्य प्रहरणात्यप्रतिपत्त्यापत्त एककपालं सवहुत करोति” इति
एकं कपालवत्सर्वहोमापत्तश्च सवलोपप्रसङ्ग । अन्याथस्यैव यजमानस्य
पुराडाशकपालवत्सुग्धारणादौ विनियोगऽपि तावन्मात्रेण कृताथत्व
विरहात्प्रतिपत्त्यनहत्वादिति । सिद्धान्तस्तु नैतदेवम्, दक्षिणदेशे उदङ्मुखा-
सीनं यजमानऽध्वयुगां मुचो धारयितुमशक्यत्वात् ।

न चोक्तमङ्गोचेन निर्वाह कल्पविधिना बलुप्तविधिवाधानुपपत्ते ।
एवमैककपालसाध्यं न्वत्त्वत्यागेऽपि न विधि । स्वस्य स्वस्मिन् स्वत्वाभावेन
निवृत्तरशक्यत्वात् । किञ्च कार्यापत्या प्रहरणसर्वहोमापत्ति । न
चाहृताथत्वात् प्रतिपत्ति, 'प्रयोगानुरोधेन सवयाजमानपदार्थं करणोत्तर
कारं प्रतिपत्तदुर्वारत्वात् । न चेष्टापत्ति, क्रमनिबद्धसोमयागाद्यन्तरक्रतु
तन्मलापापत्त । प्रन्तरपक्षविषयवत्त्वल्पने च कल्पविध्यनुरोधेन पाक्षिक-
वल्पनानुपपत्ति तद्वरमथवादत्वमेवास्तु ।

न च यजमानपदेन प्रस्तरादे स्तुत्यनुपपत्ति, गौण्या तत्सम्भवान् ।
तथाहि स्वशस्यगुणवत्ता गौणीवृत्ति । गुणवत्ता च क्वचित्ममानजातीय
गुणवत्तासम्बन्धेन क्वचित्स्वारोपेण मात्तादेव । आद्या यथा मिहो देवदत्त
इति मिहपदशक्य मिहे विद्यमाना ये प्रन्हृषारित्वादिगुणास्तत्समानजातीया
गुणा धवदत्त मन्तीति सिहपद तत्र गौणम् । तथा च मिहपदान् सिहप्रतीती
एवसम्बन्धिजननतरमम्बन्धिस्मरणगन्यायन तद्वृत्तिगुणानामुपस्थिता उक्त-
न्यायनत्र तत्समानजातीयगुणानामप्युपस्थितिस्तत्प्रकारवा बोध ।
अनश्च सिहवृत्तिगुणममानजातीयगुणप्रकार-देवदत्तविशेष्यकज्ञानवत्त्व सिह-
पदशक्यवृत्तिगुणमजातीयगुणवत्ताज्ञानस्य कायतावच्छेदकम् । द्वितीया तु
भेदशीलत्वऽपि सिहनिष्ठमिहत्वज्ञानत्वादिन देवदत्तायावाराण्य शब्दप्रयोग
तन्मानुभवनिन्दारापस्य दुरपह्वत्वात् मात्तादेव । स्वशस्यवृत्तिगुणवत्ता गौणी ।

सा च "सौन्दर्यम्य तरङ्गिणी तरङ्गिमांस्कपन्त्य हर्षोद्दिग्म " इत्यादिकाव्ये रूपकम्यत्वे प्रनिद्धा, वेदेऽपि "थोपा वाव गौतमाग्नि " इत्यादौ । तस्माद्यजमानप्रस्तरयोर्नाग्निजनवत्त्वमाभ्येन यागाख्यकार्पन्तिपितृत्वात्त्यमेक धर्ममादाय यजमानप्रस्तरधर्मनिष्ठयो कार्गान्ययो मात्राख्याद् गौर्गा मुक्तेति ।

"अग्निर्वै ब्राह्मण " इत्यादावपि पूर्ववद्विद्विन्वे प्राप्ते उच्यते- 'आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेद् ब्राह्मणो दत्त्वावर्चनयाम " इत्येनद्वाक्यशेषे "प्रजापतिरकामयत प्रजा नृजेयमिति, न नुनमन्निवृत्त निरमिमान तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तर माम ब्राह्मणो मनुष्याणामज पशूनाम्" इत्येकप्रजापतिमुखोत्पन्नत्वमुक्तम्, अतस्मिन्नेव परम्परया गौर्गोवृत्तिनिमित्तम् । "आदित्यो यूप यजमानो यूप " इत्यादावपि पूर्ववदेव पूर्वपक्ष । यूपकार्ये पशुनियोजनादावनपक्षमत्ताधनत्वेनादित्यविधिरजक्य । दारमयादित्यप्रतिकृतिरूपे विद्यो गुणवृत्त्यापत्तिः । एव तत्र यजमानविधिरप्यनुपपन्न कार्यापत्त्योत्तर वेदिप्राग्देवज्ञाननापत्ते । यजमानपदार्थेन दक्षिणदेशावस्थानेन तद्वायवल्पने च वायव्यैव दौपत्वात् । अतो गुणवृत्त्या यूपन्तुनिरैवेयम्, सारूप्यश्च तन्निमित्तम् । यद्यपि च सारूप्य सादृश्यम्, तच्च तद्विषयत्वे सति तद्गततेजस्वित्वादिजातीयगुणवत्त्वम् । एवञ्च तत्सिद्ध्यादिस्पलेऽपि समानजातीयत्वाद्यसारूप्यस्य सत्त्वात्कथमुभयत्र निमित्तभेद, तथापि यत्र सारूप्यसम्बन्धेन मुख्यनिष्ठा गुणा एव प्रकारत्वेन भान्ति तत्र तत्सिद्ध्यादीनि पञ्चनिमित्तानि । यत्र तु सादृश्यमपि प्रकारोभवति तत्र सारूप्यमिति केचिन् । चक्षुर्ग्राह्यसारूप्यमत्र भाति, अन्यत्र तदन्यदित्यन्ये, उभयमपीदं चिन्त्यम्, यजमानकार्यकारित्वादेरपि चक्षुर्ग्राह्यत्वसम्भवान् सम्बन्धविधयादित्यतेजस्वितामष्टपतेजस्विता प्रकारत्वेन भाति ।

"अग्निर्वै ब्राह्मण " इत्यादौ तु सादृश्यसम्बन्धेन अग्निजननसम्बन्धजनन भानोऽन्यत्र विनिगमकाभावात् । अग्निजननसम्बन्धजननजातत्वेनादित्यवृत्तित्वावच्छेदकवैलक्ष्ण्यविशिष्टनेजस्विनाभ्येन च भानादुभयत्रापि गुणवत्त्वसादृश्यमाने मानाभावाच्च । अतोऽत्र भेदाश्रयाधिकम्य भानम्, अत्रापि चाभेदाश्रय भानेऽपि जात्याद्यष्टिपगुणभानमिति विशेष इत्यपरे ।

"अग्निर्वै वा अन्ये मोक्षवेभ्य पशवो गोश्रवा अग्निर्वा वा एष यदसामा अमन वा एनद्यदद्वन्द्वोऽगन्" इत्यादौ अग्निर्वादिशब्दो नामधेयमिति

सम्भवमानेणैव पूवपक्षे । अजादीना पशुशब्दवाच्यत्वादेवापशुसञ्जक
त्वानुपपत्त्या घटादानाञ्च प्रमाणात्तरेणवापशुत्वसिद्ध सञ्ज्ञाविधान
वयस्यान् । गमासान्तगतपशुशब्दस्य पशुकार्ये लक्षणया नत्रा गवाश्व
निभानाभजादीना पशुकार्ये पयदास त्रियने । गवाश्वव्यतिरिक्ताजादि
भेदेनै पशुकार्याग्रापामीयादि कुर्यादिति । अथवाजादीना विहितत्वेन
विकल्पस्यापरिहायवाद् इरस्थायीपोत्र यादिवाक्यववाक्यताकल्पनक्लेशाप
त्तश्च प्रतिपद्य एवायमिति प्राप्ते अजादीना विहितत्वेन निषेधकल्पनमनु
पपन्नम् । कल्प्येन निषेधेन क्लृप्तस्य विधे पाक्षिकत्वापादनस्याशक्यत्वात् ।
नापि अयनिया व माया इतिवत्प्रतिनिधित्वेन प्राप्त तन्निषेधकत्वम्
पुरस्तात्प्राचीनमश्वस्यापदधाति पश्चात्प्राचानमृपभस्य इति प्रकृतविध्यैक
वाक्यनाभङ्गापत्त । अनो गवाश्वगनप्राशस्त्याभविस्यापशुशब्दाश्रयतया अजा
दीना निन्दावगति । सा च नहि निन्दा यायेन गवाश्वस्तुल्यर्था अपशुशब्दस्य
च पशुभिन्नघटादिवचनस्य स्वशक्यनिष्ठगवाश्वगतप्राशस्याभावरूपगुण
योगादजादौ गौणत्वम् अनश्च प्रशसाभावस्य गुणत्वे प्रतियोगिविधया
प्रशमाया अपि प्रकारताया प्रविष्टत्वानिमित्तत्वोपपत्ति । एवमयज्ञ
इ पादावप्सूह्यम् । एतच्चतुष्टय च प्रत्यक्षविराधान् श्रुतेरयथानयन पूर्वपक्षे
मिद्वान्ते च स्पष्टम् ।

प्रमङ्गाद्धमनिङ्गममवायावप्युच्येते । मृष्टीरूपदधाति इत्यत्र
मृष्टिपद मृष्टिनिङ्गवमनामपर मृष्टमृष्टिषट्तिस्तमुदायपर वेति सशय ।
मृष्टिनिङ्गवाश्च तिमृभिरम्बुवत ब्रह्माऽमृज्यत इत्यादय मृजिघातुयुक्ता ।
एकयाम्बुवत प्रजागनी (?) अधीयन्त इत्याद्यास्तु तद्धीना । तत्र न
ताषदयमयवादा विध्यतरकवानयत्वविरहात् । येन गुणवृत्त्यापि नीयेत ।
किन्तु विधिरास्यातथुत विधेय च नोपधान इष्टकाभिरग्नि चिनुत इति
विध्ययथानुपपत्त्यव स्वरूपगोष्टकासम्बन्धित्वेन चोपधानस्य प्राप्तत्वात् ।
अनुपधीयमानाभिरिष्टकाभिप्रचयनस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किन्तूपधानानुवादेन
मृष्टिपदाय एव विधेय । यद्यपि तद्वानामामुपधानो मत्र इतीष्टकासु
तुरु च मना इति पाणिनायस्य स्मृत्या मृष्टिनिङ्गवमत्रोपधेयेष्टवाना
गम्यत्वे मनुषो नापविधानान् तत्प्रतियोगेन चकारेण यत्प्रत्ययविधानाच्च
ऋतव्या उपदधाति इतिवत् मृष्ट्या इत्यापत्त्या नात्र तदय सम्भवति
तथापि केवन्मृष्टिपदेनैव मृष्टिममत्रोपधेयेष्टवाविशेषनक्षण्या तदयमिद्धि ।

१ मित्राना-न । २ मित्रे-न । ३ प्रतियोगितया-न ।

अत्र इष्टकाविशेषाणां सृष्टिपदार्थत्वेऽपि काम्यमिष्टकानां सृष्टिमन्त्रैरुपधानमिति
 विज्ञेयत्वं तन्नवगमादिष्टकाविधिप्राप्तेऽष्टकानामन्यविधिनैव निविशेषणामामा-
 न्यमिति न्यायेनेष्टकाविशेषाणामप्युपधानप्राप्तेश्च विधिरयुक्तः । एवमिष्टका-
 विशेषादेशेन उपधानविधिरप्ययुक्तो विशेषानवगमान् । अत्र परिशेषान्मन्त्र-
 विधानमेव युक्तम् । सृष्टिपदस्य विधायकत्वे च तत्र गौण्या वृत्त्याऽसृष्टिमन्त्रप्रति-
 पादकत्वं त्रयो गौण्यङ्गीकरणं चायुक्तम् ।

न चैवमेकानुवाक्यनमन्त्राणां मध्ये सृष्टिलिङ्गान्मुक्तविधिना विनि-
 योगेऽप्यसृष्टिलिङ्गानामानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्, प्रमाणाभावेन तेषां
 चन्नाङ्कवाभावेऽपि वाचस्तोभादौ सर्वयजुर्मन्त्रादीनां विनियोगेन तत्र
 मानक्यादिति प्राप्तेः । उच्यते, उभयो मन्मवत्प्राप्तिकत्वे भावार्थन्यायेन
 वात्वयस्यैवावाच्येति पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्व युक्तम् ।

न चाज्ञेयादेव तत्प्राप्तिं चयनमायनतानिर्वाहार्थमावान्तरव्यापारत-
 योनप्रानाज्ञेयेऽपि तस्येष्टकासाध्यत्वमेव स्यात्, इष्टकासरकारमिदमर्थं विधि-
 नार्थक्यात् । तत्कत्व तु प्रतिप्रधानं गुणवतिरिति प्रतीष्टकमुपधानमिद्विधं ।
 अन्तरं ननुदिनेष्टकोपधानं चयनभित्तकृतं कत्वञ्च स्यात् । अर्थात्तिप्रस्यं
 कृतं प्रादिवद्विध्यकल्पकत्वेन विधिगर्भाङ्गत्वायोगेनाङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्व-
 युक्तिनूनकर्म्यैककर्तृकत्वानुपपत्तेः । सन्धुक्षणादिव्यापारन्यायकतृकत्वेऽपि
 देयदत्तेन पाकं कृत इति व्यवहारेणावान्तरव्यापारस्य कार्येण समं
 ममानकृतं कल्पनिप्रमाभावात् । सृष्टिपदेन च सन्निधिमहकृतलिङ्गबलेन प्राप्ता
 एव मन्त्रा अनूचन्ते सृष्टिलिङ्गकमन्त्रवत्, सन्निधानावगताङ्गत्वस्यासृष्टि-
 मन्त्रेऽपि बाधायोगात्सृष्टिपदमुभयपरम् । अत्र एव "सृष्टोरुपदवाति"
 इत्युक्तस्य "एकयास्तुवत्" इत्यारभ्य सप्तदशभिर्मन्त्रैस्सकार्याणामिष्टकानां
 स्तुतिं कृत्वा "यत्प्रदशेष्टका उपदधाति" इत्यर्थवादेनापि सृष्टिपदस्य गौण्या
 सप्तदशपरत्व लभ्यते ।

न चोपक्रमन्यामन्दिग्धविध्युद्देशेन चरमस्यार्थवादानुरोधेन उच्यते-
 वृत्ताश्रयानर्हत्वत्, उपसंहारस्येवप्यर्थवादेषु बहुष्वानर्थक्यगौण्यादि-
 कल्पनापेक्षैरस्तिभन् विध्युद्देश एव तथात्वोचितत्वात् । तस्मादजहत्स्वार्थ-
 वृत्त्यां सृष्टिबाहुन्चनमानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वरूपगुणयोगेन सृष्टिपद
 सृष्टिपदमुभयमन्त्रपरम् । अस्ति हि सृष्टिषु बाहुत्यं सृष्ट्यसृष्टिपदितनमुदाय-

स्यैव', यत्प्रप्तदशेष्टका इत्येकाभिधानगम्य साहित्यारयो धर्मस्तादृशसमु-
दायाश्रयत्वेन सृष्टिपदस्य सप्तदशसु गौणत्वमिति दिक् ।

'प्राणभूत उपदधानि' इत्यत्र प्राणभूतवर्धितमन्त्रस्य तदवर्धितम-
न्त्रापेक्षया स्वल्पत्वेन प्राणभूतत्वसमानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन
प्राणभूतवद प्राणभूतप्राणभूतमन्त्रपरम् । पूर्वत्र बाहुल्यस्य निमित्तत्वमत्र
स्वल्पत्वस्येति विशेष । अत्रादश्च तदपेक्षया बहुत्वाभावपर तेन साम्येऽपि
गौरी । 'श्याल स्वसौरथाग्रहीद्' इत्यत्र स्वनृपद स्वनृतत्वत्योगौणमिति
श्रीधरोत्तेरित्यपास्तम् ।

एव वेदान्तिभिरपि मानान्तरानुरोधेन तत्त्वपदयारवण्डायै लक्षणा-
भ्युपगम्यते । यदि तु प्रत्यक्षादिधर्मवर्षाणि श्रुतेयंश्राभुतापै एव तात्पर्ये
तर्हि तत्सर्वमनुपपन्न स्यात्, प्रत्यक्षमप्रमाणमित्येव वक्तव्यत्वान्नते ।

यत् प्रत्यक्षत्वादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यमात्र परोक्षया सिद्ध तच्चाद्वै-
तश्रुत्या न बाध्यते, किन्तु तात्त्विकप्रमाणत्वमेव बाध्यते, तच्च न परोक्षया
सिद्धम्, अतो न विरोध । धूम एवेत्यादिभ्यु मुखाद्यर्थत्वे प्रत्यक्षस्य व्यावहा-
रिक प्रामाण्य व्याहृत्येत, अनन्तदनुरोधात्तत्र श्रुतेरमुखाद्यर्थत्वमिति, तदमत्,
व्यावहारिकप्रामाण्ये तत्रोत्तरस्यापच्छेदन्यायिसाम्यमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च
यथाद्वैतश्रुतिविरोधेन प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकमेव प्रामाण्यमभ्युपेत्य तात्त्विक
तदपह्नुपे तथा धूम एवेत्यादेरागनेस्याविरोधेन तत्प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकमपि
प्रामाण्यमपलप्यताम् । तात्त्विकत्व परित्यज्य प्रामाण्यनिष्ठव्यावहारिकत्व-
रक्षया निबन्धत्वे निबन्धनविरहात् । तात्त्विकप्रमाणभूताद्वैतश्रुत्यपेक्षया
तद्विरुद्धस्य व्यावहारिकप्रामाण्यवत् व्यावहारिकप्रमाणभूतयजमानप्रस्तरादि-
श्रुतिविरुद्धप्रत्यक्षस्य तदपेक्षयापकृष्टप्रामाण्यस्याप्यवर्जनीयत्वात् । यत्र तु
व्यावहारिकप्रामाण्यवतोरक्तानमप्रत्यक्षयोर्विरोधस्य प्रबलबलवत्त्व त्वयाम्भु-
पगत, तत्र को नाम पक्षपात, स च प्रत्यक्षापेक्षयाद्वैतानमस्य
बलवत्त्वे तात्त्विकप्रामाण्यवत्त्वादिनि चेत्, तत्प्रामाण्यस्यैव तात्त्विकत्व
भवदीयशपयातिरिक्तस्य बीजस्याभावात् । तत्प्रामाण्यतात्त्विकत्वे सिद्धे
प्रत्यक्षस्य तद्विराधात्प्रामाण्यम्, तत्तिन्त्री च तत्प्रामाण्यस्य तात्त्विकत्व-
मिच्छादिदोषावनाराच्च ।

१ समुदाय-य । २ रित्प्रन्ना-य । ३ मत्-य । ४ प्रत्यक्षाद-य ।

५ 'तात्त्विक' नास्ति-य ।

यदप्युक्तम्—यद्विधनिर्द्धर्गतिमामान्येन वा अक्षण्ड एवावधार्यमाणस्य

तात्पर्यन्यानुपपत्ते जीवेशननमर्बन्तत्वात्किञ्चिज्जत्वादीनामैक्यान्वयानुप-
पत्तेश्च तात्पर्यविषयीभूताखण्डप्रतीतिनिर्वाहाय तत्त्वपदयोर्लक्षणा । तात्पर्य-
विषयीभूतान्वयनिर्वाहाय लक्षणाया मर्बन्तत्वत्वात् ।

न चैवममृदुशार्थम्, तद्धि प्रनातार्यरित्यागतान्यार्यपरत्व वा
श्वरार्थपरत्व वा^१ नाद्य, नामानाधिकरण्येन प्रतीतस्यैवमस्य रक्षणात् ।

नान्य, जहदजहत्त्वाद्यर्थलक्षणाया श्वर्यैकदेशत्यागऽपि नाऽप्य दवदत्त इत्यादौ
एव शक्यत्वेनैवाव्यवहारमात्रं विरापरताशब्दाद्येन विगप्यमात्रान्यपरतादेरेण

लक्षणा इति व्यपदेशान् । तथा चाक्त दाचस्पतिमिथैः “प्रस्तरादिवाक्य-
मन्यनेपन्वादमुपायं मर्बन्तत्वात् त्वन्वयेऽन्वयानुव्याप्यमव । उक्त हि

शापरभाष्ये न द्विप्रो पर शब्दार्थ इति” इति तदध्ययन्, भिन्नाभ्या घर्मभ्या-
मेकप्रमिश्रोपदत्वस्यैव नामानाधिकरण्यत्वं मृदुशार्थत्वात् । तस्य च तद्रीया

परित्यागान् । जहदित्यादिकमपि नावद्यन्, शक्यैकदेशत्याग एव दीजस्य
तात्किन्नेरा प्रपुन्यन्वात् । विगेष्यान्वपरत्तणमात्रस्यानुपयुक्तत्वात्, नोऽप-

मिप्रादौ च पूर्वापरत्वात्किञ्चिदेक्यान्वयानर्हन्तया पररेपि प्रत्यक्षादिदिरोपे-
नैव विगेष्यमात्रपरत्वकल्पनान् । एवमन्वयार्थनात्यर्थेत्यादिकमप्युक्तम्, अक्ष-

ण्डार्थे तात्पर्यस्यैव अहीनुमघक्यत्वात् । पञ्चवलि ज्ञेत्यत्र पौत्तरम्योक्तत्वात्
‘तन्वममि’ इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वाच्च । एवञ्च नत्यखण्डार्थनात्यर्थे तन्व-

मनोत्पत्तापि एकदेशत्यागेनाखण्डार्थपरत्व, तद्व्यहे^२ च तद्दिरोपानावेना-
खण्डार्थनात्यर्थग्रह इत्यन्योन्याश्रयान् । अहो चिन्म-मानान्तरात्तरोपेनैव

तत्त्वमन्यादौ विगेष्यमात्रपरता कल्पितत्वात्तत्र मानान्तर नापेक्ष्यत इति
व्यवस्थापन्त् । एतेन न्यायाधीनस्य श्रुतिनात्यर्थनिर्णयस्य दर्शनमानान्तरा-

विरोधनिरपेक्षत्वादित्यपि परान्तम् । मानान्तरानादरे न्यायाधीन बोक्ति-
विरोधान्^३ । मानान्तरदोर्बन्धश्च च पूर्वमगिद्धत्वात् । एतेन श्रुतिनात्यर्थ-

निर्णयकोपपत्ताशीतामपि प्राबन्धप्रयोजक निम्बकाचत्वादिश्चनन्प्रेवेत्यपि
निरन्तम् । चिन्तरन्तु पुरन्तान् । एवञ्च निर्गीतनात्प्रांन्तरोपेन तन्वमादि-

पदानामत्रपञ्चलक्षणाभ्युपगमान्, मर्बन्तत्वात्किञ्चिज्जत्वादिविरोधगगो मोमेन
यजेदित्यादौ मोमप्राणाजोश्चाभेदे निर्गीतश्रुतिनात्यर्थानावेन तदजे प्रत्यक्षाद्य-

विरोधस्यापेक्षणीयत्वात्, तात्पर्यविषये हि श्रुति प्रवनेत्याद्युक्तमित्यपि
निरन्तम् । मानान्तरविरोधस्य नाम्येऽप्यहं तदश्रुतिनात्यर्थम्, न तु नोम-

१ अक्षररूपशार्थत्वं तत्त्वत्वे-व । २ व्याघातान्-क ।

यागाद्योरभेद इति वैपम्ये बीजाभावात् । उपक्रमादिबलादिति चेन्न, तत्रापि मानान्तरविरोधनादरे हेत्वभावेन त्वदभिमतार्थविषयकत्वस्य दुर्बलत्वात् । उपक्रमादिश्रुतय एव ह्येकमेवाद्वितीयमित्याद्या अद्वैतश्रुतय, तथैव परग्रन्थदर्शनात्, अन्यथास्यानुपपत्तेश्च । ततश्च तात्पर्यग्राहकत्वं ग्राह्यतात्पर्यवत्त्वं च तास्वामेव कथं स्यात्, तदेतदापचमसिद्धमसिद्धनेति । तावन्मानश्च सोमयागाद्यभेदान्वयेऽप्यस्त्येव । उपसहाराद्याधिक्यादिति चेन्न, शतमप्यन्धाना न पश्यतीति न्यायात् । 'अत एवोपक्रमोपसहारादेरन्योन्यतात्पर्यनिर्णयिकत्वमप्यनुपपन्नम्, प्रत्यक्षादिविरोधेनैकस्यापि तादृशार्थनिर्णयविरहात्' यस्माद्वाक्यादापाततो योऽर्थं प्रतीयते तस्य तत्रैव तात्पर्यमित्येव हि भवदुक्तार्थपर्यवसानम् । तच्च केवलोपक्रमादावप्यस्ति तात्पर्यस्याऽद्वैतविषयकत्वेन तच्छ्रुतीना प्राबल्यमित्येतदन्यस्य प्राबल्यबीजस्य त्वया मूषण्यासान् । इत्यान्ता तावत् ।

तस्मान्मानान्तरविराधे शब्दस्य तदविरुद्धार्थवत्त्वन लक्षणादिनाप्यावश्यकम् । अत एव सोमेन यजेत' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानाऽन्वये प्रत्यक्षविराधान्मत्वर्थलक्षणाधीयते । एवम् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रे 'तद्विजिज्ञासस्व' इति श्रुतौ च ज्ञानेच्छाया कृत्यसाधकत्वद्राटकमानानुरोधेन जिज्ञासापद विचारलक्षणम् । अतएव प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वादभुस्याथमिति वाचस्पत्योक्तिरयुक्ता । तथाहि—अमुर्यार्थकत्वं लाक्षणिकार्थगर्भमन्यवाक्याथतात्पर्यकं वा । नाद्य, लक्षणायामन्यशेषत्वस्याप्रयोजकत्वान् प्राथमिकबाधे तत्र प्रत्यक्षविरोधस्यैव नक्षणाकत्वनकत्वात् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यादौ भूतार्थवादे व्यभिचाराच्च । नात्य, हेता साध्याविशेषात् अन्यवतात्पर्यकत्वस्यैवान्यशेषत्वात् । एतेन स्वकीयमुच्यतात्पर्यविषयानूनाथप्रतिपादकत्वं मुख्यार्थत्वम् । अर्थवादप्रतिपाद्यं प्राशस्त्यघोद्वारीभूता वाक्यार्थोऽवान्तरस्यैव तात्पर्यस्य विषयीभूता न तु मुख्यस्य । प्राशस्त्य मुख्यतात्पर्यविषयाऽपि न वाक्यार्थं । वाचस्पतिमते तु मुख्येति न देय, प्राशस्त्यधाद्वारीभूत वाक्यार्थं तात्पर्यानिङ्गीकारान् । अन्यार्थतात्पर्यकत्वत्वमुस्याथत्व, न तु लाक्षणिकत्वमान, तथाचाद्वैतागमस्य तात्पर्यविषयीभूताथवावनिर्वाहाय लक्षणाश्रयणेऽपि मुख्यार्थत्वमव्याहृतम् ।

न चैवमवान्तरवाक्योभूतार्थज्ञादेन गम्यमानं देवताविग्रहादौ तस्य प्रामाण्यं न न्यादिति वाच्यम्, यद्वाक्यं यदर्थविषयकतात्पर्यभावात्तन्न न

१-१ अयमज्ञ 'त्वयामूषण्यासान्' इत्यनन्तरम् "इत्यान्ताम्", इत्यत्र पूर्ववर्तन-य ।

प्रमाणमिति नित्यमाभावात् । अन्यथा विशिष्टविधेर्विशिष्टपक्षे न स्यात् । नागृहीतविशेषरान्यादन विशिष्टोऽपि तन्नामाश्रय्य वान्यतया विशिष्ट-
 विधिविशेषणविशेष्याभ्युपगतान्ये वाक्यभेदापत्त्या विशेषणविधिकल्पनद्वारा
 विशेषणतात्पर्यमित्यस्य च विशेषणविधिना विशेषणे प्रमित विशिष्ट-
 विधिविशिष्टविधी च सति तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पनमित्यन्यो-
 न्याश्रयप्रसक्तत्वतानुज्ञासाद् । एतस्यैव 'रेवतीषु वारवन्तीदमन्तृष्टामभ्य साम
 कृत्वा पशुकानां ह्युतन यजेत' इत्यादौ रेवत्यधिकरणकवारवन्तीम्बरूपदाक्य-
 मानगम्याविशेषण तात्पर्यविषयस्य विशिष्टविधेः प्रामाण्यापत्तः । सामस्य
 लौकिकमानगम्यत्वेन सामप्रमितविशिष्टविद्यतापक्षत्वेन प्रागुक्तान्यान्याश्रय-
 विरह मत्वयलक्षणायांमपि न्वायापरित्यागात्प्रामुख्यार्थत्वं । यद्यपि पद-
 मात्रस्य स्वायपारत्यागस्य तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थबोधकत्वात्प्रामुख्या-
 थत्वम्, तथापि पदस्यामुख्याथत्वाद्वाक्यस्यापि तदिति कुचोऽपरिहारायेद-
 मुक्तम् । अमुख्याथपदघटितत्वेन वाक्यस्यामुख्यार्थत्व पदमात्रस्य ससर्ग-
 लाक्षाणकत्व वाक्यमात्र मनान्तरेऽपि मोऽप्रमितत्वाद्यलक्षणात्वात्प्रामुख्यार्थ-
 स्यादन शक्याद्यदित्यायकपदघटितत्वमवामुख्यार्थत्वं वाच्यस्य परस्यापि
 वाच्यमिति तदोऽप्यापि न दोष इत्यपि निरस्तम् ; मुख्यार्थत्वात्परविवक्षितस्यपि
 मानान्तरविवक्षितस्य पद लक्षणाया अनिवारितत्वात् लक्षणाश्लेषत्वाभ्या
 पदवाक्यपारमुख्याथत्वव्यवहारात् । मुख्यतात्पर्यायविषयीभूतायवाचकत्वस्य
 सत्येऽप्यहं तद्ब्रह्मव मुख्यतात्पर्यविषय इत्यस्य प्रथमं द्रष्टव्यम् ।
 यद्यपि इत्यादिकमपि सदापि महामते ससमान्यामुख्याथपदघटितत्ववा-
 मुख्याथत्वस्य सम्भवात् । अत्रक्यमानतात्पर्येऽपि पदघटितत्वस्य तथा-
 त्वाद्वा । अन्यथ लक्षणायांमपि स्वशक्यप्रतिनागिक एव तत्र तात्पर्यात्,
 अन्यपदाथनात्परकपदघटितत्वस्य चातथात्वान्, ससगम्य च पदद्वयार्थ-
 प्रतियोगिकत्वेनान्यपदायत्वाभावात्, समर्गादिपदवाच्यत्वस्य चाविविक्तकर-
 त्वान् । यस्मिन् मन्त्रे प्रतियोग्यविषयकज्ञानविषयत्व तस्य चिबन्धित्वान् ।
 शक्याद्यदित्यायकपदघटितत्व नु न तथा । पद हि तद्वाक्यघटक' यत्किञ्चिन्
 सर्वं वा ? नाह, प्रस्तरादिवान्यममुख्यार्थमस्यानुपपत्ते, गौणत्वेऽपि
 शक्यघटितार्थकत्वान् । नान्य, अप्रमिद्ध । तद्वक्तु महार्थे 'न सर्वलाक्षणिक-
 पदगर्भं वाक्यमिति गज्ञाना द्विरह इत्यादावपि विभक्तेरव मुख्यार्थत्वान् ।'

किञ्च 'न विरोध' शब्दार्थ' इति शब्दस्वामिवाक्यस्य मुख्यतात्पर्य-

विषयो वाक्यार्थो नान्यवाक्यार्थविशेष इति भवदुक्तार्थोऽनुपयुक्तः ।
अनाशङ्कितनिषेधत्वापत्तेः, सर्वग्रन्थविरोधाच्च । तथाहि—

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थसम्बन्धानुपपत्तित् ।
तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥

इति मणिवृद्धादुदाहृतकारिकाव्याख्याया “वाक्यार्थोऽन्वयानुपपत्ति-
विधेयार्थान्वयानुपपत्तिः, एतेन ‘न विधौ पर शब्दार्थ इति सूचितम्’ इति
शब्दालोकः । तत्कण्ठकोद्धारे व्यास्यातम्—’ विधेयान्वयानुरोधेनान्यत्र लक्षणा-
स्वीकारान्, अन्यत्र लक्षणोपपत्तेर्न विधेयपदे लक्षणोत्थर्यं । एतेन ‘श्येनेन यजेत’
इत्यादौ लिङि घटो नील’ इत्यादौ च पदे विधायके लक्षणा न विरुद्धा” इति ।
एव मीमांसावाचित्तेऽपि “वाक्यशेषो हि भवन् पारतन्व्याद् गौण्याद्यपि प्रति-
पद्यत” इत्युक्तम् ‘अर्थस्तु विधिविशेषाद्” इति सूत्रे । यत्तु “प्रजापतिर्वरुणाया-
श्वमनयत् स स्या देवतामाच्छंद्न् स पर्यदीव्यत स एत वासुण चतुष्कपाल-
मश्नयत् निरवपत्ततो वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एग गृह्णाति योऽश्व
प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वासुणश्चतुष्कपालान्नि-
र्घंषेत्” इति श्रूयते । अनयदत्तवान् देवता वरुणरूपा जलोदरास्यरोगरूपेण
परिणतामाच्छंद्न् प्राप्तवान् । वरुणपाशान् जलोदरान् गृह्णाति जलोदर-
रूपेण प्राप्नोति, इत्यर्थं । इयमिष्टिर्दातु प्रतिग्रहीतुर्वेति मशयः, यद्यप्युप-
श्रमानुरोधेन दानुरेव सम्भवति तथापि मैत्रायणीयशाखायां “अर्थपोऽश्व प्रति-
गृह्यते स वा उभयतोऽनु प्रतिगृह्णतो निर्वभस्त्यस्येन्द्रियञ्च पशुश्च वरुणो
वाश्वो वरुणदेवत्यो योऽश्व प्रतिगृह्णाति तदश्वहविषा यद्व्य निर्वरुणत्वाय,
चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादाश्च कपालैरेवंनमाप्नोति यावन्नोऽश्वा-
स्तावन्त पुराडाशा भवन्ति । सर्वत एवैन मुञ्चन्ति” इति वाक्ये प्रतिग्रहोप-
श्रमाया एवैतदिष्टेराम्नानात्तदनुरोधेन पूर्वोक्तशाखान्तरीयवाक्येऽपि धनय-
दिस्यादिपदे प्रतिग्रहे लक्षणया प्रतिगृह्णातुरेवेयम् । एवञ्च यावन्नोऽश्वान् प्रति-
गृह्णीयादिति विधौ यथाश्रुतार्थं मघटिप्यत इति प्राप्ते, उच्यते, मैत्रायणीय-
शाख्ये तथास्त्वेऽपि उक्तवाक्ये प्रबलोपश्रमे लक्षणानौचित्यात् । एतद्वा-
क्यवनेन दातुरिष्टिरित्यत्र चापवाभावः । मैत्रायणोक्तदूरस्थवर्मानुवादेना-
श्वदानरूपाद्देश्यसम्बन्धबोधनानुपपत्तेरेतद्वाक्यस्य वर्मान्तरविधायकत्व-
सम्भवान् । नामादीनामुपस्थापकानामभावेन शाखान्तराधिकरणन्याया-

सम्भवात् । एतद्वाक्यानुरोधेन **मैत्रायणीयवानधोपक्रमस्यापि**^१ प्रयोजककर्तृ-
परत्वेन व्याख्यानात् तत्कर्मण एवात्रापि विधिम्भवात् । तदुपक्रमस्यापि
दातुरिष्टिपरत्वाच्च । तस्मादुपक्रमानुरोधेन विधिस्ये प्रतिगृह्णाती प्रतिशाहक-
प्रयोजकत्वान्तरे दाने लक्षणेति तृतीयचतुर्थे चिन्तितम् । तथा चार्थवादानु-
रोधेन विधौ न लक्षणेति परोक्तार्थोऽमगत एवेति, तदमन्, निरनुसोपानु-
योपत्वात् । न ह्यर्थवादानुरोधेन विधौ न लक्षणेति नियमो मयोक्त । अन्यत्र
लक्षणयोपपत्ताविति स्पष्टमेव **मिश्रव्याख्यातृभिस्त्कत्वात्** । अत्र च नार्थवादे
लक्षणयोपपत्तिरपत्रमाधिकरणान्यायेन तदसम्भवान् । अत एव 'मूढीरूप-
दवाति'^२ इत्यर्थवादे बहुकुम्भिक्रन्पनापत्त्या विष्णुदृशान्तरितेऽपि सृष्टिशब्दे
गौणी स्वीकृता । एव 'श्वेनेन यजेत'^३ इत्यनानि वचने ।

यत् अर्थवादानुरोधेण विधौ न लक्षणा किन्पक्रमप्रावल्यादिति
न युक्तम्, अर्थवादानुसारेण विधौ यत्र लक्षणाप्रसक्तिरूपदेव त्वया तस्या
निषेधत्वात्प्रमते श्चार्थवादस्योपक्रमादनुरोधेनैव सम्भवान्, अन्यत्र
निषेधोऽगङ्गान एव तत्रभावे तन्निषेधस्तून्मत्तप्रलाप इति, तदसत्, उपसहार-
स्यार्थवादानुरोधेनाविरोधेनापि विधौ लक्षणाया प्रसक्तिम्भवात्, श्वेनपदादौ
तथाभ्युपगमान्च । फलोपधानप्रसक्तोनिषेधानुपयोगिन्वादनन्यशो^४पवाक्या-
र्थस्य केनचिदनाशङ्कितरूपत्वेन तन्मत एवाप्रसक्तनिषेध इत्युक्तत्वाच्च^५ ।
^६नन्माद्यत्किञ्चिदेवेतन्^६ । आन्तिमत्पुरुषाभिप्रायेण तदर्थवत्त्वस्य च वैयर्थ्यं
एव पर्यवमानान् । एतेन—

प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलावलनम् ।

शीघ्रमन्यरगामित्वात्तथैव श्रुतिलिङ्गयो ॥

श्रुतेर्निङ्गापेक्षेव प्रत्यक्षस्य लिङ्गा^१न्तरापेक्षया शास्त्रगामित्वात्प्राव-
ल्यमिन्शाशङ्क्य पराक्षिनस्य मन्यरगामिनाऽपि प्रावल्यादित्युक्तमप्यपास्तम्,
परोक्षित्वन्यैवानिन्दे । युक्त्यन्तरेण बाधकोपमर्दो हि परीक्षा, न तु स्वैतं च ।
अन्यथा पराक्षानदभावप्राख्यवस्थितत्वापत्तेः, प्रत्यक्षानामाभ्यस्याप्यतपवा-
दापत्तेश्च । अत्रच्छेदकावच्छेदेन बाधाभावस्योभयनाप्यभावान्, प्रत्यक्षत्व-
सामानाधिकरण्यमात्रेणैव वेदशाब्दत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणापि प्रमाणान्त-
रानुरोधस्य कल्पितत्वात् । अत एव 'नहि वाधितमर्थमागमोऽपि बोधयति' इति

१. वा क्योपग्यास्तत्वा०—स । २—२ नास्ति—न । ३—३ नास्ति—स ।

४ प्रमाणा^०—क ।

अभियुक्तानामुद्धोष सङ्गच्छन्ते । एतेन “यत्र पुनर्विचारपदबीमुपारूढयोजन-
योर्वलावलचिन्तया वापनिश्चयस्तत्र नागुमानादिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वनिश्चय ”
इति विवरणोक्तेर्गृहीतप्रामाण्यकशब्दतदुपजीव्यनुमानातिरिक्तयुक्तिमात्रविषय-
कत्वकल्पनेन प्रकृते वैपम्यकथनमप्यपास्तम् । प्रकृतशब्दस्य गृहीतप्रामाण्यकत्व
एव विवादेन विशेषणमिद्वेम्कत्वात् । किञ्च लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षयापि दुर्बलस्य
प्रत्यक्षापेक्षया मुत्तरामेव दौर्बल्यम् । तथा हि ‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानसमाख्याना समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाद्’ इति तृतीये जैमिनिस्म-
रम् । श्रुत्यादीनि पट्प्रमाणान्यङ्गत्ववोधकानि, तेषां परम्परमविरोधे
तावन्न सन्देहः । विरोधे तु तेषां समवाये एकत्रोपनिपाते मूत्रपाठत्रमेण
परम्य पूर्वविरोधे दौर्बल्यम् । तत्र हेतुरर्थविप्रकर्षादिति पूर्वसापेक्षस्यैव
परस्यार्थबोधकत्वात्, तच्चाद्य स्पृष्टीभविष्यति । उक्तञ्च—

श्रुतिद्वितीया क्षमता च लिङ्ग वाक्य पदान्यव तु सहतानि ।
सा प्रकिया या कथमित्यपेक्षा स्थान क्रमा योगवल समाख्या ॥

इति । तत्र श्रुतेर्वाधिकत्वमेव समाख्यायास्तु वाध्यत्वमेव । मध्याना-
न्त्वपेक्षाभेदादुभयमपि । तदुक्तम्—

वाविकैव श्रुतिर्नित्य समाख्या वाच्यते सदा ।
मध्यमाना तु वाध्यत्व वाचकत्व व्यपेक्षया ॥ इति ।

श्रुति पदान्तरनिरपत्त शब्द । तदुक्तम्—

अभिधातु पदन्वस्मिन्निरपत्ता ख श्रुति ।’ इति ।

ख शब्द । न च निरपत्तत्वमसिद्धं केवलद्वितीयादिना वाधानुदयादिति
वाच्यम्, प्रकृतप्रवृत्तवधातजन्यकनाश्रयत्वस्वप्वार्थान्वयवाधे पदार्थान्तर-
नैरपत्तम्य विवक्षितत्वात् । तावन्नव श्रीहीणामवधातयोपित्वसिद्धे ।
ततश्चाङ्गत्वघटकीभूतपराद्देश्यकत्ववृत्तिकारकत्वयोरन्यतरम्य प्राधान्येन
वाचक शब्द श्रुति । अस्याय —पराद्देशप्रवृत्तवृत्तिकारकत्वन विध्यन्वयित्व
ह्यङ्गत्वम् । स्वगाद्देशप्रवृत्तपुष्पीमयागानुत्पन्नवृत्ती करणत्वेन यागस्य
विध्यन्वय इति याग स्वर्गाङ्ग । प्रयागादीनामपि प्रकरणवत्त्वात्पूर्वहेतुवागा-
द्देशप्रवृत्तपुष्पवृत्ती प्रवानानुत्पन्नाया यागानुत्पन्नाया वा कारकत्वेन विधाना-
द्देशाङ्गत्व, ननु स्वर्गाङ्गत्वम्, तदुद्देशेन दर्शादीनामव विधानात्प्रयाजादीना

तदभावात् । द्रव्यस्य क्रियानिवर्त्तकत्वेनारूपादिगुणस्य द्रव्यपरिच्छेद-
कत्वेन नियोज्यस्य कर्तृत्वेन कालदेशयोरधिकरसात्वेन यागानुकूलकृति-
कारकत्वविध्यन्वययो सत्त्वात् । एवस्थितेऽङ्गत्वस्य द्वय घटकम्—परोद्देश्यत्व
कृतिकारकत्वञ्च । तदन्यतरस्य प्राधान्येन वाचको द्वितीयातृतीयदिनारक-
विभक्तिरप्य शब्द श्रुति । “ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यत्रेऽप्यित्त्वार्थया द्वितीयया
ब्रीहीरामुद्देश्यत्वलाभात् प्रोक्षणादेस्तदङ्गत्वयो । तथाहि—ब्रीहीन्प्रोक्षती-
त्यादौ ब्रीह्यादिसंस्कारार्थत्वेन प्रोक्षणादेर्विधानाद् गुरुकर्मत्वन्, उन ब्रीह्या-
दिसाधनकर्म्य स्वनन्वाहप्रार्थकस्य प्रधानकर्मत्वमिति सशय । तत्र ब्रीह्यादे
प्रोक्षणाद्यजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगादवघातवद् दृष्टोपकारवाभावेन विकार्यकर्म-
त्वन्याप्यसम्भवात् । ब्रीह्यादिविशिष्टप्रोक्षणादिकमेव स्वानन्त्ये^१ विधीयते ।
ब्रह्मपकारश्च तत्फल प्रयाजादिवत् ।

न च द्वितीयया ब्रीह्यादीना प्राधान्यावगमात्, अथत् प्रोक्षणादीना
तदङ्गत्वावगमाद्, दृष्टोपकारवाधेन द्रव्यनिष्ठस्वांगरूपातिशयबलपनाच्च
गुरुकर्मत्वमेवेति वाच्यम्, मानाभावात् । द्वितीयाया प्राधान्यवाचित्व
प्रयोगाद्ब्रह्मशामनाद्वा प्रयोजनाद्वा ? नाद्य, “बल्वजान् शिखण्डकान् कुह
सक्तून् जुहोति” इत्यादौ कररात्व एव द्वितीयाप्रयोगदर्शनात् । करोतिद्विकर्मक-
त्वाभावेन एककर्मविरुद्धे द्वितीयकर्मत्वानुपपत्ते । जुहोतिश्च देवतोद्देश-
प्रक्षेपद्रव्यत्वागसमुदायशक्तयया तत्समुदाये सक्तूना कर्मत्वायोगान् ।
न च तदेकदेश प्रत्येव कर्मत्वम्, ईप्सितत्वाभावात्, “प्रपाजशेषेण
हवीं व्यभिचारयति” इत्यत्र विनापि द्वितीया प्रयाजशेषस्य प्राधान्यदर्शनेन
व्यतिरेकव्यभिचाराच्च । न द्वितीय, उक्तप्रयोगविरोधेनानुशासनस्य तद-
तात्पर्यकत्वात् । नान्त्य, “पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपति” इत्यादौ पुरोडाश-
कपालादीना सप्रयोजनत्वेऽपि तुपोपवापसंस्कारत्वानङ्गोकारात् । अत उक्त-
रीत्या प्रधानकर्मवेदमिति प्राप्ते उच्यते, गुरुकर्मवेदम्, द्वितीयाया प्राधान्य-
वाचित्वात् । न च तत्र मानाभाव, कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्यैव मान्यात् । न
च तस्य निर्मूलत्व घट करोतीत्यादिप्रयोगस्यैव मूलत्वात् । न चात्रापि घटस्य
विषयतासम्बन्धेन कृतिकरणात्त्वात्तदेव द्वितीयार्थ, कर्मत्वरतीति सर्वानुभव-
सिद्धत्वात् । अतश्च शास्त्रान्तरेण विनिगुक्ताना ब्रीहीराम ब्रीहीन्प्रोक्षतीति
द्वितीयया जन्यत्वावगमात् संस्कारविशिष्टत्वेनैव जन्यस्त कल्प्यन् इति द्वितीय-
प्रयत्ने चिन्तितम् । इत्यास्तामप्रासङ्गिकम् ।

प्रत्ययात्त्वान्गविनाभाववत्तत्त्वं मामर्थं विद्मः । तत्रश्चाङ्गत्व
घटकया पगतं श्यवदृष्टिकारकत्वयामध्य एववाचकपदकस्यनानुबल
कृतमनदायनिष्ठयागत्व विद्ममित्यथ । यथा सुवेणुपद्यनात्तत्र द्रवमित्यु
द्देशवाचिपदकस्यनानुबल सुवनिष्ठ यायत्वम् द्रवद्रव्यावदानस्यैव
सुवमाध्यत्वान् । एव कृतपत्र मन्त्रेष्वपि स्वप्रतिपाद्यानिष्ठमद् श्यप्रतिपादक
स्यनानुबल योग्यत्व लिङ्गमवेत्यथ ।

तस्य इतरत्र कथमिति चन् सत्यम् तत्तत्पदरूपप्रतिबलपनद्वारव
लिङ्गस्य कृतमनव्यपनायया णपक्षपित्ववाचकत्वान् । उदाहरणम्— निवेदन
सगमना वमूनामिचद्रया गाहपत्यमुपतिष्ठत इति भाष्यकार । नव्यास्तु
कदाचनन्तरमात्रद्रया गाहपत्यमुपतिष्ठत इत्यग्री श्रुतमना
त्रादात्तगन्—

निवृत्ततस्मगमना वमूना विश्वाभिरुपाभिचष्ट श्चाभि ।

दव एव गविना गयवमोद्वा न तस्यौ समर पशानाम् ॥

इत्यत्र नशस्य्यापमायवादिद्रव्यवापमानापभयत्वानुपपत्तवमूना पादश्चा
म्मायप्रव वमूनाद्यायाक्तश्चात्रापि तथाभिधानाच्चाग्निपरत्वात्तत्रगमा
दियात् ।

अत्र एव द्रयापापविवरणान्तरात् कदाचनत्ववादाद्दृष्टम् । एव प्रत्यक्षा
नुमानानुबलमिद्विप्रकरणं श्रद्धैतद्विद्योरोपीयवधयम् । तत्र गाह
पत्यमिति विप्रगतद्वितीयाप्रत्या उपस्थान प्रति गाहपत्यस्य प्रावाय
तृतायाप्रत्या च तत्रद्रया करणत्व वाच्यत इति श्रौताय विनियोग ।
मन्त्रगतादिद्रयात्तान् नुत्या इद्रम्वरूपमानत्रात्रात्रिद्रनिष्ठमन्त्रनिष्पित
प्रायायस्य मन्त्रनिष्ठकरणत्वस्य च कुतश्चित्तवगमामन्त्रस्य द्रापस्या
नाङ्गत्व विना चद्रप्रकाशकवाचकानुपपत्तिपवात्राचनयव तमन्त्रस्य द्रा
पस्यानाङ्गत्व वाच्यत इति तद्विषयः ।

न च द्रागाहपत्यया प्रयव गाहपित्वमत्र श्रुत्या गम्यत न त्वया न
निष्पितम् न चकवाग्रतयव मिध्यति । तत्रश्च श्रुतिमात्रामन्त्रस्याधस्य
द्रमाग्नयान्त्रश्चात्माय विरागविरागद् गाहपत्यनिष्ठपित्वनिष्पितौ
द्रानिद्रापवस्य च विद्मविद्मस्य वाक्प्रगम्यशात्रिद्मवाक्ययारत्राय
विगशा न तु श्रुतिविद्मशाग्नि वाच्यम्, श्रुत्यनादरे वाक्यस्याप्यविराघान् ।
गाहपत्यद्वितीयाशत्राग्निद्रमपत्यश्चनक्षणाया विराघाभावात् । अत्र श्रुति
वाक्यान्वयमूत्रवादि एक श्रुतिविराघ ।

न चायं विरोधः श्रुतेरेव कस्य व्यवहियते उभयोश्चादिति वाच्यम्, प्रमेयस्य शेषशेषिभावस्य श्रुत्यैवोद्यते । श्रुत्युक्तयोस्तु शेषशेषित्वयोः परस्परापेक्षितं प्रतिशोभनं एव वाच्येन मनस्येत इति प्रधानेनैव व्यपदेशोच्यते । किञ्च लिङ्गनिप्रवाचकानि रूपिनवाध्यताशालिन्यवत् नद्विरोधकप्रयोजकं यथा 'स्यो गते सदनं कुर्यामि' इत्यत्र वचनमागे उन्नतार्थकवाक्यनारहितस्यापि पूर्वार्थस्यार्थप्रतिपादकतया तत्र वाक्यस्य लिङ्गविरोधः । अत्र तु लिङ्गस्य बलवत्त्वे वाक्यवाचोऽनुपपन्नः । श्रुतिरपि पृथग्वच वाक्यवाचाभ्युपगमे पदमात्रस्याप्रमाणतया गार्हपत्येन्द्रोपस्योरयानवबोधकत्वादिति श्रुतेरेवान्न वाच्यं स्यादत्र श्रुतिलिङ्गयोरेवान्न विरोधः । तत्रैकत्र श्रुत्या गार्हपत्यार्थत्वम्, अपरत्र तु सामान्यार्थपर्यालोचनया इन्द्रार्थत्वमित्युभयोस्तुल्य एव विनियोगकाल इति तुल्यबलत्वाद्विकल्पेन द्वयोरुपन्यायनम् ।

यद्वा उभयत्रापि प्रमाणद्वयेन मन्त्रस्य समुच्चयः, प्रधानभूतोपन्यायानु-रोधेन तदङ्गमन्त्रावृत्तेरन्यथ्यत्वात् । कथञ्चिच्छ्रुतेर्वलवत्त्वेऽपि समुच्चये-नोपपत्तौ विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावः । अथवा शब्दप्रवृत्तेर्वस्तुशक्यनु-मारित्वान् श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्यैव बलवत्त्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । "इदि" परमंश्रयो इति घात्वर्थानुसारेण गौणवृत्त्या सामर्थ्यस्य च बह्नावपि सत्त्वात् न तावद्विङ्गस्य बलवत्त्वम्, नापि तुल्यबलत्वम्, यावद्वि मन्त्रतो मन्त्रार्थं प्रतीत्य तत्र सामर्थ्यमुपगम्य तदाकाङ्क्षावशादनेन मन्त्रेणैन्द्र उपस्येय इति श्रुति कल्पने, तत्रैतत्त्वञ्च श्रुत्या मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वे बोधिने मन्त्राकाङ्क्षो-पशान्तिः, आकाङ्क्षामूलकश्रुतिकल्पनानवकाशाद्, अत्र शीघ्रप्रवृत्तश्रुत्या मन्त्रप्रवर्तिनो लिङ्गस्य वाच्य एव ।

यत्तु विरोधाभावात् वाच्य इत्युक्तम्, तत्र मन्त्राकाङ्क्षानिवर्तिकाया-श्रुतेराकाङ्क्षामूलकप्रामाण्येन लिङ्गेन विरोधावश्यकत्वादिति । ततोऽपि अनेकपदसामर्थ्यं यावत् दुर्बलं यथा—

"म्यानं ते सदनं कुर्यामि घृतस्य धारया सुपेव कल्पयामि ।

तन्मिन् मीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेव मुमत्समान ॥"

इति मन्त्रः सर्वोऽपि सदनकरणं पुरोडाशप्रतिष्ठापने च प्रयोक्तव्यं, उत स्वेच्छया मन्त्रात् विभक्तौ वा । अथवा कल्पयामीत्यत्र सदनकरणे तन्मिन्नित्यादि प्रतिष्ठापने प्रयोक्तव्यं इति मशयः । तत्र वाच्यस्य बलवत्त्वे पूर्व,

लिङ्गवाक्ययोस्तुल्यबलवत्त्वे मध्य, लिङ्गप्राप्त्ये तूत्तर पक्ष । तत्र सम्भव-
 स्येत्वाक्यत्वे वाक्यभेदायोगात्तस्मिन् सोदेति तच्छब्देन पूर्वार्धार्थस्य
 स्वार्थैकवाक्यता गमितत्वादुभयत्रापि सर्वस्यैव मन्त्रस्य प्रयोग ।
 यद्वा लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकतया^१ तस्य प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्व
 युक्तम् । लिङ्गवाक्ययोस्तु श्रुतिकल्पकत्वमविशिष्ट^२मेवेति तुल्यबलत्वात्-
 मकलस्य विभक्तस्य वा^३ विकल्पेन प्रयोग इति प्राप्ते, उच्यते, यद्यप्युभयो
 श्रुतिकल्पकत्वममान तथापि वाक्येन लिङ्ग कल्पयित्वा श्रुति कल्प्यते,
 लिङ्गेन त्वव्यवधानेनैवेति लिङ्गस्यैव प्राबल्यम् । “स्योन ते सदन कुर्यामि”
 इत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमन्यानपेक्षमेव प्रतीयते । ततश्च श्रुतिमनुमाय
 सदनकरण एवास्य विनियोग । पुरोडाशप्रतिष्ठापने तु तद्भूमस्य स्वल्पत
 मामर्थ्याभावान् । प्रतिष्ठापनसामर्थ्यता तरिमन् सोदेत्यनेन सहैकवाक्यत्व-
 पर्यालाचनया पूर्वार्धस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापने सामर्थ्य^४ कल्प-
 मिति तत्रैव तस्य विनियोगो न त्वैकवाक्यत्वानुरोधेन^५ सामर्थ्य कल्पयित्वा
 सदनकरणेऽपीति, अर्थभेदात्रैकवाक्यत्वमिति विभज्यैव विनियोग इति ।
 तनोऽप्यन्यतरस्यान्योन्यस्य वाऽऽकाङ्क्षया वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषय
 प्रकरणं दुर्बलम् । इदञ्च श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्यदविनियुक्तं तद्विनियोगे प्रमाणम् ।
 असयुक्तन्तु प्रकरणादिति न्यायात्तद्विरोधेऽस्य दुर्बलत्वादिति वक्ष्यत एव ।
 अन्यतराशाङ्क्षया यथा राजसूये पश्चिष्टिसोमयागा सर्वे फलवन्त समप्रधाना
 श्रूयन्ते, तत्राभिषेचनीयाग्न्यसोमयागसन्निधौ विदेवनादयः समाभ्याता ।
 तत्रैष्टिपशुसोमना विवृणत्वात्प्राटृतेनेतिवत्तन्व्यताजासेन कथमित्थाकाङ्क्षा-
 पूरणान् प्रातिस्विकरूपेण निराकाङ्क्षत्वेऽपि राजसूयान्भना पुनराकाङ्क्षो-
 त्यान श्रुत्यादिविहितान् सत्त्वशवशात्तदाकाङ्क्षानिवृत्तये प्रधानस्याकाङ्क्षा-
 परिकल्पनात् । पवित्रसज्ञसोमयागविशेषादारभ्य तत्रस्य धृतिसञ्ज्ञमिष्टि-
 विशेषे यावदङ्गविधिषु “राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति राजसूयेनेजान सर्व-
 मायुरेति” इति राजसूयपरामर्शात् तावत्पर्यन्तानुवातिना राजसूयकथभावेन
 मध्यपतिताना विदेवनादीना तदङ्गत्वेन गृह्यात् । उभयस्य यथा “स्वर्ग-
 कामा यजेत” इत्यत्र यागन स्वर्गं भावयेदिति बुद्धे, केन प्रकारेण यागेन
 स्वर्गं वक्तव्य इति कथभावापत्ताया ममिवो यजनीत्यादावपि पत्रश्रुत्यभावेन
 प्रयोजनाकाङ्क्षाया मत्या विश्वजिन्यायेन स्वर्गकल्पनाया गौरवात्तदपेक्षया
 द्वयारप्येकवाक्यता कल्पयित्वा ऋत्वगेत्तिनव्यापारविशेषगमर्पवत्त्वमेव समिधौ

१ कल्पनया-क । २ अपि विधुतमव-क । ३ च-क । ४-४ नास्ति-क ।

यजतीत्यादौ कल्प्यते नमिशादिनां रहस्यद्वारा अथवा नावाहनादिभिश्च
 द्रव्यदेवता मन्कारद्वारा द्रव्यदेवताभ्याम् स्वल्पमभ्यासनेन यागे व्याप्रियेत् ।
 अनेन यागस्य फलाभिमुखत्वं महत्कारिभग्नानेरेवोत्कारत्वादिनि तेषां क्रतुप-
 कार फलमिति । प्रहृनोदाहरणं यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'अग्नीषोमाविद्
 हविरशुपेनामवीवृषेता महोज्यायोऽक्रानान्' इति । एव "इन्द्राग्नी इह
 हविरशुपेनाम्" इत्यादिमन्त्र मूलवाक्यनिगदे नमानान् । सुकृतं वक्तृति
 व्युत्पत्त्या एकप्रयोगवर्तिभावदिष्टदेवताप्रकाशनमन्त्रविशेषे मूलवाक्यजो-
 न्द . निगदन्त्र मन्त्रन्वयाप्ययमे इति द्वितीयप्रथमे स्थितम् । पूर्णमास्या-
 निन्द्रान्द्रोन्माद्यास्याया चाग्नीषोमयोर्देवतात्वाभावादसमवेतार्थकं पद विहाय
 समवेतार्थकत्वेन प्रयोजामिति लिङ्गप्राबल्यादेव स्थिते देवतापदेन सहैकवाक्य-
 तापदानि इदं हविरशुपेनामित्यादिपदानि प्रकरणाविशेषादन्यत्रापि प्रयुज्येरन्-
 उन देवतापदैकवाक्यत्वानुरोधेन तद्देव व्यवस्थितानीति मशये चाश्वप्रकरण-
 योस्तुल्यप्रमाणत्वान् श्रुतिकल्पकत्वमाभ्यास्तुल्यत्वमन्वम् । यद्वा प्रचानाकाङ्क्षा
 प्रकरणे प्रधानार्थश्च सर्वमिति प्रकरणस्य प्राबल्यात्तन्मूलकविनियोगेनोभयत्र
 तेषां प्रयोग इति प्राप्ते, उच्यते, नहिप्रकरण विनियोज्यमनपेक्ष्य विनियोजकम्,
 अन्यथा, "पूर्वोऽह देवप्रजयया" इति पदानुमन्त्रणमर्थस्य तद्देवतारहित-
 योरपि दर्शपूर्णमासया प्रकरणेन विनियोगापत्ती तस्य प्रकरणादुत्कर्ष इति
 निन्दन्मन्त्रान्तरे । तत्रश्च भट्टिति प्रवर्तमानं व्युत्तिलिङ्गवाक्यैर्यावानशो
 वाच्यते तदतिरिक्तमेव प्रकरणेन विनियुज्यते । विरुद्धश्रुत्याद्यभावे पुन प्रकर-
 णस्य स्वानन्वयेण विनियोजकत्वम् । अत्र तु लिङ्गेन देवतापदस्यैकवाक्येन
 तदेकवाक्यतापन्नक्षेपभागस्यापि प्रथममेवापनयनात् प्रकरणे तद्विनियोजनाय
 पर्याप्तम् । तथाहि अग्नीषोमपदस्येदं हविरित्यादेरैकवाक्यत्व वलुप्तम्, तेन
 चेदं हविरित्यादेरग्नीषोमप्रकाशननामर्थ्यं कल्प्यते, तत श्रुतिस्तथाविनियोग
 इति तृतीयो विनियोगकल्पनाकाल । अग्नीषोमपदैकवाक्यतापन्नस्य त्वद
 हविरित्यादेरिन्द्राग्निपदैकवाक्यत्व न प्रत्यक्षसिद्धम्, किन्तु प्रकरणादिद
 हविरित्यादेर्दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यता, अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासयो-
 रपत्रुर्वादिनि । तत्र उपकारविशेषाकाङ्क्षाया देवतापदैकवाक्यतया देवता-
 प्रकाशननामर्थ्यं कल्प्यम्, तत्र श्रुति, ततो विनियोग इति अनुर्थन्तत्काल
 इति विप्रकर्षात्प्रकरणस्य दीर्घत्वमिति सिद्धान्तः ।

देशसाम्यं नमः । स च द्विधा—पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यश्च । पाठ-

१ ताभ्या च-व । २ अनुष्ठान-व ।

लिङ्गाना त्वनन्यशेषतया स्वार्थ एव तात्पर्यम्, 'तुल्य च साम्प्रदायिकम्' इति न्यायेन नेरथक्यानुपपत्ते, विध्यन्तरशेषताया च प्रमाणाभावात् । अत प्रत्यक्षाद्यपमर्देनैव तेषा प्रवृत्ति । अत एव क्वचिच्छिङ्गस्य स्वार्थकल्पकत्व क्वचिन्नल्पपि पूर्वमीमासकानामुद्धोष । तथाहि 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीति द्विहोतस्य वपट् करोतीति' । हि शब्दोपनिबन्धेन सत्रिधिना च वपट्कार-भेदस्य भक्षणावृत्ति प्रति हेतुत्व गम्यते । ततश्च श्रुतहेतुत्वान्यथाऽनुपपत्त्या 'यत्र कर्मभेद तत्रैकस्मिन् शेषे शेषिकर्मावृत्तिरिति व्याप्ति कल्प्यते । ततश्च 'इन्द्राय रथन्तराय निर्वापति, इन्द्राय वा हन्तवे' इत्यादि' वपट्कर्मात्मिकाया नवपृष्ठायामिष्टो यथादेवत निर्वाप कृत्वा प्रकृतिवदवघातपेपरौ सहैव कृत्वा प्राप्तमपि विभाग वचनबलादकृत्वा सर्वैरेकमेव पुरोडाश कृत्वा तत सम तदुपर्यवदान कृत्वा पट् प्रधानकर्माणि त्रियन्ते । तत्र प्रधानभेदादतिदेशप्राप्तस्यावदानादिशेषकर्मण पृथगेवानुष्ठानम् । सर्वपुरोडाशस्य सर्वाथत्वे ऽप्यस्मि पुनस्त्यागायोगात्तत्तदवयवस्यैव तत्तद्यागसाधनत्वात् तादृशावयवोत्तराद्धादिवदीयमानस्य तच्छेषादेवावद्यत्वमिति भेदस्यैव न्याय्यत्वादिति प्राप्ते उच्यते,

सर्वसाधारण शेष, तस्मात्सकृदवद्यते ।

तावन्वैव हि सर्वेषा कृत स्यादविशेषत ॥

होमदेशाना वचनबलाद्यवस्थितत्वेऽप्यवदानोत्तरमवशिष्टस्य पुरोडाशभागस्य विशेषाभावात् प्रमाणाभावाच्च शेषकार्यं तन्त्रेण सकृदेव कार्यम् । ऐन्द्रवायवे तु वचनबलात्प्रतिवर्मभक्षभेदो न प्रधानभेदान् । प्रथमापस्थितविध्युद्देशवदेन्द्रवायवपदबन्धवर्थापत्तेर्विधेर्हेतुत्वनपेक्षत्वात् हेतुत्वस्य च भृत्ति प्रत्येवोपयोगात् द्विपदस्य लक्षणापत्तेश्च । अन्यथा नवपृष्ठाया भक्षणभेदानाभात् । न विधौ पर शब्दार्थ इति न्यायेन विधौ लक्षणाया अयुक्तत्वादिति स्थित तृतीये । यत्र तु हेतुविधावपि न लक्षणा तत्र मोऽप्यङ्गीक्रियत एव । प्रथा घातिव्यायामिष्टो तु चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान् यस्मिन् भवतीत्यत्रानुयाजाभावश्चतुर्गृहीतत्रित्वविधिवन्नीभूनायामष्टगृहीतगतग्रहणचतुष्वनिवृत्तौ हेतुरेव । अतो यत्रानुयाजाभावस्तत्र चतुर्गृहीतत्रित्वमिति विधि कल्प्यते । अत घातिव्यायव्यतिरिक्तायामपि खण्डेष्टौ अनुयाजाभावाच्चतुर्गृहीतत्रित्वमेव बहुवचनबलादनुयाजत्वाव-

चिद्वनप्रतियागिनाकाभावस्य हेतुत्वनाभाववभूये "अवहियोऽनुयाजान् यजति" इति वचनेन वहिरनुयाजमात्रभावेऽपि न तथेति दिक् ।

अनेद वक्तव्यम्—मानान्तरविरुद्धार्थात्पर्याभाववत्त्वस्य साध्यनया तादृशस्यैवोपधित्वानुपपत्ति । माध्य हि नोपाधि, माधनव्यापकत्वान् । उपाधिव्यभिचारेण माध्यव्यभिचारे माधनीये माध्याविशेषापत्तेरनुमानमानो-
च्छेदान्तेश्चेति मिद्धान्तात् । यथाश्रुततात्पर्याभाववत्त्व चोक्तमाध्ये नोपाधि । तात्विकव्यप्यर्थे मानान्तरविरुद्धत्वाभावप्रयुक्तयथोक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन सा प्राख्यापकत्वान् । इह एव तद्विज्ञेयु प्रतिपिपादयिपित्वेनाद्वैतादे तादे तात्विकस्य नद्वयादेव वक्तुमशक्यत्वान् । अनृद्धिस्त्रिनार्थविशेषतात्पर्याभावस्य माध्यव्यभिचाराद्यनुन्नायकत्वान् । मनात्पर्यकेऽपि वाक्येऽर्थान्तरविषयक-
तात्पर्याभावनत्वान् नस्य सत्रंसाधारण्यात् । अत एव शब्दालोकेऽप्युक्तम्—
"न तावदनुद्धिस्त्रिनार्थविशेष मदर्शक सन्नविनार्थ न वेतिनशप्रज्ञानमुत्पत्तु-
मर्हति । क्वचिदर्थे वाक्प्राप्ता वाधेन क्वचिन्वावाधेन द्वयो कोटिरविरोधिन्येवेति नन्देहानुपपत्ते " इति । एवञ्च प्रकृतेऽपि तात्पर्याभावाभाववद्दृष्टित्वरूपेण योक्तोपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारो नोन्नेत् शक्य, किञ्चित्तात्पर्य-
किञ्चित्तात्पर्याभाववत्त्वेनामिद्वैरिन्यास्ता विन्तर ।

यत्तु अपच्छेदस्यापेन वेदस्य प्राबल्यम्, तथाहि^१ गद्यपञ्चमे विभागयुते प्रायश्चित्त गौपयणेन विद्यन इन्धधिकरणे विचारितम्^२, उगोनिष्टोनेऽव्यर्था-
द्विमिष्टा प्रश्नोप्रादीना वहि पवमानम्नोप्राथं गमनमुक्तम् "अव्यर्थं निष्प्रामन्न प्रश्नोता तमनुमान्त प्रतिहर्ता तमुद्गाना त यजमान" इति । तत्र च विच्छेदे मति प्राश्रित्तन श्रूयते । "यदि प्रश्नातापच्छिद्याद् ब्रह्मणो वर दद्याद्यदि प्रतिहर्ता सर्ववेद वर दद्याद्यदि उद्गानाऽदक्षिण न यजमिष्टा तेन पुनरेवेन । तत्र नदृष्ट्याद्यत् पूर्वन्मिन्धाम्यन् न्याद्" इति । तत्रोन्नतक्रियाजन्ये वच्छेदे प्राश्रित्तनमन्ति न वेति सशय उनाभ्या क्रियमाणस्य विच्छेदस्या-
न्तररक्तं कृत्वेन वनदेशानर्हत्वादन्यनरक्तं व्यवच्छेदरूपनिमित्ताभावात्त-
न्नेमित्तिक प्रायश्चित्त नास्तीति प्राप्ते—

म्यादेवम् यदि कर्तुं च मापेतमुभयोरभवेत् ।

एकैकस्य तु यत्नेन निरपेक्षेण जायते ॥

विच्छेदस्तेन कर्तृत्व द्वयो प्रत्येकमस्ति न ।

कालमात्र तु तत्रैक प्रायश्चित्तमतो भवेत् ॥ इति सिद्धान्त ।

तदुत्तरञ्च "तत्र विप्रनिषेधाद्विकल्प स्यात्" इत्यधिकरणे निरूपितम् । प्रतिहर्षुद्गान्त्रोर्युगपदपच्छेदे पूर्वोक्तरीत्या प्रायश्चित्तद्वयमापत्ति, तयो-
स्समुच्चयो विकल्पो वेति सशय, विकल्पस्याष्टदोषदुष्टतया द्वयो समुच्चय ।
न चादाक्षिण्यसर्वस्वदानयोर्विरोध, पुनः प्रयोगे सर्वस्वदानस्य शक्य-
त्वादिति पूर्वपक्ष । सिद्धान्तस्तु, यत्र प्रयोगे निमित्तोत्पत्तिस्तत्रैव नैमित्तिक
प्रायश्चित्तमङ्गम्, प्रयोगान्तरे च क्रियमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तवत्-
प्रयोगस्य साद्गुण्यमनुपपन्नम् । अत एकत्रैव प्रयोगे द्वयो प्रसङ्गात्त्रा-
दाक्षिण्यसर्वस्वदानयोर्विरोधेन समुच्चयापभवाद्विकल्प एवेति "तदनन्-
रञ्च पीर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवद्" इति सूत्रे स्थितम् । यत्रानुपूर्व्येणोद्गान्-
प्रतिहर्षोरपच्छेदो भवति तदा किं पूर्वोत्पन्नावच्छेदनिमित्तकं प्रायश्चित्त
कार्यमुत्तरोत्पन्ननिमित्तकमिति सशय, तत्रासजातविरोधतया पूर्वनिमि-
त्तस्य बलवत्त्वात्तदेव कार्यम्, उत्तरस्य तद्विरोधेनावगन्तुमशक्यत्वादिति
पूर्वपक्ष । सिद्धान्तस्तु, न ह्यत्र पूर्वज्ञानेनोत्तरज्ञानस्योत्पत्तिनिरोध, प्रत्यक्ष-
वाक्येन स्वशाब्दबोधस्यावश्यमुत्पादनान् । तत्रोत्तरज्ञान जायमानं पूर्वज्ञानम-
नुपमृद्य नोत्पत्तुमीष्टे, पूर्वज्ञानबाधश्च नानुत्पत्तिस्वरूप तस्योत्पन्नत्वात् ।
किन्तु तत्राप्राप्त्याज्ञानासञ्जननरूप । पूर्वज्ञानकाले तु तद्विरोधिन उत्तरज्ञान-
स्यानुपस्थित्या न तस्योत्तरज्ञाने भ्रमत्वज्ञापनरूपोपमर्दक्षमत्वमिति वैपम्यम् ।

तदुक्तम्—

पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वेन जायते ।

पूर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य तु सेत्स्यति ॥ इति ।

नैमित्तिकशास्त्रस्य वायमर्थं प्रागन्यथावर्तव्योऽपि अतुनिमित्तसत्त्वेऽन्य-
थावर्तव्य इति । ततश्च यथा ज्योतिष्टोमदक्षिणाया नित्यद्वादशशतज्ञानमुत्पन्न
पाश्चात्येन न नैमित्तिकसर्ववेदमदानादिज्ञानेन बाध्यते । एव पूर्वनैमित्तिकम-
प्युत्तरनैमित्तिकेन बाध्यत इति । एवमत्रापि श्रुतेन चरमोत्पन्नेनाहं तज्ञानेन ।
अत एवेद रजतमिनि ज्ञान बाधित्वा नेद रजनमित्यादेरुत्पत्ति । यत्र नूत्तरज्ञा-
नोत्पत्तौ पूर्वज्ञानापेक्षा तत्र पूर्वमेव बलीय । तदुक्तम्—

पूर्वात्परबलीयस्त्व तत्र नाम प्रतीयताम् ।

अन्योन्यनिरपेक्षाया यत्र जन्मधिया भवेत् ॥

इति पूर्वोत्पन्नप्रत्यक्षान्मकद्वैतज्ञानस्य बाधो द्रष्टव्य इति । तदपि चिन्तयन्, तत्र पूर्वोत्पन्ननैमित्तिकस्य यत्र स्योत्तर विरुद्धनैमित्तिकप्रयोजकनिमित्तस्य नोत्पत्तिस्तत्र भावकाशत्वात्, अत्र च द्वैतप्रत्यक्षस्य विषयान्तराभावेन बाधस्यात् । न हि प्रमाणप्राप्तस्यान्वयन्त बाधो युक्तः । यन्तु व्यावहारिकप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्य भावकाशत्वमिति, तदसन्, व्यावहारिकपारमार्थिकत्वरूपप्रामाण्यभेदस्याद्यभावमिद्वैतना तद्विषये भावकाशत्वायोगात् । न हि प्रकृते वेदस्य प्रत्यक्षापेक्षया प्राबल्यमिद्वे पूर्व प्रत्यक्षस्यान्वयस्य वा व्यावहारिकप्रामाण्यं कुत्रचित्कनुत्पन्नमिति । अत्र एयोस्त प्रामाण्यमात्रस्य तात्त्विकस्य स्वीकारादिनि । यन्तु श्रुतिप्रत्यक्षयो तात्त्विकप्रामाण्यविरोधे श्रुतेरतात्त्विकप्रामाण्यस्यान्वयमिद्वैतना प्रत्यक्षस्यैवानिनात्त्विक प्रामाण्यमित्युक्तत्वात्, तत्र प्रतिशूलतर्कमप्रदर्थं तदन्वीकारमात्रस्याप्रयोजकत्वादिति, तदस्यत एव परास्तम्, उत्तरस्योक्तत्वात् ।

एतेन 'प्रत्यक्षस्यापजीव्यत्वेन प्राबल्यमाशङ्क्य यदुपजीव्यते व्यावहारिकमन्व तद्वद्वैतश्रुत्या न बाध्यते, यच्च बाध्यते पारमार्थिकसत्त्व तदुपजीव्यम्' इति बाधस्पन्दुल्लनभावानमप्यपारतम् । अत एव वरुणपदविभक्ति-तदर्थभेदोपजीवनीनामद्वैतश्रुतीनामुपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्बाध स्यात् । एकमेवैतन्नेवकारव्यवच्छेदेनाद्वितीयमिति द्वितीयेन नानेति नानार्थेन किञ्चनेत्यनेन बहुना वितानुपलभ्यमानेन व्याघात इत्याशङ्क्य—

पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुति ।

विरोधादुपजीव्येन न विभेति कदाचन ॥

इति खण्डनमपि परास्तम् । प्रमाणान्तरमिद्वे हि विषये सावकाशत्वहीनबलनाया प्रयोजकं न तु बाधकत्वेन स्वकल्पितप्रामाण्यादुरोधमात्रेण बाध्यस्य विषयान्तरं कल्पित्वा तद्वन्तु शक्यम्, अतिप्रसङ्गात् । ततश्च व्यावहारिकप्रामाण्यनिष्ठौ तत्र चरितार्थस्य प्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम्, तस्मिन्तौ च व्यावहारिकप्रामाण्यमिद्वैरिति परम्पराश्रयं दुर्वारम्, अन्यथा तुल्यत्वानुमितेरप्यवाध्यत्वापत्तः ।

यत्तु, अनौप्य तात्त्विकं न्यादिति कोऽर्थः, यदि तत्त्वेन श्रोष्य नाम्नीति, तदा अद्वैतपर्यवमानादिहापत्तिः । अथ व्यवहारतोऽपि नान्तीति तदा व्यवहारादिमवादिन्पपरीक्षाविशिष्टमौष्याप्रत्यक्ष बाधकमिति, तदसन्; 'उपगन्वानादन्तात्त्विकं स्यादित्यस्यापत्यर्थत्वात्' । अत्र एव—

तात्त्विकादित्यता यूपस्याश्रित्य शरणं श्रुति ।
विरोधादुपजीव्येन न विभेति वदाचन ॥

इति प्रतिबन्धिरप्यनवद्यैव । एतेन—

“तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वात्त्वबैदिकम् ।
पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्यादिवाक्यवत् ॥”

इत्यानन्दबोधोक्तमपि निरस्तम् । तदाहु —

तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वं व्यभिचारत ।
निर्दोषतान्यथासिद्धे प्राबल्यं नैव साधयेत् ॥ इति ।

प्रत्यक्षबाधिते तात्पर्यस्यैव दुर्ग्रहत्वात् तत्परत्वञ्च प्रमान्तरध्रमे व्यभिचारि, मानान्तराबाधितत्वविशिष्ट परत्वञ्च प्रवृत्ते नास्त्येव प्रत्यक्षबाधस्योत्कटत्वात् । निर्दोषत्व तु अबाधितार्थप्रामाण्येनान्यथासिद्धम्, नहि प्रत्यक्षादिविरुद्धाद्यतात्पर्यकत्वव्याप्य निर्दोषत्वमिति भावः ।

यत्तु नेतद्युक्त प्रत्यक्षस्यानिश्चिततात्त्विकप्रामाण्यकत्वेन व्यावहारिकप्रामाण्यसावकाशत्वेन च तात्त्विकप्रामाण्यविना निरवकाशत्वादिना श्रुत्यबाधकत्वाद् अन्यथा अन्यतरस्यैव तात्त्विकप्रामाण्यनिश्चयेन बाधकनिश्चये तत्परत्वरूपावच्छेदन्यायानुसरणस्य वैफल्यात्, तस्मात्पररीयान्यतरस्यापि तदनिश्चयान्मद्रीत्या श्रुतेस्तन्निश्चयेऽपि प्रकारान्तरेणापि श्रुती तन्निश्चयाय तदनुसरणादिति, तदापि चिन्तयन्, व्यावहारिकप्रामाण्यस्य मानान्तरासिद्धतया तत्र सावकाशत्वस्य निरस्तत्वात् । नापि तात्त्विकप्रामाण्यव्यतिरेकेण श्रुतेनिरवकाशत्वम्, श्रुतित्वावच्छेदेन तथात्वरयत्वेनाप्यनभ्युपगमात् । ‘प्राक् च तथाभूतात्मज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयकत्वं भावियन्ति’ इति भगवद्वाक्यदर्शनेन स्वर्गकामादिश्रुतीनां व्यावहारिकस्यैव प्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात् अद्वैतश्रुतीनामेव तात्त्विकप्रामाण्यमित्यस्य वाद्वैतश्रुतिबलमात्रेण कल्पयितुमशक्यत्वात् । एतेन निर्दोषत्वमपि नान्यथामिद्धम्, तात्पर्यविषय एव प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वादित्यपि परास्तम्, प्रत्यक्षविराघेन तात्पर्यविषयवर्ष्येवाहंते दुर्ग्रहत्वात् । अपि च श्रुतीनामविरुद्धार्थपरत्वेऽपि तात्त्विकमेव प्रामाण्यम्, प्रत्यक्षस्य तु अर्थान्तरपरत्वेन प्रामाण्यमत्यन्तमेवानुपपन्नम् । तस्याग्निस्यमानार्थान्तरिकार्थविषयत्वोपपादयितुमशक्यत्वात् । अत उभयोस्तात्त्विकप्रामाण्यरक्षणार्थं श्रुतीनां गौण्यादिनार्थव्याख्यानेऽपि न कोऽपि

दोषः । अन्यतरस्याप्रामाण्यापरपर्यायव्यावहारिकप्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः, विनिगमकस्य चोक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु परत्वव्यभिचारत इत्यस्य परत्वस्याव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । दृष्टान्ते हि प्रतिहनपच्छेदानन्तरं तत्प्रयोगव्यक्तौ नोद्गगतुरपच्छेदसम्भवतीति नित्यमत्र पूर्ववत्पुद्गलानपच्छेदनमित्यस्य तेन बाधः । दार्ष्टान्तिके तु श्रौतशाब्दबोधानन्तरमपि सत्त्वप्रत्यक्षस्योत्पत्तिसम्भवादनियतपूर्वापर्यङ्कत्वेन कथं प्रत्यक्षस्यैव बाधः ? अत एवेदं रजतमित्यादेर्नैव रजतमित्यादेश्च ज्ञानव्यक्तेरव्यवस्थित एव बाध्यबाधकभावः, परन्तु विषयसत्त्वासत्त्वाभ्यामानान्तरेण बाधबुद्धेः प्रमात्वभ्रमत्वग्रह इत्येव विशेषः ।

न चात्राद्वैते वेदतात्पर्यविषयत्ववादिभिरपि तद्दोषोत्तरं सत्त्वप्रत्यक्षस्वरूपेणापि न जायत इति वक्तुं शक्यम्, पश्चादिभिश्चाविशेषादिति भगवत्पादादिभिरेव तत्त्वज्ञानानामपि व्यवहारे लौकिकेभ्यो विशेषविरहस्योक्तत्वात् । न त्वद्वैतज्ञानस्य सत्त्वप्रत्यक्षं प्रति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं बाधकत्वं नोपगम्यते, किन्तु शङ्क्यं पीत इत्यादेरिव भ्रमत्वज्ञापकत्वरूपमेवेति चेत्, न, पूर्वमेव निरस्तत्वात् । अतोऽद्वैतशाब्दद्वैतप्रत्यक्षयोर्बाध्यबाधकभावसाम्ये प्रमाणान्तरेण तत्र प्रमात्वादिनिर्णये कल्पनीये उक्तरीत्या द्वयारेव तात्त्विकप्रामाण्यकल्पनं युक्तम् । न त्वनाऽपच्छेदस्यावावकाशः, व्यवस्थितपूर्वापर्यङ्कत्वं एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव स्वरूपमात्रेण परत्वमप्रयोजकम्, आर्थिकस्यैव तस्य नियामकत्वात्, इत्याशयेन "मृडमृदगुघकुपकिलशवदवस ऋत्वा" इति पूर्वेषां न क्त्वा सेट्" इति परस्य बाध इति दृष्टान्तः । स्वभावसिद्धकित्त्वस्य निषेधं विना तत्प्रतिप्रसवार्थं मृडेत्यादेः प्रवृत्त्युपयोगादित्यलं बहुना^१ । वस्तुतः पूर्वनिषेधे सत्येवोत्तरस्य बलवत्त्वम्, अन्योऽन्यनिरपेक्षाणामिति स्वप्नमुक्तत्वात्, श्रुतेस्तु प्रत्यक्षमापेक्षत्वमेवेति न प्रावलयम् तस्मादपच्छेदे^२ न्यायोद्भावप्रतारणमात्रं वैषम्यस्य दुरपह्नवत्वात् ।

न चैव प्रतियोगिज्ञानस्योपजीव्यत्वापत्तनात् प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यापत्तेरिति वाच्यम्, तज्ज्ञानविषयस्य रजतादेर्देशान्तरे सत्येन तस्यात्यन्तमनपवादादित्यलं बहुना^३ । एतेनाद्वैतश्रुतेर्लक्षणार्थान्तरपरत्वेऽपि सावकाशत्वं नतु प्रत्यक्षस्य, अतः सावकाशनिरवकाशयोनिरवकाशबलवदिति न्यायेन प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वमित्यनूद्य यद्दूषणमुच्यते, सावकाशत्वं हि विशेषविषया-

दन्यत्र स्वारसिका प्रवृत्तिर्न तु लक्षणादिरूपोपमर्दप्रयुक्ता । वस्तुतः श्रुतेरप्यनवकाशत्वमेवानन्यपरत्वात् । किञ्च “नेह नानास्ति किञ्चन” “नात्र काचन भिदा” “इद सर्वं यदयनात्मा” इत्यादौ किमादिसर्वनाम्ना विशेषरूपेण बोधकत्वात् ।

न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो, न जन्मदेहोन्द्रियबुद्धिरस्ति ।
न भूमिरापो मम बहिरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरञ्च ॥

“अस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवामु”
‘अशब्दमस्यशमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यद्”

इत्यादिश्रुतौ विशेषवाचकपदयोगात् पृथिवी मिथ्येत्यादिविशेषानुमानाच्च श्रुत्यादीनामपि विशेषरूपेण मिथ्यात्वविषयत्वाद्विशेषरूपेणैव सत्यताविषयकप्रत्यक्षवाच्यत्वशङ्कानुपपत्तेरिति, तत्परास्तम् । यथाश्रुतार्थं भादाय विशेषविषयकत्वान्मयेऽपि लक्षणागम्यार्थं भादाय श्रुते सावकाशत्वानपायात् । अनन्यपरत्वस्य चानिद्वत्वात् प्रमाणातावच्छेदकशब्दत्वसामानाधिकरण्येन कृतस्य लक्षणाश्रयस्यापेक्षयाकलूत्रस्य व्यावहारिकादिप्रामाण्यभेदस्य कल्पनया प्रत्यक्षस्य सावकाशीकरणमित्युक्तेरनुपपत्तेः । उक्तञ्च भगवत्पादैर्गीताभाष्ये—
“न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति द्रुवत्प्रामाण्यमुपेयात्, यदि द्रुवात् शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति, तथाप्यर्यान्तरे श्रुतेर्विद्वित् कल्प्य प्रामाण्यान्वयानुपपत्तेः” इति । अत एव नेह नानेत्यादेर्विशेषरूपेण मिथ्यात्वबोधकत्वमित्यपास्तम् ।

अपुण्यमित्यादेशचात्मनि पुण्यादौ सम्बन्धनिषेधपरत्वान्ममेति पष्ठचा सप्तम्यर्थत्व मानाभावात् । पुण्यादिमिथ्यात्वबोधने तात्पर्याभावात् । यदपि प्रत्यक्षावाग्यस्यैव भूम्यादेर्निषेधोऽतः प्रत्यक्षश्रुत्याभिन्नविषयत्वमित्याशङ्क्योक्तम्—
‘अदृष्टमन्त्रवहाय्यमनोन्द्रियम्’ इति । नृसिंहतापनीयधृतो “अशरीर शरीरेषु” “अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पञ्चाम्यवशु स ऋणोम्वदण”
“अप्राणा ह्यमना” इत्यादिश्रुतिषु प्रत्यक्षविषयत्वादिरूपदृष्टत्वादिना निषेधस्यापुटत्वात् ।

न चादृष्टमित्यादिकं तत्पुण्य इति वाच्यम्, अन्तःप्रज्ञमित्यादिबहु-
घोहिप्रायपाठादवहृषीहिन्वस्याविर्निगम्यत्वाच्चेति, तदप्यसत्, अदृष्टमित्या-
द्येव वाच्यतया दृष्टत्वरूपप्रत्यक्षविषयत्वस्य निषेधप्रतियोगितावच्छेदकत्व-

स्वीकारे तद्विषयस्य भूम्यादेर्मित्यान्वामिद्विप्रसगात् । प्राय पाठस्य च निर्णायकान्तरे मत्वप्रयोजकत्वात् । अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया पूर्ववर्तिपदार्थप्रधानत्वेन तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वान् । उभयत्राप्यतिरिक्तशक्तिस्वीकारपक्षेऽपि नाहशलाघवस्यादरणीयत्वान् । अन्यथा निपादस्यपत्यमिकरणन्यायविरोधान् । तथा च वैयाकरणैरुक्तम्—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधविद्वद्प्रावक्ष्यतामस्थिते ।

शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववद्विरङ्गत्वचिन्तनम् ॥

यदप्यौत्सर्गिकप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षेऽपि निबन्धावयवत्वान् मामान्यविशेषन्यायेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यवादा न युक्त इति पक्षमनूय दूषणमुक्तम्, औत्सर्गिकत्वादेव दापसत्त्वेऽपवादादन्त्यौत्सर्गिकत्वहानेरिति, तदपि चिन्त्यम्, न ह्यौत्सर्गिकस्य हानिस्तादवस्थ्यान्, न ह्यन्यन्नेवानवनागनुत्सर्गत्वमप्यनुभवितुमर्हतीत्याग्रहमपहाय विनावनोयम् । अत एव वाच्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यापि क्वचिन्नापवादेन वाच्ये यत्र वाच्यतावच्छेदरसनमन्यमानिद्वम्, यथा “तुह्योन्तानड्डाशिष्यन्यतरत्त्वान्” इति तानडादेशान्न “डिच्च” इति सूत्रेणान्तादेशत्वप्राप्त्यापि अन्यन्यार्थे डिच्यकेषु अन्यत्रापि डिच्यत्वपवादस्य चरितार्थत्वाद् गुणप्रतिषेधाच्चरितया सम्भव डिच्यके तानडि मन्यरप्रवृत्तत्वाद् ‘अनेकालशित्तवन्म’ इति सूत्रेण नवादेशत्वमेव । उत्सर्गपवादयो नमवत्त्वत्वादिनि सिद्धान्त । एतावान्तु विशेषो यत्तत्र वाच्यत्वानिमनस्य सम्भवत्कार्यान्तरनिमित्तकत्वादन्यथासिद्धत्वम्, प्रकृते त्वयान्तरतात्पर्यवन्पतादिति । अत एव ऐतरेयब्राह्मणम्—“तस्माद्दोषित्तेन सत्यमेव यदित्यव्यमयो न्वन्वाह । कोऽहंति मनुष्य सव सत्य वदितुं नर्व सत्यमहिता वं देवा अनृतनहिता मनुष्या इति विचक्षणावती वाच वदेच्चक्षुर्व विचक्षणविद्वयेनेन पश्यतीयेतद्धि वं मनुष्येषु सत्य निहित यन्वत्तुन्तस्मादाचक्षाराभाहुरद्रागिति नवचदर्शमित्याहायाम्म श्रद्धनाति यत्तु वं न्वय पश्यति न बहूना च नान्येषा श्रद्धघाति तस्माद्विचक्षणवती वाच वदेन्मत्तोत्तरा हात्य चागृदिना भवति” इति ।

यत्तु यदि चक्षुरेव मानान्तराद् बलवत्तदा त्वगाद्यपेक्षयाऽपि बलवत्त्वात् । यदि चक्षु नवादिबलमेव नय तदा त्वगादित्तवादि सत्य न स्यात् । चक्षु पदस्य प्रत्यक्षापरत्वेऽप्यन्यत्रान्यादिविषये निर्दोषानुमानादित्तवादि-

वदनमेव सत्यं न स्यादिति, तत्र, अन्यथासिद्धप्रत्यक्षस्य तद्विषयकविपरीतार्थ-
कमानान्तराद् बलवत्त्वे श्रुतेस्तात्पर्यात् । एतेन व्यावहारिकसत्यत्वपरतया
सत्यपदव्याख्यानमप्यपास्तम्, तदसिद्धेक्षतत्वाच्च । तस्मादयमर्थं सत्यं
प्रमाजनकमेव वाच्यं वक्तव्यम् ।

नन्वेतदयुक्तं भ्रममूलकवाक्यस्यापि प्रयुज्यमानत्वात् । वाक्यप्रयोग-
हेतुभूतज्ञानस्य प्रमात्वनियमाभावात्, इत्याशङ्कते—अथो खल्व्याहुरित्यादि ।
स्वयमन्यथागृहीत्वा प्रतारणार्थं वाक्यं न प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायेण समाधत्ते-
विचक्षणवतीमित्यादि । प्रत्यक्षसवादिनीमित्यर्थं । तत्र भ्रमं प्रमावास्त्वित्यन-
नादरं । परस्यान्यथाबोधो भवत्वित्येतादृशेच्छापूर्वकवास्यप्रयोक्तुरेव
प्रतारकत्वात् ।

ननु तथापि सत्यवचनानिर्वाहतादकस्थयमतं ग्राह्यं—चक्षुर्वा इत्यादि ।
तथा च प्रत्यक्षस्यैव विद्यं प्रामाण्यं येन तदनुसारिणोऽसत्यवाक्यस्यापि
न दोषजनकत्वमतं सर्वप्रमाणापेक्षया उक्तविषये तस्य बलवत्त्वमिति भावः ।
अत एव च बृहदारण्यकेऽपि श्रूयते—“तस्माद्यद्विद्वानी द्वौ विवदमानावेया-
तामहमद्राक्षामहमश्रीपमिति । य एव द्रूयादहमद्राक्षमिति तन्मा एव श्रद्धध्याम”
इति । अत्र शब्दापेक्षयाऽपि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं स्पष्टमेवोक्तम् । अत पर-
प्रवृत्तमनुसराम ।

यत्तु मिथ्यात्वा^१नुमानमधिष्ठित्यानुमानापेक्षिताशेषार्थग्राहकत्वेन
प्रत्यक्षम्योपजीव्यत्वात्प्राबल्यम्, तच्च पक्षादेरेन्द्रियकत्वे, साक्षादतीन्द्रियत्वे
तु परम्परयेत्येतावान् भेदः । दृष्टं चापेक्षितैकदेशग्राहिणामप्युपजीव्यत्व-
सिद्धिरुद्ग्राहिणस्तस्य बाधश्च पश्चाद् घटविभुत्वानुमाने पक्षग्राहिणोन्द्रि-
येण, नरशिरशुचित्वानुमाने सगध्यग्राहिणागमेन, मनोर्बभवानुमाने ज्ञानास-
मवायिकाररासयोगाश्रयत्वरूपहेतुग्राहकेणानुमानेन । प्रवृत्ते त्वनुमानापेक्षित-
सर्वार्थग्राहकप्रत्यक्षेण तद्वाच्यस्यात्यन्तं मुक्तमत्वात् ।

न चैव श्रुत्यपेक्षया प्राबल्यं चक्षुरादेर्न स्यादिति वाच्यम्, शब्दतज्जन्य-
ज्ञानतत्प्रामाण्यादेश्चक्षुराद्यग्राह्यत्वेऽपि तद्ग्राहकश्चोत्र^२साजात्येन चक्षुरादेरपि
प्राबल्यमम्भवात् । अत एव नरशिरशुचित्वानुमानोपजीव्यव्याप्तिग्रहापयुक्त-
प्राप्तनिष्ठगुणित्व^३प्रतिपादवागमसजातीयस्य ‘नार स्पृष्ट्वास्थिं सस्नेह-
सवागा जनमाजिशेद्’ इत्यागमस्य तदनुमानापेक्षया प्राबल्यमिति पक्षमनूय

१ त्वदनु-क ।

२ श्रोत्रादि-क ।

३ शुचिता-क ।

दूपणमुक्तम्—“स्वरूपमानमुपजीव्यम्, तच्च न वाध्यते । वाध्यत्व बाधितार्थ-
विषयकत्व नोपजीव्यम्, तस्य कारणत्वे प्रवेशाद् ” इति, तदपि पूर्वोक्तरीत्या
परास्त वेदितव्यम् ।

यदप्याहु अनुमितित्वावच्छेदेन न प्रत्यक्षोपजीवकत्वम्, अतीन्द्रियपक्ष-
साध्यहेतुकानुमितिविशेषस्य प्रत्यक्षानपेक्षोत्पत्तिकृत्यान् । शब्दानुमानादिनैव
तत्र व्याप्त्यादिघीसम्भवात् ।

ननु किञ्चिद्विषयकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनापि नानुमित्युपजीवकत्वम् ।
न चानुमित्यात्मकविशेषणज्ञानजन्यप्रत्यक्षे तदिति वाच्यम्, विशेषणज्ञानहेतु-
नाया अनङ्गीकारात् । किञ्चिद्विषयकानुमितित्वावच्छेदेन तु प्रत्यक्षोपजीव-
कत्वमस्त्येव, ऐन्द्रियविषयकानुमित्यादौ तदसम्भवान् । तथा च किञ्चिद्विषयक-
यज्जातीयप्रमासामान्य यज्जातीयप्रमोपजीवक तज्जातीय तज्जानीयापेक्षया
दुर्बलमिति नियम । न च “दीपदशचक्षुराप्नोति” इत्यादिवाक्यान् स्वेष्टसाधन-
त्वाद्यनुमिते परम्परया चक्षुरादिप्रयोजकत्वात्प्रत्यक्षस्यैवानुमित्युपजीवक वा-
दौर्बल्यापत्ति, अदृष्टाद्वारकस्योपजीवकत्वस्य निवेशादित चेन्मैवम्, चक्षुर्वर्ष-
णादिपक्षेष्टसाधनत्वानुमितिप्रयोज्यचक्षुर्ष्वेव मद्बलविशेषस्य प्रत्यक्ष जात,
न तु पुरुषान्तरीयचक्षुषा, तद्विषयकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्व-
सम्भवात् । न च सविषयकान्यमद्वारीकृत्येत्यपि विशेषण वाच्यम्,
विशुद्धमातृपितृजन्यत्वविषयपरोक्षज्ञानसापेक्षत्राहाणत्वादिप्रत्यक्षस्य तथाप्य-
वाररादिति ।

तच्चिन्त्यम्, अतीन्द्रियविषयकानुमानेऽपि उपनयजन्यमानसव्याप्ति-
प्रत्यक्षस्यावश्यमपेक्षितत्वान् । शाब्दादिपरामर्शेऽपि गदप्रत्यक्षस्यापेक्षणीय-
त्वात् । तदुक्त दीधितिकृता—“अनुमितयस्तु सर्वा साक्षात्परम्परया वाच्या
यदि प्रत्यक्षोपजीवका ” इति । वस्तुतो मानसपरामर्शादेव सर्वत्रानुमित्यङ्गी-
कारादनुमितित्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्व सुलभमिति विभावनीयम् ।
यद्वा यत्प्रमाविभाजकोपाधिर्यत्प्रमाविभाजकोपाधिमद्व्यक्तिनिष्ठस्वप्रमाणता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालिव्यक्तिवृत्ति तज्जातीय
तज्जानीयापेक्षया दुर्बलम् । अस्ति च व्याप्तिज्ञानात्प्रमाणफलविभाजकोपा-
धिरनुमितित्वम् । इन्द्रियाख्यप्रमाणफलविभाजकोपाधिभूतजन्यसाक्षात्कार-
त्वाश्रयचाक्षुषाद्यात्मकपरामर्शनिष्ठव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक
कार्यताशालितदनुमितिव्यक्तिवृत्ति । अतोऽनुमितिजातीय प्रत्यक्षापेक्षया दुर्ब-
लम् । साक्षात्कारत्व तु न तथा, अनुमितित्वाश्रयव्यक्तिनिष्ठाया इन्द्रियत्वा-

वच्छिन्नकारणताया अप्रसिद्धे । तद्वृत्तिधर्मस्य तद्वृत्तिकारणतानवच्छेद-
नत्वान् । तथा च यत्प्रमाणकारणतावच्छेदकं यत्प्रमाविभाजकोपाधिमद्रव्यकस्य-
वृत्ति तज्जातीय तज्जातीयापेक्षया बलवान् । अस्ति चेन्द्रियत्वमनुमिनिन्वद्व्य-
क्तवृत्ति, व्याप्तिज्ञानत्वं तु नाच्चात्काररूपप्रमाविभाजकोपाधि मच्चाक्षुपाधि-
व्याप्तिज्ञानवृत्त्येवेति, न तथेति ध्यभिचार । यत्प्रमोपजीवकवृत्तित्वमप्यु-
पाधिविशेषणं प्रकृतभगतये देयमिति, तिष्ठतु तावत्, एतेन तात्त्विकत्वं
कारणताया न निविशते । तथा च खण्डनकृद्भिस्त्वम्—

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नो ।

हेतुत्ववह्निर्भूतसत्त्वामत्वकथा वृथा ॥ इति ।

अस्यायमर्थं —अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्याव्यवहितप्रकृत्वालावच्छेदेन
कार्यत्रापकत्वमेव कारणत्वम्, अन्यथासिद्धव्यभिचारिणोस्तावतेव वारणात् ।
सत्त्वाशस्य तु न तत्र निवेशो वैयर्थ्यादिनि परास्तम् । कारणताया तदप्रवेशेऽपि
अमत्वस्य बाधयितुमशक्यत्वमित्यस्यैवेदानीमुक्तत्वात् । पञ्च पुरस्तात् ।

एवमुपजीव्यत्वमूलकसन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति
महाभाष्योदाहृतन्यायविरोधोद्भावनमपि नाध्वेवेति बोध्यम् । तथाहि सन्नि-
पात सम्बन्धो लक्षणं निमित्त यस्य तादृशो विधि स्वप्रवृत्तिनिमित्तस्यार्थस्य
विधाने निमित्त न भवतीत्यर्थं । यथा शतानि महस्त्राणीत्यत्र “प्लान्ता पट्”
इति सूत्रे उपदेशपदानुपादानपक्षे पान्ता नान्ता च मत्या पट् सञ्ज्ञा स्यादित्यर्थे
शनराहन्शब्दाभ्या परस्पर “जशमो शि” इति शिभावे “शिसर्वनामस्थानम्”
इति तस्य सर्वनामस्थानमज्ञाया च मत्या मत्वन्तस्याजन्तस्य च नपुसकस्याङ्गस्य
नुमागम म्यात् सर्वनामस्थाने परे, इत्यर्थेन नपुसकम्, “नपुसकस्य भलच.”
इति सूत्रेण प्रकृत्यशे च अकारानन्तरनुमागमे शतत् महस्त्र इति स्थिते, नका
रान्तत्वे मति मस्थावाचनत्वरूपपट् सज्ञानम्पत्त्या “पङ्म्यो लुगु” इति सूत्रेण
जरजमोलोप प्राप्नोति, स चोक्तन्यायेन वार्यते । शिसन्निपातकृतनुमागमेन
नान्तधमिद्वया हि पट् सञ्ज्ञा प्रवृत्ता नुमागमनिमित्तस्य शिभावस्य लोप न
प्रवर्तयति, न ह्यत्र “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इति न्यायेन शिलोपेऽपि
स्थानिवद्भावेन निमित्त तिष्ठ येवेति कल्पयितुं शक्यम् । ‘न लुमताङ्गम्य’ इति
सूत्रेण लुमनाशब्देन लुवा लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधान्, अग्निचिदित्यादौ तु
क्विपो लुवा लुप्रत्वाभावेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या “हरवरय पिनि कृति लुक्” इति
लुगागमो भवत्येवेति वैयर्थ्यम् । एव धुसञ्ज्ञामूत्रे उपादास्तेत्यत्र भाष्यकारमते
एज्वपये वर्तमानमात्व सिचोऽङ्कित्वमुपजीवति । आत्वप्रयुक्तधुगज्ञामादाय

तत्र "स्थाध्वोरिच्च" इति इत्त्व प्राप्त न भवति, सिच कित्वापत्ते । तत्र च गुणप्रतिपेधेन एज्विपयाभावेनात्वस्य निमित्तव्याघातात् । अत आबस्योपजीव्य यदेज्विपयन्व तस्योपजीव्य यदकित्व तद्विघातकः यदिदन्तस्य निमित्तभूता धुमञ्जामादायात्व न प्रवर्त्तयतीति स्थितम् । एव प्रकृतेऽपि मिथ्यात्वधर्मिघटादिप्राहकप्रत्यक्षादिप्रामाण्यसन्निपात् निर्मित्तीकृत्य तत्र प्रवर्त्तमाना विश्वमिथ्यात्वबोधवश्यातर्नोवतसन्निपातविघातस्य निमित्तमिति ।

यत्तु, नैतद्युक्तम्, प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यसम्बन्धस्योपजीव्यस्य श्रुत्या बाधाभावात् तात्त्विकप्रामाण्यसम्बन्धस्य श्रुत्या विघातेऽपि तस्याऽनुपजीव्यत्वादिति, तच्चिन्त्यम्, प्रामाण्यद्वै विध्ये मानाभावेन व्यावहारिकप्रामाण्यसम्बन्धस्योपजीव्यत्वासिद्धे प्रपञ्चितत्वात् । यदप्युपजीव्यक नोपजीव्यविघातकमित्येव सन्निपातन्यायायं । तस्य च वाध स्फुट एव लोके उपजीवकेन बह्व्यादिना तृणादेर्विघाताद् । अत एव अचि ह्रस्वश्च वा इत्यकृत्वा 'डिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रद्वयकरणं सन्निपातपरिभाषाया ज्ञापकमिति कौस्तुभे उक्तम् । तन्न्यायस्य व्यभिचारित्वेऽपि यदनिष्पत्यर्थं क्वचिदादर इति तत्र भाषोऽन्यथाज्ञापकानुसरणवैधर्यात् । तस्मात्कल्प्यमानेऽर्थे उपजीव्यविरोधो दोषः । उपजीव्याविरोधेनेत्र कल्पनायाः प्रवृत्तयर्थानुभवादिकारणत्वमुपजीव्यसंस्कारस्य कारणत्वेन कल्पनं तत्र विहितम् । यत्र तूपजीव्यविघातकत्व मानान्तरे कल्प्यतया बह्व्यादेस्तृणादिविघातकत्वम्, प्रत्यक्षेणाद्वै तश्रुते प्रत्यक्षविघातकत्वमुक्तमानेन कल्प्यतया न तत्र दोषः । यथा न तौ पशावितिशास्त्रस्य पशावाज्यभागप्रापकत्वेनोपजीव्यातिदेश प्रति विघातकत्वेऽपि गया सर्वथा न तत्र विघातकत्वतया प्रत्यक्षादे सत्यत्वविघातिकाप्यद्वै तश्रुतिव्यावहारिकसत्येन न विहन्तीति, तदनि चिन्त्यमेव, बह्व्यादेस्तृणादिविघातकप्रत्यक्षस्येवाद्वै तश्रुते प्रत्यक्षविघातकत्वकल्पकस्य मानस्यानिरुक्ते । न हि श्रुतिरेव तत्र मानं तस्यास्तद्विघातकत्वस्य श्रुतेर्विवादप्रस्तत्वान् । नाप्यनुमान श्रुतेरद्वै ततात्पर्यं कृत्वाग्निश्चयदशाया तस्य प्रत्यक्षापेक्षया हीनबलत्वात् तौ पशाविति दृष्टान्तश्च विषमः, न तौ पशाविति वाक्य प्रकृतिवत्कुर्यादाज्यभागवर्जमित्यतिदेशवाक्यस्य तत्र कल्पनात्, अतिदेशस्याज्यभागातिरिक्ताङ्गमात्रविषयकत्वसिद्धे । आज्यभागस्य पर्युदासप्रतियोगिनोऽतिदेशविषयीभूताना चाङ्गान्तराणा मानान्तरसिद्धत्वात् । अतिदेशस्य प्रत्यङ्गव्यापारभेदाभावादेकव्यापारेणैव सर्वाङ्गप्रापकत्वाद्विशिष्याज्यभागप्रापकत्वाभावात् । यदि ह्येतद्वाक्यं तस्मात्तदातिदेशेनाज्यभागयोरपि तत्र व्याप्ति स्यात्, सति त्वेतस्मिन्ततिदेशे ह्येतद्विषयकत्वावधारणात् । प्रकृते तु तदधिकरणपुरस्कारेणैव तत्सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणस्य विषयान्तर-

परत्वे ध्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् साधकप्रामाण्याभावसिद्धव्यावृत्तिवस्य
 वाधकप्रमाणविषयस्य वार्थम्य वैषम्य नास्तीति ब्रह्मणापि दुर्वचत्वात् । प्रकृते
 तु वाध्यम्य तात्त्विकत्वम्योपजीव्यस्य च व्यावहारिकत्वस्य मत्यत्वनिष्ठस्य
 पूर्वमवृत्तत्वात् । ज्ञापकानुसरणस्य च लौकिकन्यायस्य व्याकरणे व्याश्रयण-
 मित्यतदथत्वात् । यदागमास्तद्गुणोभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इत्यादौ
 रारनिष्ठि" इत्यादे तथैव ज्ञापकत्वाश्रयणात्, कष्टाय क्रमणे' इत्यादि-
 निर्देशान्यथानुपपत्त्या तु लक्षानुरोधेन क्वचिन्न्यायोऽनाद्वयत इति नोभयत्रापि
 ज्ञापकानुसरणवैषम्यमिति बोध्यम् । इदमप्यत्रानुमन्धेयम्—द्वैतग्राहिप्रत्यक्ष-
 तदुपजीवकानुमानकर्मकाण्डसगुणोपामनावाक्यादिरूपबहुप्रमाणाणां वाधाया-
 द्वैतवाक्यस्यैव प्रतीतायवाधो युजत । भूयसामनुग्रहो न्याय्य ' इति
 न्यायात् ।

यत्तु वदन्ति विप्रतिपिद्धमंसमवाये भूयसा स्यात्सधर्मत्वम्' इति
 न्यायस्य नाय विषय । भूरोविषयकप्रमाणानुरोधेन स्वल्पविषयकप्रमा-
 णावाध इत्येवंतन्न्यायशरीरम् । न त्वेकस्मिन्नेव विषये भूयसा प्रमाणानामनु-
 रोधन स्वल्पप्रमाणवाध इति । सर्वत्रैव शब्दानुमानाभासानां भूयसा
 सम्भवात् । भूयोविषयकप्रमाणेन स्वल्पविषयबहुप्रमाणानामवाधापत्तेश्च ।
 तथाहि—पञ्चदशरात्रे पञ्चदशसुत्याके सत्रविशेषेऽग्निष्टुत्रामकेऽन्या-
 प्रेयी नुब्रह्मण्या प्राप्ता । तस्य नामनाम्पादाग्नेयादग्निष्टुद्विवृत्तित्वात्
 दुन्राहे तु ज्यातिरायुरिति नामसाम्यादेकाहकाण्डोक्तज्योतिरादियागविवृत्ति-
 त्वादेन्द्री सुब्रह्मण्या प्राप्ता । अन्येष्वेकादशस्वहस्मु द्वादशाहविवृत्तित्वात्त-
 दीया ऐन्द्री प्राप्ता । सुब्रह्मण्या च इन्द्र ग्रायाहि इत्यादिनिगदविशेष । तत्र
 सुत्याकालीनसुब्रह्मण्यापाठस्य दिनभेदेनानुष्ठेयत्वात् सन्देहः । आतिष्यान्ते
 उपगत्काले च सुब्रह्मण्यापाठस्य तन्नेण सर्वार्थत्वस्यैकादशे स्थापितत्वा-
 द्विरायप्रसक्तावग्निष्टुत्रामकस्य मुख्यत्वात् तदीयैवाग्नेयी सुब्रह्मण्या कार्या'
 इति प्राप्यभाष्ये सिद्धान्तितम् । भूयोऽनुग्रहायैव कार्येत्याग्नेयीप्रापकति-
 दशन्यैकाहविषयकत्वादेन्द्रीप्रापकस्य तु चतुदशाहविषयकत्वादिति । अतः
 बहुविषयकत्वादेवात्र वाधो न तु वाधकबहुत्वादिति वैषम्यात् । प्रकृते तदुप-
 न्यायात् न युक्त इति तत्रेदं चिन्त्यम्, बहुविषयकत्वेन वाधेऽपि बहुवाधापेक्ष-
 यैववाधो न्याय्य, इत्येव न्यायार्थो न तु विषयस्यैव च बहुत्वमिति । विषय-
 वाहून्येऽपि बहुत्वस्यैव वाधनियामकत्वात् । तच्च विषयगत वाधक-
 गत वा इत्यन्यदतत् । यत एवाद्ययग्रन्थे स्थानस्थानिनोरुभयोरप्येकार्य-

शब्दावन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोध इति मिथैकत्वम् । ज्यास्यात्
 ट्रीकाङ्क्षिः—“यद्यप्येकस्य नानेकोऽर्थ इति न्यायार्थं इति, नानेकर्थकार्य-
 कत्वप्रतिषेधत्वमिति न प्रकृतोपप्लम्भ तथापि न्यायमूल गौरवमित्यु-
 भयत्रापि तुल्यमित्यनेकस्य त्रिकोऽर्थं इत्यपि न्यायार्थं इति भवति ।
 प्रकृतोपप्लम्भ’ इति । कल्पतरुकारैरप्युक्तम्—“यथानेकार्थत्वमेकशब्दस्या-
 न्याय्यमेवमेकार्थं नान्याय्यमनेकशब्दत्वमित्यपि न्याय, ततो ज्योतिष्टोमे
 च्योतिःसन्दो नैकस्य कर्मणो वाचक इत्यर्थं ” । अत एव वाचकबाहल्यस्यलेऽपि
 विप्रतिपिद्धेत्यादिन्यायो बहुग्रन्थे लिख्यते । इति स्पष्टमेव स्मार्त्तादितत्तदनेक-
 निबन्धपरिशीलिनाम् । तथा चोत्तरमीमामाद्वितीयप्रथमाधिकरणे दृष्टान्तयन्-
 माद्यत्र ग्राह—“प्रत्यक्षधृतिभिर्वह्नीभिरनुगृहीना बह्वधो मन्वादिस्मृतयो
 ब्रह्मण कारणात्माचक्षते, गार्हस्थ्यस्मृतिस्त्वेकाहीनवला वेति दुर्बलत्वान् सैव
 वाध्या” इति । यदप्याहु —विप्रतिपिद्धेत्यधिकरणोत्तर मुख्य वा पूर्वचोदना-
 श्लोकवदित्यधिकरणे चिन्तितम् । प्रध्वरकल्पासञ्ज्ञायामिष्टौ “आप्नावैष्णव-
 मेकादशकपाल निर्वपेद्” “अपराह्णे सारस्वतीमाज्यस्य यजेन्” इति
 श्रूयते, तत्राद्य औपघद्रव्यकत्वाद् द्विदंबत्वत्वाच्चन्द्राग्रविकार, ऐन्द्राग्र-
 स्यापि बैकल्पिकद्वादशकपालवत्त्वाच्च, अतस्तस्य दार्शिक तन्त्रम् । द्वितीय-
 स्त्वाज्यद्रव्यकत्वादुपाशुपात्रविकार इति, आद्यस्य पौर्णमासिक तन्त्रम् ।
 अत आज्यभागमन्वहविरभिमर्शनमन्त्राणां विरोध प्राप्त । “चतुर्होत्रा
 पौर्णमासीमभिमुखेत्सञ्चहोत्रामावास्याम्” इति वाक्येन द्वितीयाया सप्तम्यर्थ-
 बोधो न ‘पृथिवी होता सौर्य्यर्षरुद्रोऽग्नीत वृहस्पतिरुपवक्ता’ इति चतुर्होत्र-
 मन्त्रस्य पौर्णमासीहविरभिमर्शने “अग्निर्होता अश्विनावध्वर्यु त्वष्टानग्नीत्
 मित्र उपवक्ता” इति पञ्चहोत्रमन्त्रस्याभावास्याहविरभिमर्शने विहिततया
 तद्विकारेऽपि तथा प्राप्तत्वात् । तत्र मुख्यत्वादाधाय दार्शिकाज्यभागादिमन्त्रा
 कार्या, मुख्यत्वन्यायापवादकस्यामुख्यभूयस्त्वादेरभावादिति सिद्धान्त-
 पित्वा धार्तिकादौ मतान्तरमुक्तम् । विप्रतिपिद्धेत्यादिसूत्रेणामुख्यभूयस्त्व
 मुख्यत्वापवादकमिति पूर्वंपत्त । मुख्य वेत्यनेन तु सिद्धान्त । मुख्यत्व-
 मेवामुख्यभूयस्त्वापवादकम्, लोके बहुभिरमुख्यैर्मह्यस्याबाधनात्प्र-
 त्युत तद्विपरीतदर्शनादिति युक्तञ्चेत्तदुर्बलाना भूयस्त्वस्याकिञ्चित्करत्वान् ।
 उक्तञ्च—म प्रतिपत्तम्यले न्यायभाष्यादौ “व्यामिपत्तधर्मते बल न तु भूयस्त्व-
 मिति । दुर्बलता तु द्वैततत्त्वप्रत्यक्षादेरनिश्चिनप्रामाण्यकत्वादिना श्रुतेनि य-
 निदोपत्वादनन्वपरत्वाच्च प्रावल्यामिति भूयोऽनुग्रहन्यायोपन्यासो निरालम्ब
 एव” इति । तदपि चिन्त्यम्, अद्वैतविषयकतात्पर्यवत्त्वेन निश्चिनश्रुतिविरोधे

हि प्रत्यक्षादेर्द्वैताशेऽनिश्चितप्रामाण्यकत्व स्यादित्यानी तु तत्रैव विप्रतिपत्तिरिति कथं प्रत्यक्षस्यैव तथात्व श्रुतेरप्यद्वैते प्रामाण्यानवधारणात् । अत उभयोः प्रामाण्यसन्देहे किं भूयसामनुग्रहं क्रियताम्, उत एकस्येति वीक्षायामुक्तन्यायेन द्वैतप्रयत्नादेः प्रामाण्यं श्रुतेरप्यन्यत्र तात्पर्यमिति कल्पनमेव युक्तं विनिगमकम्योक्तत्वान् । नित्यनिर्दोषत्वादित्यादिकं तु दत्तोत्तरत्वात्पुनरनुद्भाव्यमेव । मुख्यत्वमेवामुल्यभूयस्त्वबाधकमिति तु न मुख्यं पक्षं, जघन्यानामपि भूयसामनुग्रहो न्याय्यो मुल्यानुग्रहश्च समनस्य-विषय इत्येव सिद्धान्तस्य भोमासकैरनुमतत्वात् । 'श्येनेन यजेत' इत्यनं गुण-विधित्वपक्षे यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एव द्विपन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन इत्यन्यानुपपत्तिः, श्येनद्रव्यस्यैव विधेयतया तस्यैव स्तोतव्यत्वात् स्वस्यैव स्वोपमानत्वानुपपत्तेः ।

न च रामरावणयोर्मुद्घं रामरावणयोरेव" इतिद्विदोषचारिकभेद-नादाय तदुपपत्तिः, उपनमस्थपिद्युद्देशवत्त्विश्येनपदस्य गौणत्वत्त्वंनापेक्षयोप-सहारस्यार्थवादेन तदङ्गीकरणस्य न्याय्यत्वादितिवाच्यम्, एकन्या एव व्यक्तेः कालभेदेनोपमानोपमेयत्वकल्पने यथानया पूर्वं निपत्यादानं कृतम्, तथा वैरिणाप्यादानं क्रियत इत्यर्थापत्तरादत्त इति लट्प्रत्ययस्य भूतकालवक्षणा, तथैवशब्दाभ्यां समभिव्याहृतयोश्च श्येनपदसर्वानाम्भोभिन्नार्थकत्वेन प्रतीय-मानयोरैकायकत्ववत्पनत्यनकदापापत्तेः, तदपेक्षयोपत्रमस्येऽपि श्येनपदे गौणीमङ्गीकृत्य पदार्थेन श्येनात्ययागविधिरेव स्वीकार्यं । अन्योद्देश्येन शुद्धधात्वथकरणभावनाविधिरिति द्वितीयविधिप्रकारस्य पूर्वपक्षाभिमतफलो-द्देशेन गुणविशिष्टमविधानमिति प्रवारापेक्षयालभुत्वादिति कौस्तुभादाव-ङ्गीकारात् । अत एव 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि-ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाश प्रत्यस्त यन्त्याकाशोह्ये-तेभ्यो ज्यायानाकाश परायणम्' इति वाक्ये आकाशशब्दार्थो भूतावाश उत परब्रह्मति वीक्षायाम्—

प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाश मुख्यमेव न ।

तदानुगुण्यनाम्नानि व्याख्येयानोति निश्चयः ॥

अस्य वाक्स्य का गतिरिति शालाघत्यप्रश्नस्योत्तरं जैघलिमन्त्रो राजा आह—आकाश इति गतिरित्येन प्रतिपाद्यमानस्याकाशस्य प्राधान्यात्तदनुरो-धेन 'सर्वाणिह वा इमानि' इत्यादिविशेषणानि नैयानि, तत्र यतश्च भाष्ये स्पष्टं बहूनामप्यप्रधाना प्रधानानुराधेन नैयत्वात् नवमे हि पूर्वतन्ने चिन्तितम् । 'विप्रतिपत्तो विवल्प स्यात् समत्वाद् गुणे त्वन्यायवत्पना एव देशत्वाद्' इति

सूत्रम्, अग्नीषोमीये पञ्चावेकपात्रके द्वौ मन्त्रौ श्रूयेने, “अदिति पाशान् प्रमुमो-
क्वेताम्” इत्येक, “अदिति पाशान्प्रमुमोक्वेतम्” इति चान्य, तत्र प्रकृतावेक-
पात्रिकाया बहुवचनस्यात्तमवेतान्त्वाद्बहुपात्रकेषु विकृतिभूतेषु पशुगणेषूत्कर्ष
इति प्राप्ते, विशिष्यभूतस्य प्रातिपदिकस्याग्नीषोमाये नमवेतान्यकत्वाद्दिशेषणी-
भूतबहुत्ववाचि बहुवचन गुरु वादन्यान्वया लक्षणान्वया कल्पनया तदवय-
वेषु वृत्तिष्यत्र इति । नूनार्थन्तु उक्तविप्रतिपत्ती एकवचनान्वयवचनान्तमन्त्र-
योर्विषयः स्यात्, समत्वात्पात्रप्रातिपदिकस्योभयत्र सम्भवात् । गुरो प्रत्ययार्थे
तु अन्यायकल्पना लक्षणदिहपा न तु तद्व्याजान्मन्त्रोत्कर्ष प्रत्ययस्य पदकदेश-
त्वात्प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षत्वायागादिति पूर्वपक्षे भामिन्यां सिद्धान्तितम् ।

सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः ।

पौर्वापरंपरामर्शान्प्रश्नान्तत्वेऽपि गौपता ॥

प्रपञ्चमात्रस्य कारणे पृष्टे भूताकाशस्य तद्वचनमयुक्तम्, तस्यापि
लोकमव्यपातित्वात् ।

न च प्रश्नोऽपि भूतकार्यमात्रपर इति वाच्यम्, अमज्जातविरोधित्वेन
लोकसामान्यविषयस्य प्रश्नस्योपसंज्ञानविरोधिनोत्तरेण चरमप्रवृत्तेन
सङ्कोचानुपपत्तेः । किञ्चाकाशपदस्य मुख्यायत्वे सर्वशब्द कथञ्चिदल्पविषयो
व्याख्येय, एवकारस्याप्यसामञ्जन्यम्, न ह्याकाशमात्र जलस्य कारणम्,
किन्तु तेजोऽपि, अजस्यपि नाकाशमेव कारण किन्तु तेजोजले अपि, ब्रह्मणि
तु सर्वमुपपन्नम् । तयोऽपि तत्रैव मगच्छते तत्रचोपसहत् सर्वेषां लोकाना-
मिति प्रश्नेनोपनमात्, उत्तरे च तत्तदमाधारणब्रह्मगुरोपरामर्शान् पृष्टायाश्च
पक्षे परमयत्नमित्यसाधारणब्रह्मगुरोपसहारात् । भूयतीना श्रुतीना अनुग्रहाय,
“त्यजेदेक कुलस्यार्थे” इतिबद्धरमाकाशपदमात्रमनमज्जसमस्तु एतावता हि
बहुसमञ्जन स्यादिति, स्यादेतत् ।

ननु सान्ये विरोधिना भूयसा न्याय इह तु प्रधानमाकाशव्यार्थो ना-
प्रधानं बह्वभिः अपि वाच्येत । यदाह कश्चिन्—

त्यजेदेक कुलस्यार्थे इति राजान्तयन्ति ये ।

शेषिबाधेन तद्वैष्टामार्थे पृथिवीमिति ॥

तत्राहेति कल्पतरुवृत्तिरवधारितस्य न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे,
किन्तु पृष्टायत्वादुत्तरस्य लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्परायणमिति च तस्यैवोप-

सहाराद् ब्रह्मैव प्रधानम् । तथा च तदर्थं तदाकाशपद प्रधानार्थं भवतीति वाच-
कस्यान्यवाक्यस्य पर्यालोचनया तत्रापि प्रधानानुरोधेनैव गुणाना व्याख्यान
प्रतीयत इति । अत्रोच्यते, तत्रोत्तरनिङ्गानुरोधेनाकाशपदोपमर्दे कृते सत्येव
तस्य ब्रह्मरूपप्रधानार्थत्वमप्युत्ते उद्देश्यत्वेन प्राधान्यस्य ब्रह्मनिष्ठत्वेऽपि
शब्दार्थत्वेन प्राधान्यस्याकाशेऽपि सत्त्वात्तत्रोक्तरीतेरावश्यकत्वात् । परमार्थ-
तस्तु आत्मार्थं पृथिवी त्यजेदित्यस्यादरेऽपि नेहेत्यादिश्रुते स्वप्रामाण्यापवाद-
प्रपञ्चमित्यात्वे तात्पर्यं दुर्घटमेवेत्यवधेयम् । तस्मिन् वाचकप्रमाणाना बहुत्वमपि
नियामकत्वमिति । अत्र एवोपाधेर्वापकताबीजविचारे सत्प्रतिपक्षेऽपि सत्प्रति-
पक्षान्तरमुद्भाव्यत एव अन्यतरबाधप्राप्ती बहुवाचकल्पनापेक्षया एकवाचक-
कल्पनाया एव लघुत्वमिति विनिगमकप्रवृत्त्यर्थं तथोपन्यासात् । अत एव प्रमाण-
नियन्धेऽस्माकं सम्यक्चो बहुवचन्युक्तमिति मिथैरुक्तम् । दीधितायपि तत्रैवो-
क्तम्—यच्च प्रमाणतत्त्वबोधोधादौ बहुत्वमपि बलमुक्तं न तस्मत्प्रतिपक्षतायाम्
किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रमत्तौ बहुषु तत्कल्पने गौरवमेकत्र लाघवमिति उक्तकल्प-
तरुवारयेऽपि स्फुटं एवाथ । अद्वैतसिद्धिदृष्टिरप्युक्तम्—

हेतवोऽभीष्टसिद्ध्यर्थं सम्बन्धा बहुवचनं ते ।

स्वल्पा परस्य दुष्टाश्चेत्यत्र स्पष्टमुदीरितम् ॥

संज्ञाचतुष्पादेऽपि—ईश्वरो नामा दुःसात्यन्ताभाववत्त्वाद् घटवत् ।

न चेश्वरात्मत्वसाधकाना ज्ञानवत्त्वादीना भूयस्त्वाद् बलवत्त्वमिति
वाच्यम्, व्याप्तिस्तस्मिन् हि बलं न तु भूयस्त्वमिति, तं च तुल्ये एवेत्येकेनैव
भूयसामपि प्रतिरो ॥३॥ किञ्चानात्मत्वसाधकानामेव भूयस्त्व ज्ञानादित्रय-
मात्रस्पर्शात्मत्वसाधकत्व सुखादिषट्काभावस्यानात्मत्वसाधनत्वादित्युक्तम् ।
तस्मादन्यथोपपादयितुमशक्ताना भूयसा प्रागणानामगुरीधेनान्यथोपपत्तस्या-
त्पीयस प्रमाणस्यान्यथाकरणमिति न्याय प्रकृते समत एवेति स्थितम् ।

वेदाधिरज्युनीनामर्के तर्ककुतूहले ।

अद्वैतार्थं चमप्यक्षं विरोधाद्विश्रुते ॥ १ ॥

*

द्वितीयोऽशः*

यत्पुनरन खण्डनादौ भेदप्रत्यक्षस्य श्रुतिजन्याभेदबोधप्रतिबन्ध-
कत्वमाशङ्क्यात्तन्—‘यत्तावदुक्त भेदप्रत्यक्षेण श्रुतेर्बाध इति, तत्र युगपदेक-
पुरुषस्मानन्तभेदप्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकधर्मानुपस्थित्या सर्वपदार्थभेद-
ज्ञानानम्भवाद्यत्किञ्चित्पदार्थभेदज्ञानं वाच्यम्, ततश्च पदार्थान्तराभेदज्ञानं
प्रति पदार्थात्तरीयभेदज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात्तत्रैव श्रुतेरवकाशान् ।
तथा च प्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वाभिमतयोर्भेदाभेदबुद्धयोरेवाभेदं श्रुत्या
बोध्यं । तत्र प्रत्यक्षभेदबुद्ध्या स्वसत्ताया नाशे वा न श्रौताभेदवीप्रतिबन्ध
स्वस्य स्वबोधकत्वानुपपत्तेः । बुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वमात्रग्राह्यतया घटपटी
भिन्नानिति बुद्ध्या स्वप्रतियोगिकभेदवत्तया स्वातिरिक्तव्यक्तेस्तत्प्रति-
योगिन्भेदवत्तया च स्वस्य ग्रहे सामर्थ्याभावात् ।

न च न्वस्य विषयस्य च बुद्ध्या ग्राह्यत्वं स्वस्वात्मको गेदो गृहीत एवेति-
वाच्यम्, इदं रजनमित्यादौ धर्मस्थले पुरोवर्तिनो रजनस्य ग्रहेण भेदग्रहाप-
त्तावभेदधर्मोच्छेदप्रसङ्गात् । न च स्वरूपमेव न भेद, किन्तु धर्मविशेषान्त-
र्निबन्ध, घटत्वाविज्ञानाद्भेदस्वरूपप्रकारकज्ञानस्यैव बलक्षण्यादिते वाच्यम्,
बुद्धिविषयस्य स्वस्वग्रहेऽपि तुल्यत्वाद् । बुद्धेः पूर्वं तन्निर्गमसन्निकर्षाभावात् ।
न च यथा बुद्धेः स्वग्रहे सन्निकर्षानपेक्ष च तथा स्वधर्मभेदग्रहेऽपीति
वाच्यम्, स्मृतित्वप्रमादावपि तदापत्तेः । तत्रधेद रगतमित्यादाविदमाद्यजे
ग्रहात्वम्भरणात्वविवादो न स्यात् । ततश्च बुद्धिविषययोरभेद एव श्रुत्या
निर्वाधो वाच्यः । एतच्च प्रत्यक्षविषयादन्यत्र लक्ष्यपदानामद्वैतश्रुतौ परम्परया
वाच्यत्वाभिमतबुद्धेरप्रामाण्यनिश्चयान् तद्विषयेऽप्यभेदबोधं श्रुत्येति मवभिद-
बुद्धिः । न च प्रमाणद्वयवलाद्भेदाभेदसिद्धिरेवास्त्विति वाच्यम्, एकमे-
वेत्येवदारविरोधात्तस्य भेदविनाशमात्रतात्पर्यकत्वादिनि ।

अत्राह — अत्रासन्नभेद क्रमेण बोध्यते किं वा युगपत् ? नाह, श्रुते-
विरम्य व्यापारायोगान् । तदाह “जन्मेव बुद्धेर्व्यापारो नाथैग्रहरूपाया ” इति ।
ततश्चार्थग्रहेण बुद्धयर्थव्यापारान्तरानपेक्षत्वात्पर्यायेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न
द्वितीय, अज्ञानो भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधात् । किञ्च चेत्रेण घटमठयोर्भेदेण

दण्डपीठयोर्भेदग्रहे सति चैत्र प्रति घटमठान्येषा मत्र प्रति दण्डपीठान्येषाम
भेदस्य श्रुत्या दोषन प्रतिपुरुषप्रतिनियतानेकवाक्याथप्रसङ्ग ।

यत्तु युगपदेव श्रुत्या सवपदार्थानामभेदो बुद्धयते ज्योतिष्टामेन यत्त
इत्यादावशत्रयविशिष्टभावनाया युगपद्वोधेऽपि धात्वर्थादीना करणत्वादि
विषयकज्ञानाना क्रमेण विचारानुसारादुत्पत्तिवत्प्रकृत्यनि सर्वाभेदज्ञान जाते
प्रत्यक्षादिविरोधन तद्विशेष्यकमप्रामाण्यज्ञान यदापातता जायत तन्निरास
कानामुपपादकज्ञानानामेव पश्चादुत्पत्त्या तत्पूर्वोपन्नश्रौतसवाभेदज्ञान प्रामाण्य
ग्रहसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम्, सर्वाभेदबुद्धित्वस्यैव प्रात्यक्षिकभेदबुद्धिप्रतिबध्यता
वच्छेदकत्वन प्रथम तदुत्पत्तरसम्भवदुत्तिकत्वात् । भेदज्ञानाभावकालीनज्ञानम्य
चारिकाञ्चत्करत्वात् । पश्चाद् बाधकानुसंधानवेलाया तस्याप्रमात्वकल्पनात् ।
एवञ्च बाधकज्ञानान्तरसत्त्वासत्त्वाभ्यामशत्रयविशिष्टभावनाबाधाद्वैधम्यस्य
स्फुटतरत्वात् ।

यत्तु शाब्दबाधज्योग्यतानिश्चयो न प्रतिबध्यक तथा च खण्डनम्—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्द करोति हि ।

अवाधात्तु प्रमामत्र स्वत प्रामाण्यनिश्चलाम् ॥ इति ।

अयमथ —अत्यन्तासति विपरीततया निश्चित कलहादिस्थल इति
शेष । अवाधादिति कलहादिस्थलज्ञानोक्तत्वादिना वाक्याथज्ञानस्य
भ्रमत्वेऽपि श्रौतज्ञानस्योक्तरीत्या भ्रमत्वाननरूपवाधासम्भवादित्यथ ।
स्वत प्रामाण्यनिश्चला स्वत सिद्धप्रमात्वानि शङ्कप्रामाण्याम् । विपरीतज्ञान
रूपस्यायोग्यताज्ञानस्य प्रतिबध्यत्व न परोक्षापरोक्षसाधारणरूपेण प्रत्यक्ष
स्थले इच्छाविषयस्याप्रतिबध्यतया तद्व्यावृत्तरूपेणैव प्रतिबध्यत्वात् ।
अत एवोक्त मणिकृता— प्रत्यक्षादायुत्तर ज्ञानेऽप्रामाण्यमासज्यत बाधेना
नुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते इति । एवञ्च परोक्षस्यानुमितिवर्तनैव प्रति
बध्यत्व विपरीतधीसत्त्वे उद्बोधकसत्त्वे मानाभावेन तदभावादेव स्मृत्यभावाप-
पत्तरननुगताद्बोधके मानाभावात् । भावे वा परोक्षत्वजाती मानाभावना
क्लृप्तत्वात् । इच्छाघ्नितस्मृत्यादिसामप्राप्रतिबध्यतावच्छेदकजात्या सङ्कुरात् ।
पराक्षत्वतज्जात्यो प्रत्यक्षस्मृतौ च परस्परतत्यन्ताभावसमानाधिकरणया
रनुमित्यादी समावशात् ।

न च प्रत्यक्षान्यज्ञानित्वरूपमय पराक्ष च प्रतिबध्यतावच्छेदकम्
प्रत्यक्षयत्कलहादिस्थलान्तर विशदण्यविशदयभावे विनिगमकाभावेन गणरत्वात् ।
बाधस्थल शाब्दबाधस्य निश्चितत्वात् । अथवा कलहादिस्थल शब्दाय-

विशिष्टबोधो नामशक्यत्वेन गौरवान् । शब्दव्यावृत्तरूपेणैव प्रतिबन्धत्व-
 तदोन्मत्ताजानन्हेतुत्वे च न मानन्, इतरकारणत्वत्वे तद्विलम्बेन शब्दधी-
 वितन्वन्मात्रादृष्टत्वादिति । तत्रैव वक्तव्यम्—विपरीतज्ञानत्वत्वे शब्दबोधोन्मत्ता-
 नानामात्रे । बद्धिना मिश्रतोऽप्रतिबन्धत्वात्तदनुभवस्य बाधजनित्वे नवानुभव-
 निवृत्तत्वात् । अत एव ननुप्रतिबन्धप्रत्यये ऋषितावृत्तम्—“बोध्यभावाव्याप्य-
 वत्त्वनिश्चयेन जादादिप्रतिरोधात्” इति । तदभावस्याप्यवज्ञानस्यापि
 विरोधित्वे तदभावताज्ञानस्य विरोधित्वान् । एवञ्च प्रत्यक्षज्ञानत्वम-
 नुमितिव्यवसायत्वोभयं वा प्रतिबन्धनावच्छेदकीकृत्य विपरीतज्ञानस्य
 विरोधित्वकल्पनमाशङ्कन् । अनुभवापह्नवेऽनुमितित्वस्यापि प्रतिबन्धना-
 वच्छेदकत्वकल्पनस्यैवानुभवते । एतेन तत्र शब्दाव्यविशिष्टबोधोन्मत्तशक्यत्वे
 गौरव परास्तम् । निरनुभवावृत्तत्वात् । यद्वा परोक्षत्वमेव प्रतिबन्धना-
 वच्छेदकम् । तथा च मिश्रत्याख्यातृभिरुक्तम्—“साध्याभावनिरश्चयमात्र-
 मनुमितिशब्दोविगमि, तत्र प्रतिबन्धनावच्छेदकं परोक्षज्ञानत्वमेव लाघ-
 दाद्” इति । वाच्यप्रतिबन्धनावच्छेदकस्य परोक्षमनुमित्यावृत्तत्वेनेच्छायटित-
 स्मृतिनामत्रोपनिबन्धनावच्छेदकजात्या सम माङ्क्यानुपपत्तेः ।

न चैव बाधधीमत्त्वे स्मृतिप्रसङ्गः, इष्टत्वान्, कदाचिदनुभव प्रत्येव
 विगेषदर्शनविरोधादि यमियुक्तोत्तरे । अत एव विशेषणनावच्छेदकप्रकारक-
 निश्चयजन्यतावच्छेदकेनानुभवत्वेनापि न भङ्गुर, तद्व्याप्यापरोक्षत्वजातेः
 अन्यप्रसक्तानुवृत्तिजातेरथ तन्न्यतावच्छेदकत्वाम्युपगमे तु तद्विरुद्धत्वेनेव
 तत्तच्छङ्कानकारणात् । न च तथाप्यनुमित्याविशिष्टानुमितिनामत्रोपनिबन्धनाव-
 वच्छेदकत्वेन सिद्धानुमितिव्यवज्ञानवृत्तिजात्या भङ्गुर, तदनुमित्यन्वज्ञानत्व-
 म्चैव प्रतिबन्धनावच्छेदकत्वस्यागत्या कल्पनान्, अन्यथा प्रत्यक्षेच्छाविशिष्ट-
 प्रसक्तनामत्रोपनिबन्धनावच्छेदकत्वादित्या मिश्रजात्या माङ्क्यस्य दुर्वारत्वान् ।
 प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रतिबन्धनावच्छेदकत्वैऽपि तु गौरवम्, विशेष्यविशेषण-
 नाथे विपर्ययेऽन्यवच्छेदकताया व्यामज्जवृत्तित्वपक्षेऽवच्छेदकत्वेन कारण-
 ताभेदानावात् । महानभोयवद्वमभोयवद्विश्रुतिप्रतिबोधिताया महान-
 भोयवद्विश्रुतिप्रतिबोधितावच्छेदकताकत्वस्य अन्येषु दर्शनात् । अनुवृत्तत्वमेद-
 ङ्गप्रसङ्गोऽनुभवत्वेन शक्तिरिन्द्रियजन्यद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षबाधच्छिन्नहेतुत्वस्य
 मरिक्कादिभिरभिमानान् ।

अथ प्रसक्तभेदनिगमनवच्छेदकत्वमेतत्वापच्छिन्नम्, जात्यनिरिक्त-
 पदार्थनिष्ठावच्छेदकत्वस्य किञ्चिद्व्यभिच्छिन्नत्वनियमात् । ज्ञानत्वनिगु तन्नि-

रवाच्छन्नम् एव ज्ञानत्वनिष्ठमवच्छेदकत्व ममवायावच्छन्न भेदनिष्ठ तु विशेषणताविशेषावच्छन्नमिव यवच्छन्नत्वानवच्छिन्नत्वभेदे चावच्छेदकावच्छेदकसम्बन्धभेदेनोक्तावच्छेदकत्वस्य न व्यासज्यवृत्तित्वमुपपद्यते । यत्तु स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमवायोभयघटितनामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षत्वविशिष्टज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु । अत्र समवायोऽवच्छेदकताघटक उक्तसामानाधिकरण्ये त्ववच्छेदकतावच्छेदकघटकसम्बन्ध । न चात्रापि विनिगमनाविरह, उक्तगुरुसम्बन्धस्यावच्छेदकत्वापत्त । अवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धस्तु तत्रापि समवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितसामानाधिकरण्यमेवेत्युभयत्र तत्साम्यम् ।

न च प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नभेदस्य विशेषणताविशेषसमवायघटितसामानाधिकरण्येन निवेशमादाय विनिगमकाभाव इति वाच्यम्, अवच्छिन्नत्वाशेषे प्रत्यक्षत्वप्रतिगोक्तत्वस्य भेदाशेषे विशेषणताविशेषस्य चाधिक्यस्य निवेशादिति तत्र विपर्ययतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नभेदस्यातिप्रसक्ततया समवायावच्छिन्नस्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायघटितसामानाधिकरण्येनैव ज्ञानत्वाशेषे प्रत्यक्षत्वस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्वारत्वात्, इति चेन्मैवम्, प्रकृते व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वे वाचकाभावात् ।

न चावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वभेदेन तद्भेद, न हि तदवच्छेदकत्वैक्ये तन्नम्, दण्डचक्रत्वादावप्यवच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वापत्ते, समवायस्यैव ततोभयत्रावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, जाति वत् तदङ्गत्वस्य निरवच्छिन्नत्वाच्च । किन्त्ववच्छेदाधिकरणोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणद्वयस्य विद्यमानत्वमेव कारणताधिकरणे दण्डादौ तदवच्छेदकत्वापर्याप्त्यधिकरणस्य चक्रत्वादेरवृत्त्या उक्तदोषाभावान् । प्रकृत त्वनुमिषादौ प्रतिबध्यताधिकरण प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वाभयस्य विशेषणतासमवायाभ्या वृत्त्यावच्छेदकत्वस्य ज्यामज्यवृत्तित्वमुपपन्नमव । अत एवाक्तप्रामाणिकग्रन्था सङ्गच्छन्ते । अत एव घटपटौ न स्त इत्यत्र घटत्वपटत्व द्विवचनिति त्रितयपर्याप्तमवच्छेदकत्वम्, घटौ न स्त इत्यत्र तु घटत्वद्वित्व चेत्युभयपर्याप्तमिति पञ्चमुपन्यस्य प्रतियोगिताधिकरणोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्यावृत्ते कथ प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति दूषण दीधितिटीकाकारेण्यस्तम् । तस्मादवच्छेदकसम्बन्धभेदादिनावच्छेदकत्वभेदत्वाननिमूलम्, अवच्छेदकत्वस्य कुत्रापि व्यासज्यवृत्तित्वानभ्युपगमन सम्बन्धव्याभावादस्तद्भेदापादकत्वसिद्धे । तदभेदेऽप्यवच्छेदकत्वैक्याभावस्योक्तत्वात् ।

एतेन बह्विप्रकारकशाब्दत्वादीना तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयप्रतिबध्य-
ताया शाब्दत्वादिकमवच्छेदकम्, बह्विप्रकारकत्वन्त्ववच्छेदकतावच्छेदकम् ।
न च बह्विप्रकारकत्वस्यातिप्रसक्ततया कथं तथात्वमिति वाच्यम्, अनुमित-
त्वादिनिष्ठसामानाधिकरण्येन तथात्वऽपि शाब्दत्वादिनिष्ठसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धन तस्यानतिप्रसक्तत्वादवच्छेदकत्वावच्छेदकत्वोरपत्तरित्यादिकमपि
निरस्तम्, सामानाधिकरण्यदिश्यवच्छेदकत्वाधिकरणनिष्ठत्वनिवेशे गौरवात् ।
अभ्युपेत्य तु ब्रूम—आदित्यो यूष इत्यादावपि कथं न यथाश्रुतार्थ-
विरोधः तत्त्वमसि इत्यादावपि तन्मते भागत्यागलक्षणानुपपत्तिश्च ।
अद्वैतवाक्यजन्यशाब्दबुद्धावेवायो मतानिश्चयो न प्रतिबन्धक इत्यस्य
ब्रह्माण्डादि कुर्षटत्वात् । एतदन्वशाब्दधीत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे गौर-
वाच्च भवत्येव तत्र शाब्दबोधः । परं तु प्रत्यक्षेण बाधनिर्णयान्तत्राप्राप्ताभ्य
गृह्यत इति चेत्, अत्र कथमबाधो निर्णीत, स्वेनैव स्वस्मिन्नबाधनिर्णये
उभयत्रापि साम्यात् । वैदिकवाक्योत्पन्नस्यापि बोधयोरविशेषात् । वेद-
तात्पर्यविषयत्वस्य च विचार्यमाणत्वात्, इत्यास्ता तावत् । किञ्च
सर्वत्वस्यैकस्याभावात् कथं तदवच्छिन्नं तदवच्छिन्नमिव बोधनम्, सर्वपद हि
बुद्धिविषयतावच्छेदकत्व यावत्सु धर्मेषु गृह्येत तद्धर्षे निरवच्छिन्न-
प्रकारताकधीजनकम् । एकपुरुषस्य च घटत्वाद्यनन्तधर्मांशे निरवच्छिन्न-
प्रकारताकोपस्थितेर्जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । यस्य यावतामुपस्थितिस्त प्रति
तावतामेव परस्परावच्छिन्नादभेदबोधने तु वाक्यार्थस्याव्यवस्थितत्व त्वदिष्टा-
सिद्धिश्च । अहो महदाश्चर्यं यद्भेदप्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकानन्तधर्माणा-
मेकपुरुषस्य युगपदनुपस्थिति परं प्रत्युद्भावात्, भेदबोधे तदप्रतिसन्धान प्राति-
स्थिकरूपेणोपस्थितेर्विना भेदस्यापि ग्रहानुपपत्तेः ।

यदप्यन्यदुक्तम् “न च तद्बुद्ध्या स्वस्य स्वविषयस्य च भेदान्नेऽपि
बुद्ध्यन्तरेण तयोर्भेदग्रहसम्भवात्तत्रापि नाद्वैतश्रुतेरवकाश इति वाच्यम्,
तद्बुद्धिविषययोर्भेदग्रहिवुद्ध्यन्तरेणापि स्वस्य स्वविषयेण भेदानवगाहनात्तत्रैव
श्रुते सावकाशत्वान् । न च तद्बुद्धितद्विषयबोधोऽपि बुद्ध्यन्तरेण ग्राह्य, एव
तद्बुद्धितद्विषयभेदोऽपि बुद्ध्यन्तरेणोति वाच्यम्, विषयान्तरसञ्चारानु-
रोधात्सुपुप्त्यनुरोधाद्वा कुत्रचिद् भेदज्ञानविच्छेदकस्यावश्यं वाच्यतया
तद्बुद्धितद्विषययोरभेद बोधयन्त्या एव श्रुतेः यथोक्तप्रकारेण सर्वाभेदे
पर्यवसानात् । तदेतदुक्तम्—

सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा ।

विनिवृत्ताह्वयान्नायं पाप्मिणाहैविजीयते ॥ इति ।

अयमर्थ — चरमधीभिन्नज्ञानरूपे नुद्देशे भेदावगाहनरूप धावन कृतवत्वपि सुपुत्रिलोपाद्यापत्तिरूपभ्रान्त्या चरमधीरूपदेशे भेदावगाहनरूप धावन वर्त्तमशक्ता वाधवृद्धिर्ज्ञानस्य परम्परा श्रेणो निवृत्तो तस्या अद्वयश्रुति-वाधवत्वायोग्यत्वप्राप्ती पाप्त्रिआहैर्वाधवृद्धिपरम्परा विरोधिविषयवत्त्वरूप-वाधनावच्छेदकयुक्तरद्वयाम्नायैविधीयते वाच्यते, इति ।

न चैकपुरुषेण तद्भेदानवबोधेऽपि पुरुषान्तरेण तद्भेदग्रहणमभवान् तत्रापि श्रुतेरवकाश इति वाच्यम् परकीयबुद्धेस्त्वप्रत्यक्षत्वात् । न च बुद्धित्व स्वाधयतद्विषयभेदग्राहकप्रमाणव्याप्यमिति चरमबुद्धेरपि बुद्धयन्तरेण भेद-मिद्धिरिति वाच्यम्, व्याप्तिग्रहाभावेन चरमबुद्धौ भेदग्रहानुपपत्ते । अन्यथा सामान्योपाधिप्रवृत्त्याभिज्ञानेनैव पक्षे माध्यविशेषसिद्धावनुमानमात्रविलया-पत्ते । न च तच्चन्यानुमित्यैव भेदमिद्धिरिति वाच्यम् अनुमिते स्वान्यज्ञान-विपक्षित्वाया स्वस्य विषयभेदानवगाहित्वात्तत्रैवाहैतश्रुतिप्रवृत्तिमभवत् । न च तदनुमितिमपि पक्षेऽन्तर्भा यानुमितिस्तु विवादपदम्, सर्वा बुद्धय-स्वविषयासिद्धिना, बुद्धित्वात् घापटबुद्धिबदिति वाच्यम्, विधिविषययोरेवाऽ-भेदस्य श्रुत्या बोधयित् शक्यत्वात् ।

न च सर्वा बुद्धि सर्वतो भिन्ना बुद्धित्वाद्, बुद्धयन्तरवदिति वाच्यम् ; स्वभेदस्यापि सिद्धौ बाधान्, दृष्टान्ते स्वभिन्नत्वाभावेन माध्यवैकल्यात् । स्वभिन्नसर्वभेदस्य माध्यत्वे त्वद्वैतवादिन प्रति विशेषणसिद्धिः । यत्किञ्चित् प्रतियोगिकभेदमाधन त्वनुगमस्य भेदाप्रतियोगिन्येवाहैतश्रुतेरवकाशात् ।
उक्तञ्च—

हेत्वाद्यभावसर्वज्ञे सर्वं पक्षतया स्थिते ।

किञ्चित् त्यजता दत्ता सर्व द्वारद्वयश्रुते ॥ इति ।

अयमर्थ — सर्वस्य पक्षत्वे हेतोरभाव, हेतोरपि पक्षत्वेन, तस्मिन्तत्त्व-सिद्धत्वात्, अद्वैतमेव माध्यहेत्वोरविशेषेण माध्याविशेषश्च, साध्यस्य पक्षतयात्वात्, हेतुपक्षयोरैक्यात्स्वरूपामिद्धि, हेतुमाध्ययोरैक्यात्वात्-मिद्धिश्च । किञ्च सर्वस्य भेदप्रतियोगिदानुयोगित्वेऽपि तत्र प्रत्येकधर्माव-च्छिन्न एव माध्ये निवेश्ये, अन्यथा किञ्चिद्द्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानुयोगिक-भेदमादाय सिद्धमाधनार्थान्तरयोरपत्ते । तथा च तत्तदमाधारणधर्म-प्रकारवोपस्थित्यङ्गीकारे सर्वज्ञत्वापत्तिः । पूर्वं सर्वं पक्षयितु प्रवर्त्तमानेन त्वयोक्तगत्याहैतवादिना दोष आपादिने मति किञ्चिद्वस्तु त्यजता पक्षाद्विष्णुर्वन्ता किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानुयोगित्व एवभेद माध्यः ।

तथा च यत्र तद्भेदो न मिद्वस्तत्रैवाहं तश्चुतेरवकाशात् । पूर्वोक्तरीत्या पुनः
सर्वभेदपर्यवसानमिति ।

नन्वन्वर्थोपनिर्भेदग्राहिका, तथाहि—घटपटौ निद्राविनि प्रत्यक्ष
भेदविषयकमित्यतिवादम्, यदि च तदद्वैतज्ञानात् स्वविषयाच्च भिन्न न
स्यात्तदाभेदविषयक न स्यात्, भेदप्रतियोग्यनुयोगिनोर्घटपटयो प्रत्यक्ष-
भिन्नत्वाभावे तयोर्भेदानुपपत्तेः । न हि तन्मादत्यन्ताभिन्नयोरर्थयो परस्पर-
भेदोपपत्तिरिति मिद्वो बुद्धिविषययोर्भेद । एवञ्चाहं तजानभिन्नत्वाभावे उक्त-
प्रत्यक्षस्यापि घटपटभेदविषयकत्वापत्त्या तद्भेदविषयकत्व न स्यात्, इति
वाध्यवाचकत्वाभिमतभेदाभेदबुद्ध्योरभेदबोधन श्रत्या न सम्भवतीति
चेन्मैवम् ; अहं तजानयथोक्तप्रत्यक्षयोर्भेदप्रतिरेकेणोक्तप्रत्यक्षस्य घटपटभेद-
विषयकत्वानुपपत्तिज्ञानेन तयोर्भेदग्रहेऽप्यनुपपत्तिज्ञानाहं तजानयोर्भेद विना
कस्यचिदर्थस्यानुपपत्तिज्ञानाभावादुक्तार्थापत्त्यहं तजानयोर्भेदानवगमे तयो-
रेवाभेदस्य श्रुत्या बोधनमभवान् । न च तत्राप्यनुपपत्त्यन्तरेण भेदग्रह इति
वाच्यम् ; सुपुष्टनुरोधेन क्वचिद्विश्रामादशकत्वे चरमार्थापत्त्यहं तजानयोर्-
भेदबोधने श्रुतेर्निर्वाचकत्वात् । तदुक्तम्—

आद्यधीवेद्यभेदीयाप्यन्यथानुपपत्तता ।

स्यज्ञानापेक्षणादन्तं वाधते नाद्वयश्रुतिम् ॥ इति ।

आशा घटपटयोर्भिन्ना इति धी, तद्भेदभेदन्यान्ययानुपपत्तिरहं त-
जानान् । घटपटाभ्याञ्च तत्प्रत्यक्षस्य भेदाभावे तत्प्रत्यक्षस्य भेदविरयकत्व-
मनुपपत्तमित्येव रूपा अहं तश्रुति न वाधते, तां ता तत्प्रत्यक्षाहं तबुद्ध्योर-
भेदानवगमप्रयुक्तार्थापत्त्यहं तजानयोगेनेतरभेदस्योक्तरीत्या बोधयितुं शक्य-
त्वान्, अर्थापत्त्यन्तरेण तद्भेदज्ञानानुसारेण चरमार्थापत्तावेव श्रुतेरवकाश
इति दिक् ।

अनेद वक्तव्यम्—एकपुरुषस्य वाद्यधीविच्छेदेऽपि चरमबुद्धितद्विषय-
योरेवेति श्रुतेः प्रवृत्तिर्न युक्ता, तावन्मात्रस्याकिञ्चित्करत्वानद्बोधाप्रामाण्यस्य
पुरुषान्तरीयभेदज्ञानेनैव सूसाध्यत्वात् । न च तत्र पुरुषान्तरस्यापि भेदबुद्धिर्न
भवतीति वाच्यम्, परात्मतद्गुणानां परायोग्यतया तदभादस्यापि त्वया
प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यनुमानमनिरुक्तेः । एतदन्यपुरुषबुद्धि-
श्चरमबुद्धितद्विषययोर्भेदप्राहृक्त्वरहिता, बुद्धित्वान्, एतद्बुद्धिवदिति चेन्न;
सामानाधिकरण्यमात्रेण माध्यमेन घटादिवुद्धौ सिद्धसाधनान् । अक्छेदका-
यच्छेदेन तथात्वे तु वक्ष्यमाणरीत्या त्वबुद्धावेव वाधात् । किञ्चात्र पूर्वार्थायै-

रुक्तम्—“स्वकीयबुद्धिद्वाराविश्रान्ती पुरुषान्तरेण भेदग्रहसम्भावनायैव श्रुतेर-
प्रवृत्ति । न च सम्भावनाया सहस्रघटाद्यभेदश्रुतेरवकाश । तत्रापि पुरुषान्तर-
भेदग्रहसम्भावने त्वनवस्थातद्विरहावप्यावयोस्तुल्यावेवेति ।

यत्तु भेदप्रमाणसद्भावसम्भावनाया अद्वैतश्रुत्यैव निवृत्तिरिति
तदसत्, तस्या अद्य यावदभिमतार्थसिद्ध्या तदशे वैकल्यात् । कि-च—

सत्याभिद प्रतिपदि प्रतिरोधबुद्ध्या भेदग्रहे पुनरसत्युपजीव्यहान्या ।

अद्वैतवागुभयथापि बद्धर्थ्यतेऽस्या सामर्थ्यमस्तु निजवस्तुनि कुत्र वस्तुम् ॥

तथा हि यस्या बुद्धे स्वविषयेण समभेद श्रुत्या बोध्यते तस्या
स्वविषयेण भेदग्रहस्तथास्ति वा न वा ? नाद्य, तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् ।
नान्त्य, अनुपस्थितस्य भेदस्य निषेधानहत्वात् ।

यत्त्वप्रसक्तप्रतिषेध इति, किं प्रतियोग्यप्रसिद्धि, किं वा निष्प्रयोज-
नत्वम् ? नाद्य, अन्यत्र प्रसिद्धस्यैव भेदस्य भेदत्वतोपस्थितस्य परस्परप्रति-
याग्यनुयोगिभावेनान्यत्र निषेधसम्भवात् । न हि तत्रैव प्रसिद्धिस्तत्र निषेध-
मात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न द्वितीय, अनथनिवृत्तरेव प्रयोजनत्वात् । “नान्तरिक्षे
अग्निश्चेतव्य ’ इत्यादौ स्तुतिमात्रप्रयोजनेनाप्यप्रसक्तप्रतिषेधदर्शनाच्चेति, तद-
सत्, अन्यत्र भेदप्रसिद्धिमात्रेणाप्यद्वैतकतितादवस्थ्यात् । तदुक्तमाकरे
“क्वचिदपि भेदासिद्धावनिर्वचनीयस्यातेरप्युत्पत्तुमयोग्यत्वात्, अभेदज्ञानस्य
तानेव शानोनित्यनेव सामान्यवर्माहकतयाऽपि पिण्डलाभमम्भवात्, भेद-
प्रत्यये तु तल्लाभामम्भवात् । न च भेदधीमात्रस्य भ्रमत्वेनापपत्ति, भ्रान्तेरनु-
भूतिपूर्वकत्वनियमाद्’ इति । किञ्च भेदज्ञाने प्रतियोग्यनुयोगिनोरपस्थितौ च
सत्या भेदविशिष्टज्ञानसामग्र्या सम्पूर्णत्वात्सिद्धा प्रतिबन्धकसम्पत्ति । आरा-
परूप तज्ज्ञानमिति चेत्, भेदाभावस्य तत्र ज्ञानान्तरामिद्धतया भ्रमत्वकल्पन
मानाभावात् । न चैव निषेधमात्रोच्छेदापत्ति बद्धवादीनामितरमाकाङ्क्षात्वा-
भावात्, भेदस्य चोपस्थितस्य प्रतियाग्यनुयोगिमाकाङ्क्षात्वेन वाद्यभा-
वेन च वैषम्यात् । अत एवान्योन्याभाषणार्था व्याप्येत्परिस्वत्यये लघुत्वान्यु-
पगम, तत्तदमाधारणधर्मप्रकारकोपस्थितरेव भेदविषयकत्वनियमवन्वपनाच्च
तर्थावानुभवान् । अत एवेद रजमित्यादावभेदभ्रमोच्छेदापत्तिरिति निरस्तम् ।
अत एव श्रुतिन्वेन पुरोवर्तिन उपस्थितौ तान्शभ्रमानुदयनियम इति न
किञ्चिदेतत् ।

यत्त्वनर्थनिवृत्तरेव प्रयोजनत्वादिनि, तत्र, वाग्यम्यैवानुपपत्तौ प्रयो-
जनपर्यवमाने प्रमाणाभावात् । यत्तु नान्तरिक्ष इत्यादि, तत्र, “न पृथिव्यामग्नि-

श्वेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि” इति वाक्ये यथान्तरिक्षे दिवि च चयनमप्रतिद्वं तथा हिरण्यरहितायां भुवोनि बोधनद्वारा “हिरण्य निघाय चेतव्यम्” इति विहित-हिरण्यस्तुती तात्पर्येण निषेधे तदभावात्, प्राथमिकवाक्यार्थबोधमात्रस्य स्वत्रा-प्युदये क्षतिविरहादकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘आज्य-भागावग्नीषोमाभ्या यजति” इति विधाय “न तौ पशौ करोति न सोमे” इति श्रूयमाणे वाक्ये न सोम इत्यशो न प्रतिषेध, सोमे तयो प्राप्त्यभावात् । नापि सोमाङ्गदीक्षणीयादिद्वारेण प्रसक्ति, सोमाङ्गेऽग्नीषोमोपपत्तौ पश्वन्तरे च तत एव निषेधमिद्वया न पशाविति निषेधान्तरवैयर्थ्यात् । तस्मान्नित्यानुवादो नान्तरिक्ष इतिवत् यथा सोमे आज्यभागी न स्त तथा पशावपि न कार्या-विति ब्रह्माष्टमाधिकरणविरोधात् । तत्राप्यप्रसक्तस्यैव निषेधोपपत्तेः । अत एव वैदिकनिषेधे तदधिकरणान्तर्भवेनैव निषेधप्रसक्तिरपजीव्या । अन्यथा विकल्पापत्तिभयेन नानुयाजेत्वित्यादौ ऋषुंदासलक्षणानामङ्गीकारा-पत्तेः । निषेधमात्रस्य ह्येदे दक्षिंतांस्तौत्यादिनीकिञ्चिद्व्यपे उपपत्तावपि वैदि-कस्य नित्यानुवादमानत्वे वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च वैदिकेऽपि वैदिकप्रसक्तस्यैव यत्र निषेधोपपत्तिस्तत्रैव विकल्पापत्तिः, प्रमञ्जकनिषेधयोस्तुल्यबलत्वात्, लौकिकप्रसक्तौ तु वेदेन दुर्बलस्य प्रमञ्ज-कस्य बाधाद्विकल्पनापत्त्या निषेध एव “न कलञ्ज भक्षयेद्” इतिवदिति वाच्यम् ; तत्रापि तृप्तिसाधनत्वेन लोवत प्रसक्तस्य कलञ्जभक्षणस्य निषेधेन बलबद-निष्ठाननुबन्धित्वमात्रबोधनात् । अत एवेष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वे निषेधानुपपत्त्या बलबदनिष्ठाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थ इति सिद्धान्तः । अत्र तु तत्रैव प्राप्तस्याभेदस्य तत्रैव निषेधे प्रापकस्यात्यन्तबाधापत्तेरित्यल पक्षवेन ।

किञ्च चरमबुद्धितद्विषययोः पुरुषान्तरेण भेदग्रहे मानाभाव इत्य-युक्तम्, सर्व सर्वस्माद् भिन्नमिति बावयस्य तत्तत्सदार्थानां स्वस्माद् भेदमात्रे तात्पर्यम्, न तु परस्परभेदेऽपि इति मयोच्यमाने तयोत्तराभावात् । विशेष्य-तावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य चरमबुद्धिविषये श्रुतिप्रवृत्तिं यदना त्वया-प्यनुपपादितत्वात् । विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणाभेदान्वयस्यो-क्तरोत्यापि सम्भवात्, घटत्वावच्छिन्नस्य घटत्वावच्छिन्नेनाभेद इत्यादिरोत्या-वच्छेदकावच्छेदेनाप्यन्वयस्य रक्षणञ्च । अथ ययोर्भेदो लोकसिद्धस्तयो-रेवाभेदे तात्पर्यम्, अन्यथा ज्ञातज्ञापनत्वेन वैयर्थ्यापत्तिरिति चेत्तर्हि यत्र त्वयाद्वं तत्रैतरेवकाश्च उच्यते, तयोर्भेदो लोकसिद्धोऽस्ति न वा, नान्त्यः, उक्तदो-पात् । अथादिपक्षमङ्गीकुरे तर्हि चरमबुद्धितद्विषययोर्भेदः परकीयबुद्धिग्राह्यं

इत्यत्र त्वद्वाक्यस्यैवास्माभिः प्रमाणत्वेनामादितत्वास्तिद्धमस्मदिष्टमिति
 किन्तव तत्र प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणत्विनिर्वासनदुर्व्यसनेन । न च मद्-
 वाक्यत्वा प्रति वादिवाक्यत्वात्कथं प्रमाणमिति वाच्यम्, वाधकाभावे
 वादिवाक्यस्यापि प्रमाणत्वात् । एव श्रुतिदिपयत्वेन तदभिमतोऽन्यत्रापि
 वाध्यम् । तस्मात्—

निद्धसाधनवापाय वाचोयुक्त्या प्रवृत्त्या ।

मूलवाध समानीत इति जानीत न प्रियम् ॥

तथा हि—

यस्तु स्वप्रतियोगिकस्वगतभिद्वन्नावर्तितकंदाद्वया-

ज्ञायत्वाभिमतापि गौरिति भयि त्वा प्रत्यवस्थायुते ।

भिन्नस्यैव भिदा निषेधविषय तद्भावमुद्भावय-

स्तान् स्वोक्तादवकाशतोऽपि न भवान् रण्ट निराचष्ट निम् ॥

एव स्वनिर्जनर्वाभेदस्य साध्यत्वेऽङ्गैतवादिन प्रति विशेषणासिद्धि,
 इत्यपि निरस्तम् । उक्तञ्चात्र वृद्धै — 'अनिच्छाहेतोरभेदप्रामाण्यस्य श्रुते-
 रेवाद्य यावद्विकल्प्यत्वात्' इति । न च स्वत्वाननुगमो दोष । प्राचीनमते
 तस्यानुगतत्वात् । स्वावच्छेदकत्ववृत्तित्वसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टो य
 मवभेदस्तस्य वा साध्यत्वात् ।

यस्तुतो यत्र त्वयाङ्गैतश्रुतेरवकाश उच्यते तामेव वृद्धि पक्षीवृत्त्य
 स्वविषयाद्देवसाधननेव तत्र श्रुतिप्रवृत्तिप्रतिबन्धसिद्धि । पूर्वप्रवृत्तीना
 विषयाद्गृहीतभेदाना बुद्धीना दृष्टान्तत्वसम्भवात् । न हीदानी बुद्धिमात्रस्य
 स्वविषयभिन्नत्वे विवाद, चरमवृद्धिरेवाङ्गैतश्रुतिविषया इति पक्षस्यैव
 प्रचान्तत्वादिति । तथा च सर्ववृद्धीना सर्वभेदसिद्धौ दोषाभिधान निरनुयो-
 ज्ञानुयोग । यत्तु व्याभिप्रहमात्रेणेत्यादि, तत्राप्याहु — धूमवान्
 वह्निमानिति वृद्ध्या पर्वतो धूमवानिति वृद्ध्या च वह्निमत्सर्वत-
 माध्यकपर्वतनक्षत्रव्यवहाराभावेनानुमिनेरस्तनुमन्तव्यत्वात् । अथ व्याभि-
 दोषात्सामान्यमाने जिज्ञासादिच्छित्तिरस्तु, विशेषे तु सास्त्येवेत्युच्यते,
 तद्भि जिज्ञासावशादेव निद्धसाधननाविरहादियादि । तदेतन्सर्वमभिमन्धाय
 वृद्धैरुक्तम्— "चरमवृद्धौ न श्रुतेरवकाश तदुपस्थितौ चरमत्वव्यापानात् ।
 अनुपस्थितौ तु तत्राङ्गैतश्रुते प्रवृत्त्यनवबोधान्" इति । एतेन तव भेदन्वेनानु-
 पस्थितत्वस्यैव चरमशब्दार्थत्वादिति । तदुपरि दूषणोपन्यासो निरस्त ।
 उक्तरीतेस्तत्राभिमतत्वादित्यास्ता विस्तर ।

अर्थापत्तित्यलेऽप्येव वदन्ति । वाचदुःखपादक तन्मर्ममर्थापत्तेर्विषयो न तु यत्किञ्चिदुपपादकमेव । तथा चार्थापत्तेरद्वैतज्ञानापक्षभेदाभावे तत्रैव श्रुते मावकाशत्वान्, घटपटभेदाभिद्विप्रसङ्गादर्थान्निभेदस्यापि पटघटभेदोपपादकत्वादर्थान्निविषयकत्वमावश्यकम् । अन्यथा त्वन्मन इगृह्यसम्बन्धानुपपत्तिं प्रवक्ष्यस्य सत्त्वेन ज्ञाननिर्वर्त्यत्वानुपपत्तिश्च त्वन्मना मिथ्यात्व न विषयो कुर्यात् । “सर्वं खन्विद ब्रह्म” इति श्रुतिर्नेह नानास्तीतिनिषेधानुपपत्तिश्च ब्रह्मणि स्वाभेद न गोचरयेत् । तथा च श्रुत्यभेदे न्ववाचनार्थं श्रुत्यन्तरस्य, अर्थापत्त्यभेदवोधनार्थंमर्थापत्त्यन्तरस्य चापेक्षायामन इत्या म्यादिति ।

यत्तु तन्नोपपादकद्वयवादेर्मिथ्यान्वबोधकश्रुत्यादिनाधारण्यादेव धर्माश्चिद्वन्नत्वान्मिथ्यात्वशेषक श्रुत्यादि न्वमर्थापि मिथ्यात्व विषयीकरोति, प्रकृते तु विषयितया घटपटभिन्नत्वमुपपाद्य तदुपपादकं च न सर्वभिन्नत्वम्, स्वतोपि भेदापत्तेः । नापि स्वभिन्नयावद्भिन्नत्वम्, विशेषणासिद्धे स्वत्वाननुगमाच्च । तथा च प्रातिस्यिकधर्मावच्छिन्नप्रतिगोविताकभेदवत्ताज्ञानमेवोपपादकमिति, तन्नानात्वादर्थान्निविषयत्वं तज्ज्ञानयोजनस्य घटपटभेदोपपादकत्वेऽपि नार्थापत्तिविषयत्वम् । नहि वस्तुत उपपादकत्वमर्थापत्तिविषयकत्वे तन्नम्, भ्रमरुपायान्निविषयत्वेदापत्तेः । किन्तूपपादकत्वेन ज्ञानमेव, तज्ज्ञान नोभयसाधारणमिति, तन्न, विशेषणासिद्ध्यादे पूर्वमेव निरस्तत्वान् । स्वसमानाधिकरणानवच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगिवत्पमिथ्यात्वस्य स्वावच्छिन्नचैतन्याभिन्नचैतन्यप्रतियोगिकत्वादान्म्यरूपस्य वृत्तिव्याप्यत्वरूपदृश्यत्वस्य चाननुगतत्वसाम्याच्च तादात्म्यस्य समवायन्यायेन तेरपि नानात्वोपगमात् । इदञ्च सम्भवेनोक्तम्, वस्तुतस्तु यत्र त्वयाद्वैतश्रुतेरवकाश उच्यते, तत्रैवार्थापत्त्या भेद साधनीयः । अन्यत्र श्रुतिप्रवृत्ते प्रकारान्तरेणैव निरोधोपपत्तेः । अन्यथा चरमार्थापत्तिपर्यन्तं त्वदनुषावनवैयर्थ्यात् ।

न च त्वदुक्ताया तस्यामेवार्थापत्तौ श्रुतेरवकाशो मया वाच्य इति वाच्यम्, तथापि मयार्थापत्त्यन्तरेण भेदस्य साध्यत्वात् ।

नन्वेवमनवस्था स्यादिति चेत्तत्रापि तस्यास्तुल्यत्वात् । उक्तञ्चानुच्यते—“यदा च वाचबुद्धिपरम्परया विषय परित्यज्यान्मन विषये श्रुतिपदारोपणमेकेन त्वया कर्तव्यमकरणे श्रुतिजाभेदज्ञानोपपादनायोगात्, तदा तत्रैवायमतीव श्रम, वाचबुद्धिपरम्परायाश्च पुत्यभेदेनापि सम्भवेनास्माकं श्रमसाधवम् । न च श्रमगौरवेणापि भेदशून्य विषयज्ञान इति कुत्र श्रुतेरवकाशः स्यादिति । तस्मात्—

जैगोपव्यतपस्विने च रहित भेदावगाहसृष्ट्या
 ज्ञानेन म्यनमेष्टमानत्रयितु भूयोऽनुभूतश्रमः ।
 आनेश्वर्यमुपावहृषुपहिना कर्तुं फलेन स्पृहाम्
 अद्वैतो नपर्यव देवर इवानिच्छन्परावर्तते ॥

किञ्चाद्वैतवादिनो यथोक्तायपित्पद्वैतज्ञानयोर्नेदनिर्णयोऽस्ति न वा,
 नाद्य', तत्राद्वैतश्रुतेरवकाशोऽप्ययोगान् । नान्त्य, तत एव द्वैतव्यवहार-
 व्याधानाच्च ।

यत्तु बाधकाद्वैतज्ञानमत्वेर्जपि द्वैतमन्यारार्थानप्रतिभागस्य प्रारब्ध-
 कर्मकृतप्रतिवर्त्तनेनानुच्छेदाद् द्वैतवादिदृष्टमापादनमद्वैतवादिन प्रति व्यर्थ-
 मेव । नहि तस्य भ्रमत्वेन निर्णीयमानाद्वैतयो मन्भवति । न चापाद्या-
 पादकभेदगद्दाम्नि, येन तत्पराभूति स्यात् । तदुक्त खण्डने—

नानात्वमवनम्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
 अमिद्वभेदाद् व्याधान पनेदापादकाकुत ॥ इति ।

तदमन्, अद्वैतज्ञानञ्च तत्र भ्रमात्मकम्, अद्वैते श्रुतितात्पर्याभावात् ।
 द्वैतज्ञान च भ्रमत्वेन ज्ञान तदभाववद्विधेप्यवनत्प्रकारकत्वाभाववति
 नद्विशेष्यञ्च तत्प्रकारकत्वप्रकारकत्वेन भ्रम एवेति । द्वैतवादिप्रवम्याने
 स्वानुभवशयप्रदर्शनम्याप्रयोजकत्वादिनि । नहि तत्र तादृशज्ञान नास्तौत्यत्र
 विवादः । किन्तु ध्रुनस्तदर्याभावे तत्र स्वानुभवमेव प्रमाणमुपदर्शयन् सर्वथा
 नमस्य एव, अवयत्वात् । एतेन श्रीनमर्वाभेदज्ञानस्य द्वैतमात्रोच्छेदकत्वेन
 प्रत्यक्षादिस्वप्नोच्छेदकत्वम्यापि मत्वात् श्रुति प्रवदा । तथा च खण्डनम्—

प्रवृत्तेनाप्यनोचितममूढ येन न श्रूयते ।
 तत्रानोचियमात्राज्य वैपरीत्यान नात्र तन् ॥ इति ।

इत्यपि निरस्तम्, मर्वाभेदस्य श्रुतितात्पर्याविषयत्वविषयविप्रपत्ति-
 वेदायामभेदज्ञानस्य प्रत्यक्षाद्युच्छेदकत्वमिच्छुन्ते । महदमानामप्रवृत्ते ।
 मर्वाभेदे प्रमाणानुपगमे तदमिद्वैतज्ञानस्य द्वैतोच्छेदकताया शशविपा-
 णायमानत्वात् । तत्रश्च—

नवकृतानुभूतीना प्रमाणत्वविषयये ।
 स्वानुभूतेश्च मानत्वे शययः मन्पय वयम् ॥

अपि च,

अद्वैतानुभवे त्वदीयशपथानैवापर साधक
द्वैतस्यानुभवा द्विपत्सृष्टदुदासीनेषु साधारण ।
अप्रामाण्यकलङ्कमङ्कुरयितु त्वद्वीविरोधे क्षमे
स्वीयत्वेऽपि क्षमे तयोत्तरमनी द्वेषे विशेषात्कृत ॥

अपरे पुनराहु — “आपो वा इद सर्वम्” इति श्रुति, विमत जलाभिन्न-
प्रतीयमानत्वाञ्जलबदित्यनुमान वा स्वबाधकस्य जलभेदज्ञानस्य जलाभेद
गृहीत्वा निर्वाध मन् वेदान्तरोत्या सर्वस्य जलाभेद बोधयेदिति । यत्त्वत्र
दूषणमुक्तम्—जलाभेदबोधनेऽपि बाध्यबाधकयोराप सर्वमिति ज्ञानपृथिव्या-
धोरभेदबोधे भेदाधीनस्य बाध्यबाधकभावस्य दूरीकृतत्वाद् तथेति
वैपम्यम् । अतो न बाध्यबाधकस्यज्ञानस्य जलाद्यभेदज्ञानमाम्यमिति,
तच्चिन्त्यम्, तत्रापि हि बाध्यबाधकयोरभेदज्ञानेन तयोर्बाध्यबाधकभावो न
निराक्रियते । अद्वैतज्ञानस्थापीति भेदज्ञानविरोधित्वानुपपत्ते । न चेष्टापत्ति,
त्वया तदभ्युपगमादिति । अतो बाध्यबाधकत्वाभिमतयोरैक्यज्ञान बाधकत्वा-
भाव प्रत्यप्रयाजकमेवेति किं पृथिव्यादिविज्ञेय्यकजलभेदतदभाव-
ज्ञानयोरैक्यज्ञानाभावेन । तथाहि—अद्वैतज्ञानभेदज्ञानयोरैक्ये च द्वैतज्ञानस्य
भेदज्ञानबाधकत्व न स्यादित्याशङ्क्य औपनिषदैरेवोक्तम्—“व्यावहारिक-
भेदमानस्य बाधकत्वाप्रयोजकत्वान् । परीक्षितप्रामाण्यकत्व बलवत्त्वाद्बाधक
तन्दिग्धप्रामाण्यक तु दुर्वलत्वाद्बाध्यमिति व्यवस्थाया एव तत्प्रयोजकत्वा-
दिति शब्दप्रत्यक्षवलावलविचारे दर्शितत्वात्” इति । तथा च बाध्यबाध-
कयोरैक्यज्ञानाभावोऽपि भेदज्ञानस्य लौकिकत्वेन दुर्वलत्वाद्द्विजलाभेदज्ञाने
विरोधित्वाभावेन जलाभेदज्ञानस्य जलभेदज्ञानप्रतिबन्धकताया त्वदुक्तरीत्यै-
वानुपपत्तेरभावान् । तथा चोक्तप्रतिबन्धिरनिन्दितैव । एतादृशशब्दस्य
प्रत्यक्षापेक्षया बलवत्त्व पूर्वमेव निराकृतमिति त्वयत् । एतेन सर्वं सर्वस्मा-
द्भिन्नमिति वाक्यमपि व्याख्यातम् ।

यत्तु बाध्यबाधकयोरभेदेऽपि बाधकत्व न स्यादित्यत्र हेत्वभावात्तद-
युक्त पूर्वोक्तदापाच । तथाहि अद्वैतज्ञानिन प्रति तादृशवाक्यस्याप्रामाण्य-
प्रहाभावविशिष्टभेदज्ञानाजनकत्वात्तदुपन्यासो ध्यर्थ । भेदज्ञानस्य स्वस्मि-
न्नि भेदसिद्धया बाधकत्वाभावात्तत्त्वा स्वातिरिक्तसर्वभेदविषयकत्व
शाच्यम् । तथा च स्वान्यस्मिन् सर्वस्मिन्सर्वभेदरूपे वाक्यार्थे द्वैतज्ञानिन प्रति

पदार्थासिद्धिश्चेति, तदसत्, भेदाभेदयोर्बाध्यबाधकभावे तदभावे वाकिञ्चि-
करत्वस्योक्तत्वात् । अद्वैतवाक्यतज्ज्ञानविषयाणां तेभ्यो भेदग्रहे सत्यसति
वा प्रकृतानुपयुक्तत्वात् । शब्दत्वेनैव तस्य प्राबल्यसम्भवात् । पूर्वोक्त-
दोषाणां पूर्वमत्र निरस्तत्वात् ।

यत्तु आपो वा" इत्यादिनारायणीयोपनिषद्वाक्यस्य स्तुतिपरत्वाद्-
भेदपरत्वाभावाद्भेदप्रत्यक्षापेक्षया दुर्बलत्वं न तु वाक्यस्य त्वनाप्तोक्तत्वेन घटो
न घट इतिवदपार्यकत्वेन तथेति । तदप्यसत् त्वदभिमतवाक्यस्यापि
सर्वात्मकत्वेन ब्रह्मस्तुतावेव तात्पर्यात् । सर्व सर्वाभिन्नमिति वाक्यस्यापि
घटोऽघट इतिवदनाकाङ्क्षात्, अनाप्तोक्तत्वाविशेषाच्च । नहि तादृश वाक्य
श्रीनत्वेन वयञ्चिञ्चिखितमस्ति किन्त्वद्वैतश्रुते स्वाभिमतपर्यवसितार्थपरत्वेन
त्वदीयैरेवात्पत्तियद्धमिति दिक् ।

वेदाविरुद्धयुक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।

सर्वैश्वर्यवतोऽखण्डि तर्केण शतपर्वणा ॥ २ ॥ *

*

तृतीयोऽंशः

एवं विश्वसत्त्वश्रुतिविरोधादपि "नेह नाना" इत्यादिश्रुतेर्नाद्वैत-
परत्वम् । न चाद्वैतश्रुतिविरोधात्तच्छ्रुतेरेव न विश्वसत्त्वे तात्पर्यमिति-
वाच्यम् ; मानान्तरवाधितत्वेनाद्वैतश्रुतेर्दुर्बलत्वात् । अत एव "अज्ञप्यं
ह वै चातुर्मास्यमाजिनः सुकृतं भवति" इति "अपाम सोमममृता अभूम"
इत्यादि श्रुत्यपेक्षया "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र कर्मचितो
लोकः क्षीयते" इति श्रुतेर्बलवत्त्वं कृतकत्वलिङ्गकविताशित्वानुमानसह-
कृतत्वादिति वाचस्पतिमिश्रादयः ।

यत्तु विश्वसत्त्वश्रुतेरिन्द्रादिश्रुतावेव तात्पर्यान्न स्वार्थे प्रामाण्यमिति,
तत्र; अवान्तरतात्पर्येण विश्वसत्त्वेऽपि प्रामाण्यस्य देवताविकरणन्यायेन
दुर्वारत्वात् । एतैरप्यद्वैतश्रुतिप्रामाण्यस्य तथैवाभ्युपगमात् । उक्तञ्च खण्डन-
कारैः—“सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्तथापि षडसमन्वय-
वलेन तामु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिमवनाद्” इति ।
व्याख्यातश्च टीकाकारैः—“मानान्तरप्रामिनिविरोक्योरसतोरन्यपरस्य स्वार्थे
प्रामाण्यादित्यद्वैतसिद्धिः” । यदपि मानान्तरबाधिते ज्ञाते चार्थे शब्दस्य
प्रामाण्यं न तत्र व्यवस्थापितं किन्त्वज्ञातेऽबाधिते च “इन्द्रो वृत्राय वज्र-
मुदयच्छद्” इत्यादेरिव देवताविग्रहादौ विश्वसत्त्व तु मानान्तरप्राप्तं
बाधितं चेति न तत्रावान्तरतात्पर्येण प्रामाण्यं सुवर्धमिति, तदपि न;
मित्यात्वविरोधिसत्त्वस्य प्रत्यक्षगोचरतायास्त्वया तावदनङ्गीकारात्, बाधक-
प्रमाणस्य दुर्बलत्वात् । अद्वैते श्रुतितात्पर्यस्याद्यथावदसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु प्रत्यक्षप्राप्तेऽपि वादिविप्रतिपत्त्या सद्भिद्येऽज्ञातत्वानपाया-
त्तत्र तात्पर्यं सम्भवत्येव, अज्ञातस्य ह्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानविषयत्वा-
भावः । स च तत्र विशेषणभावात्सुलभ एव । यथाकथञ्चिज्ज्ञानत्वस्यैवं
प्रामाण्यविरोधित्वे त्वन्मतेऽपि घटः सन्नित्यादौ ज्ञानमाने ब्रह्मणो नियमेन
स्फुरणस्वीकाराद् ब्रह्मणापि वेदान्तानां तात्पर्यं न स्यात् । निर्गुणत्वाद्युप-

१-१. तथापि षडसमन्वयवेदरतासु” अन्वयपरोभवनाद्—ख ।

लक्षितत्वेन शुद्धब्रह्मणो ज्ञान तावता न मिद्धमिति चेतुल्यम्, उद्देश्यासिद्धे-
रविशेषान्। ब्रह्म निर्मुक्तम्, वस्तुत्वान्, गुणवदित्यनुमानाभामादिभिस्त-
स्यापि सिद्धत्वाच्च। परमार्थतस्तु सत्त्वविषयकत्वे सत्यपि प्रत्यक्षस्य तत्र
प्रामाण्यनिश्चयार्थं बाधकाभावनिश्चायकत्वेन विश्वसत्त्वश्रुतेर्नानुवादकत्वम्,
अनुग्राह्यानुग्राहकयोरेनुवाद्यानुवादकभावाभावान्। अन्यथा याग स्वर्गजनको
यागत्वादित्याद्यनुमानसमानविषयकत्वेन "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि श्रुति-
रप्यनुवादिका स्यात्। न च तत्रानुमानप्रामाण्यार्थं श्रुतिरपेक्षया, अत एव
शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्द-
जन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दन्व वेदत्वमिति लक्षणो प्रामाण्यार्थस्वजन्य-
प्रमाजननार्थ यावत्प्रमाण शब्दमुपजीवति तदन्यत्वमतिरिक्त तस्यार्थं इति
षदन्तीति याच्यम्, अत्रापि तदविशेषात्।

ननु तादृशसत्त्वनिर्णयस्य व्यर्थतया तथापि न सप्रयोजनकत्व-
सिद्धि, प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव शास्त्रयोजनत्वादिति चेत्, प्रवृत्तमत्त्वनिश्चये
कर्मानुष्ठानाद्विप्रतिवृत्तिनिरामस्य "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिविधिवाक्या-
पेक्षितत्वान्मन्त्रार्थमत्त्वस्यात्यन्ताविप्रकृष्टाद्वैतवाक्यशेषत्वकल्पनापेक्षया भन्नि-
हितविधिकाश्रयशेषत्वकल्पनौचित्याच्च। "विधिषु श्राद्ध (श्रद्धावान् ?) एवा-
धिकारी" इति^१ याचस्पत्युक्ते।

यत्तु मिथ्यात्वनिश्चयाभावस्यैव कर्मानुष्ठानेऽपेक्षा तत्रोक्ता, न तु सत्त्व-
निश्चयस्येति, तच्चिन्त्यम्, "यदेव विशया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव-
वीर्यवत्तर भवति" इत्यत्र तरप्प्रयोगाच्छ्रद्धारहितकर्मणोऽपि फलवत्त्वाद्वैत-
ब्रह्मविद कथं कर्मस्वनधिकार इत्याशङ्क्यम्। सा श्रद्धा भक्तिरूपा, इय तु
प्रमाणद्वारा विश्वासात्मिकैव, तदभावेऽनधिकार एवेति कल्पतरुस्थारस्येन
सत्त्वनिश्चयस्यैव तत्रापेक्षोक्ते। सत्त्वनिश्चयापेक्षया मिथ्यात्वनिश्चयाभाव-
हेतुत्वे गौरवाच्च।

यत्तु दृष्टेऽप्यर्थे प्रत्यक्षस्य स्वप्रामाण्यनिश्चयार्थं श्रुत्यपेक्षया श्रुति-
संवादविरहिणि दृष्टे कुत्रापि निशेषप्रवृत्तिर्न स्यादिति, तदपुक्तम्;
अप्रामाण्यशङ्कायामेव प्रमाणान्तरस्य गवेष्यमाणत्वात्, शङ्कायाश्व नियमा-
भावेनानवग्याविरहात्, श्रुतिरेवापेक्षेति नियमस्तु मया न स्वीक्रियते, यत्र
श्रुतिमवादविरहिणीति त्वदुक्तदोषावकाश स्यात्। अन्यथा मिथ्यात्वानुमाने

विपक्षराधरविषया ध्रुवीना त्वन्नाप्युपन्यासात्तद्विरहिणीति त्वद्भुक्तदोषाद्
 ब्रूमनिगकानुमित्पादौ प्राणाप्यनिश्चयो न स्यादित्यस्य मयापि वक्तु
 शक्यत्वात् । अनुमानादिप्राप्ते मिथ्यात्वेऽत्रण्डब्रह्मपराणामपि धृतीनाम
 दान्तरत्नात्परैरा प्राणाप्यस्य तैरप्यङ्गीकाराच्च । न्य वा शै भानुमिति-
 साम्यनङ्गप्रकरणे प्रनक्ति विनापि निषेध-बीकारे “न तौ पशौ करोति न
 सोमे” इति वाक्ये न सामे इति न प्रतिषेधस्तत्राज्यभागयोरप्रनक्तेरित्यश-
 विरेनमाशङ्क्य तं स्वयमेवोक्तम्—“मानान्तरप्रामिप्रयोजनाभावाभावाभ्या
 प्रतिषेधस्य तत्र तात्पर्याविषयत्वेन विध्यपेक्षितस्तुती न सोम इत्यादेस्तात्प-
 र्येऽपि प्रन-वे तात्त्विकत्वान्नावस्य वादिविप्रतिपत्त्या सन्दिग्धत्वेनाप्राप्तत्वात्तत्र
 ध्रुवेनान्तर्ग युक्तमेव” इति । अद्वैतस्य मानान्तरेणाप्रसक्तौ वादिविप्रति-
 पत्तैरप्यनुमानापत्ते, अन्यथाज्ञानम्यापि बहुनि प्रत्यक्षानुमानार्थोक्तिशब्दे,
 सिद्धिर्नरेवोच्यमानानुपपत्ता स्यात् । तदत्र “तिन्दामि च पित्रामि च” इति
 न्याय परेषा दुवार एव ।

यस्तु भावत्पत्वेन ज्ञानस्य^१ प्रत्यक्ष नास्तीति, तत्र, अहमज्ञ इत्यादि-
 ज्ञानस्य ज्ञानानावविषयकत्व निरस्यद्भिरेव तद्विषयस्य भावत्पत्त्र नास्तीति
 वदनुमशङ्कत्वात् । उपमहा हि तत्र तदेवमहमज्ञ इति ज्ञानस्य अभावज्ञान-
 चामग्रीविनक्षरानामग्रीजन्म वादभावविलक्षणविषयत्व सिद्धमित्यादि । नाव-
 न्तवप्रकारकशा दशोधन्व तु “अनृतेन हि प्रत्युटा नीहारेण च प्रावृता”
 इनादिनोऽप्यनुदवात् पदादनुपस्थितस्य शाब्दबोधे प्रकारत्वेनाप्यन्वयबोधानुप-
 पत्ते । तदनुमान वप्यभावभिन्नत्वविशेषणाना सत्त्वाच्च ।

यदपि ध्रुवे मृष्टिपूर्वकालीनत्वेनाज्ञानग्राहकत्वात्सुपुमिकालमन्वन्वि-
 त्वेन तद्ग्राहकप्रत्यक्षसिद्धिप्रविषयत्वेनेव प्राणाप्यमिति, तदप्यनन्, मदमद्रि-
 लक्षणकार्यत्वादितिज्ञानानुमानादिना प्रपञ्चे सदमद्वितक्षणकारणपूर्वकत्व-
 गृहणान्मृष्टिपूर्वकालीनत्वेनाप्यज्ञान गृहीनम्, तथापि विपरीतानुमानादिना
 तत्तानुमानिज्जामाप्यशङ्कावनामनिपूलापूरपाणामननुवादिकैयोक्तध्रुनिरित्यस्य
 स्वयमेवोक्तत्वात् ।

यत्त्वेनावन्त कालं ब्रह्म तावेदिपमित्यनुभवेन ब्रह्मधीपूर्वकालनात्र-
 नत्वेनाज्ञानग्रहणादनुवादकत्व श्रुते स्यादिति पक्षमूलाव्य प्रलभकालत्वेन
 श्रुतेनइराहव वम्, प्रत्यक्षस्य तु ब्रह्मधीकालवृत्तित्वेनेति प्रकारभेदानानुवा-

१ ज्ञानस्य—स ।

दकतेति, तत्र 'वागुर्वे' चेपिष्ठा देवता इत्यत्रापि देवतात्वविशिष्टवायुत्व
घर्मितावच्छेदकीकृत्य चेपिष्ठात्व प्रत्यक्षेण न सिद्धमित्यनुवादकत्वप्रसङ्गात् ।

न च घर्मितावच्छेदकत्वेन या प्रकारता तदन्यप्रकारताशे भेदो विवक्ष-
णीय अप्रयोजकत्वात् प्रलयकालवृत्तित्वस्य 'तम आसीत्तममा गूढमग्रे'
इत्यतः शाब्दबोधभावाच्च 'अग्निहिंस्य भेषजम्' इत्यादावपि हिमनाश-
कत्वस्य लोकेत सिद्धावपि भेषजत्वेन तद्बोधासिद्धयानुवादकत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।
अत एवोक्तसाध्यनुभवस्य श्रुतियाह्लासदसद्विलक्षणत्वाग्राहकत्वाद् भ्रमप्रमा-
साधारणत्वेन भ्रमत्वशङ्कास्पदत्वेनोक्तश्रुतिसापेक्षत्वाच्च नोक्तश्रुत्यनुवादकता-
प्रयोजकत्वमिति स्वयमेवोक्तम् ।

यत्तु सत्त्वप्रत्यक्षप्रामाण्येनैव मिथ्यात्वश्रुत्यनुमानादिवाध । यदि च
तत्प्रत्यक्षमप्रमाणं तर्हि कथं सत्त्वश्रुतिरनुवादिका, प्रमाणाप्रामाण्यविषयत्वेन
प्रामाण्यस्त्वेव सम्भवादिति पक्षमनूद्य दूषणमुक्तं प्रत्यक्षाप्रामाण्येऽपि तत्सिद्ध-
बोधकस्यानुवादकत्वसम्भवात् । न हि प्रमितिप्रमापकत्वमनुवादकत्वम्, किन्तु
पश्चाद्वादकत्वमात्रम् । पश्चात्त्व च प्रमाणावधिकमप्रमाणावधिकं वेति न
कश्चिद्विशेष इति, तदत्यन्तमसत् लिङ्गाभासादिभिः सर्वस्याप्यलौकिककार्यस्य
बोधयितुं शक्यतया पुरोवादस्थलस्य दुर्लभत्वापत्तेः । अपि चैव सत्यज्ञान-
मित्यादीनामनुवादत्वापत्तिः । ब्रह्मत्वस्य लोकतो निरधिष्ठानभ्रमाङ्गीकारे
शून्यवादापत्त्या च त्वद्बोल्यामिद्धत्वात् ।

यत्तु ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वस्य श्रुतिबोधकत्वम्, तच्च न प्रत्यक्ष-
सिद्धम्, घटसन्नित्यादेर्ब्रह्माविषयकत्वानिश्चयादिति, नन, ब्रह्म सत्, वस्तुत्वान्,
घटवदित्यादिना ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनापि सत्त्वावगमान् । प्रमितप्रमाप-
कत्वस्य चानुवादकत्वप्रयोजकतायास्त्वयानभ्युपगमात् । अत एव येषामनु-
मानाकौशलेन विरुद्धतर्काभासेन चानुमाने भ्रमत्वशङ्का तेषां न ब्रह्मसत्त्व-
योक्तश्रुत्येवेति तैरेवोक्तं सगच्छते^१ ।

यत्तु घटसन्नित्यादौ घटाद्युपहितसद्रूपस्यैव भानेन शुद्धब्रह्माभावात्-
त्सत्यमित्यननुवादकत्वशङ्कैव मन्देति, तच्चिन्त्यम्, उपहितविषयकस्य शुद्ध-
विषयतापारतन्त्र्यमुपेयत्वात्, अन्यथा तदुत्तरं शुद्धसंशयाद्यापत्तेः । "तमव
भान्तमनुभाति सर्वम्" इत्यादिश्रुतीनां "अनुवृत्तेस्तस्य च" इति सूत्रस्य चानुप-
पत्तेः शुद्धस्य श्रुत्याप्युपस्थितिविरहाच्च शब्दजन्यवृत्तेरप्युपाधिविशेषान् ।

यत्तु बृहदारण्यकभाष्ये “देहभिन्नात्मबोधिका या अस्तीत्येवोपलब्धव्या” इति श्रुते प्रत्यक्षप्रामाण्यनुवादित्वमाशङ्क्य “वादिविप्रतिपत्तिदर्शनाद्” इत्यादिना तत्परिहृतम् । तथा च प्रत्यक्षसिद्धसत्त्वग्राहकत्वेऽपि वादिविप्रतिपत्तिनिर्णयार्थकेन विश्वसत्त्वश्रुतेरपि नानुवादकत्वमिति पक्षमनूय दूषणमुक्तम्, तत्र वादिविप्रतिपत्तिदर्शनेन भिन्नत्वेनात्मन प्रत्यक्षमेव नास्ति, अन्यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनश्चार्वाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यादित्युक्तम्, न तु वादिविप्रतिपत्तिनिरासेनास्तीत्यादे सार्थकत्वमनुवादकत्व वा । तथा चोक्तं तत्रैव “तस्माच्चन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेऽपि निष्प्रामिपरिहारविशेषे च शास्त्रं वर्तते” इति, तत्रेदं वाच्यम्, आत्ममात्रस्य प्रत्यक्षं सर्वसिद्धम्, तच्च देहादिविषयकं न वेत्यत्र परं विवादः । तत्र यदि विशेषणाशानुरोधेन शाखादेः सार्थक्यं तदात्रागि स्यात् । तत्परं देहभिन्नत्वमप्रामाण्यज्ञानाभावो वेत्यन्यदेतत् । किंवा नेन निरस्तेन भवति, मिथ्यात्वस्य वादिविप्रतिपत्त्या सन्दिग्धत्वाद्देसार्थक्यस्य तैरप्यङ्गीकारेण तस्यैव बहुशो दृष्टान्तित्वात् । यदागि विज्ञानघातदिनापि मिथ्यात्वप्राप्त्या तेनानुवादत्वमाशङ्क्य निराकृतं तस्यापीरपेयश्रुत्यवधिपूर्वत्वाभावादिति, तच्चिन्त्यम्, “असदेवेदमग्र आसीद्” इत्यादीं नास्तिरुमतस्याप्यनुवाददर्शनात् । किञ्च अग्र आसीदिति पदानां शून्यवादिनिषेधार्थत्वम् । “अविनाशी वारेऽयमात्मा न विच्छिन्तिघर्मा” इत्यत्राद्येन नास्तिरुमतस्य द्वितीयेन च वैशेषिकमतस्य निरास एव च स्वयमेवोक्तम् । बृहदारण्यकेऽपि “अयं ह्येनमुपस्तश्चाक्रायणं परच्छं भाजवन्कयेति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व” इत्यादिकमुपरतब्राह्मणम्, एव देहभिन्न आत्मा नारतीत्युपस्तस्य पूर्वपक्षः । तद्विज्ञातमव्ययस्थापनेन च याज्ञवल्क्यस्य सिद्धान्त इत्येव परतया व्याख्यातम् । प्रवाहानादिवन्मयं सर्वनाप्यविशिष्टत्वात्, निषेधप्रतियोगित्वेनैवानुवादो न त्वन्यथेति विशेषस्माविश्वित्करत्वादिति ।

यत्तु सत्त्वप्रत्यक्षे भ्रमत्वशङ्काविरहान्न दाढ्यार्थं श्रुतिमापेक्षतेति, तच्चिन्त्यम्, मिथ्यात्वानुमानादिना भ्रमत्वशङ्कायाः सुलभत्वात्, शङ्कोपघायकविशेष्यस्याप्रयोजकत्वादिति । किञ्च प्रकारभेदस्यावश्यकत्वे घटत्वादिना प्रातिम्विकरूपेण सत्त्वग्रहेऽपि विश्वत्वादिनासत्त्व श्रुत्या बोध्यत इति वक्तव्यम् । अत एव घटत्वादिनेतरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेनेतरभेदानुमानप्रवृत्तिः ।

यत्तु विश्वत्व नाम नेकोऽनुगतो घर्मो विश्वशब्दार्थः, किन्तु सर्वनाम-

त्वाद्घटत्वादिकमेवेति कथं प्रवारभेदोऽपीति, तत्र, "नेह नानास्ति विश्वेन", "अहोवेद गवम्" 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूद्' इत्यादौर्वापि किञ्चित्त्वसर्वत्वादेरेकस्याभावात्कथं प्रपञ्चमात्रस्य मिथ्यात्वग्रह, घटत्वाद्यवान्तरानकधर्माणा युगपदुपादानोपस्थित्यारसम्भवात् । अथात्र शाब्दवाधाविषयोपात्तभिनत्वादित्थति चेत्, किमत्र स दण्डवारित । नन्वेवमात्मन सत्त्वं न सिध्यति, इति चेत्, काऽप्य ? विश्वसत्त्वश्रुत्या न सिध्यदिति वा प्रमाणान्तरेणापि न सिध्यदिति वा । नाद्य, निरनुयाज्यानुयोगात् । नान्त्य, बाधकाभावात् । यत्तु "अग्निहिंस्य भेषजम्" इत्यादेरपि विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वेन सार्यक्ष्यस्यादिति, तत्र, बद्धिमयोगहिमनिवृत्त्योनियमे कस्यापि वादिनो विप्रतिपत्तेरभावात् । यत्तु अग्नेहिमनिवृत्तिजनकरूप वाक्यार्थे स्वभावव्यष्ट्यावादयोर्विवाद, "अस्यामोपधयोऽजायन्त" इति वाक्यार्थे चावमन्थनाङ्गीकारमत ओपधिरूपस्थूलद्रव्योत्पत्तिरूपऽर्थे विवाद एवेति, तच्चिन्त्यम्, एतत्पुरस्कारेणैव च विवादस्य तावताप्यदर्शनात् । किञ्च अग्निहिमनिवृत्त्यो पीर्वापयमात्रं होतृवाक्यार्थो न जनपत्वपर्यन्तम्, तत्र च न कस्यापि विवाद । नहि कारणत्वेनाभिमताना पदार्थानां कार्यात्पूर्वं नियमत स्वत्वमपि स्वभाववादादौ नाभ्युपेयते, प्रत्यक्षविरोधात्, किन्त्वन्यथासिद्धवत्सतामपि तेषां कार्येणापेक्षा न क्रियत इति, कुसमाञ्जस्यादां तथैव दर्शनात् । एवञ्चोपधीना स्थूलद्रव्यरूपत्वेनोत्पत्तिर्न तद्वाक्यार्थोऽपि त्वापधीपदार्थत्वेनैव । स च परमाणुसमूहो वा तदतिरिक्तवैत्यन्यदेतत् । अन्यथोपध्यादिपदात्तेषामन्येषाञ्च बोधसाधारण्यं न स्यादिति बोध्यम् ।

ननु वा तावद्विश्वसत्त्वश्रुतिरिति चेत् ? उच्यते, 'विश्व सत्यं मघवानां युवयोरिदापश्च न प्रमिणन्ति व्रतं वाम् । अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽत्र युजेव वाजिना जिगातम्' इति ऋग्वेदमन्त्रः । अस्यार्थ — इन्द्राब्रह्मणस्पती इति सम्बोधनम्, "देवताद्वन्द्वे च" इत्यनङ्, मघवाना इति मघवानावित्यर्थं "सुपासुलुक्" इति छान्दससूत्रेण ओकारस्याजादेश । साहचर्यादित्यस्यापीति मघवत्पदेन निर्देश । योगिकार्थमादाय वा । सत्यं सत्त्वविशिष्टं विश्वं जन्यजातं युवयोरेव सम्बन्धि युष्मत्कार्यत्वादापो व्यापनशीला देवता अपि वा युवयोर्व्रतं सकल्पं न प्रमिणन्ति न हिंसन्ति । नान्यथयन्तीति यावत् । अप्रतिहृतेच्छत्वात्, नोऽस्माकं हविर्हव्याशात्रं पुरोडाशादिकं चाच्छ अभिलक्ष्यं वाजिना वैगवता च श्वाविव युजायुक्तौ सन्तौ जिगात यज्ञदेशभागच्छत, "अच्छ गत्यर्थंवादेपु" इति सूत्रेणाच्छशब्दस्य जिगातमिति गच्छत्यर्थं ब्रह्मणस्पतौ गति-सज्ञा, "व्यर्वाह्लापच" इति छान्दस व्यवधानम् ।

यत्तु विद्म सर्वं सत्यं कम सद्भवत्वात्फलस्यावश्यम्भावित्याद्वा । “यो वै धर्मं सत्यं तदिति, तस्माद् धर्मं वदन्तमाहुः सत्यं वदन्ति” इति च श्रुतो धर्मशब्दस्य सत्यार्थकत्वोच्यते । “ऋतं पिबन्ती मुहुतस्य लाके” इति मन्त्रे सत्य-पर्यायणं ऋतशब्देन कर्मफलमानांवाचकं सत्यशब्देन प्रकृतं धर्मत्वं कर्मोक्तम्, सतो ब्रह्मणो भव इति व्युत्पत्तेः । तथा च युवामंबोद्दिश्य सर्वाणि कर्माभ्यनुष्ठेयानीत्यर्थं इति, तत्र, उक्तव्युत्पत्तौ मानाभावान्, ब्रह्मभिन्नस्य सत्यमित्यस्य पूर्वमसिद्धेश्च, धर्मस्यैवासाधारणग्रहजन्यत्वान्नावाच । सत्यधर्मत्वमित्यत्रैव तत्तात्पर्येण तयोः पर्यायत्वाभावात्, ऋतशब्देन कर्मफलोक्तावपि कर्मवाचकत्वलाभावरहाच्च । अर्थानुरोधेन क्वचित्कथञ्चिद्वास्यानेर्ऽपि तावता-गवत्तेरसिद्धेः । यद्यपि सत्यं सत्यत्वेन परिदृश्यमानं जगत् युवाम्यामेव सृष्ट-मिति, तदप्यसत्, सत्यत्वान्वयं बाधकाभावेन तत्त्वेन परिदृश्यमानमित्यध्या-हारणं व्याख्यानं मानाभावात् ।

न चाद्वैतश्रुतविराध एव बाधकं, तस्यां घद्याप्यद्वैततात्पर्यकत्वा-सिद्धे, वैपरीत्यं विनिगमकस्य चोक्तत्वात् । एतेन युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं यथार्थं यद्यद्गुणं जातं स्तुत्यां प्रातिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विश्वमानमेव न त्वारोपितमित्यपि परास्तम् । स्तोत्रपद्याध्याहारे मानाभावात्, न त्वारोपित-मित्यर्थेऽपि गुणगुणना सम्बन्धस्य तांस्त्वकत्वलाभाच्चेति ।

न च प्रातिभासिकवैपरीत्यमानं तदयं इति वाच्यम्, पारमाधिक-पर्यवसानस्य तथापि दुर्वारत्वात्, सत्तामेदस्याद्याप्यसिद्धत्वाच्च । तथा च “शाकमना शाका अरण्यं सुपर्णं आयोमह-शूर-सनादनोऽज, यच्चिकेत सत्यं मोघं वसुस्पाहंमुन जेतात दाता” शाकमना बलेन, बाहुलकादीर्षं । यत्तु शनम एव शाकमेति, तत्र, स्वार्थिकाण्यप्रत्ययान्तत्वविवक्षायां टिलोपे-कारान्तत्वापत्तेः । शाक. समर्थं, अग्न्यापन्न इति यावत् । अरण्यो वणं सुपर्णं शोमन. पन्न. आगच्छतीत्यध्याहार, आ इत्युपसर्गस्य श्रूयमाणतया आख्या-तान्तघातोरेवाक्षेपयोग्यत्वात् । महो महान् शूरो विद्वान्त सनात्पुराणं अनील-नीलरहित. अग्निवत्कुत्रापि यज्ञे इन्द्रेण स्थितेरकरणत्वात्, पच्छिहपकेस्त्रेन्द्रस्तुति-रित्यम् । यद्वस्तु चिकेत जानाति तत्सत्यमेव न तु मोघम्, नत्प्रकारज्ञानविशेष-प्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरहितं सर्वाशप्रमातिरिक्तज्ञानविषयत्वनून्यमिति यावत् । यद्वा यदिति क्रियाविशेषणम्, यज्ज्ञानाश्रय-तज्ज्ञानं सत्यं यथार्थमेव, न तु कदापि भ्रम इति भावः । एतेन विषयसत्यत्वं विना ज्ञानप्रामाण्यानुप-

पक्षेस्तज्ज्ञानविषयाणां सत्यत्वात्तेषु, इदमिदानीं कर्तव्यमिति । यज्ज्ञानातीति व्याख्यानं त्वपदार्थत्वादुपेक्ष्यम् । स्यात् स्पृहणीयम्, स्पृहाया इदमित्यण, विषयस्य मन्बन्धवसुद्रव्यजेता शत्रुसकाशात् उतापि दाता घनस्यैव कर्मत्वे तृप्तन्तत्वात्तद्योगे वमुशब्दे “न लोकाव्ययनिष्ठा-” इति पट्टीनिषेधः । “उताप्यर्थ-विवल्पयो ” इत्यमरः । एवमीशायास्योपनिषदि मन्त्रवर्णोत्तराद्धं “कविर्मनीषी परिभू स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थां व्यदधाच्छ्रावतीभ्यः समाभ्य ” शाखान्तरे यथानथार्थानिति पाठ इति वदन्ति, यथातथ्यत इति सत्यार्थकयथातथ-शब्दात्स्वाधिक्यप्रत्ययान्नातिसिप्रत्ययान्तम्, तथा च सत्यानर्थान् व्यदधात्सृष्टवान् । यत्तु तथ्यशब्दस्यापि सत्यार्थकत्वेन यथार्थत्वस्य वैयर्थ्यमिति तन्न; “यथार्थं तु यथातथम्” इत्यमरव्याख्यान्नादिशक्यपर्यालोचनया यथातथशब्दस्य सत्यत्वानतिप्रमार्थतया तस्य स्वार्थे तद्धिते कृते घटघटत्वशब्दवच्छ्रद्धान्तरत्वात् । तत्र च वैयर्थ्योद्भावनस्य दुराग्रहमात्रत्वात् । यदपि त्वन्मते कविरित्यादिविशेषणानां वाक्यार्थानुपयोगः, मन्मते तु यतः क्रान्तमतीति सर्वं दृष्टवान् । यतश्च मनीषी मनसा इष्ट ऊहापोहवुःशलः । यतश्च पूर्वसृष्टिविरुद्धमिच्छनामसुराणां परिभवसमर्थो यतश्च स्वयमन्यनैरपेक्ष्येण पूर्वसृष्टप्रकारेण जगद्भावनसमर्थस्ततो हेतोर्याथातथ्येन पूर्वं तथा व्यदधान् पूर्वसृष्टिप्रकारेणेति यावत् । “यथापूर्वंमवल्ययत्” इति श्रुतेरिति, तदपि न, पूर्वपदस्यान्नाथवणान् क्रान्तदर्शित्वेनानोन्द्रियमात्मात्कारवत्त्वलाभेन तादृशपरमाण्वादि-साक्षात्कारवान् मनीषी कार्यकारणभावव्यवस्थाभिज्ञः, आशयानुरुपैरिति वैशेषिकभाष्योक्तेः । धर्मिप्रत्यक्षमात्रेण तदसिद्धे । परिसमन्ताद्भवतीति परिभूरिति मनीषिविशेषणम्, । तथाचार्थाज्ञानस्य कालिकव्याप्यवृत्तित्वलाभः । अतो यागिवैलक्षण्यं स्वयम्भूरिति कार्यमात्रापेक्षया पूर्वकालवृत्तित्वाधिकरणकालात्पत्तिक्यावञ्जन्यजनक इति यावत् । अन्यथा जन्यमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः । यद्वा परि समताद्भवतीत्यत्र देशिकव्यापकत्वस्यापि धर्मिविशेषणद्वारा धर्मं ज्ञानलाभाद् विषयनासम्बन्धस्य च व्यापकताघटकत्वात् । ज्ञानस्य च सर्वविषयकत्वसिद्धिः । तथा च सर्वविषयकप्रमात्मकनित्यज्ञानवत्त्वलाभः । उक्तद्वोदयनाचार्यैः—

‘ साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ ।

भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्तारिवस्तुक्रमे’ ॥ इति ।

स्वयम्भूरित्यस्य स्वयम्भावनसमर्थ इति णिजर्थान्तर्भावेन व्याख्याने च बीजाभावात् । मनसा इष्ट इति व्याख्यानस्यापि मनसा ईषिणो मनीषिण

इति, "तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः" इति मन्वन्व्याख्यापरपस्पशागतमहा-
भाष्यविरुद्धत्वात् । यदपि यथान्थाथानिति पाठे यथाशब्दवैयर्थ्यं तथाशब्द-
स्यापि सत्त्वार्थत्वात् । "धर्मराजस्तथागतः" इत्यत्र तथेति सत्याथ विनयवदिति
क्षीरस्याभ्युत्पन्नैरिति, तदपि न, उक्तरोत्या यथागतशब्द व्याख्याय तत्र-
शब्देन सहैकपद्येनैव व्याख्येयत्वात् । मित्रपदत्वनिर्वन्धेऽपि यथान्था इत्यत्र
छान्दसेन शसोऽडादेशेन सिद्धे । यद्वा पथेति हेतौ यस्मात्कविमंनोपीत्यादिगुण-
युक्तं "यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूम स्थगयति"^१ इत्यादौ तथा दर्शनात् ।
तस्मात्तथा सत्त्वानर्थान् व्यदधादित्यर्थः । यद्व्युक्तं यथातथ्यत पाठेऽपि
तथ्यशब्दन्वयानतिक्रमार्थकयथाशब्देन समासे तादात्म्येन तथ्यानतिक्रम-
विवक्षाया तथ्यतोऽर्थानित्येव निवर्हि यथाशब्दवैयर्थ्यापत्तिः । तस्मादुपादाननया
तथ्यानतिक्रमोक्त्या सत्त्वोपादानकाले सर्वानर्थान् व्यदधादित्यर्थः । तेनोपा-
दानसत्त्वत्वान्जगत्सत्य भाति न तु वस्तुतः सत्यमिति श्रुतित्वात्पर्यन्ताभादस्म-
न्मतानुगुणमेवेद वाक्यम् ।

न चात्रापि यथाशब्दवैयर्थ्यनादवश्यकम्, निमित्तहेतुत्वमात्रेणापि तद्वि-
र्वाहात् । शब्दाधिरयेन कार्यतादात्म्याश्रयणोपादानहेतुलाभार्थत्वादिति,
तदपि न, सत्यार्थकयाथातथ्यशब्दस्यैव व्यञ्जप्रत्ययान्तत्वेन व्याख्याततया
तथ्यशब्दस्य यथाशब्देनाऽन्यगीभावमादान दोषस्यानुत्तोपालम्भत्वात् ।
तथ्यशब्दप्रयासद्वयोरव्ययीभावे यथाशब्द आदिवृद्धयभावाच्च यथातथ-
शब्दादेव व्यञ्जप्रत्ययनिर्णयात् । उपादानत्वलाभाय यथाशब्द इति त्वयुक्तम्
स्वोत्प्रेक्षितार्थलानार्थतया पदनार्थकप्रोक्तावस्मन्मतेऽपि तथ्यानतिक्रममानस्यो-
पादाननन्यत्वमात्रेणापि निर्वाहास्तादात्म्येन तथ्यानतिक्रमलाभार्थनया
तत्ताध्वप्रमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति दिक् ।

तथा "विश्वमा प्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्त्यस्त्वावान् जहि
प्रतिचोऽनुच पराचो विश्व सत्यं कुरुहि विष्टमस्तु" । यत् व्याचक्ष्णे विश्वमन्त-
रिक्षश्चापरिच्छिद्येन स्वस्वरूपमहिम्ना त्वमाप्रा., अतोऽन्य सर्वोऽपि त्वावान्
त्वत्नम्बन्धो सन् सत्यमद्वा साक्षात्त्वत्सम्बन्धं विना तु न विमपि न सत्य-
मित्यर्थः । नकिं भाकिर्नकिरिति श्रयोऽपि वर्जने इति शाब्दिका । तथा-
विघ्नभूताननुरान् हत्वा अस्मदनुकूलं विश्वं कुरु । तद्यद्यपि मिथ्या, तथापि
त्वयोपादानेन सत्येन विष्टं व्याप्तं सत्त्वत्यमस्त्वित्यर्थः । कृतधीर्गन्धत इति,
तच्चिन्त्यम्; समचरत्तद्व्यर्थस्य पौनरुक्त्यापत्तेः । त्वावानिति पुल्लिङ्गस्य

१ यथाधूमो व्योम्नश्चलजलदधूमस्यगयती—क, यथा धूरश्च व्योम्नश्च
जलदधूम स्थगयति—ख ।

सत्यमिति कर्त्तव्येन सामानाधिकरण्यायोगान्, सत्यपदार्थेषु^१ तद्वति वाच्यवदिनि
 विश्वादिप्रदर्शनान् । सत्यमित्यव्ययस्य चाद्धाङ्गीकारार्थकत्वान् अद्वैतस्य
 च मात्तादित्यर्थकत्वे प्रमाणाभावान् । अद्वैति स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिश-
 ययो इत्येके इत्यव्ययवर्गे^२ दर्शनान् । फलितार्थपरत्वोक्तावपि मात्तादेव सत्यं
 त्वत्सम्बन्धेन तु नेति तन्निहितपदार्थतन्म्यव्याख्यानानेन वेदान्तिमतप्रतिबन्धनतयैव
 व्याख्यानसम्भवाच्च । तस्मादयमर्थः—प्रथमचरणस्य तद्वदेव व्याख्यानं त्वावाप्
 त्वत्सदृशः “युष्मदस्मदोः सादृश्ये वनुष्व्याच्यः” इति वाक्तिकोक्तेः । “त्वावतः
 पुरुषवम्. न त्वावामन्यः यज्ञ विप्रस्य भावत” इत्यादेश्च तत्रोदाहृतत्वान्
 “स्वभावेकवचने” इत्यत्र “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इत्युक्तेस्त्वादेशः । “आसर्थ-
 नाम्नः” इत्यात्वम्, एतेन त्वत्सम्बन्धीति । निर्मूलव्याख्यानमपास्तम् ।
 अन्योक्तिशयेन त्वत्सदृशो नाम्नि नित्यत्वादिनाकाशादीना तस्मान्म्येऽपि नित्य-
 ज्ञानवत्त्वादिना तदभावात् । अनृचोऽनुगतान् नराचः पराऽनुष्वांश्च प्रतीचः
 प्रतिबृणान् जहि । द्विविधा हि द्विपन्तः, केचित्प्रवेशेन प्राण प्रदृष्यान्तन्म-
 दपकारचिन्तकाः, अपरे च प्रत्यक्षमेव तादृशाः । विश्व जन्यजात सत्यं कृष्णुहि
 करोपि, विष्टं व्याप्तमस्तु । उभयत्र छान्दसोऽव्ययः । त्वयापि तयैव वाच्यत्वान्,
 अर्थान्तरतात्पर्यस्यापि तुल्यत्वान् । सत्यत्वस्यैव व्याख्यानं व्याप्तमिति विष्णु-
 व्याप्तावित्यनुशासनान् । तथा च यस्य यदधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
 गित्वशून्यत्वमेवात्र व्याप्तत्वमिति पराभिमतमिम्यात्वविरोध्यर्थः शब्दमर्यादयैव
 लभ्य इति सूक्ष्म समीक्षणीयम् । स्मृतिरपि—

“अनस्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्” ।

“एना दृष्टिमवष्टम्य नष्टाऽनानोऽल्पचेतसः” ॥

अनीश्वर ग्रहामित्रं जगदमत्रं स्वतः सत्यत्वरहितम् अत्यत्वस्य
 नत्रयत्त्वान् तत्रोपादानसन्वापेक्षया नूनमत्ताकत्वमेव । अप्रतिष्ठं शक्य
 च ये वदन्ति तन्निन्दाया उत्तरार्द्धे प्रतीयमानत्वान् । यन्तु अनीश्वरमीश्वरानु-
 पादानरमतोऽस्य सत्योपादानशून्यमनश्च बाधावधिरूपप्रतिष्ठाशून्यं जगदिनि-
 ये माध्यमिकादयो वदन्ति, तन्निन्दाया सत्येश्वरोपादानकं सत्यभावावधि-
 मुहितमिति प्रतिपादितम् । तथा च तदुपादानरत्वाद्वाच्यत्वाच्च मदसद्वि-
 सङ्गमिति वेदान्तिमतानुसूलमेवेदं वाक्यमिति, तदसन्; तःपुर्यापेक्षया
 बहुव्रीहौ गौरवादुपादानत्वस्यानुपस्थितत्वाच्च । सत्योपादानशून्यमीश्वरानु-
 पादानकमित्यन्यशान्यतरस्य व्यर्थत्वान् । माध्यमिकमते वेदान्तिमतवैप-
 रीत्यानुवादस्य नावनेव मिद्वेर्नत्वीश्वरमिन्नमित्यर्थः । त्वन्मतेऽपि न सम्भवति

तत्तु न प्रत्यय विशेष्यलिङ्गत्वाभावात् । बहुव्रीहौ तु पलीवत्व विशेष्यत्वाद्बुध-
पत्न्यमिति चेत्, मन्त्रम्, तथापि न विद्यत ईश्वरा यत्रेति मद्ब्यवहारप्रयोजक-
स्त्वाश्रयत्वान्बन्धनान्नादप्रतियोगिनावच्छेदकत्व म्वोक्त्य त्व प्रातिङ्गल्येनैव
व्याख्यातनमन्त्रात् ।

इदमप्यत्राप्ययम्—यस्तु वदन्ति नेह नानेति निषेधार्थो विग्वत्तत्त्वानु-
वादः । न च किञ्चने प्रादिनैव सर्वनाम्ना निषेध्यममर्षणादिस्त्वदनुवादस्य
बन्धमिति वाच्यम्, विग्वन्त्यत्वादिप्रत्येकरूपेण विग्व सत्यमित्यादिवाक्य
'यस्मिन् च पञ्चजना आकाशत्र प्रतिष्ठितः' इत्यादिवाक्ये चाकाशत्वादिना
यत्प्रकान्त तदेव सर्वनाम्ना परामूरय तन्निषेधत इति सर्वनाम्ना परामर्शाथ
पूर्व विग्वन्त्यत्वादिक श्रुत्यानूद्यत इति दोषाभावाद्, अथवा किञ्चनेत्यनेन
निषेधाधिकरणान्तरमात्रेण निषेधनममर्षणोऽपि विशिष्य तत्तदधि-
करणान्तरमात्रेण निषेध प्रति तत्तदधिकरणे प्रतियोगिप्रसक्तै-
रक्षितत्वानिषेधाधिकरणविशेषप्रतियोगिप्रसक्तप्रोक्तवाक्यानामुपयोगादि-
शिमप्रकान्तप्रोक्तमर्षनाम्नो विग्वेपरुपत्रोधकवाक्यमापेक्षत्वादिति, तद-
स्य; प्रत्यक्षादिनैव निषेध्यममर्षणमन्त्रात् । यदि च प्रत्यक्षप्राप्तिसत्त्वा-
दन्यदेव त्रिकालावाव्यत्वादिह्य सत्त्व विश्वसत्त्वश्रुतिप्रतिपाद्य तदेव नेह
नानत्यादिना निषेध्यते इति सूत्रे, तदा मानान्तरानधिकमतायैजापकत्वात्त-
त्रैव श्रुतेस्तामर्षमिति दुर्बारम् । विश्व सत्यमित्यादेर्नेहेत्यादेशकप्रमाण-
मत्त्वभावाच्च श्रौतनिषेधमानस्य श्रौतप्रसक्तिसापेक्षत्वेन 'न क्वञ्च भक्त-
वेद्' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । कल्पने च विकल्पापत्ते । अधिकरणविशेषान्त-
मात्रेण तत्र प्रतिरोधिममर्षण तत्प्रयोजनमिति तु मुञ्चमन्तीत्युक्तम् । प्रतिरो-
धिना तदधिकरणाना चानन्त्येन विशेषरूपपुरस्कारेण तदभिधानस्य विग्व
सत्यमित्यादी यस्मिन् पञ्चैतयादी च शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । 'प्राणस्य
प्राणमुत् चक्षुषञ्चक्षुन्त श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्न मनसो ये मनो विट्' इत्यस्य
मास्यन्दिनाना तदुत्तरपाठान् प्राणादय एव पञ्चजनशब्दार्थाः इत्यस्य
प्राणादयो वाक्प्राणोपादित्याधिकरणे व्यवस्थितत्वात् । 'ज्योतिर्षकेषामस-
त्तत्रे' इति सूत्रे एकेषा काष्वाणा प्राणस्येत्युक्तवाक्येऽप्रम्यात्रमित्यशस्य
व्यवस्थितत्वात् प्राणमात्रेऽपि "तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्वोपानते अमृतम्"
इति पाठेन ज्योतिषैव पञ्चमख्यापूरणसंभवादित्यभिहितत्वात् । "नाति-
रात्रे षोऽजिन गूह्यति" इत्यादी तु षोडशीग्रहणस्य प्रनाशान्तररेणप्राप्तत्वाद्

“अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति” इति वाक्य प्रतियोगिममर्षकमिति वैषम्यम्, वस्तुतन्त्रापि प्रतियोगिममर्षकमात्रार्थतया न तद्वाक्यसार्थक्यम्, किन्त्वति-
रात्राङ्गत्वेन षोडशिग्रहणविध्यर्थमेव तद्वाक्यम् । निषेधवाक्य प्रतियोगिसम-
र्षणमपि तेन क्रियत इत्यन्यदेतत् । न तु तावन्मात्रार्थं वाच्यारम्भो युक्तः ।
मुनरान्तु प्रत्वच्चादिप्रमाणान्तरप्राप्ते इति विज्ञेयिभावनीयम् ।

एतेन सर्वत्र निषेधसमर्षकवाक्यान्तरापक्षवनियमाभावेऽपि प्रकृते
सति सम्भवे त्यागायोग इत्यपास्तम्, अन्यथा सिद्धार्थपरत्वेन वैदिकवाक्याना
व्यवस्थापनायोगात् । अन्ययानुष्ठेयार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवा-
न्मन्त्रान्तानवैयर्थ्यं स्यादतो मन्त्रपाठमामर्थ्याग्निमन्त्रद्वारकमेवानुष्ठेयार्थस्मरण-
मभ्युदयकारोत्थभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनं स्यात् । एवमर्थवादमत्त्वे तदवगतमेव
प्राशस्त्यं तथेत्यादिकमपि न स्यात् । यत्त्वय वाक्यप्राप्तनिषेधेऽपि न षोड-
शिग्रहणवद्विकल्पापत्तिः, वस्तुनि विकल्पायोगात् ।

न च दृश्यत्वावच्छेदेन सत्यत्वासत्यत्वयोर्विरुद्धत्वेऽपि वाक्यद्वय-
प्रामाण्यात् क्वचिद्दृश्ये सत्त्वं क्वचिच्चासत्त्वमिति व्यवस्येवास्त्विति
वाच्यम्, षोडशिग्रहणाग्रहणवाक्ययोरेभयोरपि मानान्तराप्राप्तविषयत्वेन
तुल्यत्वं न वैवदिह मत्वयुत मानान्तराप्राप्तविषयत्वेन निषेधश्रुतेश्चाप्राप्तविषय-
त्वेन तुल्यत्वत्वाभावात् । अत्र एव निषेधवाक्यप्राप्त्या तदनुरोधेनैतद्वाक्य
नीयत इति, तदप्यमन्, निषेधश्रुतेरपि मिथ्यात्वानुमानादिप्राप्तविषयत्वान् ।
तदनुमानादिकमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमिति चेत्, सत्त्वप्रत्यक्षमपि तथैवेति
तुल्यम् । तस्मादन्यतरस्याप्यन्तरापक्षया विशेषानवधारणे किमनुरोधेन
विज्ञेयतामिदानीं तावताया मत्वश्रुतेरर्थान्तरकल्पनं मत्वप्रत्यक्षमर्थान्तर-
विषयकत्वेन ननुमन्नस्यत्वात् परिशेषादमत्वश्रुतेरेव वाग्यथानयनं युक्तम् ।

नन्वनापि मिथ्यात्वानुमितविषयान्तरपरत्वेनैव कल्पयितुं शक्यमिति
चेत्, मन्यन्, सत्त्वप्रत्यक्षं सर्वलोवस्वरमवाहिं शास्त्रवासनामूत्रमन्वाभावात् ।
मिथ्यात्वानुमानं तदामनामूलकं वादिमानस्यैवेति तदुपमर्दस्यैव युक्तत्वात् ।
अत्र एव निषेधवाक्यप्राप्त्यादिनि निरस्तम् । नहि निषेधप्रतियोगिममर्षक
वाक्यं श्रायन्तार्थस्यैव अन्यमेव तन्माश्रायकमिति वक्तुं शक्यम्, षोडशिग्रहणविधे-
श्च्छेदापत्तेः, शिष्टं स्तु प्रतिषेधं स्यादिति शक्यमिदं विराघात् । ‘यज-
निषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु’ इत्यादावनुयाजेषु येयजामहं प्रतिषेध-
स्वाकारे प्रतियोगिप्रसक्ते प्रमाणान्तरेणाभावात्तदप्रसञ्जनार्थं श्रुतिवचने

तत्रामाभ्यन विकल्पावतिरतस्त्विरिहारार्थं तादृशम्यत्रे परंदासलक्षणवेति
 निदान्तम्य विलयापत्तेरन् । यदपि नति निपवायानुवादस्य यत्तदिति याज्ञिक
 तदभावात् विरवमत्वश्रुतेरनुवादेनेति पक्षमनूद्य दूषणमुक्तम् । “न कलञ्ज भक्त-
 येद्” इत्यादौ निषेधार्थेऽपि प्रतिषाध्यनुवादे यत्तदिति निज्ञानामात्रं तन्मात्र-
 मनुवादनिष्ठा रजनमिदं ज्ञानन्तु परं नेदं रजतमित्वादायिनं ज्ञानार्थरूप-
 निष्ठास्य त्वयापि सत्त्वादिनि, तदपि न निषेधमात्रार्थानुवादस्य न त्रसम-
 नित्याहूतं वनित्रमात्रं यद्विदित्वाक्ये पृथक्प्रतियोग्युपादानवैयर्थ्यस्याक्तत्वात् ।
 ज्ञानार्थवन्पानुवादलिङ्गस्य नेह नानावादावपि तुल्यताया उक्तत्वात्,
 एतेन सत्त्वानुवादस्याप्राप्तन प्रतिषेधप्राप्तरर्थे वादिनि निरस्तम् अनुमानादि-
 नामत्वस्यापि प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवञ्च “नहं नानामिदं वि-बन्”
 इत्यत्र विशदस्य नेतीत्यादौ चेतिशब्दस्य यत्पदार्थपरामर्शकत्वेन तच्छब्द-
 तौल्यं यत्तदिति प्रसम्बन्धेन यच्छब्दप्रदादेव तच्छब्दकथनगमनवाच्च ।

वन्तुनन्तु यत्तदोरेकतरणोत्तरवाक्यस्येनान्यतरस्य पूर्ववाक्यस्यस्य
 मनमित्याहारो नापेक्ष्यते । अत एव—

नानु चन्द्रनसि पुष्करे कृत मौलित यदभिरामताधिरे ।
 उच्यता जयिनि कामिनीमुखे तन साहसमनुष्ठिन पुन ॥

इत्यादौ तथा इत्यत्र इति काव्यप्रकाशोनेन च्छब्दसमानार्थकचित्ति-
 शब्दयोरनुसरवाक्यस्ययार्थे च्छब्दसममित्याहारानपेक्षत्वात्प्रकृतं यच्छब्दा-
 वस्यकत्वशङ्का मौल्यदिवेति यदुक्तम्, तदप्यपाम्तं वेदिन्यम्, कि-
 शब्दनिगद्यमान्यच्छब्दसमानार्थकत्वे बीजाभावात् । नहि यो ध्वनान्
 स वद्विमानितिवत् को वद्विमानिति प्रयोगस्नाङ्गयप्रत्ययो वा ध्वन्याप्यनुभव-
 निदः । इदंनदं शब्दयान्तु—

यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं परयतीशं निखिलं मण्डपु ।
 मात्मपक्षारिपूरिते जात्यस्य नित्यमुक्तिनं कुनो भवम् ॥

इत्यादौ यच्छब्दनिदिष्टस्वार्थस्येदंशब्देन प्रतिनिर्देशदर्शनात् तच्छब्दतुल्यार्थत्व-
 प्रकाशकारादिभिः स्वीकृतमितं वैगन्धम् । उत्तरवाक्यप्रत्ययच्छब्दस्य यच्छ-
 ब्दानपक्षत्वमपि निर्मूलम् । उत्तरवाक्यस्ययच्छब्दस्यैव पूर्ववाक्येन तच्छब्दो-
 पादानाकाङ्क्षात्वनियमो नास्तीत्यस्यैव तत्राविहितत्वात्, उदाहरणे तत्रैव
 दर्शनम् । यच्छब्दस्तुत्तरवाक्यात् एव सर्वत्र तच्छब्दार्थोपगमर्थ इति काव्य-
 र्थापत्तिककादगताम् । इदञ्च वन्तुगत्वोक्तम्, प्रकृतं तु गत्यश्रुतीना

निपेयायांनुवादवमिच्छावेवानुवादस्य पूर्ववृत्तिस्त्वनियमाद्येहेत्वादि श्रुतीना-
मुत्तरवाक्यवमिति वक्तुं शक्येन । यदा त्वद्वैतश्रुतीनामेवानुवादस्य विनि-
गमकाभावादिति वादिन प्रत्यवस्थान तदोक्तव्युत्पत्त्या निर्वाहोक्तिरत्यन्त-
मेवानुपनेत्प्रत्यमनेन ।

यदप्युक्तम्—सत्त्वप्रत्यक्षानपेक्षनया सत्त्वश्रुतेर्नसापेक्षानुवादत्वम् ।
निरपेक्षानुवादव तु नाप्रामाण्यहेतुः, धारावाहिकबुद्धीनां प्रामाण्यस्य सर्व-
मिच्छत्वान् । उक्तं हि नयत्रिवैके “सापेक्षानुवादेन प्रमितिर्दोष्यानुवादे
धारावहनवदित्यनूद्य दूषणमुक्तम्—अनुवादत्वमात्र प्रामाण्ये प्रयोजकम्, न तु
सापेक्षानुवादव गौरवादनधिगतार्थबोधकत्वम्प्रामाण्यशरीरस्य तावदेव
गतत्वाच्च । धारावाहिकबुद्धीनां तु वक्तमानार्थग्राहकत्वेन तत्तत्क्षणविशिष्ट-
ग्राहकत्वेन क्षणाशेनाधिगतार्थविषयकत्वात्प्रामाण्यम्” इति, तदप्यमम्,

अध्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षनयेष्यते ॥

इत्याचार्योक्तरीत्यानधिगतार्थबोधकस्य प्रामाण्यशरीरत्वान्म्यु-
गमान् । क्षणस्य चानोन्मिद्वयत्वमिति मखिधारादिभिरक्तत्वान् । स्युनोपाधि-
मादायेव तद्विषयतया प्रत्यक्षांश उपनोदमानात्मकज्ञान, क्षणस्य त्वाग्रवि-
नाशित्वेनोपनयपर्यन्तमनवस्थित्या तदुपनयामम्भवादनीतान्यैव क्षणस्य
कथञ्चिद्वक्तमानत्वेन ग्रहे चाप्रामाण्यपनेरित्यस्य मिथैरुपपादिनत्वान् ।

यत्तु मयुक्तादिविज्ञेपणतया सूत्रकालस्यैव क्षणानामपि योग्यत्वम्,
विषयनाप्रत्यक्षे तादात्म्येन क्षणानां प्रतिबन्धकत्वकल्पने मानाभावान्, घटोऽयं
दृष्टो न वेति प्रश्ने नतिहितक्षणे मया दृष्ट इत्युत्तरदर्शनात् । अस्तु वा तद्वुद्धयु-
त्पत्तिद्वितीयक्षणाविनाशिस्युत्रकालविशिष्टाग्राहकत्वेन धारावाहिकबुद्धीनामन-
नुवादकत्वमिति, तदमम्, स्मूलकान्त्यापि याग्यन्वान्म्युपगमेन दृष्टान्ता-
मिद्धे । उक्तं हि प्रत्यक्षालोके “यद्यपि प्रहरादीनामप्यनीन्द्रियत्वमेव मूर्ध-
त्रियान्पन्वान्, उपनीतना च क्षणस्यापि मूलभा” इत्यादि । नतिहितक्षणे
इत्यादेधाकाशे पक्षी दृश्यते इत्यादिवान्यवदतिवकरणस्य प्रत्यक्षाविषयत्वा-
नुपपादकत्वान् । एतेन द्वितीयक्षणे सादिकमपि निरस्तम् । तस्याप्यनीन्द्रि-
यत्वेन क्षणेन नष्टममानयोगक्षेमत्वान् ।

यदपि—“न मोऽग्निं प्रत्यगो लोके यत्र कालो न भामने” इति
मिदान्ते स्वोन्पत्तिक्षणाग्राहित्व सर्वप्रत्ययानां न यन्निकर्पादिप्रयुक्तम्, किन्तु

ज्ञानमाप्तान्प्रमाणाज्ञानोन्पनिष्ठाविशिष्टप्रार्थविषयकमेव ज्ञान जनयन्ति
नियन्तव्युक्तम् । अत्र एव उच्यतेर्मदशादिविषयत्वं न कारणानिष्प्रमिति
फलवशात् ।

एवञ्च वैदजन्यबुद्धयनुमित्यादि' शाराभ्युत्थानेऽपि न द्वितीयविकुद्वे-
तुरादेतिरनेति स्यान्न विप्रत्यये मानाभ्याम् । किं चैव प्रायेण तज्ज्ञानाना
अमत्वापत्तेः, शारावैशिष्ट्यकारणे ह्यर्थे कालिकमेव वाच्यम् । न चानौता-
नागतयो कालितमन्वन्तः स्वीकिते । किं च कम्बन कालो ज्ञानमापे मानन
इत्येव नियम प्राप्तागणिको न तु ज्ञानमापे वर्तमानकाल एवेति । अतोता-
नातकानानवसाहित्जानामाभ्यां स्वात्प्ये तुव वर्तमानकालाहाकत्वमेति
अन्यथात्वातिवादी यन्निष्प्रमिण्यादिदग्गनात् । तत्कथं ज्ञानोन्पनिष्प्रमिण्यादि-
नियमवर्षति मगच्छताम् ? अन्यपेय नु वन—ज्ञानत्वावच्छिन्ने स्वयत्कान-
भावान्नुत्थानमापे शानुवादस्वात्प्यो मन्वधुनेत्यनुत्वावच्छिन्नेऽवतनयुक्तम्,
तज्ज्ञानवैशिष्ट्ये तद्विषयताया मन्ववात् । नहि शाराभ्युत्थानविशिष्टादि-
वैशिष्ट्यवशादेव तेनानुवादत्वं न त्वैकज्ञानन्यत्वेऽपि तदेति वैषम्यं ब्रह्मणापि
सुवदन् ।

अथ त्वन्मते किमत्राप्रामाण्यप्रयोजकं स्मृतिमाधारणं शारावाहिकवैशि-
ष्ट्यावृत्तं चेति चेत्, तज्ज्ञानोपविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाधिकरणसमाना-
कारकनिष्प्रमोतत्वं तज्ज्ञानोपविशिष्टज्ञानं च प्रमा । अस्मि च स्मृति-
त्वावच्छेदेन तादृजतिरयप्रोत्तरत्वं न तु शारावाहिकबुद्धीना तदावबुद्ध्यावै-
श्यामिधानादित्यन्यं स्पष्टत्वादिति दिक् ।

यदस्याह मन्वधुतिरपि मापेज्ञानुवादिकैव, नत्वप्रत्यक्ष-
मापेक्षत्वात्, नहि मत्वप्रत्यक्षं विना शक्यादि' ब्रह्मसूत्रकथं दप्रवृत्तिमन्मथ ।
अत एवोक्तं देयतापिकागुं वाच्यत्वेन 'यत्र तु प्रामाण्यान्तरान्वादनन्व
प्रामाण्यान्तरादिवाच्यवादादपि मौज्यं प्रमिष्यति । द्वयो' परम्परानपेक्षयो-
प्रत्यक्षानुमानयोरेकार्यप्रवृत्ते । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वम्, प्रमाता ह्यप्यु-
त्थान प्रथम प्रत्यक्षादिभ्यो मयार्थमवगच्छति न तथान्नापित । तत्र व्युत्पत्त्य-
पेक्षया न तु प्रमाणापेक्षया द्वयो' स्वार्थजनपेक्षत्वादिति । आम्नायन्य व्युत्पत्त्य-
पेक्षत्वेन प्रत्यक्षमापेक्षत्वस्यैवानेनोक्तत्वादिति । तदप्यमत्, उक्तवाक्यं हि
कल्पननकारैर्वाच्यत्वम्—'न स्मृतिवत्त्वापेक्षत्वं किन्तु प्रत्यक्षादिभिन्नुत्प-
विषयत्वम् । न चैतावता भवत्यप्रमाग्यता, प्रत्यक्षानुमानयोरेकविषय-

त्वात् । तर्हि कथमनुवादकत्वप्रसिद्धिरत आह—प्रमात्रपेक्ष इति । प्रमातरि चरमप्रत्ययाभावक वादास्त्रायस्यानुवादकत्वप्रसिद्धिरित्यथ इति । अतश्च प्रत्येकपदशक्यादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेऽप्युद्देश्यविधेयभावस्वरूपवाक्याथज्ञानसमानाकारकविशिष्टज्ञानस्यानुपजीव्यत्वान् प्रत्यक्षसापेक्षत्वम् ।

ननु क्वचित्त समानाकारकमपि प्रत्यक्ष भवत्येवैति चेत् किन्तत्त, नह्यस्तीत्येव तदुपजीव्यम् अथवासिद्धसाधारण्यात् । अन्यथा विशिष्टप्रत्यक्षा भावस्थाने प्रत्येकपदशक्तिज्ञानाच्छब्द न स्यात् । यदि च शक्त्यादिज्ञान विधयाप्युपजीव्यत्वमनुवादकत्वप्रयोजक स्यात्तदा द्वयो स्वार्थेऽनपेक्षत्वमिति मूलग्रथो न स्मृतिवत्सापेक्षत्वमित्यादिश्च टीकाग्रथोऽसंगत एव स्यात् । न च तापयनानहेतुतया तदथ पूव विशिष्टोपस्थितिरवश्यमपेक्ष्येति वाच्यम् विशकलितपारेव पदाथतत्सगद्योस्तात्पयग्रहस्य स्वीकारात् । वैशेषिकपक्षेऽपि तात्पयविषयत्वस्य ससगविशेषणत्वे हेतुज्ञानदशायामेव वाक्याथवाधापस्या शाब्दरूपानुमितिन स्यादित्याशङ्क्यापि तथैव शब्दा लोकाद्वा व्यवस्थापितत्वात् । किञ्च—अत्र एव प्राण इत्यधिकरणे प्रस्तो-
तयदेवता प्रस्तावम वा यत्ता ता चेदविद्व-प्रस्तोप्यसि मूर्द्धा ते निपतिष्यति इति चानायणोक्ते कतमा सा देवतेति प्रस्तोत्रा पृष्टे प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावम वायत्ता इति छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते । प्रस्ताव साम्नो भक्तिविशेष तम वायत्तानुगता अत्र प्राणशब्दार्थो वायुविष्कारो वा ब्रह्म वेति सशये पूवपक्ष ।

अर्थे श्रुत्यैवगम्ये हि श्रुतिमेवाद्वियामहे ।

मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्वचस्थिति ॥

ब्रह्मणः सबभूतकारणत्वे आकाशादीनां च वाय्वादिधारणत्वे माना न्तराणामप्रमरात् । यथाग्नायमेव साऽर्थो गृह्यते । इह तु यदा वै पुरप स्वपिति प्राणे तर्हि वागप्येति इत्यादिकाया श्रुते सबभूतसोरेन्द्रिय सवेशनादगमनप्रतिपादनद्वारा सबभूतसवेशनोद्गमनप्रतिपदिकाया माना न्तरानुग्रहन धनामभ्याया वनात्सवेशनोद्गमने वायुविवारस्यैव प्राणस्य न तु ब्रह्मण उद्गोयप्रतिहारात्सयो सामभक्त्योरादित्यात्रयास्तदभिमानि-
योऽशरारिष्योर्देवतयोब्रह्मदेवतयोब्रह्मभिन्नयोर्भिहितत्वात्साहचर्यात्प्रति-
हाराभ्यामभक्तावपि ब्रह्मभिन्नस्यैव प्रमारास्य देवतात्वोचित्याच्चेति ।
मिदान्तम्—

पुत्राक्यस्य बलीयस्त्व मानान्तरममागमात् ।
अपारुपेये वाक्ये तत्सङ्गति किं करिष्यति ॥

नो क्षलु स्वत गिद्धप्रमाणभावमपौरुषेय वच स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापीग्येयस्य निरन्तरमस्तदोपाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात् । निश्चयपूर्वकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्ते, इन्द्रियमवेश-
नोद्गमनयोर्वाप्युपकारे प्राणो सम्भवेऽपि सर्वभूतलयोत्पत्त्योस्तस्मिन्नसम्भवान् ।
"यदा सुप्तः स्वप्न न कचन पश्यति अथास्मिन्नप्राण एवैकवा भवति" इत्येतद्-
वाक्यवदनापि प्राणशब्दो ब्रह्म एवेति । व्याख्यात च कल्पतरुऋद्धिः "स्वत
एव निश्चायकत्वात् स्वविषयज्ञानोत्पादे मानान्तर नापेक्षते निश्चयपूर्वकत्वाद्
व्यवहारस्य स्वविषयव्यवहारे नापेक्षते" इति ।

यत्तु शनत्यादिग्रहविषयया तदुपजीवकत्वं प्रयोजकं तदा शब्दमात्रस्यैव
तदनुवादकत्वं स्वादिति शब्दप्रामाण्यमेवोच्छिन्नं स्यात् । किञ्चैव सत्यं ज्ञान-
मित्यादिवाक्यम्यानि शक्यसम्बन्धवत्पलक्षणज्ञानापेक्षितसम्बन्धज्ञानापेक्षणीयेन
सप्रहमित्यादिप्रत्यक्षेणानुवाद. म्यादिनि गत तस्यापि प्रामाण्यप्रत्याशया ।

यत्तु ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वग्राहकं न तत्प्रत्यक्षमिति, तन्न;
सर्वावच्छेदेन सत्त्वस्यापि प्रत्यक्षनं प्राप्तत्वात् । अशतः गिद्धमाधनस्य गद्दानु-
मित्तोरेदोपत्वाद्गुणद्वन्द्विब्रह्मणि सत्त्वस्य प्रत्यक्षेणापि गृह्यमाणत्वात् । शुद्धे तु
शब्देनापि तद्व्यवहारः । अत एव शब्दाजन्तुत्तिविषयप्रमेय दृश्यप्रमाण्यादिः
परेषामुद्घोषः । उपाधिबिभेपम्यादिश्चित्तरत्वाद् घटाद्युपहिते शब्दजन्य-
वृत्त्युपहिते वा सत्त्वग्रहेऽपि श्रुद्धाविषयप्रमाण्यादिनि दिष्टः ।

यदपि व्यावहारिकमत्त्वपरमं विद्यमन्वशुनि, न न व्यावहारिकसत्त्वे
सर्वविप्रणिगतत्वेनप्रनिपादनकर्मस्यम्, परमोपानद्धोस्तुंवाचा विप्रणिपत्या
स्वर्गादौ सत्त्वनामद्वैहदशावां स्वर्गनरकादिमत्त्वप्रणिपादनेन तत्प्रानिपरिहारार्थं
प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव प्रयोजनत्वात् । व्यावहारिकमत्त्वश्च ब्रह्मज्ञानेनरावाध्यन्वम्,
न त्ववाध्यन्वम्, मिथ्यात्वत्रयोवश्रुतिविरोधात् । व्यावहारिकमत्त्वस्य प्रत्य-
क्षदिग्दिग्म्यानुवादद्वारोक्तप्रवृत्तार्थान्तरदे गम्भदस्यपूर्वस्य वाध्यन्वगामान्या-
नावन्व विद्यात्तरने गौरादिनि ।

न नैव दृष्टान्निजनस्त्वात्प्रामाण्यपरि, श्रुतिजनध्यानेर्मानान्तर-
वोदनायैवितानस्त्वेन गंगायाद् अमत्त्वगद्धानास्त्वर्थादिनि वाच्यम्, "शुद्धीः
स्वप्नो भूत्वेन लोहमनुगच्छति" इत्यादे शुद्धत्वंपरायैप्रणिपादनार्थस्यावाः,

“यदा वामनु वाम्येषु स्निग्ध स्वप्नेषु पश्यति ।

ममृद्धिं तत्र जानीयाद्” इत्यादि स्वप्नदर्शनफलप्रतिपादनाप्रतिपाद-
नार्थानुवादरूपाया वा श्रुतेर्यथाप्रामाण्यं तद्वदेव सभवान् ।

एतावानेव विज्ञेय — तत्रातिभासिकम्, प्रकृतं तु व्यावहारिकमिति ।
तदपि चिन्त्यम्, व्यावहारिकसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेनराधाध्यत्वरूपस्य पूर्वमसिद्धे-
तया तत्परत्वेन श्रुते सावकाशत्वस्य निरस्तत्वात् । श्रुतेर्मिथ्यात्वबोधक-
त्वस्य^१ प्रत्यक्षमिद्विनाया तदनुवादेन मन्वश्रुतेर्^२नेहेत्यादि मिथ्यात्वबोधकत्व
नास्तोक्त्यर्थेव साम्प्रतं निरूप्यमाणत्वान् । व्यावहारिकसत्त्वस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
ताया तदनुवादेन सत्त्वश्रुते प्रवृत्त्यादिपरत्त्वस्य च शङ्कितुमप्यशक्यत्वान् ।
नत्त्वमात्रं हि प्रत्यक्षमिदम्, तत्रापि मिथ्यात्वस्य श्रौततात्पर्यविषयत्वे
मिद्वे प्रत्यक्षगम्यमत्त्वे व्यावहारिकत्व त्वया म्यापयिष्यते न तु तदपि प्रत्यक्ष-
मिदम्, अन्यथा हि सत्त्व इव व्यावहारिकत्वाज्ञेऽपि वादिविप्रतिपत्तिर्न
म्यात् । यावत् सत्त्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वस्य तात्पर्यविषयत्व एव सन्देह-
स्तावदेव मिथ्यात्वश्रुतिविरोधेन व्यावहारिकसत्त्वानुवादत्वेन च सत्त्वश्रुति-
वन्द्यनमतोरथो व्यर्थ एवेति दिक् ।

यदपि प्रत्यक्षप्रामाण्यत्वेन सत्त्वश्रुतेरिव तद्विद्वद्धार्यत्वेन मिथ्यात्व-
श्रुतेरपि स्वार्थपरत्व^३ न स्यात्, मानान्तरप्राप्तेरिव तद्विरोधस्यापि तात्पर्या-
भावव्याप्यत्वादिति पक्षमुद्भाव्य दूषणमुक्तम्—प्रत्यक्षापेक्षया चन्द्रादेरविक-
परिमाणप्रोक्तागमस्यैव मिथ्यात्वबोधकागमस्य बलवत्त्वेन प्रत्यक्षप्राममत्त्वा-
नुवादिश्रुत्यपेक्षयापि बलवत्त्वान् प्रामार्थाप्रामार्थयोर्विरोधे प्रामार्थस्याप्रामा-
विध्यर्थत्वेनान्यशेषानियमादप्रामार्थस्यैवा^४नन्यशेषत्वेन बलवत्त्वादन्ययो-
भयोरप्यप्रामाण्यापत्तेः । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—

“अनन्तरा तत्परत्वेदवाक्यविन्ध्यमाना गुणवाद एव” इति । तदप्य-
मन्, सत्त्वश्रुत्यनुगृहीतनन्वेनरमत्त्वप्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वान् । अत एव “राजा
राजभूयेन यजेत” इत्यनार्थावर्त्तनिवामिना ब्राह्मणादावपि पानके राजपद-
प्रयोगान्, द्रविडाना क्षत्रियमात्रे प्रयोगेऽपि प्रत्यन्तदेशवामित्वेन तत्प्रमिद्वच-

१-१ चाद्यपर्यन्तममिद्वत्त्वादिति विरोधेन—च । २ मिथ्यात्वं—च ।

• घन परं ८८ उग्रम् • चिद्विनाग पाण्डु पाठ क पुनके निरिक्रमावाप्तो-
निमित्त इति प्रतीयते । घ पुनकेऽपि पत्रकोणे ‘अशोषं शुभ्रं’...यावत्’ इति
निमित्तमस्ति ।

पक्षयार्थवर्तप्रसिद्धं प्रावल्यान्न क्षत्रियमात्रकृषव राजभूयस्येति पूर्वपक्षे
 स्वरूपतो दुर्वलस्यापि द्विविधव्यवहारस्य राज्ञः कर्मैत्यर्थे ग्राह्यणादित्वान्
 तन्यनप्रत्ययः पुरोहिणादित्वात् मक्-वाचित्वावगमान् । 'राजानमभिपेक्षयेद्'
 इति ध्रुनावपि अभिपेक्षान्पूर्वपालकत्वाभावन तन्वाद्देशत्वानुपपत्त्या जातिविशे-
 षस्येव नधात्वावगमान् । श्रुतिस्मृतिरूपबलवत्प्रमाणानुगृहीतत्वेन तस्या अर्था-
 वर्तप्रसिद्धयपेक्षयापि नलवत्स्वामिति ग्रवेष्टजधिकरणो सिद्धान्तितन् । चन्द्रादि-
 परिमाणपरयोः प्रयदागमदोरपेक्षया प्रकृतं वैधर्म्यस्य च पूर्वमेव प्रपञ्चि-
 तवान् । प्रामार्थ्यत्वम्याप्युभयत्राविशेष इत्युक्तत्वान् । तत्परत्वस्य च प्रमाणा-
 न्तरविरोधादेवापत्तार्थमाणत्वात् प्रामार्थ्यत्वापेक्षया विरुद्धार्थत्वस्य सुतरा
 तात्पर्यविषयत्वान् ।

एतेन पद्विधनात्पर्यलिङ्गोपेतत्वेन मिथ्यात्वश्रुतेरनन्तरतया प्रावल्य
 वैद्विना पर्यविषयस्य चातात्त्विकत्वनिमित्तेन तात्पर्यज्ञापकानामपि लिङ्गाना-
 मर्थं तथात्व एव पर्यवमानत्वान् मत्वधृतिवाच्यस्यपदानां चान्यपरत्वान्न सत्त्वे
 तात्पर्यलिङ्गगच्छेत्यपि परास्तम् । मानान्तरविशुद्धे मानान्तरस्य तात्पर्या-
 भावनिगमान् पद्विवलिङ्गसत्त्वेऽपि तत्पदानां पीर्वापर्यप्रमाणान्तरावि-
 पर्यालोचनया यादृशार्थो युक्तन्तर्नैव तात्पर्यस्य नेर्ग्राह्यित् शक्यत्वान् ,
 अन्यथानिप्रमङ्गस्य दर्शनत्वान् अत्राधिनत्वस्पर्शल्लिङ्गस्यापि सन्मध्ये
 पठिनन्वावगमपेक्षाणीयत्वान् वाच्यविप्रतिपत्तिविषयोभूतार्थो सिद्धवत्तात्पर्य-
 मङ्गीकृत्य तेनैव वाचकप्रमासवाच्यस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यादे प्रागेवा-
 मिहितत्वान् । न ह्यद्वैतस्य वेदतात्पर्यविषयत्वमङ्गीकृत्य वादिनस्तान् प्रत्य-
 वन्थान सभवति, शास्तिकेन तस्य प्रामाण्याभ्युपगमात् ।

इदं चान् वक्तव्यम्—मिथ्यात्वे तात्पर्यं वेदस्य न वेति वादसमयेऽपि
 तत्तात्पर्यमैव प्रावल्ये हेतुनेन गीर्वेद्या । अपि च निरवकाशत्वतात्पर्य-
 वत्त्वादिना वाद्वैतश्रुते प्रावल्य निषेधवाच्यत्वेन वा ? नाद्य, निरवकाश-
 त्वस्य च सत्वध्रुनिसाधारण्याद् व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वस्य च बहुशो-
 निराकृतत्वान्मिथ्यात्वमिद्वे पूर्वमुद्भावमितुमयोग्यत्वान् । तात्पर्यवत्त्वेऽपि
 मिथ्यात्वविषयत्वस्य तात्पर्यं प्रमाणान्तरैरानवधारितत्वात् । नान्त्य,
 'किति च' इति कित्तिद्विते वृद्धिविधायकन्त्वान् "किदिति च" इति निषेधसूत्रस्य,
 'अमीयोमीय पशुमात्मभेत्' इत्यत "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इत्यस्य,
 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिवाक्याद् "असद्वा इदम्" इत्यादिवाक्यस्य च
 प्राबन्धापत्तेरुक्तत्वान् ।

यत् किञ्चित् इति निषध इग्नस्तग्योरव गुणवृद्धौ किति च इति वृद्धिस्तु नेग्नस्तगा । अनिदिष्टस्थानिकस्थने हि इका गुणवृद्धि इति परिभाषया इक इति पदापग्निति । अत्र त्वचनदमव स्थानिसप्तमपकम् । अत्र एव नङ्गवायनमियादौ किति च इति निषधान प्रवतन इति सिद्धात । अत्रस्तदुदाहरणमत्र आत्यवेति तत्त्वमेव परतु किति च इत्यस्य समा यतो गुणवृद्धिनिषधत्वेऽप्यत्र चरितायतया किति च इत्यनेन निरवका शेन वाघसभवात्तदशे इग्नस्तत्व प्रायशाऽनुपयुक्तमेवेति तदुदाहृतु णामाशय कल्प्य । किति च इति सूत्रम्याने ऋशोर्ऽन् गुण इत्यादिशास्त्रमवोदा हृतव्य ततश्च कचनद्वयप्रामाण्यानिषधस्थनेऽपि विकल्प एव म्यान् वाघस्या न्याय्यत्वात् । अत्र निरवकाशत्वाद्यनुसरणत्वे तु निषधवाक्यत्वादभाव नन यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमायाद इत्यस्य मद्रा व प्रायणीयायाम् इत्यनेन वाघदशनन विधिस्थनेऽपि तस्य निर्णयकत्वाद्दित्याम्ता नावन् ।

यदपि दवताधिकरण वाचस्पत्ये उक्तम् ताकानुसारता द्विविधा हि विषय शब्दाना द्वारतश्च तात्पर्यतश्च यथकस्मिन् वाक्य पदाना पदाय द्वारता वाक्यायस्य तापयता विषय । एव वाक्यद्वयवाक्यतायामपि यथय देवदत्तीया गा क्रतयत्यक वाक्यम् एषा बहुद्वारत्यपरम् । तदस्य बहु क्षीरत्वप्रतिपादन द्वारम् तात्पर्य तु क्रतव्यात् । वान्यातराय तत्र यदद्वार तत्प्रमाणान्तरविराधऽयना नायत । यथा विष भक्त्यात वाक्य मास्मदगृह भुङ्क्वति वाक्यान्तराधपरम् । यत्र तु तात्पर्य तत्र मानान्तरविरोध पारुप यमप्रमाणमव भवति वदात्तास्तु पीवापयपयानाचनया निरस्तसमस्त भेदप्रपञ्चरह्यप्रतिपादनपरा अपीरपया स्वत सिद्धतात्त्विकप्रमाणभावा तात्त्विकप्रमाणभावात् प्रत्यक्षादान् विप्रव्याव्यसाध्यवहारिव तस्मिन् व्यव स्वापयन्ति इति तदपि चित्यम् प्रमाणतात्पर्यविषयत्वस्य मानान्तराविरुद्ध व्याप्यत्वात् व्यापकीभूतमानान्तराविरुद्धव्यावृत्ताद्धैत व्याप्यस्य प्रमाणतात्पर्य विषयवस्यापि व्यावृत्त । अपारुपयत्वस्य मानान्तरसाधारण्येन वदात्त वाक्यानामव स्वत सिद्धतात्त्विकप्रामाण्यकत्व वाजाभावात् पीवापयस्यव मानान्तरविराधविरुद्धस्याप्यपयालाचन मानाभावात् व्यावहारिकप्रामाण्य भेदस्यासिद्धतया तस्मिन् प्रवृत्तादव्यवस्यापिनुमशक्यत्वाच्चत्यादि सव सवारणायन् ।

यत्तु अद्वैतश्रुतिस्तात्त्विका प्रमाणत्वे सत्यनात्मप्रयाजनायकश्रुति त्वान् तात्त्विकप्रमाणत्वेन पराम्युपगतश्रुतिवत् अथवाप्रामाण्यानुपपत्तिरनु

ब्रह्मनर्कं । न च विरोधपरिहाराय विश्वमत्त्वश्रुतिर्न नात्त्विकप्रमाणं तात्त्विक-
निपेक्षप्रतियोगिकविषयकत्वादि अनुमानमवश्यमनेक्षणयोग्यम् तथा चान्योन्या-
श्रयान् पूर्वानुमानन्यनिरेक्षेण निपेक्षनात्त्विकप्रामिद्वैरिति लक्ष्यम्, विश्व-
मत्त्वगुणैस्तात्त्विकप्रामाण्यनिश्चयाभावादेव पूर्वानुमानं विश्वमत्त्वश्रुतिविरोधा-
नुत्पानान् । विश्वमत्त्वश्रुतौ च तात्त्विकप्रामाण्यनिश्चयो नास्त्येव अद्वैतश्रुता-
त्रिव तस्यामपि प्रामाण्यव्यावहारिकत्वाभावनिययाभावेन तत्पूर्वं पूर्वाक्त-
हेत्वभावात् । अद्वैतश्रुतौ नात्त्विकप्रामाण्यनिश्चयाभावान्नु पूर्वानुमाने साध्य-
सश्रयनपादको न विरोधी, प्रत्युतानुकूलपक्षनाशकत्वात् पूर्वानुमानेऽप्रा-
माण्यमशये सूक्तनर्मूलकविशेषदर्शनादिना निरन्तरीय इति नान्योन्याश्रय,
इति । तदप्यनन्त, अज्ञानेत्यादिविशेष्यासिद्धया हेतो स्वस्वपासिद्धत्वात्,
विश्वमत्त्वश्रुतावप्युक्तहेतुमत्त्वाच्च । न च तत्र व्यावहारिकप्रामाण्यविरहनिश्चय,
अनुपपन्नत्वोदेकविरोधिनिश्चये तदन्यविरोधिनिश्चयानुदयाच्च ।

यन्नु अद्वैतं यदि प्राणीनिक व्यावहारिक वा स्यात्तदादृष्टमव्यवहार्यं
वा न स्यादित्युक्तम्, तदपि न, तस्यानुकूलत्वानङ्गीकारात् । एतेन तर्कान्तर-
मपि परास्तमित्यादि स्वयमूहनीयम् ।

यदपि यथा प्रत्यक्षादिप्राप्तहिंसाविषये सावकाश "न हिंस्याद्" इति
वाक्य निपेक्षममर्षणायाम्नीपोमीयवाक्य नापेक्षते, तस्याधर्मापत्तेर्लाघवाच्च,
तथा धर्मादिमन्वस्य प्रत्यक्षतया तत्निपेक्षेन चरितार्या नेहेत्यादियुति प्रत्यक्षान-
वगतनर्मादिसरत्वबोधिका विश्वमत्त्वश्रुति न वायेन तत्प्राप्तप्रतियोगिकनिपेक्ष-
तात्पर्यकत्वाभावादित्याशङ्क्योक्तम्, अग्नीपोमीयवाक्यस्य निपेक्षविषय-
न्यूनविषयत्वेनान्यन्यशेषतया स्वार्थतात्पर्यरहितत्वेन च निपेक्षममर्षणद्वारेण
निपेक्षवाक्यशेषता । विश्व मत्त्वमित्यादेस्तु निपेक्षविषयसमानविषयत्वेन
तात्पर्यरहितत्वेन च निपेक्षममर्षणद्वारेण निपेक्षवास्यशेषतोचितैव । अन एव
प्रत्यक्षाप्राप्तधर्मादिनिश्चयोपस्थापनेन न वाक्यप्रत्याख्यमपि, स्वार्थतात्पर्यरा-
हितेन च नाग्नीपोमीयवाक्यनूत्यत्वमिति, तदपि चिन्त्यम्, निपेक्षतादच्छे-
दकत्वावच्छिन्नविषयकत्वेन निपेक्षविषयसमानविषयस्थापि "षोडशिन गृह्या-
ति" इत्यादेन्तच्छेषमात्रत्वाभावात् । स्वार्थतात्पर्यरहितत्व तु न कथञ्चिद्,
अवान्तरतात्पर्ये वाच्यत्वाभावात्परन्ततात्पर्यरहितत्वमिति चेत्, अद्वैतश्रुती-
नामप्यत्रण्-ब्रह्मण्येव परमतात्पर्यात् । अवान्तरतात्पर्येणैवाद्वैते प्रामाण्यस्य
त्वानुपपन्नमात् । 'अहो महदाश्चर्यम् ? मानान्तरतावदिति नावान्तरतात्पर्ये
तद्विच्छेद इत्येवेत्यभिधानमित्यास्तामनुपपुक्तमेतत् ।

केचित्तु विश्व सत्यमित्यादिवाक्यमपि धर्मादिमात्रनत्यत्वविषय-
कत्वाभेदीत्यादिश्रुतिनिषेध्यसर्वसादृश्यसत्यत्वाबोधकत्वेन निषेधन्यूनविषय-
मेवेति वदन्ति । यत्तु नैतद् युक्तम्, नैतीत्यादिश्रुतिर्हि इतिशब्दोपात्तनाना-
धर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकान् नानानिषेधान्बोधयति इति, विश्वसत्त्व-
वाक्य यदि धर्मादेव सत्त्व बोधयेत्तथापि धर्मादौ सत्यतावच्छिन्नाभावबोध-
कत्वाशे नैतीत्यादिश्रुतिसमानविषयकमेव, निषेध्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
विषयताकत्वस्यैव समानविषयकत्वस्यापेक्षणीयत्वात्, तावन्नैव प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टप्रसक्तेर्निर्दाहात्, न हिस्यादिति वाक्यस्य तु भूतहिमात्वा-
वच्छेदेन बलवदनिष्टाजनकत्वाभावबोधकत्वेन हि सात्त्वावच्छेदेनोक्ताजनकत्व-
रूपप्रतियोगिप्रसक्तिसापेक्षत्वादग्नीषोमीयवाक्य सादृश्यजनकत्वमपेक्ष-
णीयमेवेति, तस्मिन्त्यम्, हि सात्त्वावच्छेदेनोक्ताजनकत्वस्य लोकतोऽपि प्रसक्त्य-
भावात् हि स्यादित्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्तेः । अन्ततः स्वहिंसायामेव तस्य
दुर्ग्रहत्वात्, “नह नानास्ति किञ्चन” इति श्रुत्येकवाक्यतया नैतीत्यादवपि
आत्मभिन्नस्यैव निषेधप्रतियागितावच्छेदकताया वेदान्तिभिरभिधेयत्वात् ।
तत्तद्दृश्यासाधारणनानाधर्माणामेकदोषस्थित्यसम्भवेन तदवच्छिन्नप्रति-
योगिताकाना नानानिषेधाना शोधयितुमशक्यत्वात् । तथा च निषेध्यताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नविषयताकत्वमपि कुत । तथाचात्मभिन्नत्वावच्छेदेन
विश्वसत्त्वश्रुते सत्त्वावबोधकत्वादद्वैतश्रुत्यपेक्षितात्मभिन्नत्वावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसत्यनात्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रसक्त्यनुपपादकत्वात् क्य-
मग्नीषोमीयवाक्यैपम्यमित्यास्ता तावत् । ब्रह्ममीमांसाद्वितीयाध्यायसूत्र-
द्वयन जगत पारमार्थिकसत्त्वबोधनादद्वैतमते तद्विरोधः ।

न चास्य सूत्रवादनिरासार्थत्वादसद्वैतलक्षण्यमात्रबोधकत्वात् दोष
इति वाच्यम्, असद्वैतलक्षण्य ह्यर्थत्रियाकारित्वरूपमुक्तमूत्रबोध्य निषेधा-
प्रतियागित्वरूप वा ? नाद्य, शून्यवादिसाधारण्यात् । न द्वितीय, त्वयाऽपि
तदनभ्युपगमात् । सूत्रे स्वप्नबैतलक्षण्योक्तयोगाद्वावहारित्वमात्रेण स्वप्न-
बैतलक्षण्यस्य त्वन्मतेऽपि सत्त्वाच्यः । तदुक्तं योजैः—

द्वे सत्त्वे समुत्थायित्वं बौद्धानां धर्मदेशना । इति

अत्र वेदान्तिनः सूत्रार्थानवबोधमूलकमिदं परवाक्यम्, तथा हि
“सद्रूपाद् ब्रह्मणा जगत् सर्वमसद्” इत्यस्य प्रथमाध्यायोक्तत्वात् तत्र सर्वम-

सदिति पक्षनावच्छेदकामच्छेदेनानुमित्या ब्रह्मसाधारण्यनिरस्तताया प्रामाण्या विरोधप्रसङ्ग । तदुक्तम्—

न सत्तासन्न सदसन्न चानुभागतत्त्वकम् ।

विमत तर्कपीडयत्वान्मरोचिषु ययोदवम् ॥ इति ।

तथा च न सद्वाध्ययोग्यत्वान्, नासत्कालादिसम्बन्धान्, न सदसद्विरोधात्, न चानुभवनत्वक सदसद्भूदयोरभावयत्नदसद्भिन्नत्वान्या निर्वक्तुमशक्यत्वात् । विमतपदेन सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूप पक्षनावच्छेदक विवक्षितम्, अन्यथा तुच्छे वाधासिद्धयो प्रसङ्गात् । अन्यसाध्यद्वय तु धीविषयत्वमवपक्षनावच्छेदकम्, हेतुसाध्यद्वयोस्तु साधारण्यात् । एव प्राप्ते परिहारसूत्रे “नाभाव उपलब्धे” इति न गून्यत्वम्, उपलब्धे सत्त्वेन प्रमाणात्प्रतीति । तत्रैव ब्रह्म न वाध्य वाधायाम्यत्वादिति हनौ तात्पर्यम् । धून्यवादिनापि किञ्चित्परमाथसदवश्य स्वीकार्ये वाप्यस्य वाध्याधिकमत्ताकत्वनिवृत्त्यात् । सर्वस्य वाध्यत्व च वाधस्य निरवधित्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—

वाधिनोपलब्धो मानै व्यावहारिकमानता ।

मानाना तात्त्विक किञ्चिद्वस्त्वनाश्रित्य दुर्नरा ॥ इति ।

मानानामवाधिनविषयकत्वरूपप्रामाण्यन्तोत्तमगिञ्जत्वाद्द्वन्तानामपल्लवो वापो वोचिना न नम्भवति ।

ननु वाचकप्रमाणादौत्तमिजन्य वायोऽस्तु ? तत्राह—व्यावहारिकेति । वाधिनविषयकेत्यर्थ । अनाश्रित्य वाधकविषयत्वेनान्वीकृत्य वाधकज्ञानस्य वाध्यज्ञानापेक्षयाधिकसत्ताकविषयकत्वनिवृत्त्यात् । सनसत्तादविषयकत्वे तुन्यवसत्त्वेन वाच्यवाचकत्वानुपपत्तेरतस्तात्त्विकविषयधारेण व्यावहारिकमानवाचकत्वेन वाच्या । अतस्तात्त्विक किञ्चिदवश्य वाच्यमिति न सर्वगून्यत्वसिद्धिः । अथवानाश्रित्य साक्षिणेनास्वीकृत्य साक्षिणोऽपि वाधस्वीकारे तत्साधक साधनरम्य वाच्यम् । एव तद्वाधसाधकमपि साधनरमवतिरीत्या पूर्वपूर्वसाक्षिवाधार्थमुत्तरोत्तरसाक्षिधारास्वीकाराद्दुर्वारणवत्स्या स्यात् । स्फुरण नास्तीति वाधानुपलभ्येय साक्षिण्य ब्रह्म तात्त्विकमेव वाच्यमिति भाव । नापि स्वप्नबंधम्योक्त्यनुपपत्ति, उक्तानुमाने वाच्यत्व प्रामाण्यगम्यत्व दोषजन्यत्व बोधाश्रित्येनदयत्वात् । वाध्यत्वादे स्वप्नयर्मस्य ब्रह्मण्यभावदर्शनेन स्वप्नादौ निश्चिनसाध्यव्यापकत्वस्य साधनाविकरणे ब्रह्मणि तदभावेन साधनाव्यापकत्वस्य च दशितत्वात् ।

एतादृशश्च सूत्रार्थो न प्रपञ्चमिथ्यात्वविरोधी, ब्रह्मणस्तात्त्विकसत्त्वस्थाप-
नेऽपि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्त्वाणे तन्मताद्वैपम्याभावादिति ।

अथापि विज्ञानवादनिराकरणपर तत्सूत्रम् । तथाहि—रूपादिरहित-
ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपादकस्य प्रथमाध्यायस्य नीलाद्याकारविज्ञान-
साधकेनानुमानेन न विरोधसन्देह प्राप्तः । नीलाद्यनुभवरूपा धीर्नानुभव-
त्वशून्यविषयिणा स्वस्वरूपसमानसत्तावनीलादितादात्म्ययुक्ता वा, अनुभव-
त्वात्, अनुभवविषयकत्वप्लवीवत् । अस्तिक्रमते नीलादेरनुभवत्व-
शून्यत्वादीपनिपदमतेऽप्यनुभवनिष्ठव्यावहारिकनीलादितादात्म्यस्य पार-
मार्थिकानुभवस्वरूपसमसत्तावनीलाभावान्न सिद्धसाधनम्, स्वप्नस्थावच्छिन्ना-
नुभवस्य शुद्धानुभवविषयतादात्म्याच्च न दृष्टान्तस्य साध्यत्रैकत्वम् ।

न च जडस्यापि तादृशानुभवविषयत्वादनुभवत्वशून्यत्वाच्च तद्दोष-
तादवस्थम्, अनुभवविषयत्वावच्छेदेनानुभवत्वशून्याविषयकत्वस्य साध्य-
त्वात् जडस्य चानुभवत्वशून्यत्वेऽपि यदवच्छेदेन तज्ज्ञानेऽनुभवविष-
यत्व यदवच्छेदेन तद्विषयकत्वविरहात् । यद्वा वेदान्तिन प्रत्यनुभव-
त्वाश्रयविषयकत्वमेव साध्यम्, चाक्षुषादिरूपस्य विषयत्वात्सिद्धसाधनम् ।
चाक्षुषानुभव पर व्यवसायोऽनुव्यवसायो वेत्यन्यदेवेति वाच्यम्, पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन साध्यमिद्वेदेष्यत्वात् । व्यवसायस्यापि पक्षनावच्छेदकावच्छिन्न-
तया तत्रानुभवत्वाश्रयस्य विषयत्वाभावात् । स्वप्रकाशपक्षेऽपि स्वविषयिण्या
एव बुद्धे स्वविषययापारजनकत्वमेव स्वप्रकाशत्वमित्यर्थाचीनमते
अनुभवस्याविषयत्वापत्तेः । नीलाद्यनुभवत्वावच्छेदेनानुभवत्वशून्यविषयक-
त्वाभावस्यास्मिन्कैरनङ्गीकारात् न सिद्धसाधनम्, योगाचारेण तु एकस्या एव
व्यक्तेरनुभवत्वनीलत्वादिम्बीकारेण यदवच्छेदेन नीलत्वाद्याश्रयविषयकत्व
तदवच्छेदेनानुभवविषयकत्व तद्बुद्धे स्वीक्रीति न वाच्यं (?) एव नीलाद्य-
नुभव स्वसत्तावनीलत्वादिससर्गयुक्तोऽनुभवत्वाद्, यो यद्विषयवानुभवस्त
तद्बुध्यनाधारणमस्य स्वसमानसत्तावससर्गवान्, यथाऽनुभवविषयकोऽनु-
भवोऽनुभववृत्तेरनुभवत्वरय स्वसमानसत्तावससर्गवानिति समान्यतो ध्यामि-
विज्ञानवादिनोऽभिमता ।

न चेदमप्रयोजकम्, बुद्धिविषययो सहोपलम्भनियमात् । न ह्यत्यन्त-
भिन्नयोन्महोपलम्भो नियतः, गवाश्वयो व्यभिचारात् । न च तुच्छानुभवे
व्यभिचार ज्ञानत्वशून्यस्यापि तस्य ज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम्; तुच्छ-

विषयवृत्तौ विकल्पस्वरूपेनानुभववानावान् नुष्ठद्विलक्षणविषयकज्ञानम्यवानु-
भवन्नादिति प्राप्ते, उच्यते, 'नाभाव उपपत्ते' इत्यादि । बाह्याना नीलादीना
ज्ञानव्यतिरेकेणानाव इतानुमानेन ज्ञानाद्भिन्नत्वेन प्रतीतेराव गृह्यमाण-
त्वात् । नीलाद्यर्थो न तद्विज्ञानमितो विज्ञानान्तरानुगतत्वाद्, यो यदल्पानुगत
स ततोऽप्यो, यथा ज्ञानिव्यंक्तेरिति प्रतिरोधाच्च । किन्तु व्यवहारदशायाध्याय-
द्वियागारित्वरूप नत्प्रमेय दागार्थस्य स्वानवैयर्थ्योन्निगिति पूर्ववदुपाधि-
प्रदर्शनाया । तदुक्तम्—तस्मात् ज्ञानानुगतम् । किन्तु बाह्यमन्वार्थोन्निगि-
कारित्वसन्तोपेनाऽप्यद्वैतश्रुतिदशाद् ब्रह्मरिति कल्पितो न परमार्थ सन्निति-
निश्चान्तस्य सुननमताद्भेद इति । तदय फलितार्थ —

वायेन नोपाधिक्तानुमाने उपायभावेन महोपलम्भ ।

माहृष्यतो वृद्धितदर्थभेद न्यूलार्थं नद्धे भयनोऽपि तुल्य ॥ इति ।

वाच्यत्वाद्युपाधिवृक्तमनुमानमिति व्याख्यातप्रायम् । सहोपलम्भनियमस्तु
विषयस्य ज्ञानज्ञाने उपायत्वात् । प्रमाया विषयमतिदृष्टत्वेन रूपग्रहेहेतुत्वेऽपि
यथा न रूपदादान्म्य न तथा विषयोपरागेराव ज्ञानग्रहाद्विषयोऽपि ज्ञान-
विषयोभवति । विषयनिष्पत्तिरिति ज्ञानमिति न्यायान् । तथा च सौनातिकेन
पृथिव्यादिकनृष्टयान्तगुराना स्थलावयविनरवान्पृथिवीकारेऽपि परमाणुसद्धान-
रूप एवार्थोऽङ्गीकृत, अन्यथा ज्ञाने विषयस्य प्रतिबिम्बरूपमाहृष्या-
नुमते । एव च स्थूलबाह्यार्थानङ्गीकारेण विज्ञानवादिनाप्यवयव स्वीकार्यम्,
साहृष्यगर्भानिवेयस्य विषयज्ञानया माहित्यस्य त्वयन्भुपगमात् । तस्य
भेदे विज्ञानुपनतत्वात् । न च स्वमज्ञानसत्ताक विषयमादाभ्यमेव मन्मते ज्ञाने
साहृष्यमिति वाच्यम्, तादाभ्यन्वीकारेऽपि तस्य ज्ञानसमाननत्तादृशत्वे
मानानावात् । एकस्मिन् ज्ञानस्वरूपे साहृष्यके नर्धविषयमाणा तादात्म्य-
स्वीकारेराव वदालिमने निर्वाहात्तन्नेऽनन्तज्ञानोत्पत्तिरूप्येन गौरवान् ।
न च तन्मद पि विषयमाणासन्नानामुत्पत्ते नाम्यमिति वाच्यम्,
अनारिधियनज्ञानस्यते तद्विषयमाणाभिरुत्पत्तरनुपगमादिति दिक् ।

एवमपि न सुनविरोध । व्यावहारिकनरत्नयैवान्भुपगमात्तस्य च
निष्पात्तविरोधित्वान् । नापि प्रमाया निश्चानामेव पदार्थाना मिध्यात्वस्य बोध्य-
तया धर्मिमाहृकमानविरोध, ताहृष्यत्वस्य धर्मिमाहृकमाननिष्ठत्वानुपजीव्य-
त्वात् । व्यावहारिकप्रामाण्यस्य च मिध्यात्वबोधकेनाप्यन्यसाराणादिति ।
तस्मान्दुक्तमनविरोधशङ्का मन्दैव परेषामिति म्यनमिति ।

अत्रापि वक्तव्यम्—किं प्रथमपक्षे साक्षात्त्विकव्यतिपादनं शूय
 वादनिराम आर्हान्बद व्यावहारिकव्यतिपादनं नाद्य साक्षिराम्ना
 त्विच्छनायाम्बदप्राप्यनभ्युपगमात् । शब्दत्रह्यराश्चात्राद्यत्वेन त्वदभिमतस्य
 साक्षित्वान्नाद्यारिचय पूर्वमवाभिहितवात् । स्वान्तरण तात्त्विकत्वस्य
 चाकिञ्चित्कस्त्वाज्ञानपदायस्य तरपि तात्त्विकवानभ्युपगमाच्च । नात्य
 शून्यवादिनापि तदभ्युपगमात् । वचनं हि मिथ्यात्ववक्षणं तरव लघुचन्द्रिका
 याम् अवश्यवृत्तं वनित्यादरित्वनालाकव्यवृत्तं सन् घट इत्यादिप्रत्ययाप
 पत्तरवाच्यं च शूयभावनानिबलत्वत्त्वं माध्यमिकं न स्वाक्रियं इति । अत
 पारमार्थिकमत्वाभिप्रायणं तन्मूत्र प्रवृत्तमिदं प्रथमं ज्ञापयन् । अतश्च
 तद्विरावतिराप्तमद्वैतवात् दुःखमद्वैत । एव विज्ञानवादनिराकराद्यत्वं
 पक्षेपि तरपि व्यावहारिकमत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं खण्डनगीशकारै—
 मातृन मत्त्वममत्वादिभिः प्रवहाराद्यपात्राणामष्टान्ति । ग्राह्यायामत्वं
 यागचाराद ममानम् इति च । तमनिरामायमयत्रिधाकारित्पन्पसत्वं
 मदप्रामाणिकं दाप दत्त्वा मूत्रायकव्रतस्य दुराग्रमात्रं ज्ञात् । प्रयुत यादृशं
 सत्त्वं विज्ञानवादिनिरभ्युपगम्यत तादृशगतमत्त्वप्रतिपादन एव मूनस्य
 नापद्यन् । नाभाव उपनधरित्यननं प्रपन्नमत्ताप्रतिपादनैव परमतस्य
 निवृत्तवात् । नाक्षतात्त्विकत्वस्य नूनं तमनदूषरावनानुपप्रासत्
 परमतदूषणपरस्य मूनस्य तमनापहृता स्वमतं वदन्तप्रमात्रप्रतिपादकं वन
 व्याननन्यायन्तमनुचिन्तवाच्च । एतन्मत्प्रति वाक्यप्ययत्रिधाकारि
 त्वादिप्रशङ्गा निरस्यन् । समन्तस्य समायात्तमवत् । धर्मिग्राहकमान
 विरतिपरिहारापात्रस्य पूर्वराद्यव मुनरापान इति च ।

व्यापिगच्छयुक्तातामर्षे तर्ककुतूहल ।

अतन्निवाद्यनापर्यं प्रतितापर्यमद्वय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽशः

एवं तावच्छ्रितरभिमतता यादृशायाम् परेषाम्
 कृत्वा तस्याभ्युपगममिदं रीतिनमन्निरस्तम् ॥
 मन्प्रत्ययं कथमिदं तथा शाब्दमार्गद्वयम्,
 तद्वाच्येभ्यः स्ववगम इति स्फापतेऽप्य विचार ॥

अभ्युपेत्य ह्यद्वैतव्योचनानुगुणान्द ययोक्तश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधेन तत्र
 तात्पर्यं नास्तीत्युक्तम्—

समस्यमाने शब्दार्थे मन्प्रत्ययं कथयति ।
 मनोरथोऽप्य मिव्यान्ववादिना परमार्थेन ॥

तत्र हि—द्वान्दोभ्योपनिषदि पशुप्रपाठके श्रुते—“श्वेतकेतुर्हन्तिषेण
 प्राण त ह पितोत्राच श्वेतकेतो वन ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यान्मत्सुलीनो नानूच्य
 ब्रह्मवन्धुरिव भवतीति ॥ स ह द्वादशवर्षं उमेत्य चतुर्विंशतिवर्षं सर्वान्
 वैदान्मोक्षं महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय त ह पितोत्राच ॥ श्वेतकेतो
 यन्तु सोम्येदं महामना अनूचानमानी न्दयोऽभ्युत्त तमादेशमत्राच यथाश्रुत
 श्रुते भदत्प्रभन्त मन्मविज्ञान विज्ञातमिति कथयन् भगव न आदेशो भवतीति ॥
 यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मय विज्ञात स्याद्वाचारम्भण विचारो नाम-
 देय मृत्पिण्डेव सत्यम् ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमय विज्ञात
 स्याद्वाचारम्भण विचारो नामदेय लोहमिलेव सत्यम् ॥ यथा सोम्यैकेन नक्षनि-
 कृत्तनेन सर्वं काश्यायम विज्ञात स्याद्वाचारम्भण विचारो नामदेय कृष्णाय-
 मन्मिलेव सत्यं सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ न वै नून भगवन्नन्त एतद-
 वेदिपुण्ड्रवेनददेदिप्यन् कथ मे नावच्यत्रिति भगवान्त्वैवमेतद् द्वितीति
 तथा सोम्येति होवाच ॥ सदेव सोम्येदमन्न आनीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक
 आहुरन्नदेवेदमन्न आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसत् सद्जायत ॥ कुतस्तु यन्तु
 सोम्यैव स्यादिति होवाच कथमसत् सञ्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमन्न आसी-
 देकमेवाद्वितीयम् ॥ तद्वैकत्वं बहु साम्प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत तत्तेज ऐक्यं
 बहुस्यान्प्रजायेयेति तदपोऽमृजत तस्माच्च त्र क्वच शोचति स्वदने वा पुरय-

स्तेजस एव तद्व्यापो जायन्ते ॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्य' स्या प्रजायेमहीति ता
 अत्रममृजन्त तस्माद्यत्र यत्र च वर्षन्ति तदेव भूयिष्ठमत्र भरत्यद्भ्य एव तद्व्य-
 घ्नाद्य जायते । तेषा स्रुत्वेषा भूताना भ्रौष्येव बीजानि सम्भवन्त्याण्डज जीव-
 जमुद्भिजमिति ॥ सोऽय देवदत्तं च हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेना-
 त्मानानुप्रविश्य नामरूपे व्याणरवासीति ॥ तेय देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव
 जीवेनात्मानानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ तासा त्रिवृत त्रिवृतमेकैकामकरोद्
 यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवतासिबृत्तिवृदेवैवा भवति तन्मे विजानीहीति
 यदग्ने राहित रूपमित्यादि ।" अस्यार्थ — अनूचानमानी साङ्गवेदाव्येतार-
 मात्मानम्मन्यमान 'अनूचान प्रवचने साङ्गोऽधीतो गुरोस्तु य' इत्यमरः ।
 आदेशमुपदेशाहं तन्मात्रगम्यमिति यावत् । 'तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्
 समित्पारिणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्' इति श्रवणात् । "आचार्यवान्पुरुषा वेद"
 इति वचनमागेन समानार्थं चेदम् । अप्राक्त स्वगुरु प्रति त्व पृष्टवान् ।
 द्यान्दमत्वाद् यस्तिस्त्रिचोऽपृक्ते" इतीडागमाभाव । एतेनोत्तरजन्यज्ञानस्य
 शास्त्रनियमाच्छब्दादेव ब्रह्मापरोक्षमिति निररतम् । विरतर गुरस्तात् ।
 तज्ज्ञानस्य वैकल्यात्प्रशनाभावमाशङ्क्याह—येनेति । येन श्रुतेन मतेन विज्ञा-
 तेन च अश्रुतममनमविज्ञात वस्तु । शब्दानुमानप्रत्यक्षैर्बिधिष्यान्वगतमपीति
 यावत् । श्रुत मा विज्ञातश्च भवति तत्पत्ननिष्पत्ते । ईश्वरज्ञानस्य सर्वज्ञत्वे
 हेतुवात् । तथा च योगसूत्रम्—'तत प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च"
 इति । तत्र ईश्वरप्रणिधानात्प्रत्यगात्माधिगम । अन्तरायस्य रागादेरप्यभाव
 इति तदर्थं । तस्मात्प्रकाराश्च "भक्तिविशेषादावजित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञान
 वैराग्यादिना' इति । अत एव भगवत्पादैरुक्तम्—'यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यती-
 तानागतविषय प्रत्यक्ष ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविद' इति । एतेन 'कस्मिन्
 भगवेति विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातम्भवति' इत्याध्वर्षणश्रुतिरपि व्याख्याता । अत
 एव बृहदारण्यकेऽपि— आ मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो भन्तव्यो निदिध्या-
 मितयो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्"
 इति । व्याख्यातश्च टीकाकारैः—'आत्मनो वै आत्मन एव अरे मैत्रेयि दर्शनेन
 श्रवणेन मत्या विज्ञानेन मात्तात्कारेण वाक्यार्थज्ञानेन युक्त्यनुचिन्तनेन
 निदिध्यामनेन सर्वं यत्किञ्चित्मात्तात्करणीय वाक्यादवगन्तव्यं युक्त्या
 चिन्तनीय निदिध्यामित्यत्र निखिल विदित मात्तात्कृत श्रुत मत निदिध्या-
 मित्यत्र च' न्यादिति शेष" इति । अथ वाचाया सामानाधिकरण्यामित्यादेश्च

निरावरिष्यमाणत्वात्तथा चात्मतत्त्वज्ञानं तु नस्तत्पदार्थवृत्त्यसाधारण-
घमाज्ञे निरवच्छिन्नप्रकारस्तावद्विशेष्यकबोध सम्भवतीति भाव । एक-
ज्ञानेन कथमन्यज्ञानमती दृष्टान्तमाह—यथा सोम्यति । एकेन मृत्पिण्डेन विज्ञा-
तेन यथा मुदन्नरमपि ज्ञायत । परमाण्वादेरप्रत्यक्षत्वात्पृथिवीपद स्थलपृथिव्य-
र्थकम्, मृत्पदञ्च पृथिवीपरम् । एकपदञ्च येन धर्मोण तदव्यक्तिप्रत्यक्ष तद्धर्म-
प्रकारक एव तद्धर्मावच्छिन्नव्यक्तिमानवाधो भवतीति सूचनार्थनिघारणाध-
रत्वपर्यवसानेन तस्य च सजातीयविषयकत्वेन तथा लाभात् । तेन चक्षु-
सयुक्तघटस्य वस्तुतः पृथिवीत्वेऽपि यदा पृथिवीत्वप्रकारक चाक्षुष तदा
पृथिवीत्वेन सकलपृथिवीग्रहणम्, यदा तु घटत्वेन तत् तदा घटत्वेन यावद्-
घटप्रत्यक्षमिति घटत्वप्रकारकचाक्षुषकाले घटाख्यपृथिवीज्ञानस्य यावत्पृथिव्य-
विषयकत्वेऽपि न क्षति । मृत्पदमित्यत्र पृथिवीपर मृत्पद पृथिवीत्वतात्पर्यं-
ग्राहकम्, मयट् प्राचुर्ये, ततश्च पृथिवीत्वजातेरेक्येन सजातीयव्यक्त्यन्तरसव-
लिनत्वरूपप्राचुर्यवाधेन समवेतत्वरूपतदर्थकतया समवायेन यत्र पृथिवीत्व
वर्तते तेषामेव प्रत्यक्षं न तु कालिकेन पृथिवीत्ववतो जलादेरिति भाव । चक्षु-
सयुक्तप्रतीयेन सम्बन्धेन यत्सामान्य गृह्यते तेनैव सम्बन्धेन तत्सामान्यस्य
तदाशयविशेष्यशास्त्रप्रकारकप्रत्यक्षहेतुत्वात् ।

ननु तत्प्रत्यक्षस्य यावत्तदव्यक्तिविषयत्वे किं प्रमाणमत आह—वाचा-
रम्भरा विकार इति । वाचा घटमानयेत्यादिवाक्येनारम्भण प्रयत्नस्तद्-
रूपो विकारो भवतीति । दृश्यते ह्येकघटे शक्तिज्ञाने देशान्तरीयघट विशिष्य-
शक्तिग्रहणस्यपि घटमानयेत्यादिवाक्यात् तदानयने चेष्टा, तथा च तत्र
प्रवृत्ति, तथा च तदानयनेच्छेति । तथा च तदनुकूलज्ञानमाक्षिप्यते तच्च
शाब्दमेव मानान्तरस्य तदानीमनुपस्थितत्वात् न च तच्छक्तिग्रह विना ।
स च तदानीं तदुपायाभावेन कालान्तरीयघटान्तरविषयकशक्तिग्रहकालीन
एवेति । अत एव विकारेति यत्नविशेषण कार्येण स्वाकाङ्क्षितकारणपर-
म्परात्तेपलाभाय सगच्छते । न तु तत्र शक्तिग्रहादेव शाब्दबोध स्यादत
माह—नामधेय मूर्तिकैव सत्यम् इति । मूर्तिकेत्येव नामधेय सत्य एव
पुनस्तद्विषयकशक्तिग्रह प्रमेत्यन विवाद । तथा च घटत्वादेरविशेषाच्छक्ति-
ग्रहविषयोभूतव्यक्तिविषयकशाब्दस्यापि प्रमात्वे बाधकाभावाच्छक्तिग्रहस्यैत-
द्विषयकत्व सिद्धम् । तथा चैतद्घटविषयकशाब्दबोध स्वविषयविषयक-
शक्तिग्रहमूलक घटविषयकशाब्दबोधत्वात्तद्घटशाब्दबोधवदिति पूर्वोक्ता-
नुमानेन शक्तिग्रहसिद्धावोत्सगिकन्वाह्याधवाच्च प्रमात्वमेव तस्येति । तथा

च यथा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या एकघटादिज्ञानात्सर्वघटादिज्ञानं तथात्म-
तत्त्वज्ञानात्सार्वज्ञम्, लौकिकप्रत्यासत्तिमात्रस्य ज्ञाने नापेक्षितत्वात् । क्वचि-
दलौकिकप्रत्यासत्त्यापि ज्ञानसम्भवादिति हृदयम् । सामान्यलक्षणानङ्गीकार-
पक्षेऽप्येकघटज्ञानेन सर्वघटज्ञानमस्त्येव । समानप्रकारकत्वस्य नियामकत्वेनै-
कघटविषयकज्ञानस्य यावद्घटविषयकत्वस्य तन्नानभ्युपगमेऽपि तच्छक्ति-
ग्रहादेवान्यघटशान्द्रादी हेतुत्वोपगमात्, फलस्योभयसाधारणत्वात् । एतत्पक्षे
तु मृत्तिकेति नामधेयमन्यव्यक्तेरिति सत्यमेव । अत उभयोरेकघटमात्रान्त-
तयैकघटशक्तिग्रहावपि तत्प्रकारीभूतघटत्वप्रकारकघटान्तरशाब्द उपपन्न ।
एवमन्यत्रापीति योज्यम् । एवमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि । लोहमणिपद सुवर्णार्थकम् ।
नखनि वृन्तनपदञ्चाय सामान्यपरमिति परेषामिवास्माकमपि ममानमिति
विभावेनीयम् । तस्माद् ब्रह्मज्ञानमिदौ कृतार्थतया पदार्थान्तराणां श्रवणाद्यभा-
वेऽपि तस्य क्षत्यनाधायकतया—

“एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत” ।

इति न्यायेनाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव राजदर्शने सत्यमात्यादिदर्शनं सिद्धमिति
व्यवहारः । तत्पक्षेऽपि गौणत्वावश्यकत्वादिति पुरस्ताद्विस्तरः ।

किञ्च परेषामुपादानज्ञानादुपादेयज्ञानमिति प्रतिज्ञानुरोधे नखनिवृन्तन-
पदस्य लोहपरत्वे लक्षणयावश्यकम्, मन्यथा नखनिकृन्तनस्यान्त्यावय-
वित्वेनानुपादानतया दृष्टान्तचानुपपत्तेः । तार्किकगणा तु तन्मात्रासाधारण-
रूपेणैव स्वावच्छिन्नव्यक्तिवोधस्य व्याख्यानसम्भवात्तस्य लोहसामान्यपरत्वम-
नावश्यकमेव । तदुक्तार्थदृष्टान्ततायास्तावतैव निर्वाहादिति रहस्यम् ।

यत्तु भाष्यानुसारि व्याख्यानं ‘येनाश्रुतं श्रुतमित्यादि’ सामानाधि-
करणवाचयामश्रुतमन्यत्सर्वं यदभिन्नश्रुतस्वरूपं व्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः ।
तथा चैकं सर्वस्याधिष्ठानमित्यर्थं प्रतिज्ञातं । तत्र मृत्पिण्डव्यतिरेकेण
तद्विकारो यथा नास्तीत्यादिदृष्टान्ता यथा सौम्येत्यादिना प्रतिपाद्यन्ते ।
मृत्पिण्डपदञ्च ‘मुख्यार्थैकैकपदयोगाद् भूमिरूपपिण्डायकम्, पिण्डपदं च स्थूल्य-
बोधकं मृण्मयपानापादानत्वयोग्यतालाभाय’ मृण्मयपदं च भूमिविकारमात्रा-
र्थकम् । तथा च भूमिविकारं सर्वं यथा भूमिं विना नास्तीत्यर्थं । भूमि-
विकारस्य च मात्रादेव वृत्तादावचनमिति भूमेविकारपिण्डस्य नानाविकार-
रानुपादानत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि भूमेर्नोपादानत्वं वेदान्तिनाम्, ब्रह्मण
एवोपादानत्वान्, तथाप्यधिष्ठानतावच्छेदकशुश्रूत्यादिव्यतिरेकेण ऋष्यादि

नास्तीति व्यवहारवद् भूमिविकारादिस्वरूपदशायामावृतावच्छेदकभूम्या-
दिव्यनिरेकेण तद्विकारो नास्तीति श्रुत्या तद्योक्तम् । एव च सर्वं मृष्मयमे-
कनल्पिण्डभिन्नविज्ञानस्वरूपमित्यपि वात्राया सामानाधिकरण्यम् । तत्र
हेतुमृत्तिकेत्येव मत्यमिति । मृत्तिका भूरिति गृह्यमाण यत्तदेव सत्यम्,
मृत्तिकाम्बरूपस्य मन्त्रत्वाभावात् । तदवच्छिन्नचिद्रूपस्य दृष्टान्तत्वघोदशया
मृदा विविच्यज्ञानाद् भूमिवत् ज्ञायमानत्वत्वन च प्रकारेण मद्रूपलाभार्थ-
मिति शब्दः । मनो ब्रह्मेतीत्यादौ ज्ञायमानत्वस्येति शब्दाद्यर्थत्वात् । आद्यर्थको
वति शब्दः, 'इति हनु प्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु इत्यमरात् ।
तत्रा च भूमिविकारस्य विचारदशया तत्स्वरूपमिव भूमिस्वरूपविचारदशया
मापि मिथ्या तत्कारणप-बोद्धवन्भूतान्त्व सत्यानि । तेषामपि स्वरूप-
विचारदशया तान्यपि मिथ्या, तत्कारणमव मत्यमित्याद्यर्थलाभः ।
तत्रनिवृत्तनपद चाग सामान्यपरम । आहमसिपदमपि सुवर्णार्थकम् । तयो-
विगणसंकेतपदसंकेतजातीयकम् । तदुपादान चैकजानीयत्वे सर्वपदोपादानत्व-
सम्भवाभावात्, इति शब्दस्तु तत्राप्युक्तरीत्या व्याख्येयः । मृत्तिकेत्येव सत्य-
मित्यादौ हेतुव्यवहारस्य विकारो नामधेयमिति । आरम्भणमत्र समवायि-
कारणजन्यत्वमुत्पत्तिर्वाचा वाङ्मान विचारासहमिति यावत् । तथा चो-
त्पत्ति मनाज्मनो वेति निरूपयितुमशक्यत्वादुत्पन्नभामान्यविचारसहमिति
भावः । तावताप्यनाद्यविद्यासाधारण्येन हृत्त्वनाभादाह—विकारो नाम-
धेयमिति । नाशादिविकृतियुक्त नाममात्र विचारासहमिति यावत् । अर्थे
नामाभेदासम्भवादसन्न इत्यादाविव मात्रार्थान्तरभावेन विचारसहत्वलाभः ।
तथा चोत्पत्त्यादिविकृतेस्तदुक्तस्य समगदुनिरूपकत्वादिना विचारासहत्वा
न्मिथ्यावमिति निर्विकार ब्रह्मैव सत्यमिति दृष्टान्तोपपादक वेनोक्तमपि
दार्ष्टान्तिकस्योप्युपपादकमिति दिक् ।

अत्रेद वक्तव्यम्—येनाश्रुत श्रुतमित्यादौ वात्राया सामानाधिकरण्य-
मित्यत्र मानामाव । तथाहि भवता मिय माकाङ्क्षममानविभक्तिकपदत्वरूप
चतुर्धा सामानाधिकरण्यम् । अस्याम भिन्नसत्ताकयो तादात्म्यवाचकाकाङ्क्षा-
घन्ति यथेद रजनमित्यादाविदमशस्य व्यावहारिकी सत्ता रजनस्य तु प्राति-
नामिकीति भिन्नसत्ताकत्वम् । वात्राया वाच्यमानतादात्म्यापन्नचित्ताधिष्ठानस्य
वाचकाकाङ्क्षाघटित्त यथा स्याणु पुनानित्यादौ स्याणु पुरपत्वेन ज्ञात
इति स्मरणां पुरुषतादात्म्यस्य वाद्यविपत्त्वान्, वाच्यमानपुरुषतादात्म्यो-

पलत्तितस्थागुरुत्पाधिष्ठानस्य प्रतीने । स्थागुव्यतिरेकेण पुमान्नास्तीति पुसो मिथ्यात्वप्रत्ययान् । विरोपणविशेष्यभावे समानसत्ताकयोस्तादात्म्य-
बोधकाकाङ्क्षाघटित यथा नीलमुत्पलमित्यादौ गुणगुणिनोर्द्वयोरपि ध्यावहा-
रिकसत्तावत्त्वात् समानसत्ताकत्वम् । अन्भेदेऽप्यण्डार्थबोधकाकाङ्क्षाघटित
यथा तत्त्वमसीत्यादौ । एवञ्च स्थागो पुत्पतादात्म्याभावस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धत्वेन स्थागु पुमानित्यादौ वाचाया सामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि
प्रकृते द्रष्टृस्वल्पव्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावस्य प्रमाणान्तरादसिद्धतया तदभ्यु-
पगमे किं बीजम् ? श्रुतिशब्दादेव मिथ्यात्व हि सप्रति प्रतिपिपादयिपिनम् ।

न च प्रकारान्तरेण सम्भवद्वयाख्याका अश्रुतादिशब्दा उक्तसामाना-
धिकरण्ये पर्यवसाययितुं शक्यन्ते । परिशेषकप्रमाण्यानवतारात् नामाना-
धिकरण्यान्तरापेक्षया गौरवाच्च । अतः सर्वस्यैकमधिष्ठानमिति रिक्तवच ।
एव मृत्पिण्डव्यतिरेकेण तद्विवारो यथा नास्तीत्यादिदृष्टान्तपरत्वेन यथा
सोम्येत्यादेर्व्याख्यानमप्युक्तम् । उभयमप्रतिपन्नस्यैव दृष्टान्तत्वान् ।
भवदुक्तार्थस्य च श्वेतकेतु प्रत्यसिद्धत्वादन्वयोपदेशवैयर्थ्यात् । दृष्टान्तस्यैव
पितृवचनप्रामाण्येन प्रतिज्ञाया एव तेनानुमन्तुं शक्यत्वात् । शङ्काकल-
ङ्कस्य तावन्मात्रेण निवृत्त्यसम्भवात् । दृष्टान्तानुसारेणैव प्रतिज्ञाया नेयत्वात् ।
तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रैः—“सर्वत्र हि दृष्टान्तोपादान साध्यप्रतिपादकस्य
वाक्यस्य तात्वर्थाभिध्यक्त्यर्थम्” इति । मृत्पिण्डद्वयाख्यानमप्युक्तम्—
भूमिर्हि महापृथिवी वा तत्रातायमान वा ? नाद्य , अस्यावयवित्वेन तद्विवार-
रम्यः प्रसिद्धे । नान्त्य, एकवदस्य मुख्यार्थत्ववैयर्थ्यात् । घटोपादानपृथिव्य-
पेक्षया पटापादानपृथिव्या मुख्यत्वे मानाभावान् । मृण्मयमात्रोपादानत्व-
योग्यत्वमपि पिण्डपदव्यतिरेकेणापि सिद्धमेव । पृथिवीत्वस्य तद्योग्यतावच्छे-
दकत्वेऽस्थूलपृथिव्यामपि तत्त्वत्वात् । वपालत्वादेस्तथात्वे तु स्थूलपृथिवी-
त्वावच्छेदेनापि तदभावान्मृण्मयपदस्य भूमिविकारार्थत्वमप्यसाधीय ।
‘मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ताच्छादनयो’ इत्यत्र भाषायामित्युपादानसामर्थ्येन
दृष्टसि विकारे मयटो दुर्लभत्वान् ।

नन्वेवमानन्दमयाधिवरणे आनन्दमयशब्दे ‘विकारे मयद्’ इति भगव-
त्पाद् व्याख्यानमङ्गत म्यात् । अत्रमयप्राणमयमनोमयेषु “इत्थञ्चदृष्टसि”
इति सूत्रेण विकारार्थे मयट् सम्भवेऽप्यानन्दमयेत्यत्र तदसम्भवान् । अत एव
विकारशब्दाप्रेति चेत्, “प्राचुर्यान्” इति मृण्मयतो वेदन्यासत्त्वाप्यवनेवाशय ।
उभयमन्भव एव प्रायपाठस्य निर्णायकत्वादिति चेत्, अत्र मनोरमावृत्तः

ननु प्रवृत्तेऽपि तथैव व्यात्ययमिति चेत्, आस्ता कथञ्चिन् । प्रकृतमनुग-
राम । भूमिविकार सर्वो यथा भूमिं विना नास्त्येत्यस्य दृष्टान्तार्थत्व सर्वस्यैव
मधिष्ठानमिति प्रतिज्ञाया कथमुत्पत्तिः ? जलादिविकारपु जलादरेवाधिष्ठान
त्वपयवसानाद् भूमिविकारे भूमरधिष्ठानत्वात्, ब्रह्मैव सवाधिष्ठानमिति
प्रतिज्ञाविरद्धत्वाच्च । न च भूम्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वाद् भूमेर्ना
धिष्ठानत्वमपि तु तदवच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, अधिष्ठानज्ञानन तत्कार्य-
ज्ञानप्रतिज्ञाविलयापत्तेः । एतेन यद्यपि भूमिर्नाधिष्ठानमित्यादिवमपि निर-
स्तम् । अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्त्यादिव्यतिरेकेण भूम्यादिविरहस्य कथञ्चिन्
प्रमिद्धावप्यधिष्ठानतावच्छेदकभूम्यादिव्यतिरेकेण तद्विकारो नास्तीत्यस्य
प्रथममनिरुचयादवच्छिन्नब्रह्मापादानत्वसिद्धयनन्तरमेव भूम्यादेरधिष्ठान
तावच्छेदकत्वस्य नवच्छिन्नकल्पप्रत्वात् । शब्दस्वारस्येन स्वाभिमतार्थानय-
नस्यैवेदानामुपक्रान्तत्वात् । अत एव सर्वं मृण्मयमेकं मृत्पिण्डाभिन्नविज्ञात-
स्वरूपमिदमपि बाधाया सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् ।

यत्तु मृत्तिका भूमिरिति गृह्यमाणं यत्तदेव सत्यमिदं यदि तदसन्,
मृत्तिकात्वेन गृह्यमाणत्वस्य मृत्तिकायामेव सभवेन मृत्तिकास्वरूपस्य सत्य-
त्वानाक्षेपात् । मृत्तिकास्वरूपस्य सत्यत्वाभावादेव न तथेति चेत्, तदसत्य-
त्वामिच्छे । अत एव दृष्टान्तत्वभीदशया मृदवच्छिन्नचिद्रूपस्य मृद्विचित्त्वे-
नाज्ञानाद् भूमित्वप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपेण चिद्रूपलाभार्यमिति शब्द इति
सावद्यन् । तथापि मृत्तिकात्प्रकारकज्ञानविषयत्वस्य यद्यपि घोडा गृहीतं तत्रिष्टु-
स्यैव सत्यत्वस्य शब्दशेषविषयत्वान् तादृशरूपेण चिद्रूप भामन इति तु
भवतामेतन् कल्पनं नात्तश्रुत्वैव प्रमाणान्तराभावात्पदार्थत्वाभावाच्च । इति
शब्दा ज्ञायमानत्वार्थक इत्युक्तम् । 'मना ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादौ ज्ञाना
र्थकपदान्तरमभिव्याहारस्यैव तथात्वान् । 'नमादमुं नारद इत्यवापि स'
इत्यादौ तथैव दर्शनान् । ज्ञानाकारपरामर्शकस्येतिशब्दस्य परामर्शनीयज्ञान
स्वरूपवर्तिपदजन्यबोधप्रकारकव्याहृतत्वान् । आद्यत्रैकेतिशब्दाश्रयमूलक-
व्याख्यानमपि पूर्वोक्तव्याख्यानवदेव सदापम् । यद्यपि मृत्त्वित्येव सत्यमि-
त्यादौ हेतुर्वाच्यारम्भणमिन्यादीति, तत्र, हेतुपूर्वमेव साध्यनिर्देशस्योत्सर्गि-
कत्वात् प्रथमं हेतुनिर्देशस्यानावाञ्छनाभिधानत्वात् । 'वाङ्मात्रविकारा-
मह्मि यथोऽयमुक्तं सर्वोऽमना बोधव्यतिरिचि पक्षद्वयव्यनरदापाणामवश्य
माभावात् वस्य पुरं म्याप्यन्वान्' ।

तत्त्वनादिमात्रारूपेण मिथ्यात्वलाभाय विचारो नामप्रेयमितीति, तच्चिन्त्यम् तेनैव भावनादिना इष्ये मिथ्यात्वमिदो वाचारम्भणमित्यस्यो-
त्पन्नमद्गुणमित्याशेषत्वेन भवद्ब्याप्त्यानस्य वैयर्थ्यपित्ते । गोपनीवर्दन्या-
येन त्रितीयभागा-नादिमात्रपर इति चेत्, तदस्य, सकोचस्यागतिक्रान्ति-
त्वात् । मद्गुणान्याने च कस्यचित्यदस्य वैयर्थ्यमद्गुणादेरभावाद् । वाचित्यन-

‘वशि भागुरिरन्नापमवाप्यारूपसंगयो ।

आप-दैव हन्ताना यथा वाचा निशा दिशः ॥’

इति टागमभवेऽप्यारारगस्य प्रयोजनभावात् । मद्रोत्या तु तृतीयान्त-
त्वेनापिसारार्थलाभेन प्रयोजनवत्त्वाद् वैयर्थ्याभावमात्रापेक्षया च तस्याभ्य-
न्तित्वात्, वाचवशान्मात्रार्थान्तरभावेऽपि गौणस्य दृष्टारितत्वात्, अनन्त
इत्यादिनामात्रार्थान्तरभावेऽप्यमानान्तरविग्रहाच्च । एतेन “यो विचारः
न वाचारम्भण वागवत्त्वमनमुच्यते पर नामधेय नामभावात् नार्थः” इति
कदाचनकमपि निरस्तम्, उद्देश्यत्रिवेद्ययोर्वैपरीत्याच्चेति दिक् ।

यत्तु भामह्यामृतम् “शुक्लो ज्ञानाया रूप्य ज्ञात भवति ना हि तस्य
तत्त्वम्, एव ब्रह्मज्ञानात्मकं ज्ञान तद्वि तस्य तत्त्वमिति”, तदपि चिन्त्यम्,
शुक्तिज्ञान हि इदन्त्वेन शुक्तित्वेन वा ? नात्र अधिष्ठानत्वप्रयोजकतादृशप्रह्य-
ज्ञानान्येदानोमति मत्त्वेन सर्वज्ञानान्तरेऽपिपत्तो चानुभवविरोधात् । नान्यः
तस्य प्राप्तेनारोप्यज्ञानाननुगुणत्वात् । शुक्तिरव धमितावच्छेदकीदृश्य
रजतारोमोपपत्ते । अत्रा सर्वाधिष्ठानमित्यस्य मिथ्यामिथ्यात्वसिद्धवधीनत्वाच्च ।
रजतमनुनराम । यत् विष्णुपुराणे—

वा भवानिति निर्देशो वाचारम्भो ह्यनर्थकः,
निश्चिदा दारुमद्भातो रचना स्थितिसुस्थिति ।
अन्विष्यता रूपश्रेष्ठ तद्भेदे शिविका त्वया,
एव द्युशलाकाना पृथग्भावे विमृश्यताम् ।
क्व यात च्छरमित्येव न्यायस्त्वयि, तथा मयि ॥

इति वाक्ये वाचारम्भणपदमस्मद्ब्याप्त्यान एव समञ्जसम् ।

“यदाने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुस्व तदपा मत्क्षणा तदतस्या-
पांगा’दाने रश्मि च वाचारम्भण विचारो नामप्रेय श्रीणि क्वाणोत्वेव सत्यम्”

इत्यादिवाक्येषु त्रिवृत्ताभ्यादिस्वरूपस्यात्रिवृत्ततेजोवत्स्वरूपव्यतिरेक्या
विचारामहत्वमुक्तं वाचारम्भणमित्यादिशब्दैः, तदप्यस्मद्रीत्यैव सगच्छत
इति, तच्चिन्त्यम्, सर्वत्र तच्छब्दानामेकार्थकत्वाभावेऽपि दोषाभावात्,
भवद्व्याख्यातार्थम्यापि तत्रानुपपत्तेश्च वाचारम्भणशब्दमात्रेणैव निरर्थक्य-
लाभे निरर्थकपदस्य निरर्थकत्वापत्तेः ।

न च तत्तात्पर्यस्फुटीकरणार्थमेव तदिति वाच्यम् ; तथापि त्वद्रोत्या
भवत्पदार्थस्यैव तव मिथ्यात्वस्य वाच्यतया निर्देशस्य तत्प्रतिपादनानर्हत्वात्
निर्देशमिथ्यात्व प्रतिज्ञाय शिविकादेमिथ्यात्वप्रतिपादनम्याभुक्तवान्तत्वा-
पत्तेश्च । किञ्चानर्थकपदे तत्पुरपो बहुव्रीहिर्वा, नाद्यः ; कश्चिदस्याधिकत्वा-
पत्ते । नान्य, तदर्धस्यैव मिथ्यात्वप्रतिपादनापत्या युक्तनिर्देशस्य तदसिद्धे ।
ततश्च वाचारम्भणपदतात्पर्यप्रकाशनार्थत्वस्य भङ्गप्रसङ्गान् यथास्थानञ्च
विस्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

वाचारम्भणश्रुत्यर्थः ॥ अपि च “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः कथं
तत्र तात्पर्यम् । ईश्वरारस्य ब्रह्मैकमेव न द्वितीयमित्यर्थकत्वेन घट्टमानोपाध्यायै-
व्याहियानात् । यत्वेकपदेन सजातीयजोवादिभेदनिषेधे तस्य स्वान्यदून्यत्व-
रूपकैवमार्यकत्वेऽपि भेदनिषेधवाक्यान्तरोपादानाद् गोबलीवदंग्यायेन
स्वान्येत्यस्य जीवेश्वरादिरूपस्वान्यपरत्वावधारणादेवकारस्यापि प्रकृते
पृथिव्यादिस्वान्यतादात्म्यदून्यबोधकत्वेन विशेषणभूतस्वगतभेदनिषेध-
बोधकत्वम् । अद्वितीयपदे तु तत्पुरपोपगमे द्वितीयभिन्नत्वेन बोधः स्यात्,
स चायोग्य किञ्चिदपेक्षाद्वितीयपदस्य तत्रापि सत्त्वात् । तेन न विद्यते द्वितीयं
यत्रेति बहुव्रीहिरैवेति द्वितीयपदस्य विजातीयद्वितीयपरतया विजातीयद्विती-
यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिषेधेऽर्थात्तादृशद्वितीयस्य भेदनिषेधः । तदुक्तम्—

“वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षान्तरारसजातीयां विजातीयशिशलादितः ॥

तथा सद्बस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

एवावधारणाद्वैतप्रतिषेधैरिदं त्रिभिः क्रमाद् ॥” इति ।

द्वितीयपदस्य सजातीयद्वितीयपरत्वे त्वद्वितीयपदस्यैव भ्रमजातीय-
भेदप्रतिषेधकत्वम्, एतरद्भेदद्वयं तु एकपदैववाग्योरेव प्रतिषेध्यम् । यद्वा
द्वितीयपदस्यैव भेदत्रयनिषेधकत्वं भेदभेद (?) मात्रस्य द्वितीयत्वात्तेनैव
द्वयमात्रस्य निषेधमभावादेवादिपदद्वयमद्वौचशङ्कापरिहारायेति ।

अत्रेदं वक्तुं यम्—भेदत्रयमेव कुता निर्गतं मजातोऽविज्ञानीयभेदवत्
 तद्गतवर्त्मप्रतियोगिभेदान्तराणामपि समवायम् । अथ तद्भेदो भेदत्रय एव
 कथञ्चिदन्तर्भवति चेन्न हि भेदत्रये क पक्षपातः । भेदनिषेध इत्येवोच्यताम्,
 अतो पदत्रयनार्थक्याय भेदत्रयमेवोद्भावयत सत्यमेव भाष्यावादिष्व "सदेव
 सौभेदता आसीद्" इत्यतदर्थमेव भेदान्तरकृतो न कल्पय । किञ्च एव-
 कारेण भेदनिषेधो वक्तुमशक्यः । समभिध्याहृतयत्पदार्थस्यैवकारार्थकदेशेऽ-
 न्यान्याभावे प्रतियोगितयान्वयन्नदन्त्यपदार्थ एव न तादात्म्यादिव्यवच्छेदन्या-
 न्वय इति नियमाद् ब्रह्मण एव भेदे प्रतियोगितया व्यवच्छेद विरोध्यतया
 चान्नयामन्मवात् । एकशब्दस्य समभिध्याहृतवकारस्य ब्रह्मैवेत्यन्वयकल्पने
 गौणत्वात् । भेदेवेत्यत्र मच्छब्दान्तरमेवकारान्तरस्य श्रूयमाणत्वाच्च ।

किञ्च स्वान्यत्रयं ब्रह्मैतद्युक्त्वा कथं तद्भेदनिषेधः ? न च विशेषणोऽपि
 निर्मितान्वयादिति वाच्यम् विशेष्यवाच्य एव तथात्वान् । सविशेषणो हीति
 न्यायस्य वाच्यमिति न्यात् । एव स्वभेदनिषेधस्य स्वस्मिन् निवृत्तता तद्वैयर्थ्यं
 तद्गोचरेऽप्यन्त्यसाक्षतिश्च । जीवादे ब्रह्मानाश्रितत्वनाभेदस्माकमेवेष्ट-
 निवृत्तिश्च । ब्रह्मप्रतियोगिभेदवत्त्वेनोपस्थितता वा ब्रह्मनिष्ठभेदाप्रतियोगित्व-
 बोधस्य चाश्रितत्वाच्च । ब्रह्मनिष्ठभेदप्रतियोगित्वमपि पूर्वज्ञानेन विपर्ययकृत-
 त्वान् तत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वं त्रिभेदप्रतियोगित्वनियमात् ।

न च तत्र त्रयस्य व्यावहारिकभेदविपर्ययकत्वात् पारमार्थिकभेदनिषेध-
 षोऽविशेषित्वेनेति वाच्यम् तात्त्विकत्वातिरिक्तव्यावहारिकत्वस्याद्याप्य-
 निवृत्तत्वात् । भेदत्रयस्य व्यावहारिकभेदविपर्ययकत्वे निवृत्ते श्रूयता पारमार्थिक-
 तदन्तर्भावोपपत्तन्मन्वे च भेदत्रयस्य व्यावहारिकभेदविपर्ययकत्वनिरसन्यो-
 त्प्रयान् पारमार्थिकभेदस्य स्वस्मिन्नेऽप्रनिवृत्तता तदभावो बोध्यत इति
 वक्तुमशक्यत्वात् । न च पारमार्थिकत्वेन व्यतिकरणपरमेष्ठावच्छिन्नप्रति-
 योगिक एव भेदनिर्णयः कोऽयत इति वाच्यम्, पारमार्थिकत्वमुत्प्रतियोगिता-
 व्यतिकरणपरमं स्वरूपनापीदानो नमिद्वत्वात् । अत एव भेदे पारमार्थिकत्व-
 निरोधोऽप्यनाशक्यः । शब्दादनुपस्थितस्य पारमार्थिकत्वस्य शब्दे निषेध-
 प्रतियोगितया चान्वयवशात्सम्भवात्तद्विशदोपत्वस्यैकादिपदज्ञानजन्यतावच्छेद-
 कतया स्वाप्यकलुप्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु एकपदेभेदेऽपि तद्भेदोऽन्तरेऽप्यपि तदुक्तं व्याख्यानं
 न युक्तम्, गोविन्दोऽन्त्यापेन सकोचो ह्यगतिकगतिः, मङ्गोऽन्त्यावावविशेष-

१ नपि—क । २-२. नाति—क ।

रूपन्वात् नवोपानेकादिपदाना पदान्तरवैयर्थ्यानापादकव्याख्यानस्यैव सुत्त-
 त्वात् । एके मुख्यान्वयेदला ' इत्यमरोक्तेरेवपन्नस्य सुव्यापकवात् । विने-
 परानान्नैवकारस्य 'अयोगान्वय'द्वेषपरता सुव्याख्यानविचारिदलान् ।
 विनेपताव-छेदकस्यैकव्यस्तितानवृत्तिरिति चेति चेतिरिहात् । न हि विने-
 परानगर्भैव-तारस्य' द्विष्यताव-छेदकावच्छेदेन विनेपरानायोग-नव-छेद-
 दोषकत्वे विनेपताव-छेदकविशिष्टवृत्तीना दान्त्वमनेचिन् । गोत्र
 गोत्रत्वैवेत्यादी तदभावात् । मूरयत्व-च ज्ञानादिमत्तैव, तच्च जीवनापारण-
 मिन्येवकार । जीवानाञ्च सुप्रतिप्रलयादी ज्ञानव्यभिचारः । एवञ्चाप्यज्ञानस्य
 निजव्यस्तिति । अद्वितीयमसहायनद्वेषपरतावाच्यैवापानपि तदन्वयव्यति-
 रेकाननुविधादिज्ञानादिमत्त्वात् । 'असिद्वितीयोऽनुसत्तार पापवन्' इत्यत्र
 द्वितीयपद सहायापकानानि महाभाष्यदर्शनात्, अनुसत्तारनेवेति कैयटेन
 व्याख्यानाच्च । अन एव "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिना यदाभुताप्यंत्व
 नास्तीत्यभिप्रायस्य 'तथापि विप्रतिपिद्धार्था भवन्ति । एक एव रद्वोऽप्यन्ये न
 द्वितीयः' इति निरुक्तकारैरुक्तम् । 'द्रष्टव्यं क निर्गुरा निर्विग्रहम्' इत्युक्त्वा
 "एको रद्रा न द्वितीयाऽवतस्ये" इति कार्यत्वरटे उक्तत्वाच्च तयोस्ममानाप्यं-
 कत्वात् । "एव एकाश्रिताया भगवात्तत्तदृशः परो नास्ति" इति श्रुत्यन्तर एव-
 वकारादिपदाना तात्पर्यस्य व्याख्यानाच्च । अन्यथा तत्तादृश्यस्य विशेषभ्रात-
 योगितावच्छेदकत्वेनाभिधानवयव्यापत्ते । अन एव द्वान्दोग्ये सारापनीयाः
 पठन्ति—'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याणि सन्भूतानि ब्रह्मान्ज्येष्ठ दिवमानतान ब्रह्म
 भूताना प्रथमे तु यज्ञे तन हति ब्रह्मणोऽर्पादितव्य' इति । वीर्याणि सृष्ट्यादि-
 र्पाणि, अनन्वसाधारतानया तथा पराङ्मत्वोक्तिः । ब्रह्मैव ज्येष्ठं वारण
 देया तादृशानि सृष्टानि सम्पन्नानि ज्येष्ठं नित्यं दिव शानम्, ज्येष्ठेभवि प्रथमं
 कः । आततावत्थाश्रयत्वपरम्, भूतपद अन्यमात्रोपलक्ष्यं भूधातोरसत्य-
 यकत्वान्यापि स्वोकारात् । घटादीवपीठवस्तु वत्सुं दर्शनार्थं वेदन् । तन्नाइ
 ब्रह्मसदृशं विमपि नास्तीति धर्तुधं चरत्स्याप्यं । अत एव शाखान्तरे अन्य ।
 'न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते न तन्मभश्चाभ्यविकश्च दृश्यते' इति ।
 अन एव च 'अपि चानन्ययोगेन भक्तिरभ्यभिचारिणी' इति गीतावाक्यव्या-
 र्याने 'नान्यो भगवता वासुदेवात्परोऽस्ति, अनः स एव नो गतिः' इत्यादि
 भगवत्पादेरुक्तम् । अन्यथा पीनरक्त्यापत्ते । अन एव "नयमद्धा नकिरन्व-
 स्त्वावानिति" श्रुद्धमन्त्रेऽपि तत्तदृशोऽन्यो नास्तीति स्पष्टं नुक्तम् । अन एव
 सनन्तुजातदान्यम्—

न मादृशे निष्ठिति स्ममन्द न चतुया पश्यति कश्चिदेतन् ।
नतोपयासो भनमा हृदा च य एत विदुग्मृत्मान् भवन्ति ॥

भगवद्गीतासु—

“निनामि लोकांश्च जगच्चरन् न्वमन्त्स पूजयन् गुरुरर्गैरनु ।
न त्वमनोऽन्वन्मन्त्रिण कृताज्जो नोनदरे व्यप्रतिमप्रभावे” ॥ ८३ ।

किञ्च मद्व मन्वदमन्न आमावकमवात्रिनाम् इत्यवदमिति
स्वप्नस्वरूपिणस्य ब्रह्मण नदिदनेन निर्देश ।

न च त्वन्मते मत्त्वस्य सामारण्यात्कथं गत्वचनं ब्रह्मैव ग्राह्यामिति
वाच्यम्, “यद्यन्तु भगव. न आदगो भदति” इति तस्यैव श्वनकृतुना
पृष्टत्वात्, श्रेष्ठे प्रत्यक्षान् इदं मवमामोदित्त्वन्वयस्य स्पष्टत्वात् । “असदवदन्”
इत्यादिनामत्वेन कारणस्यैव कथनिष्पन्नात्त्वेन सिद्धान्तेऽपि सत्त्वेन तस्यैव
कथनस्य युक्तत्वाद् । तत्र त्वन्मतेऽप्यन्वयमत्त्वनिषेवा दुर्वच ।

जीवो ब्रह्म विदुद्वा चिद्विभागश्च तयोर्द्वयो ।
अविद्यानचिनायोगं पठन्माकमनादप ॥

इति भवदभ्युपगमान् । मन्मते त्वाकाशादीनां नित्यानां तदा सत्त्वस्वी-
कारान् । अतश्च जन्पद्रव्यमत्त्वमेवैवकारव्यावर्तनम् । अत एव “आत्मा वा इद-
मत्र आमीनात्यत्रिश्चन मिपदिनि” श्रुत्यन्तरे एवकारार्थप्रद्वर्जनपरोत्तरवाक्ये
मिपदिनि “नाशप्रतिशोषिरुन्ध्यावृत्तिप्रतिशोषिद्वर्जन मिपदित्यस्याप्यामीद्”
इति व्याख्यात तु भाष्यादिदृष्टं चिन्त्यन्, प्रमाणाभावेऽपि स्वपत्तवाननामान-
विश्वम्भित्वात् । द्वितीयस्यामीदित्यस्य प्रयोजनाभावाच्च ।

यत्त्वस्येऽप्याकृशनामत्त्वावस्थायाभिद सद्रन्वचरूपण नामीदिति “सदे-
वेदमत्र आमीद्” इत्यन्वयः, अत एव प्रागुक्तं. कारणान्मनेव कार्यस्य
सत्त्वं । “सदेवेदमत्र आमीद्” इत्यादाविदन्वदगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन
मामानाधिक्यवादिनादि भाष्याद्वानुक्तम् । न चैव सदन्वत्वेनामत्त्वोक्तादपि
मदनिभत्वेन मत्त्वं स्यादेवेति वाच्यम्, उक्तश्रुत्या मदन्यत्वेनैव रूपेण
मिथ्यात्वबोधः । नदमिदत्त्वरूपेण मिथ्यात्वबोधस्य श्रुत्यन्तरेणानुमानादिना
च मविद्यति । इत्यमन्वय केनचिद्द्वेगा मिथ्यात्वस्योक्तश्रुत्या मिथ्यैवात्माक
कृतार्थत्वादिति, तच्चिन्त्यन्, मदन्यमानेऽग्रनत्वाभावस्य जीवादिनत्वेन बोध-
यितुमनवन्वात्तेना मदन्यत्वं नेत्युक्तो वाद् तस्य सुतरामेव वदायानात् । न च
कार्यस्यैव सदन्वत्वाप्रज्ञानमत्त्व वाच्येन इति वाच्यम्; अविद्योच्छेदजन्यो-

च्छेदप्रतियोगित्वरूपस्याविद्याकार्यत्वस्यानादिष्वपि भवताभ्युपगमात्, कार्य-
पदस्यात्राभावात्, दृश्यमात्रेऽपि मिथ्यात्वसिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतः कार्य-
मानेऽग्रकालासत्त्वस्य प्रतिपत्तावपि न मिथ्यात्वसिद्धिः । ध्वसप्रागभावकाले
प्रतियोग्यसत्त्वस्य मयाप्यभ्युपगमात् । प्रतियोगिकालावच्छेदेन निरवच्छिन्न-
विशेषणतया वा स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वेन
तस्यैतावताप्यनिष्पत्तेः ।

यत्तूक्तमग्रकालीनासत्त्व तत्कालोन्ननिषेधप्रतियोगित्व वा नोक्तशाब्द-
धीविषय, किन्त्वदमभिन्नमग्रे यदासीत्तत्सदेकमेवाद्वितीयमित्युद्देश्यविधेय-
भाव । अग्रे सद्गुवादेनाखण्डसद्वितीयादिविधानेनाग्रे सत्त्वेनानूद्यमानस्याखण्ड-
सद्वितीयस्यैव विधेयत्वम् । तथा चावान्तरतात्पर्येणाद्वितीयादिपदैः सदन्व-
सामान्यमिथ्यात्वबोधः । न चैवमग्रकालावच्छेदेनैव मदन्वसामान्यनिषेध
स्यादिति वाच्यम्, यदग्र इदमभिन्नमासीदित्यत्रैव तदन्वयेऽद्वितीयादिपदबोधे
सदन्वनिषेधेऽग्रकालानन्वयात् । न चैवमग्र आसीदितिपदाना निषेध-
वैयर्थ्यम्, सदेकमेवाद्वितीयमित्यत एवाभिमतमिथ्यात्वसिद्धेरिति वाच्यम्,
अग्रेऽसदेव कार्यस्य स्वरूपगिति शून्यवादननिषेधार्थत्वात्, सदेकमेवाद्वितीय-
मित्युक्तेर्घटादेः सत्त्वभ्रमवता विरोधभ्रमनिरासार्थं तात्पर्याविषयस्याप्यग्रह
इत्यादेरुक्तत्वात् । न चैवमप्यद्वितीयाभावस्य^१ कालिकव्याप्यवृत्तित्वालाभात्
मिथ्यात्वसिद्धिः । पूर्वोत्तरकालीनाभावसिद्धयैव तत्पर्यवमानादिति वाच्यम्,
सद्रूपे प्रतातस्य द्वितीयाभावस्य परिच्छेदकावाङ्क्षायाः सङ्कोचकमानाभावेन
सर्वकालस्यैव परिच्छेदकत्वकल्पनात्, एवकारावृत्त्याद्वितीयाभाववदेवेत्यन्वये
यत्र विशेष्यनावच्छेदकं तत्र विशेषणायोगव्यवच्छेद इति देशिकव्यापकत्वधिय
प्रकृतेर्विशेष्यनावच्छेदकविशिष्टव्यक्तरेकमात्रतायाः वैयर्थ्यात् । यदा सद्रूप
तदासद्रूपं तदाद्वितीयाभाव इति कालिकव्याप्तिमाश्रित्य वा व्याप्यवृत्तित्व-
लाभादिति तदपि चिन्त्यम्, आसीदित्यस्यानुवादवाक्यान्तर्भावेऽपि तदन्त-
र्भूतस्य सत्पदस्य विधेयसमर्पणवाक्यान्तर्भावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । यत्त-
त्पदाध्याहारेण वान्यद्वयकल्पनस्यापि निर्मूलवात्सङ्कोचकमानाभावेनेत्यस्य
च प्रत्यक्षश्रुत्यादिरूपसत्त्वग्राह्यनेकप्रमाणसत्त्वेनानुक्तत्वात् । श्रुतावपि प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकानां तेषां कल्पना प्रति मुतरा प्रतिबन्धकत्वात् । एवकारस्या-
वृत्तावपि मानाभावात्, कालिकव्यापकत्वज्ञानस्यैवकारशक्तिज्ञानकार्यता-
वच्छेदकत्वस्यात्रलुप्तत्वाच्च । विशेष्यतावच्छेदकस्यैकमात्रव्यक्तिकत्वेऽपि गोत्व
गोवृत्त्यैवेत्यादिवाक्यानां देशिकव्यापकत्वधीजनकत्वाच्च । अन्यथैकताध्यकैक-

हेतुकानुमितौना सकलनङ्गतानामुच्छेदात्ततः । विशेष्यतावच्छेदकमाना-
नाधिकरण्येनाविशेषणायोगव्यवच्छेदबोधकस्य यथातर्ककारस्य विशेष्यता-
वच्छेदकविशिष्टमानाधिकरण्येन तद्वोधकत्वानुपपत्तेश्च । शब्दो घटत्व-
वान्तेष्वेतेषुदिरपि योग्यत्वापत्तेश्च । यदा शब्दस्त्वदा घटत्वायोगव्यवच्छेदन्मा-
वापिनत्वान् । शुद्धब्रह्मगन्तव्ये कालानन्वन्वित्वान्, उपहिते च तस्याभावस्य
तत्स्यनङ्गीकारात् । यदपि सदेवेदना असीद्' इति ऐतरेयब्राह्मणस्य
भाष्यादौ व्याप्तानादिविमिति मामानाधिकरण्य बाधायाम्, अय आसीदिति
च न विक्रान्तम्, अना न द्वितीयभावे कालममर्गधीनया चाखण्डब्रह्मैव
सदेवेन्द्रादेत्यर्थे इति, तदपि विसृज्य, स्वात्तार्थानुरोधेनाविबलायामितिप्रस-
ङ्गात्, अद्वितीयदिपद न विक्रान्तमित्यादेर्मयापि वक्तुं शक्यत्वान् । इदमिति
जात्यन्तम्, अन्य बाधया मानानाधिकरण्यमपेक्ष्य सदित्यनेनाभेदान्वय इव
लाभकान्त्व, अद्वैतमिद्वे पूर्व क्वचिदप्रतिद्वन्वाचन । प्रकृते तदमिद्वेष्य श्रुतौ
शाब्दस्त्वारस्य कुत्रार्थे इत्यस्यैव मानप्रत विचार्यमासुत्वान् । एतेनाद्वैत-
वाक्यस्य पञ्चविंशत्यात्मपरिनिष्कृततया बलवत्त्वेन मृष्ट्यादिवार्यानामा-
विद्वक्त्वात्प्रतिपादकत्वम् । अद्वैतवाक्याना मोक्षरूपलोपयोगितया फल-
वन्त्विवादात्तत् तदङ्गमिति ज्ञापिते द्वै तत्राप्रमानान्द्वै तत्राप्रमोक्षत्वादित्यादिक
परान्तम् । अद्वैतार्थकत्वस्यैव निगमेन मूलोच्छेदात् प्रह्लासात्तात्कारस्यैव
फलवन्त्वात्तदे कान्तावच्छेदकत्वे ज्ञानाभावादिति ।

एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थे ॥ निरुपायस्य हेतुत्वमपानत्तमुपस्य-
त्यति-नष्टे- आर्त्तिति प्रसङ्गेति । अभावादय नाप्यपत्ति । तथा च तन्मना-
नुवाक्ये न्यायान्तरम्— अभावाद्भावात्प्रतिनिष्पन्नं प्रादुर्भावात्" इति ।
अनुपपन्नकारणविनाश विना कार्यस्य प्रादुर्भावा नास्ति । यन्तन्माप्रा-
दुर्भावाभावादिति यावत् । अत्र प्रादुर्भावस्याभावोऽन्तर कृत्वा तस्य पञ्चम्यर्थे
हेतुत्वान्वय इति सम्प्रदायः ।

तन्त्रेण प्रादुर्भावोत्तरात्तन्म्यर्थे नश्र्याभावस्य नान्वय, किन्तु तद्-
पदोत्तरात्तन्म्यर्थे एव । न च तदुत्तर पञ्चमीश्रवणोपपत्ति । 'अन्यथादा-
प्युत्तरं' इति लोपनन्मवात् । न च प्रादुर्भावोत्तरपञ्चम्या नान्वयोपपत्ति, प्रति-
योगित्वस्य तदर्थत्वात्, सैवम्, प्रतिबोधित्वस्य उत्तरगतयैव जानात् । अभेदा-
तिरिक्तत्वस्यैव नामार्थप्रकारानिर्हणितविशेष्यतयाव्यवबोधे विशेष्यतया
विशेष्ययोपपत्तिः, कारणमित्यत्र निपातातिरिक्तत्वेन नाम्नोऽवश्य विशेष्य-

त्वादन्यथा घटो नैत्यादावनुपपत्तेः । न च साधुत्वार्यकत्वेन निर्वाहः, अव्ययो-
त्तरविभक्तरेख तथा बीजत्यात् । प्रथमैकवचनमेवाव्ययेभ्य उत्पन्न इति
पक्षस्यैव महाभाष्यमन्मतत्वन नष्टुत्तरपञ्चम्युत्पत्तौ प्रभाराभावाच्च ।
एतेन 'तेषा माह पापीयान्, नामून्म्येतरोत्पत्तेः' इति नूनमपि व्याख्यात-
मित्यादन विभावनीयम् ।

न च 'पनृच प्रादुभयतीति प्रयोगानुपपत्तिः, अतीतानागतयोरपि वारक-
शब्दप्रयोगाद्ययोपमर्द्योपमद्वयोरानन्त्ये तर्कवानयोरपोत्यस्य च गोरानि-
मित्तत्वादिनि ग्रन्थवादिनः । तद्द्रूपपत्ति-कृतो न्विति । युक्तिमाह-यथमिति ।
अथ भाष-द्रूपचारेण प्रयोगममर्शनमात्र न त्वभावात्कार्योत्पत्तिसम्भवः ।
यथा भविष्यद्भूतुर सम्प्रत्यसन्न बीजमुपमृदनाति एव बीजाभावोऽप्यस्य
कथमद्भूतुर कृतान् ।

न च बीजविनाशाद्भूरोत्पादयो पीर्वापर्यादस्य बीजविनाशे कायत्व-
मेवेति वाच्यम्, अनन्यप्रयुक्तस्यैव पीर्वापर्यस्य कारणत्वगमकत्वात् । बीजा-
विनाशस्य पूर्वत्व तु व्यूहान्तरानन्तर्यप्रयुक्तमिति, तदगमकत्वात् । तथा च
न्यायसूत्रम्—'व्याहृतव्यूहाना पूर्वव्यूहानवृत्तौ व्यूहान्तराद्द्विध्यानस्पत्तिर्ना-
भावाद्' इति । न च व्यूहान्तरकार्योऽद्भूरा गिनापि पूर्वव्यूहविनाश स्यादिति
वाच्यम्, तादृशव्यूहस्य बीजविनाशानन्तरमेव सम्पत्तेः । न च बीजा-
वयवव्यूहान्तरस्याद्भूरोत्पात्तहेतुत्वेऽद्भूरायिना बीजोपादानानुपपत्तिरिति
वाच्यम्, बीजमनुपादाय तादृशबीजावयवव्यूहस्योपादातुमशक्यत्वात् । नून-
त्वेन निवरांत इति त्वयुक्तम्, सर्वस्यत्वे स्वातुरभावात्, नीलादिविशेषप्रति-
भानानुपपत्तेरत्र । यदि नीलाद्यस्यतया, वृथा तर्हि विवर्तत्पवल्पनाशयः ।
अथ तेऽप्यनन् एवेति चेत्, वाऽर्थः । यदि शून्या एवेति चेत्तर्हि स एव स्व-
हारविशेषविलापप्रसङ्गः । अथ कालदेशविशेषनियतस्तथाप्यमन्वव्याधानः ।
येन रूपेण विवर्तते मनोऽन्यत्पेणास्तन्त इतिचत्तेन रूपेण सत्त्वापत्तेः । तद्रूपे-
र्णवामन्त, इतिचेत्, न, अन्येन सत्त्वापत्तेः । सर्वथैवास्तन् इतिचेत्, न;
उक्ताविशेषविलयापत्तेः । अतः सून्यतोपादानस्तद्विचर्तौ वा न विश्वप्रपञ्च
इति मिद्धम् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव साध्याम् इत्याह—सत्त्वे वेति । तु शब्दः
पूर्वव्यवच्छेदाय ।

ननु ध्रुलुक्तस्य कथं पूर्ववत्त्वम्, युक्तिशान्त्र एव तथात्वान्, ध्रुतेरचा-
मोत्तत्वेन नित्यत्वेन वा सामान्यतः । प्रामाण्यनिरश्चयादिनिचेत्, न, अजोदयना-

चाद्याः— यत्र श्रुतौ ग्रन्थान्तरगीत्या युक्तितदाभामविधेकेताथप्रतिपादनं तत्र पूर्वोक्तदिवभावात्कम् । अन्यथा कथन्ता ग्रन्थस्य सर्वयवाप्रमङ्गात् । तेन यथा लाके प्रापदाथो हीने निदान्तार्थकतोपदेश्यत इति हानोपादानयोरेव तत्रोन्त्यान्त्यं तथा वेदेऽपि” इति तात्पर्यपरिशुद्धावाह ।

यत् वेदान्तिनः ‘सदेव मोम्यदमग्र आसीद्’ इति पूर्ववाक्येन वेदान्ति-
नो यथा र्धावन्ति तथा तदन्वयो अमदेवदमग्र आसीद्” इत्यनेन दूपरार्थ-
मनूयते, इति । तत्र, नप समन्तत्वेन सदेवेदमग्रे नामीदिति प्रतिपेदानन्म-
कात् । यदुक्तम्—‘अमानोना प्रणिपेववचनान्’ इति शादिकोक्ते ‘अकार
म्बोधनापिचरनिषेधे’ इति व्याख्यानाच्च स्वतन्त्र एवायमकारो न तु
तद्विकारः । अत्र “समानानन्तर्गतस्य क्रियदान्वये प्रणिपेयोपपत्तिस्तदभावा
नत्रा प्रतिपाद्यत” इति ग्रन्थस्यात्रैव तात्पर्यमिति, तद्व्यनय्, असमस्तनमस्त-
भेदेन नत्रो द्वैविव्यमित्यन्येव तात्पर्यदिकान्य स्वातन्त्र्येषु निषेधार्थकत्वे
प्रमाराभावात् । उक्तञ्च मणिकारैः “अमानोना इत्यत्र अपदमेव निषेधवाच-
कम्, समानवाक्यभेदेन नत्रो द्वैविव्याहृता तथाभिधानम्” इति । अन्यथा—

आनन्दमिष्टुरनिचापनशानि चित्त,

सन्दाननैव मदनक्षणमप्यमुक्ता ।

या म्बदंभवता तदुदन्नचिन्ता,

आन्ति तनोति तव सम्प्रति धिग्विगस्मान् ॥

इत्यत्र मुक्ता नेति मुक्तत्वं निषेधय युक्तम्, तदभावाद् विधेयाविनशो
इति वदद्भिः काव्यप्रकाशादिभिर्विरोधापत्त । अत एव “यज्ञकर्मण्यजप-
न्यन्नुसामनु” सूत्रे जपादिर्नुदासान्मन्त्रेष्वं कश्चुतिविधानम्, अन्यथा
प्रमज्जप्रतिपेदन्त्रेऽमन्न ऊहादावत्येकश्चुति स्यात् । नवेष्टापत्ति, “अन्त्रशानु-
विवर्तत्व” उत्तरेन्द्रशानुश दन्त्यानुकार्यस्याहितन्यापि तदापत्तौ तत्पुरुष-
प्रमुक्तान्तोशन वक्तव्ये प्रमादादाद्युदाताकन्या बहुव्रीह्ययलाभादिन्द्र एव
वृत्तस्य टिनक. सन्पन्न इत्यथकमहाभाष्यादिग्रन्थविरोधात् ‘दयेन्द्रशानु स्वर-
तोऽपरानाद्” इति श्रुतिविरोधान्च । अत्र एवान् प्रमज्जप्रतिपेदवादिभि-
रपि समदंममानमाश्रित्यान्वयत्वा निषेधो व्याख्येयः, इत्युक्तम् । अत एव
अद्वैतसिद्धावपि द्रह्मणो निर्गुरात्वोपपत्तौ “असद्वा इदम्” इत्यत्र नन्सत्वेऽपि
नामपदममिन्द्राहुतत्वेन निषेधकत्वाभावादित्युक्तम् । अन्यथा व्यस्तत्वे-
नैवोपपत्तिप्रमङ्गात् । किञ्चैव ‘न नन्पूवत्तत्परपादचतुरसमतलवरावदयुवक-
तरमन्ये” इति सूत्रेण चतुरादिभिन्नशब्दस्य कृतनन्समासस्य प्यत्रत्य-

यादिनिपेधेऽप्यकारेण समास कृत्वा चतुरादीनामपि भावे प्यत्रादीनामा-
पत्ति, ततश्च तत्पर्युदासवैयर्थ्यं स्यात् । अपि चैव समासे नञो नकारलोप-
विधानमेव व्यर्थं स्यात् । अकारेणैव समासे अघट इत्यादिसिद्धे । नञाजादा-
द्युत्तरपदे नुडागमविधानार्थं तदिति वाच्यम्, अकारादेव तद्विधानसभवात् ।
एव नकारस्याप्यननुबन्धस्य पृथगाग्नान व्यर्थं स्यात् । अघटोऽनश्च इत्या-
दीनामुक्तीत्याकारेणैव सिद्धे । नैकेत्यादेश्च नञैव सिद्धे, अजाद्युत्तरपदे
केवलाकारश्वरणस्य कदानिदपेक्षितत्वेऽपि "आह्वा नुडचि" इति व्याप्तेनोप-
पत्ते । 'न भ्राणपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखगपुसकनचत्रनक्रनाकेपु
प्रकृत्या" इत्यत्र नाका सञ्ज्ञायामिति निपातसम्भवात् । किञ्च "भृट् स्त्री-
पुसयो " इतिवक्तव्ये "भुडनपुसकस्य" इतिवचनमामर्थ्येऽपि निपेधार्थकनञ्म-
मासाना 'साधुत्वार्थज्ञापनमिति शाब्दिकैवक्तम्, भवद्गीत्या तु तत्राप्यकारस्य
भिनपवत्त्वेनैव असज्यप्रतिपेधसभवात् समास एव प्रमाणाभावेन ज्ञापन दूरा-
पास्त स्यात् । अदण्डेत्यादिबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोभयथाप्याद्यु-
दात्तत्वात् । तत्पुरुपादावपि स्वरविशेषस्याकारपुरस्कारेणैव विधातु शक्य-
त्वान् । तस्मात्समासव्यतिरेकेणाकारमात्रस्य निपेधार्थं न प्रयोग । समासे
च नञो न प्रयोग इत्यत्र तात्पर्यम् । "तृज्वत्क्रोष्ट " इत्यस्य विभक्तिविशेषा-
यच्छेदेन तृजन्तनुन्तक्रोष्टकोष्टुशब्दप्रयोगनियमार्थत्ववदिति सर्वैकवाक्य-
तया बन्ध्यम् । यत्तु अकस्मादेव भवतीति वाक्यम्याभवननिपेधार्थकत्वपक्ष
व्याख्याय समस्यमानेनापि नञा भवतीत्यस्यान्वयादसामर्थ्येऽप्यसूर्यपश्या
इतिवत्समास अशब्दस्य वाय समास विना प्रयोग "अमानोनाप्रतिपेध-
वचना" इति कोशादिति कुसुमाञ्जलिचर्द्धमाने उक्तम् । तत्रापि प्रथम-
एव तात्पर्यम् द्वितीये वाच्यमन्योक्तवान् । एतेनायोगव्यवच्छेदार्थेऽस्या-
त्यन्ताभावस्य योग प्रतियोगित्वरूप इत्यादि साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्रा-
पदार्थाभावस्य साध्याभाववदर्थविशेष्यत्व चेत्यादिकञ्च यथा श्रुत चिन्त्यम्,
इत्यादिव बह्वनुसन्धेयम् ।

मृष्टिप्रकारमाह—तदेततेति । तद् ब्रह्म ऐतत् इच्छा चकार । इच्छा-
रूपमाह—बहु स्यामिति । बहुत्वविशिष्ट स्यामित्यर्थं । ननु नित्य-
द्रव्यवृत्तिबहुत्वमादाय प्रलयकालेऽपीश्वरस्य बहुत्वाश्रयत्वमस्त्येवेत्यत आह—
प्रजायेयेति । उत्पादितकार्यद्रव्यस्याजन्यद्रव्यवृत्तिबहुत्वाश्रयत्वप्रकारकेच्छा
वृत्तेति तात्पर्यम् । उत्तन स्यामित्यस्य वागितत्वाद्देवमनुष्यादि-

प्रजास्य स्यादिति पदेनैव व्याख्यातान्, जाया मे स्यादथ प्रजापेयेत्यत्र प्रजापेयत्वोच्चारणत्वेन व्याख्यातत्वान्न । उच्चारणस्यैवोच्चारणत्वं नृ बहून्मासितोच्चारणं च ननु ननु । पदेनैव न न नृदोहणेनैव निवृत्तिं पुनरेवमप्यर्थमिति वाच्यं तानाकाराणां क्रमेण मृष्टो नादभेदगाना लोके तदुच्चारान् । आकाशादिसिग्मात्कारत पूर्वजातेऽप्यपरिणामस्य मासायामभावेन पुनरेवमपि विना नृजन्यकारनिर्भवादावाजनादात्म्यतद्विशिष्ट-ब्रह्मन्पतार्वत्रमादाय पूर्वज्ञगोत्राना निवृत्त्याय इति । इयान्नु विशेषे तेषामात्तस्य मासावृत्तिविशेषः, अस्माकत्वात्परिणामान्तिव न च तस्यैवकारि-तन्त्रमातकानि तन्निवृत्त्यात्वेन अत्राहिते । अन्यथा सर्वदेव मृष्टिप्रलयसौ-पर्याप्तता नून्यतापत्ते । अत्र एव मिथ्याः तत्त्वानामाहात्तमेव हि तन्निवृत्त्या निवृत्तादिवन् मित्रापरिणामत्वं' इति । अत्र एव तद्विद्वाना अतीतत्वादन्यत्रोपि तादृशत्रैशिष्ट्येन तस्या अतीतत्वात् । तदुक्तं तिरिष्ठा-द्वन्द्वम्—'यद्यपि भवदत्र उच्चार्य सर्वदा वर्तमानत्वादेकैव, तथाप्युपाधि-भेदात्प्रविष्टीयैत्यादिकमुच्यते । उदितिरप्युपाधिस्तपितरेवेति सहात्मृष्टि-कारणतत्त्वज्ञानमेवेत्यर्थः' इति उपाधयुक्तः ।

यन्नु वेदान्तिनः 'प्रजापेयेत्यत्र तदाकाशमनुजतदा तदाकाशमैन्द्रत बहुस्या प्रजापेयादि शेषः, विषयविकरणस्याभावात् । तत्र हि आकाशस्य लोप्यतिरिति पूर्वता पञ्चमिवा "एतस्मादा मात्तम आकाशं मभूत्" इति श्रुत्या तस्याप्युत्पत्तिरिति निवृत्त्यात्तत्त्वं' इति, तत्र बहुषाम्, यदशुक्तमाका-शात्मकं सद्रूपं ब्रह्मैतदित्यर्थः एवमत्रेऽपि । ता आत्त इति तु "शैत्यं हि यन् ना प्रकृतिर्ब्रह्मन्" इतिवत्त्वदन्व विषयनिवृत्त्याहत्वादिति । दृष्टान्ते हि शैत्यनुवादेन जनप्रकृतिवन्व विषयत्वात्त्वदेन स्त्रीलिङ्गोपादानम्, प्रकृतौ तु ना आत्त ऐजतेतात्पर्यस्यैव विषयत्वात्तथा विषयत्वाभावात्तत्र तल्लिङ्ग-ग्रहः स्यात् । यन्नु वाच्यमन्यादौ "यद्यपि ब्रह्मात्मभावचैतन्व न क्रियाः, तथापि तन्व्यान्वन्वित्तन्व न द्विपसोरानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्व कारित्वं चोत्पद्यत इति नाव्यवहारिकमेव जानूत्तम्' इत्युक्तम्, तदपि न; न्यासने ईश्वरमैन्द्रेणान्य मुच्यन्त्यैव सम्भवात्, तयोर्भेदस्य च व्यवस्था-सित्वात् ।

यत्तु—नन्वाज्ञानारण्यविद्यादेस्तादित्वात्तन्नुगत्या यत्र क्षणं ईश्वर-मात्तं तत्पूर्वज्ञानोत्पत्तिरिति तत्रैः उच्यते तन्वत्त्वं तन्वत्त्वं

वा मन्मतेक्षणस्य कस्यचिदप्रसिद्धे । ईक्षणोत्पत्त्यनन्तरमेव क्षणादिव्यव-
हारात् । न चैव स्वाधिकरणसमयध्वजमानधिकरणसमयसम्बन्धलोत्पत्तिरी-
क्षणस्य कथमितिवाच्यम्, यदीयसमय-सम्बन्धत्वावच्छेदेन यत्समयवृत्ति-
ध्वजप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेः सम्भवान्,
महाप्रलयोत्पत्तिवन् । सामग्रीमत्क्षणोत्तरक्षणत्व तु कार्यमात्रस्य न व्याप्यम्,
विन्तवीक्षणान्यस्यैव कार्यस्येति ।

तदपि चिन्तयन् ईक्षणान्तरवनिवेशे बीजाभावात् । अविद्यायास्तत्र
हेतुत्वाम्भवान् । कार्यान्वहितपूर्वक्षणवच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभाव-
प्रतियोगिनानवच्छेदकत्वमवत्वस्यैव कारणत्वात् । एवमोक्षणस्यापि द्वितीय-
क्षणे कार्यजनकत्वं न स्यात् । अथ कारणत्वादिकमतिरिक्तमेवेत्युद्घाट्यते
तथापीक्षणकार्यस्यापीक्षणान्यकार्यत्वात् तदधिकरणक्षणस्य सामग्रीमत्क्षणे-
त्तरक्षणत्वं न स्यात् । ईक्षणतत्कार्यान्यकार्यस्य तद्व्याप्यमितिचेत् ईक्षण
कार्यान्यकार्यस्य भवतामप्रसिद्ध ।

किञ्चैवमीक्षणान्तराधिकरणक्षणस्यापि सामग्रीमत्क्षणोत्तरक्षणत्व
न स्यात् । आद्ये क्षणान्यकार्यस्येतिचेत् आद्यक्षणस्याप्यप्रसिद्धे । किञ्च
कार्यत्वकारणत्वयोरेतिरिक्तत्वेऽपि सामग्रीपदार्थं प्राणभावेतरत्वादाचित्क
पावत्कारणप्राणभावानधिकरणकार्यभावाधिकरणक्षणरूप एव । न च
तदनुत्तरसमयस्य कार्याधिकरणत्वमम्भव, अपि चैक्षणस्य द्वितीयक्षण-
वृत्तिध्वजप्रतियोगि वरूपक्षणिकत्वापत्ति, तदुत्पत्तिसमयस्य क्षणत्वाभावात् ।
स्वाधिकरणसमयप्राणभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वं स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वज
प्रतियोग्यवृत्तिय वा क्षणिकत्वमित्यत्र मुतरामेव तथात्वान् । अयोत्पत्ति-
समयानन्तरक्षणद्वये तदवस्थानं तत्समयम्, तृतीयक्षण एवेक्षणनाश इति
चेत् तर्हीक्षणस्य हेतुत्वे मानाभावात् । इतीक्षणान्तराणां वैयर्थ्यम् । एव
द्वितीयक्षणे तत्राशोषगमपक्षेऽपि द्वितीयक्षणस्य वैयर्थ्यमेव ।

नचाकाशमादाय पूर्वक्षणविषयस्य मिद्धत्वम्, इच्छाविषयत्वावच्छेदक
रूपेण मिद्धेरेवेच्छाप्रिाराधि वान् । यद्वा स्वामित्यस्याकाशादिनानाकार्यात्मक
स्यात्, प्रजापेयेत्यस्य देवमनुष्यादिप्रजास्य स्वामित्यर्थरुत्वेन तैरेव व्याख्या-
तयान् । मया चैक्षणान्तराणामीश्वरेच्छाभिन्नपरत्वेन व्याख्येयत्वान् ।
एवमोक्षणो उत्तरानन्तरक्षणसम्बन्धस्यापीक्षणोत्पत्तित्वापत्ति तदीयद्वितीया-
दिसमयस्यत्र तत्रवच्छेदेनेक्षणसमयसम्बन्धानन्तरक्षणवृत्तिध्वजप्रतियोगि-

न्वाभावगत्वात् । न चोत्पत्तिनमप्रमत्तप्रत्यक्ष द्वितीयज्ञगे नाशान्मैव-
मिति वाच्यम् । तस्य मृताद्विद्यारूपत्वेन भवदमिमवतत्रा नाशान्भवान्,
तदुपायेष्व जगत्स्य नदानोभन-ज्ञाकारान् रक्षणस्यापि तदा नाशाभावाच्च ।
अशादी नृ जगत्त्वेन प्रवेशविन्द्रेऽपि धन्तुनां घटोत्पत्तिज्ञागत्पननप्रमत्तप्रत्यक्षस्य
द्वितीयज्ञागत्त्वमप्रतिरोधित्वमन्वात् द्वितीयज्ञागत्प्रत्यक्षेऽनित्यमिति
वैपत्त्यम् । महाप्रलयेऽपि अन्तर्ध्वमरूपपालोपाधित्वस्वीकारान् । तदतन्त्र
च क्षाणिके कस्यचिदनभ्युपगमान् । परमध्वमरूपतन्मयातिरिक्तमय-
मवत्यातन्नुपगमात्त दोषः ।

अथ साङ्ख्यव्यापारज्जलान्ते जगिज्ञा मत्वादिपरिणामा नैयत्यिक-
वैशेषिकान्ते च परमाणुक्रिया-प्रलये यथा स्वीक्रियन्ते एवमम्भन्तेऽपि त्वमा
प्रविद्यावृत्तः नृप्राविद्य प्रत्येऽपि स्वीक्रियन्ते । प्रलयकालान्तेषु मूलकारण-
गतास्थिरकार्येषु वादितामविवादात् । एव च प्रलयोत्पत्तेरुत्पादविद्या-
चरमवृत्तिरेवेकागृहेतुः, यैव च जगोपाधिरितिचेत् मत्तम् ; ग्राम्याम-
प्रान्तद्विवमेतत्, प्रत्यमनुराम । अथ वैशेषिकभाष्यम्—“ततः पुनः
प्राणिना भोगप्रत्ये महेश्वरस्य चितृत्तातन्त्र सर्वात्मममवेतलप्रवृत्त्यहप्रव-
दान्ननयोगेभ्यः एवतपन्मराणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषा परम्परनयोगेभ्यो द्वयसु-
वादिप्रक्रमेण महान्द्राद्युः समुत्पन्नो नभमि दोषप्रमानन्तिप्रति, तदतन्त्रं
तस्मिन्नेव वाचावाप्येभ्य परमाणुप्रत्येनेव क्रमेण महान्मन्त्रित्वनिधि- समु-
त्पद्य- पोत्तुवमानस्ममुत्तिप्रुते । तदतन्त्रं तस्मिन्नेव पायिवेभ्य परमाणुभ्य-
न्तेनेव त्मेणोत्पन्ना महापृथिवी महनावनिप्रुते । तन्मन्त्रित्वेव महोदधी तंज-
सैभ्यः परमाणुभ्यः द्वयसुवादिप्रमेणोत्पन्नो महान्मेजोराशिदोष्यमानस्ति-
एति । एव नमुत्पन्नेषु चतुर्थेऽपि महाभूतेषु महेश्वराभिध्यान्मात्रानैजनेभ्यो
द्वयसुकेभ्यः पाण्डिवाणुमहितेभ्यो महेश्वरमारभ्यते । तस्मिन् चतुर्वदनकमलं
नवतंकापितामहं ब्रह्माण्डं नरुज्जुवतन्त्रित्मस्याय प्रजापते निसृजन्ते । म च
महेश्वरेण विनिर्मुक्तो प्रथा निर्गतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यमन्त्र प्राणिनां कर्म-
विपाक विदित्वा कर्माणुत्पन्नभोगान् मुनात् प्रजापतिमनुदेवपिनात् सर्वानपि
त्वे मुन्दवाहृत्पादेभ्यस्तनुरो वर्गान्द्रान्त्रानि चीजावचानि भूतानि मुद्राशवा-
नृत्पपर्मज्ञानवरारग्यैश्वर्यं मयाजप्रति” इति । तदनुसारेण तनेजोऽनुजने-
त्यन्तान्पूर्वं वायुमृष्टिर्वीज्या । परैरपि आकाशवाप्यत्पत्तन्त्रमेव तेजस
उत्पत्तन्मुपगमात् । ‘एतन्नाडा आत्मन आकाश- सम्भूत आकाशाद्वायुर्वा-

योरग्निरन्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी” इति तैत्तिरीयश्रुत्योपमहारेण मध्ये तादृश-
वाक्यवल्पनात् । ‘द्वान्दोग्ये हि तेजस प्राथम्यं न श्योनं चिन्तु प्रथमश्रवणा-
त्स्थानात्प्रमाणगम्य वायोरग्निरिति श्रुत्यपेक्षया च तस्य दोषं त्यम् । तेज-
प्राथम्यस्य श्रातत्वेऽपि सक्रमाया आकाशोत्पत्तेर्दोषापेक्षया तेजःप्राथम्यस्य
घमंसंयं वाधां नित्यादित्यस्य तैर्निरूपितत्वात्^१ । अक्षपदश्चात्र पृथिवीपरम्,
निरूपितं हि ब्रह्ममीमांसायां द्वितीया-वृत्तीये “ता अक्षममृजन्त” इति ।
अद्भ्यः पृथिवीति श्रुत्यो पृथिव्या ओपयय ओपधीभ्योऽन्नमिति श्रुत्या
विरोधऽक्षपद व्रीहियवाविवरम् “यत्र नवचिद्वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति”
वाक्यशेषगतलिङ्गात्, न तु भूतप्रकरणात्पृथिवीपरम्, तस्य लिङ्गापेक्षया
दोषं ल्यात्, इति पूर्वपक्षे सूत्रम् । पृथिव्यधिकाररूपज्ञानान्तरेभ्य इत्यक्ष-
पद पृथिवीपरमेव, भूताधिकारान् । यत्कृष्णं यदन्नस्ये^२ति तद्योगप्राथम्याभ्या
व्यामिलाभे कृष्णरूपवत्त्वावच्छेदेन पृथिवोत्वस्य विवक्षितत्वात् । ब्रीह्यादि-
मात्रपरत्वं स्वनुपपन्नम्, तद्भिन्नपदादिरूपपृथिव्यामपि कृष्णरूपदर्शनात् ।
अद्भ्यः पृथिवी, तच्च अपा रस, सा पृथिवीत्यभ्यासरूपाच्छब्दान्तराच्च
लिङ्गस्य च पृथिवी साधारण्यात्, ब्रीह्यादेरपि पृथिवीत्वात् । तथा च पृथिवी-
परिग्रहेऽन्नश्रुतिलिङ्गयोनांत्यन्तं वाच^३ । तत्त्वभ्यार्थापरित्यागेन तादृश-
पृथिवीपरत्वात् । ब्रीह्यादिमात्रपरिग्रहे तु पृथिवीलिङ्गप्रकरणस्थानानामत्यन्तं
वाच, पृथिव्यैकदशस्य षट्पदे. परित्यागादिति पृथिव्येव प्रकृतेऽन्न-
पदार्थं इति ।

अथ तु विशेष । यदस्मन्मते वायुतेजोजलपृथिवीपदानि जन्यतत्पराणि,
परमाणुना नित्यस्वाभ्युपगमादिति । तथा हि पृथिवीत्वादिन नित्यवृत्ति,
द्रव्यसाक्षाद्विभाजकोपाधित्वादात्मत्ववन् । न चाप्रयोजकम्, आकाशत्वादिक-
मनित्यवृत्ति, उक्तहेतोरित्यादेरप्यापत्तेरिति वाच्यम्, आगमस्यानुसृतत्वं-
त्वान् । मोक्षधर्मे हि नारदासित्तसवादे स्मर्यते—

येभ्य मृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।
महाभूतानि पश्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तवा ॥
तेभ्य मृजति भूतानि कारा आत्मप्रचोदितः ।
एतेभ्यो य. परं ब्रूयादमद्ब्रूयादमशयम् ॥
विद्धि नारद पश्चेतान् शाश्वतानप्यनां ध्रुवान् ।
महत्तस्तेजसोराशीन् कालपष्ठान् स्वभावतः ॥

आपश्चैवान्तरीक्षं च पृथिवी वायुपावको
नासीञ्चापरमेतेभ्यो भूतभ्यो मुक्तमशयम् ।
नोपपत्या न चायुक्त्या त्वमद्ब्रूयादसशयम् ।

पृथिवीजलतेजोवायुसम्बन्धिना परमाणुना नुटीना वाकाशस्य चान्न
नित्यत्वं प्रतिपाद्यम् । पावकपदं चेतद्वृत्तिं तेजस्त्वजातिमत्परम् । परमाणुषु
सत्तान्यद्रव्यत्वसाक्षाद्ब्रह्माप्यजातेरेव स्वीकारेण सिद्धान्ते वह्नित्वादेरनभ्यु-
पगमात् । न चाकाशस्य द्रव्यानारम्भकत्वात्पञ्चानां कथमुपादानत्वमिति
वाच्यम्, न ह्युपादानत्वपञ्चम्यर्थं, अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । अर्थतो
योग्यहेतुत्वपर्यवसानात् । न च "ताम्याद्ब्रूतचिन्तका." इत्यभिधानाज्ज्ञेयत्वमत्त-
मिति वाच्यम्, "विद्धि नारद पञ्चतान्" इत्यादि विगोवात् । भूतपदस्य यथा-
र्थवाचनतया तत्त्वचिन्तका इत्यर्थकत्वात् । कालपदमीश्वरपरम् । "आत्मप्रचो-
दिनो जीवो दृष्टोद्बोधसहकृतः" । एतेभ्यः परमेतत्प्रागभावाधिकरणकालवृत्ति-
पदार्थं यो ब्रूयात्सोऽमद्ब्रूयात् । एतत्प्रागभावधिकरणकालम्यैवाप्रतिष्ठिरिति
भावः । नासीञ्चापरमित्युपादानान्तरव्यवच्छेदं, भूतानि प्रत्यक्षोक्तत्वात् ।
शाश्वतमिति प्रागभावप्रतियोगित्वस्याचलानिति ध्वंसप्रतियोगित्वस्य च
निषेधः । ध्रुवानिति तदर्थसिद्धिनित्यत्वांक्तिः । अस्य रचनास्तुत्यादी तात्पर्य-
शङ्कापि तत्त्वाद्यानामर्थं प्रवृत्तत्वात् । असदिति मूलप्रकृतेर्गृह्यम्, शाश्वत
ध्रुवपदाभ्यां प्रवाहत्वेणानित्यत्वं स्वभावतो मूलप्रकृतेर्जातम् विद्धीति
तद्ब्रह्मास्थानस्य च पदस्वरसविरुद्धत्वात् ।

न चैव जलादीनां नृष्टिश्रवणविरोधापत्तिः, जन्यजलादिपरत्वेन तु
तदुपपत्तेः । न च तयाप्याकाशस्य जन्याजन्यभेदेन द्वैविध्याभावात् नृष्टिश्रुति-
विरोधो दुर्वार इति वाच्यम्, ब्रह्ममीमांसाद्वितीयाध्यायतृतीयपादारम्भगत-
पूर्वपक्षपूत्ररीत्यैव समाधानमन्भवात् । गोप्यसम्भवादिति सूत्रस्य हि "आत्मन
आनाशः सभूतः" इति श्रुतिर्गोणो । आकाशमुत्पात्तहीनं निस्सर्गत्वादित्य-
नुमानविरोधेन मुख्यत्वासम्भवादित्यर्थः । नन्वप्रयोजकमेतत्, अनुमानभात्रेण
श्रुतिवायाभावादित्याशङ्क्य मूनान्तरं "शब्दाच्च" इति । "अन्तरिक्ष
चेतदमृतम्" इति "यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा" इति ।
"आकाशवत्सर्वगमश्च नित्यः" इत्यादि श्रुतिसत्त्वाच्च प्रयोजकत्वम् ।
चकारादुत्पत्त्यादिकल्पने गौरवान् । वस्तुतः उक्तश्रुतिरेव चकारसमुच्चया ।

नन्वेव सभूतपदस्याकाशाग्रे गोणार्थत्वं वाट्प्रागशे च मुख्यत्व कथम् ?
अतस्तृतीयनूत्रम् "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवदिति" । यथा चैत्तिरीयकशाखाया-

मेव "अत्र ब्रह्म इत्यादी ब्रह्मशब्दो गौण "आनन्दो ब्रह्म" इत्यादी च मुख्य तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।

न च तत्र भिन्नवाक्यत्वात्तथेति वाच्यम्, अत्रापि सभूतपदानु-
पङ्गेण भिन्नवाक्यत्वस्योभयसिद्धत्वात् । इदं चाभ्युपगम्योक्तम्-वाग्वादि-
पदानामपि नित्यतदर्थकत्वमादाय सभूतशब्दस्य सर्वत्रैव गौणत्वसंभवात् ।
आकाशपदस्याप्यवच्छिन्नाकाशपरत्वमाश्रित्य विशेषणाशस्य जन्यतामादाय
सर्वत्रैव मुख्यत्वरक्षणाद्वा, 'आनर्थक्यप्रतिहताना विपरीतबलावलम्' इति
न्यायेन स्मृत्यनुरोधेनापि श्रुतेरन्यथानपनयनस्य सर्वसम्मतत्वात् । प्रकृते च
श्रुतीनामपि सकोचकल्पकानां सत्त्वात् । अस्पष्टार्थकैवप्रमाणानुरोधेन स्पष्टार्थ-
कैवप्रमाणोपमर्दस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नचातोऽन्यदार्त्तमिति श्रुतिविरोधः,
तस्माद्विशिष्यमिदं नित्यताकभिनपरत्वात् । सामान्यस्य विच्छेदार्थविच्छे-
दविशेषपरतायाः संवसिद्धत्वात् । श्रुत्यन्तराणामत्यन्तभेदापेक्षयात्र सङ्कोच-
रूपप्राधस्यैवाभ्याहितत्वात् । अन्यथैव तदर्थस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वाच्च ।
अत एव भारतवाङ्मनेनोपपत्त्येत्यनेन यावद्विकार विभागो लोकवदिति न्यायेना-
विद्यादिपडन्यत्व ब्रह्मकार्यतावच्छेदकमित्यस्य निरासः । न वा युक्त्येत्यनेन तु
निश्चयायकवंशब्दस्य 'एचोऽयवाशब्द' इत्यायादेशे कृते लोपः शाकल्यस्येति
लोपस्य वैकल्पिकतया यकारलोपाभावे च उक्त्येति पदच्छेदात् "अकाश
सम्भूत' इत्यादिवचनानां यथाश्रुतार्थमात्रं पुरस्कृत्याकाशादेरुत्पत्त्यादिकं
नाङ्गीकर्त्तव्यम् । एषा नित्यत्वस्यानैवप्रमाणमिद्वत्त्वादिति स्पष्टमुक्तम् ।

न च वायुः सभूत इत्यनेन वायुत्वावच्छेदेनोत्पत्तियोगात् तन्नित्यत्व-
मपीति वाच्यम्, यत्र उच्यते इत्यादी घटत्वावच्छेदेनोत्पत्त्यनवधोघात्, सम्भव-
नियमयो मानान्तरानुराधमूलकत्वाच्च । अत एव "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदभूत्
सैषानस्तमिना देवता वायुः" इत्यादिकं सङ्गच्छते । ईक्षणञ्च भूतानां कार्यो-
न्मुखत्वमेव मुग्धे वायस्य स्पष्टत्वात् । यत् तेज आद्यात्मकं सद्रूपं ब्रह्मैत-
त्त्वमिति, तत्र ब्रह्मणस्तेज आदि तादात्म्यासिद्धे, वाधायामध्यास वा
सामानाधिकरण्यरूपेण गौरवात् । 'तां ज्ञाप ऐक्षत' इत्यत्र तथाप्यनिर्वा-
हाच्च कार्यतादात्म्यायने ब्रह्मण्यपीक्षणस्य गौणत्वाच्च । अत एवानन्दमया-
धिपरणे भामत्याम्—

‘गौणप्रवाहपानऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् ।

मुग्धत्वे तूभयोस्तुल्यं प्रायदृष्टिविभेदपिवा" ॥ इति ।

“अवादिगौखेक्षलप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यमोक्षणमिति युज्यते । मुख्य-
सम्भवे गौणस्यानवकाशाद्” इति कल्पतरूक्तेश्चेति दिक् ।

सैय ब्रह्मरूपा देवता [ईश्वर एव] नैवाधिकमते ईश्वरस्य ब्रह्मपदार्थ-
त्वान् । तदुक्तमाचार्यै — “परब्रह्मणि चेश्वरादत्यम्भिन्मानाभावाद्” इति ।
निम्नस्तेजोजलपृथिवीरूपा देवता सामर्थ्यविशेषवत्त्वात् । अनेन जीवेनात्मना
हिरण्यगर्भं तपेणानुप्रवेशस्तत्कार्योत्पत्त्यनुकूलोपादानप्रत्यक्षादिस्तद्द्विपयाकृत्य
तमनुप्रविष्टहृदयेयमित्यादिब्रह्मस्यप्रवेशस्य सर्वैरपि परित्यागात् । “येऽस-
कल्पिनकनकर्मकर्तार माकारोपासनापरिवासितचेनसो यनयस्ते हिरण्यगर्भ-
पद्मवीमनुप्राप्यापवृज्यन्ते इत्यागम । यद्वा ईश्वर एव कार्यवशाद्गृहीतदेहो
ब्रह्मावस्थामापद्यन्” इति पक्षद्वय प्रतिपन्न किरणावल्यादौ । श्रुतिरपि—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ।

त देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

एतेनात्मनेतुत्र या जीवब्रह्मणोरभेद इति निरस्तम् । जीवस्याप्यात्मत्व-
जानिमत्तया तत्रिदंशोपपत्तेः । नहि जीवात्मना घटो ज्ञायत इत्युक्ते घटस्य
जीवाभेदलाभः । न चानुप्रविश्य व्याकरवाणीत्यनुप्रवेशव्याकरणयोः समान-
कर्तृकत्वाभावात् नत्वाप्रत्ययानुपपत्तिः, तृतीयाया वरगार्थत्वमभवात् ।

“द्वाभ्यां द्वाभ्यां भुजाभ्यां मृगभुवि युगपन्मतदिग्दन्दिदन्तान्
रुद्ध्वा दाभिश्चतुर्भिः सरभनपतितान् दिक्पनीनप्यरोत्सम्” ॥

इत्यादिवत् । नहि जीवस्य कर्तृत्वं यक्त्वं शक्यम्, व्याकरवाणीति
कर्तृत्वकारिण्यं कर्तुरभिहितत्वादनभिहितार्थकारोयसृतीयानुपपत्तेः । न
च तेन व्याकरणक्रियानिर्वृत्तिमेव तदभिहितं नत्वनुप्रवेशक्रियानिरूपितमि-
त्यन तत्रिस्त्व कर्तुरि नृनीयेति वाच्यम्, प्रधानक्रियाकर्तृविधाने गुणीभूत-
क्रियाक सूर्यपद्वीन वनिपमान् । उक्तं हि हरिणा—

प्रधाननरयोर्वैत्रं द्रव्यस्य क्रिययो पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुदृश्यते ॥

प्रधानवियया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते ॥

इति गुणे न वाप्रत्ययप्रकृत्यर्थक्रिया या अनुक्तापि कर्तृप्रत्ययस्य स्वप्र-
कृत्यर्थक्रियानिरूपितकार्यशक्तिमात्रप्रतिपादकत्वेनान्यथात्वर्थक्रियाकारकश-
क्येनानभिधायि वादनुक्तापि—‘तद्वदुक्तवत्’ । प्रधानविरोधेन पृथक् स्वाभि-
धानप्रयुक्तताप्रतिवर्तवत्त्वादिदर्थः । अत्र एव चैत्रेण भुक्त्वा चैत्रो गच्छतीति

न प्रयोग । किन्तु चैत्रो भुक्त्वा गच्छतीत्येव । यत्वेव सत्योदन भुक्त्वा शास्त्र पठ्यते 'श्रुत्याप्यर्थं नानुमतस्तेन सोऽर्थकबुद्धिना" इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति, तत्र, तत्र धर्मभेदादेकधर्मिनिष्ठशक्तेरेवोभयत्राप्येकेनाभिधानात् । अर्थमित्यत्रापि नानुपपत्ति स्थितेनेत्यध्याहारात् । यद्वा यत्पदोपस्थाप्यकारकनिष्ठशक्त्यभिधानं प्रत्ययेन तत्पदोपस्थाप्यकारकनिष्ठक्रियान्तरसाधनशक्तेरेवाभिधानम् । अत्र च पदभेदान्न दोषः । अत एव क्त्वाप्रत्ययस्य भावार्थत्वे पक्त्वोदन भुङ्गते देवदत्तः । पक्त्वोदन भुज्यते देवदत्तेनेति प्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात् पाकापेक्षया तृतीयाद्वितीयापत्तिमुद्भाव्य तृतीये कैयटेनोक्तम्— "आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात्प्रधानं विशेषणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासाधनीभूतयोरपि शक्त्योन्मत्तद्वारको गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रमाशक्तेः । प्रधानानुरोधोद्गुणानाम् । तन्मुखप्रेक्षितत्वात्पृथक्त्वद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात्" इति ।

न चानापि व्याकरवाणीत्युत्तमपुरपाक्षिमाहपदस्य जीवेनेति पदस्य च भेदाज्जीवेनेत्यत्र तृतीयोपपत्तिरिति वाच्यम्, समानकर्तृक्त्वाभावेन नत्वाप्रत्ययस्यैवानुपपत्तेः । तथा च "बुद्धिमिच्छतो मूलनाश" इति न्यायापातः । यत्तु जीवस्यैव प्रवेशान्वयो नामरूपव्याकर्तृत्वान्वयस्तु त्रिवृत्कुर्वत ईशस्यैव । अयोभ्यत्वेन तत्र जीवस्यानन्वयात् । जीवानुप्रवेशकथनफलं तु व्याकरणस्य जीवभोगार्थत्वप्रदर्शनमेव । तयोरभेदाच्च समानकर्तृक्त्वार्थक्त्वाप्रत्यय इति, तदसत्, कर्तृत्वावच्छेदकरूपैक्यस्यैव तत्रत्वात्, वास्तवाभेदस्याप्रयोजकत्वात् । व्याकरवाणीत्यत्र यो व्यापारः प्रतीयते तस्यैवानुप्रवेशसमानकर्तृक्त्वप्रत्ययाच्च । अत एव "सत्रादुदवसाय पृष्टसवनीयेन ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यत्र यजेरनित्ये तद्विधेयव्यापारस्यैवोदवसानसमानकर्तृत्वावगमादात्विज्यस्य तदभावात् पृष्टसवनीये ज्योतिष्टोमेऽपि च ऋत्विगत्वम् न तु सत्र इव यजमानानामेवेति सिद्धान्तः ।

वस्तुतस्तु क्त्वाप्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थत्रिधानान्वयस्य कर्तृवाचकशब्द पृथक् न प्रयुज्यत एव, समानकर्तृक्त्वस्य तादृशस्थले व्यभिचारविरहेण तदुपादाने बीजाभावात्, प्रयोगादर्शनाच्च । कर्मत्रयस्य तु तत्रानावश्यकत्वात् क्वचित् स्पष्टार्थं कर्मणः पृथक् प्रयोगेऽप्युत्तरीत्या क्षणविरहात् । अत एव समानकर्तृक्त्वस्य क्त्वाप्रत्ययार्थपक्षेऽपि कर्तृत्वस्य तेनाभिधानात् कर्तृत्वाचकपदस्य तृतीयान्तत्वम्, कर्मणस्तु तेनाभिधानात्तस्य पृथक्प्रयोगे द्वितीयाप्यविरुद्धाः । इत्यास्ता विस्तरः ।

प्रकृतमनुत्तराम — नामरूपपद शब्दार्थरूपप्रपञ्चपर व्याकरण जनन ज्ञापन च यथासंभव योज्यम् । त्रिभिः सह इति त्रिवृत् परस्परसंयुक्तत्वमर्थं । तथा च वायवीयतेजसाभ्यर्थाधिबदेहाना तदवयवैरारम्भ । शरीरमात्रे तदवयवाना यथायोग निमित्तत्वापादानत्वाभिसंस्वीकारान् । एव मुवर्णा-
दावन्वनापि यथाययमूहनीयम् । त्रित्वञ्च निर्देशापेक्ष, परंरपि तथैव वाच्य-
त्वात् । त्रैधाकरणं तु त्रिवृत्पदस्य तार्थं योगस्य स्तेर्वा विरहान् । “त्रिवृदसना
त्रिवृदञ्चु षार्पात्तमुपवीत स्याद्विप्रस्योर्ध्वघत त्रिवृत्” इत्यादौ त्रैगुण्यार्थस्यैव
प्रतिद्वे । न च यथा लौकिकप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्यापि त्रिवृद्वि पयमानमिचादौ-
स्तोत्रोयानवववाचित्वमपि त्रिवृच्छब्दस्याङ्गीकृत तथैव त्रधाकरणाथत्वम-
प्यङ्गीत्रियतामिति वाच्यम्, तत्र “उपास्मै गायता नर” इत्यादितृचत्रयानु-
क्रमणात् । “नवभिः स्तुवन्ति” इति श्रुत्यन्तरदर्शनाच्च । तथात्वेऽप्यत्र
कल्पकप्रमाणाभावेन वैपम्यात् ।

न च “यदग्ने रोहित रूपम्” इत्यादेरत्रापि प्रमाणत्वमिति वाच्यम्,
अनुपदमत्र निरस्यमानत्वात् । तथाहि “यदग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल
तदपा यत्कृष्ण तदत्रस्यापागादग्नेरगित्व वाचारम्भण विकारो नामधेय
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ यदादित्यस्य रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल
तदपा यत्कृष्ण तदत्रस्यापागादादित्यस्यादि यत्वाचारम्भण विकारो नामधेय
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ यच्चन्द्रमसो राहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल
तदपा यत्कृष्ण तदत्रस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्व वाचारम्भण विकारो नामधेय
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ यद् विद्युतो रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल तदपा
यत्कृष्ण तदत्रस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्व वाचारम्भण विकारो नामधेय त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ इत्यतर्ह स्म वै तद्विद्वांस आहु पूर्वं महाशाला महा-
श्रानिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्च-
क्रुर्यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रु यच्छुक्लमिवाभू-
दित्यपा रूपाणि तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यतस्य तद्रूपमिति तद्विदा-
ञ्चक्रु ॥ यदविज्ञातमिवाभूदित्येतासांमेव देवताणा समास इति तद्विदाञ्चक्रु-
र्यथा नु चन्तु नोम्येमास्तिन्नो देवता पुरुष प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ अत्रमशिनमित्यादि” ।

अस्यार्थ — रोहितपद शुक्लभास्वरार्थकम् । न च रोहितपदस्य
कोशप्रयोगादौ रक्तार्थकत्वप्रसिद्धे कथमेवमिति वाच्यम्, तेजसो रक्तत्व-
वत्त्वानुपपत्ते । अत एव “तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूप यथा महारजन वासो

यथा पाण्डुवाक्विक ययेन्द्रगोपो यथाग्न्याचिर्यथा पुण्डरीक् यथा विद्युत्तम्” इत्यादि बृहदारण्यकवाक्ये “अग्न्याचिरग्नेर्दीप्ति सितभास्वरा” इति तद्ब्रह्माख्यातुभिर्न्याख्यातम् । “एवमतद्वे तदक्षर गाग्नि ब्राह्मणाभिवदन्त्यस्थूलमनष्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमि यत्राप्यस्थूलादिचतुष्टयेन परिमाणमात्रनिपेधेऽपि तद्रहिताना रूपादिगुणानामाग्नेस्वरूपत्वशब्दावारणार्थत्वेनालोहितम्” इत्याद्यवतायं संरेवोक्तम्— ‘अनेन पार्थिवगुणमात्रस्य निपेधः । यद्यपि रोहितरूपमग्नेस्तथापि तदिन्धनसम्पर्क एवोपलभ्यते स्वभावतस्तु सितभास्वरम् । अतो रोहित रूपमग्नेरविरुद्ध गैरिकादीना पार्थिवत्वाल्लोहितत्व न विन्द्यम्” इति । उदयनाचार्यैरप्युक्तम्—“पच्यमानेन्धनरूपसन्निविष्टतस्तु लोहिनाद्युपलम्भस्तद्विरुद्ध चन्द्रतारकादिमहसि शुक्लस्यैवापलम्भात्” इति ।

न च बृहदारण्यकन्याख्यातुभिराद्यपि परमनाभिप्रायेणैवोक्तः, गैरिकादीना वति द्वितीयस्तु म्वाभिप्रायेणेति वाच्यम्, पूर्वोक्तवाच्ये तवाप्यनिस्तारात् । अन्यथा चन्द्रेऽपि लौहित्यप्रत्ययापत्तेः । न च जलरूपेण तदभिनवस्तस्य रूपान्तरानभिभावकत्वात्, अन्यथा जलाद्रूपटादिरूपग्रहानुपपत्तेः । न च रोहितरूपस्य श्रुत्यनूदितस्य प्रत्यक्षग्राह्यस्य च क्व युक्तिमानेण तेजोगुणत्वनिरास इति वाच्यम्, न हि वागितमर्थमित्यादे । अन्यथा यदादित्यस्य रोहित रूप यच्चन्द्रमसो रोहित रूपश्च विद्युतो लोहित रूपमित्यादेरनुपपत्तः । चन्द्रादी रक्तरूपस्य केनाप्यग्रहात् । न च मन्मते स्थूलभूतमानस्य सूक्ष्मभूततथावयवसमारब्धत्वानियमाच्चन्द्रादितेजस्यपि जलावयवत्वात्तद्रूपस्यैव शुक्लस्य ग्रहः, शुक्लस्यापि तेजागुणत्वादिनि वाच्यम्, इदं तेज इयं पृथिवीत्यादिव्यवहारानुरोधेन चन्द्रादी तेजावयववाहुल्यस्य त्वयापि स्वीकारेण तत्र रक्तरूपग्रहस्य दुर्भारत्वात् । अन्यथाऽग्नरपि त्वन्मते भूतत्रपात्मकत्वेन शैत्यग्रहापत्तेः । नर्चैव पृथिव्या द्वे तेजसोऽप्यनियतरूपस्य घट्टक्यम्, नियतसम्भते तस्यानुपादेयत्वात् । अन्यथा ब्रह्मादियादी च लोहित रूपमित्यादिप्रकृत्युनिविरोधाच्च ।

प्रकृतमनुसरामः । यच्छुक्ल तदपाम्, विजानीयशुक्लरूपस्य जलमात्रवृत्तित्वान् । यदृष्य तदन्नस्य, कृष्णरूपस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वेन निश्चितत्वात्कालिन्दीजलेऽपि वियनि विरिञ्चते श्वेत्यम्यैवोपलम्भादिनि । न त्वेनदुभयान्नेरित्यस्यान्वये मानामावान्, अनुपपन्न विनैवोपपत्तेरच । न च त्वद्रीत्या यच्छुक्लरूपमित्यादे पुनरुपादानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तात्पर्यग्राहकत्वेन तदभ्यागम्योपयोगान् । अत एव “अन्धकारस्य परमार्थतो रूपवत्त्वे इयमस्त्वेन

पृथिवीत्वान्तिः । यदेतच्छ्रयाम रूप तत्पृथिव्या इति श्रुते ” इति नयसात्कारे-
रन्म् । अत एव च “यदेतच्छ्रयान तदन्नमेतद्योगननुपपन्नस्यान्नशब्देन मृदोऽ-
भिधानात्” इति तात्पर्यटीकायान् ।

न च तयानि यदग्नेरित्जन तेजस्त्वव्याप्यवर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वेन
रूपत्रयेण निर्दिश्य यथा तत्र तेजामात्रमन्धित्वविधानं तथा जलपृथिव्योरपि
स्यात् । न तु निःप्रतियोगिकमेव रूपविशेष निर्दिश्य तत्र ब्रह्मसाक्षाद्विमानक-
जलत्वपृथिवीत्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वविधानमिति वाच्यम् , अप्रयोजनत्वात् ।
तेजनो विध्यन्नोमभेदेन द्वैविध्यदर्शनायाग्नित्वनूतंत्वादिरूपेण पृथग्
विधानाच्च । अत एव भास्वरशुक्लरूपवत्त्वेऽग्नित्वमत्रवच्छेदकत्वाद्भिव-
त्तितमिति स्वयमेवाह—अनागादग्नेरग्निवमिति । एवमादित्यादावपि व्याख्ये-
यम् । वाचारम्भणमित्यादेस्तु पूर्वोक्त एवार्थः । यद्वा विकारस्तत्तत्संज्ञोद्भव
वाचारम्भण निश्चयवर्मावच्छिन्नतया पदान्तरप्रयोगविषयः । शीणि रूपाणी-
त्वेव सत्यम्, तत्तद्वर्मावच्छिन्नभावद्व्यक्तवृत्तिव्यापकीभूतजातिमत्त्वेनानु-
गन्त्वात् । परमते तु शीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्यनुपपन्नम्, अत्रिवृत्त-
भूतानामेव त्रिवृत्तभूतापेक्षया सत्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । रूपाणां सत्त्वत्वा-
भिधानानर्हत्वात् ।

न च रूपवति लक्षणा, तस्या एव दोषत्वात् । रूपं वस्त्वमित्यादि-
नक्षगाया अनङ्गीकाराच्च । “कारिचक्षेत्राप्रयोगतः” इति भट्टोक्तेः । न च
गुणगुणिनोरभेदात्तथा त्वत्सिद्धान्ते भेदाभेदवादानभ्युपगमात् तत्पक्षेऽपि
गुणपरत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च रूपत्वस्य निवृत्कार्यतावच्छेदकत्वात् तंजन्त्वा-
देरेव निवृत्कार्यतावच्छेदकत्वेन तद्रीत्यापि प्रतीयमानत्वाद्गन्याद्विष्टान-
तानवच्छेदकत्वाच्चाधिष्ठानतावच्छेदकरूपस्वीकारेण सत्त्वोक्तेरनुपपो-
यादिभ्यादिक विभावनीयम् । अत एवाग्नेरग्नित्वादिकमपहार्थवाभिप्राय
स्पष्टयति—यद्दु रोहितमिवाभूदिति तंजमस्तद्रूपमिति विद्वाश्चक्रुरित्यादि ।
इवगश्चन्द्रायान्तरजातिपुरस्कारेण साक्ष्याभिप्रायः । मिथ्यात्वेऽस्य तात्पर्य-
मिति तु घ्नान्तिः । “यथा सन्तु सोम्येमान्तिश्रो देवतास्त्रिवृदेकैका भवन्ति तन्मे
विजानोहि”—इत्युपपन्नम्य यदग्नेरित्यादेरभिहितत्वात् । प्रतिज्ञातातिरिक्तार्थ-
परत्वेन तद्व्याख्यानस्य निर्युक्तिकत्वान् ।

न च त्वद्व्याख्यानेऽपि तयैव दोषः, इतरतरनयोगेन कार्यजनवत्वस्य
यदग्नेरित्यादितानभिधानादिति वाच्यम् ; अग्नेः पार्थिवेन्यत्वेन तेजोऽवय-

वाना समवायित्वेन पृथिव्याश्च निमित्तत्वस्यादित्यादेश्चाविन्धनत्वेन तत्र जलावयवाना निमित्तत्वस्य तेजोऽवयवाना समवायित्वस्य च स्पष्टतर प्रत्यायितत्वात् । एव तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तमित्यस्याचार्योक्तरीत्या तेजस्त्वस्य वायुकार्यतावच्छेदकत्वे वायोनिमित्तत्व विद्युदन्तेषु बोध्यम् । नित्यसाधारणतया तेजस्त्व न वायुकार्यतावच्छेदकमपितु बद्धित्वमेवेति पक्षे त्वग्न्यश्च एव तस्य सौलभ्यम् । अत एव तेजस पूर्वं वायूत्पत्तेराक्षेप इति प्राग-यास्यात् सगच्छते । तस्मात्पृथिव्यादीनामनेकभूतात्मकत्वमप्रमाणम् । अत एव विजातीयारम्भकत्व किरणाबल्यादौ निरस्तमित्याम्ता तावत् ।

ननु एतदुत्तरमेव “अन्नमशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठो घातुस्तत्पुरीष भवति यो मध्यमस्तन्मास योऽणिष्ठस्तन्मन ॥ त्राप पीता-स्त्रेधा विधीयन्ते तासा य स्थविष्ठो घातुस्तन्मूत्र भवति यो मध्यमस्तत्स्रोहित योऽणिष्ठ स प्राण ॥ तेजोऽशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठो घातुस्तदस्थि भवति यो मध्यम स मज्जा योऽणिष्ठ स वाक् ॥ अन्नमय हि सोम्य मन आपो-मय प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच” ॥ इत्यत्र भागकरणस्यैव त्रिवृत्करणपदार्थत्वात्पूर्वत्रापि तथैवेति चेन् त्रेधा विधीयत इति शब्दानुराधादत्र तथात्वेऽपि पूर्वत्र माना-भावान् । लाकड्यान्तरे निरूढत्वेनात्र शक्तिक्ल्पनानुपपत्तेः, “निरूढन्तु न स्वार्थादपनीयते इति -यायात् । प्राणादीनामनादिमयत्व तु पानाशनव्यति-रेकेण प्राणादीना स्वस्वकार्यशक्तिहानेरीपचारिकतया ज्ञेयम् ।

न च तत्र मानाभाव श्रुत्यैव तथा नीतत्वात्, उक्तवाक्यानन्तरमेव हि छान्दोग्ये पठ्यत—‘दन्न सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं, समुदीपति तत्सर्पिर्भवत्येवमव खलु सोम्यान्नस्याशयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदी-पति स प्राणा भवति । तेजस सोम्याशयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदी-पति स वाग्भर्वात् ॥ अन्नमय हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ पाडशकल साम्य पुरुष पञ्चदशाहानि माशी काममप पिषापोमय प्राणो न पिवनो विच्छेस्यत इति ॥ स ह पञ्चदशाहानि नाशाय हैनमुपसमादकिं ब्रवीमि भो इत्युच साम्य यजू पि सामानोति स होवाच नवंमा प्रतिभान्ति भो इति ॥ त होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैवाङ्गार खद्योतमात्र परिशिष्ट स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेव सोम्य ते षोडशाना बलानामेवा-नन्तरतिशिष्टा म्यात्तयैतर्हि वेदानानुभवस्मशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ स हाशाय है नमुपससाद त ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे ॥ त हो वाच

यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गार खद्यानमात्र परिशिष्ट त तुर्यारूप-
समाधाय प्राज्वलयेत्ततोऽपि बहु दहेत् ॥ एव सोम्य ते षोडशाना बलानामेका
बलातिशिष्टाभूत्साधनेनोपसमाहिता प्राज्वालोत्पद्येताहि वेदाननुभवस्यत्रमय
हि सोम्य मन आपोमत्र प्राणस्नेजोमयो वाग्नि तद्धाम्य विजज्ञाविति विज-
ज्ञाविति ।” अत्र ह्यज्ञानव्यतिरेकेण वेदप्रतिभानव्यतिरेकस्य तदन्वये च
तदन्वयस्याभिधानेन तादृशमेव तन्मयत्व न तु तज्जन्मन्वमिति स्पष्टमेव
शङ्कोतराभ्या प्रतिपादितम् । अत एवाङ्गारस्य विशिष्टदाहानामर्थ्यं ज्वलद-
न्तंभु तदिनि दृष्टान्तोऽपि मगच्छते, नवांशमाम्यस्य केनाप्यतज्जोकार्यन्वात् ।
अत एव तत्रैव पूर्वं दाल्भ्यशालवत्थमवादे ‘का नाम्नो गतिरिति स्वर इति
होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्न-
मिति होवाचात्रस्य का गतिरिति आप इति होवाच” इत्यादि पठ्यते । गति
कारण गानरूपस्य माम्न स्वरमाध्यन्वात् प्राणव्यापारेण स्वरोत्पत्ते ।
अत्रव्यतिरेकेण प्राणव्यापानव्यतिरेकादत्रम्य तद्गतित्वमिति तत्र स्पष्टत्वात् ।

न च श्रुत्यैव विवृतेऽर्थे तर्का प्रसरन्ति । उक्तं हि बृहै —

गौणं लाक्षणिकं वापि वाङ्मपभेदेन वा स्वयम् ।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु त प्रतिकूलयेत् ॥

गौणं श्येनादिशब्दस्य यागविशेषादिरूप “यथा वं श्येनो त्पत्यादते
एवमय द्विपन्त भ्रातृव्यम्” इत्याद्यंवादेत्तम् । लाक्षणिकं “पुरोडाशानल
कुर” इत्यादौ पुरोडाशशब्दस्य धाना करन्भ पुरोडाश परिवाप पयस्ये-
तिमवनीपृह्विपञ्चक रूप वाङ्मपभेदेन “आश्ववाल प्रस्तर” इत्यादौ काशा-
नामश्ववालशब्दवाच्यत्व प्रस्तरकार्यं विधानञ्चेति दिक् ।

यदग्रे रितिश्रुत्यर्थं ॥ नदुत्तरं च तत्रैव समामनन्ति ‘उद्दालको हारुणिः
श्वेतकेतु पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्र तत्पुरुष स्वपिति
नाम मना सोम्य तदा पपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेन स्वपिनी-
त्यावज्ञाने स्व ह्यपीतो भवति ॥ स यथा शकुनि मूत्रेण प्रब्रह्मो दिश दिशं
पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्वनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो
दिश दिश पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्वनं हि सोम्य
मन इति ॥ अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्र तत्पुम्पोऽशिशिपति
नामाप एव तदगित नयन्ने तद्यथा गोनायोऽश्वनाय भूम्यनाय इत्येव तदप
आचरन्नेऽशनायेति तत्रैवेतच्छुद्धमुपपतित सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्य-

तीति ॥ तस्य क्व मूल स्यादयथाद्वादेवमेव सत्तु नोम्यात्रेण शुद्धेनापोमूल-
 मन्विच्छद्भि नाम्य शुद्धेन तेजामूलमन्विच्छ तेजना सोम्य शुद्धेन सन्मूल-
 मन्विच्छ सन्मूला सोम्येना सर्वा प्रजा नदायतना सत्प्रतिष्ठा ॥ अथ
 यन्नैत पुरुष विमानति नाम तेज एव तत्तीति न्यने तज्जथा गोनादोऽश्वनापि
 पुरुषनाय इत्यत्र तत्तेज आचष्ट उदन्वेति तन्नैतदेव पुद्गलुत्पत्तिन सोम्य
 विजातीहि नदममूल भविष्यतीति ॥ तस्य क्व मूल स्यादन्वनाद्भ्रुवोऽद्भि
 सोम्य शुद्धेन तेजामूलमन्विच्छ तेजसा साम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूला
 सोम्येना सर्वा प्रजा नदायतना सत्प्रतिष्ठा, यथा नु सत्तु नोम्येभास्तिन्नो
 देवता पुरुष प्राण्य त्रिवृत्त्रिवृदकंवा भवति तदुक्तम् पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य
 पुरुषस्य प्रयतो दाड्मननि नपद्यत मन प्राण्य प्रारान्तेजसि तेज परस्या
 देवतायाम् ॥ स य एपोऽरिमैतदात्म्यमिद सर्वं तत्तत्त्व स आत्मा तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो इति भूय एव मा भवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्यति होवाच ॥
 यथा सोम्य मधुकृतो तिस्तिष्ठन्नि नानात्याना वृक्षाणा रसान्समवहारमेवता
 रन गमयन्ति ॥ ते यथा तत्र न विदेक लभन्ऽमुप्याह वृक्षस्य रसांस्त्वमु-
 प्याह वृक्षस्य रसांस्त्वोत्पेवमेव सत्तु सोम्यमा सर्वा प्रजा सति सम्पद्य न विदु
 सति सम्पद्यानह इति ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंह वा वृका वा वराहो वा
 कीटा वा पतङ्गो वा दशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ स य
 एपोऽरिमैतदात्म्यमिद सर्वं तत्तत्त्व स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय
 एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा नाम्येति होवाच ॥ इना सोम्य नद्य
 पुरस्तात्प्राच्य म्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्तात्समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र
 एव भवति तत्र यथा तत्र न विदुरियमहमन्मायमहमस्मीति । एयमव सत्तु
 सोम्यमा प्रजा सर्वा सत आगम्य न विदु सत आगच्छानह इति त इह
 व्याघ्रा वासिंहा वा वृका वा वाराहा वा काटो वा पतङ्गा वा दशो वा मशको
 वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ स य एपोऽरिमैतदात्म्यमिद सर्वं तत्तत्त्व स
 आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भवान्विज्ञापयत्विति तथा नाम्येति
 होवाच ॥ अस्य नाम्य महता वृक्षस्य वा मूलेऽभ्याहन्त्याज्जीवन्तवेद्या मध्येऽ-
 भ्याहन्त्याजीवन्तवेद्याऽप्रभ्याहन्त्याजीवन्तवेत् स एष जीवतानुभ्रूत पेपीय-
 मानो मादमानस्तिष्ठति ॥ अन्य यदेवा शयसा जीवा जहायथ सा शुष्यति
 द्वितीया जहात्यथ ना शुष्यति तृतीया जहात्यथ सा शुष्यति तर्ष जहाति तत्र
 शुष्यति । एवमेव सत्तु सोम्य विद्वीति होवाच ॥ जीवापन वाव विल्लद त्रियने
 न जीवो त्रियत इति स य एपोऽरिमैतदात्म्यमिद सर्वं तत्तत्त्व स आत्मा
 तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति

होवाच ॥ न्यग्रोधफलमन आहरेतीद भगव इति भिन्वीति भिन्न भगव इति
 किमत्र परमसौम्यस्य इवेमा घाना भगव इत्यासामङ्गैका भिन्वीनि भिन्ना
 भगव इति किमत्र परमसौमि न किञ्चन भगव इति ॥ त होवाच य वै सोम्यै-
 तमगिमान न निभालयस एतस्य वै सोम्यपोऽग्निमन् एव महाम्यग्रोधस्ति-
 धृति श्रद्धस्त्व नोम्येति ॥ स य एपोऽग्निमैतदात्म्यमिद सर्वं तत्सत्य स
 आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा
 सोम्येति होवाच ॥ लवणमेतदुदकेऽववायाय मा प्रातरुपसौदया इति स ह
 तथा चकार त होवाच मदीपा लवणमुदकेऽवाया अङ्ग तदाहरेति तद्वावमूर्य
 न विवेद ॥ यथा विलीनमेवाङ्गस्या तदाचामेति कथमिति लवणमिति
 मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभि-
 प्राश्यैतदयनोपसौदया इति तद्ध तथा चकार तच्छश्रत् सवर्ते त होवाचान वाच
 क्विन् सत्सोम्य न निभालयसेऽनेव किलेति ॥ स य एपोऽग्निमैतदात्म्यमिद सर्वं
 तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
 तथा सोम्येति होवाच ॥ यथा सोम्य पुह्य गन्धारम्योऽभिनद्धाक्षमानीय त
 तनोऽतिजने विमृजेत्स यथा तत्र प्राडबोद्ध्वाघराड् वा प्रत्यड् वा प्रचमार्योता-
 भिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विमृष्ट ॥ तस्य यथाभिनहन प्रमुच्य प्रभूयादेता
 दित्र गन्धान एता दित्र ब्रजेति स ग्रामाद् ग्राम पृच्छद् पण्डितो मेवावी गन्धा-
 रानेवोपमपद्धर्तवमेवाहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिर यावन्न विमो-
 द्येऽय मपम्य इति ॥ स य एपोऽग्निमैतदात्म्यमिद सर्वं तत्सत्य स आत्मा
 तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
 होवाच ॥ पुण्य सोम्योत्तौपतापिन ज्ञातय पर्यपासते जानासि मा जानासि
 मामिति तस्य दावन्न वाड् मनसि सम्पद्यते मन प्राण्ये प्राणास्तेजसि तेजः
 परस्या देवताया तावज्जानाति ॥ अथ अदास्य वाड् मनसि सम्पद्यते मन प्राण्ये
 प्राणास्तेजसि तेजः परस्या देवतायामथ न जानाति ॥ स य एपोऽग्निमैतदा-
 त्म्यमिद सर्वं तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवा-
 न्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ पुरुष सोम्योन हस्तगृहीतमान-
 यन्नपहापीत्येवमनार्पीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत
 एवानृतमा मान कुरते सोऽनुताभिसन्वोऽनुतेनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्त
 प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽय हन्यते ॥ अथ यदि तस्माकर्ता भवति तत एव
 सत्यमात्मान कुरते स सत्याभिसन्व सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्त
 प्रतिगृह्णाति न न दह्यतेऽयमुच्यते ॥ स यथा तत्र नाशहंतैतदात्म्यमिदं

सर्वं तत्त्वमसि स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विजज्ञाविति विज-
ज्ञाविति ॥ पद्य प्रपाठक समाप्त ॥

इह तावत्स्वपिति वाक्ये परेपात्रेव व्याख्यान, तथाच "स्वाप्ययात्इतिसूत्रा-
वतारिकाया भामत्या- 'यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्य
चेतनप्रधानस्वत्वानुपपत्ति । अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयात्मीयेऽपि
चेतनस्य प्रलयानुपपत्ति । नहि मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयते,
किन्त्वात्मभूताया मृद्येव । नच रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते किन्त्वात्म-
भूताया शुक्तावेव" इति । तथा भगवत्पादभाष्यम्—'एषा श्रुति स्वपिती-
त्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्ध नाम निर्वक्ति प्रभाष्ययावित्युत्पत्तिप्रलययो
प्रयोगदर्शनात् । मन प्रचारोपाधिविशेषमम्बन्धादिन्द्रियार्थान् गृह्णन्तद्विशो-
पापत्रो जीवो जागर्ति, तद्वासनाविशिष्टस्वप्नान्पश्यन् मन शब्दवाच्यो
भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुपुत्रावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि
प्रलीन इवेति स्व ह्यपीतो भवति" इत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिग्रन्धन श्रुत्या
दर्शित 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्त हृदयमिति तस्माद्दृश्य-
मिति' इति । यथा वाशनाद्योदन्यशब्दप्रवृत्तिमूल दर्शयति श्रुति 'अप एव
तदर्शित नयन्ते, तेज एव तत्पीत नयते' इति च । एव स्वमात्मान सच्छ-
ब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थ स्वपिति नाम निर्वचनेन दर्शयति । तथा च
श्रुत्यन्तर 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन द्वेद नान्तरम्' इति
सुपुत्रावस्थायाम् चेतनेऽप्यय दर्शयति" इत्यादि । तत्कल्पतरुरपि "मन शब्द-
वाच्यो भवति सच्चो भवति । एवमेव खलु सौम्य तन्मन इति स्वप्नोपन्यास-
वाक्येऽर्थवादस्यापि स्वपितिनामनिर्वचनस्य यथार्थत्वाय हृदयानिहृत्यु-
दाहरण तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निरुक्त निर्वचनम्, अशनायापिपासे सौम्य विजा-
नीहीत्युपब्रम्पाशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाद्द्रवीकरणादापोऽशनाया
एववचनद्वान्दम द्रावकोदकापनयनाच्छोयणादुदन्यतेज । आकाशश्चान्दस "
इति । अत्रेद वक्तव्यम्—स्वपदस्य भुगुप्त्यस्वरूपपरत्वेऽपि तत्प्रथमान्त द्वितीयान्त
वा ? नाद्य, अनुपयोगादनन्वयापत्तेश्च । नास्त्य, अप्ययशब्दस्य नाशार्थकत्वे
वमणोऽनन्वितत्वापत्ते । नाशार्थकत्वात्तूनामकमवत्वात् । स च त्वन्मते सस्वा-
रावस्थाप्राप्तिरित्येव विशेष । घटो नश्यतीत्यादेरकमवत्वस्य च सर्वाभि-
तत्वान् कर्तुरनभिहितत्वेन तृतीयापत्तेश्च । एतेन तत्रस्थोपाधिकलयरूप-
स्याप्ययस्य कथनादित्यपास्तम् । द्वितीयाया सप्तम्यर्थत्वानुपपत्ते द्वान्दगतवा-
श्रये च गौरवात्प्रमाणाभावाच्च । एतेन स्वमपीतो भवतीत्येववाक्यतया
सति मम्पद्यामह इत्यस्य "स्वाभिन्ने सति मम्पद्यामहे इत्यर्थ" इत्यप्यपा-

स्तम् । 'नाप्यपिशब्दपूर्वकस्य इणो नाशार्थकत्वनियम 'देवो भूत्वा देवान-
 ल्येति" इति बृहदारण्यकवाक्ये ध्रुव्येति अपि गच्छतीति विवृतत्वात् स देवानपे
 गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति वाक्ये अपि गच्छति सम्प्राप्नोतीति तद्व्या-
 ख्यानम् । यत्रा 'वितर पुराणा मा स्पृष्टो नु चित्तो मयैव तेन धीरा अपि-
 यन्ति ब्रह्मविद उक्तस्य स्वर्गलाकभितो विमुक्ता " इति वाक्येन ब्रह्मात्मनो
 ज्ञानमार्गोऽपि धीरा कृतसन्धासा अपियन्ति यथाह जन तथा तेऽपियन्ति'
 इत्यादि तर्काद्यातम् । इत्यलमनेन ।

यत्तु उपसर्गप्रकृतिप्रत्ययपर्यालोचनया लब्धस्वरूपप्राप्तिस्वरूपार्यभ्या-
 भेदे पर्यवसानमिति, तच्चिन्त्यम्, "स्याज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्व्वात्मीये स्वा-
 तिया वने" इत्यमरादिपर्यालोचनया, आत्मान्यस्वरूपस्य स्वशब्दार्थत्वे माना-
 भावान्, आत्मीयपरत्वे तु तस्य सप्रनियोग्यन्युयोगित्वेन तत्त्वाकाङ्क्षत्रा
 तदनिर्देशेनागङ्गत्यापत्तेश्च । स्वनात्मान प्राप्तो भवतीत्ययंस्वन्माकमविन्द ।
 स्वतादात्म्यस्य स्वस्मिन् सर्वदैव सत्त्वादयं वषात्प्रतिपक्षविशेषगुणव्यावृत्ति,
 अनीत इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मक" इतिमूत्रेण कर्त्तरि क्त । इदञ्च वस्तुगत्योक्त लीन
 इव भवतीत्यर्थोऽपि तान्येवानुविनश्यतीति वाक्ये वक्ष्यमाणरीत्या प्रपञ्च-
 विलयाभावेऽपि तत्सम्बन्धाभावस्य समवायात्स्माकं छति । लयो हि जीवस्य
 शून्य, स चापाधिक एवेत्युभय प्रतिपन्नम् । उपानि पद तन्मते
 प्रपञ्चोऽस्मन्मत तु तत्सम्बन्ध इति विशेष । विन्तर पुरस्तात् । प्राज्ञेना-
 त्मनेत्यादि श्रुतिस्तु व्याख्यास्यते । अत एव बृहदारण्यक एव ध्रुवने—
 "तौ ह पुरुष सुप्रमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्वयाश्चक्र बृहत्पाण्डरवाय मोम
 राजन्नि स नात्तस्यां त पाणिनापेय वावयाश्चकार, स होतस्यौ ॥ स हो
 वाचाजातसर्पुर्नैप एतत्सुभाऽभूद्य एष विज्ञानमम पुरुषस्तदेया प्राराना
 विज्ञानन विज्ञानमादाय य एषाऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा
 गृह्णात्यथ हैतत्पुरुष स्वपिनि नाम तद्गृहीत एव प्राणा भवति गृहीता वागृहीत
 चक्षुर्गृहीत श्रोत्र गृहीत मन " इति । अयमर्थ —करराव्युत्पत्त्या विज्ञानेन
 मनसा सहैषा प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञान ज्ञानसामर्थ्य फलापधानरूपमादाय
 तेभ्या निर्वर्त्य य एष हृदयाभ्यन्तरे प्रसिद्ध आकाश पुरीतद्वच्छिन्नन्मि-
 ञ्छेते मनस इन्द्रियत्वऽपि प्रायान्याद्बहिरभिधानम् । यदा इन्द्रियाणां ज्ञान-
 शक्तिमादाय विज्ञानेन मनसा सह पुरीतनि शैते तदानीं मनस पुरीतत्वव्या-

नान् त्वद्भ्रमनायोगाभावेन ज्ञानसामान्यानुदयाच्छ्रयनोपचारस्तदेव स्पष्टयति-
 तानीन्द्रियाणि यदा गृह्णाति स्वाधीनानि करोति ज्ञानरहितानि करोतीनि
 यावत्' तदा स्वपिति नाम भवतीति सुषुप्त्यवस्थाविशिष्ट इत्युच्यते । छान्दोग्य-
 निर्वचनेन समानार्थतानीत्यनेनोक्तार्थश्रुद्धग्राहिकया प्राह—तद् गृहीत एव
 प्राणो भवतीत्यादि । प्राणपद घ्राणपरम्' इन्द्रियान्तराणामप्येनद्रुपलक्षणम्'
 तंरपि तथैव व्याख्यास्यमानत्वान् । परैरपि हि व्याख्यानम्—एषामिन्द्रियाणां
 प्राणानां प्राणशब्दानिधेयानां विज्ञानेनान्तं करणेन वृत्तिमता महं विज्ञानपर्या-
 लाक्षणादिन्द्रियध्यापारमात्रं सविषयं कर्मभूतमादाय स्वप्नजागरणाहृष्टोपरमे
 शरीरप्राणान्यनिरिक्तं कार्यकारणजातमविद्यायामात्मावरणरूपाया मस्कार-
 शेषमवनिष्ठते । यावत्स्वप्नजागरणयोरुत्तरराहृष्टागमनमज्ञपचाहृष्टस्य कर्त्ता
 अनस्तस्य कर्त्तृत्वमानं करणानामिन्द्रियाणां मध्यापाराणां कर्मत्वमादायावि-
 द्याप्रधानं च कर्त्तृत्वयतस्तत् करणत्वञ्चाविद्यायां अनुक्तमपि द्रष्टव्यम् । तेन
 विज्ञानमयोऽप्यविद्यावृत्तिप्रधानोऽविद्याकार्यं मानं करणं गृहीत्वा यः प्रमिद्ध-
 श्रुत्यन्तरे एषोऽत्र वक्ष्यमाणो ब्रह्माविद्धि मात्तात्त्रियमाणश्चान्नुहृदये हृद-
 यस्य मध्ये हृदयोपलक्षिताया बुद्धौ साक्षिभवेन वर्त्तमानं प्रत्यग्भूतं आकाश-
 नामरूपमन्याऽन्यश्चिदानन्दैकरसं सर्वेजानुस्यूतं आकाशवदापाशशब्दा-
 निधेयमस्मिन्मिच्छिदानन्दैकरम आकाशे ब्रह्मज्ञानात्प्रागविद्यामस्कारैर्विभिन्नं इव
 तद्रूपमस्मिन्नाधार इव स्वयमाधय इव प्रत । विज्ञेयं विन्मृद्यावरणं चाविद्य-
 मानसमं कृत्वा मच्चिदानन्दैकरम उपमम्पन्नो भवति । इदानीं नामनिम्बत्यापि
 स्वात्ममम्पत्तिं सुषुप्तौ भवतीत्याह—तान्युक्तानीन्द्रियाणि यदा गृह्णाति ।
 स्पष्टमयं तदाह—प्रमिद्धो विज्ञानमय एतत्सुषुप्तं स्वपिति नाममुक्तं सुषुप्त
 एतन्नामा एतदनिधानं प्रतिपद्यते इति शेषः । किं स्वपिति स्वात्मानं चिद्वैक-
 रम बुद्धिमात्तिलामप्येत्यादिगच्छति यदा स्वपिति नाम प्रतिपद्यते तदा
 गृहीत एव प्राणा भवति । जनेनाविद्यावृत्त्या प्राणो घ्राणं गृहीत एवावि-
 द्यायां स्वापित एव भवति । यथा प्राणमनसा गृहीता वाग्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं
 मन मनोऽन्तं करणं शेषं मुगमम् । त्वग्रमप्राणपादपायूपस्याग्रान्यनुक्तान्मनि
 गृहीतानीत्यवगन्तव्यमिति । अत्रेदं विभाषणम्—विज्ञानेनेति महार्थं तृतीया,
 प्राणा इन्द्रियाणि शेरत गौणत्वञ्चेत्युभयमप्यापि तुल्यं परन्तु हृदयज्ञानम्य
 बुद्धौ, याकापपदस्य च ब्रह्मणि विवक्षणा तेषामनिरिक्ता । न च "मवागि
 ह वा टमानि भूतान्यावाशादेन जायन्ते" इत्यादावाकाशपदस्य ब्रह्मप्रापि
 शक्तिरिति शङ्क्यम्, तदधिकरणे चाचस्पत्यादावेव निराहृतत्वात् ।
 सविषयमिति शेषस्य च स्पेष्टमानकल्पितत्वात्, सुषुप्तौ विषयनाश

प्रमाणाभावस्य प्रपञ्चविष्यमाणत्वान्, एवमन्यत्रापि सुधीभिर्बुद्धनीयम् । तत्सिद्धं मुमुक्षो प्रपञ्चनयो न श्रुत्यर्थ इति ।

प्रकृतमनुसराम । तत्त्वमसीति वाग्दार्थ्योपयुक्तत्वेन जीवेश्वरो व्यवस्थापयिष्यन् प्रथम विप्रतिपन्न प्रति जीवात्मानमेव निर्णयनाह—स्वप्नान्तमिति । स्वप्नपदमन मुमुक्षिस्वप्नोभयपरम्, जाग्रदवस्थाया प्रत्यक्षगिद्धत्वादनुपन्यास, अन्यथा स यथा शबुनिरिति स्वप्नस्वरूपोपन्यासविरोधान् । प्रथम मुमुक्षुपन्यासस्तु विज्ञानमेवात्मेति मननिरासार्थम्, तदा ज्ञानाभावेन नैरात्म्यापत्तेः । ज्ञानस्य सविषयवत्वनियमेन तदानीं निविषयकज्ञानाभ्युपगमानुपपत्तेरिति युक्तेरभिमतत्वात् । मना निरुपधीच्छाविषयत्वरूपप्राशस्त्यवता दुःसाभावेन सम्पन्नो भवति । एषास्य परमा नपदिति, वक्ष्यमाणबृहदारण्यकवाक्यस्वारस्यात् । एषीभावेऽपि सम्पद्यते शक्त्यभावात् स्वमपीत इत्यादिक व्याख्यानम् । जीवस्याशनायापिपानावत्त्वान् परमात्मनश्च तदभावान् भेद इति हृदि निध्यायाह—अशनायेत्यादि । यद्यप्यशनायापदार्थं आप उदय्यपदार्थंश्च तेज इत्येवान् प्रतिपाद्य तथाप्यशिशिपिपनि-पिपामनोत्पनयोन्नावदुक्तत्वाज्ञानाद्भूति । पदार्थग्नन पररीत्यैव व्यान्येय । अन्नपद चान् ब्रीह्यादिपरमेव, शुद्धकार्यमेषा वृष्टिद्वारा यज्ञजन्यत्वात्, यज्ञस्य च ब्रीह्यादिसाध्यत्वात्, एवमन्नकारणत्वेनापामनुमानम्, यत्र क्वचिद् वर्षति तदेवमन्न भूयिष्ठमन भवतीति पूर्वोक्तलिङ्गात् । न च प्रत्यक्षगिद्धत्वादनुमानवैयर्थ्यम्, कार्येण कारणानुमानप्रकारस्य परमात्मानुमानतात्पर्यकत्वात् । अनुमिन्युत्वत्तिपर्यन्त तात्पर्याभावात् । अद्वि सोम्य शुङ्गेन कार्येण तेजोत्प भूलमन्विच्छ “आदित्याज्जायते वृष्टिः” इति स्मृते । तेजसा आदित्यादित्पेण कार्येण सन्मूलमीश्वररूप हेतुमनुमाहि । आदित्यादेश्च सोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यापारनिमित्तत्वेन चेश्वरमात्रकत्व “सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमदन्नयन्” इति श्रुते, “एतन्न वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गिं सूर्याचन्द्रमसौ विवृतां निष्ठत ” इति बृहदारण्यकाच्च । उक्तञ्च तद्व्याख्यानात्—यदीदं सूर्यादिक स्वन्नन्त्यात्तदानिग्रहा प्रवृत्ति विपरीता प्रवृत्तेरपरम वा सूर्याद्राजादिवत् । न करोति तदस्मादिदमस्वनन्न भृत्यादिवदिति । जलादिमूलत्वेनाज्ञादेरभिवानञ्च सूर्यादिमूलत्वेन साध्यमान ईश्वरोपादानकारणत्वेन शङ्काविषयो यथा न स्यात्किन्तु निमित्तकारणत्वेनैव यथा निश्चित स्यादित्येवमर्थ । एतेन हि द्वितीयपर्यायोऽपि व्याख्यात । तत्र जलमारभ्यानुमानमिति विशेष । सूर्यादिपद नोत्पत्तौ कार्यजानस्येत्याह—‘सन्मूला सोम्येमा

सर्वा प्रजा ” इति । प्रजायन्त इति व्युत्पत्त्या प्रजापद कार्यमात्रपर न केवल जन्यजातस्योत्पत्तावेवेश्वरापेक्षा किन्तु स्थितौ सहारेऽपि चेत्याह—“सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा ” इति । अत एव—

कार्यायोजनधृत्यादे पदात् प्रत्ययत श्रुते ।
वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिदव्यय ॥”

इति कुसुमाञ्जलावाच्यार्था । धृति गुरुत्ववता पतनाभाव । पतनप्रति-
बन्धकसयोगो वा । ब्रह्माण्डादि प्रयत्नप्रतिबद्धपतनक, धृतिमत्त्वात्, वियति
विहङ्गमशरीरवत् । आदिपदानाशसमूह । ब्रह्माण्डनाश प्रयत्नजन्य नाश-
त्वात् पाठ्यमानपटनाशवत् । एव जीवस्यान्याधीनज्ञानत्वमनीत्याह—“यथा नु
खलु सोम्य ’ इत्यादि । तच्च प्रागव व्याख्यातम् । अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो
अग्र्यमाणस्य वाङ् मनसि सपद्यते इच्छामानविषयीभवति वक्तुमशक्यत्वात् ।
मन प्राणे सपद्यते प्राणस्थाने हृदय एवावतिष्ठते व्यापारराहित्यात् । “स
एतास्तेजोमयान् समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति” इत्यादि बृहदारण्यक-
दशनात् । अङ्गान्तरेभ्यो निष्क्रम्य प्राणादीना हृदयमात्रे स्थिताना तदोपल-
म्भात् । प्राणस्तजस्यदृष्ट सम्पद्यते । जीवनादृष्ट विलयकाले जीवनयोनि-
यत्नस्थ नाशे सति श्वासोच्छ्वासरहित्यात् तेजस्तददृष्ट च परस्या देवताया
जीवात्मानि सपद्यते नश्यतीति यावत् । परेषामप्यन यथाश्रुतपदाना साम-
ञ्जस्यात् । न ह्यय देवताभिप्रायेण लय । “यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निर्वाग-
प्येति वात प्राणश्चक्षुरादित्य मनश्चन्द्र दिश थोत्र पृथिवी शरीरम्” इत्यादा-
वात्तभागनाहारेऽन्यथा तदभिधानात् । नाप्युपादानाभिप्रायेण ।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्यागिप्याप प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायी प्रलीयते ॥

इत्यादि स्मृत्यापादस्योपादाने क्रमेण लय इत्यस्य ‘विपर्ययेण तु
क्रमोऽन उपपद्यते च इति सूत्रे तेषा व्यवस्थितत्वाद् ‘वाङ्मनसि दशनाच्छ-
व्दाश्च” इति सूत्रे उत्क्रान्तिसमये वागिन्द्रिय मनसि वत्तते न तु लीयते, स्वप्रवृ-
त्तावेव वस्तुना लयदर्शनात् । अन वृत्तिरहितससर्गस्येव सम्पद्यत्वादिति व्यव-
स्थापितत्वाच्चेत्यादिस्वयमूहनीयम् । एव परमात्मान जीवात्मानश्च भिन्नतया-
व्यवस्थाप्य मात्तहेतुज्ञानार्थं प्रवृत्तमनुसरन् मिथ्यात्त्रमेव निरस्यति—म
य एपोऽणिमेति । अणोर्भावोऽणिमा नूबमो दुचिजेय इति यावत् । ‘भावभ-
वित्रोरभेदापचार ” इति कल्पतरोरुक्तत्वात् । इद सर्वं प्रपञ्चमात्रमेतदात्म्य

एतस्यात्मनः कर्मजीवभोगार्थं परमात्मना मृष्टिनिर्माणात् । कर्मधारयव्यु-
त्पत्त्या एतदात्मशब्दात् कर्मणि व्यञ् । यत्तु एतदात्मना यस्य तदेतदात्म तस्य
भाव एतदात्म्यम् । सामानाधिकरण्यञ्च स्वार्थकत्वात् भावभवित्रोरभेदो-
पचाराद्वा 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इतिवदिति, तत्र, कर्मधारयापेक्षया बहुव्रीहौ
गौरवात् । स्वार्थकत्वे प्रत्ययवैयर्थ्यपर्यवसानाच्च । सोम्यमित्यादौ स्वार्थ-
कत्वोपगमेऽप्यत्र पक्षद्वयतारतन्म्यविचारे स्वार्थकत्वस्य जघन्यत्वात् ।
अभेदोपचारेऽपि तस्यैव दोषत्वात् । यवचिदगत्या तदुपगमेऽपि प्रकृते तस्य
दोषत्वादन्यथा बहुविप्लवप्रसङ्गात् । अत एव—

संद्रष्टा चैव संहर्ता नियन्ता रक्षिता हरिः ।

तेन ध्याममिदं सर्वमेतदात्मविदो^१ विदुः ॥ इति स्मृतिः ।

यत्वेवविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाविरोधाद्रेयं स्मृतियुक्तेति, तत्र,
स्मृत्युक्तव्याख्यानापेक्षया तदुक्तव्याख्यानस्य दीर्घल्यात् । स्मार्तव्याख्यानानुसा-
रेणैव येनाश्रुतमित्यादेर्व्याख्यातुमुचितत्वात् । न च स्मृतिरियं निमूर्लेति
वाच्यम् ; इदं सर्वमिति बृहदारण्यकरूपाव्यवस्थानोदाहृतव्यभारतादिसमा-
नार्थकत्वात् । भवतु । आत्मजन्य जगत्तदापि मिथ्येति भ्रान्तिनिरासार्थमाह—
तत्सत्यमिति । तत्सत्यं न तु मिथ्या, तेन केषाञ्चिद् विनाशेऽपि न क्षतिः ।

यत्तु तत्त्वमसीति धामये तत्सत्यमित्यत्र नपुसकशब्दनिदिष्टब्रह्मण एव
नपुसकत्वत्पदेन निर्देश । नहि तत्सत्यमित्यत्र सर्वं सत्यमित्यर्थः । असत्का-
रणनिरासाय सत्येव सोम्येत्यादिनोक्तस्य कारणसत्वस्य तत्र परामर्शात्स
आत्मेति कारणवाचितत्वदसमभिव्याहाराच्चेति । तच्चिन्त्यम् ; ऐतदात्म्य-
पदोपात्तजन्यपरित्यागेन दूरस्थग्रहग्रहे प्रमाणाभावात् । स आत्मेत्यस्य
च पाश्चात्यत्वात्, सर्वनाम्नश्च तच्छब्दस्य पूर्वोक्तपरामर्शकत्वात्, नपुसक-
त्वानुपपत्तेश्च । नपुसकपदोपात्तसन्निहितैव तादात्म्यस्यैव तच्छब्देन गृहीतु
युक्तत्वात् । स पूर्वोक्त आत्मा । तथा चात्मा निमित्तं, प्रपञ्चश्च कार्यं, न तु
तयोत्पादानोपादेयभाव इति भावः । तदात्मरूपस्त्वमसि मुखचन्द्र इत्यादिवा
तत्पदस्य तत्सदृशे लक्षणाया तत्तुल्यश्च त्वमसीत्यर्थः, इति नैयायिकाः ।
न च स एव दोषः, वाचकत्वोक्तत्वात् परेषामपि तत्पदस्य सर्व-
ज्ञत्वादिविशिष्टपरतया त्वम्पदस्य च किञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टपरतया विरुद्धा-
शस्य त्यागात् लक्षणाद्वयस्यावश्यकत्वात् । विशिष्टमोरेक्यायोगात्सत्त्वता-

१. 'मतो—त ।

वच्छेदकमन्तरेणैव तत्र लक्षणा निर्विकल्पकरूपा । निर्विकल्पकरूपाया एव पदार्थोपस्थिते तादृशशब्दानुकूलत्वान् । भिन्नरूपेण स्वार्थस्मृतिद्वारेण मान-
प्रातिपदिकार्थानुभावकनानानामत्वस्यास्य तदर्थत्वादित्यादेस्तैरभ्युपगमात् ।

यत्त्वभेदात्पर्याविधारणे तन्निर्वाहकलक्षणावाहुत्ये न दोषः, न हि लक्षणैक्यानुरोधेन तात्पर्यपरित्यागः, तदुक्तं न्यायचिन्तामणौ “तात्पर्याद्वि-
वृत्तिर्ननु वृत्तेस्तात्पर्यम्” इति, तदसत्, अभेदे तात्पर्याविधारकप्रमाणपदस्य
वक्तव्यत्वापत्तेः । तस्य च दुर्बलत्वात्तत्त्वमसीत्यभ्यासस्याभेदात्पर्यग्राहक-
त्वेनैव तदभिमतत्वात् । वेदतात्पर्यस्य न्यायानुसारित्वनियमाच्च ।

वस्तुतस्तु तत्पदस्य क्लीबत्व नोद्देश्यलिङ्गोपादानेन, स आत्मेति पुस्त्वेनैव
तदुपक्रमत् । नापि विधेयलिङ्गोपादानेन, त्वशब्दस्य लिङ्गनयेऽप्येकरूपेण
तस्य क्लीबत्वाभावात्, अन्यथा दशमस्त्वमसीत्यादौ पुस्त्वस्यानुपपत्तेः ।

न च तादात्म्यस्वरूपमित्यादि कल्प्यम्, मानाभावात् । तदयमर्थः—तस्मा-
दोषवरात्वमन्योऽसि, इति । यदि भिन्नपदत्वे आग्रहस्तदा तदिति हेतावव्ययम् ।
यत्तदिति हेतावित्यव्ययप्रकरणे पाठात् । तस्मादुक्तरीत्या ब्रह्मजगतोरपा-
दानोपादेयत्वप्रमाणशून्यम्, तस्मादसीति त्वमर्थकमव्ययम् । वेत्स्यतीति ।
'पदमङ्गाद्' इति स्वसूत्रे यामनेन 'वेत्सि असि त्वं वेत्सोत्यर्थं' व्याख्याय
स्पष्टमेव तथोक्तत्वात् । त्वच्छब्दोऽन्यपर्याय सर्वादिगणे प्रसिद्धः ।

उत त्वं पश्यन्न ददर्शं वाचम् उत त्वं पश्यन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्व विसृजे जायेव पत्ये उशती सुवासा ॥

इत्यत्र वेदभाष्यादौ सर्वत्र व्याख्यात । अव्ययविशेषणत्वाच्च क्लीबत्वम् ।
असीत्यौत्सगिकौऽध्याहारः । ब्रह्मजगतोर्भेदपूर्वमुक्तं ब्रह्मजीवयोस्त्वथैति
विवेकः ।

न च भेदस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् तत्र वेदतात्पर्यमिति वाच्यम्; जीवब्रह्म-
भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावात् । प्रतियोगियोग्यत्वस्य भेदप्रत्यक्षानपेक्षित-
त्वेऽपि प्रसिद्धेरपेक्षितत्वान्, अन्यथा तद्विरोधेनाप्यभेदघोषाघापत्तेः । भव-
दीयानुमानादिना तदभावस्यापि तथात्वादप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थत्वस्या-
प्युभयत्र साम्यादित्यादे पूर्वमेव निरूपितत्वाच्च । परमार्थतस्तु तत्पदमाचा-
रविवन्तात्तच्छब्दात्परि निवृत्तम् । स इवाचरतीति तद्, इदमादिभ्योऽ-
ध्याचारविवप उदाहृतत्वान् अस्यान्वयसंज्ञावरणेन सर्वनामसंज्ञाविरहात्,
संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च न भवतीति “तदो स” इति सत्त्व सनत्पदाद्यत्व
च न भवतीति तत्सादृश्यमेवात्र तच्छब्दार्थं इति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ।

न चात्रापि किञ्चननुसन्धानादावेव गौरवमिति वाच्यम्; तथापि शब्दत्व-
रक्षणाल्लक्षणापत्तादस्याभ्यहितत्वान् । अन्यथा सलिल एको द्रष्टेत्यत्र
मन्त्रिनपदस्य पुस्तकनिर्वाहाय कृत्रिमप्रकाराणां विलयापत्तेः ।

भेदवाच्यन्तरप्रोक्ता अर्था साक्षेपद्रूपता ।

विचार्यन्ते चमत्कारप्राचुर्याय विपरिचिताम् ॥

तथाहि तच्छब्दोत्तरतृतीयादे “मुपा मुलुग्” इत्यादिना प्रथमक-
वचनादे सौर्तुम्बा । तथा च तेन त्व तिष्ठतीत्यर्थः । “अनेन जीवेनानुप्रभूत-
पेपीयमानो मोक्षमानस्तिष्ठति” इति वाक्यरोपात् ।

ननु निष्ठनीयस्य सत्तावदर्थकतया ब्रह्मप्रयुक्तसत्ताकत्वलाभादव्यस्त-
त्वमेव जीवस्य स्यात्, अग्निष्ठानसत्ताप्रयुक्तसत्ताकत्वस्याव्यस्तत्वव्याप्यत्वा-
दिनिचेत्, तर्हि, ततः नञ्ज्ञात इत्यर्थोऽस्तु । “सन्मूला सोम्येमा सर्वा. प्रजा.”
इति वाक्यरोपात् । अथ जीवस्य निःप्रत्वादीपाधिकस्यैव जन्यत्वस्य वाच्यत्वा-
ज्जीवत्वरूपानिरूपणं । तथा च तज्ज्ञानान्मोक्षो न स्यादिति शङ्क्यते, तर्हि,
तस्य त्वमिति पृष्ठी व्याख्येया । यद्यनापि सम्बन्धविशेषानवधारणमुद्भाव्यने
तर्हि तस्मिन्त्वमित्यम्बु ।

नन्वेव लक्षणवेति चेत्, न, प्रातिपदिकद्वये लक्षणद्वयमपेक्ष्य विभक्ता-
वेकस्या लक्षणया न्याय्यत्वान् । अत एव “उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनोस्त-
दन्वाहः” इत्यत्र प्रथमान्त्यतच्छब्दयोः सप्तम्यर्थत्वमङ्गीकृतम् । हविर्दाना-
स्यग्रहे दक्षिणोत्तरदेशयो सोमास्यहविर्धारणार्थं हविर्दानास्य शकटद्वय
स्याप्यन्ते । तयोर्मध्ये यत्र दक्षिणहविर्वनि, सोमाभिपवः क्रियते तत्समीपे
सामिधेनोरनुब्रूनादित्यर्थान् ।

यत्तु “प्रैतु होतुश्चमस प्रब्रह्मण प्रयजमानस्य प्रोद्गातृणाम्”
इत्यत्र चमसाध्वर्षुत्प्रत्यध्वर्वुर्प्रैपे उद्गानशब्दस्योद्गीयास्यद्वितीयसामभक्ति-
वाचकत्वात्तद्गातुर्भक्तत्वात्प्राज्ञानित्यनेव बहूत्व ज्ञेयम् । यद्वा पाणवहूत्वस्य
प्रकरणे कथमन्यसम्भवादस्तु तद्वाच्यं, उद्गातृशब्दस्य त्वजहूत्वार्थलक्षणयो-
द्गात्प्रवचनसम्बन्धरूपावान्तरसामान्येनोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्यपर-
त्वाच्चतुर्गामुद्गातृचमसभक्तत्वमिति प्राप्ते सदोमण्डपसन्निधानस्यैकस्तोन-
सम्बन्धस्य च पूर्वोक्तसामान्यादप्यवान्तरसामान्यत्वात्तद्रूपेणैव लक्षणौचित्या-

त्तस्य च सुब्रह्मण्यव्यावृत्तत्वात् सुब्रह्मण्यभिन्नाना त्रयाणाभेव तदिति तृतीयपञ्चमे स्थितम् । तथा च विभक्त्यपेक्षया प्रातिपदिक एव लक्षणाश्रितेति कथमत्र प्रातिपदिकस्वारस्यरक्षणाय विभक्तौ लक्षणाग्रह इति, तच्चिन्त्यम्, “त्यजेदेक कुलस्यार्थे” इति न्यायेन प्रातिपदिकद्वये लक्षणात् एकविभक्ता वेव तदौचित्यात् । प्रातिपदिकलक्षणापेक्षया विभक्तिलक्षणायाश्चानुशासनिकत्वात् सख्याप्रतिपादकत्वेन च विभक्ते सावकाशत्वाच्च ।

न च विशेष्याशमादाय प्रातिपदिकस्यापि सावकाशत्वमिति वाच्यम्, शक्यत्वपर्याप्त्यधिकरणपरत्वनिर्वाह्यतदभावाभ्या विशेषस्य दुरपह्ववत्वात् । एवमवचनत्वावच्छेदाया शक्ततायामेकत्वस्यैव शक्यत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वात् । प्रातिपदिकाशे तु विशिष्टस्यैव तथात्वेन विशेष्याशमात्रमादाय सावकाशत्वस्य जघन्यत्वाद्द्विभक्त्यर्थैकत्वस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वेन विशेष्यवाचकत्वेन प्रातिपदिकस्य प्राधान्याच्च । अत एव पाशाधिकरणे विशेष्यभूतप्रातिपदिकार्थस्याग्नीगोमीयेऽपि सत्त्वाद्द्विशेषणीभूतबहुत्ववाचिवहुवचनस्य गुणत्वान्नलक्षणाया तदवयवपरत्व सिद्धान्तितम् । तदुक्तम्—गुणत्वे त्वन्याय्यकल्पनेति ।

यत्तु प्रकृतिप्रत्ययौ स्वार्थ सह व्रूतस्तयो प्रत्ययार्थं प्राधान्येनेति कात्यायनोक्त्या प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैव प्रकृत्यपेक्षया प्राबल्यमिति, तच्चिन्त्यम्, प्रत्ययार्थत्वावच्छेदेन प्रकृत्यर्थपेक्षया प्राधान्यस्यैतदर्थत्वाभावात् । अन्यथा घटावित्यादौ द्वित्वादे नामार्थविशेषणत्वानापत्ते, शाब्दिकमते तिङन्तस्थने घात्वथभावनाया एव विशेष्यत्वाच्च । अत एव भगवान् पाणिनिरसूत्रयत् ‘प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद’ इति । अस्यार्थं—अशिष्यमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । प्रधानप्रत्ययार्थवचनप्रत्ययाथ प्रधानमित्येव रूपम् । अशिष्यमनारम्भणीय तत्र हेतुरर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति विशेष्यविशेषणभावस्य लोकानुभवमूलकत्वान् । प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोश्च विशेष्यविशेषणभावनियमस्यानुभवविरोधाद्दत्तनेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । वचनित्प्रत्ययार्थप्रकारकप्रकृत्यर्थविशेष्यकस्य वचचिञ्चप्रकृत्यर्थप्रकारकप्रत्ययार्थविशेष्यकस्य बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति ।

ननु तथापि द्वितीयाद्यर्थसख्याया नामार्थविशेषणत्वेऽपि नामार्थस्य द्वितीयाद्यवर्भत्वादिविशेषणत्वात् नच प्रातिपदिकस्यैव प्राधान्यमिति चेत्, सत्यम्, प्रथमाया सख्यातिरिक्तार्थाभावेन तदर्थस्य प्रकृत्यर्थनिष्ठविशेषणत्वप्रतियोगिकविशेष्यत्वविरहात्, प्रवृत्तसङ्गतिरामपत्ते ।

ननु प्रथमाया कर्त्राधिकारकवाचित्वात्तत्र च नामार्थस्य विशेषण-
त्वात्तस्या एव प्राधान्य युक्तमिति चेत्, न, प्रातिपदिकार्थसूत्रेण नियतोपस्थिति-
कार्यं एव तद्विधानान् प्रथमायास्तात्पर्यमान्प्राहकत्वात् । चंद्र पचतीत्या-
दावाख्यातेनैव कर्त्रादिरभिहितत्वादनन्यनम्यस्य च शब्दार्थत्वात् ।

न चैवमनभिहिताधिकारवैयर्थ्यं बहुपदव इत्यादौ बहुनोक्तार्थत्वात्
कल्पवादीनामिवाख्यातादिना कर्माद्यभिधाने द्वितीयादीनामुक्तार्थानामप्रयोग
इति न्यायेनैव वारणसम्भवादितिवाच्यम्, सख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे
“कर्मणि द्वितीया” “द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्यादेरेकवाक्यतया कर्मणि
यदेकत्व तत्र द्वितीयैकवचनमित्याद्यस्य वाच्यतया कट कृत इत्यादौ
कर्मादिरभिधानेऽपि कृतप्रत्ययेनैकत्वानभिधानात्तेन द्वितीयाप्रसक्तौ तद्वा
रणार्थत्वात् ।

न च “विप्रयेवात्प्रथमाभाव” इति वार्तिकवाक्करीत्या परत्वात्प्रथमैव
मविध्यतीति वाच्यम्, कर्तव्य कट इत्यत्र “वत् कर्मणो, कृति” इति षष्ठी-
प्रसङ्गान्तस्या प्रथमानोऽपि परत्वात् । कर्मादीना विभक्त्यर्थत्वपक्षे तु
तदधिकारो व्यर्थ एव । तदुक्त महाभाष्ये “कृद्यागे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति
तत्प्रतिपेयार्थमनभिहिताधिकार कर्तव्य —कर्तव्य कट इति । सः कथ
कर्तव्यो यत्रत्वादयो विभक्तनर्था । अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्था
नार्योऽनभिहिताधिकारेण” इति ।

यत्तु “निङ्समानाधिकरणे प्रथमा” इति वार्तिकवचनान्प्रथमाया कर्त्रादौ
शक्तिः । आख्यातादिना प्रातिपदिकसमानाधिकरणोक्तार्थे प्रथमेति तद-
र्थात् । न च कर्तव्यो घट इत्यत्र परत्वात्कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्ग, प्रकरणा-
न्नेऽन्योऽनप्रथमेति भूतराज्यमित्वाभावात् । अत एव प्रथमाया एव कारकवि-
भक्तित्वात्तदन्तादेकशब्दाच्छन्प्रत्यये एकस्य इतिभूतस्य प्रयोगः ।

न च वस्तुगत्या कारकात् शतादिविधानमिति वाच्यम्, मटस्य श्रवण
मानु स्मरणमित्यादौ “गतिकारकोपपदानाम्” इति नित्यसमासस्य गनिकार-
कोपपदात् कृदिति प्रकृतिस्वरस्य चापत्तेरिति, तच्चिन्त्यम्, देवदत्तः पचतीत्यादौ
पचपादिसमानाधिकरणे देवदत्तादिशब्दे प्रथमेत्येव वार्तिकार्थान् । निङर्थ
एव कर्त्रादौ प्रथमेति व्याख्याने बीजानावात् । तिङ्समानाधिकारण्यस्य तत्प्र-
तिपाद्यार्थप्रतिपादनत्वल्पस्य देवदत्तादिरूपनामन्येव सत्त्वान् । प्रतिपादन
च निटा वत्त्वादिमामान्यरूपेण नाम्ना च देवदत्तत्वादिविशेषरूपेणैति

विशेष । अत एव कैयट "प्रासाद आस्त इत्यादौ वैयधिकरण्यात्प्रथमाया
अभाव" इति । आस्त इत्याख्यातोक्तकर्तृविशेषप्रतिपादकत्वविरहात्
प्रासादशब्दे न प्रथमेति तस्यार्थः । अपि च तिङ्समानापिकरणे प्रथमेति
न्यासारम्भे देवदत्त पच् लडिति स्थिते यावत्तिङुत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्समा-
नाधिकरणत्वाभावेन प्रथमैवेति नियमस्याभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहि-
ता सर्वे स्वादय स्थिता इत्यप्रथमासामानाधिकरण्यसत्त्वाच्छतृशानचावेव
स्याताम् । नचेष्टापत्तिः, देवदत्त पचतीति वाक्यविलोपापत्तेः । न च कर्मण्येव
द्वितीयेत्यादिविभक्तिनियमाश्रयणात् द्वितीयादियमपीति वाच्यम्, कर्मणि
द्वितीयैवेत्यर्थनियमपक्षे तदापत्तेः, शेषत्वेन पद्यज्ञा सम्भवाच्च ।

न च तिङ्विधिसामर्थ्यात्तिवादयो भविष्यन्तीति वाच्यम्, लडादौ
तिङ्विधे सावकाशात् । अत एव प्रथमाविधेरपि न सामर्थ्यम्, लङ्भिन्न-
लकारस्यल एव सावकाशत्वात् । न च प्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्नि-
पिद्धत्वाद्वात्र च तस्यापि सत्त्वान्न शतृशानचोरापत्तिरिति वाच्यम्, असमर्थ-
समासस्य वाक्यभेदस्य चाश्रये गौरवात् । विभक्तिनियमपक्षे प्रसज्यप्रतिषेध
चाश्रित्य समाधानस्योक्तावप्युक्तरीत्या तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्यस्य
प्रत्याख्यान एव भाष्यतात्पर्याविधारणात् ।

यत्तु तथा सति "लट् शतृशानचो" इत्येतावतैव निर्वाहेऽप्रथमासामाना-
धिकरण इत्यस्य व्ययतापत्या तत्सामर्थ्येन प्रथमाया अपि लट्प्रयोगेऽनु-
मानात्तस्याश्च स्वप्रयोजकत्विङ्सामानाधिकरण्य विनानुपपत्तेः, तादृश-
स्थले तिवादयो भविष्यन्तीति, तत्तुच्छम्, तिङ्सामाधिकरण्यस्य प्रथमा-
प्रयोजकत्व एवोक्तदोषापन्यासे प्रथमान्यथानुपपत्त्या तिङुत्पत्तेर्दुर्बलत्वात्तदति-
रिक्तस्यैव प्रथमाप्रयोजकस्य कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

यत्तु कर्त्तव्यो घट इत्यादौ परत्वात्पृष्ठीप्रसङ्गमाशङ्क्योक्त प्रकरणान्ते-
ऽन्योक्ते प्रथमेति सूत्रणीयमिति, तदपि चिन्त्यम्, तिङ्समानाधिकरणे
प्रथमेति वचन यथास्थानमेव कृत्वा तद्वचन कार्यम्, उत तत्रैव ? नाद्य, वचन-
द्वयारम्भगौरवात् । नान्त्य, अभिहितानभिहिते प्रथमाभाव इत्यादिना
प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिति त्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसमानाधि-
करणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्या शक्तेरभिहितत्वात्प्रथमा स्यादित्यावर एव
तल्लक्षणस्य दूषितत्वात् ।

यत्तु तिङ्निपाताभिहितकर्तृत्वकर्मत्वयारेव प्रथमार्थत्वम्, प्रासाद
इत्यत्र तु घत्राधिकरणत्वाभिधानात् तदापत्तिः । एव पक्व भुक्तमित्यादावपीति

कञ्चिदुत्प्रेक्षितम्, तदसत्, चेन पाचको भुङ्क्ते इत्यादौ कृत्प्रत्ययस्थलेऽतिप्रसङ्गात् । न चानभिहित इत्यस्य स्वान्वयिभिः कृदादिभिरनभिहित इत्यर्थकत्वात्तत्र च कृदादिना कर्तृत्वादेरभिधानान्न तृतीयाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, कर्मादीना विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽर्नाभिहिताधिकारप्रत्याख्यानात्सख्यायाश्च कृद्भिरभिधानान् । गोदोहनो स्यालीत्यादौ सप्तम्यनुत्पत्तेर्दुर्बलत्वाच्चेति दिङ्मात्रम् ।

‘पत्तु एकश इत्यादि, तत्र, सख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यनेनैव तत्र शसुप्रत्ययोत्पत्तेः । अत एव वीप्सायाः प्रत्ययेनोक्तत्वात् तत्र द्विवचनाभावः । न च तत्रापि पूर्वसूत्रात्कारकादित्यनुवर्तते, अत एव द्वयोर्द्वयोः स्वामीत्यत्र तदभाव इति वाच्यम्, एकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युरिति व्याख्यानादेकशशब्दार्थस्यारितक्रिया प्रति कर्तृत्वादेव तदुत्पत्त्या कारकान्विभक्त्यन्तत्वस्यानुपयुक्तत्वात्, यन्निष्ठ कर्तृत्वाद्याख्यातप्रतिपाद्य तदर्थकत्वस्यैवान्न पदार्थत्वात्, कर्त्रादिवाचकप्रत्ययान्तत्वस्य तत्त्वे पचतीत्यादावास्यातान्तेऽपि कारकव्यवहारप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, “स्वतन्त्र कर्ता” इत्यादि विशेषतस्तस्यानाङ्गान्तत्वेन तद्विशेषत्वाभावात्, व्याप्यधर्माभावे व्याप्यधर्माभावस्याप्याधिकत्वात् क्रियानिमित्तत्वाभावेन कारकशब्दस्य तत्रानन्वयात् । नापि कारकाधिकारविहितविभक्तिमत्त्वम्, तदप्रसिद्धे । किन्तु कारकाधिकारोपसंज्ञानिमित्तविभक्तिमत्त्वमेव कारकशब्दत्व तच्च प्रथमाया कर्तृवाच्यत्व विनाप्युपपन्नमेवेति दिक् ।

नटस्येत्यादिकं तु सावधम् । न हि “भतिवारकोपपदानाम्” इति समासविधायकं “कुगतिप्रादयः” “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” “उपपदमतिङ्” इत्यादेरेव तथात्वात्, किन्तु गत्यादीना सुवन्तादीना सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव कृदन्तेन सह समास इत्येव तस्यार्थः । तेन व्याघ्रीत्यत्र वि आघ्न इति प्रशब्दोत्तरविभक्त्यनुत्पन्नायामेव सुवन्तयोगंति शब्दया समासे “जानेरस्त्रीविषयाद्” इति टोप् सिद्धं, अन्यथा “स्वार्थद्रव्यालिङ्गसख्याकारकाणां प्रमादोप” इति प्रक्षियामाश्रित्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव स्त्रीत्वसामान्यप्रयुक्ते टोपि कृते तदन्ताद् प्रशब्दात् सुपि तता गतिसमासे च कृतेऽदन्तत्वाभावेन टोप् न स्यात् । एवम् अश्वनीतीत्यनाश्वशब्देन तृतीयान्तेन समासेऽपि क्रीतशब्दात्सुबुत्पत्तौवेव । मन्यया तस्मात्पूर्वमेव क्रीतशब्दात्सुबुत्पत्तौ

तत समासे "श्रीतात्करणापूर्वाद्" इति डीप् न स्यात् । एव कच्छपीत्यत्र वृत्तीयान्तस्य सामान्यन्तस्य वा कच्छशब्दस्य "सुणि स्थ" इति योगविभागेन विहितकप्रत्ययान्तस्थशब्देन समासे ततो 'जातेरिति विमू इद च अतिड' इत्यस्य 'कृगतिप्रादय' उपपदमित्युभयशेषत्वेन व्याख्यानाद्बहुलग्रहणाच्च सिद्धम् । प्रकृते तु मातु स्मरणमित्यत्र किं कृद्योगलक्षणपष्ठघन्तत्वेन समास आपद्यते उत शेषपष्ठघन्तत्वेन ? नाद्य, इष्टापत्ते । हरिस्मरणमित्यादे सर्वसमतत्वात् । नान्त्य, 'प्रतिपदविधाना पष्ठी न समस्यते' इति धात्तिकाद् शो विदर्यस्येत्याद्यष्टसूत्र्या शेषत्वेन विवक्षिते कर्मादौ सामान्यवचनादेव पष्ठीसिद्धौ समासनिवृत्तितात्पर्यं कत्वाच्च । तदुक्त हरिणा—

कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन ।

प्रोक्ता प्रतिपद पष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

इति कर्मपष्ठ्या समासे कारकपूर्वपदत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर । 'शेषपष्ठ्या समासे त्वन्तोदात्तत्वप्रतिपात्तरिति च तत्र विशेष । एतेन गति कारकोपपदादिति स्वरापादानमपि परास्तम् । शेषपष्ठ्या समासस्यैवान्नाभावात् ।

वस्तुत कारकत्वस्याविच्छित्करत्वात्समास एव तत्स्वरविधानात् 'तत्पुरुषे शालाया नपुसकम्' इति सूत्रान्तत्पुरुषग्रहणस्य तत्रानुवृत्ते । कर्मपष्ठी-समासे तु तत्स्वरस्यैवेष्टत्वाद् । अपि च 'प्रातिपदिकान्यतिरिक्तविषयाणि प्राह प्रथमाशब्दितविभवत्या भगवान् पाणिनिरत सकलतर्कसमुपज्ञो वष्टिवाचोरन तिरिक्तविषयत्वम् ।

एव तावदलण्डवस्तुविषये शब्दान्वयो वक्षित,

लोके दृष्टनयेन पाणिनिवचोऽप्यस्यैव समूचकम् ।

येनास्ति प्रकृत्यभिहिते वृत्तादिके केवले,

तन्मात्रे प्रथमेति सूत्रवचसैवाद्या विभक्ति विदु ॥

अलण्डार्थवादे लिखद्भिरोपनिषदं प्रथमाया वारणवाचकत्वस्य सुतरामेव वक्तुमनहंत्वादिति दिक् ।

इदञ्च वस्तुगतिमनुरद्भ्योक्तम् । प्रथमाया वारकवाचित्वेऽपि तत्त्वम-सीत्यत्र मध्यमपुरुषप्रयोगेण युष्मदर्थस्यैव तच्छब्दाथविशेष्यत्वाद्धिषेपणी-

भूतापपरत्वच्छब्दोत्तरप्रथमाया कर्तृवाचित्वे मान नास्त्येव । एतेन सख्या-
वाचकत्वमपि व्याख्यातम् । अतो विभक्तावेव लक्षणा युक्ता । यदपि प्रातिपदि-
वानेकत्व न स्वारस्ये तन्नम्, गभीराया तथा घोष इत्यादी तदनेकत्वेऽप्यस्वा-
रस्यदर्शनात्तात्पर्यानुरोधस्यात्रापि तुल्यत्वादिति, तत्र, अत्र तात्पर्य-
ग्राहकान्तराभावेन वंपम्याभावान् स्वस्यैव स्वतात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तेः ।
उपक्रमादेरप्यन्यथैव व्याख्यातत्वात्, सर्वशब्देवकारानुरोधेन “सर्वाणि ह
वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति वाक्ये प्रावाशशब्दस्यैव
गौराणार्थकत्वमित्यस्योपनिषदैरेव स्वीकाराच्च । “रथघोषेण माहेन्द्रस्य
स्तोत्रमुपाकरोति” इत्यत्र समाहारद्वन्द्वे पदद्वयस्यापि लाक्षणिकत्वापत्त्या
पूर्वपदमानलाक्षणिकपक्षीसमासस्यैवाश्रितत्वाच्च । “चरसमया सबनीया
पुरोडाशा” इत्यत्र पुरोडाशशब्दलक्षितपुरोडाशकार्योद्देशेन मासविधि
सबनीयपद च सृष्टिन्यायेन सबनीयासबनीयपुरोडाशपरमनुवाद इति प्राप्ते
पदद्वयस्यापि लाक्षणिकत्वापत्त्या सबनीयपदमुख्यकार्ययोगविशेषोद्देशेन
तदीयघानादिहवि पञ्चकवाचेन मास विवोयते । पुरोडाशपद तु पुरोडाश-
घानादिहवि सम्बन्धित्वेन रूपेण सबनीयलक्षकमनुवाद इत्यभ्युपगमाच्च ।

यदप्युक्तं “प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयति” इत्यत्र प्रयाजशेष हवि
प्रक्षिपतीति तृतीयाया “सक्तून् जुहोते” इत्यादी च सक्तुभिरिति द्वितीयाया
अस्वारस्यमाश्रितम् तदगत्या । आद्ये, उपयुक्तसस्वारव्यतिरेकेण गत्यन्तरा-
भावान् । शेषशब्दश्रवणेन प्रतिपत्तेरावाङ्मिति त्वात् प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्ति-
रूपप्रयुक्तसस्वारो विवक्षित । हविषामुपयोग्यमाणसस्वारे त्वश्रुत्वत्पता-
पत्तेर्विभक्तिलक्षणाया एवाश्रितत्वात् । सक्तूनाञ्च भूतभाव्युपयोगाभावेन
सस्कार्यत्वयोगात् । तदुक्तम्—

भूतभाव्युपयोगे हि द्रव्य सस्कार्यमिष्यते ।

सक्तवो नोपयाह्यन्ते मोपयुक्ताश्च ते क्वचित् ॥ इति ।

तदपि न, विभक्तिस्वारस्यावश्यकत्वे सस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या
सक्तूनामुपयोगकल्पनस्यापि सम्भवे तदभावात् । अथ विनियोगमङ्गे-
नैवोपपत्तौ गौरवाद्दिनियोगान्तरं न कल्प्यत इति चेत्, सत्यम्, इहापि
विभक्तिलक्षणैवोपपत्तौ नामद्वये लक्षणा न कल्पते, इत्यस्य तुल्यत्वात् ।
एतेन तस्य त्व तत्त्वमिति समस्त पदमिति पक्षमुद्गाध्य यदुक्तम्—असमासे-

नैव पद्मचर्यलक्षणादिगौरवरहितेनोपपत्तौ पट्टीसमाप्तौ न न्याय्योऽन्यथा स्थपत्यधिकरणविरोधादिति, तत् परास्तम् । लक्षणाद्वयकल्पने गौरवस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तद्वैपम्यात् । अपूर्वविद्याकल्पनगौरवस्य तत्र पश्चादुत्थाने फलमुखत्वात् ।

यत्तु प्रथमाविभक्त्योर्नामोत्तरस्थयोस्तदर्थभेदबोधानुकूलत्वमेव स्वारस्यमिति, तन्न, पदोपात्तधर्मावच्छिन्नगौरभेदबोधानुकूलत्वस्यैवान्यत्र स्वारस्यत्वेन कल्पितत्वात् तस्य च तन्मतेऽप्यरक्षणात् ।

यत्तु तात्पर्याद्वि वृत्तिरित्यस्य प्रकृतस्वमताभिप्रायेण व्याख्यातम्— तात्पर्यादुपक्रमोपसंहारादिनिर्णीततात्पर्यात् वृत्तेवृत्तिलाघवात्, उपक्रमादिबहूनामवाधाय (भैवयाय ?) वृत्तिलाघव त्यज्यतेऽन्यथार्थवादादावपि लक्षणा न स्यात् । उपक्रमोपसंहारादिप्रतीतैकवाच्यता त्यक्तत्वार्थवादस्य नानापदमुख्यत्वायोपासीतेत्यादिपदाध्याहारापत्तेः । अत एवोपक्रममात्रानुरोधेन ऋगादिपदे "उच्चै ऋचा क्रियते" इत्यादिविधिस्यलेऽपि लक्षणाश्रिता । यत्र तूपक्रमादिकमपि निर्णायकं तत्र तात्पर्यनिर्णायकत्वेन वृत्तिलाघवमप्याद्रियते यथा निपादस्थपत्यविपर्यये इति, तदपि विन्यम्, उपक्रमादीनां तादृशार्थपरत्वे बाधकतदभावाभ्यां वैपम्यात्, उपक्रमादेरद्वैतपरत्वस्यापि निराकृतत्वात् । 'एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्युपसंहार, तस्यैव नवकृत्योवचनमभ्यास इति परैरभ्युपगमात् । उपसंहारानुरोधेन तत्त्वमसीत्यत्राप्यभेदे तात्पर्यमित्युक्तेरसंगतत्वात् । एतेन "स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यत्र तच्छब्दात् पूर्वमकारप्रश्लेषात्तद्विज्ञस्त्वमसीत्यादिकमपि व्याख्यातमिति दिक् ।

अत एव स्पष्टमेवमुक्ती जीवस्य परमात्मना सादृश्यं श्रूयते—

"यदा पश्यति स्वमवयुं कर्तारमीदृशममृतं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विहाय निरञ्जनं परमं साम्यमेति" ॥ इति ।

परमपदेन भेदगर्भसादृश्यस्यैवोक्तत्वात् भेदनिर्मुक्तसादृश्यस्य परमसादृश्यपदार्थत्वानुपपत्तेः भेदाऽगर्भसादृश्यपरत्वमभिरासायतया च तदुपादानात् । अत एव भगवद्गीतायाम्—

यहो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता ॥ इति ।

तथा—

भामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मान ससिद्धिं परमा गता ॥

तथा—

भोक्तार यज्ञनपसा सर्वं एव महेश्वरः ।
सुहृद् सर्वभूताना ज्ञात्वा मा शान्तिमृच्छति ॥

मद्भावपदस्य तादात्म्यपरत्वभ्रमनिरासार्थं साधर्म्यप्राप्तेः स्पष्टतया-
भिहितत्वात् । एतेन मत्स्वरूपता प्राप्ता न तु समानधर्मताम्, पूर्वकाला-
वच्छिन्नत्रैत्रजेष्वरयोर्भेदानभ्युपगमादिति निरस्तम् । अनभ्युपगमे बीजा-
भावात् ।

“यो देवाना प्रत्यबुद्धघत स एव तदभवत्तधर्पीणा तथा मनुष्याणाम्”
इति घृहदारण्यकश्रुतावपि तदभवदित्यस्य च्विप्रत्ययान्तत्वेन तद्भिन्नस्य
तदभावप्राप्तेः सादृश्य एव पर्यवसानाच्च । न च शुक्लीभवति घट इत्यादौ
समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चलाभाव पूर्वकालावच्छिन्नविशेषगतया
धर्मितावच्छेदकीकृत्य समवायेन शुक्लत्वस्य विधेयत्वप्रतीत्या धर्मिता-
वच्छेदकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वबोधत्वस्य
च्विप्रत्ययशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वकल्पनात्तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावस्य भेदत्वेन ब्रह्मज्ञानधर्मितावच्छेदकतादात्म्यसंसर्गकब्रह्मप्रकारक-
वोप एव स्यादिति वाच्यम्, अत्यन्ताभावस्य धर्मितावच्छेदकत्व एव
तथा बोधान् । भेदस्य तथात्वे तु तत्सादृश्यस्यैव विधेयत्वेनावगमात् ।

“यत्रैकयालीकनस्तीकृतालीकण्ठे मृपा भीमभवीभवत्या ।

तादृक्पथे दौहदिकोपनीता शालीनमाधायि भधूकमाला” ॥

इत्यादौ तथैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अलोकमृपापदे पुनस्तत्र
भ्रमस्याहार्यत्वद्योतनार्थं इत्यन्यदेतत् । तादृशाभेदबोधस्य भ्रमत्वनिय-
माच्च । भेदप्रतियोगितायास्तादात्म्यावच्छिन्नत्वस्य नव्यैरनङ्गीकाराच्च ।
अथापि तदभवदिति पदद्वयभेदेत्याग्रहः, तर्हि पूर्वोक्तरीत्यैव तस्य
साम्यपरत्वम् । एव “यथोदकं शुद्धे शुद्धमारिक्त तादृगेव भवति, एव
मुनेर्विजानत आत्मा भवति” इति कठयल्लीवाक्येऽपि स्पष्टमेवायमर्थः ।
एतेन जलक्षिप्तजलदृष्टान्तेन ब्रह्मात्म्यन्यज्ञानेनात्मनो ब्रह्मत्वोक्तिरिति
परास्तम् । ईश्वरज्ञानेन जीवस्येश्वरसाम्यप्राप्तेरेव शब्दार्थत्वात् । एवं च—

“सद्यो ह वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति मुण्डकोपनिषद्वाक्येऽपि ब्रह्मसादृश्यमेवार्थः । अभेदपरत्वे साम्यश्रुतीनां कथञ्चिदपि नेतुमशक्यत्वात् । तत्र सादृश्ये लक्षणाया आवश्यकत्वात् । वस्तुतः एवकारस्तत्रोपमार्थ एव । “एवोपम्येऽवधारणं” इति विश्वोक्तेः । एवञ्च स एव तदभवदित्यत्रापि भिन्नक्रमत्वेन तदेवाभवदित्यन्वयः । एवकारस्तु सादृश्यार्थ एव । ब्रह्मैव भवतीत्येकवाक्यतया तदेवेत्यन्वयस्य त्वयापि वाच्यत्वान् । यत्तु तद्व्याख्यातारः अन्येऽपि “यद्यपि ब्रह्मैव तथापि तेगामविद्याबलाज्ज्ञानवतश्चाविद्याया नाशितत्वात् । अतः स एव ज्ञानवानेव तद् ब्रह्म अभवत्स्पष्टम् । अभवदेवेति वा योजना” इति । तत्राद्ये एवकारवैमर्ष्यं ब्रह्मज्ञानवतो^१ ब्रह्मभावप्राप्तिरित्यस्यैव प्रकृतत्वात् । द्वितीये भिन्नक्रमत्वमेवेति स्पष्टम् । अस्मदुक्तान्वयेऽन्वयप्रतियोगिनोरव्यवहितोपस्थितत्वात्तदुक्तान्वये च तच्छब्देन व्यवहितत्वाच्च । यद्योगादिर्नैव व्याप्तिलाभादेवकारवैमर्ष्याच्चोक्तरीत्या आशयश्रुत्येकवाक्यतया त्वस्येव न्याय्यत्वात् । एवञ्च ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति सिद्धवदर्थवादावगतस्य ब्रह्मभवनस्य नियोज्य विशेषाकाङ्क्षाया ब्रह्मबुभूषे [पा] नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भ इत्यादि वाचस्पत्योक्तं परास्तम्, ब्रह्मसादृश्यप्राप्तेरेवार्थवादायत्वात्^१ । अत एव मुण्डके एवं मन्त्रवर्णाः—

यथा नद्यः स्यन्दमाना, समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्याज्ञामरूपाद्विमुक्तं परम साम्यमेति ॥ इति ।

मन्त्रान्तरमपि—

समाने वृत्ते पुरुषो निमग्नोऽनीपया शोचति मृह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

“न कस्यचित्समर्थोऽह दीन इति सम्भावना अनीपा” इति कल्पतरु-कृतः । शोचति जन्ममरणाद्यनेकविधक्लेशाननुभवति, जुष्टं श्रवणादिना सेवितं, अन्यं जीवाद्भिन्नम् ईश परमात्मानं यदा पश्यति तदा वीतशोकः सर्वदुःखहीनः सन् अस्य ईशस्य महिमानमिति प्राप्नोति । छान्दसत्वाद्गुणाभावः । स्वपतिवाक्ये स्वमप्येतिव्याख्यानस्य सर्वसम्मतत्वात् । तत्र गुणं कृत्वा छान्दसत्वात्पूर्वरूपकल्पनापेक्षया विनैव गुणं तत्कल्पनीयत्वात् ।

यत्तु जुष्टमनेक्योगमार्गैः सेवितमन्यं प्रपञ्चविलक्षणमीशं यदा पश्यति प्रपञ्चमहिमानं विभूतिं मायामयोमस्यैवेति यदा पश्यति तदा

वीतशोको भवतीति । यदापि देहेन्द्रियादिभ्यः ससारिभिः सेव्यमानम-
 स्येगम्य महिमानमेतदविश्रान्तत्वेन एतन्सत्तमा लब्धसत्ताकत्वादियुक्त
 परप्रति मिथ्यात्वाद्युक्त पर्यनीति यावन् । ईशस्वरूप च ततोऽन्यद्विचक्षण
 सत्त्वाद्युपलक्षणं पश्यति यः स वीतशोक इत्यर्थे इति, तच्चिन्तयन्, पश्य-
 त्प्रावृत्तौ भवदव्याहारे च गीम्वात् । “अस्तिर्मवन्ती परः” इति कात्यायनो-
 क्ता मन्वन्त्याहारः श्रौतमगिक इति चेत्, तथापि श्रुतमाणिक्यासम्भवे
 तस्य जवन्त्यात् । अन्यपदार्थेषु वलक्षण्य प्रपञ्चस्य प्रतिभोगित्वेनान्वधानु-
 पपत्तेश्च । महिमपदस्य तद्विशेषणतयापि कल्प्यत्वान्, पूर्वोपात्तपुरुष-
 पदार्थजीवस्यैव तत्प्रतिभोगित्वोचित्याच्च । मित्रवाक्यस्यत्वम्यापि तुल्यत्वा-
 ज्जुष्टादस्य महिमपदार्थविशेषणार्थकत्वे व्यवहानाच्च । ‘तस्माद्भेदो निर्मूल,
 मुक्तो ब्रह्ममात्रस्यैव जीवस्य प्रामाणिकम् । अयं तु विशेष मोक्षहेतुज्ञानविषय
 मात्रस्य विमुक्ताविनाशित्वेनैव न त्वदेहभिरन्वादिषमणं तथैव नैवाधिकाना
 लेभदशनान् । फलोभूत तु शोकाभाववत्त्वेनेति मिद्धम् । तथा च श्रुत्यन्तराशि-
 “आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन । अमय वै जनक प्राप्नोऽमि तत्र को
 मोक्ष कः शोक एकत्वमनुपरयत ” इत्याद्यानि । न विभेतीत्यत्र शोकमात्रस्य
 निषेधत्वान्, अनयमि यनाप्यविषयीभावेन भयाभावस्य फलत्वेनाभिधानान् ।
 तथाहि बृहदारण्यकेऽपि—“अथेह जनको वैदेहः कूर्वादिपावसर्पन्नुवाच नमस्ते
 याज्ञवल्क्यान् मा शाधीनि न होवाच यथा वै सभ्राणमहान्तमन्वानमेयान्
 रय वा नाव वा समाददीतैवमेवैतामिग्ननिषद्भिः समाहितारमास्येव वृन्दारक
 आद्यैः सत्रप्रीतवेद लोकोपनिषत्क इतो विमुच्यमानं क्व गमिष्यसीति नाह
 तद्रूपवन् वेद यत्र गमिष्यामीति, अथ वै तेऽहन्तद्वृक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति
 प्रवीतु भगवान्” इति प्रथम्य मध्ये जीवपरमात्मानो प्रतिपाद्य “अमय
 वै जनक प्राप्नोऽमि” इति श्रुत्यै । तन्म्यायमर्थः—जनकस्य मोक्षस्वरूपज्ञान
 कर्तृज्ञत्वस्वरूपस्य प्रजन । इतो विमुच्यमानं क्व गमिष्यसीति । सन्ति हि
 वादिना विप्रतिपत्तयः । केचिद् ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति समाचक्षते,
 अपरे च दुःखत्रयविशेष इत्यादि । तत्र जीवब्रह्मणोर्विभेदप्रतिपादनेनाद्यप्य
 निरस्य द्वितीयाभिप्रायेणानुमतिमाह—“अमय वै जनकप्राप्नोऽसीति होवाच
 याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्यामय त्वा गच्छता-
 द्यो नो भगवज्जमय वेदयस इमे विदेहा अयमहमस्मीति” ।

यत्तु व्याख्यातम् “अभयमविद्यातत्कार्यं गन्धरहितं तदभावेनाप्यसृष्टम्” इत्यादि, तच्चिन्त्यम्, पदार्थत्वाभावादभयपदे बहुव्रीहौ गौरवाच्च, नपुंसकत्वानुपपत्तश्च । “स एष नेति नेत्यात्मा” इति पुस्तकेनैवात्मनः प्रकान्तत्वात् । ब्रह्मादिविशेष्यवाचिपदकल्पने गौरवात् । नचाभयं प्राप्नोऽसीत्यनः प्रथमान्तत्वघौब्यात् समद्वीपदर्शिणाप्यत्र तुच्छेति मन्वानः आत्मना सममन्यदपश्यन् गुह्यं दत्तमभयरूपमात्मानं स्वयं गुरुदक्षिणार्थं तमाशीर्वादेन गुरवे दत्तवानित्याहेति स्वयमेव व्याख्यानाच्च । अतोऽभयं त्वा गच्छतादित्यनेव भयाभावपरत्वप्रत्याशापि निरस्ता । एषत्वमनुपश्यत इत्यत्रापि भेदः पश्यत इत्येवार्थः ।

“एकोऽन्वयार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणो समाने च सत्याया च प्रयुज्यते ॥” इत्युक्ते ।

अस्तु वा केयाञ्चिदर्थानामत्र शक्यत्वाभावास्तथाप्यन्वयार्थत्वमनपह्नवनीयमेव । “ष्णान्ता पट्” इति सूत्रे एकास्ता इत्यत्र “पट्” इत्यस्य प्रवृत्तिमाशङ्क्य “तद्योऽन्वयार्थे वृत्तं तस्येदमिति” महाभाष्यदर्शनात्, “एके मुत्यान्यकेवला” इत्यमराच्च । तथा च भेदज्ञानहेतुको मोहशोकभाव इत्यर्थः । “यत्र सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानत” इति पूर्वार्द्धेऽप्येवकारः साम्यार्थः । नचाऽभूदित्येकत्वानुपपत्तिः, त्वमापि छान्दसत्वस्यैव वाच्यत्वात् । भूतानामेककर्तृत्वस्य वाच्यत्वादन्वयाच्च ह्येते सर्वे एकं भवन्तीत्यादौ गत्यभावात् । मोक्षधर्मेऽपि—

तज्ज्ञात्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिता ।

गुरोप्येष प्रकाशन्तो निर्गुणत्वात्तत् परम् ॥

गुरोरेषु गुरुरामध्ये निर्गुणत्वात् विशेषगुणसामान्याभावात् । तेन घटसयोगादिगुणानां मुक्तात्मनि सत्त्वेऽपि न क्षतिः, परिमारास्य विशेषगुणत्वाभावात् । इत्यास्ता पत्नवः ।

प्रवृत्तमनुसराम । मोक्षेऽपि जीवानां ब्रह्मभेद एव न तु तदंशमित्येवाभ्यासेन दर्शयति—यथासौम्येत्यादिना । नहि वृत्तरसानामेकत्र समाहारे तदवयवानां वस्तुतस्तादात्म्यमस्ति, विन्तु विविच्यज्ञानाभाव एव । अत एव ते यथा तत्र न विवेकः सन्नते इत्युक्तम्, विवेकः न लभन्त इत्यस्य भेदनिषेधपरत्वमनिरासायाह—अमुध्येत्यादि । यद्यप्येतादृशज्ञानाभावः समाहारात्पूर्वमस्ति तेषामचेतनत्वात्, तथापि दाष्टान्तिवानां जीवानां वस्तुतो भिन्नानामपि मुक्तावस्थायां ज्ञानाभय इति प्रतिपादनार्थं दृष्टान्तेऽपि ज्ञानमारोप्य तदभाव उक्तः । यद्यप्यन्यविययज्ञाननिषेधेनापि तरिसडि, तथापि जीवपरयोर्भेदस्य वास्तवत्व-

सामाय निषेधप्रतियोगिभूतज्ञानविषयत्वेन भेदस्यैवोक्तिः । सति ब्रह्मणि सम्पद्य साम्यं प्राप्यैकीभावेऽपि सम्पद्यते शक्यभावात्, स्वमपीतो भवतीत्यस्य च व्याख्यातत्वात् । परं ज्योतिं स्वरूपं सम्पद्य त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्रापि ब्रह्मविषयकज्ञानस्यैवार्थत्वेनैवस्य तदर्थत्वाभावात् । जीवानां प्रथमं नानाशरीरावच्छिन्नत्वेऽपि मुक्तौ तदभाव इत्याह—तदुहेति । प्रथममुक्तं यद्यदनेकशरीरावच्छिन्नाजीवास्ते तत्त्वज्ञाने सति तद्ब्रह्म आभवन्ति ईपत्तस्वरूपा भवन्ति, शोकाभावत्वेन तत्तादृश्यं न त्वत्यन्ताभेद इत्याकारस्यार्थः । “ईपदर्थं क्रियायोगे” इत्यादौ आह ईपदर्थत्वप्रसिद्धे । एवमुक्त्वा भेदमुक्त्वा पूर्वमुत्पत्तावपि भेद एवकारमात्रस्य ब्रह्मापेक्ष्य इत्याह—इमा सोम्येति । प्राक् प्रत्येकस्पर्शान्दनेन भिन्नस्वभावत्वमुक्तं दाष्टीन्तिके भेदलाभाय समुद्रादागम्य समुद्रगेव प्राप्नुवन्ति । स इति । समुद्रलिङ्गोपादाने एवकार सादृश्याय समुद्रपदस्य तत्तादृशे लक्षणोक्तिं विधेयलिङ्गोपादानम् ।

ननु समुद्रप्राप्यनन्तरं तासां परस्परं समुद्रेण वा सह भेदाभावः, तदाहता यथेति । भेदसत्त्व एव भेदेन विदुरिति स्पष्टोऽर्थः । जीवस्य स्वरूपपरित्यागाभावः दर्शयन्नेव जीवब्रह्मणोरभेदं प्रत्याचष्टे—अस्य सोम्येति । पदार्थं स्पष्टं । वाद्वेति निश्चये निपातः जीवापेतमदृष्टविशेषघटितसम्बन्धहीनभिन्नशरीरं चिद्यत्वे न तु जीवस्तस्य सर्वदैकरूपत्वान् । अतोऽविद्यानिवृत्त्यनन्तरं ब्रह्मभाव इति न शङ्क्यमिति भावः । तत्त्वज्ञानात्पूर्वमोश्वरस्य लौकिकप्रत्यक्षाभाव इति दर्शयन्नेवेश्वरो निमित्तमेव कार्यजातस्य न तु समावाप्तीत्यप्याह—न्यग्रोधफलमिति । अतः वृक्षादाहरणं आनयेद भगवः, इति श्वेतकेतो-रुक्तिः । इदमार्त्तं भगवो भगवदित्यर्थः, 'मनुयसो रु सम्बुद्धो ह्यन्दसि' इति सूत्रम् । उत्तरत्राप्येव स्पष्टार्थम् । य वै सोम्यैतमणिमानं परमाणुं श्रुत्वा च न तिभालयसे न चाक्षुषविषयकं करोषि । एतस्येति परमाणुत्वेनैव, तथा चैतत्समुदायेन द्व्यणुकादिपरम्परया महतो न्यग्रोवस्यारम्भः, अतस्तेषामेव समवायित्वं न त्वीश्वरस्य । तस्य तु निमित्तत्वमेव । न चात्राप्यणिमपदमोश्वरार्थम्, एतमणिमानमित्यनेन स्थूलावयवभङ्गोत्तरावस्यसूक्ष्मावयवस्यैव प्रक्रान्तत्वेन परामृष्टत्वात् । यत्तु न्यग्रोवमात्रस्मेशजन्यत्वोक्तियंथा (?) श्रद्धत्स्वेत्यप्यसंगतम्, तत्रासभावनाविरहात्, इति तत्र, उदाहरणमात्रत्वेन तदुक्तिसार्थकत्वात् । दृश्यावयवान्वावयवसद्भावाभिप्रायेण च श्रद्धत्स्वेत्यस्योपपत्तेः । यदपि यमणिमानं तिभालयसे । एषोऽणिमा एव न्यग्रोधं दृश्यमानं न्यग्रोधसदृशं न्यग्रोधभिन्नस्तस्य घानारूपस्याणिमन्तिष्ठति तादृशाणिमानं तिष्ठति ।

ननु सूक्ष्मधानामध्ये महान्यग्रोधाभिजाणिमा कथं तिष्ठति ? तत्राह—श्रद्ध-
त्स्वेति । सस्काररूपाणिमावस्थाया सूक्ष्मायाभपि घानाया स्थिति सम्भवतीति,
तदपि न, अणिमपदस्य घानापरत्वे मानाभावात् । न निभालयस इत्युक्ति-
विरोधाच्च । किमत्र पश्यसीत्यादिना तस्यादृश्यत्वोक्ते । एतत्पदस्य न्यग्रोध-
परत्वे बाधकाभावात् । अणिमन् इति तत्सम्बन्धित्वेन तद्ब्रह्मस्यैव निर्देशीनि-
त्यात् । तादृशाणिमनीति विभक्तिव्यत्ययवल्पने च गौरवात् । सस्काररूपा-
वस्थाया इत्यादिवच्च तद्वेद तर्हि अव्यावृत्तमासीदिति बृहदारण्यकव्याख्याने
निराकरिष्याम । एतेन—

‘मृदादयो हि दृष्टान्ता प्रतिज्ञामनुसन्धते ।

घानास्तामनुसन्धाना भवितमार्गं प्रवेदिरे ॥”

एतद्विज्ञानात्सर्वविज्ञान प्रतिज्ञात प्रधानम् । तच्च मत् परमाणुना वा
कारणत्वेन विकल्प्येत, अतो न किञ्चनेत्यनभिव्यक्तिरणिमन् इति सूक्ष्मता चो-
क्तेति परास्तम् । प्रतिज्ञाया पूर्वभेदपरत्वेनैव नीतत्वात्, प्रथमाणिमपदेन
ब्रह्मण परामर्शं च बाधनस्योक्तत्वात् । सतपि जीवब्रह्मणोर्भेदो
मुक्तौ नोपलभ्यत इति सूचयत्रैव ससारिदशाया ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयमित्यत्रान्य
दृष्टान्तमाह—लवणमेतदिति । तदेव स्पष्टयति “अत्र वाच निल सत्सोम्य
न निभालयसोऽत्रैव विलेति” स्पष्टमेतत् । अत एव स यथा सौन्दर्यसित्य इत्यादि
बृहदारण्यकेऽपि स्पष्ट एव तथार्थं इति पुरस्ताद् व्याख्येयम् । अत्यन्ता-
परिज्ञातस्यापि ज्ञानमुपायाद्भ्रवत्येवेत्यभिसन्धावाह—यथा सोम्य पुरुष इति ।
अभिनहन तु अक्षिबन्धनम् । दृष्टान्तार्थं सद्भ्रमयति—एवमेवेहेति । आचार्यवत्त्व
सम्बन्धविशेषेण तदुपदेशेन बोध्यम् । अत एव मानुमान् पितृमानाचार्यवानिति
ध्यादिति बृहदारण्यकवाक्ये मातृपिताचार्यैरनुशिष्ट इति व्याख्यातम् । याव-
दित्यादिकं तु व्याचक्षते । अस्योत्पत्तरत्त्वज्ञानस्य तावदेव चिर विलम्बो याव-
दुत्पत्तेन मुज्यमानेन भोक्ष्यमाणेन वा कर्मणा न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते, भोगे-
नेति शेष । न च तत्र मानाभाव, तत्त्वज्ञानिना हिरण्यगर्भमनुहालकप्रभृतीना
चिरकालावस्थानश्रुतेरेव मानत्वात् । न च तत्त्वज्ञानात् भोग विनैव कर्मक्षय ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥” इति श्रुते ।

ययं घासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरतेऽर्जुन ।

३ । नाग्नि सर्ववर्माणि भस्मसात्कुरते तथा ॥

इति स्मृतेश्चेति वाच्यम्, भोगद्वारापि कर्मक्षयोपपत्तौ "नामुक्त
क्षीयते कर्म कल्पनादिगतरिति" इति स्मृतिगद्गोचे मानाभावात् ।
वह्नेरपि परम्परयैवेन्द्रनाना भस्मीभावहेतुत्वात् । अथ कर्मभोगोत्तर
कल्पनेन परममुक्त्या मन्तस्य सम्पत्स्यते । तदारलोपस्योभयप्रापि छान्दम-
त्वात्, तादृशपुरुषव्यपत्यमाद्वा ।

न च तत्त्वज्ञान विनापि भागोदयाद्भागस्य न तद्द्वारात्तत्र युगपत्तानादेहसा-
ध्यभोगस्य तद्द्वारात्तत्रमम्भान् । तस्य तत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणानुदयादिनि सम्प्र-
दाय । नव्यास्तु प्रारब्धानिरिक्तादृष्टस्य तत्त्वज्ञानात्तत्र प्रवृत्ते देहारम्भ-
करूपस्य तु प्रारब्धस्य भोगादेव, तावन्तत्र तत्त्वज्ञानप्रता चिरावस्थानो-
पपत्ते । अनुत्पन्नप्रयानाद्भागापूर्वस्य तत्त्वज्ञाननाशयताया अवश्यवाच्यतया
प्रारब्धानिरिक्तादृष्टस्य तत्त्वज्ञाननाशयतावच्छेदकम्, इति कल्पनस्यैव
युक्त्यादिति । तत्त्वज्ञान विनापि यागनामर्ष्यादेव कायारम्भ-
साध्यभोगोदयेन तस्यापि द्वारत्वासम्भवादिति ।

न च तत्रापि मीभरिप्रभृतीना तत्त्वज्ञानमावश्यकमेवेति वाच्यम्, माना-
भावान् । कायभूतस्य प्राक्कल्पसममध्ये पातञ्जलशास्त्रे परिगणिततया योग-
मात्रेण तत्त्वमवाच । विश्वकल्पमन्वन्तरादिप्रमभाग्यदुत्सन्नानस्य कथम-
चिरात्कायव्यवहारेणापि भाग स्यात् ।

न च तादृशालभाविदुत्सन्नानसमस्यदुत्सन्नकल्प तदर्थं, यथा-
श्रुतार्थत्यागे नाशस्यैव कथयितुमुचितत्वात्, तस्मान्न विमोक्षे प्रारब्धकर्मनि-
र्विमोक्षणे । तथा च व्याससूत्रं "तदधिगम उत्तरपूर्वाधिधाररलेपविनाशी
तद्व्यपदेशान्" भोगन त्प्रतरे क्षयविरवा सम्पद्यत इति । तस्यात्मनोऽधिगमे
ज्ञान उत्तरस्याद्यस्यादृष्ट्याश्रयणोऽनुत्पत्ति । पूर्वस्य विनाश तद्व्यपदेशान्,
यथा पुष्करपत्तान् आपो न श्लिष्यन्ते इति । एवमेव विदि कर्म न श्लिष्यत
इत्यश्लेषव्यपदेशान्, क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति नाशव्यपदेशात् । इतरे प्रारब्ध-
पापपुण्ये अनन्तत्वज्ञानेन प्रारब्धान्यमर्षकर्मक्षय प्रारब्धकर्मभोगपर्यन्त
शरीरावस्थान सैव जीवन्मुनि तदुत्तर च परममुक्तिरित्याह ॥

जीवस्य शरीराद्यधीनज्ञानकत्वात्तत्त्वज्ञानोत्तर-च देहान्तराभावान् तदा
ज्ञानाद्यन्वतिरिति मनसि इत्वा जीवनज्ञानयोरेक्यव्यतिरेकात्—पुरुष
सौम्येति । उपत्तापिन रोगिण सन्निहितमृत्युमितियावत्, पदार्थं प्राग्वन् ॥

तत्त्वज्ञानान्मोक्षो मित्यज्ञानात्संसार इत्याह—पुरुषसौम्येति । हस्तगृहीत ।
त्य-बीरमीति गृहीतहस्तमभियुक्तमिति यावत् । तत्रपरशुदान तु दीव्यरोत्या

वाध्यम् । सत्येन तत्परशु गृह्यतो मोक्षवत् सत्यब्रह्मज्ञानान्मोक्ष उक्त" इति
 कल्पतश्चत । अनृताभिसन्धत्वप्रयुक्तबद्धत्वसाधर्म्येण स्तेन ससारिणा
 मत्याभिसन्धत्वप्रयुक्तभुक्तिरूपसाधर्म्येणास्तेन ऐक्यज्ञानिना दृष्टान्त" इति
 चन्द्रिकाकृत । मत्यब्रह्मज्ञान त्वस्मन्मतऽद्वैतविषयक नैत्येव विशेष इति
 दिक् । तत्तन्मादस्योद्दालकम्योपदेशाद्विजज्ञौ ब्रह्मज्ञानवान् श्वेतकेतु । अभ्यास
 प्रकरणसमानिब्राह्मण इति बोध्यम् । यत्र तत्त्वमसीति वाचयोपदेशादेव ब्रह्म
 साक्षात्कार इति वदन्ति तत्र वक्ष्याम ।

वेदाविन्दुयुक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।

वाचारम्भेयादितत्त्वमस्यन्तधृतिरूपणम् ॥

पंचमोऽङ्कः

शुद्धद्वारण्ये च नमामर्ता-न-—“तद्धेद तर्ह्य्याज्ञनमासोत्तन्नामत्पाभ्या-
मेव व्याक्रियतामी न पायामिद रूपमिति तदिदमप्येतर्हि नामत्पाभ्यामेव
व्याक्रियतेऽमी नामायमिद रूपमिति न एष इह प्रविष्ट । आनसाप्रेम्यो
यथा दुर ध्रुवदानेऽवहित स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये त न पश्य
न्यदृत्सो हि स प्राणुत्रेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन्ध्रु शृण्व-
न्त्यो न मन्वानो मनस्वान्प्रमर्शानि कर्मतामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न
वेदासदृत्सो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतान ह्येते सर्व एक
भवन्ति । तदेतत्पदनिदमस्य मर्मस्य यदायमान्मानेन होतस्मर्त्त वेद । यथा
ह वै पदेनाऽनुविन्देदेव कीर्ति श्नोक्त विन्दते य एव वेद ॥ तदेतत्प्रेम पुना-
त्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्स्वर्म्मादन्तरतर यदपमात्मा । स योऽवमात्मनः
प्रिय द्रुवाणु द्रुवात्प्रिय रोत्स्वानतोश्वरो ह तयैव स्यादात्मानमेव प्रियमुसा-
गोत न य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न ह्यास्य प्रिय प्रमायुः भवति ॥
तदाहृयैद्ब्रह्मविद्यया सर्व भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किन्तु तद् ब्रह्मविद्यस्मा-
त्सर्वमभवदिति ॥ ब्रह्म वा उदमग्र आमीनदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मीति ।
तन्मात नर्ममभवन्नशो दवाना प्रत्यद्व्यन स एव तदभवत्तथर्षीणा तथा
मनुष्याणा तद्धेतुपश्यन् ऋषिर्वामदेव प्रतिपेदेऽह मनुःरभव सूर्यश्चेति ।
तद्विदमप्येतर्हि य एव वेदाह ब्रह्मास्मीति स इद सर्व भवति तस्य ह न देवाश्च
ताऽभू या ईशते । आत्मा ह्येषा न भवत्यथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसाधन्यो-
ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवाना यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्य
भूऽऽधुरेवमर्जेव पुण्यो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रिय
भवति किन्तु ब्रह्म तन्मादेवा तत्र प्रिय यदेतन्मनुष्या विद्यु ” इति ।

अन्वयं—ह प्रविष्ट तर्हि प्रत्यकाले तदिद कार्यजातमव्याकृत
प्रागभावप्रतिवाग्दानात् । तत्सालीनप्रागभावक इति यावन् । व्याकृत-
पदस्योत्पत्त्यर्थं कर्त्तव्यं, कार्यत्वेन चोत्पत्तिलाभात् । उक्त च “सन्वदो ” इति
मूत्रे महामाष्ये “वरातिरयमभूत्प्रभूत्प्रादुर्भवि टट्टु” इति । वैराकररा-
भूयणैर्पि—

दृष्टोऽकर्मन्नापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इत्यते ।

किन्तुत्यानममेवातः कर्मवन्त्याद्यगाद्यपि ।

कर्मकर्मवन्त्या तु न भवेत्तद्दर्शनरिव ॥ इति ।

अन्वयार्थ — सकर्मकत्वानुरोधेन कृत्र उत्पत्त्यर्थवत्त्वम्, अत एव क्रियते कट स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि यक् । यत्नमात्रार्थकत्वे तु^१ दृश्यते घट स्वयमेवेति-वन्न स्यात् । यत्नस्य कर्मस्थत्वाभावाद् । दृशे सकर्मकत्वेन कर्मस्थपन्नवाचित्वेऽपि प्राप्ये कर्मणि कर्मवद्भावानङ्गीकारान् । तदुक्तम्—

निवर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणी*ति सिद्धान्तो हि द्रवस्थित ॥ इति ।

प्राप्यत्वञ्च क्रियाकृतविशेषणानुपलभ्यमानत्वम् । घट करोति सोम सुनोतीत्यादौ निवर्त्ये विकार्ये च कर्मणि तद्दर्शनेनाप घट केनचित्कृत, अय सोम केनचित्सस्कृत इति यथायथ जानात् । देवदत्तेन दृष्टे गते च ग्रामे दृष्टेऽप्यय ग्राम केनचिद् गतो दृष्टो वेति विज्ञानानुदयात् । तदुक्तं चाख्यपदीये—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

त्रियाव्यवस्था त्वन्येषा शब्दरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

यत्र क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा छिन्ने वाग्नादौ, तत्र कर्मस्था क्रिया, अन्यत्र तु कर्त्तृस्यैवेति भाव । तस्मात्कर्मस्थक्रियाणामेव कर्मवद्भाव इति । ननु नैयायिकमते यत्न एव कृत्रर्थ, यत्नार्थककरोतिना विवरणेना-स्यातस्य यत्ने शक्तिस्वीकारात् ।

भावनं च हि यत्नात्मा सर्वास्यातस्य गोचर ।

तथा विवरणध्रौव्यादात्तेपानुपपत्तित ॥

इति कुसुमाञ्जल्यादौ दर्शनादिति चेत्, त्रि तत, प्रमाणमस्त्वे उत्पत्तावपि शक्तिस्वीकारे वाच्यभावात् । अत एव स्तनकोशवृद्धिरत्न-त्तिरेवास्यातवृत्रोऽर्थ उक्त । आस्यातस्थते तु शक्यतावच्छेदकतापत्तेन यत्नवाचित्वे स्वोक्तमिति वैपम्यमित्यास्तामप्राप्तञ्जिकम् । तत्रामत्पाभ्या-मेव व्याक्रियत उदपाद्यत शब्दाविशेषवाच्यत्वमभ्यानविशेषादिविशिष्टत्वेन परस्परव्यावृत्तत्वेनोपपाद्यतेति यावत् । तदेव स्पष्टयति—अमौ नामायमिद रूप-मिति । इदरूपपद समस्तमिति विशेष । तद्विदमित्यादि स्पष्टम् ।

यत्तु तत्सत्त्वेनासत्त्वेन स दृष्टत्वेन च निवेदरमादसगात्मनोऽ-द्वितीयाङ्गेन चानिर्वाच्य ह प्रसिद्ध शुक्तिरजनाद्युपादानत्वेन लोकेऽस्मिन्न-शात हिरण्यगर्भस्य विराट् पटस्यचित्रम् । व्यावृत्तनामस्य नामरूपकर्मा-

१. ऽपि-ख । * एतावदेव एतियादिक-सोनादटीस्थो ग्रन्थ, ख मज्जा योऽ-स्मान्मिद्विष्णव्या व्यवहृत । ५

त्मक निखिल जगत् तर्हि सूत्रभूतहिरण्यगममृत्यूतात्ते प्राक्कालेऽन्याकृत
स हिरण्यगर्भविराट् स्पष्टनामोपलक्षितमनादीद जायमान जीवमज्ञान
वटवीजोपम चिदेकरनासङ्गात्मनि यतमानमात्मविपद्यमहमज्ञ इति प्रत्येक
प्राणिनिरनुभूयमानमासीत् । स्पष्ट तत् । आत्मस्थमज्ञान करणरूप
हिरण्यगर्भादिकाद्यर्थात्मना नामरूपाभ्या [आ] ह्यादिनाम्ना ज्ञानक्रिया-
शक्त्यादिरूपण च वर्णित तेन निखिल जगदनुपमृद्य प्रागवस्थ त्वजि सर्षवत् ।
अन्याकृतवचीजावन्धो बट इव नामरूपात्मना व्याक्रियते तथैवमुभयन
सञ्चयते तदेव नामरूपाभ्यामेव न त्वन्यथा व्याक्रियत विविध नाना नामरू-
पात्मना समतादक्रियत, इत्यादि, तच्चिन्त्यम्, स्वकल्पितपदार्थमूलकत्वेन
श्रीतशब्दानुह्यत्वात् । अत्राहृतपदस्य जन्यजातसूक्ष्मावस्थारूपज्ञानपरत्वम्य
वचनविषयबलमत्वात्, उपमर्गप्रकृत्यर्थत्वाभावाच्च ।

ननु कार्याणां स्थूलावस्था सूक्ष्मावस्था चावश्यमङ्गीकार्या । तत्राद्या
मुद्गरपातादिना द्वितीया त्वात्मतत्त्वज्ञानेनैव निवर्तत इति चेत्, अत्र
वचनम् ।

ननु पूर्वघटादे सूक्ष्मायन्यागङ्गीकारे तस्यासीदिति कर्तृत्वानुपपत्ति ।
एव ' भूतघाम स एवाय भूत्वा भूत्वा विलीयते ' इत्यादि स्मृतावपीति चेत्,
अत्रोच्यते शब्दप्रयोगस्य प्रयाङ्गना तस्य बुद्धिस्वीकृतत्वेनैवोपपत्ते । अङ्कुरो
जायत इत्यादौ तथैव शाब्दिकै समर्थितत्वात्, कारणत्वस्य च स्वस्य स्व
प्रत्यनङ्गीकारात् । किञ्च त्वन्मतेऽपि पूर्वं घटो नासीदित्यत्र घटपद न सूक्ष्मा-
वस्थापर व्याधानात् । न न्यूलावन्यापर व्याधातादेव । पूर्वं तदनत्वस्य
त्वयाभ्युपगमात् । न चैकरूपण पूर्वसत्त्वमन्येन चासत्यमेकस्यैवास्ति, तावतैव
त्वत्तो विशेष, त्वया गर्वानेनैव पूर्वमसत्त्वाङ्गीकारादिनि वाच्यम्, अत्रयो-
जकत्वात् । कर्तृत्वम्य पूर्वानयेव रूपे विश्रान्नात् । स्थान्तरेण पूर्वसत्त्वाङ्गी-
कारस्य पाठश्चरपरिलुष्टिनेऽपि देशमनि यामिकजागरणवृत्तान्तानुहारित्वात् ।
सूक्ष्मरूपावच्छिन्नस्य कर्तृत्वे वित्तीयत इत्ययानन्वयापत्ते । सूक्ष्मरूपेण घटस्य
ब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वं त्वया वितपानङ्गीकारात् । "रात्र्यागमेऽवज्ञ पार्थ
प्रभवत्प्रहरागने" इत्युत्तरार्थे उत्तत्यभिधानविरोधाच्च । अविद्यारूपपूर्वा-
वन्याया अनादित्वात् न एवायमित्यन्य तु तज्जातीय इत्येवार्थ । त्वन्मने-
ऽप्युत्पत्तिविन्यप्रतिषेधिन्या स्थूलावस्थाया भेदेन तथैव वाच्यत्वात् । अत एव
भारतादा—

यत्तत्पञ्चतुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पश्ये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

इति दृष्टान्तेन तथैव स्पष्टीकृतम् ।

विश्व घटो भविष्यतीत्यत्र घटस्य म्यूलाप्रस्था प्रति मूक्षमरूपेण कर्तृत्वस्वीकारेऽपि प्रह्यज्ञानानन्तरमविज्ञामहकार्येण न भविष्यतीत्यत्रा-
विद्यायास्तत्कार्याणाञ्च कथं कर्तृत्वगिर्वाहः । तदुत्तरं त्वया घटादेः मूक्षमा-
वस्थायाः अप्यनङ्गीकारात्तादृशरीत्यैव पूर्वमयाऽतमान्नीदित्यादावपि
निर्वाहो युक्त इति । तिष्ठतु तावत् ।

मृष्टे जावभोगार्थं तत्र वदन्नेव शरीरमधिष्ठत्याह—स एष इति । जीव
इह शरीरे प्रविष्टः, व्यापकत्वेऽप्यष्टविशेषघटितमम्बन्वस्य तत्रैव
सत्त्वात् । श्रानखाग्रेभ्य इति । मर्यादायामाह, तेषां शरीरप्रतिभासात्तस्य
स्वगवसानात् । तथापि दुर्ज्ञेय इत्याह—यथा धुर इति । “धुराधान” इत्यधि-
करणे लघुत्, पुरुषकृत्यनघीनमपि स्थल इष्टान्त्वमिति—विश्वम्भरो वेति ।
विश्वस्याशनवानादिना भरणादग्निं कुलायै तृणारणिमप्यादाविति लोक-
दृष्टा दृष्टान्तः ।

ननु सर्वोऽप्यात्मानं जानात्यहमस्मीति तत्त्वमुक्तं तत्र पश्यन्तीत्यत
आह—अहंस्त्वमिह स इति । हि सत् स उक्तज्ञानविषयोभूतः, अहंत्वेनो
मित्याज्ञानोच्छेदशक्तिहीनं देहाद्यतिरिक्तत्वेन तज्ज्ञानस्यात्मानवगाहित-
त्वान् । अत एव बोद्धाधिकारे “नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेव” इति ।

स्वयमिन्द्रियादीनामात्मत्वाभावमाह—प्राणनेवेति । प्राणयापार
कुर्वन्नेव प्राणो भवति प्राण एवात्मेति मन्दैर्गुह्यम् । तथा च येशोपनिषद्
“प्राणापाननिभेपोन्मेषे” इत्यादि प्रकृत्य “आत्मनो विज्ञानम्” इति प्रयोगस्तु
शरीरे विद्युता वायुर्भोक्तृप्रयत्नवत्प्रेरितः, अमति पम्च्छने विद्युत्प्रियवायु-
त्वान्, भस्त्रावायुवत्, वायोस्तिर्यङ्गतेरेव स्वाभाविकत्वेन ऊर्ध्वोद्यगनेवि-
कृतित्वम् । एवमुत्तरप्राप्स्यह्यम् । अस्यात्मनो यानि कर्माणि तदधीनान्यनानि
नामानि न त्वेतदर्थानामात्मत्वम् । स यः कश्चिन्नतः प्राणादीनां मध्ये एकै-
वमात्मत्वेनोपान्ते, स न वेद प्रमात्मवज्ञानविरहान् ज्ञानाभावोक्तिः ।
अस्य ज्ञानं नास्तीति यादौ तथैव स्वीकारात् । ।

अहंत्वेनाहोप इत्युक्तार्थः । यदा एष प्राणादिरहंत्वेन भूतत्वेन ज्ञान-
वदात्मकापिनाघनागमयं वागादिराहिलेऽपि ज्ञानोदयाच्च । एव चेशुराद्येनै-
केन्द्रियाभावेऽपि यथासम्भवं योज्यं तदाह—अत एवैकेन भवति इति ।
अहंत्वेनो भवतीत्यवयवः । कीदृशं तद्वर्तमानं ज्ञानं मुनिहनुरत आह—आमेयेवो-

पाप्मीतेति । एवकारेण प्राणाद्यभेदेन ज्ञानस्य व्याकृते । अत्र ह्यात्मन्येते सर्वे प्राणादय एक भवन्ति । स्वस्वव्यापारेण तद्गुणज्ञानाद्युत्पत्तावुपयुज्यन्ते । यद्वा अनात्मनि सर्व एते प्राणादय एक भवन्ति, आत्मनिपुतादात्म्य-प्रतियोगित्वेन ज्ञायन्ते । तथा चाक्तान्यनरौपाधिकमेकत्वमितिभाव । अतस्ते आत्मत्वेन नोपास्या ।

यत्त्वात्मैवेत्येवमात्मस्वरूपमानमत्र श्रवणादिसाक्षात्कारपर्यन्ता-यामुपाननाया सत्या सर्वे पृथिव्याद्यर्था एक केवल स्वकालपूर्वकालवर्ति यत् ज्ञातात्मस्वरूप तदात्मका भवन्ति । चरमज्ञानविषयत्वविशिष्टात्मनो दृश्यकालपूर्ववर्त्यन्यत्वादिति । तच्चिन्त्यम्, तादृशव्युत्पत्तरसिद्धत्वान् । एतेन सर्व इत्यनन प्रकृतपरामर्शोऽपि प्रपञ्चमानस्य परामर्शान्मभवात्, नाम-रूपापेक्षया प्राणादानामेव सन्निहितत्वाच्च । ज्ञानाकारपरामर्शकेशब्दोत्तर-वर्तिनैवकारेणात्मत्वोन्वयप्रकारकत्वम्भव, ज्ञान व्यवच्छेदु शक्यतया आत्मनिग्रस्य व्यवच्छेदवाधासम्भवाच्च । घट इत्येव ज्ञानमित्यादौ तथैव व्युत्पत्ते । घट एवेत्यस्य ज्ञानमित्यादौ त्वघटान्यव्यवच्छेदवोधस्य प्रतीता-वपि ज्ञानविशेषणतयैव घटान्यव्यवच्छेदस्य प्रतीयमानतया घटान्यस्य मिथ्यात्वप्रत्ययाभावाच्च । ज्ञानावच्छेदकतया प्रत्ययस्य सत्तानिरवधाना-त्मकत्वान् । अना भिन्नकर्मत्वकल्पनयापि न निस्तारः, मुक्तिहेतुज्ञानस्यामान्य-विषयकत्वप्रतिपादनमाने तात्पर्येणात्मान्यस्यामत्त्व तात्पर्यविरहात् । साध-काभावाद्वाचकसद्भावाच्च, शब्दमर्थादयापि तत्प्रत्ययाभावाच्च, इतिदिक् । अपि च हिंशब्दापवन्त्यादेक भवन्तीत्यस्य मानान्तरमिद्धार्थानुवादकत्वान्नाद्वि ते प्रामाण्यम् । अत एवोक्त भट्टैः “अनुवादश्च यथा विज्ञातस्य भवति, अतः शब्दे-नैवाभ्यनुज्ञात यादृश वयमन कारणत्व नूयं पश्यामन्नादृकमिद सञ्जीत्येत इति” इति । अतश्च स्वकालत्याद्यर्थकल्पन न युक्तम् । न च निश्चयार्थमेवाय हिंशब्द इति वाच्यम्, हृत्वर्थत्वाभावे नियामकाभावात् । तथापि भवदिष्टा-सिद्धेश्च ।

यस्तुतस्त्वनात्मसाक्षात्कारे सति सर्व एवेति त जीवा एक केवल विशेषगुणरहित यथा स्यात्तथा भवन्ति विद्यन्ते । एतेन—

गता काला पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रनिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽन्ये सर्वे एकीभवन्ति ॥

इति आथर्वणश्रुतिरपि व्याख्याता ।

न च विशेषगुणव्यावृत्तेरेकपदतात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावः ।
 “दुःखेनान [तो] विमुक्तश्चरति शरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः”
 इत्याद्यनेकप्रमाणानां सत्त्वात् । त्वदुक्तार्थे च तदभावात् । तदर्थकत्वाभिमत-
 श्रुत्यन्तरादावप्यर्थसमान्यर्थैव वाच्यत्वात् । दुःखःनिवृत्तेश्च मोक्षे सर्ववादिसम्भ-
 तत्वात् । तदुक्तमाचार्ये —

“न हि मुक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इति कश्चिदुपैति” इति । दुःखादयः
 साध्यमते प्रकृतेः वेदान्तिमते चान्तःकरणस्य धर्माः, इत्यन्यदेतत् । यद्वा
 आद्यधर्माधर्मा परोऽव्ययः इति परमात्मनोऽपि निर्देशात् । एकपदस्य सदृश
 एवार्थं परमात्मसदृशो भवन्तीत्यर्थः । दुःखाभाववत्त्वेन च परमात्मसादृश्यं
 पूर्वमसिद्धमेव तत्त्वज्ञानोत्तरं भवतीति च्विप्रत्ययसङ्गतिः । एवञ्च तदेक-
 वाक्यतया एकं भवन्तीत्यत्रापि तथैवार्थः । क्रियाविषेणत्व परमत्र विशेषः,
 तादात्म्यप्रतियोगित्वेन परमात्मना परैरप्येकत्वान्वयस्य वाच्यत्वात् ।

यत्तु तेनैकदिगित्वादावेकशब्दस्य सदृशे न शक्तिः, अमरादावनुक्तत्वात्,
 किन्तु लक्षणैवेति, तन्न, सर्वनामसज्ञासूनस्य कौस्तुभादिविरोधात् । अमरस्य
 प्रदर्शनमात्रपरत्वाच्च । अन्यथा सख्यायामप्येकशब्दस्य शक्तचनापत्तेः ।
 न चेष्टार्पात्तः, पट् सज्ञासूत्रीयमहाभाष्यविरोधात् । न च केवलपदेन तत्संग्रहः,
 अन्यत्र पृथगेव तदर्थोल्लेखात्, परोक्तार्थरूपकैवत्येऽपि शक्त्यभावाच्च ।
 नहि भूतले केवलं देवदत्त इत्यादीं देवदत्तभिन्नत्वाविच्छिन्नव्यवच्छेदप्रतीतिः ।
 भूतलत्वद्रव्यत्वतद्रूपादीनां सत्त्वात् । तन्न सकोचकप्रमाणमस्ति, न त्वनेति
 चेन्न, प्रत्यक्षादे यद्दृश प्रमाणस्य दर्शितत्वात् । प्रत्युत भवदुक्तार्थं एव
 कुत्रचित्प्रयोगविरहात् । यद्वा, एकं केवलत्वं भवन्ति लभन्ते । भूमात्मावात्मने-
 पदीति पाठान् । शिञ्जभावपक्षेऽप्यात्मनेपदविकल्पस्य सर्वसम्भतत्वात् ।
 अर्थः प्राग्भवत् । न च धर्ममात्रपरत्वे तत्तत्तादोपः परोक्तलक्षणापेक्षयाभ्यहित-
 त्वादित्यास्ता विग्रहः ।

नदेतदात्मतत्त्वं सर्वम्यापादनीयं ज्ञातुमर्हम् । “नत्यर्था धातवो ये ये
 ज्ञानार्थान्तेऽपि वीक्षिता” इति न्यायान् । तेन सर्वस्येति नासङ्गतम् ।
 फलोपधानम्य विशिष्टशरीरपरिग्रहसाध्यत्वेऽपि योग्यतायाः कीटादावप्यन-
 पायान् । अनेन हि परमार्थतो ज्ञातेनैतत्सर्वं प्राणादिकं वेद यन् तद्व्यापार-
 हेतुनयादृष्टद्वारा जन्मनया वेतिभावः । अत एवाह—यथा ह वै पदेनानु-
 विन्देतेति । पदेन दृष्टेन यथा तत्सम्यग्धी गदादिरनुमीयते स्मर्यते वा

तद्विचार्येण कारणात्मानम् प्राणभेदेन्यादिवाक्ये व्याख्यातार्थस्य निगमनस्य-
त्त्वं । अत एव तादात्म्यज्ञानापि निरस्ता ।

यत् कारणात्मानेन तत्कार्यज्ञानं प्रमिष्टं तत्परिचयज्ञानं प्रोक्तिमाश्रित्य
दृष्टान्तनाह—यथेति । पदेन मार्गेण गवादे प्रतिबिम्बनेन चरेण गवादिपदार्थं
नष्टं चुरादन्तन्निभमनुगच्छन् प्राप्तर्यमनुबिन्देत्प्राणुप्राणु इत्यादि,
तन्निबन्धम्, स्वकल्पितस्य वास्तवस्य ध्येयस्य चार्थस्य प्रोक्तिवै प्रमाणा-
भावात् । गुराफनमप्याह—कीर्ति श्लोक विन्दते च एव वेदेति । कीर्ति श्वाति
श्लोक इष्टमयोग इति व्याख्यातारः ।

ननु मोक्षे प्रवृत्तिर्न गुणा दुःखकमुक्त्वस्याप्युच्छेदादित् ग्राह—नदेत-
दिति । वक्ष्यमाणमैवेयंप्राह्मणवाचकवद्व्याख्या । तदेव द्रष्टव्यं—स बोध्य-
मिति । यो विरक्तो रागो भ्रान्तमनो व्यनिरिक्त प्रिय इति ब्रूयात् वादिनमन्य
वा ब्रूयात्कथयेत्, किं कथयेत्प्रिमिष्टं वस्तु रोच्यति नृचरति तवेति श्रेय ।
वाक्यमात्रं व्यावर्तयति—तत्रैव स्यात् प्लोपहितमेव तदाकथं स्यात् । तस्मादा-
त्मनित्रस्य प्रियस्य स्वप्नेऽपि नाशस्तेषु । तस्मादात्मानमेव प्रियमुपासीत ।
तस्य फलमप्याह—न हान्येति । प्रमानुक्तं नरदरं वित्तादिरूपस्य प्रियस्य
नरवन्द्यास्त्रीवात्मरूपस्य च प्रियस्यानुच्छेदादिति भावः । जीवस्यैव ब्रह्मत्वा-
विर्भावो मोक्ष इति मतं प्रनाह—नदाहुरिति । ब्रह्मविशया ब्रह्मज्ञानाकारेण
नर्कं भविष्यन्तः सर्वाभितरह्यतादान्यं प्राप्स्याम इति मन्यमाना मनुष्या
अद्वैतवादिनो मन्यन्ते मननं कुर्वन्ति श्रवणनिदिश्यामन्तयोग्यफलक्षणम् ।
यदिति तन्मनानुवादः । दृष्यति—किन्तु तद्द्रष्टव्यं । किन्तु इत्याक्षेपे,
कीदृशं ब्रह्म मजानवात्, विद्वान्ने दत्तादि पराशरिण्य तटि रूपम् । यस्माद्
ब्रह्मज्ञानात्तन्मदं नर्वाभितरह्यतादान्यमभवत् । पूर्वोक्तगीशा श्रवणादी
प्रवृत्तस्य यन्मर्वाभितरह्यतादान्यप्राप्तिरिति मन्यन्ते तेषां श्रेयं ब्रह्म कीदृशम-
द्वैतस्याप्राप्तारिक्तत्वात् ब्रह्मज्ञानमेव तेषां नास्ति । अद्वैताश्रयिपञ्चत्वेन
विशिष्टज्ञानस्य भ्रमन्वादिनि वाक्यार्थस्याहुरित्यत्र कर्मवदम् । आहृविचार-
शान्तिनो वृद्धा इति भावः । ताहि कां गतिर्ब्रह्मैवेद सर्वमिन्द्रादिवास्तवामत
आह—ब्रह्म वा, इति । अत्रे मृष्टिपूर्वकाने ब्रह्म ज्ञानीत्युच्यते । तद् ब्रह्म
आत्मानमेवावेत् स्वजानात् मृष्टिभूतत्वेनेति भावः । तदेव दर्शयित्
ज्ञानस्वरूपमाह—अहं ब्रह्मामीति । ब्रह्मयति प्रजा वर्द्धयतीति व्युत्पत्ते,
तस्मान्नवकर्तृत्वात्तद् ब्रह्म सर्वनादात्प्रादिनर्थं । अत एव भारतम्—

असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्यथ ।

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सबमेन प्रचक्षते ॥ इति ।

एतद्ब्रह्मज्ञानञ्च मेरेयीद्ब्रह्मण्यव्याख्याया पलवयिष्याम । एव-
मुक्तम्पापि ब्रह्मसादृश्यमेव न तु ब्रह्मभेदद्वारणः सर्वतादात्म्यमिति स्पष्टयति-
तद्यो देवानामिति । व्याख्यातमेतत् । न केवल देवानामेव ब्रह्मज्ञानाधिकारोऽपि
त्वन्येषामपीत्याह--तथर्षीणा तथा मनुष्याणामिति । तेषा मध्ये यो ब्रह्म-
साक्षात्कारवान् स एव ब्रह्मसादृश्य प्राप्तवानित्यर्थः । तथर्षीणामित्यथ विशिष्य
दर्शयति--तद्वैतदिति । ह प्रमिद्ध तदेतदुक्त ब्रह्म पश्यन् साक्षात्कुर्वन् वामदेव-
नामा ऋषि प्रतिपेदे प्रतिपन्न । प्रतिपत्तिस्वरूपमाह--अहं मनुरभव मूर्धं
श्चेति । यथा मनुसूर्यौ ब्रह्मसाक्षात्कारवन्ती तथाहमपि । उक्तञ्च
भगवद्गीतायाम्--

इमं विवस्वत योग प्रोवतवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् प्राह मनवे मनुरिच्छवानवेऽप्रवीत् ॥ इत्यादि ।

परमतेऽपि वामदेवस्यात्मनि ब्रह्माभेदमभिप्रत्यैव स्वस्य मनुनादात्म्यो-
क्तिरिति वाच्यत्वान्, "शास्त्रदृष्ट्या नूपदेशो वामदेववत्" इति सूत्रे तुयैव दर्श-
नाच्च । अभवदित्युपलक्षणं भवति । भविष्यन्ति चेत्याह--तदिदमिति ।
अपिशब्दो भिन्नक्रमः । 'एतर्हि सप्रतीदानीम्' इत्यमरः । अहं ब्रह्मात्मीत्येव
या वद जानाति स इदं सर्वं पूर्वाक्तं भवति, ब्रह्मसादृशो भवतीति यावत् ।
अपुनरावृत्तिमाह--तस्य हति । देवाएचन देवा अपि तस्य मुक्तस्याभूत्यै उक्त-
श्रद्धाभावस्य व्यावृत्तये न ईदृश तेन समर्था भवन्ति । कुत इत्यत आह--हि
यत तेषा देवाना आत्मा भवतीति हेत्वयवादः । देवास्तर्हि कुत्र विघ्न कुर्वन्ति
इत्यन आह--अथ योऽन्यामिति । यो ब्रह्मभिन्नामिन्द्रादिदेवतामुपास्ते स न वेद
म न जानाति । यागादिप्रवृत्तिर्वर्मपरत्वेन समीचीनज्ञानाभावान् । यद्यप्यहमि-
त्यात्मानं जानाति तथापि तावन्मात्रं पशुसाधारणमित्यत आह--यथा पशु-
रिति । अन्योऽनावन्योऽहमिति ज्ञानस्य पशावपि सत्त्वादहमिति ज्ञानमात्रेण
न निरन्तरः । असावित्यत्र यत्किञ्चिदथपरत्वं न तु देवतापरत्वमेव । अन्य
इति पुल्लिङ्गानन्वयापत्तेः । अत्र भेदज्ञाननिन्दाया न तात्पर्यं किन्त्वहमिति
ज्ञानस्य पशुसाधारण्यदर्शनं एव । न हि त्वन्मतेऽपि यत्किञ्चिद्भेदज्ञानं निन्द्य
किन्तु जीवब्रह्मभेदज्ञानमेव । नचान तल्लभ्यम्, एवमेव सोऽनात्मजं पुरपा
देवानां पशु यज्ञादिद्वारा तत्तुम्निहनुत्वात् । पशुत्वमुपपादयति--ययेति । बह्वा
गवाद्या पशवो यथा मनुष्य भुज्युर्दुग्धादिना मालयन्, एवमर्कं पुष्पा

देवान् भुनक्ति प्राणादिना तर्पयति । अतो मुक्तिप्रवृत्तस्य देवा विघ्न कुर्वन्तो-
त्यत आह—एवन्मित्रेयेति । एवकारोऽप्यर्थः । पशावादीयमाने चौरादिभि-
र्गृह्यमाणोऽप्रिय भवति पशुम्बामिन बहुषु तु ह्यिजमाणेषु किमु वक्तव्यम् ।
एव देवपत्नी मनुष्येऽपि मुच्यमाने देवाना नन्कृतोपकाग्रहाने । तस्मान्मनुष्या
एतदान्मनस्त्र जिहुरिति यतदेवाना प्रिय न भवति । अतस्तत्र प्रतिपन्थे
प्रवर्तते । तथा च भास्वविप्राह्मणे श्रूयते—

मुक्तेहि विभ्यता देवा माहेनापि दधुर्नरान् ।

तेन ते कर्मसूयुक्ता प्रावृतांत दिवानिशम् ॥ इति ।

एतन्मूलयमेव पात्रे स्मरते—

नित्यानिहात्रिणो विप्रास्सन्ति ये गृहमेधिन ।

त एव सर्वंपलदा मुराणा कामयेनव ॥

मदा भाज्य च पेयश्च यद्यादिष्ट सुपूर्वणाम् ।

अग्नौ दृतेन हविषा तत्सर्वं लभ्यते दिवि ॥

नान्यदस्ति मुरज्ञानामिष्टसिद्धिप्रद दिवि ।

दोग्ध्रा धेनुर्पया नीना दुक्षदा गृहमेधिनान् ।

तथैव ज्ञानवान्बिप्रो देवाना दुक्षदो भवेन् ॥ इत्यादि ।

ततश्च मुक्तिपूर्वमेव देवाना विघ्नयामर्ष्य न तु तत्सिद्धाविति निर्भय-
एवाय पदविशेष । अतो नरेश्वरेभ्य स्वर्गादिभ्यो मनो व्यावर्त्तं मुवत्यर्थमेव
यतनीयमिति भावः ।

यत्तु व्याख्यात तत्प्रसिद्ध वक्ष्यमाणमाह कथयन्ति विचार कुर्वन्ता
प्राहाणा । यन्मावात्म्य मन्यन् इत्यनेन योज्यम् । मननप्रकारमाह—ब्रह्मवि-
द्यया ब्रह्मण मत्प्रज्ञानादिलक्षणस्य विप्रस्य तादात्म्यलक्षणैः साक्षात्कारेण
सर्वं निखिल भविष्यन्ना भविष्याम । मनुष्या मनुजोपलक्षिता अधिकारिण
मन्यन्ते मनन कुर्वन्ते, इतिशब्दाध्याहारेण याजना । अधिकारिणो ब्रह्मविद्यया
साक्षात्स्य गमयिष्याम, इति मन्यन्ते नद्दुर्घटमित्याहुर्विचारका । दुर्घटमि-
तीति बहि । शोषट्ये कारणमाह—स किमु उ अपि किं प्रश्ने, आक्षेपे वा,
तन् मत्प्रज्ञानादिलक्षणस्यैवामिन्न किं ब्रह्म बृहत्पर्यारूप किं स्वात्मनो भिन्न
अवेत् ज्ञानवत् द्वितीयाभावात्, किमुत्र ब्रह्मेति तन्प्रेणोन्धारित द्रष्टव्यम् । ततः
किमुत्र ब्रह्मज्ञानो नरः प्रश्नः । यद्यपि सत्यज्ञानादिलक्षण प्रसिद्ध ब्रह्म तथापि
ब्रह्मविद्यया मपरिभवाव प्राप्तमप्रसिद्ध यस्मान्स्वात्मनो निजस्याभिज्ञस्य
ज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्सर्वतादात्म्यमगमत् । विनापि ज्ञानेन चैतत्सर्वमभव-

त्वमधिकारिणा तन्मूपकभक्तिमित्यभिप्रायः । सिद्धे धर्मिणि धर्म इति न्यायान् । किमु तद्ब्रह्मणोति विचारकारणं प्रश्नं हृदि निधाय श्रुतिपूतरमाह— ब्रह्मैव सत्यज्ञानलक्षणं प्रसिद्धमेव । प्रसिद्धिमुपपादयति—इदं नानाप्रत्ययविषयभूतं विश्वमग्रे विश्वोत्पत्तेः पूर्वगासीत् अभूत् तदेव न विश्वमित्यर्थः । यतो ब्रह्मविद् यथा सर्वात्मभावः प्राप्तः यत्सर्वात्मरूपं स्वभापतो न तस्मादन्यत् । यद्यपि भिन्ने ज्ञानेऽस्त्येव दोषः तथापि नाभिन्न इति मन्वानाः । तत्किमवैदित्यस्योत्तरमाह—तद् ब्रह्म सर्वात्मभूतं स्वभावतः । अविद्यया अमार्वात्म्यमिव प्राप्तः आत्मानमेव स्वरूपं सत्यज्ञानादिलक्षणं नान्यत् । अवेत् ज्ञातवत् तस्मादात्मज्ञानाद्विनाधिकारिणामपि न सर्वात्म्यमित्यनेनैवोत्तरं द्रष्टव्यम् । आत्मज्ञानानुकरणमहं चिदेकरसं ब्रह्म शब्दलक्ष्यं ब्रह्म ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवत् तस्मादात्मज्ञानात्पूर्वं सर्वमेव सत् यदविद्यया सर्वमिवाभूत् सुगममन्यदिति । तत्सर्वं चिन्त्यम्, ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मज्ञानेन सर्वतादात्म्यमित्यत्र प्रमाणाभावात् । तत्राध्याहारादिपृक्त्वनप्राचुर्यदुष्टत्वाच्च । अद्वैतदूषणपरत्वेन तदाहुरित्यादिवाक्यस्यास्मदुक्तरीत्योपपत्तेः स्पष्टत्वात् । नस्मात् ब्रह्मणः सार्वान्ध्यं प्रागवत् तु तज्ज्ञात्वेति फलितार्थः । ब्रह्मैव पूर्वं मासीन्नान्यदितो मिथ्यात्वलाभविरहाच्चापूर्वोत्तरकालयोः कार्यात्यन्ताभावस्य मयापि स्वीकारात् । प्रतियोगिदशकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावस्य परमिथ्यात्वघटकेनाभिमतस्य चाज्ञानवगमादप्रपदस्य निषेधानन्वये च बीजाभावादित्येषां दिक् । अन्यत्तु सूरिभिरुहनीयम् ।

यत्तु स एव इह प्रविष्ट इत्यनेन ब्रह्मणः कार्योपाधिप्रतिबिम्बरूपेण प्रवेशमुक्त्वा तन्न पश्यन्त्यवृत्तना हि स इत्यनेन ससारदशायां दृश्यमानस्य प्राणनवदनादिक्रियाविशिष्टस्यात्मनः परिच्छिन्नत्वेन तद्दर्शनस्यात्मस्वरूपदर्शनाभावमुक्त्वा आत्मेत्येवापासीतेत्यनेन शुद्धात्मनोऽपरिच्छिन्नस्योपासनमुक्त्वा 'अत्र ह्येते सर्वे एक भवन्ति' इत्यनेन तस्य सर्वाधिष्ठानत्वेन तत्र सर्वमेकता प्रतिपद्यत इत्युक्त्वा वृत्तनत्वरूपनपरिच्छिन्नत्वमुपपाद्य 'तदेत्यदनीयमस्य सर्वस्यानेन ह्येतत्सर्वं वेद' इत्यनेनोक्त्वात्मज्ञानेन सर्वज्ञानादारमेव ज्ञेयो नान्य इत्युक्तमिति, तच्चिन्त्यम्, आत्मेत्येवोपासीतत्यत्र शुद्धात्मनो ज्ञेयत्वे नावगम इत्युक्तत्वात् । अत्र ह्येते इत्यादेरप्यन्यथैव व्याख्यातत्वात् । दायकाभावस्य चास्मत्पत्तेः विनिगमवत्त्वात् ।

वेचित्तु आत्मेत्येवोपासीतेत्यनेनात्मभिन्नत्वेनेश्वरोपासनं विधीयते । अन्या देवतामुपास्त इत्यनेन भेदघटितोपासनातिन्दाद्वारेण तत्स्तूयते ।

उपक्रमप्राप्त्याच्च य एव वेदेत्यादिवाक्यस्य वेदेत्यादिपदमुपासनपरमेव ।
यमर्वाभावनिवृत्तिश्च तत्फलमित्याहुः ।

मत्वन इत्यन्ति- अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानम् ।
प्रतिज्ञानुरोधानुपगमहारस्यैवान्न प्रादत्त्यन् । नवानन ह्येतदिति वानयेनालो-
पाननया सर्वोपासनाफलाप्या तथा सर्वमुपासितमित्युपचयं इति वाच्यम्,
उच्चरितस्यासंन्यायुक्तत्वात् । ग्रामिन सर्वस्वत्पत्वेन तज्ज्ञानात्मवैज्ञान-
त्पत्त्यर्थस्य मुख्यत्वात् । वस्तुतस्तु न पश्यन्तीत्यस्यैवोपक्रमवेनोपगम-
मानप्रादत्याध्रमण्डेन चनेरभावादिनि । तन्न, तद्रीत्यापि सर्वज्ञानस्योपचारि-
कत्वाननिवृत्ते । तथाहि तत्सर्वं वेदत्यस्य घटादिप्रपञ्चमात्रपरताया वक्तव्य-
त्वाद् घटत्वप्रकारकज्ञाने मुख्य उक्तवाच्यार्थ । अन्यथा प्रमेयत्वेन ज्ञानम्यापि
वस्तुतो यावत्प्रमेयविषयकत्वेन नाशघ-ज्ञानादुक्तद्रव्यज्ञानस्य ध्वलद्यभ्यानु-
पपत्तेः । घटत्वाद्यशेन्याप्रकारकज्ञानस्यैव सर्वज्ञवोपयोगान् । घट जाना-
तीति समभिध्याहारस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानाध्यन्वयोपे हेतुत्वम-
मूनत्वाच्च । ब्रह्मनिर्विकल्पके च वि घटत्वादिप्रातिस्विकरूपेण घटादीना
विषयवमुत् । तन्न घटत्वादिप्रकारकज्ञानजनकत्वम् ? नाद्य, स्वयमप्यनभ्यु-
पगमान् । अत एव नान्त्य, विनापि शुद्धब्रह्मज्ञाने तस्य जायमानत्वाच्च ।
अत एव ब्रह्मनिर्विकल्पकस्य विशकलितनतत्पदार्थविषयकत्वेन तदशेषपि
निर्विकल्पकत्वमवेत्यप्यनाशङ्क्य ब्रह्मान्याविषयकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुताया-
स्तेरभ्युपगमाच्च । समूहात्मननिर्विकल्पके घटादिविषयकनिर्विकल्पकाशे
ब्रह्मविषयकनिर्विकल्पकस्य जनकताया सर्वयवानुपपत्तेरेव ।

न च ब्रह्मनिर्विकल्पकानन्तर तन्निर्विकल्पकानन्तर तन्निर्विकल्पक
जायत, इतिवाच्यम्, मानाभावात्प्रयोजनाभावाच्च । अतो ब्रह्मण सर्वाधिष्ठा-
ननया तज्ज्ञानेन कारणात्मना सर्वं ज्ञातमेव भवतीत्यस्य भवदभिमतपर्य-
वमितार्थस्य शोणत्व दुर्वारमेव । अत एव द्वितीयाध्याये "तदन्पत्वमारम्भण-
शदादिभ्यः" इतिमूत्रे च भामत्यामुक्तम् "वस्माद्घटशरायोदञ्चनादीना तत्त्व
मृदव, तेन मृदा विज्ञाना" । एतन् "कस्मिन्नपि भगवां विज्ञान भवति"
इत्याद्यर्थशुभ्रनिरपि व्याख्याता । एव 'यनाथुन श्रुत भवति' इत्यादि ह्यान्दो-
म्यम् । 'आत्मनि वा र दृष्ट श्रुते मने विज्ञाने इव सर्वं विदिनम्' इति बृहद्वा-
रख्यरुं चेत्यवधेयम् । अत एवाक्त तत्तात्पर्यं पार्थसारथिमिश्रैः "यद्यन्निर्वि-
र्भावतिराभावप्रमा नानाभूतविचारशरावावेर्मुक्तिका च सर्वज्ञानपाधिनी तेषा
कारणभूता वार्थकारत्तयोत्थावस्यानाप्रभेदात्स्वरूपभेदाभावाच्च कारण-

ज्ञानेन सर्वं षायजातमवस्थाभेदेनाज्ञातमपि घर्मरूपेण ज्ञानं भवति । तथा पपञ्चाऽप्याविर्भावतिराभावधर्मावस्थायीति तत्कारणं चात्मा सद्रूप-
मर्वातुयायी नापायधर्मा न द्विज्ञानेन तादात्म्यकं सर्वमविज्ञातमपि व्यासरूपेण
समानरूपेण ज्ञातं भवति" इत्यादि ।

किञ्च आदानज्ञानानुपादेयज्ञानमित्यत्र प्रमाणाभावः, कपालादि-
प्रत्यक्षभाववनामपि घटादिप्रत्यक्षस्य जायमानत्वात् । इवाणुकातीन्द्रियत्वे-
ऽपि त्रुटिप्रत्यक्षस्य सर्वमिद्वत्त्वात् । आधाशातीन्द्रियत्व शब्दप्रत्यक्षयोः सर्वस-
म्मतत्वाच्च । तिष्ठतु तावन् ।

यत्तु तत्र पश्यन्तीत्यादि, तदकिञ्चित्करम्, वाक्यान्तरगतोपक्रमस्याप्र-
योजकत्वात् । विध्यर्थवादयोरेव परस्परमेकवाक्यत्वस्यान्तरङ्गतया तद्गत-
प्रत्यामत्तेरेव निर्णायकत्वोचित्यात् । अन्यथा तत्र पश्यन्तीत्यस्मादप्युत्तरे
प्राणत्रेवेत्यादिवाक्ये 'स योऽन एकैकमुपास्ते' इत्यत्रेवोपान्तरेव सतिहितो-
पक्रमस्थत्वमिति परेणापि वक्तुं शक्यत्वात् । य एव वेदेत्यस्मादप्यनन्तर-
मात्मानमेव प्रियमुपासीत । 'स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते' इति श्रवणाच्च ।
'वामदेव प्रतिपेदे' इत्यस्मादप्यनन्तरम् 'अथ योऽप्या देवतामुपास्ते'
इत्यादे पाठाच्च । मनुष्या विद्युरित्येतदुत्तरमपि कतिपयवाक्यव्यवधानेन
आत्मानमेव लोकपुरातनं न य आत्मानमेव लोकमुपास्त इति श्रूयमाणा
च्च' इत्युक्तम् ।

अत एव मृत्पिण्डादित्पान्ताऽपि सङ्गच्छते । न ह्यकमृत्पिण्डज्ञाने सति
तज्ज्ञानस्य घटत्वादिरूपेण यावपृथिवीविकारघटादिविषयकत्वम्, सर्वानुभ-
वविराघात् भूतले मृत्पिण्डज्ञानस्य घटाभावज्ञानं प्रत्यविराधित्वानुभवाच्च ।
नापि तज्ज्ञानात्तरं घटत्वादिप्रकारकज्ञानोत्पत्तिर्नैयत्यम् । क्वचिन् तादृशज्ञा-
नस्यान्यत्र ननुप्रधारणं वापपत्ते । घटत्वपत्त्वाद्यनन्तधर्मकप्रकारकज्ञानाना
जन्ममहत्त्वेणाप्यसम्भवाच्च । नापि निर्विकल्प्यात्मकमेव घटत्वपटत्वादिज्ञानं
जायत इति वाच्यम्, घटत्वादे पृथिवीविकारत्वाभावात् ।

न च घटपटादीनामेव तज्जायत इति वाच्यम्, तथाप्येकैकघटादिव्य-
क्तीनामेवानन्तेन तदुत्ति सम्भवभावात् । यत्किञ्चिद् घटादिनिर्विकल्पनेऽपि
मानाभावाच्च । "नाद्यक्ष निश्चयाद्विना" इति न्यायादिति श्रुत्यर्थः ।

यत्त्वत्र "सर्वमात्मैवाभूद्" इति श्रुतिरपि नाऽऽर्हते मानम् । तथाहि यथा
सैध्वकित्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते, नास्यो होद्ग्रहणाय एव स्याद्,

इतोयत्स्वशाददीन लवणमेव वा अर उद महद्भूतमनन्त विज्ञानमपारविज्ञान-
 धन एवैतेभ्यो भूतेभ्य समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य नजायतीत्यपरे
 श्वीमीनि होमाश्च याज्ञवल्क्यः" इति प्रथम पञ्चमे । अस्यार्थ —
 ईश्वरमन्वजानाज्जीवस्य मोक्ष मन्वयोदकदृष्टान्तेन तयावांस्तवभेदश्च
 मात्तं स्वतपापेहायाञ्च विज्ञानधनो ज्ञानात्किमानेव एतेभ्यो भूतेभ्य
 समुत्थाय जगोरमन्वन्वयस्यो मृक्त इति यावत् । तान्येवानुविनश्यति
 ननेन्द्रविनाशादात्मापि प्रमाणागान्तरतामापद्यो विनष्ट इद भवति" इति
 पार्थसारथिमिश्रा । तथा च मोक्षधर्मं पञ्चशिल्पवाच्यम्—

य्यागुं वगता नद्यो व्यक्तोज्ज्वलति नाम च ।
 न च स्वता नियच्छन्ति तादृश सत्त्वसत्त्व ॥
 एव सति कृत नजा प्रत्यभावे स्य भवेत् ।
 प्रतिसन्निधिन जाये गृह्यमाणे च सर्वत ॥

मत्त्वजीवात्मन नक्षयस्यादृश स्वविषयवज्ञानाभावोपाधिस्त्वादीपचा-
 रिण इत्यर्थः । यत एव फलितार्थं याज्ञवल्क्य आह—न प्रेत्यसज्जास्तीति । एतेन
 विशेषगुणीच्छेदो मोक्ष इत्युक्तम्, तदविज्ञायतान्मताशो मोक्ष इत्याशङ्क्य
 मीमेनीप्रश्नः । अथेव मा भगवानमूमुहृदियात्मनाशस्य पुरणार्थेन्यानुपपत्तेरिति
 माह । मिश्रान्तु 'विज्ञानधन इति न प्रेत्यमजास्तीत्यनयोविरोधान्माह"
 ज्ञाह । तदुत्तरं याज्ञवल्क्येनोक्तम् । "न वाऽरेऽह मोह द्वशीमन्व वा अर
 उद विज्ञानायाविनाशो वा अरे यमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रामसर्गस्तस्य
 भवतीति" । अविनाशीत्यनेन योक्तान्तिरुक्तनिरासः । अविद्यमाना
 उच्छित्तिर्जीवहृत्पत्मानेन रूपांतरप्राप्तिर्यस्यामायनुच्छित्तिस्तत्तादृशो धर्मो
 रभ्येति जीवहृत्पत्पराविद्यया भेदोऽविद्यानिवृत्तिश्च मात्त इति वेदान्तिमत
 निरस्तम् ।

न चास्यानाशङ्कतोऽहरेव सज्जानिधर्ममित्तं ज्ञान वृत्त्यात्मन
 नाम्नि किन्तु शुद्धमेव चैतन्यम्, तथा च किं स्वतपःप्राप्त्येवहपेणावस्थान मोक्ष
 र्ति श्रद्धोपपत्तेः । यद्वागुगता स्वाभाविको विच्छित्तिर्भेदो धर्मा स्वभायोः
 नयेत्यर्थः । दृष्टान्तेन भेदनाभेदस्यत्यन्तभेदागे साम्यं न विपत्तिरिति याज्ञ-
 ङानिरामार्थोऽदन् । अन्ते त्वनुच्छित्तिरित्येति व्यर्थं स्यात् ।

न चाविश्वयार्थत्वेन भाष्यकारोक्तेन निर्वाहः, अदिनाशेति पदव्यवध्यात् ।
 नाशस्यापि विनाशत्वात् । जायतेऽस्ति धर्मते विपरिणामनेऽपघ्नीयने नश्यतीति
 पदं भावदिकारा इत्याह नगवान् वार्यायत्पिरिति निरुक्तकारोक्तेः । गोबलो-

वदन्यायेन सङ्काचस्य दानन्यगतित्वात् । न च उच्छित्तिरत्यन्तोच्छेदो
वर्म । प्रतियोगितासम्बन्धेन यत्रास्थुच्छित्तिधर्मा तद्भिन्नस्य नञ्समासेन
लाभाद् यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, न विद्यते उच्छेदो यस्येत्यत
एव वयर्थ्याभावेऽपि प्रयोजनाभावादम्भत्पक्षप्रातिकूल्यविरहाच्च ।

यत्तु न विद्यते उच्छित्तिविशेषणगुणोच्छेदरूपा धर्मो यत्रेति विग्रहः ।
अविनाशीति नास्तिकमतिरारास । अनुच्छित्तिधर्मत्यनेन वैशेषिकमतिरारास ।
धर्मपद चात्मनो निर्धर्मकत्वेन तत्रोक्तगुणोच्छेदरूपो धर्मो नास्तीति
भूचनार्थम् । आत्मवृत्त्यभावप्रतियोगितायच्छेदकोभूतधर्मत्वावच्छिन्नत्वेन यथो-
क्तोच्छेदस्योपस्थितौ तस्यात्मन्यभाववोधनसम्भवादिति । तत्र, धर्मरुदसाध-
कयानुपपादनाच्चाधिकरणतिरिक्ताभावानन्युपगमेन तन्मतेऽभावरूपधर्मा-
श्रयत्वस्यापि ब्रह्मणि स्वीकारात्, निर्धर्मकत्वस्याशाप्यसिद्धेश्च ।

वस्तुतस्तु "धर्मादिनिच् केवलाद्" इत्यत्र केवलपद न त्रिपदबहुव्रीहि-
वारणार्थम्, पूर्वपदात्तेपनात्ययं ग्राहकत्वेनैव तदुपयोगात् । पूर्वपदशब्दस्य
च समासप्रथमावयवरूढत्वेन मध्यमपदव्यावृत्ते । स्वयमप्यस्यैवानुभूतत्वाच्च ।
ततश्च न विद्यते उच्छित्तिरूपो धर्मो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिविग्रहोपन्यासो
न युक्तः । न उच्छित्तिरनुवृत्तिः अनुच्छित्तिधर्मो यस्येत्यर्थे तु नेष्टमिद्धिधर्म-
वत्त्वापत्तिश्च । उच्छित्तिश्चासौ धर्मश्च उच्छित्तिधर्मं स न विद्यते
यस्येत्यपि नाथं । धर्मपदस्य बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वाभावात् ।
उच्छित्तिशब्देन व्यवधानात् । केवलस्य धर्मपदम्यापि विशेषणमिति पक्षे तु
एतदर्थस्यातिस्पष्टत्वान् । अत एव सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वादी पूर्वपदे धर्म-
धारय कृत्वैव बहुव्रीहि, नतूत्तरपदे इति स्पष्टमेव शान्दिकैरक्तम्,
इत्यास्ता तावत् ।

यदि ताम्बेवानुविनश्यतीत्यनेनात्मज्ञानप्रयुक्तद्वैतनिवृत्तौ न प्रेत्य सञ्ज्ञा-
स्तीति रूपादिविज्ञानाभावे चोक्ते रामान्यविज्ञानमाश्रय मोक्षत्व लज्जन् ।
लोनरूपादिविषयज्ञानजन्यमुखस्यैव पुरपार्थत्वदर्शनात् । तस्यापुरपार्थत्व-
शङ्काया यत्र हीत्यादिना विषयमुखमभिधाय तस्य च हेयतामर्थसिद्धामभिप्रेत्य
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन च पश्येदित्याद्युक्तम् । तेन च निरनिशयात्म-
रूपसुखस्य परमपुन्यपार्थत्व द्वितीयाभावेन निर्भयत्वञ्च सूचितमिति । तदप्य-
सत्, रूपादिविज्ञानानामपि तद्वीत्या द्वैतनिवृत्त्यैव निवृत्त्युक्तिसिद्धे ।
पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्यात् । न प्रेत्य मञ्ज्ञास्ती यस्यैव माक्षम्यभ्यानिधायकत्वाच्च ।
शब्देनानुक्तार्थगम्यस्य भाक्षत्वमिति परमकाक्षिणवेन वस्तुमयुक्तत्वात् ।

अत एव हि 'न वा अरेऽह भोह श्रवीम्यल वाऽरेद विज्ञायेत्युक्तम् ।' तस्माद-
स्मदुक्करीत्याद्वैतमत द्रूपयित्वा तत्र युक्तिमप्याह—“यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतर पश्यति तदितर इतर जिहति” इत्यादि । यत्र त्वस्ये-
त्यादि च । अयमर्थ — अद्वैतवादिनापि सर्वसिद्धज्ञेयज्ञात्भावोपपत्त्यर्थ-
माविद्यक द्वैतमङ्गीक्रियते । अत उभयसिद्ध द्वैतमेवोपगम्यतामलमप्रामाणि-
केनाद्वैतनेति । तत्सूचनार्थं च इव शब्द इति सूक्ष्ममीक्षणायम् । मिथ्यास्तु
“द्वैतमिव भवतीत्यत्र द्वैतावभासस्य भ्रान्तित्ववचनमौपचारिकम् । यथा
खलु स्वप्नप्रपञ्च इन्द्रजालादय कियन्तचि काल दृष्टिपथमापन्ना सुखदुःख-
जननदाग्यतामापन्ना पश्चाद्विलोयन्ते तथाऽय शरीरेन्द्रियविषयरूप
प्रपञ्चोऽप्यात्मन कियन्तचित्कालमुपभोग्य सन् पश्चाद्विनाशादनुभोग्या
भवतीत्यनेन सादृश्येन भ्रान्तिरित्युपचारेणोच्यते, पुरुषाणा विषयभोगेष्व-
स्थानिवर्तनेन मुक्तावगिरुचि जनयितुम् । यदपि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति
मुक्तावात्मनोऽद्वितीयत्ववचन, तदपि न, प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थमस्यैतिवच-
नात् । न ह्यत्रैतावदुच्यते यत्र सर्वमात्मैवाभूदिति । किन्तुहि यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभूदिति । तेनायमर्थ । यत्र यस्यामवस्थाया मुक्तावित्यर्थं, अस्या-
त्मनो दृश्यत्वेन दर्शनसाधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन किञ्चिदन्यसम्बन्धि
विद्यते । किन्त्वात्मैवास्य सर्वं नान्यकिञ्चित् तदा केन किं पश्येदिति, यथा
लोके यस्य न किञ्चिद् बान्धवो वित्त वा विद्यते स वदति न किञ्चिन्मेऽस्त्य-
हमेव सर्वमिति । तत्र न सम्बन्धन्तर किञ्चिदस्तीत्येतावदेव विवक्षितम् ।
एव मुक्तावप्यात्मैवात्मन सर्वमिति सम्बन्धन्तराभावमात्रविवक्षित न
स्वरूपाभाव । तस्मात् प्रपञ्चविलया मोक्ष किन्तु प्रपञ्चसम्यन्वविलय”
इत्याहु । एतेन त्वदुक्तार्थे इव शब्दवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । इदञ्चारण्य
मर्थस्यपि स्पष्टम् ।

वीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।

ज्ञानदग्धैस्तथाबलेशैर्नात्मा सयुज्यते पुन ॥ इति ।

अत एव प्रथमचतुर्थे 'सम्भवादिति काशङ्करस्व' इति नूत्रे यत्र हि
द्वैतमिवेति इवकारेण द्वैतवैतयोपक्रमार्थेति कल्पतरुकल्पमप्यपास्तमित्यास्ता
विस्तर । इति यत्रत्वस्यति श्रुत्यर्थं ॥

बृहदारण्यके श्रूयते—“जनक ह वैदेह याज्ञवल्क्यो जगाम—समे नेन-
वदिप्य इत्यय ह यञ्जनवश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे नमूदातेतस्मै ह याज्ञ-

वल्क्यो वर ददौ स ह कामप्रयनमेव वव्रे त हास्मै ददौ त ह सम्राडिव पूर्वं
 पप्रच्छ ॥ याज्ञवल्क्य कि ज्योतिरय पुरुष इत्यादित्यज्योति सम्राडिति
 होवाचादित्येनैवाय ज्योतिपास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीत्येवमेवंतद्याज्ञ-
 यल्क्य ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य कि ज्योतिरेवाय पुरुष इति चन्द्रज्योति
 मन्नाडिति होवाच चन्द्रेणैवाय ज्योतिपास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येती-
 त्येवमेवंतद् याज्ञवल्क्य ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते
 कि ज्योतिरेवाय पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतोऽयग्निर्नैवाय ज्योतिपास्ते
 पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीत्येवमेवंतद्याज्ञवल्क्य ॥ अस्तमित आदित्ये
 याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ कि ज्योतिरेवाय पुरुष इति वाग्ज्योति
 सम्राडिति होवाच वाचैवाय ज्योतिपास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति
 तस्माद्वा सम्राडपि यत्र स्व पाणिर्न विनिर्जायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव
 तत्र न्येतीत्येवमेवंतद्याज्ञवल्क्य ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्त-
 मिते शान्तेऽग्नौ शान्ताया वाचि कि ज्योतिरेवाय पुरुष इत्यात्मज्योति
 सम्राडितिहोवाचात्मनेवाय ज्योतिपास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति ॥
 कतम आत्मेति योऽय विज्ञानमय पुरुष प्राणेषु हृद्यन्तज्योति स समान
 सन्नुभौ लोको सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेन लोच-
 नतिक्लामति मृत्वा रूपाणि ॥ मवाय पुरुषो जायमान शरीरमभिसम्पद्यमान
 पाप्मभि समृज्यते न उत्क्रामन् म्रियमाण पाप्मनो विजहाति मृत्यो
 रूपाणि ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वै एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
 म्भानञ्च सन्व्य तृतीय स्वप्नस्थान तस्मिन् सन्व्ये स्थाने तिष्ठन् उभे स्थाने
 पश्यतीद च परलावस्थानञ्च । अथ यथाक्रमोऽय परलोकम्भाने भवति
 नमाक्रममात्रम्याभयान् पाप्मनश्चानन्दाश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपिती-
 यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वय विहत्य स्वय निर्माय स्वेन भासा
 स्वेन ज्यातिपा प्रस्वपितीत्यनाय पुरुषस्त्वय ज्योतिर्भवति ॥ न तत्र रथान
 रथयागा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथ सृजते न तत्रानन्दा मुद
 प्रमुदा भवन्त्यथानन्दान्मुद प्रमुद सृजते न तत्र वेशान्ता स्ववन्त्य पुष्परिण्या
 भवन्त्यथवेशान्ता स्ववन्त्यो पुष्परिण्य सृजते स हि वर्त्ता । तदप्यते श्लोका -

स्वप्नन शरीरमभिप्रहृत्यामुम मुमानभिचाकशीति ।
 पुङ्गमावाय पुनरति स्थान हिरण्मय पुरुष एवहस ॥
 प्राणेन रत्नप्रवर कुलाप वहि कुलापादमृद चरित्वा ।

न ईरते अनुतो यत्रकार्यं हिरण्यमयं पुरुष एवहसः ॥
 स्वप्नान् उच्चावचमंथमानो रूपाणि देव कुन्ते ब्रह्मि ।
 इत्येव गीभि नत्र नावमानो ब्रह्मते वापि भयानि पश्यन् ॥

आशान्तमन्थ पश्यन्ति न त वरुचनं पश्यतीति तन्नायन बोधयेदि-
 त्याह । इतिपश्य ज्ञान्मे भवति इमेव न प्रतिपश्यते । अथो स्वप्नादर्थान्निदेश
 विान्मेयं शानि ह्यव जायन्त्यस्यति तानि मुन एवमात्र पुरुष स्वप्नय्याति
 भवती भेदनेवेतयाजवन्थ माह्न नगवला मदन दद्यान्वत ऊर्द्धं विमोहायैव
 वहीति । न चा एव एतन्मिन् स्वप्नान्ते गवा चरिष्या इष्टुं च पुन च पाप
 व पुन प्रतिप्याय प्रतिप्याया प्रवति बुद्धान्ता एव न यननकिचित्तपययत्-
 न्नामन्तेन भवत्यनगा एव पुन्य इत्येवमेवतयाजवन्थ माह भगवते
 मत्तन दद्यान्वत ऊर्द्धं विनावायैव ब्रह्मेति ॥ तयथा महासत्य उभे कृते
 अनुस्यवति पूरे चापर चैवमेवाय पुन्य एत उभावेतावतुस्यवति
 स्वप्नान् उद्यान् वेत्यादि ॥

अनर्थ — राजवल्कलं प्रथमं बहुपरीक्षार्थं नृत्तुरादीनाम-
 प्यन्तस्वप्नानुग्रहस्य ज्योतिर्ज्ञानस्य लोकिदमेवापेनावापेत्तरमेह—
 आदिप्रयोगिगिति । तेषुमाह—आदिपेनैवेत्यादिना । आत्मे कष्टकवृत्ति-
 कादिमद्वित हृमागनलोकेय तत्रापविगति । पश्यन्ते परि नमन्तादयते
 नन्ति उपनर्तन्त्यायनी” इति लत्व नर्तयानोपादानादिनन्तरा कुन्ते
 द्विपेति गुणादिक प्राप्तागच्छति इति । यद्यपि चक्षुष्यात् एवादिप्रप्रवाश
 उपयोगी न नृत्वात्तदी, उक्त वापवेगनादिवाचकानेनापि निर्वह प्रेवेति
 वल्कल तस्यानि पाशपमानेऽप्यादिप्रम्य व्यभिचान इत्यभिप्रायवात् जनक
 माह—अन्तमित आदिरे याजवल्कलेति । एवमन्त्यादि वाये व्याख्येयम् ।
 अन्तन्पूर्ववत् । अन्त- नृत्तवन्दवत्कालदिगेतवच्छेदेनामन्तियमानावेऽपी-
 न्नादिनामतीत्यतिरेकप्रयुक्त दोषम्यमिति तु विशेष । वाचो ज्योतिर्दुं
 च व्यवहाराद्यतवत्तनेनेनाह—तन्माह मन्ताजिति । यनान्धकागदी स्वपा-
 ग्निगति न निर्जायते तत्र य वृत्तिवद्वय्य क्षयते तदनुमिनदिगभिमुखमेव
 गच्छन्तोत्तर्यः । वाचोऽपि व्यभिचारित्वान्नेवमित्यभिप्रायेण राजा पृच्छति-
 अन्तित इति । पाजवल्कलो राजाशिश्रेतप्रमन्तोत्तरमाह—आत्मज्योति-
 रिति । आन्त सामान्यतोऽहप्रत्ययासिद्धत्वेऽपि तद्विषय. किमित्यत्र
 नन्ति वादिना चित्रतिनन्द. । तत्र विषयविशेषनिर्गुणार्थं पृच्छति—तत्र
 आनेति । तत्र ज्ञानमेवेतरात्मेति मीगता । न च ज्ञानस्य गुरात्वेन तदाश्रय-
 द्रव्यमनुमेवं ज्ञानादीना गुरात्वे मानानावात् । तदुक्तम्—

सिद्धे ज्ञानसुखादीना गुणत्वे गुणिकल्पना ।

न तु तत्सिद्धमस्माक तावन्मात्रोपपत्तित् ॥ इति ।

तदपास्यति—विज्ञानमय इति । हेतौ भयट्, हेतुत्वञ्च ज्ञापकत्वम् । तथा च ज्ञानाश्रयस्यैवात्मत्व न तु ज्ञानस्य, अहं जानामीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वम्येव विषयोऽनियमाणत्वात्, ज्ञानात्पृथगेवाहमर्थोल्लेखाच्च । एव ज्ञानस्य जगद्व्यावस्थायित्वेन पूर्वानुभूतस्यान्येन स्मरणे न स्यात् । अन्यथा च चैतानुभूतस्यापि मंत्रेण स्मरणं स्यात् । न च ज्ञानसन्तानस्वोकारादुपादानोपादेयभावो नियामक सुपुत्रो विज्ञानसन्तानविच्छेदस्यावश्यकत्वात्तदुत्तरमस्मरणापत्ते ।

न च तदाप्यलयाविज्ञानरूपा निर्विषया चित्सन्ततिरनुवर्तते, इति वाच्यम्, चिता सविषयकत्वनियमात्, साकारचित्सन्तत्या निराकारचित्सन्ततेरुत्पादयितुमशक्यत्वाच्च ।

किञ्चैवमपि सुखादीना न ज्ञानोपादेयत्वसंभव तैस्सजातीयस्यैवोपादानत्वोपगमात् । न च सुखमपि ज्ञानमेव अहं सुखी अहं जाने इति विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वात् । अथ शरीरमेव ज्ञानाद्याश्रयोऽस्तु शरीरस्य निमित्तकारणतया समवायित्वमात्रकल्पनात् । न च भूतत्वेन घटादिवत्तस्य ज्ञानाभावोऽनुमेय, आकारविशेषपरिणताना वैतन्यसम्भवात् । प्रत्येकममादकानामपि गुणाद्यवयवाना मुराकारपरिणताना मादकत्वमिति चार्वाकाः । तत्रिराकरोति—पुरुष इति । पुरि शरीरे शेते इति व्युत्पत्त्या शरीराधिष्ठातृत्वात्तद्भिन्न इति भावः । तदुक्तमाचार्यै—

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैव भूतमपत्रमान् ।

वासनासक्रमो नास्ति न च मत्यन्तर स्थिरम् ॥ इति ।

अयमर्थः—एव सति बालशरीरेणानुभूतस्य युवशरीरेण स्मरणं न स्यात्, अन्यथा चातिप्रसङ्गः । न च बाल्ययौवनयोरेकं शरीरम्, अपत्रमात्पूर्वंशरीरस्य नाशात् । तद्व्यतिरेकेण पूर्वंशरीरममवेनपरिमाणनाशानुपपत्त्या तत्र परिणामान्तरोत्पत्त्यनुपपत्ते । न च कारणवामनाया कार्ये सत्रमात्र दोष इति वाच्यम्, मात्रानुभूतस्यापि पुत्रेण स्मरणापत्ते । न चोपादानवासनैवोपादेये सत्रामतीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, स्थिरपत्ते पुञ्जात्पुञ्जानुपपत्ते, पूर्वशरीररयात्तरशरीरं प्रत्यनुपादानतया पूर्वशरीरावयवानामेवोत्तरशरीरोपादानत्वान् । तथा च वरावच्छेदेनानुभूतस्य वरच्छेदानन्तरं खण्डशरीरेण स्मरणं न स्यात्, द्विधावयवस्य खण्डशरीरं प्रत्यनुपादानत्वादिनि ।

इन्द्रियाणामान्मन्व निरस्यति—प्रागोऽन्वयव्यतिरिति । इन्द्रियाणां ज्ञानहेतुत्वनिर्वाहक इति यावत् । अन्यथा तेषामेव ज्ञानममवायित्वेऽन्वयव्यतिरादीनां ज्ञानोदयो न स्यात् । योऽहमन्नात्त सोऽह सृष्टारामोऽपि प्रतिमन्धानश्च न संवेत् । अन्नादिदशायां च पूर्वानुभूतस्मरणं न स्यात् । चक्षुरादीनामप्यनेकत्वान्च । एतेन नमुदितानामपीन्द्रियाणामात्मत्व निरस्तम् ।

तदाह—मर्षो म्रप्लो भूत्वेन लोकमतिक्रामतीति । स्वप्नावस्थापन्नो भूत्वा सर्वोज्ञाननहित इमं लोकमिन्द्रियसहितं रूपमतिक्रामत्युल्लङ्घयति । इन्द्रियव्यापारविनेनैव स्वप्ने ज्ञानात्प्रतिदशनात् । न तेषां ज्ञानाययत्वं स्वरूपमनामेव तेषां तथान्वे तु ज्ञानाज्ञातव्यवस्थानुपपत्तिरिति भावः । तर्हि मन एव ज्ञानाश्रयोऽस्तु निर्यत्वादात्मसमानशान्तत्वे दोषाभावादित्यत आह—हृद्यन्तर्ज्ञोतिरिति । मनसोऽपि ज्ञानहेतुत्वनिर्वाहकः । अममर्थं—मनोऽपि न मानान्तरेण सिद्धम् । तत्र यदि ज्ञानाश्रयत्वेनैव मनोऽनुमीयते तदा तस्य ज्ञाने कर्तृत्वमेव स्यात्तु करणत्वम् मानाभावात् । तथा चानेकविपर्येन्द्रियमन्निकर्षे ज्ञानयोगपद्य स्यात् । एकदैकक्रियाभावाभिनिर्वर्तकत्वं हि करणत्वं स्वभावो न तु कर्तुः, व्यासङ्गासङ्गतिप्रसङ्गात् ।

न च तदर्थं करणान्तरमनुमेयमिति वाच्यम्, नास्मिन् विवादो न तु दम्बुनीत्येनदापत्तेः । न च पूर्वं करणत्वेनैव मनोऽनुमाय पर्याप्तत्र ज्ञानकर्तृत्वमनुमेयमिति वाच्यम्, चैतन्याश्रये कर्तारि सिद्धे हि तद्व्यापारविपर्ययत्वरूपकरणत्वेन न मनोऽनुमेयम् । तथा च न तत्र ज्ञानाश्रयत्वानुमाननम्भवो धर्मियाहकमानवायादिति ।

एव सिद्धे देहाद्यनिरिक्ते आत्मनि यागस्वगदिरपि सामानाधिकरण्यमनुपपद्यते । अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यत आह—स इति । समान एक-मन् उभौ लोको सञ्चरति । अदृच्छेदकशरीरभेदेऽपि कर्तुर्भोक्तुरात्मन एवन्वादिनि भावः ।

इच्छादीनामप्यात्मगुरुत्वं व्यवस्थापयति—ध्यायतीव लेलायतीवेति । “ध्यानं चिन्ता हिताप्राप्ते सन्तानादिकरी मता” इति साम्प्रदायिकरीत्या इत्युक्तवादि । कृतचिन्तायां व्यानपदार्थत्वमत्र तेन चेच्छानामात्मगुरुत्वलाभः । लेलायतीवेत्यस्य च दीप्यत इवेत्यर्थः । लेला दीनावित्यस्य कण्डूवादिगन्धे पठ्यमानत्वान् । ब्रह्मणः कथं ससार इत्याशङ्क्य समानो बुद्ध्या मत्तज्ञ उभौ लोको मन्चरतीत्युक्त्वा बुद्धौ ध्यायन्त्यानलन्तीति च परव्याख्याने चाने-

कार्यत्वस्यैव शरणीवत्तद्व्यत्वात्, सादृश्ये प्रतियोगित्वेन बुद्ध्यन्वयस्य शब्दानुह्यत्वाच्च । तेन च चिन्ताकृतसन्तापो दुःखसज्ञो लभ्यते । तदुक्तम्—

विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यं भ्रंशन तथा ।

दृष्टार्थापहतिश्चास्या श्वासोच्छ्वासाभावोमुखम् ॥

सन्ताप स्मरणश्चैव काश्यं देहानुपस्कृतिः ।

अधृतिश्चानुभावा स्युः सा चिन्ता परिकीर्तिता ॥ इत्यादि ।

धर्माधर्मयोरारम्भगुणत्वं च ममानस्मनुभौ लोको मन्धरतीत्यनेनोक्तम् । न च दीप्यत इवेत्यत्र इवशब्दस्य दुःखाग्यगीणतापपरत्वेनोपपत्तावपि तन्मते ध्यायतीवेत्यत्र इव शब्दानुपपत्तिः । चिन्तायास्त्वया वस्तुत एवात्मघमत्वाभ्युपगमादिनि वाच्यम्, गुणान्तराक्षेपलाघवानुरोधेन सपरिकराया एव चिन्ताया अत्र विवक्षिततया कार्कश्यादीना तदनुभावाना देहनिष्ठत्वेनात्मनिष्ठत्वाभावादहं कृष्ण इत्यादि प्रत्ययाभिप्रायणं तदुपपत्तेः । यद्वा दीप्तेमुखप्रसादादिरूपाया ग्रहणात्तदाक्षिप्रमुखस्य लेलायनीत्यनेन लाभं कृत्वा ध्यानपदेनैव लाभसम्भवात् । एवञ्चाथार्थादात्मविशेषगुणानां बुद्ध्यादिसत्स्वाराणानां मिद्धिः । ध्यानकार्यंमृत्यां सत्स्वारस्याप्याक्षेपात् । इदञ्चोत्तरब्राह्मणे स्पष्टं वक्ष्यति । सधारित्यादिव्याग्न्यान्—यद्द्वार्यं पूर्ववत् । यथा दृश्यशरीरस्य व्यापारविरमेषुपि मनसहकारेण मन्मदशनं तथैव परलाकेऽपि शुभाशुभकर्मणां चरति । अत उभौ ताकावित्यत्र परलोकाशे विप्रतिपत्तिर्न कार्याति तात्पर्यम् । यद्वा इन्द्रियसंयोगेन यथा स्वप्ने सन्धारस्तथा जन्मान्तरेऽपि । अतो देहेन्द्रियमभ्यन्धन्वैयानर्थहेतुन्वम् तथा च मोक्षधर्मे मनुवृहस्पतिमन्वादे—

यथा व्यक्तमिदं शैते स्वप्ने चरति चेतनम् ।

ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥

“व्यक्तं शरीरं, ज्ञानं जीव, इन्द्रियसंयुक्तात्मा जन्मजन्मान्तरेऽपि कर्माण्येव करोतीति नात्मदर्शनमित्यर्थः” इति विद्यानागरः । एतेन ध्यायतीवेत्यादिना आत्मनोऽनर्त्तृत्वमुक्तमिति वेदान्तिवचनं निरस्तम् । तथा बुद्ध्यादिभाषाट्टवसम्पत्ता प्रकृतिरेवेति साङ्ख्यमतमपि । तदुक्तं माचार्यै—

कर्तृधर्मा नियन्ताश्चेति च एव न ।

अन्यथा नापवर्गं स्यादससारोऽथवा ध्रुवम् ॥ इत्यग्रे विम्तरः ।

यन्तुनस्तीरकृत्मात्मनः कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षो न स्यात् । तदुक्तं चार्त्तिके—

आत्मा कर्तादिरूपश्चेन्मा वाङ्मोक्षोऽस्ति मुक्तनाम् ।

नहि स्वभावो भावाना व्यावर्त्तनीप्सवप्रवे ॥ इति ।

तदसत्, नहि स्वाभाविकत्वं नित्यत्वं द्रूमा येन तन्निवृत्तिर्न स्यात् ।

किन्तु साक्षात्सम्बन्धेन तद्रूपतित्वं तस्य च निवृत्तावविरोधित्वात् । घटादि-
रूपस्य स्वाभाविकस्यापि निवृत्तिदशनात् । तथा च यदि नित्यत्वरूप
स्वाभाविकत्वमनिवृत्त्यापादकं तदा स्ववर्त्तनासिद्धिः । अथात्तरूपं तदा घटरूपादौ
व्यभिचारः ।

नन्वेव घटस्य घटत्वमपि व्यावर्त्तनं न च, नाशस्य नित्यत्वनापाद-
न्निवृत्तमशक्यत्वात् सम्बन्धनिवृत्तरत्नं दृष्टव्यम् । उक्तं हि वीथितिटीकाकारैः
“अनीतघटादौ ज्ञायमानघटादितानान्यस्य अवरह्यं तत्रान्प्रत्यानत्तेर्ब्यभिचारि-
त्वान्, मानान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वस्वाकारान् इति । प्रोक्तस्यानि मूयनाग
निवृत्तिस्वीकारान् । आत्मन्प्राप्तत्वं तु न निवर्त्तने द्वयारपि नित्यत्वादिनि ।
न किञ्चिदेतन् ।

यद्यप्युक्तं समानाधिकरण्याविशेषगुरुरागभावानमानकालीना विशेष-
गुरुराध्वन आश्रयनाशजन्य एवेति नियमं घटरूपादिव्यभिचारो दुर्वचः ।
आश्रयनाशजन्यरूपादिनाशस्य समानाधिकरण्याविशेषगुरुरागभावसमान-
कालान्तत्वादिनि, तदपि चिन्त्यम्, एतादृशयमत्वं कार्यानन्वच्छेदकत्वात् ।
किन्तु नव्यमते स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं स्वप्रतियोगित्वमवतत्वं कादिक-
विशेषणता वेत्येनत्प्रियमनप्रत्येन नाशवान् यत्नद्रूपप्रतियोगितासम्बन्धेन-
नाग प्रति स्वप्रतियोगित्वमवतत्त्वमम्बधन नाशा हनुरित्येव कार्यकारण
भावस्वीकारात् । मूयदादौ चाक्तसम्बन्धेन नाशानुत्पत्तः ।

यत्तु—

‘शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करानि न लिप्यते’ ।

इतिस्मृतिविरोधाद्भावनं तदालप्रकारणमानम् ॥

अनादित्वात्तनुसुखान्तरमा नायमन्वयः ।

इतिपूर्वाहं पदानोचनसंज्ञं तस्य ईश्वरत्वात् । तथा हि श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमिन्द्रभिर्घोषने ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

क्षेत्रं पूर्वकर्म, भोगोत्तरकर्मरम्भहेतुत्वात् । एतद्यो वेत्ति जानाति
ममेदं शरीरमिति, अन्यथा शरीरान्तरचाक्षुषवतो मनादेरपि प्रसङ्गात् ।

त क्षेत्रज्ञपदेन निर्दिशन्ति तज्ज्ञा । अतो देह एवात्मेतिभाव । एवञ्च वेत्तीति
ज्ञानाश्रयत्वमात्मन उपक्रान्तम् । शब्दमर्यादागम्यत्वात्तनज्ञानरूपत्व ज्ञानस्य
बुद्धिगुणत्व च निरस्तम् ।

उत्तम पुरुषस्त्वय परमात्मेत्युदाहृत ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वर ॥

इतिप्रागुक्तम् तच्च कुसुमाञ्जलौ व्याख्यातम् । अत्रोत्तमत्वमसंसा-
रित्व सवज्ञत्वादि च परमत्व सर्वोपास्यता लोकत्रयमिति सर्वोपलक्षणम् ।
आवेशो ज्ञानपिकीर्षाप्रयत्नवतन्मयोग भरण धारणम् अज्ययत्वमागन्तु
कविशेषगुणशून्यत्वम् ऐश्वर्य सकल्पाप्रतिघात इति । एतेन कर्मादिबिषया
अप्यागमा व्याख्याता । इयस्य प्रपञ्चमाह—

क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सवक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मन मम ॥

क्षेत्रपदमात्मशरीरपरम् तस्यैव तद्व्यवहारविषयत्वात् । तच्चोत्तरा
द्धेनैव स्पष्टीकृतम् । अत क्षेत्रपदस्य साहचयलक्षणसम्बन्धेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञोभय-
परत्वऽपि न क्षति । तथा च परात्मगुणानां परायोग्यतया जीवस्य जीवमात्र-
शरीरमात्रगोचरसाक्षात्कारविरहात् सवविषयकज्ञानवानह परमेश्वर ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञमात्रविषयक यज्ज्ञानं तज्ज्ञानं ममेश्वरस्य न तु जीवनामिति-
योजना । तथा साहमेव तत्तत्कर्मानुरूपैर्भोगैर्जीवान् सयोजयामीतिभाव ।
विधेकायमाह—

तत् क्षेत्रं यन्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥

यद्यस्वरूप यादृक यत्कारणक यद्विकारि यत्कायक यतश्च यत्कायमुत्प-
द्यते इति वाक्यशेष इति भाष्यकारा ।

वस्तुता यतो हेतोयन्नश्वरम् इण शतृप्रत्यये यणादेश च व्युत्पत्त ।
ततश्च यथा देहसम्बन्धा न भवति तदपि वक्ष्यामीतिभाव । स क्षेत्रज्ञो
जीवश्च यो यस्वरूपो यत्प्रभावो यद्गुणकश्चत्यथ । एतेन प्रभावा उपाधि
वृत्ता शक्तयो यस्यति पदांतरप्रक्षेपपूर्वक व्याख्यानमपास्तम् ।

ऋषिभिवहु धा गीत छन्दोभिर्विषय पृथक ।

ब्रह्ममूत्रपदश्च हेतुमद्भिर्विनिश्चित ॥

क्षेत्र-क्षेत्रशयाथात्म्यविशेषणान्येतानि प्ररोचनार्थानि । ऋषिभिर्वांशि-
ष्ठादिभिः बहुधा तात्पर्येनिश्चायकसिद्धोपन्यासपूर्वं छन्दोभिर्नृगादिमन्त्रैः
ब्रह्ममूर्तपदंरूपनिपट्टि हेतुमद्भिरिति वेदप्रामाण्यानङ्गीकर्त्तृनिरासार्थम् ।
अत एव विनिश्चितंविशिष्टाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित निश्चित निश्चयो येभ्यस्तै
भावार्यकनिष्ठानिश्चितशब्देन पञ्चमोबहुब्रोहि ।

एवमभिमुखीकृत्यार्जुनमुपदिशति—

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥
इच्छा द्वेषः सुख दुःख सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं नमासेन सविकारमुदाहृतम् ॥

महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा । अहङ्कारो मिथ्याज्ञान
सवासन मोहोऽहङ्कार इति धार्तिऋद्रशंनात् । “अविद्याहमतिभ्रम” इति
कौषाभ । बुद्धिर्ज्ञानं पण्डिन्द्रियजन्यम्, अव्यक्तं धर्माधर्मौ । सास्योक्तस्य
प्रधानरूपस्याव्यक्तस्य वेदान्तिभिरप्यनङ्गीकारात् । “महतः परमव्यक्तम्”
इति काण्डकवाक्ये “शरीरं रयमेव तु” इति वाक्यानुसारेण शरीरस्यैवा-
व्यक्तपदेन ग्रहणमिति तैर्व्यवस्थापितत्वेऽपि तस्य नैरप्यनुपादानात् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाना न्यायमते इन्द्रियत्वाऽभावेऽपि वचनादिनियतत्वेन
परं कर्मेन्द्रियत्वस्वीकारादिन्द्रियत्वोक्तिः । वाच शरीरकार्यत्वात् पाण्यादीना
चादयवत्त्वेन नत्कारणत्वात्तन्नाभायतया न वैयर्थ्यम् । पञ्च गन्धरसहृत्पम्पर्श-
शब्दाः, मनोविषयाणामिच्छादीनां पृथगेवामिहितत्वात् । इच्छाद्वेषसुख-
दुःखानि प्रसिद्धानि । चेतना सविषयत्वसाधर्म्येण सस्कारः । धृतिः प्रयत्नः ।
अतः च प्रत्येकं पष्णागामिन्द्रियविषयबुद्धीनां सुखदुःखशरीराणां चैकविंशति-
दुःखान्मकत्वेनोपादानं महाभूतदेहानां च यथायोगं देहहेतुवेनेत्यादिशेषः ।
अतः च शरीरस्यावच्छेदकतया ज्ञानादिहेतुत्वात्तद्व्यत्यत्वमात्मन एव
तमनवायित्वात् । एवञ्च हेयत्वेन कार्यकारणसहितमेव शरीरमत्र
क्षेत्रपदार्थत्वेनोक्तम् । जीवस्वरूपं तु ज्ञानाश्रयत्वेन पूर्वमेवोक्तम् । अतः तु
ज्ञानेच्छादिगुणप्रतिपादनद्वयविस्पष्टा तदुक्तिरिति विशिष्टाभिप्रायेण “स च
यो यत्रभावश्च” इति नानुपपन्नमिति बोध्यम् ।

एतादृशदेहप्रवाहस्योच्छेदोपायमुपादेष्टव्यं तत्साधनान्याह—

अमानित्वमदन्मित्वमहिंसा ज्ञान्तिराजं वम् ।
आचार्योपासनं शौचस्यैवंमाहमविनिग्रहः ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिरु सद्योपानुदर्शनम् ॥
 असक्तिरनभिष्वङ्ग पुनदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
 भयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशमेवित्वमरतिर्जनसमदि ॥
 अघ्यात्मज्ञाननित्यत्व तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमितिपोक्तमज्ञान यदनोऽन्यथा ॥ इति ।

ज्ञायतेऽनेनति करणे ल्युट्, पदार्थो भाष्याज्ञो स्पष्टः । एषा यद्विषय-
 कज्ञान उपयोगस्तमाह—

ज्ञय यन्तप्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
 अनादिमत्परं ब्रह्म न तत्सप्रामदुच्यते ॥

प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण कथयिष्यामि । कथनञ्च तद्विषयकज्ञानजनक-
 शब्दप्रयोग । प्रकर्षश्च तद्वति तत्प्रकारकत्वम्पो ज्ञानान्वयी । यद्वा कथन
 शब्दप्रयोग एव । व्यापारानुबन्धिनी विषयतामादाय च कर्मन्वय । प्रकर्षश्च
 प्रमाजनकत्वत्प शब्द एवावेति । सर्वथापि सादृशमथाना धर्माणा
 ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वपर्यवसानम् । तज्ज्ञानस्य फलमाह—यज्ज्ञात्वेनि । प्रमृत
 माक्षमश्नुते प्राप्नोति । आदिरम्यास्तौत्यादिमत्तद्विजमनादिमत् ।
 प्रागभावन्याप्येतादृशत्वादाह—परमिति । अन्तहीनमित्यर्थ । आवाशादीना-
 मप्यव दिषत्वादाह—ब्रह्मेति । वृत्त्यनि वर्द्धयनि प्रजा ष्णि ब्रह्म सङ्काचव-
 मानाभावेन जन्ममात्रकारणत्वलाभ ।

तनु कारणत्वमन्वयव्यतिरेकगम्यमीश्वरस्य च कालिकसम्बन्धेन
 हेतुत्व वाच्यम्, तादृशश्च व्यतिरेकाऽप्रमिद्ध, नित्यत्वात् । कारणतावच्छेद-
 कसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिरोगिताकर्मैव व्यतिरेकस्य कारणत्वग्रहोपयोगित्वान् ।
 तत्त्वञ्च जगत्कारणत्वमित्याह—न सत्तनामदुच्यते उति । सद्यपि अमद्
 व्यतिरेकि नोच्छने । यद्यप्यन्वयोऽयुच्यते तथापि व्यतिरेकविशिष्टान्वयानङ्गी-
 कारादन्वयस्यापि निषेध । ततश्च नान्वयव्यतिरेकविशिष्टप्रत्यक्षगम्य-
 मीश्वरस्य कारणत्वम्, येनोक्तानुपपत्ति प्ररोहेत्, किन्तु शब्दादिमानमात्र-
 गम्य तच्च व्यतिरेक विनापि धर्मिप्राप्तमानस्य तदुपादायैव पर्यवमानान् ।
 अन्यथा कारणत्वभाधानुमानस्य तर्कस्य वाश्रयमिद्विप्रमद्ग । तदुक्तमाचार्य—

पूर्वभावा हि हेतुत्व मीयते येन केनचित् ।

व्यापकस्यापि नित्यस्य घर्मिणीरन्यथा नहि ॥

यत्तु ब्रह्म न सदसदादिशब्देन [उच्यते] इति वाच्यम्, जातिरहितत्वान् । नापि गुरुशब्देन निगुणत्वात् । नापि त्रियाशब्देन निक्लिप्तत्वान् । 'निकल्प निष्क्रिय शान्तम्' इति श्रुते । नापि गामानित्यादिवत्सम्बन्धिषड्शब्देन एकत्वाद्व्ययत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्चेति । न केनचिच्छब्देनोच्यते । 'यतो वाचा निर्वसन्ते' इत्यादि धवणाच्चेति । तच्चिन्त्यम्, निगुणत्वे मानानावात् । 'सत्य विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादि श्रुतेरभेदस्य च द्रूपमिष्यमाणत्वात् । नि त्रियाश्च तु यदि परित्यज्यन्त्यस्य तदनुमन्यामहे । विभुत्वेनात्मनि परमानन्दीयारात् । अथ घात्वर्थशून्यत्वम्, तन्न ज्ञानादेरपि तथान्वेन निवेद्यानुपपत्ते । एव च तु किं साङ्ख्ययोगित्वमुत द्वितीयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिधर्मत्वम्, उत स्वान्यमून्यत्वम् ? नाद्यां आकाशादेस्तादृशस्याविषयगम्यत्वोपगमात् । न तृतीय, अस्तिहे । एतेनाह्वयत्वादित्यपि निरस्तम् । ज्ञेय यत्सत्प्रवच्यमाने' इतिस्मृत्याचनेनमानविकण्डत्वादविषयत्वमप्यसिद्धमि यादित्वय योजनीयम् ? केचित्तु अनादिपदे बहुव्रीहिः । मगरम् अह वासुदेवाराया परायाक्तिर्यस्य तन्मत्परम्, अन्यथा बहुव्रीहिसौबोक्तावत्वान्मनुषोऽनुपपत्तिरिति व्याचरत्यु ।

यत्तु सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवान् ब्रह्मजिज्ञापयिष्यन् 'न सत्तानामबुध्यते' इति विशिष्टशक्तिप्रदर्शनं विशिष्टप्रतिषेधश्चेति व्याहृतम्, अतः श्लाघ-पूरणार्थं मतुषिणि, तच्चिन्त्यम्, अद्वैतत्वाद्दृष्टतादृशस्यादृश्या व्याहृतत्वेऽप्यन्यदोयतादृशव्यान्प्राया व्याख्यानानवतारात् । यादृश ब्रह्मप्रमाणजदात्प्रतीयते तादृश न प्रतिषिपादविषयतमपि तु अन्यादृशमेवेत्युक्तेरुपगतत्वात् । परन्तु कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं तादृश माभूदित्यादि महाभाष्य-पर्यालाचनया कर्मधारयोत्तरमेव मत्वर्थीयो न भवति । पदस्य बहुव्रीहि कृत्येव शब्दान्ताद्येन मत्वयलाभात् । अत्र त्यादिपदान्मनुषु ततो नन्म [मास] इति न वाप्यनुपपत्ति । अत एव न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इत्यत्र लिखन्तीन्म-रामनेन । विश्व-

सर्वतः शालिपाद तत्सर्वतोत्तिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ अथ श्लोक -

विश्वतश्चाक्षुरत विश्वतोमुसो विश्वतोबाहुस्त विश्वतन्पात् ।

सबाहुभ्या घमति सम्पतत्त्रैर्घावाभूमी जनयन् देव एव ।

इतिमन्त्रार्थसंवादो । स चाचार्यैर्व्याख्यात । तद्यथा—मर्वंशत्वसर्ववक्तृ-
त्वमर्वमहकारित्वव्यापकत्वानि पूर्वोक्तविशेषणचतुष्टयार्थ । चक्षुर्मुख-
वाहृपदशदाना दृष्टिवाक्सहायप्राप्त्युपलक्षकत्वान् । वाहृभ्या धर्माधिभाभ्या
लाक्यात्रावहनहेतुत्वान् । पतन्त्रं परमाणुनि गतिशीलत्वात्पतन्तीनि
व्युपपत्ते । द्वावित्यूद्धंमन्नोकोपलक्षणम् । भूमोन्यघस्तान् । एक इत्यनादि-
त्वम् । मञ्जनपद्मत्पादपन् । सन्त्रमनि गयाजयनि “व्यवहृताय” इति छन्दमि
व्यवत्रानप्युपनमर्गमञ्जेनि । नात्पर्यन्त्वम्य व्यापकत्वे । तदेव दर्शयति—
एवमावृत्य निष्ठतांति । यद्वा लालाविप्रहृपरमेतन् । तदुक्तमाचार्यैः—“शरीरा-
न्वयतिरकानुविधायिनि कार्ये शरीरस्यापि ग्रहणात् गूळानि हीश्वरोऽपि
कार्यवशाच्छरीरमन्तरान्तरा च दर्शयति विभूती ” इति । सर्वत इति बहुत्व-
मात्रपरमेकावच्छेदेन पाणिपादादिनानावतवाना वाधितत्वान् ।

स्वभावमाह—

सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्त सर्वभृच्चैव निर्गुण गुणभोक्तृ च ।

सर्वेन्द्रियगुणेश्चाक्षुपादिनिराभासते तत्प्रकारकज्ञानविषयो भवतीति
सर्वेन्द्रियगुणाभासः, नित्यत्वेनेश्वरज्ञानस्य चक्षुरादिजन्यतावच्छेदक-
वर्मविरहोऽपि तत्र चाक्षुपादिकमुपचयते ।

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीना पशत्यक्षु स शृणोत्यकर्णं ” इत्यादि
श्रुतिषु । “अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्ति पश्याम्यक्षुश्च शृणोत्यकर्णं ”
इत्यादिस्मृतिषु चेति भाव । तत्रैव हेतुमाह—सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति । धर्मि-
ग्राहकमानेन नित्यज्ञानवत्तयैव सिद्धेरिति भाव । अमक्त रागद्वेषादिहीन
सर्वभृत्तत्त्वमार्तुपेण भाशोत्पत्तिमुखदुःखादिभिर्भूतग्राह गयोजयन् ।
निर्गुण प्रधानमन्वशीयेच्छ्वाव्यध्यातिरेकाननुविधायितत्त्वत्वात् । एतेन
“भासो चेना केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिकं निर्गुण्यप्रतिपादकं वाक्यजात
व्याख्यानम् । गुणाना भोक्तृप्रभुत्वविभूत्वेनान्दीन्द्रियाविषयकसाक्षात्कारलाभ ।
अतीन्द्रियाग्रा गुणानामपि मत्त्वान् । किञ्च—

बहिरन्तश्च भूतानामचर चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेय दूरस्य चान्तिके न तन् ॥

बहिःप्रवमन्तस्त्वञ्च देहमपेक्ष्योक्तम् । तत्रश्चावधिभुनक्तेहावच्छेदेन न
स्यादिपाशङ्कायामचर चरमेव चेति । यदि सब्राम्नि तर्हि सर्वेषुपलम्बते

अत सूक्ष्मत्वादिति । अतीन्द्रियत्वादित्यर्थं । फलित व्यापकत्वमाह—दूरस्थ
चान्तिके न तदिति । तथा च मन्त्रवर्णा —

‘तदेजति तत्रैजति तद्दूरे तद्दन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तद्दु सर्वस्य बाह्यत ॥”

विद्वदभिप्रायेणान्तिकदूरस्थत्वोक्तिरित्येतदुभयव्याख्यातार ।

किञ्च—

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्त्तं च तज्जय ग्रसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ इति ।

भूतेषु कार्येष्वविभक्तमेकं यावत्कार्यनिरुमितकारणताश्रयत्वान् ।
यद्वा भूतेषु सूक्ष्मेष्वविभक्तं सर्वतत्त्वयागित्वान् । अथ च विभक्तमिव स्थितं
तत्त्वयोगस्य वृत्तिनियामकत्वाभावेनेश्वरस्य केवलान्बन्धव्यत्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वाद् भूतानां कार्याणां भर्तृ स्वच्छया नियोजकं च तदेव अविष्यु
प्रभविष्यु चेति ।

मन्त्रस्मदादीनां तत्साक्षात्काराभावेऽप्यतीन्द्रियपरमाष्वादिदिशिना
देवादीनां तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह—

ज्योतिषामपि यज्ज्योतिस्तमस पर उच्यते ।

ज्ञान ज्ञेय ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य विहितम् ॥

ज्योतिषा सूर्यादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकम् ।

न तत्र सूर्यो भानि न चन्द्रतारा नेमा विद्युनो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव मान्ममनुभाति सर्वं तस्य भामा सर्वमिदं विभाति ॥

‘येन सयंस्तर्पति तेजमेद्वा” इत्यादि च । स्मृतिरपि—

यदादित्यगत तेजो जगद भामयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमपि यथाऽग्नौ ततोऽजो विद्धि भामवम् ॥

तथा च सूर्यादीनां नात्मप्रकाशकत्वं चाभ्युपमायोपपाणि वान् । किन्तु
आत्मन एव सूर्यादिप्रकाशकत्वमुत्पत्त्यादिनियामकत्वादित्यर्थं । तमस
अज्ञानात्परं दूरमुच्यते । मिथ्याज्ञानप्रतिबन्धसाक्षात्कारकत्वमेव दूरस्थत्व-
मितिभावः । यद्वा तमस तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमज्ञानात्परं तद्बहि-
तत्वात् भ्रमस्य दायजन्यत्वनिधमन्श्वरज्ञान भ्रमत्वाभावात् । ज्ञायतेऽने-

नति ज्ञानमस्मदादिज्ञानस्येश्वरजन्यत्वात्, ज्ञानगम्यमस्मदादिज्ञानविषय, सवम्य हृदि विशेपेणान्तर्यामितया स्थितम् । तथा च कोपीतरिग्राहणम्—

एष ह्यर्चन साधुकर्म वारयति यमुन्निनीपति एष उदैतमसाधु कर्म कारयति । यमभ्यो लोकेभ्या नुनुत्सते' इति । एतज्ज्ञय यत्पूर्व प्रवक्ष्या मोति च यत्प्रतिज्ञति तदिह परमात्मस्वरूपमुक्तमित्यथ ॥ १७ ॥ उपसहरति—

इति क्षेत्र तथा ज्ञान ज्ञय चोक्त समासत ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोनपद्यत ॥

ज्ञानपदे वरणकर्तृव्युत्पन्नयोजनिशब्दयो 'नपुसकमनपुमकेन' इति एकशेषैकवद्भावो । मद्भावाय मत्सादृश्यप्राप्तये रीतेरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

प्रकृति पुरुषञ्चैव विद्व्यनादी उभावपि ।
विकाराश्च गुणाश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥
प्रकृति पुरुषपदार्थश्च सममाध्याये उक्त —
भूमिरापोऽनला वायु ख मनोबुद्धिरेव च ॥
अहङ्कार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिररष्टधा ।
अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम् ॥
जीवभूता महाबाहो ययेद धायते जगत् ।
एतद्याीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥
अह कृत्स्नस्य जगत् प्रभव प्रलयस्तथा ।

आकाशान्तानामिन्द्रियप्रकृतित्वं दु रूहेतुदेहजनकत्वं च, मनसो ज्ञानादाव-
समवायिसयागप्रतियोगित्वेन निमित्तात्वम्, बुद्धिपद रविषयत्वसाधर्म्येण
प्रवृत्तिपरम्, अहकारो मोह इत्येक जगदारम्भहेतुवान् प्रकृति ।
अपरेयमित्युत्तराङ्गोपाद्यभाग पूर्वश्लोकान्वयी । इयमप्यविधा प्रकृतिरपरा-
ऽनुत्कृष्टा अचेतनत्वात् । मिथ्याज्ञानाद्वि दोषो रागाशात्मक । तत् प्रवृत्ति,
ततो धर्माधमद्वारा जन्म देहसम्बन्धरूपम्, ततो दुःखमियनादिरय प्रवाह ।
तथा च मिथ्या

म्यात् । तथा च
पाये तदनन्तराप

न्यमित्यादि । परामुत्कृष्टा सबस्य चेतनाभोगाद्यतया तस्यैव प्राधान्यात् । मे
इति स्वसम्बन्धात् स्वस्तु स्वीयवारणतानिरूपित कार्यसाहकारित्वाद् भोग्य-

भावे मृष्टयनुपपत्त्या किञ्चित्कारतानिरूपित कारण्वनिरूपितमीश्वर
स्यात्, तदाह—यदेदमिति । धायंते यद्भूतेषु त्वेनोक्तप्रकृतिसम्बन्धादेव
जीवन्त्य नमार इत्याह—

पुरुष प्रकृतिम्वो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुरान् ।

कारणं गुणमङ्गोऽस्य सदमद्योनिजन्मसु ॥

प्रकृतिम्वो देहादिमम्बन्ध । तज्जनितात् गुरान् स्वममवेनात् ज्ञाने-
च्छादीन् भुङ्क्ते गुणस्य धर्माधर्मरूपस्य मम्बन्ध । सदसनीषु ब्राह्मण-
चाग्दानाद्यासु योनिषु यज्जन्म देहान्तरमम्बन्ध । तत्कारणमती देहोच्छेदे
न येन संबन्ध स्यान्न त्वन्वयेति भाव ।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता नाक्ता महेश्वर ।

परमात्मनि चाप्सुता वृहदस्मिन्नूरुषः पर ॥

उपद्रष्टा तत्कर्मसाक्षात्कारित्वाद् अनुमन्ता तत्कार्ये सहाकारित्वात् । भर्ता-
कर्मानुसूयकत्वात् । नाक्ता तन्मुखादिसाक्षात्कारवत्त्वात् । यद्वा जन्य-
मानस्यनिहेतुत्वेन पालकत्वात् । महेश्वर स्वेच्छाधीनमावन्पदार्थकत्वात्
परमात्मा इत्यनेन प्रकारेण उक्त । देहेऽस्मिन् पुरुषो जीवन्तु परोऽस्य एव
नन्निधानादीश्वरत्वं बान्धोन्वाभावप्रतियोगित्वनाम । किञ्चिद्विषयज्ञाना-
दमान् जीव ईश्वराद्भिन्नइति भाव ॥२१॥

य एव वेत्ति पुरुष प्रकृतिं च गुणं सह ।

सर्वमा वर्तमानोऽपि न स नूपाऽभिजायते ॥

पुरुष जीव प्रकृतिं पृथिञ्चादिगुणंज्ञानादिभि सह वेद एषा विवेक
जानानि न सर्वया स्वेच्छया वर्तमानोऽपि देहान्तर न गृह्णाति कि पुन
स्ववृत्तस्य इति भाव ॥ २२ ॥

ध्यानेनात्मनि परमन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।

केचिद् ध्यानेन निदिध्यामनेन । आत्मानमात्मनात्मनि परमन्ति
बाह्यवृत्तेभ्यो व्यावृत्तस्य मनसो ध्येयैकग्राहकत्व ध्यान तद्विषयकप्रत्यक्ष-
प्रवाह इति यावत् । सत्त्वरजस्तमसा गुणाना सम्भवावस्था प्रकृतिः ।
पुरुष कूटस्थनिश्चरत्तद्विलक्षणमिति ज्ञानम् । साङ्ख्ययोगः कर्मयोग, ईश्वरार्प-
णबुद्ध्या कर्मानुष्ठानम् ।

अन्ये त्वेवमजानन्त श्रुत्वान्येभ्य उयासते ।

नेऽपि चाग्निरन्वयव मृत्यु श्रुतिपरायणा ॥

अन्य त्वव विजानन्त अन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा एवचिन्त्यतेऽनु-
बन्धा उपासते । अग्नि श्रवणमेव परम्ययन मोक्षमार्गप्रवृत्तिसाधन येषान्
बलपरोपदेशप्रमाणा न्दय विवेकहीना अपि मृत्यु तरन्ति सुतरा तु
विवकिन इतिनाव । एतदानीनि सर्वांगीत्यस्य प्रसङ्गमाह—

यावन्मज्जायत विश्वत्मत्व स्याद्वरजङ्गमम् ।

एतन्नयत्नयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥

सप्तशतसप्तमाणा भोक्तृभावलक्षण सम्बन्ध, तेन कार्यमाश्रोत्यपि
ग्रीजप्रयोजनान्निरकण कस्यचिदनुत्पत्ते ।

सम सर्वेषु नूतेषु निःशक्त परमेश्वरम् ।

विनश्यन् स्वविनश्यन्त य पश्यति स पश्यति ॥

विनश्यन्तु सर्वप्राणिषु नम रामद्वेपराहियेन वत्तमानमविनश्यन्त
नित्य परमेश्वर य पश्यति साक्षात्करोति स पश्यति तत्त्वज्ञानवत्त्वान् ।
दर्शनान्तरस्य निष्फलत्वात् । अर्थात्मिकत्वस्य यानान्तरनिन्दाद्वाराश्ववा-
नप्रशमाया तात्पर्यमन्ववान् ।

सम पश्यन्ति सर्वत्र नमवन्धितमीश्वरम् ।

न हिनन्त्या मनामान ततो याति परा गतिम् ॥

सम सर्वत्र नमवन्धितमिति व्याख्यानम् । ईश्वर पश्यन् साक्षात्कृतं
समवादीना स्वस्वरूपनमात्रवत्, न तु साक्षात्कृतज्ञाने प्रवारवश्यम्
मानानावान् । न विनश्यति । जन्ममृत्युमन्वपानावान् । तत्र ईश्वरमासा
त्कारान्तरा गति साक्षात् प्राप्नोति ।

एवमा मन कर्तृत्वमुक्त्वा वादिना मतमाह—

प्रहृषेव च कर्माणि त्रिप्रमाणाणि सर्वत्र ।

य पश्यति तत्रा भानमकर्तारं स पश्यति ॥

प्रहृषेव च त्रिप्रमाणाणि कर्माणि महदादीनि य पश्यति मन्वते स
श्रीपतिपद सात्त्विको वा आत्मानमकर्तारं पश्यति ।

नन्वविदम्यु "अन् हन्मस्य जगत्" "आत्माश्रमी जननदेव
एव" इत्याद्यनेन मुनिमूर्तिनिरीश्वरकर्तारमेव मन्यन्ते, (निद्रासंज्ञा जीव-
मपि तच्छरीरेषु भिन्न स्वहृत्तेनेह कर्मणोऽदिमृत्या धर्मप्रोत्तरमय

इत्यादिश्रुत्या बहुविधया तत्सहस्रततर्कैश्च कर्तार भाक्तार च मन्यन्त इत्य-
भिप्राय ॥ तदेव स्पष्टयन्—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तार ब्रह्म सपद्यते तदा ॥

भूताना जीवाना घटादीना च पृथग्भाव भेदमेकस्य मुख्यपक्षस्य
यदानुपश्यत्युक्त्याश्रयिपर्यालोचनानन्तर निश्चिनोति तत्र आत्मन एव
च विस्तार सृष्टि जानाति, कर्तारमेवात्मान वेत्तीति यावन् । तदा ब्रह्म
सपद्यते, शोकराहित्येन तत्सादृश्यात् ॥

सर्वत पाप्मिपाद तदित्यत्र लोक्त्या शरीरपरिग्रह परमेश्वरस्योक्त तेन
जीववदीश्वरस्यापि बन्ध स्यादित्याशङ्का निराचष्टे—

अनादित्वानिर्गुणत्वात्परमात्मनायमबन्ध ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

न विद्यते आदि शरीरपरिग्रहहेतु स्वनिष्ठो धर्मादिव्यस्येति तादृश-
त्वात् । तत्पर्यवार्थो निर्गुणत्वादिति । अत एव 'अव्ययत्वमागन्तुकविज्ञेप्रगुणानु-
त्पत्त्वम्' इति कुत्सुनाञ्जलौ व्याख्यातम् । अत एव न व्येति स्वकर्मोपाजित-
शरीरोपग्रहपरित्यागाभ्या विविधत्व न एतीत्यव्ययः । ईश्वरस्य कर्तृत्वेऽपि
तत्फलसम्बन्धविरहान्न करोतीत्युक्तम् । तदेवाह—न लिप्यत इति । स्पष्ट-
मन्यत् : जीवकर्मानुरोधेन तत्कर्मनिरेवेश्वरः शरीर गृह्णाति न तु स्वकर्मभि,
तेषामतीकत्वात् । अतस्तच्छरीरावच्छेदेन कर्मोत्पत्तावपि निष्पत्त्याज्ञानसह-
कारविरहेण तददृष्टानुत्पत्त्या न तत्फलसम्बन्ध इतिभावः ॥

दृष्टान्तमप्याह—

यथा सर्वगत सौम्यादाकाश नोपतिष्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपतिष्यते ॥

जीववत्परमात्मनोऽप्यनेकत्व स्यादित्यत आह—

यथा प्रकाशयत्येकं कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रक्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

क्षेत्रक्षेत्रास्ति ज्ञान्यत्वज्ञेयत्वान्यतरसम्बन्धेनेति क्षेत्री परमात्मा ॥
अध्यापार्यमुपसहरति—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं जानन्नक्षुपा ।

भूतप्रकृतिभोजं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

तत्र सत्त्व निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन वप्याति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥

इत्यादिना समनन्तरमेवोक्तम् ।

यत्तु तथापि विषयभूतस्य सुखस्य विषयाण्यात्मनि सश्लेषापादान
मृपेव सुखे सजनसंपा अविद्येव । न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति । इच्छादि
च धृत्यन्त चेन्नस्यैव विषयस्य धर्म, इत्यादि तत्सर्वं पूर्वोक्तरीत्या परिहृत
बोध्यम् ।

नान्यं गुणोभ्य कर्त्तार यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणोभ्यश्च पर वेत्ति मदभाव सोऽधिगच्छति ॥

गुणोभ्योऽन्य गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्त गुणवद्भिन्नमिति
यावत् । यद्यप्येव गुणस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्व गुणत्वस्य तु प्रतियोगि-
तावच्छेदतावच्छेदकत्वमेव, तथापि स्वाश्रयनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धेन
गुणत्वस्य तदवच्छेदकत्व बोध्यम् । न बह्निभिन्नमित्यादितो बह्नित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव भेद प्रतीयते, न तु बह्निचवच्छिन्नप्रतियोगिताक । तादृश-
धीसत्त्वेऽपि बह्निमानिति ज्ञानोदयादिति वाच्यम्, अत्र बाधकसत्त्वे न
वैप्रम्याद् बहुत्वस्य च विनिगमकत्वाभावात् ।

पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षगच्युतम् ।
वर्त्तारिमकृत विष्णु भूताना प्रभवाम्ययम् ॥

इत्यादि भारतदर्शनाच्च । अथवा गुणोभ्यो हेतुभ्य कर्त्तारमात्मान पश्यन्ति
न त्वन्यम् । गुणसहकारेणैव तस्य कर्तृत्व नान्यथा । अत आत्मा कर्त्तारिरूप-
श्चेत्यादिक निरवकाशम् । गुणोभ्यश्च परमिति भेदस्य वास्तवत्वसूचनम्, तेन
निर्दमंत्वमपि निरस्तम् । यद्वा नान्यमिति नैकेत्यादिवत्ममाम । गुणाधीन-
कर्तृत्वाश्रयमिति स्वरूपोक्ति । नान्य केवल साक्षात्करोतीति मोक्षहे-
तुज्ञानोक्ति । यद्वा गुणोभ्य इति पञ्चम्या प्रतियोगित्वमर्थ इत्युभयसिद्ध
ततश्च नान्यमविरुद्ध तथा च गुणवन्तमित्यर्थ । “रा एवान्यो जात सखि
परिचिता. कस्य, पुरपा” इत्यादि दर्शनात् । “नमन्तामित्येके समे”
इति वैदिकप्रयोगाच्च । अत एव मोक्षधर्मे वाण्ये आध्यात्म्ये—

नवद्वार पुर पुण्यमेतैर्भाविः समन्वितम् ।

व्याप्य शेते महानारभा तस्मात्पुरप उच्यते ॥ इत्युपक्रम्य

सोऽत्र वेद्यते वेद्य स शृणोति स पश्यति ।
कारण तस्य देहोऽय म वर्त्ता सर्वकमणाम् ॥
कारण कर्मवरणे सहकारि । तथा मगुबृहस्पतिसवादे मगुरुवाच—
यदा तै पञ्चभि पञ्च युक्तानि मनसा सह ।
अथ तद्रत्न ब्रह्म मणौ सूत्रमिवापितम् ॥
तदेव तु यथा सूत्र सुवर्णं वरति पुन ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु तदेव राजते तथा ॥
तद्वदगोऽश्वमनुप्यषु तद्वद्वस्तिमृगादिषु ।
तद्वद्वीटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभि ॥
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥

ज्ञानाद्युपधानेन नैव जीवप्रत्यक्ष इति ब्रह्मत्यन्त एवार्थं । स चैक एव
स्वकर्मभाग्य नानाशरीरसम्बन्धी पद्यमिण भवनोत्पाह—मणावित्यादि
स्वकर्मभिरित्यन्तेन । एकस्यैव ब्रह्मणो जीवरूपेण नानाशरीरसम्बन्धस्तु
नोक्तवाश्यायं । पुन शब्दगर्भदृष्टान्तानुसारेण स्य क्रमेण नानादेह-
सम्बन्धस्यैव दाप्नोतिवाथत्वादित्यास्ता विस्तरः ।

प्रकृतमनुसराम । इन्द्रियादीना सर्वथानुपयोगशङ्का परिहरति—
स वा अयमिति । म्बाधिकरणसमवायध्वसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपाया
उत्पत्तरात्मन्यसम्भवाज्जायमान इत्यस्य व्याख्यामाह—शरीरमभिसम्पद्यमान
इति । अपूर्वदेहन्द्रियसम्बन्ध एवात्मनो जायमानत्वमिति भावः । पाप्मभि-
पाप्मशब्दस्य दृष्टमात्रपरतया तस्मात्तर्कदेहन्द्रियादिभिः समृज्यते सन्वध्यते ।
‘समृज्यते सरसिजैररणाशुभिर्नै’ इत्यादिदर्शनादकर्मकत्वम् । उक्तामग्नि-
त्यत्रापि निगमनस्य विभो बाधितत्वाद् व्याचष्ट—अियमाण इति ।

न च मरणमप्यात्मनो नास्ति ‘न जायते म्रियते वा कदाचिद्’ इत्यादि
विरोधादिति वाच्यम्, ज्ञानजनकमन सयोगज्ञानकस्पन्दजन्यविभागजन्यज्ञान-
जनकमन सयोगत्वसत्पस्य मरणस्यात्मनि स्वीकारात् । स्पष्टज्ञेद द्वयो-
पायविधरणाद्दे । देहन्द्रियसम्बन्धस्यैवानर्थमूलत्व दर्शयति—मृत्यो र्पाणोति ।
ससारवारणानीत्यर्थः । उनी लोकावित्युक्तं तौ विशेष्य दर्शयति—तस्मिन्
सन्ध्ये इत्यादिना । स्पष्टाऽर्थः । एतज्जन्मानुभूतमेतदुत्तर प्राप्स्यमानश्च
देवदेहादि तच्छरीरत्यागमूचक वा प्रेतान्तिङ्गनादि पश्यति ।

मध्ये वयसि कार्कश्यात् कारणानामिहादित ।
 प्रायेण वीक्ष्यते स्वप्नवासना कर्मणो वशात् ॥
 यियासु परलोक तु कर्मविद्यादिभूतम् ।
 भावितो जन्मनो रूप स्वप्न आत्मा प्रपश्यति ॥

मोक्षधर्मेऽपि घाष्णैयाध्यात्म्ये स्वप्नप्रगतावे—

गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितिम् ।
 तत्तच्छसति भूतञ्च मनो यद्भावि तत्तथा ॥

गुणाना सत्त्वादीना कर्म सुखदुःखमोहात्मकमुपस्थित जानाति स्वप्नेऽप्यनुभवतोत्यर्थं । यद्भावि यद्भविष्यत्कर्म तत्तच्छसतीति, इत्यादि । इदमेव स्पष्टयति—अथ यथाक्रमोऽगमित्यादिना । अर्थतच्छरीरारम्भकर्मण विश्वदेवावशिष्टत्वे यथाक्रम । एतच्छरीरमातमव्यवहितो-नरभाविशरी-रावच्छेदेन यान्शमुखदुःखजनकाटप्टवान् भवति तादृश शरीरादिक्रमा-श्रित्योभयान् धर्माधर्मफलभूतान् पाप्मनो दुःखान्मान-दान् मुप्यानि पश्यति । चकारोऽनुक्तनत्कारणसमुच्चयार्थं । प्राप्तञ्चिकमुक्त्वा प्रकृता स्वप्नावस्था त्रिशिष्य निणैतुमाह—स यथाय प्रस्वपितोति । यत्र यदालोक्य चक्षुरादे वाह्येन्द्रियजातस्य जाग्रत्यपि किञ्चिदिन्द्रियस्य ज्ञानाजनकत्वाद्वाह—सर्वावन इति । सर्वस्येत्यथ । न च जाग्रदवस्थायामपि मानसज्ञानकाले यावद् वाह्येन्द्रियजन्यज्ञानाभावोऽस्त्येवेति वाच्यम्, अवस्थाविभाजकोपा-यवच्छे-देन ज्ञानजनकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । तस्य च जाग्रदव्यावृत्तत्वा-त्लोकस्य शरीरस्य सर्वावत सर्ववत तच्चाट्टकारित्वेन । मात्रा ज्ञानेन्द्रि-याद्येकदेशमपादायापच्छिद्येति व्याख्यातार । मात्रा करणव्युत्पत्त्या ज्ञानानु-कूला शक्तिमपादाय फलानुपहिता कृत्वा । तदा दर्शयति—स्वयं विहृत्येति । तेन चाधुपादियोग्यतायास्तदानी चक्षुरादौ सत्यपि न क्षतिः । स्वयं निर्माय विलक्ष-णज्ञानसामग्री सम्पाद्य त्रियावारकफलानि कृत्वेति कर्मण परैरध्याहा-रात्तस्य जागरवियदत स्वप्नसामग्रीसम्पादन चारमना क्रियत इत्याश-ङ्क्याह—स्वेन भासा स्वेन ज्योतिरिति । स्वप्नभागजनकाटप्टवशाद् बोध । भा इति अट्ट ज्योतिरिति च मस्कार माधर्म्याद् ग्राह्य । स्पष्टञ्चेद पद्मपुराणे—

जाग्रत्कर्मक्षयवशात्स्वप्नभोग उपम्व्यते ।
 बोधावस्था निरोधाय देहाद्याश्रयलक्षणम् ॥ इति ।

कर्मोद्भावितसंस्कारस्तत्र स्वप्नरिरसया ।
अवस्था च प्रयात्यन्या मायावी मापया वृत् ।

प्रस्वपितीति प्रतीकोपादान पूर्वोक्तस्य प्रस्वपिनोत्यस्याय ग्रन्थो विवर-
णार्थ इति सूचनार्थम् । अन्यथा सुषुप्त्यवस्थायपरत्वन्नान्ति- स्यादिति व्याख्या-
तार । अत्र स्वप्नावस्थायामय पुरुषो जीव स्वयज्योतिर्भवति । अन्यनै-
रपेक्षेणैव ज्ञानादिमान् भवति ।

न च मनसोऽपेक्षणाशैवमिति वाच्यम्, ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्य-
त्वप्रतियोगिककारणताश्रयापेक्षया एव व्यवच्छेद्यत्वाद्वाचाप्यत्व भेदगर्भम् ।
मनस्तत्र ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशासित्व तदपेक्षया
अनयात्वान् । न च तथापि स्मृतित्वावच्छिन्नकार्यत्वनिरूपितकारणताश्र-
यस्य संस्कारस्यापेक्षणादोपनादवस्थ्यम्, अनुभवविभाजकापाधिसाक्षाद्ब्या-
प्ये-त्यादेरुक्तत्वान् । तेन त्वद्मनोयोगादेरपेक्षणेऽपि न क्षति । स्वप्नेऽपि
चाक्षुषादिक न भवत्येव, किन्तु भानसंज्ञान एव चाक्षुषत्वादिकमारोप्यते । न
च तथापि तादृशानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयस्य परा-
मर्शादेरपेक्षणादोप इति वाच्यम्, स्वप्नत्व भानसत्वव्याप्यजानिविशेषः ।
अनुमितित्वादिकमपि संस्काराख्यदोषवशादेवारोप्यते, इत्यभ्युपगमात् ।
स्मरण विनैवाद्दोषोद्बोधितसहकारकृतेन मनसा स्वप्नज्ञानोत्पत्तेः । न चैव
संस्कारस्य प्रमाणत्वापत्तिः, यदसाधारण सहकार्याद्मनोबहिर्विषयकप्रमा
जनयति तस्यैव तथात्वादिनि वाच्यम्, प्रत्यक्षप्रमाण एवान्तर्भावादिष्टापत्ते ।

वस्तुतस्तु स्वाप्नमहमुर्क्षा, अहं शय्याया मुप्त इत्यादि ज्ञानमपि भ्रम
एव । न च विषयावाध्यात्कथं भ्रमत्वमतिप्रसङ्गादिनि वाच्यम्, लाघवेन स्वप्न-
बहनाज्ञेयमनसयागस्यैव दोषत्वकल्पनाद् भ्रमस्य समूनसामग्रीकत्वात् । उत्त-
ज्ञानेऽपि सुस्वान्तरशय्यान्तरादेरेव विषयत्वकल्पनान् । अत एव प्रज्ञानत्वावच्छे-
देनैव भ्रमत्वम् । स्वीकृत चेद 'अशयस्वप्नी तु न प्रमे' इति मण्डिवाच्यव्याख्याया
साम्प्रदायिकैः । एवञ्च विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यक्षनिष्ठकार्यतानिरूपित-
तादात्म्यावच्छिन्नकारणताकस्य विषयस्यैव स्वयं ज्योतिर्द्रुं न व्यवच्छेद । अत
एव स्वयमेव व्यवच्छेद्य प्रकाशयत्राह—न तत्र रथा इत्यादि । रथयोगा, अश्व-
वृषणादयः, आनन्दा कामिनीस्पर्शादिजन्त्याः, मुद पुत्रादिलानजा, प्रमुदो
विद्यादिसम्पत्पुत्रादिबर्मानजा । अन्पोद्वा वेशन्ता, अगाधनीरा पुष्करिण्य,
सबन्तो नद्य । प्रपञ्चो बाह्य आभ्यन्तरश्च । प्रायो द्विविधः कठिन-द्रवभेदात् ।
तज्ज्व रयवेशन्तोऽन्योऽप्युत्तम् । तेजस्यपि मुवर्णादी काठिन्यसत्त्वात्, सात्तान्त-

स्वप्नस्याविवक्षितत्वाद् वाचादेश्च प्रत्यक्षाभावेनाथ तदनभिधानादान्तरसु-
खादि तन्मानन्दाद्युक्तयोक्तम् । एवञ्च स्वाप्नज्ञानमात्र भ्रम इत्युक्तम् । सृजत
इति तु विषयित्वासम्बन्धस्य कार्यत्वावच्छेदकत्वेन सङ्गमनीयम् । रथादीन्
जानातीत्यर्थं । स्वप्नज्ञानमपि परम्परया बाह्यनिमित्तकमिति टोकादि-
दर्शनात् । अतः स्वप्ने मृष्टजन्तरमेवेत्यपास्तम् ।

न च सृजते इत्यत्र एव तन्लाभोऽयथा घटादेरप्युत्पत्तिर्न स्यात् । पटो
जात इत्यादीनामभिव्यक्त्युत्पत्तिपरत्वेनैवान्यथासिद्धेरिति वाच्यम् ; तदुत्पा-
दकत्वमसामान्यास्तदा विरहात् । सामान्यन्तरकल्पने च तदेव गौरवात् ।
तदेवाह—स हि कर्त्तते । हि यस्मात्स जीवो ज्ञानादीनामेव कर्त्ता । न तु स्वप्ने
दृश्यमानस्य नानाविधस्या कार्यस्य तदुपादानविषयकप्रत्यक्षानुपपत्त्या तत्त-
दुपादानाभावेन चैकस्य जीवस्य तत्कृतृत्वानुपपत्तेः । तदप्येते श्लोकाः ।
स्वप्नज्ञानस्य विषयाजन्यत्व एते मन्त्रा उपन्यस्यन्त इत्यर्थं । स्वप्नेन
तदवस्थया शरीर चक्षुरादिबाह्येन्द्रियमभिप्रहृत्य स्वस्वविषयाद्विमुखीकृत्य,
अमुम ज्ञानमामान्याभावयून्य । तदेवाह—सुप्नात् विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगिन पदार्थान् । अवाचाकर्शति जानाति । सुप्नात् वासनाफलरूपानि-
त्यादि गौणार्थस्य परेरपि वाच्यत्वात् । शूक्र प्रवाशकमिन्द्रियगणमादाय
तत्सम्बन्धीभूय स्वसयुक्तमन प्रतियोगिकसयोगाश्रयत्व सम्बन्ध । पुन,
स्थान जागरावस्थामेति प्राप्नोति हिरण्मय प्रकाशप्रचुर पौरुष पुरुष एव
एक एव हन्ति गच्छति जाग्रदाद्यवस्था लोकान्तर चेत्येक स ॥

कदाचिच्च भावितस्यैव स्वप्ने दर्शनमित्याह—प्राणेनेति । अवर बीभत्स
कुलाय शरीरमात्मनोऽहसत्त्वेन रूपितत्वात् कुलायात्तदानी परिगृहीतशरीरा-
द्बहिश्चारित्वात्, शरीरान्तरस्यापि स्वप्ने परिग्रहदर्शनात् । अमृत पूर्वशरीर-
सम्बन्धवानेव यत्र वाम यत्र विषये कामोद्भवस्तम्, इयत् प्राप्नोत्यत
एव मोक्षधर्म—

अत्राह षाऽन्वय भाव स्वप्ने विषयवानिव ।
प्रलीनेरिन्द्रियैर्देही वर्त्तते देहवानिव ॥
अनोच्यते यथा ह्येनद्वेद योगेश्वरो हरि ।
तथैतदुष्पत्रार्थं वग्ंथन्ति महर्षय ॥
इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहु सर्वगत बुधाः ।
मनसस्त्वप्रलीन वात्ततदाहृनिदर्शनम् ॥

कार्ये व्याप्तमनस मक्त्यो जाग्रतो ह्यपि ।
 यद्वृत्तनारयंश्वय स्वप्ने तद्वृत्तनाग्नन् ॥
 समाराणांमनन्ताना कामात्मा तदवाप्नुयान् ।
 मनस्यन्तहित सर्वं वद सोत्तमपूरुष ॥

अत्राहति पूर्वपञ्चावतार । देवान्निव विपयवान्निव वर्तते । इन्द्रिय-
 व्यापारभावेऽपि तद्वद्ब्रह्मविषयकतान यस्म्यप्ने भवति तत्र वा ऋतु ।
 एवमनानानात्तादिदर्शनमपि कथं दहवानिवेत्प्रत्र मित्रादिशरीर प्राह्यम् ।
 मनुष्यादिगरीगवन्दिन्द्राऽपि विजातीयगरीराश्चिन्द्रनानामानुमन्यतेऽत
 दवगद । अत्रोच्यते इति पण्डितारोपत्रम् । प्रामाण्यार्थमाह—यथाप्येत-
 दिवादि, महर्षय इत्यन्तम् । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां श्रमाज्जाग्रदवस्थाया
 विषयव्यापारजनितानामानु स्वप्न स्वाप्नज्ञानमाह नवविषयमात्रं गत
 ज्ञानं यत्र । तथा च चक्षुरादिव्यापाराभावेन तदसाधारणविषयाणां ज्ञाना-
 सन्मवाद् ध्यक्षत अमरत्वमितिभाव । मनसस्तु प्रदानवाज्ज्ञानमत्कारि-
 मन्वत्र वास्तत्तज्जिदग्नं तस्य तस्यार्यनिश्चयनं दर्शनमाह । इष्टान्तेनाप्याह—
 कार्ये इति । कार्ये कामिनोराज्यैश्वर्यविशेषादादायक्तुर्मानिनिविष्ट मनो यस्य ।
 यदा जाग्रदशायां सकलदशायां सकल्पवशाद्गुपस्थितपदार्यानां समर्गकल्पनया
 तत्तद्विषयलाभस्तथा स्वप्नेऽपि । तथा च मित्रं भ्रमरम् ।

नन्वेतच्चमन्यनुभूतानामप्यर्याता कथं स्वप्न दर्शनमनन्माराणामिति ।
 जन्मान्तरानुभूतं पश्यन्तो यथं । यद्यनिरकरणं जीवनमनुपपन्नं तदनिर्गन्तम्य
 जन्मान्तरानुभूतम्याप्येतज्जन्ममिति न स्मर्याम् । तथा च स्वप्नेऽपि
 तन्मस्वाराद्वापो न स्यात्, अत्र मनमिति । मस्वाराऽन्तहितं विषयतापत्त-
 मनान्द्रियवात्तन्मस्वाराऽन्तहितं वास्ति । जाग्रदशायां तथात्वेऽपि स्वप्ने
 पत्रपलादन्तद्विषयेषु तदुद्वापकं कल्प्यते, इति भावः । केचिच्च विषय
 उदासीनां दृश्यन्त इत्याह—

ततस्तमुपवर्तन्ते गुरां रात्रमनामना ।
 मात्त्रिका वा यदाशगमानन्तर्षेणोदय ॥
 तत्र पश्ययमस्वन्वान्वातचित्तकरोत्तगन् ।
 तन्मनमोगतं भावंस्वदव्याहृद्दुरन्वयम् ॥
 प्रमत्तरिन्द्रियं बद्धं मक्त्ययति नानयम् ।
 नतस्वप्नेऽप्युपस्ते मनोऽर्ष्टिनिगेहने ॥

व्यापक सर्वभूतेषु वर्तते प्रतिपद्य तम् ।
 आत्मप्रभावात्त विद्यात्मर्वा ह्यात्मनि देवता ॥
 मनस्यन्तर्हित द्वार देहमास्थाय मानुषम् ।
 यद्यन्मदसद्व्यक्त स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ॥

अयमर्थ — यथायोग यथावर्मानन्तर्यफलोदय व्यवधानेनाव्यवधानेन
 वानन्तर भाविफलोदयो यस्य केषांचित्स्वप्नाना निष्फलत्वदर्शनार्थं
 तत पश्यतीत्यादि । असम्बन्धातिष्फलत्वाद्वातोत्तरा आकाशगमनादय,
 पित्तोत्तरा अग्निदर्शनादय, कफोत्तरा जलदर्शनादय केचित्स्वप्ना प्रतिबुद्धेन
 विशिष्य वक्ष्यितुमशक्या भवन्तीत्याह—रज इत्यादि । विचारैर्दूर-वयदुनिरूपित-
 मिदमेव स्वप्नमुपुष्पिरित्याह । स्वप्नपूर्वकाल स्वस्थचित्तो यत्स्वप्ने पश्यति
 तत्फलत्येवेत्याह—प्रसन्नैरिति । उपसहरति—व्यापकमिति । सभूतेषु
 चक्षुरादिषु व्यापक तज्जन्यज्ञानसद्व्यक्तित्वाद्दत् एवाप्रतिपद्य ज्ञानमात्रोपर्यागि-
 त्वेनाप्रतिहतत्वाच्चक्षुरादीना च भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानेऽनुपयोगादात्मप्रभा-
 वादात्मयोगान्तु नानाविध पदार्थ विद्याज्जानीयात् । रूपादीना वय मनसा
 ग्रहण इत्यत आह—सर्वा हीति । देवता इन्द्रियाणि स्वजन्यज्ञानजन्यमस्कार-
 द्वारेण सर्वेन्द्रियाण्यात्मनि वर्तन्तेऽनस्तत्सहकारेण मनसा तत्तद्विषयक
 ज्ञानमिति भाव । अन्तर्हित द्वार ज्ञानसाधनमिन्द्रियादि यनेति । तद्विशेषण
 मरणयावत्तनायाह—मनमीति । जानाभिमुखे सतीत्यर्थ । मानुषमिति प्राधान्या
 भिप्रायम् । सदतज्जमानुभूतमसदन्यज-मानुभूतमव्यक्त मस्कारविषयीभूत
 निदर्शनविषयाऽस्मिन्स्वप्नस्थले दर्शाविशेषे भवतीति शय । स्वपितीति ।
 स्वप्नपदार्थस्य सपरिवारस्यैव निरूपणमित्यर्थ ।

यद्वा देहमास्थायैवतव्यमात्मा स्वपितीत्यन्वय । सदसन्निदर्शन-
 मुक्तरूपमदसद्विषयक दर्शनमस्मिन्निर्हवावस्थाभेदे भगतीत्यर्थ । तेन देहवा-
 निवेनि यदुक्त तदप्युत्तरितम् । देहान्तरप्राप्तिज्ञानस्य भ्रमत्वोक्तेरिति बोध्यम् ।
 तदेवाह—स्वप्नान्त इति । अन्तोऽवस्था उच्चावच देवमनुष्यादिशरीरम् । दृश्य-
 मान इति देवादिनस्य कर्त्तरि रूपम् । देव उद्भूतज्ञानशक्ति । बहूनि
 रूपाणि ज्ञानानि न्यन्ते विषया यभिरनिच्युत्पस्ते । सात्त्विकादिभेदन
 वैविध्यमाह—उत्तैवेति । स्त्रीभि सह स्त्रीर्जातिव जन्नादिव ह्मन्निव “जस-
 भक्षहमनयो ” “जक्षित्यादय पङ्” इत्यभ्यन्तमज्ञात्वान् “नाभ्यस्ताच्छतु ”
 इति नुमभाव । भयानि पश्यन्तीत्यत्रापीवशब्द, स च सर्वत्रोक्तज्ञानस्य
 भ्रमन्वमूचनार्थ । अतश्च स्वप्नेऽपि न प्रपञ्चमव्यवस्थाभाव इत्याह—याराम-

मिति । स्वप्ने आत्मन इन्द्रियमन्त्रन्ना नास्तीति स्फुटयन्नाह-तदिति । आत्मन दोषे ज्ञानमिति यावन् । न बोधयदकम्मादुच्छ्रितनिद्र न धूर्तादित्याह । ज्ञानं न प्रकाशयदित्यादिप्रायनिपक्षसत्त्वपि प्रकृतापयुक्तमेव हेतुमाह—
 दुर्मियज्जमिति । यदवच्छिन्नमकम्मादुच्छ्रितनिद्र आत्मानं प्रतिपद्यन् ।
 तदुच्छ्रितमिन्द्रियं भवति । तदिन्द्रियविकल्पा भवतीतिभावः ॥

स्वप्ने नृदृष्टान्तरमेवेतिदु न जाह—अथो इति । तनु निश्चयेन
 आहः वृत्ता । नयाचाम्य सिद्धान्तस्य सूचनम् । अन्त्यात्मन एषाऽवन्त्याभेदा
 जागरितदेश एव जागरणस्थायाम् य विषया सन्ति परम्परया तद्विषयकमेव
 स्वप्नज्ञानं न स्वप्नविषयकम् । हेतुमाह—यानि होव जाग्रत्पश्यन्ति तानि मुमु
 इति । स्पष्टम् । अत्र स्वप्ने विषयान्तरमृष्टवृत्तीकारा व्यर्थो नियुक्त-
 कञ्चति भावः ॥

स्वप्नोन्नतर कदाचि सुषुप्तिस्तत्वेऽपि ता बहुवक्तव्यनयान्नदध्य
 लोकमिदं जगिन्मव प्रथम्याह- स वा एष रत्वा क्रीडित्वा चरित्वा बहू-
 न्वियजाननुभूय पुष्यपापपदं तत्कार्यपरम् । नितरामानायो न्याय । अयतपत्र
 प्रतिप्राय प्रतिफलमित्यथ । प्रतियोगिनि यथास्थानमा द्रवति बुवानामेव
 प्रवृत्ता भवतीत्यर्थः । अत्र स्वप्ने यत्किञ्चित्पश्यति सदमद्वा तनानन्वा-
 गताऽन्मन्वन्वा भवति, स्वप्ने ग्राह्यरुचाण्डालादिदर्शने चर्मादिभानुत्पत्ते ।
 अवन्याद्वयफलनाकृत्वं जीवन्त्य दशयति—तद्यथेति । स्पष्टोऽर्थः ।

तदुत्तरं न पठति—‘यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा मुषगो वा विररि-
 पत्रान्तं महत्त पक्षी मल्लपायैव त्रिपत एवमेवायं पुरय एतन्मा अन्ताय
 वावति, यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते न कञ्चन म्यप्न पश्यति ॥
 ता वा अन्तैता हिना नाम ताऽप्यो यथा वैश सत्त्वया मित्रस्तावताशुम्ना
 विष्णुनि । शुक्लम्य नीलस्य पिङ्गलम्य हरितम्य लोहितम्य पूष्णां अयं यत्रेन
 धनलीबं जिनन्नाव हन्तीव विच्छेदायति गतंमिष पतति यदव जाग्रदमय
 पश्यति तदत्राविद्यया भव्यतऽयं यत्र देव इव राजेवाहमेवेद सर्वोऽस्मीति
 मन्वते साऽस्य परमो लोकः ॥ तद्वा अस्मैतदतिन्द्रन्वा अपह्नपाप्माभय
 रूपम् । तद्यथा त्रिपदा त्रिपदा मपरिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेद नान्तरमेवम-
 वाय शरीरनामा प्रज्ञानेनात्मनाभिमवृत्तो न बाह्य किञ्चन वेद नान्तर तद्वा
 अन्तैतदात्मकानमात्मनाममकाम रूपलोकान्तरम् ॥ अत्र विनाऽपिता भवति
 मानाऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा यथा अज्ञा स्तेनोऽन्तेनो
 भवति ब्रूराहाऽन्नू एहा पौत्स्यनोऽनौत्स्यमश्वाण्डालोऽवाण्डान अमणोऽप्रमण

सापनोऽतापसोऽनन्वागत पुण्य पुण्येनानन्वागत पाप पापेन तीर्णो हितदा सर्वा-
 ङ्छोवान् हृदयस्य भवति ॥ यद्वै तत्र एष पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति
 नहि द्रष्टुं द्रष्ट विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततो
 ऽन्यद्विभक्त यत्पश्येत् ॥ यद्वै तत्र जिघ्रति जिघ्रन्वै तत्र जिघ्रति नहि घ्रातु-
 घ्राति विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
 विभक्त यज्जिघ्रेत् ॥ यद्वै तत्र रसयति रसयन्वै तद्रस न रसयति नहि
 रसयन् रसाद्विपरिलोपो वर्ततेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त
 यद्रसयेत् ॥ यद्वै तत्र वदति वदन्वै तत्र वदति वदतुर्वदते विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यद्वदेत् ॥
 यद्वै तत्र शृणोति शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति नहि श्रोतु श्रुते
 विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त
 यच्छ्रणयात् ॥ यद्वै तत्र मनुते मन्वानो वै तन्मत वा न मनुते नहि मन्तु-
 मते विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् नहि तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त
 यन्मन्वीत ॥ यद्वै तत्र स्पृशति स्पृशन्वै तत्स्पर्शव्यं न स्पृशति नहि स्पर्शु स्पृष्टु
 विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्स्पृ-
 शेत् ॥ यद्वै तत्र विजानाति विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति नहि विज्ञानु-
 विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त
 यद्विजानीयात् ॥ मलिल एको द्रष्टाद्वै तो भवति एष ब्रह्मलोक सभ्राडिति हैन-
 मनुशशास याज्ञवल्क्य । एषास्य परमा सपदेपोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम
 ज्ञानन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति" । ईश्वर्यानाहारे
 मात्रासवर्गस्यस्य भवतीत्युक्त्वा "यद्वै तत्र पश्यन्तीत्यादीनि विजानीयादित्य-
 न्यानि" वाक्यानि पठित्वा "यत्र वा अन्यदिव स स्यात्तत्रान्यान्यत्पश्येदन्यो-
 ऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्विभवेदन्योऽन्यच्छ्रणु यादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेद-
 न्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्त्वेन क पश्येत् केन क जिघ्रे-
 त्त्वेन क रसयित्त्वेन क शृणुयान्त्त्वेन क मन्वीत तत्त्वेन क स्पृशेत्
 तत्त्वेन क विजानीयात् येनेद मर्थं विजानाति स केन क विजानीयाद्वि-
 ज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" इत्युक्त्वा "शासनामि मंत्रेऽप्येतावदरे खलु मृज
 त्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्य प्रवन्नाज" इति पठ्यते ।

अयमर्थ — श्येन शशादो बृहच्छरीर मुपरां वपोताद श्येनाल्लघु-
 शरीरं क्षिप्रगामी । सलय सम्पन्नोऽह, सोयतेऽस्मिन्निति श्रुत्वात् ।
 धियने गच्छति । दाष्टान्तिवमाह—एवमय पुरपो जीव । एतन्मै प्रसिद्धाय-

मुपुमिरूपायान्तायावस्थाविशेषाय घावति गच्छति । तदनुकूल यन्मन-
त्तयागरहित्य तद्वान्भवति । सुपुमावस्थास्वरूपमाह—यन मुम इति । मुमा
निद्रामुपात्त । निद्रा[ह्य ?]नाडिमनस्यवागो निद्रामिद्धात्व च पुरात-
न्माधारणो नाडोवृत्तिजातिविशेष इत्यङ्गाकारान् । मुपुमावपि निद्रानाति
प्रयागापगमात् । जात्रद्वैलक्ष्ण्यमाह—न कश्चनेति । काम यापित्पुनस्तेनादिरूप
विपर न कामयन नेच्छति । स्वप्नबैलक्ष्ण्यमाह—न कश्चनेति । स्वप्न तदव-
गम्यनयम् ।

प्राणेन रक्षतपर कुलाय बहिःकुलायादमुं चरित्वा ।
स ईषते अमृतो यन काम हिरण्मय पौरुष एकहस ॥

इति श्रुत्या जाग्रदृश्यामुत्कटच्छाविषयीभूतानामेव पदार्थानां प्रायश-
स्वप्न दर्शनात् । न कश्चन काम कामयते । इत्येतत्कार्यदर्शनव्यतिरेकमुवेनव
स्वप्नबैलक्ष्ण्योत्ते । इयमवस्था कदाचिद्भवतीत्यन आह—ता वा अस्मैता
इत्यादि । हितनजा नाड्य केशसहस्रानवदन्तरपरिमारास्तिष्ठन्ति । तथा च
पूर्वं गार्ग्य प्रत्ययानशत्रुणाक्तम्—

“अथ यदा मुपुमो भवति यदा नु कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वा-
सप्रतिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभि प्रत्यवमृत्य पुरीतति-
शेन’ इति । हिता इति । विविधा दृष्टानादिरसवहनेन सर्वेभ्य प्राणिभ्यो
जनन्य इव हितकारिण्य । पत्राकारो मासुषिष्ठ पञ्चछिद्र सनालो हृदयम्,
तस्मादेकाधिक शत कुलनाड्य शश्वान्तरोक्ता शत चैका च हृदयस्य
नाड्यस्तासां सुद्वानमभिनिर्गतेनि छान्दोग्यदर्शनात् । तासामकस्य कुलशत
नाड्य तासां एकस्या कुल द्वासप्रतिसहस्राणि एवमन्यासाभपि मुपुम्णाञ्च
बर्चयित्वा । तानलक्षणान्यायेनककुलमुररीकृत्योक्त रविस्थानाया निर्गता
बहिर्मुञ्जास्ताभिध्याश्च यपणुराजिभिरिव सर्वं शरीर व्याप्तमिति तद्विवृत्या
सारेणार्थं । अत एव पद्मपुराणे—

कदम्बकुमुमाद्भूतकेसरा इव सर्वत ।
प्रमृता हृदयात्तस्माद्ग्याभिर्भ्याप्त शरीरकम् ॥
हित बल प्रयच्छन्ति यस्मात्तन हिता स्मृता ।
द्वासप्रतिसहस्रेस्ता सख्याता योगवित्तमं ॥
हृदयात्तास्तु निष्क्रान्ता यथाकर्त्तव्यमस्तथा ।
एकोत्तर शत तामु मुख्या विवग्विनिर्गता ॥

प्रतीन्द्रिय दश दश निर्गता विषयोन्मुखा ।
 नाड्य कर्मादिहेतुत्वात्स्वप्नादिफलभुक्तये ॥
 बहन्त्यपा यथा नद्यो नाड्य कर्मफल तथा ।
 अतन्तंकोर्व्वंगा नाडी मूर्द्धपर्यन्तमञ्जसा ॥
 मुपुम्भोति समादिष्टा तथा गच्छन्विमुच्यते ।

इति प्रत्यक्सृष्ट्य ज्ञानादिविशेषगुणोत्पत्तिप्रातिमूल्येन पुरीतस्य
 मुक्तमनोऽवच्छिन्ने भूयेत्यर्थः । शुक्ल श्लेष्माधिक्ये, नील कृष्ण
 पिङ्गल पीत पित्तादिक्ये, हरित श्यामो दूर्वादिकाम कृष्णश्चाञ्जनाम
 वाताधिक्ये एते च तन्नाडीगतानामन्नरसाना वर्णाः । स्वप्नाद्वैलक्षण्य
 स्फुरयित् स्वप्नस्वरूपमाह—अथेत्यादि । यत्र स्वप्नावस्थायाम् । जिनन्तीनि ।
 “ज्या वयोहानौ” इत्यस्य रूप विच्छेदायति पलायन कारयति । उपलक्षण-
 ञ्चैतदित्याह—यदेवेति । जाग्रदवस्थाया यदैव भय पश्यति तदेवात्र स्वप्ना-
 वस्थायामविद्यया मन्यते । अविद्ययेत्यभेदस्तृतीयार्थः । मतिरूपधावर्यस्त-
 दन्वयादिभयमिति द्वितीयार्थो विषयत्व “अविद्याहमतिर्भ्रम” इत्यमरः ।
 भ्रमान्नज्ञानविषय करोतीत्यर्थः । स्वप्नज्ञानमानस्य भ्रमत्वात्त्वाद्यवेन स्वप्न-
 वहनाडीसयोगस्यैव दोषत्वकल्पनात् । एतेन भयानि पश्यन्तीति पूर्वोक्त
 व्याख्यातम् । एव स्वप्न दुःखमुक्त्वा मुखमप्याह—अथ यथेति । सुप्तमायस्य-
 दमुपलक्षणम् । एव पापपुण्याभ्या स्वप्नद्वैविव्यमभिधाय प्रकृतमनुमरत्
 पूर्वोक्त मुपुमिस्वरूपमनुवर्दाति—अथ यत्र मुम इति । तदवस्थाया उरकर्षमाह-
 तद्वा अस्यैतमिति । अतिच्छन्द कामातीमपहतपाप्म पापपुण्यकार्य
 मुपदु खराहियात् । अत एवाभयमिष्टवियोगानिष्टसयोगविन्ताशून्यत्वा-
 दस्य जीवस्य रूप तत्कालीन स्वरूपम् । तत्र दृष्टान्त यथा कश्चन कामी प्रियया
 स्त्रियात्यन्त स्वेष्टया युवत्या सम्परिष्वक्त मम्यगालिङ्गित वाह्य चक्षु-
 श्रोनादिकमान्तर पुत्रादिक स्वमयुवन नम्रादिव न जानात्यय शरीर आत्मा
 जीव प्राज्ञसञ्ज्ञेन स्वात्मना मपरिष्वक्तस्तादात्म्य प्राप्त जाग्रच्चर-
 मुपुप्त्यवस्थामु विश्वनैजमप्राज्ञसञ्ज्ञाना जीवस्यैव नैयामिकं स्वीकार्यत्वान् ।
 तत्र प्राज्ञमज्ञाप्रयोजकावस्थायपन्न इति यावान् । बाह्य घटादिकमान्तर
 बुद्धिमुक्त्वादिक च न जानाति तेन ज्ञानसामान्यशून्यत्वलाभः । बाह्याभ्यन्तर-
 विषयवज्ञानानिरितज्ञानस्थानीकत्वन् । आत्माैव कामो यस्य चामान्तर-
 राहित्यमेवार्थः । तदेवाह—अवामिति । अथ यथ तत्र मुखप्रसिद्धि,
 मुपुमो जीवस्य विशेषगुणसामान्यशून्यत्वोक्ते मुखस्यापि तद्विशेषगुणत्वान् ।

चत्किञ्चिद्विशेषनस्त्वस्यैव सामान्याभावविरोधित्वादेत आह—शोकरूपच्छिद्र-
रहितं शोकावकाशरहितं वा । तथा च शोकाभावमेवमेव सुखत्वेन व्यवहरन्ती-
त्यर्थः । इदञ्चिच्छाखाया शोकान्तरमिति पाठः । तत्रापि शोकस्यान्तरमिति
व्युत्पत्त्या शोकाभावत्वमेवार्थः । तत्सामग्र्यभावमेव वस्तुमाह—
अत्र पितृत्वादि ।

वस्तुनस्तु पिता पितृत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावः नियतो भवति,
तत्र जाग्रदादिमाधारण्यं पितृमातृपदं पुत्रादिसम्बन्धानामप्युपलक्षणम् ।
मानुषशरीरस्य सर्वोत्पत्तिमग्निमित्तादृष्टजनकत्वात्प्रथमं पितृमात्रो निर्देशः ।
तद्ब्रह्मण्यं प्रकृत्याह—लाका अलोका इति । लोका कमफलाणि सुखदुःखानि
नुबन्ध्य यागादिजन्यत्वात्, दुःखस्य च निषिद्धाचरणमूलत्वात् । आह—देवाऽ-
देवा इति । विहिते यागादौ उद्देश्यत्वेन निषिद्धे च तद्गुल्लङ्घनादी प्रत्ययाय-
नाघनोभूताभावप्रतियोगियागाशुद्देश्यत्वसम्बन्धेन तेषां घटकत्वात् । तत्र-
मापकत्वेनाह—वेदा अवेदा इति । कर्म कृतविशेषमभिप्रेत्याह—अत्र स्तेन
इत्यादि । स्तेनश्चोरः, चौरत्वप्रकारकज्ञानाविषयो भवति । भ्रूणो गर्भः
श्रोत्रियो वा । तथा च हेमाद्रो देवलः—

सोऽनुचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः ।

भ्रूण इत्युच्यते शिष्टं शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

कर्मकृतविशेषस्य ज्ञानाभावमित्युक्त्वा वाच्यात्मकविशेषस्यापि तमाह—
चाण्डाल इति । ब्राह्मण्यां चूद्राज्जात चाण्डालः, क्षत्रियायां चूद्राज्जात
पुन्कासः, स एव पौलस्तः स्वाधिकस्तद्विदितः । आश्रमविशेषस्य ज्ञानाभावमाह—
श्रमण इति । सन्यासीत्यर्थः । तानसो वानप्रस्थं भवतीत्यस्य सर्वत्रानुपपन्नः ।
एव सुखहेतुत्वात्तानाविरोधाच्चदोकाभावोपपत्तिः ।

ननु तदानीं ज्ञानापत्तिरेव कथमित्यत्र आह—अनन्वागतमिति ।
स्वल्पस्य विशेष्यत्वान् कर्त्तृत्व तदीयकर्मणा मुगपद्भ्रूणनिरोधादेन एव
कुसुमान्जली प्रलयप्रस्तावे उक्तम्—“वृत्तिनरोऽव सुपुत्रिवन्” इति । तद-
वन्धाया शोकराहित्यं यदुक्तं तन्निर्गमयन्नपसरति—सोर्णो हीति । हि
निधयेन तीर्णो भवति शोकरहितो भवतीति यावत् ।

ननु त्वद्ब्रह्मस्थाने हृदयस्येति पदं ध्येयमतं ससारावस्थायामपि
शोकादेरात्मवयमंत्वं निषेद्धं बुद्ध्यर्थकहृदयपदं बुद्धिसम्बन्धिनः शोकात्
न्यजतीति व्याख्यानमेव दुर्कमिति चेत्, सत्यम्, बुद्धिसम्बन्धिशोकराहित्यव्य-
नमारावस्थायामपि सत्त्वेन तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । नहि स्फटिके लौहित्यारो-

येऽपि वस्तुतस्तस्य मौहित्यराहित्य नास्तोति । न च परम्परासम्बन्धाभाव एवान्न प्रतिपाद्य दुःखाभावलक्षणाया उभयत्र साम्येऽपि मम समवाय-सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व तव तु दुःखाशयान्त करणतादात्म्या-रोपविशेष्यतासम्बन्धस्य तथेति महद्दुर्गौरवम् । अथ हृदयपदसार्थभयात् तदपि मोदव्यमिति चेत्, असमवायिकारणसयोगप्रतियोगित्वसम्बन्धेन मनसि शोक-सम्बन्धस्य प्रसङ्गेन प्रतिपाद्यत्वात् । न च तद्वैयर्थ्यं पुरोतन्मन सयोगदशाया त्वयसमुक्तमन प्रतियागिकसयोगिविरहेण ज्ञानादेरनुत्पत्तिरिति, प्रकृतिमङ्गल्य-यत्वात् । शोकपदस्य फलतो विशेषगुणमात्रपरत्वमिति सूचयति—सर्वानिति । “वाघनालक्षणं दुःखम्” इति न्यायसूत्रे सुखादीनामपि दुःखानुबन्धित्वेन दुःखत्वमित्यस्य व्यवस्थापितत्वात् । सङ्क्षेपस्तु प्रसङ्गेन—“यथा पङ्क्तिगणि पङ्क्तिपया पङ्क्तुद्वय सुखदुःखौ शरीरश्चैकविंशति । अत्र शरीरं दुःखा-यतनतया, इन्द्रियविषयबुद्धयोर्दुःखसाधनतया सुखञ्च दुःखहेत्वनुपपन्नात् दुःखञ्च स्वरूपेणैव दुःखमिति व्यवहारविषयम्” इति धार्तिकवादः । सुखानुपपन्नत्वेन दुःखहेतवो यथासाधनपारतन्त्र्य क्षयित्वं कामश्चेति । पारत-न्त्र्यस्य दुःखहेतुत्व ‘सर्वं परवशं दुःखम्’ इत्यादि सर्वसिद्धम् । इष्टवियोगे दुःखवियोगस्यानुभक्तित्वस्यापि तथात्वम् । काम इच्छा, सा चोद्देश्यत्वेन मुरस्य रागश्च नुत्तम्य साधनस्य व्यापिका । सुखं तत्साधनं वानिच्छतं सुखानुपपन्नात् । मुखमाधनञ्च द्वेधा—सुलभं दुर्लभञ्च । तत्राप्यन्ता दुःखफलैव । अन्त्यापि द्विविधा साधनम्यानिपिद्धत्वनिपिद्धत्वभेदात् । तत्रान्त्या स्वरूपतः कार्यतोऽधर्मजननद्वारा च दुःखहेतुः । आद्यापि शरीरपाटवाभावे दुःखहेतुः तत्सत्त्वेऽपि सविघ्ना निविघ्ना च । आद्या दुःखहेतुरेव । द्वितीया द्विविधा अनिष्टराभिर्जाविषया तद्विपरीता च । प्रथमा मधुविषसम्पृक्ताभोजनेच्छादि-रूपा स्पष्टं दुःखहेतुः, द्वितीयापि साफल्यवैफल्याभ्यां द्वेधा । तत्रान्त्या सुतरां दुःखहेतुः । प्रथमापि तथैव, विषयस्य परिणतिविरसत्त्वेन दुःखम्याग्रेऽवश्य-जनयिष्यामाणत्वात् । व्यामोहविशेषाद्विषयमात्रभग्नस्यापि तदिच्छाधाराज-ननात् । इच्छान्तरस्मि दुःखराभिन्नविषयत्वदुःखावश्यकत्वाद् धारान्तगंत-कतिपयेच्छानां फलोपघानेऽपि मध्येऽन्ते च दुःखस्य दुर्वारत्वादिति सिद्धम् । सुखानुपपन्नं कामो दुःखहेतुरित्याकरे स्थितम् ।

प्रकृतमनुसराम* । एवञ्च तच्छरीरावच्छिन्नतदारमसमवेतविशेष-गुणप्रागभावसमानवालीनस्तदात्मवृत्तिस्तदात्मविशेषगुणसामान्याभावन्तदा-त्मन सुषुप्तिरिति । घटादिवृत्तिः । वृत्तितदभावे व्यभिचारवारणाय तदारम-वृत्तिरिति । मरणे भुक्तौ च तद्वारणाय कालीनान्तम्, तत्रापि मृतशरीरे केन-

चित्परपुत्रप्रवेशस्य त्रियमास्यस्य तच्चरीरावच्छिन्नविशेषगुणप्रागभाव-
सत्त्वाद्युक्तम्—तदात्ममवेनेति । इहान्तरे तदात्मन्वपि विशेषगुणस्योत्प-
त्त्यमानत्वात् । तच्चरीरावच्छिन्नेति विशेषगुणविशेषणम् । घमादिस्तदापि
सत्त्वायोग्यत्वमपि तत्र देयम् । तेन न्वनामानाधिकरण्यकालिकविशेषणतो-
न्यमन्वन्नेन यान्त्राविशेषगुरावच्छिन्नत्वं सति सामानाधिकरण्य स्वप्रतियोग्य-
वच्छेदनावच्छेद्यप्रतियोगिकत्वञ्चत्युभयसम्बन्धन तादृशविशेषगुणप्रागभाव-
विशिष्टा विशेषगुणध्वन इति फलितार्थः । विशेषगुणध्वसमानस्य
जाग्रदादावपि सत्त्वात् संतन्त्रम् । मुमुमावपि पूर्वोत्पन्नगुणसामानाधिकर-
ण्यस्य विशेषगुणध्वमे सत्त्वात् स्वसामानाधिकरण्यप्रतिवेश [शे] स्वपद लक्ष्य-
त्वाभिन्नसुपुत्रवात्मकविशेषगुराध्वसपरम् । स्वत्वस्य परिचायकभावेत्यानि-
वेशात्रानुगम, मन्वन्त्यनिनुगमस्यादोषत्वात् । मुक्तौ व्यभिचारवारणाय
विशिष्टान्दम्, अन्यदोषविशेषगुणप्रागभावस्य कालिबेन मुक्तान्गुराध्व-
नेऽपि सत्त्वात्सामानाधिकरण्यम्, अभाषीयविशेषणतामन्वन्त्या बोध्यम् ।
इदञ्च तदेति शब्देन श्रुत्या सूचितम् । अग्रे विशेषगुणोत्पत्तेस्तदभिन्नत्वात् ।
अन एवाग्रे साष्ट वचसि 'स वा एष एतन्मिन्वप्राप्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्व
च पुण्यञ्च पापञ्च पुन प्रतिन्याय प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्नायैव' इत्यादि ।
मरणे व्यभिचारवारणाय स्वप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छेद्यप्रतियोगिकत्वनिवेश ।
तत्र तु ध्वसप्रतियोगिविशेषगुणावच्छेदकशरीरस्य प्रागभावप्रतियोगिनो
ये नाविशेषगुणान्तरवच्छेदकत्वानावात्र दोष । इत्यान्तामप्रासङ्गिकम् ।

एव मुमुनां ज्ञाननामान्नाभावमृक्त्वा तदुपपत्ति दृष्टरूपामप्याह—
यद्वं तदि गदिनि । अत्र पार्थसारथिनिश्चाद्यनुसारेण व्याख्यान पन्ववयाम ।
दृष्टवादिनश्चा हि तेनास्त्विन्नज्ञानविशेषणामैव वाचका, न तु ज्ञानसामा-
न्यस्य, वाक्यान्तरवैयर्थ्यपत्तेर्लोकप्रसिद्धवियगमत्वाच्च । शब्दार्थनिर्णयत्व
गत्यातोनामनुत्पादिमन्वन्नेऽपि जिघ्रत्वादिपदानामप्रयोगात् ।

यत्तु "दृष्टा न्नात्राद्र" इत्यम्योपरागप्रकरणाव्यवाक्यस्य व्याख्यानं
दशमपद न चाक्षुषे शक्तमिति वाक्षित्वात्प्रतिबन्धकारैरव्यक्ते, तदतन्त्रम-
शुद्धम् ; स्वचित्तलक्षणा तथापि शक्तौ भावनाभावात् । यत्तु "परमार्थज्ञाना-
लोचने" इति पाणिनीयनूने अचाक्षुषजानार्थेर्हानुभिरातो मुष्पदस्मदोन्वादन
आदेशा न स्यु "चेतना त्वा समीचने", परम्परासम्बन्धेऽप्य निर्णय "भक्त-
स्तत्र रूप व्यापति" । आलोचने तु "भक्तम्वा पश्यति चक्षुषा" इति व्याख्या-
नात् । मानसम्यापि परमार्थदर्शनान्न चाक्षुषत्वमात्र शक्यतावच्छेदकमिति ।

तदमत्, तत्र चाक्षुषज्ञानार्थंघातुपर्युदाससामर्थ्येन पाश्यार्थपदस्य तद्भि-
न्नज्ञानार्थवर्धघातुपरत्वकल्पनात् । एकार्थपदयोगे द्विविपर्युदासघोरसम्भवात् ।
अत एव “अक्षुण्णोऽवर्शनाद्” इतिसूत्रे करणत्पुङ्गन्तदर्शनशब्देन सह नञसमास-
व्युत्पन्नादर्शनशब्देनाचक्षु पर्यायादिति व्याख्यानम् । अत एव “पश्यत्य-
चक्षुस्स शृणोत्येकार्ण” इत्यादौ चाक्षुषसमानविषयताकज्ञानाभिप्रायेण
व्यचचक्ष्णे । अन्यथा चाक्षुषीया विषयता पश्यामीत्याकारकशब्दाभिलष्या न
स्यादिति सर्वविप्लवप्रसङ्गः ।

विञ्च “शमो दर्शने” इत्यन दर्शनपदेन चाक्षुषज्ञान सर्वेरेव
चंयाकरणैर्याख्यातम्, निशामयति रूप दर्शने किं ‘प्रणयिनो निशामय्य
वधू कथा’ अत्र भित्त्वमेव यथा स्यात् “निशामय तदुत्पत्तिम्” इति तु
चौरादिकस्येत्यस्य तत्र व्यवस्थितत्वादित्यलभनेन । सुषुप्तौ मुक्तौ वा
चाक्षुषादिज्ञानाना विपरिलोपो नास्तीति वक्तुमशक्यमेव । तस्मात् दृष्ट्या-
विशब्दा शक्त्यभिप्राया इत्यवश्य वाच्या । शक्तिश्च पदार्थान्तर
कारणत्व वेत्यन्यदेतत् । उक्तञ्चात्र वेदान्तिभिरपि “यद्यपि सुषुप्तौ चाक्षु-
षादिवृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूप दृष्ट्यादिक नास्ति तथापि तादृशावच्छिन्नत्व-
योग्यतामादाय शक्यादपदस्येव दृष्ट्यादपदस्य प्रयोग इत्यदोषः” इति ।
तदयमर्थ — तदवस्थाया यत्र पश्यतीत्यर्थादाक्षिप्त तत्र दर्शनसामर्थ्या-
भावात् । किन्तु पश्यन्नव चाक्षुषशक्तिमानेव द्रष्टव्य चक्षुर्ग्राह्यमर्थं न पश्यति ।
हेतुमाह—न हीति । दृष्टेरिति पञ्चम्यन्त घ्राणरसविज्ञान-वाक्ये घ्राणाद्विपरि-
लोपी विज्ञानाद्विपरिलोप इति घ्राणरसविज्ञानशब्दाना पञ्चम्यन्तदर्शनात् ।
अथवा तत्र पशुयर्थे छान्दसव्यत्ययात्पञ्चमी । उभयथाप्यर्थ समान एव
व्याख्येय । शाखान्तरे घ्रातेर्विज्ञातेरितिसर्वत्र क्तिप्रत्ययस्यैव दर्शनात् । अत
एव द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिस्तस्या कदाचिदपि विपरिलोपो न विद्यते ।
सा ह्यसावविनाशिनीति मिश्राणां फक्किका सगच्छते । तर्हि कथं तदा दर्शना-
नुत्पत्तिरत आह—न त्विति । द्रष्टृद्वितीय दर्शनसाधन चक्षुर्न्यापाररूप दृश्य वा
द्वितीयपद सहायार्थकमिति महाभाष्यादिदर्शनात् । यद्यपि दृश्य रूपादिक
स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति, तथापि दृश्यता दर्शनयोग्यता तस्यामव-
स्थायाम् नास्तीति तेन रूपेणाभावाद् दृश्य नास्तीत्युच्यते । योग्यता चात्र
सहकारिसमवधान निषेध्यत्वेन विवक्षितं न तु कारणतावच्छेदकधर्ममात्र
विषयनिष्ठदर्शनयोग्यताया अपि सार्वत्रिकत्वात्, स्वस्यापि सहकारित्वात्सा-
धनमात्रनिषेधानुपपत्तिरतस्ततोऽन्यदिति । यद् येन सहकारिणा विभक्त

फलोपहितं पश्येत्, पश्यन्नित्यस्य शक्त्यभिप्रायतायाः पूर्वमुक्तत्वात् । अत्र पश्यतेरपि तन्माशयकत्वशङ्का स्यादत आह—विभक्तमिति । शक्ते कार्यमा-
 नगम्यनया विभक्तपदस्य च विविच्य ज्ञातत्वार्यकनया विभक्तानिधत्त्वस्य
 दर्शनशक्ती लामादर्शतन्तत्कालावच्छिन्नफलोपहितदनशंशक्त्याश्रयः स्यादिति
 नात्र । तत्रैव स्वमित्तनहकारिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य
 तत्कालावच्छिद्यतफलोपहितदर्शनशक्तावन्वयिशक्तेस्तदानीं सत्त्वेन निषेधा-
 नर्हतया “नहं विशेषणे हि विधिनियेषौ विशेषणमुपसङ्गामत विशेष्ये वाच्यम्”
 इति न्यायेन तत्कालावच्छिन्नदर्शनस्यैवोक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वपर्यवसानात्
 प्रतिज्ञातार्योपपत्तिः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि व्याख्येयम् । इदंनु बोध्यम्—वदति
 शब्दज्ञानं करोति शब्दानुच्चारयति वा । इदं च पाष्यादिकर्मन्द्रियाणा-
 मप्युपलक्षणमिति ध्याख्यातारः । जानातीत्यनुमानपरः, चाज्ञपादीनां शब्दैर-
 क्तत्वात् । “मनूते मानम ज्ञानं करोति इति” कारोवर्ते । वदतीत्यस्य
 प्रथमव्याख्यापक्षे शब्दान्यपरत्वमपि जानातेर्बोध्यम् । •

यत् “न वाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” इति यदुक्तं तत्र, दृष्टिलोपान् ।
 किन्तु दृश्यत्वमित्यनुमदृष्टित्वात् आत्मेत्याह—यद्वै तत्र पश्यतोद्यादि । तत्तदा
 सुप्तौ यत्र पश्यतीत्याद्युक्तं तत्सन्त्येव न पश्यतोद्यादिरूपम् । प्राज्ञे नात्मना
 सम्परिष्वक्त इत्यनेनोक्तो लयः दृश्यमानस्येत्याशयेनाह—न तु तद्द्वितीयमि-
 त्यादि । ततो द्रष्टुरन्यद्विलक्षणं जडं द्वितीयं विभक्तं स्थूलं तत्राम्नि यं न
 चक्षुरादि नामत्पक्वं च पश्येत्, किन्त्वविभक्तं सत्काररूपं सर्वमस्तीति शेषः ।
 अत्र एव “सुप्तिकाले सक्ते विलीने स्वमपीतो भवति” इत्यादि श्रुत्यन्त-
 रारिणि । तथा च सत्काररूपेण द्वैतावन्यानरूपस्य लयस्य ब्रह्मप्युक्त-
 त्वात्सत्कारस्य बोधादान एव स्वीकारादुपादानत्वस्य च ब्रह्मपरिणामि-
 न्यविज्ञोपराशेण वाच्यत्वाच्चिद्वयोरुपादानोपादेयत्वनिर्वाहकतादान्यस्य
 कल्पितत्वादिनिगमकाभावेन द्वैतसामान्यस्य कल्पितत्वसिद्धिरिति भावः ।
 यत्र वा धन्यदिव न्यादित्प्राथम्यदेवाभासित्वरूपात्पत्रप्रयुक्तमन्यत् । अत्र
 एव स्वप्ने धनतीवेत्याद्युक्त्वात् अविद्ययामन्यत्र इत्यग्रे आविद्यकत्वेनाभासत्वमु-
 पपादितम् । सोऽपि स द्वितीयचन्द्र इवेति प्रयोगो न द्वितीयचन्द्रं प्रसिद्धो-
 ऽस्ति यत्न सादृश्यं बुद्धयेत् । तस्मादुक्तः श्रुतिसन्दर्भो द्वैतमित्यात्वपरमिति ।
 तत्रेदं वचनान्यन्—प्राज्ञे नात्मना सम्परिष्वक्त इत्यनेन लयः कथमुक्तः यदुपपा-
 द्यत्वेन “यद्वै तद्” इत्यादिकं व्याख्यायते । नहि तत्र शब्दात्सादृश्यायः प्रत्ययः;
 नस्यापि पदार्थवाक्यार्थत्वाभावात् । ततो द्रष्टुरन्यत्र विद्यते इत्यप्युक्तम् ;

अनादृश्याना तदा सत्तायास्त्वयैवोपगमात् । अत एव ब्रह्मज्ञान्य जडत्वेनो-
क्त्वापि न निम्तार सुलभ अन्यपदस्य वैलक्षण्यायकत्वे मानाभावात् ।
जीवब्रह्मभेदादेजडस्यापि तदा सत्त्वाच्च द्वितीयपदवैयर्थ्याच्च ततोऽन्यदित्यत
एव भवदुक्तार्थस्य सिद्धे । ममते तु पदार्थान्तरसत्त्वेऽपि तदन्वयव्यतिरे-
कयोश्चाश्रुपाद्युत्पत्तावप्रयोजकत्वाच्चाक्षुपसाधनीभूततदन्यव्यावृत्तिलाभयोक्त
रीत्या द्वितीय पद साधकमिति वैयर्थ्यम् । तदद्वितीयमित्यन यत्पदवैयर्थ्यञ्च,
भेदप्रतियागसमपरास्य ततोऽन्यदित्येतत्पदेनैव कृतत्वात् । ममते
तु तदयत्साधन नास्तीत्युक्ते साधनमात्रलाभेऽपि प्रकृतोपयुक्त
चाक्षुपादिविशेषकायतानिहपितकारणतालाभायतथा तत्साधक्य दृष्ट्या
दिपदाना चाक्षुपादिवृत्त्यवच्छिन्नत्वहृपयोग्यताभिप्रायत्वेऽविनाशित्वादिति ।
इह त्वनन्वयश्च, ब्रह्मातिरिक्तस्य विनाशिताया यावद्विकारालोकवदिति
न्यायेन भवतिरभ्युपेतत्वात् ।

न च द्रष्टव्यैव तदन्वय इति वाच्यम्, उक्तयोग्यताया सुपुनिकाल
सत्त्वस्यानुपपत्त, हेतोस्त्वाश्रय एव साध्यसाधनसामर्थ्यात् । न च विपरि-
लोपाभावे साध्ये कथमविनाशित्व हेतुसाध्यविशेषादिति वाच्यम्, उभय-
समाधेयत्वात् । दृष्टिः प्रतिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियागिनी, तन्निष्ठत्वे सति नाशा
प्रतियोगित्वात् यद्यनिष्ठत्वे सति नाशाप्रतियोगितत्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगि यथा कपालनिष्ठो नाशप्रतियोगी च घट्स्त्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगीति सामान्यव्याप्तिमूनकानुमानस्य विवक्षितत्वात् । अत एव द्रष्टुरित्यत्र
दृष्ट्याश्रयत्वेनात्मनोऽभिधान दृष्टेहेतुविशेषणीभूतामनिष्ठत्वलाभाय
सगच्छते । एवञ्च ब्रह्मातिरिक्तायामपि दृष्ट्याविनाशित्वस्योक्तश्रुत्या
सप्तमभिहितत्वात् । नन्वित्यादेरपि नाहं ततात्पर्योत्तरान युक्तमशतो वाध-
सत्त्वात् ।

ननु दृष्टे स्वरूपात्मकज्ञानस्येति व्याख्याय तादृशस्थैवाविनाशित्वा
दित्यन्वयस्य व्याख्यातुमिहकत्वात्कथं ब्रह्मातिरिक्तस्याविनाशित्वमेतद्वा
क्यबोधयामिति चेत् न, योग्यतापरत्वेनोक्तभवद्व्याख्यान प्रसिद्धैवोक्तदोषस्या-
द्भाषितत्वात् । एव सुपुण्यवस्याप्रतिपादकाक्तसन्दर्भेण तु तद्द्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तमिति वाक्यस्य स्थूलदृश्यलयाभिप्रायत्वन कश्चिद व्याख्या-
नेऽपि मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयमाणस्य तस्य न तथा व्याख्यानं वक्तुं शक्यम्,
तत्रत्यवाक्याना मुक्त्यवस्थाप्रतिपादकत्वेन सवसम्मत्तत्वादुपत्रमस्य
तथैव स्पष्टत्वात् । 'इत्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे सत्त्वमृतत्वम्'

इत्युपसंहाराच्च । यद्यपि 'एतावद् यद्धि न वारे पत्यु कामाय' इत्युपक्रम्य 'सर्वप्रियनममात्रादात्मरूप स्वयम्प्रवाश विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्' इत्यन्तमुक्तम्, इयदेवात्मनस्त्वसाधन नाधिकम् । अरे मरेषि रात्रु निश्चिन-
मनृतत्वमनृतत्वसाधनमिति व्याख्याकृभिरुक्तम् । सा तैत्तिरीयधृतिराह सादर न्यास प्रशस्ताखिलवमणा स्फुटमेनावदिन्याह च याजिना धुनि ' ज्ञान विनात्ताय न धमसाधनम् ' इत्यध्यात्मरामायणे चोक्तम् । तथाप्यमृतत्वस्य स्वरूपनस्सात्मानश्च प्रकान्त वादुभयस्याप्युपसंहारो युक्त इति बोध्यम् । एव स्थित स्थूलदृश्यलयाथत्वमुक्तवान्यस्य न मुक्तम्, अथस्याद्वयस्यापि तदानी भवता नाद्याभ्युपगमात् । उक्त च विरराचार्यै-
'अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृत्ति-
बाध ' इति । घातिकरद्विरभ्युक्तम्—

'तत्त्वमस्यादिवास्ये ह्यसम्यग्धीजन्ममात्रेन ।

अविद्यासहकार्येण नासौदस्ति भविष्यति ॥' इति ।

अत्र हि कार्येण सह नासौदिति सस्वारावस्था प्राप्ततीनकार्येण सह निवृत्त्यभिप्रायम् । एव च तत्रत्याना विभक्तादिपदाना वयस्यं न स्यात् स्थूलमात्रलयप्रतिपादकत्वेन तत्र तदुपयोगाभावात् । न च तत्र ततोऽन्यदिनि सस्वारावस्थाप्राप्तस्य विभक्तमिति स्थूलावस्थाप्राप्तस्य तत्रप्रति-
पादनार्यमिति वाच्यम्, ततोऽन्यदित्यत एव तदुभयसप्रहृष्टिद्वे समुच्चय-
चकारादिविरहाच्च । वाचद्वयेऽपि तेषा समानार्यवत्वस्य प्रतीयमानस्य बाधापत्तेश्च । तथा हि घृहदारण्यकव्याख्यातभिस्तावज्जनवपाज्ञवत्नय-
सत्रादगतान्यपि 'यद् तत्र पश्यति' इत्यादि वाक्यानि मोक्षावस्थापरत्वेनैव व्याख्यातानि, सुप्तिप्रत्रमसत्त्वेऽपि 'अगन्वगान पुण्येन' इत्यस्य व्याख्यायाम्—
'किं बहुनदमात्मरूपमनन्वागतमसम्बद्ध सस्यधनेन फलेन पुण्यामंणानन्व-
गानमसबद्धपापेन ससाधनेन फलेन पापवमंणा तोर्णो हि यस्मादहममा-
ध्यासवर्जितस्तस्मात् सुप्तिमा मोक्षेऽप्युत्तीर्ण । तदा मोक्षावस्थाप्रसरे सर्वान् शोभान् निखिलान् कामादीन् । निमेने पूर्वमात्मन इत्याशङ्क्य' इत्याह । हृदयस्य युद्ध भर्जति नमाराधेरह चोर पापी नाधु पुण्यवान्मम पिनेत्यादे-
रहममाभिमानस्य निविनदुत्तमूलस्य पर पारमानन्दात्मान निदेवरसम-
पगतदेशकालवस्तुभेद प्राप्नो वर्तते ।

ननु मोक्षावस्थाया ज्ञानस्य भवत्युच्छेदोऽन्यथावलोचनादिव स्यात्, न च तत्र दृश्येऽतो मन्यामहेऽज्ञानस्वभाव । अज्ञानस्वभावत्वे च कुत

स्वप्रकाशत्व पूर्वोक्तमित्यत आह—यद्वै प्रसिद्धं स्मर्यमाणं च यत् । मनोरमं पुत्रादिविपरीतं च वैयर्थ्याच्चिपेक्षणीयञ्च तृणादि तद्विविधं रूपं रूपि वा तद्वर्ण-
नीयम् । न पश्यति नेत्रसम्बन्धजेन ज्ञानेन नावलोकयति पश्यन्वं स्वात्म-
रूपज्ञानेन स्वयं प्रकाशमानं इव तन्न पश्यति नहि यस्माद् द्रष्टुं रात्मनो दृष्टेः
स्वरूपज्ञानविपरिलोपो विनाशो विविध्यते नास्ति ।

नन्वस्तु स्वरूपं तावता कथं नित्यत्वं ज्ञानस्येत्यत आह—अविनाशि-
त्वात् । आत्मस्वरूपस्याविनाशित्वमित्यभिप्रायेणोक्तमविनाशित्वात् ।

ननु नित्यं चेज्ज्ञानं स्वयंप्रकाशमात्मनो रूपं कुतस्तत्र नावलोकयती-
त्यत आह—न तु द्वितीयम् । नास्त्येव यत्र बिलोकयेदयमात्मा येनावलोकयेत्,
यच्चावलोकनं तदपि स्वयंप्रकाशाच्चिदानन्दात्मनोऽन्यत्रास्त्येवेत्येतद्विती-
पदग्रहणेनैव सिद्धमित्यादि तद्ग्रन्थदर्शनात् । अत एव पूर्वमैत्रेयीब्राह्मणे प्रति-
ज्ञावात्तस्य त्वधिकारनिगमनमित्यपि तं उक्तं द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणे ।

नन्वेतावताप्यस्माकमिष्टसिद्धितादवस्थमिति चेत् न, सुषुप्त्यवस्थापर-
त्वेन व्याख्याने हि विभक्तादिपदानां सार्थक्ये यदाचिदुपपत्तद्विषयमीत्यभि-
प्रायेण भवतोक्तवाक्यं व्याख्यातम्, तच्च त्वद्व्यचारयानविरुद्धमित्यस्यैवेदानी-
मुद्धावितत्वात् । एकत्र सुषुप्तिपरत्वमपरत्र च मुक्तिपरत्वमिति वैपम्यम् ।
निर्वोजमस्तु वा तदपि कथञ्चिदुभयपर्यायिभेदं सर्वयैवानुपपन्नं । अत
एव पूर्वमैत्रेयीब्राह्मणे यावान्पाठं पठितं स तु पाठभेदमर्थभेदं वा विना
नास्माभिर्मार्गक्रियत इति प्रक्रम्य व्याख्यातृभिः पश्चादुक्तम्—यत्र हीत्यारभ्य
विजानीयादित्यन्तम् । पूर्ववत् पूर्वत्र जिघ्रते पर्यायस्य प्रथमं पाठं पश्चात्तु
पश्यते । अत्र तु वैपरीत्यं तथा पश्यति जिघ्रतीति स्यात् । तृतीयश्च पर्याय-
योरस्यत इति स्थले यत्र त्विति च । पश्यत्याद्या विजानातीत्यन्ता अष्टौ
पर्यायाः । अत्र पूर्वन्तु जिघ्रतोत्याद्या विजानातीत्यन्ता पट् इति । एवञ्च
पाठभेदमात्रस्योभयत्र दर्शितत्वादर्थभेदस्य चानुक्तत्वाद् द्वितीयमैत्रेयी-
ब्राह्मणस्य याज्ञवल्क्यीयकाण्डोपसंहाराथं कत्वेनैवाक्तत्वाच्च । एवार्थत्वं सर्वा-
नुभवरिद्धं पर्यायद्वयपठितानामपि “यद्वै तन्न पश्यति” इत्यादिवाक्यानामि-
त्यास्ता तावत् । नैयायिकमते तु पूर्वव्याख्यातरीत्या याज्ञवल्क्यीयकाण्डस्थानि
यद्वै तदित्यादिवाक्यानि सुषुप्त्यवस्थाप्रतिपादकप्रकरणात्तन्भूतान्येव । मैत्रेयी
ब्राह्मणस्थानि तु मुक्त्यवस्थाप्रतिपादकान्येव । किन्तु सुषुप्तिमुक्तयोर्ज्ञानादि-
राहित्याशे तुल्यत्वमेवेत्युभयोरेक एवार्थः । अत एव न चेत्पा विज्ञानविशेषण
सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथञ्चिदपरिलोपं सम्भवतीति पर्यायद्वयाभिप्रायेण यस्याद्वय-

परत्वे कार्यपरत्वोभयाभिप्रायव पार्थसारथिमिश्रवाक्य संगच्छते । परन्त्वग्र
दुस्रोत्परत्यनुत्पत्तिभ्यामेव विशेषः । अत्र एव प्रथमपर्यायानन्तर बुद्धान्ता
येतीत्युक्तम् । द्वितीयपर्ययि तु “इत्युक्तानुशासनासि मंत्रेयि” इत्युपमहार
एव कृतः । अत एव भाष्ये नुग्रप्रत्यक्ष नाम्तीति तार्किकारणामुद्धोषः संगच्छते ।
सुपुत्रो शोकाभावमानस्योक्ते श्रुतिपदार्थनयं व्याख्यातत्वेन तत्र विप्रतिपत्ते-
रनुचिनत्वात् । सुपुत्रिमोक्षयोश्च साम्यस्य सर्वसम्मतत्वात् । उक्तविशेषमात्रा-
भिधानेन श्रुतिमन्मतत्वाच्च ।

प्रकृतमनुसराम । एतेन किन्त्वविभक्त मस्काररूप सर्वमस्तीति शेष-
कल्पन निरस्तम् । नत्कल्पविपर्ययप्रतियोगिनो वाच्यत्वाभिमतार्थस्यैवा-
सिद्धे । “सुपुत्रिकानि सकल विलीनम्” इत्यादिक दृष्टिस्मृष्टिनिरासे व्याख्येयम् ।
स्वमपीतो भवतीति वाक्यश्च तत्त्वमसीत्येतद्व्याख्यानप्रमद्धे व्याख्या ।
एतेन सस्काररूपेण द्वैतावस्थानरूपलयस्य ब्रह्माण्डत्वात्सस्कारस्य चोपादान
एव स्वीकारादित्यादिकमपास्तम् । पूर्वपूर्वस्मिन्प्रमाणाभावेन तदनन्यथानु-
पत्तिमूलकस्योत्तरोत्तरस्यार्थस्य मूलोच्छेदपराहृतत्वादित्यग्रे विस्तरः ।
किञ्च दृष्टिपदस्य स्वरूपात्मवज्ञानार्थत्वेन व्याख्यानमयुक्त निर्बीजलक्षणा-
पत्तेः । वाक्यान्तरस्यजिघ्रत्वादिपदाना वैयर्थ्यापत्तेश्च । मन्मते तु ज्ञानविशेष-
शक्त्यभिप्रायत्वेन न कस्यापि वैयर्थ्यम् ।

न च तथापि सन्नणातादवस्थमेवेति वाच्यम्, जहत्स्वार्थत्वा-
जहत्स्वार्थत्वाभ्या विशेषाभावात् । नहि स्वरूपायं कज्ञानार्थत्वे चक्षुर्जन्यवा-
द्यं करिचक्षुस्तत्रावच्छेदके प्रविशति, ब्रह्मस्वरूपस्य नित्यत्वात् । एव
न प्रेत्य सञ्ज्ञास्तीति ज्ञानव्यतिरेकमुक्त्वापि “अत्र वार इद विज्ञानाय”
इतिश्रुत्या ज्ञानसामर्थ्यं मुख्यवस्थाया दर्शयन्त्या विज्ञानघन इत्येतदभि-
प्रायकथनपरया ज्ञानश्रुतीना तच्छक्तिपरत्वे तात्पर्यस्य पार्थसारथिमिश्र-
रोत्या स्फुटतरमेव ग्राहितत्वात् । एव इष्टुर्दृष्टेरिति दृष्ट्याश्रयत्वस्या-
त्मनि तन्मन्बन्धस्य च दृष्टौ स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरूपमात्रस्य ज्ञानत्वे
मानाभावात् । न चाविद्यकस्य भेदस्यायमनुवाद इति वाच्यम्, मुख्यत्वे
बाधकामावात्, शब्दस्वारस्यसंवेदानी विचार्यमाणत्वात्, आविद्यकभेदादे-
मिथ्यात्वगिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् ।

ननु धर्मधर्मिभावे गौरवमन्त्येन लाघवमिति चेत्, सत्यम्, ग्रहो
प्रमाणविरोधेऽपि लाघवनिर्बन्धस्तत्रैव शोभते । न वा तदपि निरसयितु
शक्यम्, व्यावहारिकस्य धर्मधर्मिभावस्य त्वदाभ्युपगमात् । अतश्च धर्म-

धर्मिभाव उभयोस्तुल्य, अभेदस्तु तात्पिकस्तावदतिरिक्त । तथा च धर्म-
 धर्मिभावन्तादात्म्य व्यावहारिकत्व पारमाधिक्यत्व चेति चत्वार पदार्था
 कल्प्या । मम तु धर्मिधर्मभावस्तात्त्विकत्व चेति कुन लाघवमिति विभावय
 तावत् । अत्र ममापि 'विज्ञानमानद ब्रह्म इति श्रुतिस्तात्पर्यग्राहिका-
 ऽस्तीति चेत् कुत एतन्निर्णीति विज्ञानपदसामानाधिकरण्यास्य सुलभत्वात् ।
 विशिष्टञ्च तज्ज्ञानमस्येति बहुव्रीहिव्युत्पन्नत्वाद् विज्ञानपदस्य ब्रह्मसामाना-
 धिकरण्यस्य सुलभत्वात् । विशिष्टञ्च तज्ज्ञान चेति समाप्ते लाघवमिति चेत्,
 मैवम, ज्ञानब्रह्मणोर्भेदसमपकश्रुतिविरोधे तस्याकिञ्चित्करत्वात् । नहि तत्र
 गौरवमाश्रित्यापि शब्दायंमर्यादया स्वाभिमतोऽर्थस्त्वया सु[व्या]ख्यात ।
 वस्तुतो निपादस्थपतिरित्यादी पूर्वपदस्य लक्षणाविरहादभेदस्य सासंगिक
 विषयतापन्नत्वाद्लाघवमिति न तु कुलधर्म । इह तूपसर्गाणा वाचकत्वाभावेन
 पूर्वपदे च लक्षणेव वक्तव्ये युक्तो लाघवम् । न च तदगौरव तथापि समानमेव,
 पर त्वन्यपदार्थलक्षणाप्रयुक्त तत्तवापि वाच्यम्, उत्तरपदस्यैव विशिष्ट-
 ज्ञानवति लक्षणाभ्युपगमात् । चित्रगुरित्यादौ पदद्वयस्यापि सार्थक्येन विनि-
 गमकाभावात् पदद्वयलक्षणाशङ्कादे प्रसक्तावप्यत्र पूर्वपदस्यानर्थकत्वेन
 तदप्रसङ्गात् । न च ममाप्युत्तरपदस्य विशिष्टज्ञान एव लक्षणा त्वद्वीत्या-
 तु धर्म्यशेषेऽपि लक्षणेति स्वरूपगौरव दुर्वारमिति वाच्यम्, 'य सर्वज्ञ
 स सर्वविद् विज्ञानघन द्रष्टृदृष्टेस्तद्वैद्यत बहुस्याम्' इत्यादावनेवस्थले
 प्वाश्रयाश्रयिभावप्रतीत्या तस्या[पि] योजकत्वात् । पार्थसारथिमिश्रास्तु
 'नोलोत्पलादिवद् गुणगुणिनोस्तत्रापि सामानाधिकरण्यम्, न चानन्दादि-
 शब्दानां गुणमानपरत्वेन गुणिनि प्रयोगो न दृश्यते इति वाच्यम्, तादृशाना-
 मपि कदाचिद् गुणिनि प्रयोगदशनात् । मधुरो गुरु स्निग्ध शीतो रसश्चेति
 रसशब्दस्य द्रव्यपरत्वाभावे शीतसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः" इति वदन्ति ।
 भावार्थविज्ञानपदस्य मत्वर्थीय 'अर्शाद्यञ्' प्रत्ययान्तत्वमाश्रित्यापि
 सामानाधिकरण्यनिर्वाहाच्च । तस्य करणल्युट् प्रत्ययान्तत्वोपपत्तश्च ।
 कर्तृत्वकरणत्वयोश्च रूपभेदेनाविद्वद्वादात्मानमात्मना वेत्सीति दर्शनाच्च ।
 नहाय तृतीया कर्त्तरोति वक्षु शक्यम्, वेत्सीति कर्त्तरीत्यातदर्शनेनानभिहिता-
 धिकारीयतृतीयाया असम्भवान् । बाहुलकेन कर्त्तव्यपि ल्युटो वक्तु शक्य-
 त्वाच्च । कथञ्चित्सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति तात्पर्यटीकवाक्ये 'विजा
 नातीति विज्ञानमानन्दयतीत्यानन्दम्' इत्युदयनाचार्यव्याख्यातत्वात् । न च
 विनिगमकाभावतास्य शब्दस्वारस्यबलस्य बाहुलवाश्रयेण विपटितत्वादिति
 वाच्यम्, "कृत्यल्युटो बहुलम्" इत्यनुगमस्य विनिगमकस्य सत्त्वात् । अत

एव "रसोहासमलघ्वसन्देहा प्रयोजनम्" इति महाभाष्यवाक्यस्यप्रवृत्त-
कविधिपरत्वेन प्रयोजनपदमप्येव व्याख्यानम् । नहि द्रष्टृरित्यादौ वृत्तादेर-
भेदार्यङ्गत्वे विशिष्य किमप्यनुशासन त्वन्मते आनेत शक्यमिति । एतेना-
नन्दन्यापि ब्रह्मात्मकत्वमपास्तम् । तथा चात्पत्तिविनाशशीलयो ज्ञानमुख-
योरह जानाम्यह मुञ्चोति स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानपात्रंह्यभेदनाशने वाच
[न] । किञ्चानन्दमिति पद श्रुतिस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तमिति तेनानन्दत्वस्व
वोध्यते । ब्रह्मणा नाभेद, अन्यथा तस्य नपुंसकालिङ्गत्वानुपपत्ते । न च
"व्यत्ययो बहुलम्" इत्यनुशासनात्लिङ्गव्यत्यय मानाभावादिति मण्डितो
सीलायतीकिरणावलयोरपाये च वर्जमानचरणा । आनन्दपदस्य भावे
घञन्तत्वात्तस्य च पुन्लिङ्गत्वनिवृत्त्यात् । अत एवामरः "स्यादानन्दधुरानन्द-
शर्मशातसुखानि च" इति । अत एव 'रस होवाय लज्जानन्दीभवति" इति
स्पष्टमत्यर्थीयनिर्देशः ।

आनन्द इत्यणो विद्वान् विभेति कृतश्चन ।

आनन्द ब्रह्मणो रूप तच्च भोक्ते प्रतिष्ठितम् ॥

इत्यादीनामनेकास्तः भेदप्रतिपादिकानां श्रुतीनां प्रत्यक्षस्य च प्रामाण्येन
निर्वाजमानन्दज्ञानयोरान्भेदमभ्युपगम्य सर्वनामस्वरसकदर्थजन्मृष्टि-
कल्पन सर्वथैव हेयम् । दान्दसत्त्व स्वगतिक्रमिति । अन्यथा "स्वूलपृषनीमन-
इवाहोमालभेन" इत्यादौ सत्यपि पूर्वपदान्नोदात्तत्वे लाघवादेव कर्मधारय-
माश्रित्य तत्प्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गे दान्दतमेव पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वमित्यादेरप्यापत्तौ महाभाष्यादिग्रन्था विरुध्येत् । अहीनमित्यादौ च
मध्योदात्तदर्शनेन छप्रत्ययान्तत्वनिर्णयो न स्यात् । 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना'
इत्यादौ च द्वितीयपञ्चशब्दस्य समानाभावे यादृदात्तत्वापत्यानुदात्त-
त्वपाठो न स्यादतो जनशब्देन सह समास, एव तथासत्यन्तोदात्ते शेष-
निघातेन पूर्वोपामनुदात्तोपपत्तिरिति भगवत्पादादिभिरुक्तमपि दान्द-
सत्त्वादेवान्यथा स्यादिति दर्शनजातविप्लव स्यादित्यास्ता तावत् । आनन्दो
ग्रहोत्यपि क्वचिच्छ्रूयते इति चेत् किं तेन, लक्षणा सामानाधिकर-
ण्योपपत्ते । विनिगमकस्य न बाहुल्यस्योक्तत्वात् । न च यामिलक्षणाया
बलीयस्थापत्ति, अन्यथा शक्यं क्त्वमित्यादिकमपि न स्यादिति वाच्यम् ;
[सङ्गणास्थले] . . ? समानलिङ्गत्वे गङ्गाया घोष
इत्यादावपि सीत्यानुपपत्ते । दृष्टान्ते तु "गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यनुशासन
मानमिति वैपम्यम् । न च तदपि विशेषरूपपदत्वेन प्राप्तस्य विशेष्यमान-

लिङ्गत्वम्यानुवाद एव, शुक्ल रूपमित्यत्र गुणमात्रपरत्वेऽपि तदनु-
शासन परिभूय विशेषणपदत्वात् । “शुक्लपद विशेष्यरूपपदस्यैव लिङ्ग-
गृह्णाति ऽति मणिकारै रक्तमिति वाच्यम्, किञ्च बहुव्रीहिलिङ्गानुशासन-
भावेन स्वलिङ्गाभावाद्द्विशेषणोपस्थापकवाक्यत्वाच्च विशेष्यपदलिङ्गतेषु
युक्ता । यथायथ दण्डीपुरुष इत्यादाविति फक्किकाया प्रापातनिकाया
शुक्लो रूपमिति नान्वय । शुक्लादय इत्यस्य विशेष्ये इत्यर्थकत्वादित्य-
रुचिबीजस्य बीजै रक्तत्वात् । गुणविशेष्यकबोधजनकस्य शुक्लपदस्य
पुस्त्वविधानान् शुक्लप्रकाररूपविशेष्यकबोधजनके शुक्लो रूपमित्य-
स्यानापत्ते । न च रूपस्यापि गुणत्वाद् गुणस्य विशेष्यत्वमज्ञातमिति वाच्यम्,
रूपत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकेत्यर्थादेन एव गुणस्य विशेष्यत्ववि-
वक्षाया शुक्लो रूपमितीष्टमेवेति तत्र कण्टकोच्चाररुतः । एतेन नीलरूप-
स्यैव तमस्त्वे ‘गुणे शुक्लादय पुमि’ इतिवृत्त्वा नीलस्तम इति प्रत्ययप्रसङ्गा-
दिति शशधरवाक्यमपि व्याख्यातम् ।

न चैवमानन्द ब्रह्मेत्यत्र नीलोत्पलादिवत्सामानाधिकरण्यमिति
पार्थसारथिमिश्रोक्तं न सगच्छत इति वाच्यम्, मत्वर्थीयाभिप्रायेणैव
तस्य नेमत्वान् । अस्तु वा प्रवृत्त एव छान्दसत्वम्, तद्विशेष्येऽपि यथोक्त-
विनिगमकस्य मुस्यत्वान् ।

शुक्लादेर्गुणपरत्वे लाक्षणिकत्वेन स्वलिङ्गप्राप्ते ‘गुणे शुक्लादय
यलिङ्गकत्वमिति मणिकारी-
आद्यपक्ष एव युक्त । अत
चन्द्रसदृशे लक्षणया चन्द्रसदृशा-
भिन्न मुखमिति बोधो बहुभिरङ्गीकृत. सगच्छते । अत एव ‘गोर्ण-
मास्या पौर्णमास्या यजतामावास्यायाममावस्याया’ इत्यत्र पौर्ण-
मास्यमावस्याशब्दी तात्कालीनत्वेन यागसमुदाये लाक्षणिकावपि स्त्री-
लिङ्गान्नावेव दृश्येते ।

न चैव बहुव्रीहौ विशेष्यसमानलिङ्गत्व न म्यादन्यपदार्थं लाक्षणिकत्वाद्
“गुणलिङ्गास्तु तद्वति” इतिवद्विशेष्यानुशासनाभावाच्चेति वाच्यम्,
तस्य स्वलिङ्गाभावेन लिङ्गात्प्राप्त्यामनुशामनान्तराऽभावेऽपि सामाना-
धिकरण्येन विशेष्यलिङ्गस्यैव ग्रहणात् । चन्द्रादिशब्दानां तु विशेष्यलिङ्ग-
निर्णयनं तेनैव तदश्रे निराकाङ्क्षनया विशेष्यपदलिङ्गोपादानं योज्याभावात् ।
अत एव दण्डीत्यादावपि नानुपपत्ति तत्तदनुशामनञ्च नत्र लक्षणाया
निन्दरथे तात्पर्यग्राहकम् । अत एव—

कान्यान्वाचिकं "समानाधिकरणत्वात्सिद्धमिति न विनेषाणां लिङ्ग-
वचनमनुशास्यन्" इति । तन्माल्लक्षणया अविशिष्टत्वेऽपि यादृशानुपूर्वा-
कस्य शब्दस्य लिङ्गविशेषोपादानमिति सिद्धम् । अत्र एव कण्टकोद्धारकारैः—
'न च विगेष्यपदाभावे विवगुमानयेत्यादौ लिङ्गानियमापत्तिः,
पदानुपादानेऽपि विशेष्यविशेष्यस्य स्त्रीशुद्धादेरवस्य विवक्षितत्वात् । तदभावे
सामान्ये नपुमश्लिङ्गत्वाद्" इत्युक्तम् । एव चन्द्रादिपदानामजहल्लिङ्गत्व
दोष्यम् । उक्तञ्च मणिकुण्डिः—'अजहल्लिङ्गानां तु विशेषानुष्ठानान्न
तथा" इति । तत्प्रथममिदमन्याय 'अजहल्लिङ्गानन्दशब्दस्य क्लोवत्वा-
नुगतिः" इति बर्द्धमानोपाध्यायैः निरुपायव्युपाये अजहल्लिङ्गत्वेऽनुक्तम् ।
तथा च तत्र नपुंसकानुरोवाद्प्रत्ययान्तत्वेऽप्यानन्दो ब्रह्मेत्यत्र लक्षण-
वत्त्वेऽपि पुस्तकमेवेति तेषामभिप्राय इति सुवीनिरनुसन्धेयम् । इदमप्यनानु-
सन्धेयं ज्ञानानन्दशब्दो लोकैर्द्वयप्रकारे बन्धनादिसंयोगजन्ये च सुतरूपे
धर्म प्रसिद्धो । न च ब्रह्मात्मकं ज्ञानं न्वयापि विषयविशेषावग्राहिवस्तुस्वरूप-
तदुक्तमद्वैतसिद्धौ—'वृत्त्युपरक्तचैतन्यत्वं ज्ञानत्वे न केवलाया वृत्तः
केवलस्य चैतन्यस्य च ज्ञानत्वं नास्ति" इति । व्याख्यात च चन्द्रिकायाम्—
'वृत्तेर्जडत्वात् वृत्त्यभावकालेऽपि घट जानामीत्यापत्तेश्च द्वयोर्ज्ञानयो-
ज्ञानत्वानाव." इति । शब्दार्थश्च लोकानुरोधजन्यः । उक्तं च दहृराधिकरणे
ज्ञानन्याम्—'ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नमोवदिन्याचक्षते तैरन्या-
यश्चानेकार्थत्वमिति चानन्यलभ्यः शब्दार्थ इति च मीमांसकानां मुद्रामेद-
कृत । लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म । न च ब्रह्मण्येव
मुख्यो नमसि तु तेनैव गुणयोगेन वत्स्पृतीति वाच्यम् ; लोकाप्रीतावनात्वेन
शब्दार्थमन्वन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वाद्" इति । एव स्थिते
ज्ञानात्मकं ब्रह्मेति स्वीकारे तेषामपसिद्धान्तोऽपि, चैतन्यमात्रे च ज्ञानपदार्थ-
त्वभावः । तदेतदभिप्रेत्य मीमांसकैरुक्तम्—'यदि पुनर्यदेवेदनात्तरूपं प्रतीयते
तन्मैव ज्ञानमानन्दमिति च सञ्ज्ञेत्युच्यते सा न लौकिकी, नापि वैदिकी,
यदि पुनर्वृद्धादिवन्परिभाष्येत तदस्तु यथाकामम्" इति ।

यत्तु ज्ञायानोः शक्यता चिद्व्यक्तत्वादेव निरवच्छिन्ना शक्यतानात्व
एवानुगमार्थमवच्छेदकस्वीकारान् । घटं जानामीत्यादिवाक्यजन्यबोधे
तदीयान्त्वापादकाज्ञानविरोधित्वसम्बन्धेन घटादेर्ज्ञायानोपात्वर्थेऽन्वयः ।
तदीयत्वञ्च स्वावच्छिन्नविद्विपयिताविपयिनान्यतररूपतत्त्वान्वयः । स्वाव-
च्छिन्नविपयितामात्रनिवेशे ब्रह्म जानामीत्यादावनुपपत्तिं ब्रह्मण्यविवक्षितत्वे

शुद्धचिन्मात्रशक्तिज्ञानसत्त्वे तद्बोधस्य वारयितुमशक्यत्वात् । अर्वाच्छिन्नचिद्बो-
धनात्पर्यग्राहकस्य शुद्धचिद्बोधप्रतिबन्धकस्य वा घटादिपदसमभिव्याहारस्या-
नत्वाच्च । नहि तीरपरत्वतापर्यग्राहकधोपादिपदान्वयि गङ्गापद तीरमेव
बोधयति, अतिप्रसङ्गात् । अथ ज्ञाघातुज्ञानमेव शुद्धचिद्बोधे प्रतिबन्धकमिति,
नहि कथं शुद्धचिद्व्यक्तौ शक्तिं अज्ञातस्य ज्ञाघातोस्तच्छाब्दजनकत्वानु-
पपत्ते । कथं वा विज्ञानपदेऽपि शुद्धचित्तज्ञान । अहो महदाश्चर्यं शक्तज्ञान-
मेव शक्यज्ञानविरोधीति, यदाहु नहि वरघाताय कन्यामुद्धाहयति, इति ।
निष्ठुनु तावत् । एतेन चिद्विषयकशाब्दत्वमेव शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवे-
त्यपि परास्तम् । आकाशादिपदानां निरवच्छिन्नशक्यतामतेऽपि कर्मवाद्यशे
तद्बोधस्य सविकल्पकत्वेऽप्याकाशाशे तदनङ्गीकारात् । अस्तु वा "पदादपि
निर्विकल्पकम्" इति मणिकावयस्य निर्विकल्पकमावाशनिष्ठानवच्छिन्नविषय-
ताकम्, तेन आकाशाशे सुबर्धस्य सख्यादे कर्मत्वादौ सुबर्धे वाकाशस्य
प्रकारकत्वेऽपि न क्षतिरिति तैरेव व्याख्यातत्वात् । चित्त्वावच्छिन्नप्रकारताक-
शाब्दस्यानुचितत्वात् ।

किञ्च अज्ञानविरोधित्वाश ससर्गमर्यादया समभिव्याहारधी-
कार्यतावच्छेदककोटौ निविशताम्, चित्त्वं तु प्रकारतावच्छेदकत्वेन कथं
भासता पदोपस्थितानामर्थानामन्वयस्यैव समभिव्याहारधीकार्यत्वात् ।
उक्तं हि लोलावत्युपाये "उपस्थितपदार्थेष्वेव समभिव्याहारव्युत्पत्ते-
ससर्गभेदस्य प्रतीतिः । न तु तत पदार्थोपस्थितिरपि" इति । नहि शक्यता-
वच्छेदकत्वेन भासितुमर्हति चिद्व्यवत्तेरेक्येन शक्यतावच्छेदकचित्तवानङ्गी-
कारात् । न च ज्ञाघातोक्तचित्तलक्षणया लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन घटादिपदव-
यव्यान् तात्पर्यग्राहकत्वेन तदुपयोग इति चेत्, तर्हि जानाते कर्मणि लकारो
न स्यात् । धात्वर्थान्तभूतकर्मत्वेनाकर्मकत्वापातात् । न च शब्दस्वरूप-
सिद्धध्वनन्तरमेव लक्षणोति वाच्यम्, चिन्मात्रशक्तौ पूर्वमप्यकर्मकत्वापत्ते-
रन्तत्वात् । ततश्च विषयनिराकाङ्क्षतत्वात् धात्वर्थान्तभूतकर्मत्वाभ्यामवस्था-
द्वयेऽपि दापस्य दुर्वारत्वात् । अथ गयाकाशपदादशक्यमपि शब्दाश्रयत्व
प्रकारत्वेन भासने तद्वदभाषीति चेत्, अत्रोनतधर्मस्य विषयभेदभिन्नत्वेना-
ननुगतत्वात् । शब्दाश्रयत्व [स्य] अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादेश्वानुगतत्वात् ।
पट जानातीत्यादौ पटावच्छिन्नचिद्विषयिताकाज्ञानविरोधित्वावच्छिन्न-
प्रकारताकशाब्दबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । नियतोपस्थितिबशादेव
शब्दाश्रयत्वादेश्वशक्यस्यापि शाब्दबोधधीप्रकारत्वोपगमात् । अन्यथा च

तदनभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु नियतोपस्थितिरेव नास्तीति मखिकारोक्तेः विरोधित्वस्यापि निरूपकभेदेनानुगतत्वात् । अतोऽवच्छिन्नस्याखण्डत्वस्वीकारेणापि निस्तारः । एवमेतन्नान्वयप्रसङ्गश्च घटावच्छिन्नत्वयोः संसर्गान्तरप्रत्यापत्तिश्च । वस्तुतो घट जानातीत्यनो घटावच्छिन्नचिद्विषयिताज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नप्रकारत्वात् शाब्दबोध एव न भवति, तत्तद्दर्शनमात्रसम्मतपदार्थान्तर्भवितं विज्ञाप्य तत्प्रकारकबोधस्य स्वीकारे लौकिकानां तद्बोधानापत्तेः । तस्माद् घटविषयकज्ञानवानित्येव बोध । विषयत्व तु यत्किञ्चिदिति । एतेन नानार्थत्वस्वीकारेणापि न निर्वाहः । घटविषयकज्ञानवानित्य-घटावच्छिन्नचिद्विषयिताकेत्यादिविषय इति तु भवन्मतमेव । न तु घट जानातीत्येतज्जन्यस्य सर्वसाधारणस्य शाब्दस्य स आकारः । अन्यथा ज्ञानादौ विप्रतिपत्तिरेव न स्यादित्यलम् ।

एवं पदान्निर्वचिरूपकस्वीकारपक्षे उक्तसम्बन्धेन घटादेशिवदन्वयो चिन्त्यः, शुद्धचित्तज्ञानविरोधित्वस्य तत्सिद्धान्तविरुद्धत्वादन्यथाश्रयन्व-भागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवलमित्युक्तिविरोधात् । उक्तञ्च—

‘ननु कथं चैतन्यमज्ञानाश्रयः तस्य प्रकाशरूपत्वात्, तयोश्च तमः प्रकाशवर्द्धिरुद्धस्वभावत्वाद्’ इत्याशङ्क्य अद्वैतसिद्धौ “अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न चैतन्यमात्रं किन्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितं तत्र नाविद्याश्रयः, यच्चाविद्याश्रयः नच्च नाज्ञानविरोधि” इति । चन्द्रिकायामुक्तम् “चित्तो वृत्त्युपहिताया एव प्रकाशस्थानीयत्वाद्” इति । न च शुद्धस्याज्ञानविरोधित्वाभावे घटादि-ब्रह्मप्रकाशत्वापत्तिवारणाय—

तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यशीमित्त्वृण दहेत् ।

सूर्यकान्तमुपारुह्य तन्मायं चितिं योजयेद् ॥

इति न्यायेन स्वतस्त्वृणतूलभानिकसौरासोक्तस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन तद्वाहकत्ववत् स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेनाज्ञानाशक्तत्वस्वीकाराज्ञानानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथापि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य एवोक्ताज्ञानविरोधित्वसम्बन्धेन घटाद्यन्वयः स्यात्, न तु शुद्धचैतन्ये प्रकृते तादृशस्य पदजन्योपस्थितिविरहात् । विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिना च सम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारस्यान्वयबोधानर्हत्वात् । [लघुतर] बोधस्यैव निरूप्यमाणत्वात्कपालस्य घटकाले घटविशिष्टसमवायवत्त्वेऽपि घटानुत्पत्तिकाले घटप्रकारकसमवायससर्गेकवपालविशेष्यकबोधस्य प्रमात्वाभावाद्ब्रह्मतत्सम्बन्धापेक्षया विषयितासम्बन्धस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवाच्च ।

अन्यनमत्वस्य भेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन गुह्यतरत्वाभावाच्च । किञ्च निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य बाधबुद्धयप्रतिवध्यत्वेन घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतावयोग्यताज्ञानस्य बाधप्रतियोगिताकस्य घटत्वावच्छिन्नविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वा बाधस्य निर्णयदशाया घटं जानातीति शाब्दबोधापत्ते । तादृशबाधनिर्णयस्य घटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानविषयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञान प्रत्यविरोधित्वात्समानप्रकारकत्वेनैव बाधधिया विरोधित्वादनियतप्रतिबन्धकत्वाश्रयणेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मकयाभावेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवान् ।

ननु घटविषयकज्ञानाभावस्य घटो न ज्ञानविषय इति विरोधित्वान्तरस्य त्वयापि कल्प्यत्वात्साम्यम्, अज्ञान न घटीयमित्यस्यापीति साम्यमेव । अगुभवस्योभयसमावेयत्वादिति चेत्, सत्यम्, एव घटविषयक ज्ञानमित्याकारकयोग्यताज्ञानदशाया शाब्दबोधो विनैव हेतुत्वम् । अतो घटप्रकारकविद्विज्ञेय्यकबोध प्रति विद्विषयकत्वप्रकारकघटविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वदुर्घटमेव । बाधस्य त्वनुभावानुरोधेनान्यादृशत्वेऽपि विरोधित्व न त्वनुभवप्रामाणिकोऽस्ति । एव "सत्य ज्ञानम्" इत्यादौ लक्षणया शुद्धचिद्बोध इति सिद्धान्तस्यापि हानिर्दुर्वारा । विशिष्टरूपेणेत्यादि त्वयुक्त क्वाचित्काल्पप्रयोगस्यैव साक्षरिणकन्वौचित्यात् । ज्ञानानन्दादिपदाना पर्यायत्ववारणप्रकारोऽपि न साधीयान्, चन्द्रनादिमेवाजन्मवृत्तिविशेषस्य ससर्गतया प्रतीतावप्यानन्दादिपदजन्यबोधे तद्भूताने मानाभावेन केवलाना ज्ञानानन्दादिपदाना पर्यायत्वापत्तितादवस्थ्यात् । अत एव न्यायवाचित्कितात्पर्यटीकायां याचस्पतिमिश्रैरुक्तम् "अभेदे त्वानन्दविज्ञानयोगेस्तत्पदयो पर्यायतया सहप्रयोगानुपपत्तिं न च कृष्टप्रकाशस्त्विते यत्र प्रकर्षप्रकाशयोरभेदोऽप्रकाशस्यापि प्रकर्षसम्भवात् । अत्र कृष्टस्यापि खद्योतादे प्रकाशस्य भ्रमभवात्, तस्माच्चत्किञ्चिदेतद्" इति ।

यत् सत्यत्वाद्युपलक्षितशुद्धानामैक्यनिश्चयार्थं सत्यादिपदत्रयोपादानमन्यथा सत्यत्वोपलक्षितान्द्रेदो ज्ञानानन्दत्वाद्युपलक्षितवृत्तिरिति प्रमानिवृत्त्या ग्रहणस्वरूपमोक्षम्य स्वप्रकाशचिदानन्दादिभिन्ने ज्ञानवत्स्वरूपेणाभेदबुद्ध्या तत्प्राप्तेरपुष्ट्यर्थत्वबुद्ध्या तत्साधनश्रवणत्वावप्रवृत्ति । तस्य गिष्यात्वबुद्ध्या ग्रहणज्ञाने गिष्याविषयकत्वरूपभ्रमत्वज्ञानादविद्यानिवर्तकत्वानुपपत्तिश्च । तावत्पदसत्त्वे तु सत्यत्वाद्युपलक्षिताना परम्परावृत्तिपरस्परप्रतियोगिकभेदकत्व विना समानविभक्तिकर्तृदिकसत्यादिपदजन्यशाब्दबुद्धिविषयत्वमनुपपन्नमिति धियोक्तपरम्परावृत्तिभेदप्रतियोगित्वनिश्चयाशोक्तभेदभ्रम । उक्तञ्च कल्पतरौ—“इतरव्यावृत्तिस्त्वयाज्ञानं तु शब्दादिति ।

इतरव्यावृत्तिः सत्यत्वाद्युपलक्षितान्यस्माद् व्यावृत्तिः सत्यत्वाद्युपलक्षितानामेक्यमिति यावदिति, तन्न्यन्यम् ; वैदिकपदेन हि तुल्यञ्च साम्प्रदायिकमिति न्यायेन नैरयं कथानुपपत्तिरिति परेषां विवक्षितं तत्र नैयायिकोक्तव्याख्यानेनैवान्यथासिद्धं विनिगमकञ्चोक्तमेव । किञ्च सत्यादिपदत्रयमध्येऽन्यतमपदमात्रसमभिव्याहृतब्रह्मशब्दस्यैव सामर्थ्यात्पदत्रयव्याहृतपदत्रयवैयर्थ्ये आपादिते सत्यत्वोपलक्षितान्द्रो ज्ञानत्वाद्युपलक्षितवृत्तिरिति भ्रमवृत्तिर्न स्यात्, इत्युक्तिरनुक्तिमभ्रमग्रस्ता । तदन्वयोपलक्षितव्यवृत्तेस्तदानीमनभ्युपगमान् । न च यत्र यत्र शाखाया प्रत्येकं पदत्रयमुक्तं तत्रोक्तपदत्रयोपलक्षितव्यक्तयः प्रसिद्धा इति वाच्यम् ; उक्तपदत्रयमध्येऽन्यतमपदमात्रसमभिव्याहृतब्रह्मशब्दस्यैवऽन्यथानुपपत्तिप्रयोगिनो वैदिकसमानविभक्तिकपदत्रयशाब्दधीविषयत्वस्यैवाभावात् । तन्मूलकस्य परम्परावृत्तिभेदप्रतियोगित्वनिश्चयस्य भवदुक्तम्यानुदयने भ्रमनिवृत्तित्वादेवस्थ्यात् । एव ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्य स्वप्रकाशविदानन्दादिभिन्नेनान्तवत्स्वरूपेणाभेदबुद्धयेत्यप्युक्तम् ; स्वप्रकाशाद्यभेदज्ञानस्य प्रवृत्तावनुपयोगात्, लौकिकदशाया भवन्मनेऽपि स्ववृत्तित्वेनैवानन्दस्वेष्यमाणनया पुरुषार्थतावच्छेदकरूपेणानन्दप्रमाया आनन्दाभेदबोधनेऽप्यपिद्वितादवस्थ्याच्च । इदानीं पुरुषार्थत्वेनानुभूयमानस्य वृत्तिविशेषोपहितानन्दस्योक्तश्रुत्याप्यवबोधनात् ।

यत्तु साक्षात्त्रियमाणत्वेनैव सुखस्य पुमर्थतासम्बन्धस्य त्वनित्यत्वसाधनपारतन्त्यादिरिवावर्जनीयसन्निधिकत्वमेवेति, तदसत्, साक्षात्त्रियमाणत्वस्यैवावर्जनीयसन्निधिकत्वेनानित्यत्वस्थानीयत्वात् सुखस्य साक्षात्कारविषयत्वनिवृत्त्यात् । सुखं मे स्यादित्यादिना सुखेच्छामात्रे विषयीक्रियमाणसम्बन्धस्य न पुरुषार्थतावच्छेदकत्वमपि तु सर्वदाप्यनुल्लिख्यमानस्य साक्षात्त्रियमाणत्वस्यैवेत्युक्तेः साहसमात्रत्वात् । अत एव "सुखमेव तथा न तदवगमं तस्यावश्यकत्वेनान्यथा सिद्धेर्गौरवाच्च" इति मरिचकृतः । इत्यास्ता विस्तरः ।

प्रकृतमनुसराम । आत्मस्वरूपस्याविनाशित्वं पूर्वमुक्तम्, अतस्तदभिन्नस्य ज्ञानस्याविनाशित्वमित्यभिप्रायेणोक्तमविनाशित्वादिति व्याख्यानमप्युक्तम्, विपरिलोपस्य विनाशार्थक[त्वेन] तरेव व्याख्यातत्वात् । हेतोः साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गान्, आत्मभिन्नत्वस्यैव हेतु[तो.]कर्तव्यत्वात्, मया तु पूर्वमन्यर्थैव तदर्थस्योक्तत्वात् । यदपि, न तु तद्वितीयनमित्यस्यापातनिकाया नित्यचेज्ज्ञानस्वप्रकाशमित्यादि, तदप्युक्तम् ; ज्ञानं हि शुद्धचिद्रूपवृत्त्युपरक्तचिद्रूपं वा विवक्षितम् ? नाद्य, तन्नित्यत्वेन वाद्युपादेरापाद-

यितुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः, तन्नित्यत्वस्य सैरभ्युपगमात् । अत एव द्रष्टुं श्यादिकमात्मभिन्न नास्त्येवेति द्वितीयशब्दार्थे इत्यपि, परास्तम् । ततोऽन्यदिन्यतोऽपि तत्सिद्धे । न चेद प्रमाणान्तरेणाद्यापि सिद्धमस्ति, येन शब्दाधिक्यादिना तात्पर्यविषयत्वेन कल्प्येतेति, न किञ्चदेतत् । तस्मात्सहकार्यन्तराभावेन सुषुप्तौ ज्ञानादिशून्यत्वमात्मनो न तु दृश्यलयादिति श्रुत्यर्थं पर्यवसन्न । तदेव निगमयति—सलिल इति । सलिलत्रस्वच्छोभूत इति परवदेव व्याख्येय विकारशून्यत्वात् । न च क्लीबत्वापत्तिः चन्द्रिकाकारैरेव त्रैधा समाहितत्वात् । तत्रार्थं छान्दसत्वम् ।
 द्वितीयं तु सलिलमस्यास्तीत्यर्थं आदित्वादक्षप्रत्ययः, सादृश्यञ्च सम्बन्ध इति । तृतीयं तु सलिलमिवाचरतीत्यर्थे विवप्, तदुक्त महाभाष्ये “अपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे विवप् वक्तव्य इति, ततः पचादित्वादक्षप्रत्ययः” इति । एक आगन्तुकगुणशून्यं द्रष्टा उक्तरीत्या दर्शनशक्तिविशिष्ट । अत एवाहृतं हृतसम्बन्धहीनो भवति स्वरूपेणास्ति एष ब्रह्मलोकः भ्रमत्यवस्थातुल्य सुषुप्तिरूप । तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि “ता एता प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदुः” इत्यादि । सन्नाडित्वाजपेययाजिनो राज्ञः सन्बुद्धिः । साम्प्रत श्रुतिरूपसहरति—इति होवाचेति । याज्ञवल्क्य इति शेषः । एषा उक्तरूपेवास्य जीवस्य परमा उत्कृष्टा सम्पत् सम्पत्तिशब्देन यदन्यश्रुतिषु व्यवह्रियते तदप्येतदेव सति सम्पद्य न विदुः सतिसम्पद्यामहे इति पूर्वोक्तछान्दोग्यादिदर्शनात् । एष एवास्य जीवस्य परमदृष्टान्तादुत्कृष्टो लोक दुःखाभावस्यैव परमपुरुषार्थत्वादुक्तरीत्या सुखादेरपि दुःखकुक्षावेव निक्षेपात् । अतएवास्य निरुपधीच्छाविषयत्वरूपसाधर्म्येण सुखत्वव्यवहारोऽपीत्यत आह—एषोऽस्य परम आनन्द इति । विस्तर पुरस्तात् । एतस्य यद्योवतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि स्थानानि मात्रा लेश जीवन्ति मनुष्यान्दादिभ्यो यद्योत्तर शतगुणेभ्यो मोक्षस्याविनाशाभावेऽपि न परमपुरुषार्थत्वात्तदपेक्षया सुखान्तराणामपकृष्टत्वमित्यर्थः । एतच्च सुषुप्तिमुक्त्योरशेषविशेषगुणोच्छेदसाम्याद्दृशितमिति सर्वं शिवम् । इति यद् तत्र पश्यतीत्यादि श्रुत्यर्थः ॥

सुखानां सातिशयत्वं हेय वार्थमुपदिशति—“स यो मनुष्याणां राद्धं समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वमनुष्यैर्कर्मभिर्गैः सपन्नतम स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शत मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये जितलोकानां शत पितृणामानन्दाः

स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शत प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ एष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सन्नाडिति हैनमनुशाशासैतदमृतं सोऽहं भगवते सहस्र ददाम्येतदूर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥

अथमर्थः—स य. कश्चिन्मान्वात्रा सदशः मनुष्याणां मध्ये राद्वो रूपयीवनाङ्ग सांकल्पदृढगात्रत्वबलसम्पन्नोऽष्टादशविचारहस्यज्ञः समृद्धसप्तद्वीपैश्च सम्पन्नोऽन्येषा राज्ञामधिपतिरव्याहृताज्ञ. मानुष्यकैः मनुष्यसम्बन्धिभिः कामैः पितृमातृसौदरजायापुत्रबन्ध्वादिभिः समुह्य समुह्य भागैः एतादृशमनुष्यस्य य आनन्द तदुपरि मनुष्याणामानन्दो नास्तीत्यर्थः । अयानन्तरमानन्दस्योत्कर्षं । एवमग्रेऽपि पूर्वानन्दाच्छतगुण. पितृणामग्निप्यात्तादीनां जितलोकाना कर्मणा प्राप्तलोकानाम् । कर्मदेवशब्दार्थमाह—ये कर्मणेति ज्योतिष्टोमादिप्राप्तभोगा इत्यर्थः । आजानदेवा स्वभावतो देवाः “आजानसिद्धं भगवन्त सनत्कुमारम्” इति भामत्यां प्रयोगात् । श्रोत्रिय. अधीतवेदः, अवृजिनो निष्पापः, अकामहत. एतदेवाश्च्यते कामरहिततस्याप्याजानदेवानन्दतुल्य एवानन्दोऽत्र भवतीत्यर्थः । एव पुरस्तात् देवलोकः इन्द्रादिलोकः प्रजापतिर्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । ब्रह्मलोको मुक्तिः सुपुतिर्वा । तत्र च सुखाभावेऽपि दुःखाभावव्याख्यातरीत्या सुखशब्दार्थः । एवं मुक्तावपीत्याह—एतदमृतमिति । स्वरूपे ज्ञातेऽपि सोपायां मुक्तिं ब्रूहीत्यभिप्रायवान् जनक आह—सोऽहं भगवत इत्यादि । तत्रोत्तरब्राह्मणे याज्ञवल्क्यो वक्ष्यति । मुपुप्तेः प्रकृतायामाद्विशेष वक्तुं तदुत्तरं दुरुत्पत्तिमाह—“स एष एतस्मिन्सप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्टुं य पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवम् । स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गोऽह्यय पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्र ददाम्येतदूर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि” इति । रत्वा वन्द्यादिदर्शनजा रतिमनुभूय चरित्वा भ्रमदृष्टशरीरावच्छेददेशेषु विहृत्य पुण्यञ्च पापञ्च सुखदुःखतत्साधनानि दृष्ट्वा चकाराहुपेक्षणीयस्यापि दर्शनसंग्रहः इति स्वप्नावस्थादिकीर्तनमेतस्मिन्नुक्ते साम्यरूपसौदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुपुण्यवस्था, तत्र स्थित्वा च पुनः प्रतिन्याय प्रतियोन्या बुद्धान्तायैव जाग्रदवस्थां प्रतिपद्यत इति यावत् । पदार्थः पूर्ववत् । स्वप्ने च शालग्राम-

चाण्डालादिदर्शनेन पुण्यपापानुत्पत्तिरित्याह—स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वा-
गतस्तेन भवतीति । तेन तज्जन्धेन शुभाशुभेन कर्मणा अनन्वागतोऽसम्बद्धो
भवति पूर्ववद व्याख्या । यद्वात्र बुद्धावस्थाया यत्किञ्चित्पश्यति तेन सुपुंस्य
वस्थायामसम्बद्धो भवति तज्जानाभावेन तन्निवन्धनमुखदुःखानुत्पादा
दित्यर्थः । अत एवाह—असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । अथ सुपुंस्य पुरुषो जीव
असङ्गज्ञानरूपतत्सम्बन्धाभाववान्, अतः सुखादिहीन इत्यर्थः । तेन न
साध्याविशेषशङ्का । पूर्वोक्ताभिप्रायवानेव जनक आह—सोऽहमित्यादि ।
श्रुतिराह—‘अत्र याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार मेघावी राजा सर्वेभ्यो मा तेभ्य
उदरोत्सीद’ इति । “स यत्राणिमान न्येनि जरया चोपतपता वाणिमान
निगच्छति तद्यथा म्र वोदुम्बरं वा पिप्पल वा बन्धनात्प्रमुच्येत एवमेवाय
पुरुष आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाहृद्ध उत्सर्जयति तद्यथा राजानमायान्तमुग्रा
प्रत्येनस सूतग्रामण्योऽग्नें पानैरावसथै प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छती-
त्येव हैवविद सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातोदमागच्छतीति ॥
तद्यथा राजान प्रथियासन्तमुग्रा प्रत्येनस सूतग्रामण्य उपसभावयन्त्येव
हैवविद सर्वे प्राणा उपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति” ।

अयमर्थः—अत्र प्रश्ने ह किल याज्ञवल्क्यो मुनिविभयाञ्चकार भीतवान् ।
कारणमाह—मेघावी राजा सर्वेभ्यो मा तेभ्य उदरोत्सीदिति सर्वमच्छिष्या
पेक्षया राजा बुद्धिमान् यतः कामप्रश्नवरध्याजेन सर्वं मदीयं ज्ञानमुपस-
हृतवानिति भयम्, न तु वस्तुमशक्त्या ज्ञानाभावेन वेति व्याख्यातारः ।
वस्तुतस्तु एतावत्पर्यन्तं बुद्ध्या अत ऊर्ध्वमित्यादिप्रश्न साधीयानेव कृतः ।
अन्यथा एतस्मादमृतमित्यादिश्रवणेन कृतार्थं मत्वा मोक्षोपायादिप्रश्नानु-
पपत्तेः । किन्तु यदि विवक्षितार्थे प्रतिपादितेऽपि भ्रान्त्या तदुत्तरमपि
प्रयच्छति तदा शाकल्यवदस्याप्यनिष्टमापत्तिरित्यतीति भावनं भयहेतुरिति
योध्यम् । इति स्वगतमेव विभाव्य जीवब्रह्मणोर्भेदमेव द्रवयितुं मरणप्रक्रिया
सावदाह याज्ञवल्क्य—स यत्रेत्यादिना । स स्थूलदेहो यत्र यस्यामवस्थाया-
मणिमानमपकर्षं न्येति नितरा गच्छति । हेतुमाह—जरया चोपतपताणिमान
गच्छतीति वेति । जरा प्रसिद्धा उपतापो ज्वरादि वा शब्द आकस्मिक
सग्रहायं । अणिमान निगच्छतीति पूर्वोक्तव्याख्यानं त्वदर्शनार्थं पूर्वं दृष्ट-
निमित्तकमिदानीं त्वदृष्टनिमित्तकमणुत्वमुक्तमिति व्याख्यातारः । औदुम्बर
पिप्पलानामुपादानं दाष्टान्तिके शरीराणामुत्तममध्यमाधमत्वदर्शनार्थं
एवायं शरीरं धारमा जीव एभ्योऽङ्गेभ्यः शरीरथोत्रादिभ्यः सम्प्रमुच्या

दृष्टघटितावच्छेद्यावच्छेदकभावलक्षणसम्बन्धरहितो भूत्वा ज्ञानाद्युत्पत्तौ शरीरमेवान्त्यावयवित्वगर्भेण न हेतुत्वं किन्तु शरीरतदवयवनाड्यादिसाधारणेन चेष्टावत्त्वेनैवेति स्वीकारात् । अङ्गेभ्य इत्युक्तं पुनरिति, जन्ममरण-प्रवाहस्यानादित्वदर्शनाय प्रतिन्याय यथा गमनाद्द्वं परीत्य प्रतियोनि तत्तज्ज्ञान-कर्मवासनाद्भुवि यथा तमाद्रवत्यागच्छति । प्राणायंवे शरीरान्तरे प्राणादि-ग्रहणार्थमेव अन्यथा भोगासम्भवादिति प्रयोजनं दर्शितम् । पूर्वशरीरत्यागा-वस्थामाह—तद्यथेति । अन् शकटं सुसमाहितं शोभनैः गुरुभारैः परिच्छेदे, सम्पूर्णमुत्संजन् शब्दानकुर्वन् यायात् चित्सारथिना नूनं प्रामादं ग्रामान्तरं गच्छन्नेवमेवायं शरीरं आत्मा स्पष्टम् । प्राज्ञेनात्मना ईश्वरेणान्वास्तुः प्रेरितः हा तातेत्यादिशब्दान् कुर्वन् याति शरीरान्तरं गच्छति । शरीरान्तर-ग्रहणे पूर्वकर्मणा हेतुत्वं प्रतिपादयति—तद्यथेत्यादिना । उष्णं शूद्रानु-क्षत्रियाज्जाताः ।

“वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्मार्हिष्योग्रौ सुतौ स्मृताः ।” इति स्मृतेः । एनं पापं तत्प्रतिनियुक्ताः चौरादिनियन्तारः प्रत्येनस “ब्राह्मण्या क्षत्रिया-त्सूतः” इति स्मृतिः । ग्रामण्यो ग्रामाध्यक्षाः अत्रैश्चतुर्विधैर्नाजातीयैः पानैः कर्पूरादिवासितनीरैरावसथैः राजयोग्यगृहैः प्रतिकल्पन्ते तदागमन-बुद्ध्या उक्तसामग्री सपाद्यं सज्जीभवन्ति । सम्भ्रमविशेषमाह—अयमायात्य-यमागच्छन्तीति । एतादृशजानुरपि फलमाह—एव हेत्यादिना । ब्रह्मशब्द आत्म-मात्रपरः सर्वत्र प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ।

प्राणादीनामपि तदेवोत्क्रमणमित्याह—तद्यथेति । व्याख्यातम् । अभिसमायन्ति सर्वतस्तदभिप्रायज्ञा स्वयमेव सम्यक् स्व रव स्थानं परित्यज्या-गच्छन्ति । एवमेवममन्तकाले सर्वप्राणा मुख्या गौणारश्चक्षुरादयश्चाभि-समायन्ति, ज्ञानाजनकत्वेन तदभिमुखीभवन्ति परस्परप्रकारेणैवात्मचक्षुरा-दीनां ज्ञानजनकत्वाद्भुभयेषां कार्यैर्बहुमुख्यमेव परस्पराभिमुख्यम् । दृष्टान्तस्तु तदधीनत्वमात्रज्ञे इति बोध्यम् । अन्तकालनाह—यत्रैतद्भ्रूयोच्छ्वासी भवत्य-पानवृत्तिविलयेन प्राणवृत्तिप्राबल्यादित्यर्थः । उक्तार्थप्रसङ्गाय पृष्टान्तर-प्रतिपादनाय च ब्राह्मणान्तरं “स यत्राय शरीरं आत्मा बल्यं न्येत्यसम्मोह-मिव न्येत्यर्थं नमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादक्षानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः पराद् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येको भवति ॥ एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकी भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति न रसयतीत्याहुरेकी भवति न वदतीत्याहुरेकी भवति न शृणोतीत्याहु-

रेकीभवति न मनुते इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुरेतस्य हैतस्य हृदयस्याग्र प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव प्रात्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्द्धनो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वंप्रज्ञा च ॥ तद्यथा तृणजलायुक्तृणस्यान्त गत्वा अन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसहरत्येवमेवाय पुरुष इद शरीर निहत्याविद्या गमयित्वात्मानमुपसहरति । तद्यथा पेशाकारो पेशतो मात्रामुपादायान्यन्नवतर कल्याणांतर रूप तनुत एवमेवाय पुरुष इद शरीर निहत्याविद्या गमयित्वा अन्यन्नवतर कल्याणान्तर रूप तनुते-पित्र्य वा गान्धर्व वा द्राह्म वा प्राजापत्य वा दैव वा मानुष वान्येभ्यो वा भूतेभ्य ।' इत्यादि ॥

अस्याथ —अवल्य बलराहित्य नीत्य नितरा गत्वा निपूर्वादिनोत्स्यं समोह मूर्च्छामिव न्येति नितरामेति मूर्च्छायास्तच्छरीरावच्छिन्नतदात्मसमवेतज्ञानप्रागभावसमानकालीनरूपत्वाग्मर [णा]वस्थाया अतथात्वेऽपि ज्ञानाभावसाम्येन इवशब्द । अत एव नित्यज्ञानरूपे तस्मिन् विशेषज्ञानाभावादिवशब्द इत्यपि परास्तम् । अथ तदेन जीवमेते प्राणा अभिसमायन्ति । व्याख्यातम् । अत एवाह—स एता इत्यादि । एता उक्ता स्तेजोमात्रा प्रकाशहेतुभूतानीन्द्रियाणि करणव्युत्पत्ते समभ्याददानसमन्तात् अभिस्वाधोतत्वेन आददान ज्ञानजनकमन सयोगविरहेण तान्यपि स्वस्वजन्यज्ञानानुपहितानि कुर्वन्तीति यावत् । हृदयमेव शरीरावयवान्तराणि परित्यज्य हृत्पुण्डरीकमेवान्ववक्रामति अवच्छेदकत्वेन स्वीकरोति । प्राणचैतन्यादेर्जीवनलिङ्गस्य तत्रैवोपलम्भात् । तदेव प्रपञ्चयति—स यत्रेति । यदा एष प्रसिद्धश्चाक्षुष चक्षुरधिष्ठात्री देवता पराङ् आत्मन पराङ् मुखत्वेन पर्यवर्तते ज्ञानरूपे कार्ये आत्मन सहकारिता अहातीति यावत् । चक्षुर्द्वारिकमेव चोक्तपराङ्मुखत्व बोध्यम् । अथ तदा जीवात्मा रूपाणि न पश्यति सहकारिवैकल्यात् । तच्चाट्टविशेषविरहादित्यर्थ । तद् व्याचष्टे—एकीभवति न पश्यतीत्याह । वस्तुतत्त्वज्ञा इति शेष । यदा एकीभवति तस्यामवस्थाया समीपस्था न पश्यन्तीत्याहुरिति तद्व्याख्यातार । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । श्वेणवदनादिपदानि च पूर्वं पूर्वं व्याख्यातानीति । एव भरणस्य पूर्वाभवस्थामुक्त्वा मुख्य तद्व्यपराह—तस्य हैति । एतस्य पूर्वोक्तस्य हृदयस्य अग्रमूर्ध्वं नाडीमुख प्रद्योतते मुख्यत्वेन

प्रकाशते तेन प्रकाशभूतेन एष आत्मा निष्कामति तदा तन्व्यावच्छिन्नो भवतीति यावद् । तत्स्थानज्ञानियतमित्याह—चक्षुष्टो वेत्यादि । आदित्य-लोकप्राप्तिजनककर्मसत्त्वेऽपि मूर्द्धनो वा मस्तकनाडीतो वा, तच्च द्रव्यलोक-प्राप्तिनिमित्तसत्त्वे स्मृत्यन्तरोक्तविलक्षणकर्मसत्त्वे वेत्याह—अन्येभ्यो वा शरीरेभ्य इति । तथा च मोक्षधर्मै—याज्ञवल्क्य उवाच ।

तथैवोत्क्रममाण तु श्रृणुष्व्वावहितो नृप ।
 पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णव स्थानमुच्यते ॥
 जङ्घाभ्यां तु वसून् देवानाप्युयादिति न श्रुतम् ।
 जानुभ्याश्च महानागान्साध्यान् देवानवाप्युयात् ।
 पायुनोत्क्रममाणश्च मैत्रस्थानमवाप्युयात् ।
 पृथिवी जघनेनाथ ऊहभ्याश्च प्रजापतिम् ।
 पार्श्वभ्यां महतो देवान्नाभ्यामिन्द्रत्वमेव च ।
 बाहुभ्यामिन्द्रमेवाहुर्हरसा ह्रदमेव च ।
 श्रोत्रावाप्यु मुनिश्रेष्ठ नरमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्वेत्रेण चाप्युयात् ।
 प्राणो न गन्धवदन नेत्राभ्यामग्नि ॥ १ ॥

उत्तरूपात्मनिष्क्रमणानन्तर प्राणोऽल्लुक्कामति नश्यति तदनन्तरं च सर्वे प्राणारचक्षुरादयो नश्यन्तीत्यर्थः । उत्क्रमणावसरे च भाविकर्मकयादि-वासना स्वप्न इव सर्वज्ञानो गन्तव्यलोकाभिलाषवान्सम्पद्यते स[वि]ज्ञानमेव स्वाभिलाषविषयीकृतमेव लोकान्तरमन्ववक्रामति गच्छति ।

य य वापि स्मरन्भाय त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमावित ॥ इति स्मृतेः ।

पूर्वदेहोपाजिनज्ञानादिनाशेऽपि केषाञ्चिद् गुणानां न नाश इत्याह—तमिति । विद्याज्ञानजन्यः संस्कारः कर्म पुण्य पापञ्च समन्वार-भेते सम्यगनुबध्नीत । कर्मत्वेन द्वयोरेकविलक्षणप्राप्त बहुवचनापत्तिः । पूर्वप्र-ज्ञास्तनपानादिप्रवृत्तिहेतुभूतेषुसाधनत्वस्मरणहेतुः संस्कारः । विशिष्ये-तदुपादानं जरायुजमात्रसाधारण्यदर्शनार्थम् । देहान्तरप्राप्तिसामग्रीमादायैव पूर्वदेह त्यजतीत्याह—तचयेति । तृणजलायुक्तः तृणजोऽतिमुकुमारोऽनेकपान् हरितोऽल्लो जीवः तृणस्याश्रितस्यान्तमग्नं पुच्छ्यादेस्तद्धित्वा मुक्षपादंस्त्वान्-न्तरमवष्टभ्य पूर्वतृणादात्मानमुपसहरति विभजति एवाय पुरुषः । स्पष्टम् । इदं प्रत्यक्षशरीरं निहत्य निश्चेष्टं कृत्वा अविद्या गमयित्वा सञ्चारहितं

कृत्वाऽऽत्मानमुपसहरति । अष्टविशेषघटितमवच्छेदकावच्छेद्याभावलक्षण
सम्बन्ध देहे परिहरतीत्यर्थः । देहान्तरारम्भक्रममाह—तद्यथेति । पेशस्कारी
सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रावयवान् अपादायावयव्यन्तरादाच्छिदा-
न्यपूर्वावयविनो रूचकादेभिन्न नवतर नूतन कल्याणतरमतिरमणीय रूप
कण्टकादिकं तनुते एवमेवायं पुरुषः । स्पष्टम् । इदं शरीरं विहृत्याविद्या गम-
यित्वेति पूर्ववत् । अन्यत्रवतर कर्मान्तरभोगसाधन कल्याणतर रूप शरीर
तनुतेऽष्टद्वारा परिगृह्णाति । तथा च पूर्वदेहपरित्यागे देहान्तरपरिग्रहे
चाक्तसादृश्यं न तु पूर्वावयव्यवयवैस्तरावयव्यारम्भ इत्यत्रापि बीजाभावात् ।
उत्तरदेहस्यान्यत्यमाह—पितृन्विति । पितृसम्बन्धि गान्धर्वं वा मानुषं मनु-
प्याणां कल्याणतरमिति विशेषणानुरोधादेतदुक्तम् । पापकर्मसत्त्वे त्वाह—
अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति पद्मचर्ये चतुर्थी । स्मृत्यन्तरोक्ततत्त्वमनुसारेणो-
त्थाशयाव्यवहितान्तरमेव पठन्ति “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो
वाङ्मय प्राणमयश्चक्षुर्मय श्रोत्रमयश्चाकाशमयो वायुमय पृथिवीमय-
स्तेजोमय आपोमया ऋषमयोऽक्रोधमया हर्षमयोऽहर्षमया धर्ममयोऽधर्म-
मय सर्वमयस्तद्यदमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्य पुण्यन कमणा भवति
पाप पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति
तथाक्रतुर्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत
इति ॥ तदेव श्लोका भवति—

तदेव राक्तं राह कर्मणोति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य ।

प्राप्यान्तं कमणस्तस्य यत्किञ्चित्करोत्ययम् ॥

तस्मात्लोकान्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मण इति तु कामयमानोऽथाका-
मयमानो निष्काम आत्मकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्न्रह्माप्येति । तदेव श्लोका भवति—

यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्यादोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ इति ।

तद्यथाहिनिलवयिनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं
शैतेऽश्यायमशरीरो मृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्र
ददामीति ह्येवात्र जनको वैदहः । तदप्येते पुण्यश्लोका —

अणुं पञ्चा विततं पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्रम्यं स्वर्गं नायमितो विमुक्ताः ॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहृ पिङ्गन हरित लोहित च ।
एष पन्या ब्राह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजस पुण्यकृच्च ॥

अन्व तम प्रविशन्ति ये समूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य ऽ सम्भूत्वा रता ॥
अमुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसावृता ।
तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वासोऽबुधा जना ॥
तदेव सन्तस्तदु द्रुवामो न चेदवेदीमहती विनष्टि ।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तमयेतर दु क्षमवोपयन्ति ॥
आत्मानश्चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुष ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥
यस्यानुवित्त प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन्नुन्देहे गहने प्रविष्ट ।
स विश्वकृत्स हि सबस्य कर्ता यस्य लोक स ऽ लोक एव ॥
यदेतमनुपश्यत्यात्मान देवमञ्जसा ।
ईशान भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित ।
तमेवमयमात्मान विद्वान् ब्रह्मामृनोऽमृतम् ॥
यस्मादर्वाक् सम्प्रत्सराऽहोभि परिवर्तन्ते ।
तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुहोपासनेऽमृतम् ॥
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम् ।
मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमध्यम् ॥
मनसैवानुद्रष्टव्य नेह नानास्ति किञ्चन ।
मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥
एकैवानुद्रष्टव्यमेतदब्रमेय ध्रुवम् ।
विरज पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुव ॥
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण ।
नानुध्यायेद्ब्रह्मञ्छन्दान् वाचोविग्लापन हि तन् ॥

स वा एष महानज आत्मा योऽय विज्ञानमय प्राणेषु न एषोऽ
न्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेन सर्वस्य वशी सर्वस्येशान सर्वस्याधिपति
स न साधुना कर्मणा भूतानो एवासाधुना कनीयानेप सर्वेश्वर एष भूताधि-
पतिरेष भूतपाल एष सेनुविघरण एषा लोकानामस्तभेदाथ ॥ तमेव

वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेन तपसा नाशकेनतमेव विदित्वा भुनिर्भवति । एतमेव प्रब्राजिनो लोकमीप्सन्त प्रव्रजन्ति ॥ एतद् स्म वैतत्पूर्वं ब्राह्मणा अनूचानो विद्वांस प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽप्यमात्माय लोक इति ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येष पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते एषो भवत ॥ स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न गृह्यते अशीर्यो न शीयतेऽसञ्ज्ञा न सञ्ज्यते उपितो न व्यथते न रिप्यत्येतमु ह्यैवैते न तरत इत्यत पापमकरवमित्यन कल्याणमकरवमित्युभे नु हैवैव एते तरत्य मृत साध्यसाधुनी नैन कृताकृते तपतो नास्य केचन वर्मणा लोको मीयते ॥ तदेतद्वचाम्युक्तम्—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वद्धते नो कनीयान् ।

तस्यैव स्यात्पदवित्त विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ॥ इति ।

तस्मादवविच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षु समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मान पश्येत्सबमेन पश्यति सर्वोऽस्थात्मा भवति नैन पाप्मा तरति सर्वं पाप्मान तरति नैन पाप्मा तपति सर्वं पाप्मान तपति विपापो विजरो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति एष ब्रह्मलोक सम्राडेव प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्य । सोऽह भगवते विदेहान्दास्यामि मा चापि सह दास्यायेति ॥ स वा एष महा नज आत्माऽत्रादो वसुदानो स यो हैवमेत महान्तमञ्जसात्माभत्राद वसुदान विन्दते वसु य एव वेद ॥ स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माम्य वै ब्रह्माम्य हि ऽह्य भवति य एव वेद ॥ इति ।

अथमत्रार्थं—पूर्वजन्ममरणाप्रकारमाह—मुक्त्वा तद्विच्छेदोपाया-काङ्क्षाया सर्वागर्थहेतो शरीरादे काममूलकत्वात्तद्विच्छेदेनैव शरीरोच्छेदद्वारा मरणाद्युच्छेद स्यादिति स्पष्टयितुमाह—विज्ञानमय इत्यादि । प्राचुर्ये मयट् । विज्ञानसामान्यसामग्रीमाह—मनोमय इति । शरीरसामान्योपयोगाभिप्रायेणाह—वाङ्मय इत्यादि, श्रोत्रमय पर्यन्तम् । इन्द्रिया-न्तराणामप्युपलक्षणम् । निमित्तमुक्त्वावच्छेदकस्य समवायित्वमन्येषा निमित्तत्वमिति विशेष । आत्मनो गुणान्तराण्याह—शोधमय इति । अत्रोषपद द्वेषविरोधिरागात्मकेच्छापरम् । हर्षाहर्षो सुखदुखे तज्जनक गुणद्वयमाह—धनमयोऽधर्ममय इति । अथम पापम्, एतद्भोगार्थमेव सवमित्याह—सर्वमय इति । नहि योजप्रयोजनाभ्या विना वस्यच्चिदु-

त्वत्तिरिति न्यायात् । विस्तरं पुरस्तात् । सर्वपदार्थमाह—तदित्यादि । तदेव स्पष्टयति—इदमयोऽदोमय इति । इदमद शब्दो प्रत्यक्षपरोक्षभि-
प्रायो । इतिशब्द आत्मगुणोत्कीर्तनसमाप्त्यर्थः । यथाकारी यादृश-
प्रयत्नवाद् । यथाचारी यादृशानुष्ठानशीलश्च तथाभवति तत्सम्बद्धो
भवति । लोकप्रसिद्धिमप्याह—साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो
भवतीति । स्वाजातो यत्कर्म साधुत्वेन प्रसिद्धं तत्कारी साधुरिति विपरीत-
कर्मा चासाधुरिति प्रसिद्धं । एवमिहापीत्याह—पुण्यापुण्येनेत्यादि
स्पष्टम् । यत्तन्त्रिययो कार्यकारणभावमुक्त्वा यत्तद्हेतुरिच्छेत्याह—अथो
सन्वाहुरिति । काममय इच्छाप्रचुर “ऋतु सकल्प ” इति तात्पर्यटीकायाम् ।
व्याख्यात चोद्भयनाचार्यै—‘फलगोरसास्वरसावाहिना इच्छा काम
तेनोपाधिना साधनगोचरा, अनेनेद कुर्यामित्याकारा च । सकल्प इति पौन-
रुच्यं न तु प्रयत्नं, नत्कर्मं कुरु इतिवात्त्वर्थस्य करोत्यर्थत्वात् । तदुक्तम्—

यादृशोऽस्या भवेत्कामस्तादृशो जायते ऋतु ।

ऋतुनिश्चय एवात्र तत्र कर्म प्रवर्तते ॥” इति ।

तथा प्रथमपनेच्छा तदुत्तरमुपायेच्छा ततो यागं कृत्वा साधयामीत्यादे
कृत्तिसाध्यप्रकारकेच्छारूपाचिकीर्षा ततो यागादिकृत्तिरित्यादिरीत्या
फलसिद्धिरित्याह—यत्कर्मं कुरुते तदभिसम्पद्यत इति । मोक्षधर्मोऽपि मनु-
वृत्त्यतिमदादे—

ज्ञानपूर्वा भवेत्सिप्सा सिप्सापूर्वाभिसन्विता ।

अभिसन्विपूर्वकं कर्ममूलं तत्र फलम् ॥

“अभिसन्वि. साधनानुष्ठानाभिप्रायं स्वार्थं तद्धित ” इति विद्या
सागरः । अत्रैव मन्त्रसवादमाह—तदेव श्लोको भवतीति । उक्तोऽमित्ताय-
वान्स पूरयः ह प्रसिद्धं कर्मणा क्रियया तदेवामित्तायविययमेवंनि प्राप्नोति ।
स्पष्टमाह—सिद्धं मन इति । वस्तुमानस्य सिद्धं ज्ञापकं मनो यथायं निषिक्तं
नितरमासक्तमिच्छाया मनस्योगत्यासन्नमवापिकारणत्वाच्चेदमिच्छाया
मनोचर्मत्वाभावात् । इदानीं प्राप्स्यस्यपि फलस्य चापित्वात्तत्रासक्तिर्न कार्यत्य-
मिप्रायवानाह—प्राप्यान्तमित्यादि । यत्किञ्चित्कर्मोहं लौकिके करोति तस्य
कर्मणः फलमोगनान्तनाशं प्राप्य तन्माल्लोकादिन्द्रादिलोकात्पुनरेति भूलोकम्
ससारस्यानावितया पूर्वमप्येतादृशगनागनमूचनाय पुनरिति । आगमनप्रयोज-
नमाह—अस्मिं लोकायात्रशरीरग्रहणाय । तस्यापि प्रयोजनमाह—कर्मण इति ।
धर्माप्रमनुष्ठानाय शरीरव्यतिरेकेण पूर्वोपात्तकर्मणा भोगसम्भवाच्छरीरिणा

विहितनिषिद्धकर्माचरणस्यावश्यकत्वात्तद्भोगार्थंश्चेदन्तरोत्पादस्यावश्यकत्वाद्
 विच्छेद एव यथोक्तप्रवाहस्येत्यर्थः । इतिशब्द उक्तोपसंहारायः ।
 नु सानुकम्पसेदे कामयमानो विषयासक्त । एवविघट्टु खस्येतिभावः । अथाधि-
 कारेऽकामयमानो विषयेष्वनासक्त प्रतिपाद्यत इतिभाव । तात्पर्यटीकाया
 तु "कामयमानो य आसीत्स एवाप्यकामयमानो भवति । अकामयमान
 काममपरिहरन् तत्परिहारसिद्धौ सोऽकामः । तस्य व्याख्यान निष्काम
 इति । आत्मन केवल्योपेतात्मकाम तत्प्राप्त्या आमकामो भवति । न तस्य
 प्राणा इति । शाश्वतो भवतीत्यर्थ " इति व्याख्यातम् । अत्रैव जीवन्मुक्त्य-
 वच्छेदकदेह एव समवनीयन्ते समाप्यन्ते तदात्मभोगावच्छेदकदेहावच्छिन्न-
 प्राणप्राणभावसमानकालोनध्वसप्रतियोगित्व फलितार्थः । तत्पूर्वदेहावच्छिन्न-
 प्राणप्रतियोगिकाश्च प्राणभावासिद्धा ब्रह्मैव सन्निति प्राणैव ब्रह्मसादृश्य-
 प्राप्तिपरत्वेन व्याख्यातम् । तथा च ब्रह्मसादृश्यप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थ ।
 तत्तत्रार्थो वक्ष्यमाणश्लोको मन्त्रो भवति । पूर्वाहंस्य स्पष्टम् । अथ तदेति
 व्याख्यातार । मत्स्यो जीव, अमृतः शरीरसम्बन्धरहितो भवतीत्यत्रै-
 वावस्थाया ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोति, अयमेव ब्रह्मप्राप्तिपदार्थ इत्यर्थ । इति
 मन्त्रसमाप्तौ । जीवन्मुक्त्यवस्थामाह—तद्यथेति । अहिनिस्त्वयिनी
 सर्पकञ्चुकः बल्मीके प्रसिद्धे "वामलूरश्च गानुश्च बल्मीक पुत्रपुत्रकम्" इत्यमरः ।
 मृता श्वासोच्छ्वासादिशून्या प्रत्यस्या वैपरोत्येन प्रक्षिप्ता अधोमुखा
 ऊर्ध्वपुच्छा च शयीत तिष्ठेत । एवमेवेद शरीर शेते, आत्मत्वेनानवग-
 म्यमानत्वात् । अथायमनस्थिक शरीर तदभिमानशून्य ब्रह्मप्रज्ञानवान्
 आत्मा जीवो ब्रह्मैव ब्रह्मसदृश प्रारब्धभोगाय विद्यमानेऽपि शरीरे तादृश-
 सम्बन्धाभावान् । तथा च तात्पर्यटीकायां चाचस्पतिमिश्राः "अनात्मन्यात्म-
 ग्रहोऽहमस्मीति मोहोऽहकार" इतिवाक्तिकमुपादाय "अत एव सर्वस्येयमा-
 त्माशी कुमेरपि मानुभूय प्रयास" इति । सोऽयमीदृशोऽभिनिवेश शरीरादी-
 नात्मत्वेनाध्यवस्यतो भवति नात्मतत्त्वमविदुष स खल्वहिनिस्त्वयिनीभि-
 वाहि स्वतो व्यतिरिक्त शरीरादिक पश्यन् तथा स्निह्यति स्नेहविरहान्न
 तप्यते नाप्यनुशोचतीति । लोकेते भुङ्क्त इति, लोक एव प्रारब्धमात्र भुञ्जानो
 न तु कर्मान्तरमर्जयन् । तदाहु —

दोषा तुपानुवद्धा हि कर्मतण्डुलजा यथा ।

जन्माङ्कुराय कल्पन्ते न कल्पन्ते तु केवलाः ॥ इति ।

इदञ्च माभ्याश्चिदानां शठमनुकृत्य । काएवात्तु- "अयाऽयमशरीरोऽमृत
 प्राणो ब्रह्मैव मन्नाडिति" आदिपठन्ति । अशरीरत्वादेवामृतो देहत्यागचि-

न्ताविरहात् प्रकर्षेणाविति जीवति इति प्राण । प्रकर्षस्तु प्रपञ्चसम्बन्धरा-
हित्यमेव । तदेवाह—ब्रह्मैवेति । कर्मान्तरानृत्यपत्तिमाह—तेज एवेति । परंरपि
स्वयज्योतिश्चिदानन्दमात्रमेवेति मुस्यार्थस्यावश्य त्याज्यत्वात् । सञ्जाडिति
जनकस्य सम्बुद्धि । राजा हर्षविशेषादाह—सोऽहमित्यादि । स्पष्टम् । तदभिप्रा-
यस्तु ब्रह्मज्ञानाङ्गस्य सन्यासस्यानुक्तत्वात्तदपि कथनीयमिति प्रश्नस्तु न
कृतो याज्ञवल्क्यबुद्धिपरीक्षार्थमिति व्याख्यातार । तदग्येते श्लोका इति ।
स्पष्टम् । अणु सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयत्वात् पन्था ब्रह्मबोधोपाय वितर ससारतरणहेतु-
त्वात् । विनत इति कारुण्यपाठे विस्तीर्णो वितते ससारसमुद्रेऽस्य तरणहेतुत्वा-
दिति व्याख्यातार । पुराण पुरापि नव नित्यश्रुतिप्रकाशित्वात् । मा मुमुक्षु
स्पष्ट प्राप्ता । फलोपघाननियममाह—अनुवित्तो मयैवेति । पुराणशब्दार्थं
प्रदायानुच्छेदमाह—तेनेति । धीरा कर्मफलेच्छामात्रशून्या । इतो देहादिप्रप-
ञ्चादिमुक्ता सन्तः स्वर्गलोक कर्मफलमात्रमुक्तस्य विहाय यान्ति मुक्तिं
लभन्त इत्यर्थं । भ्रान्ताना मतमाह—तस्मिन्निति । तस्मिन् मोक्षे शुक्ल श्वेत-
वर्णं लोक तादृशं प्रासादे सोपुशरीरेश्च सपरिच्छेदैस्तादृश्याधिष्ठाप्या देव-
तया योपिता पुरुषेण वाघिष्ठितमाह । उतोऽन्ये नील कृष्णाङ्गनचयाभमाह-
रित्यस्य सर्वत्रानुपङ्ग । पिङ्गल सुवर्णांभ हरित दूर्वादिलाभ लोहित प्रवाला-
दितुल्यम् । अनेन शैववर्णवशात्कर्मैर्यसौराद्यागमाना प्रतिषेधो दशितः,
इतिव्याख्यातार । एतदभिप्रायेणैव भारतेऽपि पठ्यते—धृतराष्ट्र उवाच—

भाभाति शुक्लमिव लोहितमिवायो कृष्णमप्याङ्गन काद्रव वा ।
न पृथिव्या तिष्ठति नास्तरीक्षे नैतत्समुद्रे सलिल विभति ॥
न तारकानु न च विद्युदाश्रित न चाङ्गेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायो न च देवतामु नैतच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥
नैवक्षुं नैतद्यजु पुनाप्यथर्वसु न वा दृश्यमभलेषु सामसु ।
रयन्तरे वृहत्पथ वापि राजन् महाव्रतस्यात्मनि दृश्यतेऽपि तत् ॥

एष भ्रान्ताना सालोच्यमेव मुर्यमुक्तिं मन्वानाना मतभूक्त्वा प्रकृतमाह—
एष इति । पूर्वोक्तं पन्था उपाय ब्रह्मण ब्रह्मण्येनानुवित्तोऽनुभूतः । यद्वा
ब्रह्मणा ईश्वरेणानुवित्त तत्सादृश्यप्रतिहेतुत्व निरस्यति—ब्रह्मविदिति । मोक्ष
कीदृश इत्याकाङ्क्षाया मतान्तर निरस्पति—अन्धन्म इति । असभूति
विनाशमुपासते आत्मनाश मोक्षत्वेन ये जानन्ति, अन्धन्म प्रविशन्ति तत्त्वा-
नभिज्ञत्वात् । न च सम्भूनिपदस्य नाशपरत्वे किमानमिति चेत्, उच्यते,
ईशावास्याप्याये हि एतन्मन्वानन्तर मन्वद्वय पठ्यते—

अन्यदेवाहु सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
 इति शुश्रुम घीराणा ये नस्तद्विचवक्षिरे ॥
 सम्भूतिश्च विनाशश्च यस्तद्वेदोभय सह ।
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सभूत्यामृतमश्नुते ॥ इति ।

नास्तिका हि—'आत्मनाश एव मोक्ष' । न चैवमपुरुषार्थत्वं दुःखहेतु-
 त्वेन शरीरादेरिवात्मनोऽपि हेयत्वात् शरीरादिव्यतिरेकेणात्मनि दुःखानु-
 दयवदात्मव्यतिरेकेण शरीरादावपि दुःखानुदयात् । तदुक्तम्—

न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशा ।
 निर्दोष द्वयमध्येव वैराग्यश्चेद् द्वयोस्तत ॥ इत्याहु ।

तदयुक्तम्, आत्मनाशस्यापुरुषार्थत्वात् । दुःखमेव मा भूदित्या मनि
 दुःखाभावसम्बन्धार्थमेव प्रवृत्तिदर्शनात् । ये तु सम्भूत्यामविनाशेन
 जीवस्य स्वाभाविकब्रह्मभावसम्पत्तौ रतारते तत पूर्वपेक्षया भूयो बहुलमिव
 तम प्रविशन्ति । नित्यप्राप्तस्यापि ब्रह्मणोऽविद्याया प्राप्तत्वाभिमानादविद्या-
 निवृत्तौ प्राप्तत्वोपचार, कण्ठचामौकरन्याशात् । द्विविध हीप्सित पुहपस्य
 किञ्चिदप्राप्त ग्रामादिक किञ्चित्पुन प्राप्तमपि विभ्रमवशाद्प्राप्तमिवावग-
 तम् । यथा स्वप्नोवावनद्ध ग्रैवेयवादि । एव जिहासितमपि द्विविध किञ्चिद-
 हीन जिहासति यथा बलपितचरण फणिन, किञ्चित्पुनर्हीनमेव जिहासति
 यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितमिति प्रक्रम्य तथेहाप्यविद्याममारोपि-
 तजीवभावे ब्रह्मप्यानन्दे वस्तुतः सुखदुःखरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भाव-
 स्तत्त्वमसोतिवाक्यार्थज्ञानात्साक्षात्कारपर्यन्तान्निवर्तते । सन्निवृत्तौ च
 प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति । त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्त
 मिव त्यक्तं भवतीत्यादि वेदान्तिन । तदप्ययुक्तम्, जीवब्रह्मणोर्भेदस्य प्रामाणि-
 कत्वादविद्यामूलकत्वे च मानाभावात् । तदेव दर्शयति—अन्यदेवाहुरिति मन्त्र ।
 मोक्षस्वरूप सम्भवाद् ब्रह्मैक्यरूपादन्यदेवाहु । असम्भवादात्मनाशादप्यन्य-
 देवाहुरिति घीराणा वेदतात्पर्याभिज्ञाना वाक्य शुश्रुम । यद्वा इति पूर्वोक्त-
 मर्थं शुश्रुम शाब्दयाम । प्रात्मा श्रोतव्य इत्यादिदर्शनेन शृणोते शाब्दज्ञाने
 निरूढलक्षकत्वस्वीकारात् । ये घीरा मोऽस्माक तन्मोक्षस्वरूपं विचवक्षिरे
 विशेषेणाख्यातवन्त । वस्तुहि तान्येवानुविनश्यति ब्रह्मैव सन् एति ब्रह्मैव सन्
 ब्रह्माप्येतीत्यादि श्रुतीनामर्थ इत्यप्याह—सम्भूति चेति । उक्तरूप सम्भूति-
 विनाशोभय यो वेद जानाति वेदतात्पर्यविषयत्वरूपसादित्यावशिष्ट
 वेदेत्यर्थः । स नैयायिकादि विनाशेन मृत्युदुःखं तीर्त्वा सभूत्यामृतमश्नुते

मोक्षं प्राप्नोति । दुःखनाशाभिप्रायेण तान्येवानुविनश्यतीत्युक्तम्, ब्रह्मसाम्प्र-
सम्पत्त्या च ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवतीत्युक्तं तादृशमेव मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
काण्वाः प्रकृते—

अन्धं तमं प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो यमविद्यायां रता ॥

इति मन्त्रं पठन्ति । तदुत्तरमपीशावाख्याध्याये पठ्यते—

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥
विद्यां चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ इति ।

तत्र भाष्यानुसारेणैव व्याख्यानम् । नन्वश्वमेवादिना साकारोपा-
सनाया च स्वातंत्र्येणैव मोक्षं स्यादत आह—अन्धं तम इति । ये प्रसिद्धाः
कर्मिणाः अविद्यामश्वमेधादिरूपा मिथ्याज्ञानजन्यामुपासते ते अन्ध तमः
संसाररूपं प्रविशन्ति न तु मोक्षं लभन्ते । येऽपि विद्यायां साकारोपासनायां
रतास्तेऽपि तदधिकं संसारं लभन्ते । उपासनाकर्मफलकामिनो हि स्ववर्ण-
श्रमनियतं कर्म त्यजन्ति, अतस्तेषां श्वसूकरादिशरीराण्येव स्युः कर्मिणां तु
तत्कर्मपरित्यागात्प्रथमं पित्र्यदेवगान्धर्वादीनि शरीराणि तदुत्तरकर्म-
क्षये तु श्वसूकरादिशरीराणीति कर्मपिक्तया संगुणविद्यामात्रविद्यां तदधि-
कृतमः प्रवेश इति भावः । एवमुत्तरवास्यद्वयमपि व्याख्येयम् । तथा चेशा-
वास्यभाष्यम्—“विद्याकर्मणोः समुच्चयसिद्धव्यर्थं फले भेदमाह—अन्य
देवेति । अन्यथैकस्यैव फलवस्थेऽन्यस्य तदङ्गत्वमेव स्यात् । विद्याविद्ययो-
रन्यदेव फलमाहुः “कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः” इति श्रुतेः । इति
शुश्रुम धीराणां धीमतां वचनं ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म ज्ञानं च
विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः तेषामन्यागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः । अतो
ज्ञानं कर्म च सहानुष्ठेयत्वेन यो वेद तस्यैतत् समुषयकारिण एकपुरुषार्थ-
सम्बन्धः इमेण स्यादित्युच्यते । अविद्यया कर्मणा मृत्युशब्दवाच्यं कर्म
ज्ञानं च तीर्त्वा विद्यया देवताज्ञानेन चामृतमश्नुते प्राप्नोति । तद्धनमृत-
मुच्यते यद्देवतात्मगमनम्” इति । अमृतत्वमत्रापेक्षिकं न तु मुख्यमिति
वोच्यम् । आमत्यां तु “अप्रमाणात्कर्म पारमार्थिकाद्देवानुभवोत्पत्तिरि-
त्यत आह—

“देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पित ।

लौकिक तद्वदेवेद प्रमाणन्वात्मनिश्चयात् ॥

आत्मनिश्चयात् ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थं । यदलोकं तत्र प्रमाहेतुरिति व्याप्तौ मानाभावः, पारमार्थिकप्रपञ्चवाहिभिरपि हि देहादि-
 प्वात्माभिमानो मिथ्येवेति वक्तव्यम्, प्रमाणाबाधितत्वात् । तस्यैव समस्त-
 प्रमाणाकारणत्व च भाविकलोकयात्रावाहित्वञ्चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकम-
 प्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति । अन्तःकरणवृत्तिभेदप्रतिफलित-
 चैतन्यरूपस्याद्वैतसाक्षात्कारस्य प्रतिबिम्बितचिदशेषे सत्यत्वेऽपि वृत्त्यशेषे
 मिथ्यास्वरूपरूपत्वात् साक्षात्कारस्य च ब्रह्मरूपस्य पारमार्थिकत्वेऽप्य-
 कार्यत्वात्, एकान्ततः पारमार्थिकस्योत्पत्त्यभावादुत्पद्यमानस्य च पारमा-
 धिकत्वाभावात्कथमप्रमाणादुक्तानुभवात्पारमार्थिकत्वोत्पत्तिरिति नाशङ्क-
 नीयम्, अविद्याया अविद्योत्पादकत्वं तदुच्छेदकत्वं वा नानुपपन्नं कनकव-
 दविद्याया अप्यविद्योच्छेदकत्वोपपत्तेः । तथा च श्रुतिः—“विद्याञ्चाविद्या-
 ञ्च” इत्याद्युक्तम्, तच्चैतन्यम्, देहात्मैक्यज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि त्वदुक्तमिथ्या-
 त्ववैलक्षण्याज्ज्ञानत्वावच्छिन्नकरणतायाश्च भ्रमसाधारणत्वात् । मन्त्रश्च
 कल्पतरुद्विध्याख्यातः “विद्या वृत्तिमविद्याञ्च कार्यकारणभावेन
 सहितेन यो वेद सोऽविद्योपादानकत्वेन तन्मय्या वृत्त्या तदुपादानं मृत्यु-
 मविद्यां लीत्वा स्वरूपभूतविद्योपलक्षितममृतमश्नुते” इति । अथ मन्त्रद्वयस्था-
 विद्याविद्यापदार्थैक्यमनुपपन्नम्, अविद्यापदस्य च स्वोपादेयवृत्तिलक्षकत्वं
 विद्यदेत्युपपदविभक्त्याश्रयणञ्चेत्यादिस्वरूपमूल्यामित्यास्ता विस्तरः ।
 तस्मादयमर्थः—ये विद्यामुपासते स्वीकुर्वन्ति तेऽन्धन्तमं ससारं प्रविशन्ति
 अविद्यापदार्थस्यैकस्य सर्वैर्वादिभिः स्वीकारादाह—तत इति । विद्याया
 ज्ञानस्वरूपे आत्मनि रता ततश्चार्याद्वेदान्तिना लाभः । एवञ्च विद्यात्मके
 ब्रह्मण्यविद्याया कथं सम्भव इत्यपि युक्तिर्दीशता । न हि भास्करे
 तिभिरावनाशः । न च वृत्त्युपहितचिदेवाज्ञानविरोधीति वाच्यम् ; शुद्धचित्त-
 स्वप्रकाशत्वानुपपत्तेः ‘तमस परस्तात्’ इत्यादिश्रुतिविरोधात् वृत्त्युपहि-
 तचित्तो घटावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानमात्रविरोधित्वोक्तावपि तावता शुद्ध-
 स्याज्ञानविरोधित्वानुपपादनात् ।

न च स्वतस्त्वृत्तानुलभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यवान्तावच्छेदेन यथा
 तदाह्नवत्वमेवं स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्यापि चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेना-
 ज्ञानविरोधित्वं नानुपपन्नमिति वाच्यम्, शुद्धचैतन्यस्य विषयभासकताया

एव तैरनङ्गीकारान् । अन्यथा सर्वदेव जगद्भानापत्ते । मूर्धकिरणमूर्धकान्त-
सयोगजन्यबह्वेरेव तृणादिदाहकन्वाच । भासकनाया भास्वरत्वं तेजोरूपनिष्ठो
जानिविशेषोऽवच्छेदकः । दाहकताया च स्पर्शनिष्ठमुष्णत्वमिनिभेदाच्चेत्यास्ता
तावन् । अत एवाह—अन्यदेवाहुरिति । विद्याया ज्ञानादन्यदेवाहुर्न तु ज्ञान-
स्वरूपम् । अविद्याया अप्यन्यदेवाहुर्न यज्ञानाश्रयत्वात् । भ्रमस्य दोषजन्य-
त्वेश्वरज्ञाने नियममत्वाभावादविद्यासम्बन्धभिन्नमाहुरिति फलितार्थः ।
यद्वा पराभिमतविद्याया अन्याद्विद्वद्भवेवाहु स्वस्या भावाभावात् ।

शशयरोपाध्यायास्तु “अविद्या कर्म तदुपासते तन्मात्रासक्ता भवन्ति
तेन केवलकर्मोपासनेन जन्मविच्छेदः । विद्या तत्त्वज्ञानं तन्मात्रासक्ता
न भूयोऽस्ति नान्व तम प्रविशन्ति निर्याकरणेन प्रत्यवायस्यातिविद्वत्त्वात्,
विद्या तत्त्वज्ञानविद्या कर्म च सह वेद मोक्षजनने परस्परसापेक्षत्वात् । तत्र
कर्मणस्तत्त्वज्ञानद्वारा ज्ञानस्य च सात्त्वान्मोक्षहेतुत्वम् । महित्यस्य तावत्तैव
सिद्धेः । न तु तुल्यकक्षया द्वयोर्ब्रह्मिण्यववत्कारणत्वम्” इत्याहुः ।

इत्यत बहुना । सकामकर्मानुष्ठायिना निन्दामाह—अमूर्धा नाम इति ।
आत्मनस्त्वानभिज्ञत्वेनाविदुषामसुरपदेनोपादानम् । आनन्दा इति ।
ज्ञानान्तरपाठे अनानन्दा इत्यर्थः, तदानन्दस्य तु क्षमिथिनत्वेनानुपादेयत्वात् ।
अत एवान्येनादर्शनात्मवैनाज्ञानेन तमसा कृता आच्छादिना तात् स्थावरा-
न्तान्प्रेत्य, परलोकार्थकमव्यय, त्यक्त्वा देह वा अभिगच्छन्ति । यथाकर्म यथा-
श्रुत ये कैश्चिदा महन् आत्मनस्त्वानभिज्ञा जना आत्मना तु क्षमथ्ये निक्षेपात्त-
द्वघोपचारः । प्रकृते स्वयिष्टासोऽब्रुया जना इति पाठः । तत्राबुधा इति पूर्ववद्-
व्याख्या । ब्रह्मसाक्ष्यमेव मोक्ष इति दृश्यन्ति—तदेवेति । तद् ब्रह्मैव तत्सदृशा
भवन्ति वयन्तद्ब्रह्म तद्ब्रह्मा भवामः । ब्रह्मसाक्ष्यप्राप्तिरेव ब्रह्मभावप्राप्ति-
रित्युच्यते इत्यर्थः । उत्कारो निपातः । न चेदेव विजानीयास्तर्हि अवेदी
अज्ञानी वेदतात्पर्याभिज्ञाश्च मुख्यमेव जीवब्रह्मणोरभेद गत्वा नो भ्रान्त
इत्यर्थः । तथा च तत्त्वज्ञानाभावात् मोक्ष इत्याह—महती विनाशिरिति । परम-
पुरपार्यापवर्गासिद्धिः स्या परमा क्षनिरिति भावः । तदेव विनिगमयन्ति—ये
तद्विदुरित्यादि । त्यष्टम् । तथा च ब्रह्मज्ञानेनामृतभावप्राप्तिर्जन्ममरणोच्छेदा-
न्महतीविमष्टिरिति व्याचष्टे । अथेतरेरिहैव सन्तोऽप्यविद्वद्भयमिति शास्त्रान्तरे
पाठः । अस्मिन्नेव शरीरेऽस्यासक्त्या न तज्जातु समर्था भविष्याम इत्यादि-
रर्थः । इदमपि भेददृष्टीकरणार्थत्वेन समञ्जसम् । अमेदमतमेव दूषयति—
आत्मानं चेदिति । अयमस्मीत्यभेदज्ञानानुकरणम्, तर्हि किमिच्छद् कस्य

कामाय शरीरमनु शरीरसम्बन्धं मचरेत्ससारे सचरणं कुर्यात् । सञ्जरोदिति काण्वपाठे शरीरसबन्धेन दु खी कथं स्यात् । अयमर्थः—उक्तपक्षे मुक्तससारिणोरविशेषापत्तिः । ससारदशायामपि स्वप्नकाशमुखात्मकस[त्ता]त्वात् । न चावच्छिन्नानन्दरूपेण तन्न भासते, तदशे मूलाविद्यावरणसत्त्वाद्रिति वाच्यम्, विद्वानन्दयोरैक्येन ज्ञानाशस्याप्यावरणापत्तेः ।

यत्त्वानन्दादीनामपि ग्रहोऽस्त्येव परन्त्वविवेकेनागृहीतत्वाभिमानोऽभिज्ञाया गृहीतस्यापि देवदत्तैक्यादे तत्तदेतत्वाख्योपाधिद्वारकसामानाधिकरण्याननुसन्धानाद्गृहीतत्ववदिति, तच्चित्त्यम्, अभिज्ञायामैक्यग्रहे मानाभावात्, ऐक्यस्य वस्तुतस्तदतिरिक्तत्वोपगमाच्च । ज्ञानानन्दयोश्च भेदाभावात् । तदेतदुक्तं यद्यसौ न प्रकाशेत विज्ञान्यप्रकाशन इत्यादि । अपि च चिदात्मकानामानन्दादीना विप्रतिभासेन प्रतिभासस्वीकारे बुद्ध्यादिभेदस्यापि चिदात्मनि विद्यमानस्य गृहापत्या विशेषदर्शनसत्त्वाद्विषयविषयिणोस्तादात्म्याध्यासो न स्यात् । न च बुद्ध्यादिभेदस्य निर्वाच्यप्रतियोगिकत्वेन तात्त्विकत्वाभावात्तच्चिदात्मस्वरूपत्वम्, आनन्दादीना तु चित्स्वरूपत्वेन तात्त्विकत्वात्तद्ग्रहेणैव ग्रह इति वाच्यम्, प्रातिभासिक श्रुतिरूप्यप्रतियोगिताभावस्यापि त्वया व्यावहारिकत्वाम्पुपगमेन प्रतियोग्यभावयोः समानसत्ताकत्वनियमाभावात्, तात्त्विकरूपैव स्वरूपस्य ग्रहो नत्वतात्त्विकरूपेणैव त्वन्मते क्वचिदप्यसिद्धत्वाच्च ।

किञ्च ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वान्मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्तिः, पुरुषप्रयत्नसाध्यस्यैतत्त्वात् । अन्यथा घटावच्छिद्रामृतहरणोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेरिति प्राञ्चः । अविद्यादिकं चाग्रे निरसिष्याम । ब्रह्मण उपादानत्व निरस्यति—यस्येति । तस्यात्मनो लोकः उत पश्चान्तरे स आत्मा लोक इव आत्मा निमित्तमात्रलोकस्योपादान वेत्यस्मिन् सन्देहे गृह्णे तर्कप्राचुर्यदुर्गमे सशये प्रविष्टो विशेष्यत्वमापन्न स ब्रह्मरूपः विश्वकृतस्यैव व्याख्यानम् । स विश्वस्य कर्ता निमित्त परेनिमित्तत्वस्यापि स्वीकारात् । सिद्धसाधनवारणाय हिशब्दोऽवधारणे उपादानत्वव्यावृत्त्यर्थः । एतादृश आत्मा यस्यानुचित्तो येन सात्ताकृत-तरेवमेवोक्तत्वान्, स प्रतिबुद्धस्तत्त्वज्ञानवान् तु ब्रह्मणः प्रपञ्चतादात्म्यप्रपञ्चवादी । अत्र प्रतिबुद्ध इत्यत्र तच्छब्दानुपङ्गुश्वतुर्थचरणस्य द्वितीयचरणोक्तसन्देहस्वरूपसमर्पकत्वेनान्वयश्च न्यवधानेऽपि न दोषः, अर्थगत्या तथैवान्वयोपपत्तेः । परंरपि हि राजादिभीत्या कर्म कर्तव्यमित्याशङ्कावारकत्वेनोक्तमन्त्रमवतार्य सन्देहे सम्यगुपचोयमाने गृह्णेऽचिन्त्यशक्तौ प्रविष्टो घटा-

काण्डदतरवन्वित्यत प्रतिबुद्धं मध्यप्रकाशचित्स्वभाव आत्मा निरति-
शयानन्दो यस्यानुविनो येन साक्षात्कृतं मोष्यमन्त शरीरे प्रविष्टोऽप्य
ज्ञानुरात्मा विरवद्वन् । तस्य व्याख्यानम्—स हि सर्वस्व कर्ता हि यस्मात्कार-
[र]स्य विष्टो य स एव भवभौतिकप्रपञ्चम्यान्पादकस्तस्मादयमर्थं मनि
भेदे ईश्वराद्विभेदीत्यनेन भेदे ईश्वराद्विभेदीत्यनेन कर्मानधिकारोऽप्युक्त ।
तस्य लो- उनि विश्ववर्त्तनं च तेन भेदवद्वि । प्रनक्तता वारयति—स
च नोक् एव विश्वमपि स एव न तु तस्मादन्यदिति व्याख्यानम् । तथापि येन
साक्षात्कृतं इत्युक्तं प्रतितिर्देशो न कश्चिदिति उक्त ।

न च स विश्ववृद्धियेव विवेयमित्यवधारयम्, ब्रह्ममाणाकारविषय-
म्यैव प्रपञ्चकर्तृत्वमिति व्याख्यानविरोधान् विषयस्य पूर्वमनुद्दिष्टत्वात्,
न योऽन शरीरे प्रविष्ट इत्यत्र यच्छब्दाच्चाहारेण तस्याप्युद्देशवान्त्व-
नस्यादनाच्च । आमान चेद्विद्वान्निष्ठादित्यत्रोक्तमर्थस्य विषयमाह—यदेव-
मिति । अनुभवमिति साक्षात्करोति देय निरयानसम्पन्न एतमि-त्तनेन विश्व-
कर्तुरीश्वरस्य परामर्शान् । अज्ञानता तन्वत् नूतमनित्यग्रहणं वर्त्तमानस्याप्यु-
पलक्षणं तन्निष्ठात्वात् । ईशान म्वातन्वैण प्रयोजनार तदा न विचिकिर्निति
इति नो भवतीत्यर्थं, न तु पुननीति शास्त्रान्तरे । यस्मिन्निति पञ्चजना-
इति समस्त पूर्वपञ्च च समस्तत्र मन्त्राया इति नान्तमरणाप्रयुक्ताद्गु-
दात्तपाठात् पञ्चजना इत्यन समासस्वरस्यैव पाठाच्चेति वेदान्तिन । पञ्च-
जनाश्च प्राणश्चभुञ्जीतात्मनोत्पा वचनमाणवाकशेषान् । काण्डपाखाया
तु प्राणस्य प्राणमिति मन्त्रेऽज्ञस्याज्ञमित्यशो न पठ्यते । तत्र तदेव ज्योतिषा
ज्योतिरिति मन्त्रे निरुक्तकार 'गन्धर्वा पितरो देवा अमरा रत्नामोत्येके ।
पत्वारो वरा निभ्राद पञ्चग इतोपमन्यव " इत्याह । प्रविष्टिन यथामभव
शोच्य तमेवा मान परमात्मान ब्रह्मरुममृत् विद्वानमृत् इति मन्त्रे निश्चिनीमि ।
तज्जानादमृत्त्व भवति न तु तनादात्म्य भेदस्यैव प्राणाणित्वादिति भावः ।
ईश्वरतामर्थ्यं न कालाद्योतमित्याह—यस्मादवगिति । यच्चन्द्रशालोपाधिरूप
मम्यत्मतो मनुष्यपि सादिभेदभिन्नोऽहोभिदिवसपकानोपाधिभिः परिच्छिन्न
पविनत चन्द्रवद्विच्छेदेन क्रमण करोति । अथ एवाष्टावक्रेण जनक प्रत्युक्त ।

चतुर्विंशतिपूर्वं त्वा द्विनेमि द्वादशप्रथि ।

तत्तिष्ठतिशानार वै चक्र पानु सदागति ॥ इति ।

तदा मन्त्र ज्योतिषा प्रकाशकाना मूर्धादीना ज्योति प्रकाशतामर्थ्य-
निर्वाहभावानुमेया स्थितिनालपरिच्छेदक चार्थात्राश्वमपि । कालविज्ञेयस्यापि

तद्धेतुत्वादाह—अमृतमिति । उपासते साक्षात्मुह्ये स्वीकुर्वन्ति देवपद
मुक्तिफलकब्रह्मविद्याया तेषामप्यधिकारलाभायम् । सर्वनियामकत्वमाह—
प्राणस्य प्राणमिति । शरीरविधारकस्य प्राणस्यापि विधारकम् । एतेन—

न प्राणेन नापानेन जतुर्जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥

इति श्रुत्यन्तरमपि व्याख्यातम् । एवञ्चक्षुषश्चक्षुरित्यादावपि व्याख्येयम् ।
श्रोत्रस्याजगत्त्वेऽपि तदवच्छेदककरणशङ्कलीजनकत्वादवच्छेदकत्वस्य चा-
दृष्टिविशेषघटितसम्बन्धरूपत्वादक्षस्य भोग्यवस्तुजातस्यात्र भोग्यत्व-
निर्वाहक भोग्यभोवतुनियामकत्वाद् ये विदुर्जानन्ति ते ब्रह्म निश्चकव्युर्निश्च
तवन्त । पुराण पुरापि नव ध्वसप्रागभावरहितम् । तस्य कालादिसाधारण्या
दाह—अमृतमिति । तत्साक्षात्कारोपायमाह—मनसैवामव्यम् । एवकारेण चक्षु-
रादिव्यवच्छेद । नेह नानेत्यादि व्याख्येयम् । ग्राह्यग्राहकमेव दृढयति—मनस
वेति । एकधैवेति शाखान्तर्गप्ताठे त्वेकेनैव प्रकारेणात्मरूपेणत्यथ । यद्वा
एकत्वा एकमेवानुद्रष्टव्यमिति निर्विकल्पाभिप्राय । अत्र एव प्रमेय तद्वति
तत्प्रकारकत्वरूपेणेत्यर्थ । यद्वा एकैकमेवानुद्रष्टव्यमिति निर्विकल्पा-
भिप्रायमत एवाप्रमेयमप्रमेय तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमित्यविषयत्वादस्यैव
मुख्यप्रमाणदार्थत्वात् । तज्ज्ञानफलस्य निवृत्त्यभावमाह—ध्रुवमिति । नह
नानेत्यस्य मिथ्यात्वेन प्रामाण्य तदथ कृत्वे मानाभावान् ।

१ यन् नानापदोपात्त वृत्तिविषयत्व तादात्म्येनैव निषेधे प्रतियोगिता-
वच्छेदक न तु पर्याप्त्या एकाश्रयेण नानास्तीति प्रमाणत्वेऽपि वामी नाना-
रूपानि न सन्तीत्यादौ स्वरूपेणापि तद्दर्शनान् । अन्यथा विश्वनेत्यस्य वैयर्थ्यात्
केनापि सम्बन्धेन नानात्ववत्तास्तीत्यस्य ततो लाभात् । अन्यथा युगपत्सर्व-
दृश्याभावस्य प्रत्यक्षासिद्धतया तत्र विवादाभावेन तद्बोधकवैयर्थ्यापत्ते । विश्व-
नेति मूढधीविषयार्थक द्वयोर्मध्ये एकमभावप्रतियोगितायामवच्छेदकमेक तु
प्रतियोग्येण विशेषणमात्रम् । न चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नस्य
प्रतियोग्येण प्रकारकत्वेन न भानमिति वाच्यम्, प्रमेयघटो नास्तीत्यादौ
प्रमेयघटत्वस्य गौरवेण प्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रमेयत्व प्रतियोगिनि
प्रकार एव, प्रतियोगितावच्छेदक तु घटत्वमेवेत्यङ्गीकारात् । तदुपादानत्व
त्वात्मनि प्रतीयमानस्य तद्भूतस्यात्मनि तादात्म्यासम्भवात् । स्वप्नवद्विष-
यिण विषयस्य कल्पितत्वाच्च, मुतरामभावमिति सूचनार्थमिति, तच्चिन्त्यम्,
नानापदस्य वृत्तिविषयार्थकत्वे विश्वनपदस्य मूढधीविषयावकत्वे च प्रमाणा-

भावात् । प्रपञ्चे मूलाविषयत्वस्य मिथ्यात्वसिद्धयुतरत्वातीतत्वाच्च । वायी
रूपाणि न सन्नात्यादौ तु रूपसामान्याभावस्य प्रमाणात्तरसिद्धयत्वात् स्वरूपेण
प्रतियोगितायच्छब्दत्वात्तत्र च तदभावेन येषाम्यान् स्वरूपेण वृत्तिविषयता-
वच्छिन्नप्रतियोगितात्तदभावस्य भवदभिमतस्य व्यावर्तनार्थमेव पर्याप्त्या
तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो बोध्यत इति वाग्यवैयर्थ्यमित्यस्याणि यस्तु
शब्दत्वाच्च । यदप्युक्तं मिथ्यात्वानुमाने च ब्रह्ममाणं यत्पक्षानाच्छब्दक-
तदेवात्र नानापदापात् सन्नियेष्यतावच्छेदकमित्यादि तदपि चिन्त्यम्,
नानापदस्य तदर्थक्ये उक्तिसम्भवाभावान् । सामान्यानुमाननिरासप्रस्तावे
विस्तरः । यदप्युक्तं षष्ठ्यल्लीवानये—

मथोदनं दुर्गवृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एव यमान्पृथक् पश्यस्तामेवानुविवावति ॥ इति ।

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं ताटयेव भवति, एव मुनेविज्ञानं आत्मा
भवति, इति पूर्वं ब्रह्म दृश्यमात्रस्य दृश्यादृश्यमात्राभिरूपं ससार एव भवति,
दृश्यमात्रं विदित्वा जराक्षिप्रजलदृष्टान्तेन ब्रह्मात्मंश्यज्ञानेनात्मनो ब्रह्मात्वोक्तेः ।
तत्र धर्मपदं दृश्यमात्रार्थकं 'पराच कामाननुयन्ति ध्रुवमध्रुवेषु सुमान्तश्च
जागरितान्तश्च भूतेभिव्यंजापत' इति पूर्वदृश्यमात्रस्य प्रकृतत्वाद् "ईशानो
भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ" इति परत्रापि दृश्यमात्रस्योक्तत्वात् । तस्माद् "यदे-
येह तदेवामुत्र च" इति वाग्ये इह जीवोपाधावमुत्रेश्वरोपाधाविति ब्रह्मण्येव
सर्वप्रपञ्चप्रसक्तिपुरवान्यत्र प्रपञ्चस्य सत्त्वशङ्का निरस्ता । नेह यत्र तु पूर्वं
पश्चाच्च ब्रह्मसन्निरपदिह शब्देन ब्रह्म परामुश्य निश्चनेत्यनेनोक्तस्य दृश्यमात्रस्य
निषेधः । नानेति नञ्शब्दः स्वायिदमन्तात्पर्यान्ततया भेदरूपपर्यवयवार्थकः ।
भेदे च निषेधाधिकरणत्वेनोपस्थितस्य ब्रह्मण एव प्रतियोगित्वं ब्रह्मभिन्न
किमपि ब्रह्म नास्तीति । न तु निषेधत्वेनोपस्थितस्य प्रपञ्चस्य दृश्यभिन्न
दृश्यं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थे दृश्यभिन्नं दृश्यमित्यशरत्वं बाधितत्वात् । एव
वृहदारण्यकस्येऽपि नेह नानेतिवाग्ये बोध्यमिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—नानाशब्दस्य भेदार्यवत्त्वे मानाभावः । न च स्वायि-
प्रत्ययान्तं यमेव मानम्, तत्र हि बिनञ्भ्या नानात्री न सहेत्यस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे
नञश्च प्रकृतिभूतस्याभावार्यवत्त्वे 'द्वौ नत्री प्रकृतमर्थं गमयन्' इति न्यायेन
साहित्यमेव नानापदार्थं स्यादित्याशङ्क्य 'न सहेति नञ् एवार्थः तत्तथाशय-
णात् । नान्प्रत्ययस्तु साहित्याभावरूप एव सत्ये नञ्पदार्थे' इतिमहाभाष्यका-

ईदृक्तम् । तथा च तत्र तिद्धान्तग्रन्थे उच्यते "नैष दोष नाय प्रत्ययार्थ । किन्तुहि प्रकृतस्य विशेषणमेतत् विनञ्—इत्येताभ्यामसहवाचिन्या नानात्रौ भवत" इति । व्याख्यातश्च कैयटेन "लाकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वान्वास्यानाल्लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाविवायित्वात् सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देश" इति । अत एव नानाशब्दो विनाशब्दपर्याय "मानेत्यनेकविनार्थयो" इत्यव्ययार्थेषु दर्शनात् 'पृथग्भिन्नान्तरेणर्ते हिरक् नाना च पर्जनै" इत्यमरोत्तेश्च । एतेन भेदरूपपाथकत्वादित्यपास्तम् । भेदनिपतसयोगादिरूपसाहित्याभावरूपपाथभ्यस्यैव तदयतया कैयटेनापि विवक्षितत्वात् । अन्यथा नञ्पदस्य भेदाद्यकत्वात्तदर्थ एव नाञ्प्रत्ययस्योपपत्त्या न सहेत्यशब्दमध्यम् । "अनादित्पार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति" इति न्यायात्, साहित्याभावलक्षणापरभाष्यविरोधाच्च । एनेन नापदस्य भिन्नसम्बन्ध एवार्थस्तत्रापि भेदाशमात्रं दावन् । अधिवररासम्बन्धस्त्वधिकरणनिष्ठसम्बन्धरूपो विशेषणतात्वादित्येण वाक्याथ । अन्यथा नञ्पदस्य सम्बन्धपयन्तशक्त्यभावेन स्वाधिकत्वेन तत्समानार्थकनाञ्प्रत्ययान्तनानाशब्दस्यापि तदवोधकत्वापत्तेः । "नानाविष्णुर्मोक्षदो नान्यमेव" इत्यादावपि विष्णुभिन्नो मोक्षदो नेत्यर्थः । अमरोक्तिभाष्येण नानाशब्दस्य विनाशब्दनानाथकत्वे पृथक्शब्दस्यापि तदापत्तिः । विनाशब्दार्थे पृथक्शब्दप्रयोगाभावस्तु नानाशब्देऽपि तुल्य, तस्य तथा प्रयोगसत्त्वेऽपि विनाशब्दस्येव भिन्नतादायकत्वस्यापि सम्भवात्, भिन्नात्मकविमपि नास्त्येत्यर्थे वाद्यकाभावादित्यपास्तम् । तथाहि नानापदस्य नञ्पदसमानार्थकत्वे घटो नास्त्येति घटो नानास्त्येति प्रयोगः स्यात् । अभावार्थेषु च तन्निर्देशेऽनुशासनेषु स्यात् । अत्र एव—

नत्रभावे निषेधे च रूपार्थे च व्यतिव्रम ।

ईपदर्थे च सादृश्ये तद्विद्वद्वस्तदन्यमो ॥

नाना विनार्थेऽपि भवेन्नानानैकाभयार्थया ॥

इति विश्वकोपे नानानञ्पदयो पृथग्वार्थोक्तिः । एव भेदार्थकनञ्समानार्थकत्वोऽपि घट पटो नेतिवद् घट पटो नानत्यपि स्यात् । स्वाधिकत्वे तु साहित्याभावेन नत्रा लक्षणा कृत्वेवेत्युक्तमव भेदार्थकनञ्समाप्तार्थवत्तया तु न विश्वित्रमाणं पश्याम । 'तद्वितरचासर्वविभक्ति' इति सूत्रे 'तद्वितरचापि कश्चिद्विभक्त्यर्थाप्रधानं, तत्र यन्नेति कश्चित्त्रियाप्रधानं नानाविना' इति महाभाष्यदर्शनाच्च नञ्पदस्य त्रियाप्रधान्याभावात्तानाशब्दस्यापि नदनुपपत्तेः । अत एव त्रियावार्थत्वे सति गणपठितत्वं घानुत्वमिति

वस्तुने क्रियावाचित्पु हिहक् नाना इत्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदत्त-
मिति शाब्दिकसम्प्रदाय । अत एवोक्ताभरोक्तिमान्नेणोपपास्तम् । एकस्मि-
न्नेवार्थे द्वयोर्व्युत्पादितत्वाच्च । एव पृथक्शब्दस्यापि विनाशब्दार्थे प्रयोगा-
पत्तिरितीष्टापादनमेव । नानाशब्दस्य तु विनाशब्दार्थे प्रयोगाना "नानास्येति-
फला लोकयात्रा" इति क्षीरस्वाम्यादिभिरेवोपन्यस्त । न ह्यत्र नारीभिन्ना
लोकयात्रेत्यर्थो वक्तुं शक्यः नारीसाहित्यसाधारण्यात् । न च नार्यत्यन्ताभावप-
दभिन्नेत्यथ तात्पर्यं तस्य नञर्थत्वाभावात्तदुक्तस्वार्थिकत्वव्याघातात्तल्लक्षणा-
या च मानाभावः । नानाविष्णुमित्यादौ च लक्षणाया एवाश्रयणीयत्वाद्धि-
निगमकस्य च बहुषोर्दशितत्वात् । अत एव -

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भ ।

अमृतचूतिसुन्दराशयोऽयं मूहदा तेन विना नरेन्द्रसूनु ॥

इत्यादौ साहित्यभाव एव विनार्यो न तु भेदः । वस्तुनस्तु नानाविष्णु-
मित्यस्य नानापदस्य, न भेदोऽयं, अन्यदेवेत्यन्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । विष्णुभिन्नोऽ-
न्यदेवो मोक्षदो नेत्यत्रान्यपदार्थकदेशान्योन्याभावेऽपि विष्णोरेव प्रतियोगित्वे-
नान्वयस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा विष्णुभिन्नस्यापि मोक्षदातृत्वबोधप्रसङ्गा-
द्विष्णोरेव मोक्षदातृत्वाव्यवच्छेदबोधेऽप्रसङ्गाच्च । भूतले नानापद इत्यादौ तु
बहुत्वमेव प्रतीयते तच्च स्वाश्रयभेदान्तररीयकमित्यन्यदेवत् । भेदोऽपि
नानापदार्थे विशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यक्तिनिष्ठतद्भव्यत्तिस्वावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वानुयोगित्व [यो] एक [एव] भासते, न तु भूतलत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकथयत्त्वावच्छिन्नानुयोगिताकोऽपि । एवञ्चात्राप्यधिकरणत्वेनो-
पस्थितस्यात्मनो भेदप्रतियोगित्वं दुर्लभम् । किन्तु किञ्चनपदार्थत्वेनाभावः ।

यत्तु "नेह नामास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति" इति वाक्येऽपि नाम काचन भिदास्ति । अत्र भिदानिव मन्यमानः
शतधा सहस्रधाभिन्नो मृत्योर्मृत्युमाप्नोतीति श्रुत्यन्तरं क्वाक्यतया नानाशब्दो
भेदपर इति कल्प्यते इति, तन्न, भेदनिषेधेऽपि भिन्ननिषेधस्यासिद्धे । प्रत्युत
नानापदेन नानात्वमुपादायानेकत्वरूपं तन्निषिध्यत इति व्याख्यानस्यैव
सावकाशत्वापत्तेः । अनेकवाचकनानाशब्दस्य भावप्रधानत्वाद्नेकत्वपरत्वे
लक्षणा स्यादिति भवदुक्तदोषस्य श्रुत्यन्तरसदादिलक्षणयादौपत्येनाप्रयो-
जकत्वात् । भवन्मतेऽपि नानाशब्दस्य लक्षणार्थवाभिन्नपरनया वाच्यत्वात् ।
प्रत्युत भवन्मते धर्मिलक्षणाया प्रमाणास्यैव परेण पर्यनुयोज्यत्वात् । न च भेद-
परत्वेऽपि नानाशब्दस्य तदर्थस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन किञ्चनपदार्था-

न्ययेन वाक्यार्थतयैवाश्रयलाभसम्भवात् लक्षणोति वाच्यम्; श्रुत्यन्तरीयभिदा-
पदे भिन्नलक्षणाया आश्रयकत्वात् । न च नानापदे भेद एव निषिध्यत
इति वाच्यम्, नानास्तीत्यतो भेदाभावप्रतीतिविरहेण निपातार्थस्य भेदस्य
प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावान्वये निराकाङ्क्षत्वात् । निपातार्थभेदप्रकारक-
शाब्दत्वावच्छिन्ने तदाश्रयोपस्थापकपदजन्योपस्थितेरेव विशेष्यतया हेतुत्वस्य
कल्प्यत्वात् । एव किञ्चनेत्यस्यासकोचात्सर्वदृश्यपरत्वमित्यप्युक्तम्,
“असावत्ये तु चिद्धनेत्यपवर्गे” अमरकोशादिदर्शनात् । चनशब्दस्य समभिव्या-
हृतकिशब्दस्य समभिव्याहृतधर्मावच्छिन्नव्यक्तिसङ्घोचतात्पर्यग्राहकस्य व्युत्प-
त्तिसिद्धत्वात् ।

किञ्च घटमानयेत्युक्ते घटपदस्यानेकघटतात्पर्याविधारणाच्चिदा-
दिपदसमभिव्याहृतकिशब्दस्य विशिष्यपदोपात्तैकधर्मावच्छिन्नव्यक्तिबोध-
कत्वाच्च कश्चिद्घट कश्चित्पट इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्निर्द्धारणार्थकत्व-
पर्यवसानात् तादृशस्य दृश्यत्वादिवोधकदृश्यादिपदस्य चात्रविरहात्,
कश्चिदपि घटो नास्तीत्यादावन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
व्युत्पत्त्यैव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधः । नचैव कश्चनेति पदवैयर्थ्यं
घटविशेषप्रतियोगिकत्वाभिप्रायविघटनार्थं तदुपादानात् । अन्यथा तात्पर्य-
सन्देहेन घटत्वावच्छिन्नाभावबुद्ध्यावप्रामाण्यसंशयापत्तेः । तदुक्तम् “घटो ना-
स्तीत्यादेः सामान्याभाव एवोत्सर्गस्तत्तात्पर्यम्” इति । नहि “कश्चिच्चो राम-
गिर्याश्रमेषु वसतिञ्चक्रे” इत्यादौ यज्ञस्य लाभ । अतः समभिव्याहृत-
धर्मविशेषबोधकपदान्तरसहकारेणैव किञ्चनादिशब्दा बोधकाः, न तु स्वयं
पूर्वपरामुष्टस्यैव बुद्धिस्यस्य वा बोधकाः । दृश्यादिपदश्च पूर्वमत्र नास्त्येव
येनानुपङ्गादिनापि कश्चिदुक्तिसम्भवः स्यात् ।

ननु विधिस्यले कश्चन पदस्योक्तरीत्या सङ्घोचकत्वे निषेधस्थले निषेध-
प्रतियोगिवृत्तित्वेन भासमानधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वतात्पर्यग्राहकनया
किञ्चन नानानास्तीति दृश्यमात्रस्य निषेधः स्यादेवेति चेत्, भवम् ; किञ्चन-
पदस्य नानापदार्थविशेषणसमर्पकत्वे नानापदार्थभेदस्य निषेधान्वयानुपपत्ते-
रुक्तत्वात्, भेदाश्रयविशेषसमर्पकत्वे तु दृश्यमात्रस्य पूर्वतत्त्वसाधारणरूपेण
प्रक्रान्तत्वाभावात्, प्रतियोगितावच्छेदकस्य सर्वसाधारणस्य दृश्यत्वादेरपि
तदभावाच्चेत्युक्तत्वात् । पूर्वोक्तानामनेकेषामेकधर्मावच्छेदेन परामर्शस्तु
न किञ्चनशब्दसाध्यः प्रत्युत सङ्घोचस्यैव तस्माद्यत्वात् पूर्वोक्तानां मध्ये
किञ्चन तत्र नास्तीत्युक्तेऽपि निर्द्धारणस्य स्वेच्छामात्रकल्पितत्वादप्रामा-

प्यम् । न च तावतापीष्टसिद्धिप्रत्याशा दृश्यमानस्य प्रातिस्विकरूपेण पूर्वमनुक्तत्वान् । एव धर्मान्पृथक् पश्यन्तित्यत्र धर्मपद दृश्यमानपद [२]-मित्यत्र तु प्रमार्णाभाव एव, दृश्यमानस्य च धर्मताया मद्याप्यसिद्धत्वात् । एतेन धर्मदृश्यमानस्य दृष्ट्या ससार एव भवतीत्यादिकमप्यपास्तम् । विभुत्वादि-धर्मपरस्यैव तावदुपगन्तुं शक्यत्वान् । ननु मन्मतेऽपि न वस्तुतो ब्रह्मधर्मा इतिचेत्, मा भूवन्, व्यावहारिकास्तु सन्ति दृश्यमानस्यापि त्वन्मते वास्तवत्वा भावाच्च । मन्मते तु दृश्यमानस्य ब्रह्मधर्मत्व कथमन्युपगत नास्ति तदेतावति विनिगमके विद्यमाने किं पुन ब्रह्मधर्मत्वेनोभयसिद्धा एव धर्मा गृह्यन्ताम् । उनेकमात्रसम्प्रतिपन्नदृश्यमात्रमिति वीक्षाया द्वितीयस्य प्रेक्षावद्भिरवश्य-मुपेक्षणीयत्वात्, तत्किमिदानीमेवासिद्धस्वसिद्धान्तसमुद्भावनेनेति, तिष्ठतु तावत् । अत एव धर्मान्पृथक् पश्यन्नित्यस्यात्मन पृथग्भूतान्धर्मानप्या-त्मज्ञाने विषयोक्त्वन् सप्रकारकारमज्ञानवानिति यावन्, नि प्रकारकात्मकज्ञान-स्यैव मोक्षहेतुत्वात् । एवञ्च धर्माणा धर्मिसमानसत्ताकभेदवत्त्व मोक्षजनक-ज्ञाने प्रकारत्वेनानवभासश्चेति स्पष्टम् । धर्मपदोक्तपरामर्शकत्वे किञ्चने-त्यत्र केचनेत्यस्यापत्तेश्च चनशब्दपूर्ववत्किञ्चिदस्य विशेष्यसमानलिङ्गत्व-नियमात् । अत एव—

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवज्रोन्दुलक्ष्मी
रानावन विवाहमण्डपतले कश्चित्प्रभुप्रो युवा ॥

किञ्चिद्धेदमय पात्रमित्यादय प्रयोगा । न च नानापदार्थ एवात्र विशेष्यत्वेनान्यैत्विति वाच्यम्, स ह्यात्मभित्तरूपो वा, धनेकरूपो वा, विनायंरूपो वा ? नाद्य, दूषितत्वान् । न द्वितीय, तस्यापि विशेष्यविशेषणसावाङ्मत्वात् त्वदिष्टसिद्धेरुक्तत्वाच्च । नान्त्य, द्वितीयावृत्तीयापञ्चम्यतिरिक्तविभक्त्य-न्तस्य तत्रानन्वयनियमादनुपयोगाच्च । पदप्युक्तम्—

ननु कथमुक्तश्रुत्या मिय्यात्वेन प्रपञ्चतदभावयोर्बोध ब्रह्मणि प्रपञ्चस्या-भावबोधेऽप्यबोधेऽप्यनावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यास्य प्रपञ्चान्यूनसत्ताकत्वस्य चाबोधनादिति चेत्, इत्यस्य प्रपञ्चविशिष्टब्रह्मणि इत्यर्थकत्वात्किञ्चनेत्यस्य चातोऽन्यपदार्थकत्वमिति श्रुत्यादिमानेन विनाशितयाप्रमितिदृश्यमानमि-त्यर्थकत्वाद्दिनाशित्यविशिष्टब्रह्मणि दृश्य नास्तीति बोधकस्योक्तश्रुत्या-बोधनाद्दिनाशित्यदृश्यवति विनाशित्यभावस्योक्तश्रुतिप्रमितत्वेनैवाप्राति-भासिकत्वानुमितिसम्भवात् । विनाशित्यन्वाद्यच्छेदेनाप्रातिभासिक-

स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यानुमितिद्वारोक्तश्रुतितात्पर्यविषयत्वसभवात् । न च तथाप्युक्ताभावे प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य चासिद्ध्या मिथ्यात्वबोधनमसिद्धमिति वाच्यम्, निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन निषेधवाक्यस्वाभावेन प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदकदेशाद्यवच्छेदेनैवोक्तवाक्येनोक्ताभावस्य बोधनीयत्वात् । तदवच्छेदकविशिष्टदृश्यवद्ग्रहण एवाधिकरणात्वेन इहेति सर्वनामपदेनोक्तिसम्भवेन तदभावाना स्वस्वप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नतया इहेति सम्भ्यानवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाघेयतावोक्तश्रुत्या बोधनसभवादिति ।

तदपि चिन्त्यम्, बद्धिमति बह्विर्नास्तीतिवदृश्यवति दृश्याभावबोधनस्य बाधितत्वात् । धर्मितावच्छेदकाशे प्रकारतया भासमानस्य धर्मस्याभावाशे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनानवभासनियमात् । इह किञ्चनपदयोर्दृश्यमात्रपरत्वाशे च प्रमाणाभावस्योक्तत्वात् । अतोऽन्यपदार्थमित्यादि श्रुतावपि तदभिमतार्थस्य प्रत्यक्षत्वादे बन्धमाणात्त्वात् । न चायमभाव प्रातिभासिकभिन्न श्रुतिबोधितत्वादित्यनुमिति, तदप्रातिभासिकत्वे मान साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्तेरपहात् । भ्रमविषयकभिन्नत्वस्य साध्यत्वेऽपि यथा श्रुतहेतोर्ग्राहणं प्लवन्त इत्यादिवाक्यबोधभ्रमविषये श्रावो-मञ्जनादौ व्यभिचारात् । न च श्रुतितात्पर्यविषयत्व हेतु, स्वरूपासिद्धे । अनुमित्या यथोक्ताभावस्याप्रातिभासिकत्वमिद्वानुक्तश्रुत्या तात्पर्यगत्या तद्वद्विषययोक्तमिथ्यात्वबोधनश्रुतितात्पर्यविषयसिद्धौ तदभावस्याप्रातिभासिकत्वसिद्धिरित्यन्याऽन्याश्रयात् पारमार्थिकत्वेनार्थान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । भावार्थतपत्ते तत्रगृह्यतावपि प्रकृतग्रन्थासङ्गतेरनुद्धारात् । मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्यैव तत्र प्रचान्तत्वात् । एव प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदकदेशकालावच्छेदेनाप्यभावबोधो वक्तुमशक्य, निषेधाधिकरणान्यदेशकालावच्छेदेन तत्सत्त्वापत्ते । देशान्तरकालान्तरवतिवस्तुविरहबोधकत्वस्यापि निषेधप्रमाणत्वाभाव्यात् । स्ववासनामात्रेण स्वभावंकदेशपरित्यागोपादानानुपपत्ते. अत एव तद्विशिष्ट एव तदभावस्य निरवच्छिन्ने विशेषणतया बाधनमित्यप्यपास्तम् । मानान्तरविद्वययोक्तविशेषणता सम्बन्धस्य वाक्यार्थान्तर्भावकल्पनाया असम्भवात् । पदार्थवत्सर्गोऽशतोऽपि श्रुत्यस्पृष्ट विप्रतिपत्ते वर्तुमशक्यत्वादित्यास्ता विस्तर । कस्तहि उक्तश्रुतेरर्थ इति चेत्, उच्यते, इह ब्रह्मणि विद्यमानानाना अनेक वस्तुज्ञानेच्छादिरूपकिञ्चनानिर्वचनीय नास्ति, विशिष्यनिर्वक्तुमशक्य हि वस्तु किञ्चिदिति व्यवहरन्ति । "नमस्तस्मै कस्मचिदमितमहिम्नं

पुरभिदे” “वस्मैचित्कपटायकंठभरिपूर पीठदीर्घा—” इत्यादौ तथा दर्शनात् । यद्यपि वेदान्त्यभिमतमिध्यात्वरूपमनिर्वाच्यत्वमभिप्रत्य नते प्रयोगाः तथापि किञ्चिदशसाम्येन दोषाभावः । अस्तु वा सादृशमेवानिर्वाच्यत्वमत्रायः तथाचाह्वैतानियेषपरमेवेद वाक्यम् अत एवान न काचन भिदास्नीत्यनाप्यनिर्वचनीया निदास्ति किन्तु ब्रह्मणि विश्रमानो भेद पारमार्थिक एव तथा चार्थात्प्रतियोगिनामप्यमिध्यात्वरूपम् । अस्तु वा तच्छ्रुत्येकवाक्यतया नानाशब्दस्य भिदायै लक्षणा । किञ्चनेतन्नात्रयविशेषपण्वात्कलीबत्वम् । तथाचानिर्वाच्यभेदनियेष एवार्थः । अत एव य इह नानेव परमति अत्र भिदाभिद्व मन्यमानत्यन चावास्तव पश्यन् सरितो लङ्घयन्ति तत्त्वानभिज्ञान्वादित्यर्थकमिवपद समच्छन्ते । आरोपितत्वस्यापि सम्भावनारूपस्य इवपदार्थत्वात् । अत एव—

न नित्यमस्मिन् परिपूर्णैति हित्वा नभ क्षोरितलावलीर्ण ।

ग्रानन्दयन्निन्दुरिव स्ववाम्ना विभानि लोके न्वकावनीन्द्र ॥

इत्यादाहुत्प्रेक्षास्थले तथैवाङ्गाक्रियते काव्यमीमांसकैः । यदि तु नानापद-स्वाभिदापरत्वेऽपि तदर्थस्य प्रतियोगितया नत्रर्थाभावान्वयो न स्यात्, बहुक्तयु-क्त्येवेति विभाव्यते, तदात्तु नानाशब्दस्य भिन्नपरत्वमेव लक्षणासाम्येऽपि मानान्तरसवादविगतयोरेव विनिगमकत्वात् । अत्र भिदामिदं श्रुत्यन्तरेऽप्यनिर्वाच्यभेदनियेष एवार्थः, लक्षणाया प्रमाजनाभावादह्वैतनियेषस्य तावत्तैव सिद्धे । अथवा इह ब्रह्मणि विश्रमान किञ्चन ज्ञानादिक नाना अनेक स्वजातीयप्रागभावसमानाधिकरण नास्ति किन्त्वेकमेव नित्यत्वादिति भावः । न च ज्ञानेच्छादीनामनुपस्थितत्व प्रमायस्य प्रमाणमिति पूर्वार्द्धे प्राणादि-नियामकत्वेन तेषा प्रदान्तत्वात् । ननु “मृत्यो म मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इतिवाक्यप्रक्षेपेण नानात्वदर्शनस्य ससारप्राप्तिहेतुत्वाभिधानेन नानात्व दर्शनस्यैव मिध्याज्ञानत्व लभ्यते ससारहेतोमिध्याज्ञानत्वे सर्वेषामेव विवादात् । तदेव नानात्व निषेद्यत्वेन तात्पर्यविषय । तथाचासिद्धति, न हि न्यायमते पर-मात्मन्यनित्यज्ञानवत्त्वज्ञान मिध्याज्ञानमनात्मन्यात्मग्रहेऽहमस्मीति मोहोऽह-ङ्कार इति न्यायार्थासिद्धोक्तेः । “अनित्याशुचिदु खानात्ममुखात्मस्यातिरविद्या” इति पातञ्जलसूत्राच्चेति चेत्, नानाविध किञ्चन वस्तु इह ब्रह्मणि नास्ति तथा च जगद् ब्रह्मप्यव्यस्तमिति नाशङ्कनीयमितिभावः । ब्रह्मसत्ताप्रसक्तमवलम्ब्या-वृत्त्या स्वतन्त्रसत्तावत्त्वस्य बाधकाभावेन बोधितत्वादप्यस्तमिति पर्यवसानात् । अथवा मनसैवानमित्युक्तम्, तत्रैवकारव्यवच्छेद्य स्पष्टयति—नेह नानास्ति

किञ्चनेति । प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणं नामनि प्रवर्तत इत्यर्थं । मनसैवेति तृतीयया वरणत्वस्य ज्ञानविरूपितस्यैवार्थवशादुपस्थितत्वात् । ननु बहिरिन्द्रियमात्मनि मा नाम प्रवर्तिष्ये शब्दानुमानादिकन्तु न वर्तत एवेत्याशङ्क्याह— मृत्योः स मृत्युमित्यादि । यश्चात्मनि शब्दानुमानादिप्रवृत्तिं मन्यते ससारमेव प्राप्नोति गाक्षहेतुज्ञानजन्तवस्यैव प्रमाणान्तरव्यवच्छेद्यत्वात्तदृशशब्दानुमित्याद्यात्मकज्ञानस्य च सार्वेऽपि साक्षात्काररूपयुक्तत्वात् । अत एवाग्रे मनसैवा नुद्रष्टव्यमिति भाष्यन्दिनशाखायां नियमनं सगच्छते । मध्येऽर्थान्तरप्रतिपादने तु तदनुपपन्नं स्यात् । यद्वा इह ब्रह्मसाक्षात्कारे नानाविधं किञ्चन किमपि सुविषयो नास्ति तेन समूहात्मत्वस्य सविकल्पकस्य च मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदः । तदेवाह—मृत्योः स मृत्युमित्यादि । एकधैव एकमेवानुद्रष्टव्यं साक्षात्कारणीयम् । धाप्रत्ययस्य विशेषणरूपविषयपरत्वे मानाभावेन विशेष्यरूपविषयस्यापि तदर्थत्वकल्पनात् । एकधा एकधानिविकल्पकेन घटो ज्ञान इत्यादी तथा दर्शनाच्चेति परैरेवाभिहितत्वादिति दिक् ।

नहं नास्तीत्यर्थं ॥ जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वमेवाह—विरज इति । अस-म-त्वात् काशते इत्याकाशो जीवः, सर्वप्रत्ययविषयत्वात् । तस्मादजं चात्मा महान् ध्रुवः परमात्मा परो भिन्नः । भेदहेतुमाह—विरज इति । रागहीन इत्यर्थः । एतेन सुखद्वेषधर्माधर्मसंस्कारशून्यत्वं जीवाद्ब्रह्मणोर्बलक्षय-मित्युक्तम्, अजपदेन शरीरासम्बन्धं, महानिति जन्यविशेषगुणानाश्रयत्वम्, ध्रुव इति सर्वदैकरूपेण नित्यज्ञानादिमत्त्वं कार्यमात्रजनकत्वं चोक्तम् । धीरः काम्यकर्मफलेच्छाहीनः, तमेव विज्ञाय श्रवणेन ज्ञात्वा मननेन चाप्रामाण्यशङ्काशून्यज्ञानविषयीकृत्य निदिध्यामनेन प्रज्ञा साक्षात्कारं कुर्वति । ब्राह्मण इति साक्षात्कारफलोक्तिः । “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा अस्माल्लाकाशं प्रति स ब्राह्मणः” इति श्रुतेः । अधिकारिपरत्वस्य परंरप्यन-भ्युपगमात् । अद्वैतादिमतान्तरं च न श्रद्धेयमित्याह—नानुध्यायादिति । बहूनेव दुस्तर्कप्रग्नितान् शब्दाननर्थकत्वेन शब्दमात्रभूतान् नानुध्यायात्तत्रा-सक्तिं न कुर्यात् । हेतुमाह—वाच इति । हि यतस्तादृशतर्कानुसरणं वाचो वाग्देव्या विग्लापनं भ्रान्तिमात्रजनकं न तु मोक्षफलकम् । तस्मात्तादृशवादेषु विश्वासो न विधेय इति भावः ।

यत्तु तमेव विज्ञाय प्रज्ञा ब्रह्मात्मकसाक्षात्कारं कुर्यात् ततो भेददर्शन-निवृत्तिं स्यादित्याह—ब्राह्मण इति । ब्रह्मज्ञानेनापगतभेदं कृतकृत्यो जायत-इति, तच्चिन्त्यम्, स्वपक्षवासनामात्रमूलत्वादब्रह्मविषयकज्ञानवत्त्वस्यैव

ब्राह्मणपदार्थताया श्रीतत्वाच्च भेदस्य तदर्थत्वे मानाभावात् । अत्रत्वय-
 भूह्यम् । इति शब्दो मन्त्रसमाप्ययं । इदानीं ब्रह्मज्ञानोपाय गौसहस्रदानप्रति-
 ज्ञातिप्रसन्न्यास तैजस पुण्यकृन्वेत्यत्र मोक्षहेतुत्वनोक्तानां कर्मणा चारा-
 दुपकारकं वच्यन् यज्ञवन्वयो भेद दृढयत्नवात्मस्वरूप तावदनुवदति-
 स वा श्रयमिति । सर्वेभ्य ब्रह्मन्द्वादेरपि जशी स्वाधीनताक इति यावत् ।
 ज्ञानाद्यपानानामपीच्छादीनां न तत्स्यामिफक्त्वमत सर्वेशान इति ।
 ईशानत्वस्यान्यापक्षत्वमाह—सर्वस्याधिपतिरिति । स्वल्पस्यैव सर्वस्याधि-
 पति । अधिपतीनामस्वीयव्यापारजन्यव्युत्पत्त्यादिमत्रित्पिताधिपत्वनियमा-
 भावादाह—सर्वमिदं प्रशास्तीति । सृष्ट्यादौ वेदनिर्माणेन हिनाहितप्रवृत्ति
 निवृत्तिजनकत्वात्त्वय शरीरमादायाशेषशब्दशक्तिग्रहकायकारणभावग्रह
 जनकत्वाच्च ब्रह्मादीनामपि त्वान्यसर्वप्रकाशकत्वादाह—सर्वमिति । तेषा-
 मपि प्रशासकं तेन योग्यादिभि सिद्धसाधनानवकाश । तदानीन्तनशरीर-
 परिग्रहे तत्तत्कमजन्यफलसम्बन्ध स्यादत आह—स न साधुना कर्मणा
 भूयान् तज्जन्यपुण्यमम्बन्धहीनं नो एवासाधुना कर्तव्यान् पापसम्बन्धहीन
 मिथ्याज्ञानवासनाराहित्येन तत्कृतकमथामदृष्टानुत्पादकत्वात् । तदेतदभिप्रत्य
 आचारैरुक्तम्—

स्वाम्य यस्य निजं जगत्मुनिमिदं त्वादी तत् पालनं
 व्युत्पत्तं करणं हिताहिताविधिन्यामे न सभावनम् ।
 भूतोक्तिं सहजा कृता निरुपधियत्नस्तदर्था मक
 रतस्मै पूर्बगुरुत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः ॥

एव जन्यमात्रोत्पादकत्वमुक्त्वा परमाप्वादीनामपि तन्नियम्यत्वात्त-
 दाधिपत्यमप्यज्ञानमित्याह—एष भूताधिपतिरिति । तद्विषयकप्रत्यक्षादिम-
 त्वात्तदुपादेयैश्वर्यादेव तदंश्वयमपोत्याह—एष लोकेश्वर इति ।
 ईश्वराणामपि राजादीनां पालकत्वव्यभिचारादाह—एष लोकपाल इति ।
 वेनादीनो मर्यादाच्छेदकत्वदशनादाह—न सेतुरिति । सेतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्त
 धर्ममाह—विधरणमिति । एतेन मृण्मयत्वपरिच्छिन्नत्वादिनिरासः । तन्नि-
 मित्तमाह—एषा लोकानामसभेदायासाकर्याय तत्तत्कार्यनियमायेत्ययं । एतेन
 यस्मिन्धौ पृथिवी चान्तरिक्षमोत मन सहप्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथा-
 त्मानमन्यावाजो जिमुञ्चथामृतस्यैव सेतु " इति श्रुत्यन्तरमपि व्याख्यातम् ॥

प्रकृतमाह—समेतमिति । वेदानुवचनेन स्वाध्यायानुध्यानेन यमकाण्डो-
 क्तस्वरूपेणाश्वमेधादिकमणा दानेन गोभूम्यादे तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना

अनाशकेन कामानशनेन यावज्जीव रागद्वेषादिराहित्येन । “अनाशकेनेति तपसो विशेषणम् ” इति वाचस्पतिमिथा । तथा च भामिन्यां ‘ कामानशनमेव हि तपः ’ इति मितमेव्याजिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति न तु सर्वथानरत मरणात् नापि चान्द्रायणादितपः शीलघातुर्वैपम्यापत्ते । अथवा वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्याश्रमोक्तकर्मभिः यजनदानेन गृहस्थाश्रमोक्तकर्मभिः तपसा वनस्थ-
नैष्ठिक-ब्रह्मचारिकर्मभिः अजासकेन सन्यासधर्मेति ध्याह्यातार । अत्र तिप्प्रत्ययोगात्ताना तत्तद्यज्ञादिकरणकनानाभावानामेव ज्ञानविविदिषा-
न्यतरूपेण फलेन सम्बन्धो न तु यज्ञदानाद्यन्तरस्य भावनान्तरस्य वा नुवन्तयज्ञादिपदैस्तनद्यागादीनामुपस्थिते विधेयघातवर्त्यश्रवणाभावात् ।

न च यज्ञादिपदानां सुवन्तत्वेऽपि मासे जुहोतीतिवत् प्रकृताप्रकृतय-
जमानवाचित्यान्त्रयमेव पूर्वपर्माणुपस्थित्या कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । न च
द्रव्यदेवतयोरश्रवणात् रूपाभावः, अव्यक्तत्वादिसाक्ष्येन ज्योतिष्टोमविध्य-
न्तोपपत्तेरिति वाच्यम् । विविदिषापेक्षितचित्तशुद्धिरूपद्वारसमर्पके “सं ह वा
आत्मयाजी यो वेदेदमङ्गेनाङ्गं सस्त्रियते” इत्यादि वक्ष्यमाणवाक्ये एत-
च्छब्देन प्रकृतयज्ञादिपरामर्शात्तदनुरोधेन द्वारि समर्पके उक्तवान्येऽपि
यज्ञादिपदस्य पूर्वविहितयज्ञादिपरामर्शकत्वनिश्चयात् । न चैतच्छब्दस्यापि
पूर्वविहिताविहितसाधारण्यात् यज्ञादिपदसमानशीलत्वमेवेति वाच्यम्, स
यदेव यजेतेति पूर्ववाक्ये यच्छब्दापद पशुनेतिवद्यजे पूर्वविहितकर्म
मानपरत्वादेव यच्छब्दस्यापि तन्मानपरत्वात् । अतश्च तात्पर्यग्राहकत्वशेन
यज्ञादिपदस्य पूर्वकर्मपरामर्शकत्वान्न कर्मान्तरत्व प्रत्यभिज्ञापकप्रमाणाभाव
एव ‘ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादौ प्रवरणान्तरेण कर्मभेदप्रत्ययात् ।

न च घातवर्त्यमात्राभेदेऽपि पूर्वभावनोपस्थापकाभावात्कर्मभेदस्यादि-
तिवाच्यम् सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति वदं यज्ञादिर्नैव स्वसम्बन्धाभिचरित-
भात्रनोपस्थापनोपपत्तेः । फलभेदेन भावनाभेदे च प्रमाणाभावात् । नचानेक-
भावनाप्रधानाद्वाक्यभेदः, यज्ञादिविधिपूर्वभावनाविधाने तु यज्ञादिसकल-
माघनविशिष्टप्रयोगान्तरदिध्यपत्तिरिति वाच्यम् यज्ञादिप्रत्येकान्वितनाना-
भावनाना तत्रेणैवाख्यातोपात्तत्वात् ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कामो घजेत ”
इत्याग्नयेयादिपद्यागानां स्वर्गाद्युद्देशेनैवात्रापि विविदिषोद्देशेन यज्ञादीनां
विधानेऽपि वाक्यभेदाभावात् तद्भावनाना तत्तद्यज्ञादिकरणत्व प्राप्तमेवेति
यज्ञादिपदमनुवादो भावनान्तरत्वप्रतिबन्धार्थः । विविदिषाफलसम्बन्धेन विनि-
योगवर्णाच्च नैकप्रयोगापत्तिः, यद्दृष्टे निवत् ।

केचित्तु विविदिपन्तीत्यस्यानुपङ्गेण्य ज्ञेन विविदिपन्तीत्यादिवाक्यानि भिन्नान्येव । यद्वा अर्द्धमन्तर्बोदी मिनोत्पद्मं बहिर्बोदी निरग्यान्तरालदेश इव यज्ञादिपदानां धर्मसामान्ये लक्षणा । तथैकवाक्यत्र कर्मणा विविदि-
 यन्तीत्यस्व पर्यवसानादित्याहुः । विविदिपन्तीति च लेट् । यज्ञादिनिप्रविविदि-
 पाभावत्वस्यापूर्वत्वात्तस्मिद्ध कर्मकाण्डोत्पन्नानामेव यज्ञादीनामत्र विविदिपो-
 द्वे ज्ञेन विधानमिति । तथा च वेदव्याससूत्र "मर्बयापि न एवोभयलिङ्गाद्"
 इति । यज्ञेत्यादिक सिद्धार्थकनामरूप तावन्निङ्ग व्याख्यातम् । 'अनाश्रित
 कर्मफल कार्यं कर्म करोति य ' इत्यादिस्मृत्यादिप विज्ञातकर्त्तव्यताकानामेव
 कर्मणा विद्यार्थकत्वबोधक च द्वितयमपि शब्दाद्यस्येनेऽपुत्रत्वारिषत्सङ्कारा
 'स प्रह्लाण सायुज्य मलोकता गच्छति" इति स्मृत्या कर्मकाण्डोक्तकर्मणा
 विद्योपयोगित्वेनैवमस्कारत्वोपपत्तेरिति । नचैव यज्ञादिविविदिपार्थत्वतत्कामना-
 रहितकर्त्तव्यत्व न स्यादिति वाच्यम् यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोतीत्यादिना
 विहितत्वे प्रत्यवायपरिहारार्थं तदुपपत्तेः । तथा च सूत्र 'विहितत्वाच्चाश्रयकर्मो-
 पि" इति । अथैव नित्यत्व काम्यत्व विरुद्धमिति चेत्, अप्यापि सूत्र "सहकारि-
 त्वेन च" इति । यज्ञादीनां विविदिपावाक्येन श्रवणादिनहकारित्वलाभात्तद्वचन-
 वलान्छादिरो यूपो यूपो भवति लादिर वीर्यकामस्येतिवबुभयात्मकत्वात्काम्य-
 प्रयोगेणैव प्रसङ्गात्तत्रप्रयोगमिद्वया प्रयोगानावृत्तेर्विरोधाभावात् । तथा च
 जैमिनीयनूत्रम् "एकस्य तूभायर्थत्वे सयोगपृथक्त्वान्" इति । उभयार्थत्वे नित्य-
 काम्यत्वे सयोगाऽन्यार्थकत्वबोधकवाच्य तस्य पृथक्त्वभेदप्रमाणा वचनेनोभया-
 र्थत्वबोधने उक्तरोत्या नित्यत्व काम्यत्व चेत्युभयरूपत्वमित्यर्थः । इदमप्यवधे
 यम्-यज्ञादीनां विविदिपन्तीति सन्प्रत्ययार्थे इच्छायामेव विनियोगो न तु धात्वर्थे
 ज्ञाने शान्दप्राधान्यस्यैव शाब्दान्वयनियामकत्वात्, राजपुरुषमानयेत्यादावर्थत
 प्रधानस्यापि राज्ञ ज्ञानयनानन्वयात् । अत एव श्रुतिः "सह वा आत्मजीवयो-
 र्देदमनेनाङ्ग सस्क्रियते इदमनेनाङ्गमुपचीयते" इति । अनेन कर्मणा इद
 ममाङ्गभात्मा सस्क्रियते चोणपाप क्रियते पुण्येन चोपचीयते इत्यर्थः । अत्र
 एवान्त करणशुद्धावेव कर्मणामुपयोग आधर्बरेण श्रूयते "विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु
 त पश्यति निकल घ्यायमान" इति । विशुद्धी नियनैमित्तिकानुष्ठानेन
 निरुत्पद्यते । सत्त्व आयस्य यथा हि प्रकृतौ यस्याङ्गस्य य उपकारस्तदतिरिक्त
 उपकारोऽतिदेशस्थले न कल्प्यते वृत्तेषु वंनुप्यत्पप्रकृतोपकारत्वापेऽप्यवधा-
 नस्याट्टार्यत्वान्मुपगमात्, तथैव ज्ञाने विनिपुक्तानां यज्ञादीनां पापहृ-
 दपनिश्वर्गफलतिरिक्तो नित्यकाम्यसाधारणो, मोक्षोपयोग्युपकारोऽपि न

कल्पते । न च कर्मणा ज्ञानोत्पत्तौ पापक्षयस्य द्वारत्वे मानाभाव इति वाच्यम् ,
ततस्तु तमिति श्रुतेरेव मानत्वात् । अत्र एव

ज्ञानमुत्पद्यते पु सा क्षयापापस्य कर्मण ।

यथादर्शतलप्ररये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ इति स्मृति ।

न चैव नित्यभ्य पापक्षयस्यपापक्षयाच्चज्ञानोत्पत्ते सिद्धत्वाद्यज्ञेनेत्या-
दिवाक्य व्यर्थमिति वाच्यम् , नित्याना विशिष्यज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरित-
नाशकत्वान्यतोऽसिद्ध ज्ञानोद्देशेन नित्यानुष्ठानेऽवश्य ज्ञानोत्पत्तिरन्यथा तु
शुद्धिमात्र ज्ञानोत्पत्तिरिव नियतेत्येतदप्यक्तया विनियोगसार्थकतया
विनियोगसार्थक्यत्यादिर्थाचस्पत्यादी विस्तर । अत्र एव सत्त्वशुद्धिद्वारेणारा-
दुपकारकत्वे “कम सन्निपत्योगकारक तत्त्वज्ञानम्” इति किरणावलीवाक्य
“सत्त्वमात्मा तस्य शुद्धिर्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवृत्ति” इति उपायद्वि-
ध्यात्वात् । एवञ्च—

तस्मात्प्रामये यत्न कर्तव्य पण्डितैर्नरै ।

तत्प्राप्तिर्हनुविज्ञान कर्म चाक्षत महामते ॥

इति चिप्यपुराणम् ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्या यथा खे पक्षिणो गति ।

तथैव ज्ञानकर्माभ्या प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इति द्वारितवाक्यम् ।

ज्ञान प्रधान न तु कमहीन कम प्रधान न तु बुद्धिहीनम् ।

तस्माद्द्वयारेव भवेत्प्रसिद्धिर्नत्वेकपक्षा विहग. प्रयाति ॥

इत्यादि वाक्यञ्च यथोक्तद्वारेणैव कर्मणामुपयोगाभिप्राय न तु सम-
प्रधान्येनानेयादिवत् । नापि विकल्पेन त्रीहियवत्, षडभूमिसंसारनमिथ्या-
ज्ञानोच्छेद विना मात्मानम्भावात्तस्य च मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्या-
ज्ञानध्यस्वरूपस्य तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वादित्यन्यदाकरे स्पष्टमिति दिक् ।

उक्तफलीभूतेऽद्याविषयस्य ज्ञानरम फलमाह—एवमेवेति । विदित्वा-
साक्षात्कृत्य मुनि[ ]विषयेतरेऽद्याविरहितो भवति । वृत्तकृत्यत्वात्सन्ध्यास-
माह—एवमेवेति । लोक ब्रह्मसाक्षात्कारमिच्छन्त. प्रव्राजिन परमहत्ता
सवतो विरक्ता प्रव्रजन्ति पञ्चमलकार, तथा च तदुद्देशेन परित्राजककार्यं
मित्यर्थः । इदञ्चात्यन्तायोगव्यवच्छेदभावार्थं न तु आश्रमान्तरे तत्त्वज्ञान

न भवतीति त्रमितव्यम्, आश्रमचतुष्टयमुपक्रम्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति श्रुतेः। संकोचे मानाभावादाकाङ्क्षाया विशेषेणानन्तर्यस्याप्रयोजकत्वात्। "प्लोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्तित" इत्यसाधारण्येन व्यपदेशाच्च। गृहस्थस्य च पुत्रदारादिससर्गो दुर्वार इत्यभिप्रायकत्वात् "तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यागमाच्च" इति चिन्तामणिकृतः। श्रूयते हि छान्दोग्योपनिषद्दि "त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययन दानमिति। प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्वं एवैते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति। तत्र यज्ञाध्ययनदानावच्छिन्नत्वेन गृहाश्रम, तप इति वानप्रस्थभिन्नुत्पन्नाश्रमद्वयम्, ब्रह्मचारी चेतित्तुषामिवेतत्पदपरामृष्टाना पुण्यलोकमुक्त्वा तेषा मध्ये ब्रह्मणि नस्या निष्ठा यस्य स मोक्षभागिति तस्यार्थः।

यद्यपि "अनुष्ठेय वादरायण साम्यश्रुते" इति सूत्रे परिव्राजकमानानुष्ठेय यत्कर्म तदेव ब्रह्मसंस्थाघट्टेनोच्यते द्वितीयेतत्पदोपादानादेकवाक्यत्वावगमात्तत्र चोपक्रमस्य बलवत्त्वादुपक्रमे च यज्ञादिरूपासाधारणधर्मण गृहाश्रमोक्त्या भिन्वाश्रमस्यापि तदसाधारणधर्मं वक्तुमुचितत्वात्तपःशब्देनाश्रमद्वयोक्त्ययोगादतोऽसाधारणधर्मेण तत्तदाश्रमाभिधानरूपसाम्यानुरोधादयसादयन्नित्यनेन आश्रमत्रयस्यैवोक्तत्वात्सर्व एतदित्यादिना तन्निन्दानुवादे च ब्रह्मसंस्थ इत्यादिना भिक्षुः स्तूपत इत्येव सिद्धान्तितम्। तथाप्याश्रमान्तरानुक्तत्वरूपमसाधारण्यं नात्र विवक्षितमध्ययनस्य ब्रह्मचर्याश्रमसाधारण्येन व्यभिचाराद् दानस्य सर्वसाधारण्याच्च। तपसोऽपि भिक्षुप्रभृतिसाधारण्यत्वेन तेन वानप्रस्थाश्रमाभिधानानुपपत्तिप्रसङ्गाच्चोपक्रमस्य शब्दार्थनिर्णयवक्येऽप्यभिधानप्रकारनियामकत्वाभावाच्च पूर्वोक्तरीत्यंतत्पदेन चातुराश्रम्योपादानमिति मणिकृतामभिप्रायः। विद्ये सतिसम्भवेऽर्थवादसापेक्षत्वा-
 ..... शस्त्वार्थमाह—एतस्मै वै तदिति। ह विल स्म प्रतिष्ठाः वै स्मर्षमाणास्तदित्यस्य ते इत्यर्थः। पूर्वं सन्त्यासाधिकारिणः कृतसंन्यास्ताः ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञानुकामाः अनुचानाः साङ्गवेदाध्यायिनः कृतनित्यनैमित्तिककर्माणश्च विद्वांसः श्रवणादिना प्राप्तब्रह्मसाक्षात्काराः प्रजापुत्रादिरूपा न कामयन्ते नेच्छन्ति। तदनुवादमाह—किं प्रजया करिष्याम इति। तत्र हेतुः तेषा नोऽस्माकमयमात्मैवायं लोकः प्रजासाध्यलोकेच्छाविच्छेदहेतुत्वात्। इदञ्चेच्छान्तरस्याप्युपलक्षणमित्याह—ते ह स्मेति। वित्तं गोघनादि, लोकः स्वर्गादि, एषाण इच्छा, व्युत्थानं परित्यागः, लोकं पणपरित्यागेन यागादिनि-

वृत्तिदर्शनम् । तथा च मैत्रेयोपनिषदि “एतद्धैव तद्विद्वांस आहु कृपय काव-
 पेया किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वय यद्यमामहे” इति । तथा च सूत्रम्-
 “उभयथा च दर्शनम्” इति । उभयथा तत्त्वज्ञानिना कर्माऽननुष्ठानेऽनुष्ठाने
 चान्त्यमुक्तमाद्य यथा ‘जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन गजेन’ इत्यादि । तथा च
 तत्त्वज्ञानमेव कारणं न त्वाश्रमविशेष इति फलितार्थः । भिक्षाचर्यं ब्रह्मचर्यं
 सन्यासं पारमहस्यमिति व्याख्यातारः । एषणात्रयस्यापि द्वयोरन्तर्भाव इति
 दर्शयति—या ह्यवेति । पुत्रैपराणे वित्तैपराणैव, पुत्रस्यापि वित्तत्वात्,
 तद्धेतुद्वारवित्तैपराणां च लोकैपराणां, लोकस्यापि वित्तत्वात्साध्यत्वाद्वा ।
 अन्तर्भावहेतुं धर्ममाह—उभे ह्येते इति । एषणे इच्छे एव भवतः । तथा च
 विषयान्तरेच्छामात्र परित्याज्यमिच्छात्वस्यैव परित्याज्यतावच्छेदकत्वा-
 दिति भावः । ब्रह्मसाक्षात्कारे लोपाये उक्ते तत्फलाकाङ्क्षायां सत्या
 ब्रह्माभेदेनावस्थानस्य फलत्व निराकर्त्तमाह—स एष इति । जीवपरामर्शः ।
 जीवो मोक्षावस्थायां नास्ति, ब्रह्मेक्यसम्पत्तेरुपाधेरविद्यायाश्च निवृत्ते ।
 इतिशब्देन तन्मतमनूद्य नेति तद्रूपणप्रतिज्ञा, इतिशब्द समाप्त्यर्थः ।
 तथा च तन्मतनिरासस्य सिद्धत्ववदनुवादबद्धत्वादिकं यथासम्भवं योज्यम् ।
 प्रतिज्ञायां तु बोधकभावान्तराभावेन साध्यं सर्वथैव सिद्धमिति भावः ।
 एव पूर्वैरेव नकारेणात्मनाशो मोक्ष इति नास्तिकमतमप्यनूद्य द्वितीयेन
 तन्मतद्रूपणमपि प्रतिज्ञेयम् । कथं तर्हि मोक्षस्वरूपमत आह—अगृह्य इति ।
 तद् व्याचष्टे—न गृह्यन्त इति । परममुक्तौ सत्या शरीरादिसामग्यभावेन
 ज्ञानानुत्पत्त्या तद्बुद्धितरेकेण च जीवस्य ग्रहानुपपत्तेः । एतेन “तान्येवानु-
 विनश्यन्ति” इत्यादिश्रुतयो व्याख्याता इति भावः । द्वितीयं निराचष्टे—
 अशीर्यत इति । तद् व्याचष्टे—नहि शीर्यत इति । स्वसंप्रागभावोभयप्रतियो-
 गित्वविरहाद् दुःखं मे मा भूदित्यात्मोपराणैरेव दुःखाभावस्य काम्यत्वात् ।
 न च त्वग्मतेऽपि दुःखाभावस्य ज्ञानाभावे कथं काम्यत्वम् ?

दुःखाभावोऽपि नावेशं पुरुषार्थतयेष्यते ।

न हि मूर्च्छाशिवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते मुधी ॥

इतिन्यायादिति वाच्यम्, शास्त्रेणोदानीं तस्य ज्ञायमानत्वान्स्वकाला-
 वच्छेदेन ज्ञायमानत्वादकिञ्चित्करत्वादग्न्यत्र दुःखाभावज्ञानेऽपि दुःखाभावमुद्दि-
 श्यापि दद्याद्विषये मरणप्रवृत्तिदर्शनात्, विवेकित्वस्य च पुरुषार्थत्व प्रत्ययोज-
 कत्वात् । अन्वयत्र दुःखाभावज्ञानेऽपि पुरुषार्थतायां तस्यानपेक्षितत्वात् ।
 “दुःखं मे मा भूदित्युद्देश्येनैव प्रवृत्त्या दुःखाभाव जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्त्य-

भावाद्' इति मरिचकृत । प्रपञ्चनिवृत्तिमपास्यति-असङ्ग इति । प्रपञ्चसम्बन्धहीन इत्यर्थः । अत एव अस्मिन् अवच्छेद- "पिञ्जबन्धने" इत्यतो व्युत्पन्नत्वात् प्रपञ्चसम्बन्धस्यैव ग्रन्थत्वात् । अत एव श्रुत्यन्तर "तदा विद्वानामरूपाद्विमुक्त" इत्याद्यर्थेऽपि "तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्त" इति । एतेन प्रपञ्चस्य तत्त्वज्ञानानि वृत्तिरित्यर्थकत्वमुक्तवाक्यस्येत्युक्तिः परास्ता । राहो-रवन्दो विमुक्त इत्यादौ राहोरचन्द्रजन्यनाशप्रतियोगित्वबोधस्य भवति भव-विरुद्धत्वात्, अत्रैव नाशार्थं मानाभावात् । अत एवाम्मदुक्तमेवार्थं स्पष्टयति-न सञ्ज्ञत न व्ययने इति । सञ्ज्ञाभावान्न व्ययते इति भावः । इति-शब्द उक्तार्थसमाप्तौ । न केवलं परममुक्तावेवास्य सगहीनत्वम्, किन्तु जीवन्मुक्त्यवस्थावानपीत्याह-अत इति । अतो निपिद्धात्साधनात्पापप्रदवाप्यभकरव्य कृत्वानाम्मौल्यनुकरणात् । एवमुत्तरत्रापि । अतो विहि-ताद् गङ्गास्नानान्ने कल्याणं पुण्यमिति विशेषः । सभे एते चिन्ते साध्व-मानुनी न्यजति । तत्र हतु-अमृत इति । तत्त्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः । अत एवाह-नैनमिति । कृताकृतेति । विहितस्य निपिद्धस्य बोधयत्राप्यु-पादानं विहितकरणेऽभ्युदयस्य तदनुकरणे प्रत्यवायस्य चानुपपत्तेः । एव निपिद्धकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पादात्, धनरूपोपवासादित्येतेऽभ्युदया-भावाच्च । न च तस्यापि विहितपदेनैवोपादानम्, पर्युदासे न अर्थत्वसाम्येनेते-नापि ग्रहे वाचकाभावात्, इति भावः । नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते हिम्यने, इति स्पष्टम् ।

गतं शाकल्यस्य ब्राह्मणजातं स एष नेतीति वाक्यं व्याचक्षाणं ब्राह्म-
 "इति परिदृश्यमानं समासव्यापकं न इति स्वयंप्रकाशात्सम्यक्तिरिक्त-
 न्यनमूढमकारणं न । अथवा इति सकारणो निश्चेषप्रपञ्चो नेति सकारण-
 प्रपञ्चाभावात् नकारार्थः । सोऽपि न निश्चेषकार्यकारणसदसद्विबलत्वात्
 इत्यादि तत्र, इत्येतादृशार्थपरत्वे मानाभावात्, स्ववासनामात्रमूलस्य
 व्याख्यान्म्यानं ह्यस्त्वान् । स एष नेति तन्मनानुवादेन तन्निषेधपरत्वमित्य-
 स्मद्भ्याश्चानस्य च पदोत्त्वान् । एतेनेति शब्दोपात्तनानाधर्मावच्छिन्नप्रति-
 यान्तिनाका निषेधा इति शब्दसमभिव्याहृतनकारेण बोध्यन्ते । अतो घटत्वादि-
 प्राणिम्विकषभावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधपरत्वादुक्तवाक्यस्य मिथ्यात्वे
 प्रामाण्यमिति निरस्तम्, इति शब्दस्य घटाद्युपन्यासकत्वे बीजा-
 भावात्तादृशप्रतिस्विकर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधेऽपि माना-
 भावाच्च । अभावनिष्ठप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छेदस्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वाशयो'

कथमप्यलाभाच्च । अभ्युपेत्यापि ब्रूम — आत्मा न दृश्यत इत्यत्र आत्मैत्यनु-
योगिसमर्पकपदस्य सप्तम्यन्तत्वाद्ब्रोऽत्यन्ताभावपरत्व दुर्लभम्, नामार्थ-
प्रतियोगिकनत्रर्थात्यन्ताभावनिष्ठत्वनिर्हृपितवृत्तित्वीयविषयत्वनिर्हृपितप्रकार-
तया बोधे विशिष्यतया सप्तम्यन्तपदोपस्थितेहेतुताया भूतले न घट
इत्यादौ कल्पितत्वात् । तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यात्मनि बोधेन त्वस्मा-
कमेवेष्टसिद्धि ।

न च निपातार्थस्य यत्र प्रतियोगित्व तादृशात्यन्ताभावप्रकारकबोधऽनु-
योगिपदस्य सप्तम्यन्तत्वमनपेक्ष्य घटः पाण्डुर एव नेत्यादौ मुख चन्द्र इव
नेत्यादौ च एवकाराद्यर्थात्यन्ताभावस्य घटादौ प्रतीयमानत्वादिति वाच्यम्,
तत्र एवादेर्बोधमिलक्षणया पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदवद्भेदस्य चन्द्रसादृश्यवद्भे-
दस्यैवावगम्यमानत्वात् । वस्तुतस्तु तत्र नञ् विनिर्मुक्त एवकाराद्यस्य वि-
शेषणतादिभेदसम्बन्धनेन घटादावन्वयात्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकात्यन्ताभावबोधेऽपि स एव इति वाक्ये घटादीना सयोगादिनाभेदेन
आत्मविशेषणत्वाच्चाच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो बुद्ध्यते, यथा भूतले न घट,
घट पटो न भवति, चत्रो न पचतीत्यादावित्यस्यैवानुगतस्य नियामकत्वा-
च्छास्त्रकृतसम्मतत्वाच्चेति किं बहुना ।

उक्तार्थे मन्त्रसवादमाह—तदेतद्दृशामुक्तमिति । ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाक्षा-
त्कारवत् महिम्नो नित्यत्वमुपपादयति—न वर्द्धतेऽधिको न भवति वर्मणा
पुण्येन, कर्त्रीयानल्पोऽपि न भवति पापेन । कर्मशब्दस्याभयसाधारण्यादिति
तद्भाष्यम् । अन्यत्र तु स्वमतानुसारेण विशेषमुक्त्वा विरुद्धस्थले तद्रीत्येव
ध्याख्येयम् । तथाहि तस्य ब्रह्मण एव पदवित्स्वरूपा ता स्यात्, तमात्मानं
विदित्वा पापकेन द्विविधनाप्यन्ते दुःखहेतुना कर्मणा न लिप्यते । स्पष्टम् ।

यत्तु तस्यैव ब्रह्माभिन्नस्य ब्राह्मणस्यैव स्याद्भवेत्, अन्योऽपि पदवित्
पद नेतिनेतीत्युक्तमात्मानं वेत्तीति पदवित्त्वार्थादिति, तच्चिन्त्यम्, स्यादित्य-
स्यावृत्त्यापत्तेः । पदशब्दस्यात्मवाचित्वे बीजाभावात्, ब्राह्मणपदस्य ब्रह्माभि-
न्नार्थकत्वेऽपि मानाभावात्, ब्रह्मविषयकज्ञानपरत्वे च प्रमाणस्य दक्षित-
त्वात् । न च त्वन्मते तच्छब्देन साक्षात्कारे विषयत्वेन विशेषणस्य ब्रह्मण-
परामर्शस्तन्मते तु विशेष्यस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्येति वाच्यम्; अप्रयोजकत्वात्,
आत्मज्ञानस्य फलत्वेन विधेयत्वायोगात्, तदुपायस्य च ध्वणादेः पूर्वमेव
विहितत्वात् । आत्मज्ञानानुवादेनेतिवर्तव्यता विधत्ते—तस्मादेवविदित्यादि ।
शान्तो दान्त. चित्तेन्द्रिययोर्व्यापारोपरमादुपरत सर्वप्रवृत्तिहीन । अस-

त्प्रवृत्तीनां शान्तदान्तपदाभ्यां व्यावृत्तिं सत्प्रवृत्तीनां त्रपरतशब्देनेति व्याख्या-
तारः । तितित्तु प्राप्स्यं शीतोष्णादिमुखदुःखस्य परिहारमनाकाङ्क्षन्
श्रद्धाविदाम्निश्चरुद्विमम्पत्तो भूत्वा आत्मन्येवमात्मानं पश्यति न तु तदर्थं
देवदिविशेषोपापेता । एवञ्च परमात्मनि साक्षात्कृते सर्वमेव पश्यति सर्वज्ञो
भवति एतच्छब्दस्य प्रपञ्चपरत्वात् । यद्वा द्रष्टव्यान्तरदर्शनमावावृत्तार्थत्व-
माहङ्क्याह—सर्वमेव स्वर्त्मकमेवमात्मा न पश्यति । स्वर्त्मकत्वश्चाग्रे व्या-
ख्येयम् । तथा चैतद्दर्शनादेव कृतकृत्वत्वम् ।

“एतद्ब्रूयाद्बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च” भारत । इति स्मृतिः । स[र्वो]
परमात्मानस्य तत्त्वगन्वात्मा भवति शोकराहित्यात् । अयमपि परस्यात्मा
भवति । उक्तार्थं सर्वपाप्मानमित्यादि स्पष्टार्थम् । तरराशब्दार्थं स्पष्टयति—
विजय इति । पापदनुभयपरम् । तदभावकलमाह—विजयस्तोऽपिपास इति ।
दाम्नात्तोपलक्षणम् । आह्वयौ ब्रह्मज्ञः । जीवपरयोर्भेद स्पष्टयति—स वा एष
इति । मन्त्रान्तं इत्यमत्रनाधारणम् । अन्नादं कर्मफलभोक्ता जीवः “तयोरन्य-
पिपत्न स्वाहृत्ति” इति दर्शनान् । वसुदानं तत्पत्नमुखदुःखदानानुपर-“प्राणिना
भोगभूतम्” इत्यादिदर्शनान् । एवमुभयविषयमात्मानमुक्त्वा प्रसङ्गेन सफला-
भूतानामाह—विदन्ने वसु इति । मुखं गवाश्वदितत्सायनं वा प्राप्नोति ।
मन्त्रान्तं च जीवस्यापि ब्रह्मसात्त्वमित्याह—स वा एष इति । अन्नराभया-
मरुत्तज वैजीवस्य शरीरादिमन्बन्धप्रयुक्तधर्महानिरात्यन्तिकयुक्ता । प्रकृत-
मात्र—ब्रह्माभयं वै जन्तुं प्राप्नोऽर्नीति । ब्रह्मप्राप्तिश्च तन्नाह्वयप्राप्तिरेव । अत-
एव न प्रशोककर्मब्रह्मप्राह—उभयमिति । मुख्यप्राप्ते परेषामपि बावितत्वा-
देवञ्च इति । विमृश्यमानः एव गमिष्यसीत्यत्रोक्तस्य गन्तव्यस्य निर्णये सति
कृतार्थो जन्तु आह—मोहं भवत इत्यादि । स्पष्टार्थम् । एवमप्यन्येषा-
मात्मतत्त्वज्ञानां शोकोच्छेदो भवतीति श्रुतिराह—स वा एष इति । उक्तार्थम् ।
तन्नुगमेव परन्नि—

‘अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये वसूदनुभवेयी च कायानती च तयोर्ह
मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी वसूदनीप्रज्ञैश्च तर्हि कात्यायनस्य ह याज्ञवल्क्योऽप्यद्-
धृतमुराकरिष्यन् ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहम-
न्माभ्यानादस्मि हन्त तैऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवालीति ॥ सा होवाच
मैत्रेयी यद् न इमं भागं सर्वा पृथिवी वित्तेन पूग्ता स्यात्स्या न्वह
तेनामृताहो नैति नैति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवता जीवितं तथैव
ते जीवितं स्यादनुत्त्वस्य तु नास्ति वित्तेनेति ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाह

नामृता स्या यिमह तेन कुर्या यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ स होवाच
याज्ञवल्क्यः प्रिया वे खलु नो भवती सती प्रियमवृषद्वत तर्हि भवत्ये-
तद्द्विघारयास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ स होवाच न
वा अरे पत्युः कामाय पतिः । प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः । प्रियो
भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः । प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय पुत्राः । प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तः । प्रिय
भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तः । प्रिय भवति । न वा अरे पशूनां कामाय
पशवः । प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः । प्रिया भवन्ति । न वा अरे
ब्रह्मणः कामाय ब्रह्मः । प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्मः । प्रिय भवति । न
वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रः । प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रः । प्रिय भवति ।
न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः । प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः ।
प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः । प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय देवाः । प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः । प्रिया
भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः । प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि । प्रियाणां भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि । प्रियाणि भवन्ति । न वा
अरे सबस्य कामाय सर्वः । प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वः । प्रिय भवति ।
आत्मा वा अर इष्टव्यः श्रातव्या मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मेनेध्यात्मनि
खल्वरे दृष्टं धृतं मतं विज्ञातं इदं सर्वं विदितम् ॥ ब्रह्म तं परादाद्याऽन्य-
त्रात्मना ब्रह्म वद क्षत्रं तं परादाद्याऽन्यत्रात्मनः । क्षत्रं वद लोकान्तं परादुर्योऽ-
न्यत्रात्मना लोकान्वद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मना देवान्वद वदास्तं
परादुर्योऽन्यत्रात्मना षडान्वेदं भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेदं
सर्वं तं परादाद्याऽन्यत्रात्मनः । सर्वं वेदेदं ब्रह्मदं क्षत्रमिदं लोका इमे देवा
इमे वेदा इमानि भूतानोदं सर्वं यदयमात्मा ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्व्यमानस्य
न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा
शब्दा गृहीतः ॥ स यथा शकस्य घ्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्-
ग्रहणाय शकस्य तु ग्रहणेन शकध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ स यथा वीणायै
वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणा-
वाद्यस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ स यथात्रैषानेरभ्याहितस्य पृथःशूमा विनिश्च-
रन्त्येव वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतदवगन्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-
थर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि

आस्थानानीष्ट हुतमाक्षित पायितमय च लोक परश्च लोक- सर्वाणि च भूतान्पस्ववंतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ स यथा सर्वासामपि समुद्र एकायनमेव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां सकल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां वमरणां हस्तावकायनमेव सर्वेषां मानन्दानानुपस्थ एकायनमेव सर्वेषां वित्तगाणां पायुरेकायनमेव सर्वेषां मन्वना पादावकायनमेव सर्वेषां वेदानां वागकायनम् ॥ स यथा सैव्यवधनोऽनन्तरोऽबाह्य कृत्स्ना रसधन एव वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्य कृत्स्न प्रज्ञानधन एवैतेभ्यो भूतेभ्य समुत्थाय तान्यवानुविनश्यति न प्रेत्य सज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्य ” ॥

अस्यार्यं—प्रकृते स्त्रिय उद्देश्यत्वात्तासा च पतिविषयकप्रेमा-
तिज्ञयवत्त्वात्तामेव प्रस्तुत्याह—न वा अरे पत्युरिति । तर्हि तत्त्वमूर्द्धाभिपि-
क्तस्य याज्ञवल्क्यस्यापि मैत्रेयीमापत्तयाज्जायापदस्वारस्याद् 'आत्मवेदनप्र-
धासीदेक एव सोऽकामयत्त जाया मे स्यादय प्रजायेयाद्यवित्त मे स्यादय कर्म-
कुर्वीत' इत्यादिश्रुतिदशनाच्च । पुनस्त्य प्रियत्व स्यादत आह—न वा अरे
पुत्राणामिति । जीविष्यति विनाधनेनत्यनुपपन्नमिति न्यायादुक्तश्रुतिदर्शनाच्च ।
द्रव्यस्य प्रियत्व सम्भाव्याह—न वा अरे वित्तस्येति । एषणाद्व्यमुक्त्वा लोकेषणा-
प्रयुक्त लोकानां प्रियत्व व्यावृत्तमित्यनु तत्साहचर्यधनकर्माधिकारितावच्छेद-
कजाते प्रियत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—न वा अरे द्रव्येण इति, न वा अरे क्षनस्येति ।
प्राधान्यादुभयोपादानम्, लोकविशेषप्राप्त्यय प्रयासदर्शनादाह—न वा अरे
लोकानामिति । द्रव्यदेवतयो कर्मरूपत्वाद् बलाया स्वनिर्वाहकत्वेन प्रियत्व-
माशङ्कस्याह—न वा अरे देवानामिति । यज्ञादेरिष्टसाधनत्वैव वेदैकगम्य-
त्वादाह—न वा अरे वेदानामिति । अत एव न कर्मणोऽपि निरुपाधिक प्रियत्व-
मित्याह—न वा अरे यज्ञानामिति । तथापि स्थूलदेह एव प्रिय स्यादत आह—
न वा अरे भूतानामिति । उपलक्षणं चेतदात्मभिर्ने निरुपाधिकप्रियात्वाभावस्ये-
त्याह—न वा अरे सर्वस्येति । तदेतद्येय पुत्राद्येयो वित्ताद्येयोऽन्यस्मा-
त्सर्वस्मादन्तरत्तम यदयमात्मेति तत्पूर्वमपि श्रूयते । अत्र पुत्रादेरात्मसम्बन्धेन
प्रियत्व बोधयन्ती श्रुतिरात्मन स्वाभाविक प्रियत्व बोधयति । “यदन्वय यत्प्र-
तीयते तद्विरहे तु न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभाविकमिति व्युत्पत्ते ” इति
वर्द्धमानोपाध्यायः ।

ननु त्वन्मते आत्मन सुखरूपत्वाभावात्कथं निरुपधीच्छा-
विषयत्व तस्य स्यात्, सुखदुःखाभावान्यतरस्यैव मुख्यप्रयोजकत्वादिति चेत्,
अत्राहुः "नहि सुखमपि स्वरूपेण मुख्य प्रयोजनं पुरुषान्तरीयमुखेऽपि तादृशो-
च्छ्रापते, किं त्वात्मसम्बन्धित्वेनैव । अपिच आत्मन इदानीमप्यस्मदनुभव-
विषयत्वात्सुखरूपत्व सा च तत्रानुभवादिदानीमपि सुखरूपेणानुभववारितस्य
लोकप्रयादातीतत्वेनोत्तरानहंत्वात्, मुक्तससारिणोरविशेषप्रसङ्गाच्च । दृष्ट-
बलादेवान्यथानुपपत्त्या सुखानात्मकस्याप्यात्मन प्रियत्वमुपपन्नं सुखस्यापि-
प्रियत्वेऽन्वयव्यतिरेकयोरेव प्रमाणत्वाद्" इति पार्थसारथिमिश्रादयः ।

नन्वनवच्छिन्नानन्दरूपेण ससारावस्थायाम् न प्रकाशते तदावरणहेतु-
भूतमूलाविद्यायां सत्त्वादवच्छिन्नानन्दरूपेण तु प्रकाशते एव तदावरणहेतो-
रवस्थानानस्य विषयसम्बन्धजन्यवृत्त्या नष्टत्वादिति चेत्, सत्यम्, तथापि
यस्यामवस्थायामवच्छिन्नानन्दरूपेणापि न प्रकाशते तदाप्यात्मन प्रियत्वानु-
भवत्वादानन्दरूपत्वे मानाभावात् ।

किञ्चावच्छिन्नानन्दरूपेण तस्य प्रियत्वेऽपि तादृशानन्दस्य ब्रह्मविषयत्व
भवद्भ्रूरपि नोपगम्यते । प्रियतानवच्छेदकरूपेण तत्त्वन्वनुपयुक्तमेव । अत
एव तर्कचरणे मीमांसकैस्त्वत्—

अथ ससारावस्थायामानन्दो न प्रकाशते ।
नह्यप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य वस्तुन ॥
यद्यसौ न प्रकाशेत किं तर्ह्यन्यत्प्रकाशते ।
आत्मस्वरूप इति चेन्ननु चानन्द एव न ॥
तच्चेत्प्रकाशते नूनमानन्दोऽपि प्रकाशते ।

प्रकृतमनुसराम । द्रष्टव्य इत्यस्य निदिध्यासितव्यमित्यनन्तरमन्वय ।
श्रवणमननिदिध्यासनैरात्मा साक्षात्कर्त्तव्य इत्यर्थः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बल-
वत्त्वात् । अत एव "अग्निहोत्रं जुहोति यवागू पचति" इत्यत्र पाठक्रमादग्निहोत्र-
होमो द्रव्यान्तरेण, यवागूपाकस्तु पश्चाददृष्टार्थं इति प्राप्ते होमस्य द्रव्याका-
ङ्क्षत्वादयवागूद्रव्यस्य विनियोगापेक्षत्वाद् द्रव्यान्तरेण होमस्य यवागूद्रव्यस्य
चादृष्टार्थत्वस्य कल्पनापेक्षया यवागूद्रव्येणाग्निहोत्रहोमकल्पनायामेव लाघवात्त-
थैवेति सिद्धान्तः । अत एव श्रोतव्या मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्य
इति व्यत्ययेनैव श्रुतिपाठ आचरस्य सङ्गच्छते । अत एव स्पष्टार्था स्मृति —
आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च ।

विद्या प्रकल्पयन्प्रजा लभते योगमुत्तमम् ॥

“उत्तमयोग आत्मतत्त्वसाक्षात्कारः” इति उपायकृतः । तत्फल तु मुक्तिः “न च पुनरावर्तते” इत्यर्थवादान्तरेण तस्य समर्थनात् । “तज्ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये” इति श्रुत्यन्तराच्च । “ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति” इत्यादि श्रुतेश्च ।

केचिच्च श्रवणादीनामपि मुक्तिं प्रत्येव हेतुत्व प्रकरणोपात्तानामुत्सर्गः प्रधानफलान्वयात् । उत्तमयोगपदार्थश्चात्र मुक्तिरेव । नच साक्षात्काररूपसाधनावरुद्धे मोक्षरूपे फले साधनान्तराकाङ्क्षत्व शङ्क्यम्, श्रवणावरुद्धे साक्षात्कारे स्वप्नतेऽपि मनननिदिध्यासनयोः साधनत्वेनानन्वयापत्तेः । किमन्यत्साधनमित्याकाङ्क्षायाश्च तुल्यत्वात् । न चोत्पत्तिविशिष्टसाधनावरुद्धे उत्पन्नाशिष्टानां नान्वयः, साक्षात्कारे तु श्रवणादीनामुत्पत्तिशिष्टत्वात्साम्यमेवेति दैपम्यम्, मोक्ष प्रत्यपि साक्षाच्छ्रवणादीनामुत्पन्नाशिष्टत्वरूपवैपम्याभावादित्याहुः । अन्ये तु श्रवणं मनने तन्निदिध्यासने तत्साक्षात्कारे स च मुक्तौ हेतुः, विद्येत्साक्षात्हेतुत्वबोधकतायां श्रौत्सर्गिकत्वात् । व्यत्ययेन श्रुतिपठद्विराचार्यैरप्ययमेवावार्थोऽनुमनप्रायः । एवञ्च साक्षात्कारहेत्वपेक्षया निदिध्यासितव्य इति तद्धेतुत्वाकाङ्क्षायां च श्रोतव्य इतीति वदन्ति । अयं चैपामभिप्रायः प्रधानफलान्वयित्वमेकप्रकरणोपात्तानामुत्सर्गः, स च बाधकबलात्प्रयज्यते । अत एव “सोमेन यजेत” इत्यादौ सोमघात्वर्थ्यादीनां प्राथमिकभावनासम्बन्धे समानेऽप्यष्टोत्पत्तिर्घातवर्षादेव द्रव्यादीनां तु याग एव हेतुत्वम् । अन्यथाऽनेकादृष्टवल्पनापत्तेरिति प्रतिपदाधिकरणे सिद्धान्तः । अस्ति चात्र बाधक “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” ये “तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति” ।

“यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदादेवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

इत्यादेः श्रुतिसहस्रस्य स्मृतिपुराणानां चानेकेषामात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वबोधकानां दर्शनात् । मित्यज्ञानध्वंसस्य तत्त्वसाक्षात्कारसाध्यत्वदर्शनाच्च । एवञ्च श्रोतसाधनावरुद्धे मोक्षे आकाङ्क्षोत्थापनद्वारकसाधनत्वकानां श्रवणादीनां न साधनत्वेनान्वयः कल्पयितुं शक्यः । अत एव “वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यत्र स्वघादाद्योपात्तद्रव्यदेवतयोः बाधनान्तरोपात्तद्रव्यदेवतापेक्षया शीघ्रोन्नस्थितिकत्वात्त एव यागस्य निरुत्काङ्क्षत्वे बाधनान्तरोपात्तयोर्न तत्र निवेश इति पूर्वकर्मणि वाजिनस्थानिवेशात् कर्मान्तरत्वमिति गुणे सिद्धान्तः । एवञ्च साधनान्तरव्यवच्छेदेन विस्तरस्य समुच्चयान्यतरप्रकारोऽसम्भवाच्च ।

नचात्र पक्षे वाच्यभेदो दोष, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति प्रत्ययत्रयश्रवणेन विधेरावृत्त्यभावात्तन्निघन्धनवास्यभेदानवकाशात् "समिधो यजति तन्ननपात यजति" इत्यादिवन्मुक्त्युद्देशेन सर्वविधाने च वाच्यकौत्सत्वात् । न च साक्षात्कारोद्देशेन श्रवणादीनां विधानमेवास्त्विति वाच्यम्, निदिध्यासनस्यात्मसाक्षात्कारोद्देश्येनैव विधेयत्वस्यावश्यं वाच्यतया श्रवणमनयोस्तदुद्देशेन विधातुमशक्यत्वात् । शब्दानुमानयो- साक्षात्कारजनकत्वानुपपत्तेः । ततश्च सकृत् प्रतिसहितेन दृशिना साक्षात्कार- परोक्षयोर्बोधयितुमशक्यतया तदावृत्त्येव शब्दानुमितिरूपोद्देश्यसमर्पणस्य वाच्यत्वाद्वास्यभेदस्यावश्यकत्वात् ।

ननु "वे पत्यवेत्तितमाज्य भवति" इत्यादावीक्षतेश्चाक्षुषवाचित्व- निर्णयत् तदवयवस्य दृशेरपि तथात्वात् साक्षात्कारार्थकत्वमपि दृशैर्लक्षण एव कल्प्यम् । तथा च परोक्षापरोक्षसाधारण निश्चयत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकीकृत्य निश्चयोद्देशेन श्रवणादीनां विधिरस्त्विति चेत्, उद्देश्यानेकत्वनिघन्धनवाक्य- भेदस्य परिहारेऽपि चिद्यमानेकत्वनिघन्धनस्य तदवस्थत्वात् । वस्तुत उद्देश्ये- क्यसम्पादनमपि दुर्घटमेव । तथा हि तदनाद्यप्रकारकरत्वे सति तस्य वारक- रूप निश्चयत्व न निदिध्यासनजन्यतावच्छेदक 'तमेव विदित्वा" इत्यादिना निर्विकल्पकात्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षजनकत्वावधारणेन सप्रकारकत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे प्रयोजनाभावात् । निर्विकल्पक्य च शब्दादि- कार्यतावच्छेदकानां भ्रान्तत्वादन्युमितित्वस्य च निर्विकल्पकवृत्तित्वे उक्ति- सम्भवस्याप्यनवकाशाच्च । अथात्मान्याविशेष्यवज्ञानमेव तमेवेत्यादि- श्रुतेरर्थं, अत आत्मनि वृत्तिवमप्रकारकज्ञानस्यापि मोक्षजनकत्वमबाधित- मित्यादिकमाश्रीयते, तथाप्युक्तिनिश्चयत्व जन्यतावच्छेदक ममूहालम्बन- साधारण्यात् । न चावच्छेदकपर्यन्त श्रुतेर्न व्यापार, स्वर्गकामा यजेदि- त्यादी गङ्गास्तानादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तवैजात्यस्य यागजन्यतावच्छेदकत्वस्य व्यभिचारपरिहाराय कल्पनेऽपि तद्रूपेण श्रुत्यानवबोधनात् । सामानाधिकरण्य- मात्रस्यैव सर्वत्र बोधनाविति वाच्यम्, तत्र स्वर्गत्वेनैव कामतावदत्रापि प्रह्लादिनिश्चयत्वेनैव तदापत्तेः । फलतावच्छेदकरूपेणैव कामनायाः समुत्प्लिख्य- मानत्वात् । न चेष्टापत्ति, आत्मान्याविषयवज्ञान जायतामितीच्छयेव निदिध्यासने प्रवृत्तेरात्मनिश्चयमात्रस्येदानीमपि सत्त्वेन तत्साधारण- रूपेण तदिच्छानुदयादिच्छाविषयत्वावच्छेदकरूपवत्सिद्धेरिच्छाविरोधित्वात् । तस्मादिदिध्यासनादेवात्मसाक्षात्कार तस्माच्च दुःखाभावरूपो मोक्षः

मिथ्याज्ञानस्य प्रागभावात्तद्वृत्तिमिथ्याज्ञानध्वसश्च व्यापारः । दृष्टे-
 नैवोपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । न च निदिध्यासनस्य साक्षात्कारहेतु-
 "पश्यते निष्कलङ्गा ध्यायमानः" इत्याद्यर्बुश्रुतिदर्शनाच्च ध्यायमान इति
 न शानच्, ध्यायने परस्मैपदित्वात् चानश्, स च "ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिपु-
 चानश्" इति नृनात् । तेन च विजातीयप्रत्ययव्युदासेन सजातीयप्रत्ययानु-
 वृत्तिरूपध्यानप्रवाहरूपनिदिध्यासनस्य स्पष्टमेव साभात् । अत्र धेदान्तिन-
 "सुवण हिरण्य भायसुवण एव भवति दुर्बराँऽस्य ध्रातृव्यो भवति"
 इत्यादाविवाच्यवहितपाठरूपसन्निधानात् साक्षात्काररूपफलसाधनत्व श्रवण-
 स्यैव विधिना बोध्यते, मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रोतव्य इत्यनेन व्यवधाना-
 दृशनरूपेष्टसाधनवबोधनासम्भवात् । प्रकरणेन श्रवणाद्गतानिश्चयन श्रवण-
 रूपेष्टसाधनत्वमेव बोध्यत । तदुक्त विद्यरणाचार्यैः — 'श्रवणमङ्गिप्रमाणस्य
 प्रमेयावगमप्रत्यगात्मप्रवरणत्व ब्रह्मात्मत्रयमात्राविषयकत्व तदेकाग्रवृत्ति-
 विपरीतभावनाशून्यब्रह्मात्मैक्याकारवृत्ति मननासम्भावितत्वज्ञान-
 रूपस्योपज्ञानचित्तविशेषयाहोर्तोनिवृत्यापेक्षात्मकब्रह्मात्मनयज्ञानेन ब्रह्मा-
 त्मेक्यमात्रविषयकसत्कार निदिध्यासने !

न च तस्य तस्य बाहुल्यरूप तत्प्रयुक्तजातिविशेषरूप वा दाढ्य सम्पद्यत
 तता विपरीतसत्कारनिवृत्या भावनाशून्यब्रह्मात्मैक्याकारवृत्तिरिति-
 भावः । ब्रह्मानुभवहेतुतामविद्यानिवृत्युपवायकानुभवप्रयोजकतामङ्गस्य
 प्रधानजन्यफलाहनुत्वात् । न चोक्तदृष्टसत्कारद्वारावतकाग्रवृत्तिरुपात्तानु-
 भवप्रयोजकतामि यव व्याख्यायताम्, तत्तमानाकारकवृत्त्यन्तरकल्पन प्रयोज-
 नाभावादिति वाच्यम्, विपरीतसत्कारनिवृत्युपतिवात् जायमानाया
 वृत्तावप्रामाण्यशङ्कासभवेन तच्छङ्काशून्यवृत्त्यन्तरस्यैवाविद्यानिवृत्युपघायक-
 त्वात् फलापकायङ्ग" इति । उक्तैकाग्रवृत्तिरूपो याऽप्रामाण्यशङ्काशून्य-
 साक्षात्काररूपस्य श्रवणफलस्य प्रयोजक उक्तोपकारस्तज्जनकाङ्ग इत्यर्थः ।
 तस्माच्छ्रवणमेवाङ्गि ।

न च सामर्थ्ये निदिध्यासनस्यैवाङ्गित्वमिति वाच्यम्, "बहिर्देवसदन
 दामि" इत्यादि मन्त्रस्य बहिलम्बननिष्ठसाध्यतानिरूपितत्वनिष्ठसाधनताबोध-
 कतामर्थ्यंयत् साक्षात्काररूपे साध्ये निदिध्यासननिष्ठसाधनत्वबोधकसामर्थ्यस्य
 निदिध्यासनपदेदुर्वचत्वात् । मन्त्रादिरूपसाधननिष्ठसार्यप्रकाशनसामर्थ्य शब्द-
 सामर्थ्यविधया श्रुतिस्तत्रमानम् । तत्र हि कर्मण पूर्वमुक्तत्वात्तस्यैव श्रवण-
 रूप[स्या ?]चारात्मकस्य तच्छब्देन परामर्शः । सानान्यरूपेण परामर्शोऽपि

योग्यताबलाच्छ्रवणात्मकभानम्, निषेधस्तु तदन्यकर्मपर ज्ञानप्रसादशब्देन-
मननाधीनबुद्ध्यैकाग्रस्थविशुद्धसत्त्वपदेन निष्कामकर्मानुष्ठानाधीनसत्त्वशुद्धे
ध्यायमानपदे न निदिध्यासनस्योक्तत्वात्तत इति शब्देन पारिशेष्याच्छ्रवणस्यैव
परामर्षोचित्यात् । तस्माद्ध्यायमान इति कर्तृकारकगतत्वेन श्रुत ध्यान
कर्तृसत्स्कारकतया श्रवणाङ्गनि सदिग्धवाक्यान्तरैस्तत इति पञ्चम्याचार-
निस्सदिग्धे हेतुताबोधान्, श्रवणस्यैव साक्षात्कारहेतुत्वस्य श्रुतितात्पर्य-
विषयत्वादिति । तत्रेद वक्तव्यम्—तत इत्यस्य हेतुपञ्चम्यादेशतिसलन्तत्वमेव
सन्दिग्ध “पञ्चम्यास्तसिल्” इत्यनेन पञ्चम्यन्तेभ्य किमादिभ्यस्तसिल्-
विधानेऽपि हेतुपञ्चम्यन्तत्वनियमाभावात् । एव तच्छब्दस्य सर्वनाम्न
श्रवणपरामर्शकत्वमपि दुर्घटम्, पूर्वोपस्थितपरत्वाच्छ्रवणस्य च पूर्वमनु-
त्क्रान्तत्वात् ।

न च कर्मपदेन तत्परामर्श, आत्ममात्तात्कारनिष्ठकार्यत्वप्रतियोगिक-
कारणत्वाभाववतामेककर्मणा नत्रोपादानात् । निषेध श्रवणान्यकर्मपर
इत्यस्य स्वयमेवोक्तत्वात् । श्रवणान्यपरत्वे निर्णोतकर्मपदस्य सामान्यरूपे-
णापि श्रवणस्य यच्छब्देन परामर्श इति वक्तुमशक्यत्वात्, शब्दतात्पर्या-
विषयस्य तत्प्रक्रान्तरत्वे बीजाभावात् । अत एव “अचोरहाभ्या द्वे” इतिमूत्रे
तरुकोष्ठिन्यन्यायेन परपदस्य रेफभिन्नपरत्वात् “अनचि च” इत्यत्रापि तथैव ।
तेन ह्यर्थानुभव इत्यादावपि न रेफस्य द्वि-वमिति शाब्दिकाः । स्वशब्दोपादानेऽपि
पूर्वार्थपरत्वे च तच्छब्दस्य पूर्वानुपक्रान्तपरत्वे उक्तिसम्भवाभावात् । ततश्च-
ध्यायमानपदोक्तनिदिध्यासनस्यैव तच्छब्देन परामर्षोचित्यात्तस्यैव च साक्षा-
त्कारहेतुत्व तन इत्यनेन बोध्यते । न च पूर्वोक्तपरामर्शकतच्छब्देन कथ
पश्चादुक्तनिदिध्यासनपरामर्श इति वाच्यम्, आर्थिकपौर्वपर्यस्यैव तत्रोपयो-
गेन शब्दतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् । अत एवानुकृतेस्तस्य चेत्यधिकरणे पूर्वोक्त-
परामर्षित्व तच्छब्दस्येत्यत्र “तेन रक्त रागात्” “तस्मापत्यम्” इत्यादौ व्यभि-
चारशङ्काया भामत्यामुक्तम्—“प्रकृते परस्मिन् प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने
प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तित्वमस्ति” इति । व्याख्यातश्च कल्पतरौ “प्रकृते
परो यस्तस्मिन् योऽर्थविशेषस्तस्मिन् व्याख्यायमाने प्रत्ययाद्यस्तनप्रकृत्यर्थ-
स्यास्ति प्रस्तुतत्वमिति ध्यायमानस्तस्त् ततस्त पश्यतीत्यनुनये तस्यैव पूर्वत्वान्
साक्षात्कारानन्तर निदिध्यासनस्य प्रयोजनाभावेन परैरपि कर्तृसत्स्कारकत्व-
स्वोकारेण प्रथममेव तदन्वयस्य वाच्यत्वात् एकवाक्यान्तर्गतत्वेन निदिध्या-
सनोपस्थितैरनुरङ्गतया तस्या एव नियामकत्वाच्च । एतद्वाक्यार्थबोधका-

लेन कर्मण्येतद्वाक्यायोपस्थितेरनपेक्षितत्वात् । अत एव मनोमय प्राण-
शरीर इत्यत्र प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्यगर्भस्य बह्व्रीहेः सन्निहिताबल-
म्बित्वात्स्ववाक्योपात्तस्य मनोमयादेविकारप्रानुर्वाद्यर्थकत्वेनानवधारितत्वाद्ब-
न्निविशेषसमर्पकत्वानुपपत्त्या समविधिपर “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इतिवाक्योप-
त्रान्तग्रहणं समासार्थ इतिसिद्धान्तः । तदुक्तम्—

समास सर्वनामार्थं सन्निकृष्टमपेक्षते ।

तद्विदार्योऽपि सामान्य नापक्षेपो निवर्तकः ॥

तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि ।

तथा च सत्यं सङ्कल्पप्रभृतीनां यथार्थता ॥ इति ।

प्रकृते च ध्यायमानपदस्य निदिध्यासनपरताया उभयसम्मतत्वा-
देववाक्योपात्तत्वाच्च तस्यैव परामर्शो बाधकाभावात् । एवञ्च तत् इत्यस्या-
भावेऽपि ध्यायमानस्त पश्यतीत्येतावतापि मलिनं ते वपुः स्नाया इत्या-
दादिषु सिद्धसाध्यसमभिध्याहारन्यायेन निदिध्यासनारमसाक्षात्कारयोर्हेतु-
हेतुमद्भावलाभः सुषट् । प्रागेव तु तत् इत्यनेन श्रुत्यंवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।
एवञ्च व्यवहितपाठरूपसन्निधानेन श्रवणस्य साक्षात्कारहेतुत्वं बोधयितुं
शक्यम्, श्रुतेः सर्वतो बलवत्त्वात् । एतेन दर्शनोपासयोः “श्रुते हस्तावने
नित्तं उपलराजीस्त्वृणाति” इत्यत्राव्यवहितपठितेषुपसराजिस्तरणमात्रे
हस्तावनेजननाङ्गमपि तु योग्यत्वात् तदुत्तरकरिष्यमाणेष्वपीति स्थितम् ।
तृतीयप्रथमे आनन्तर्यमचोदनेत्यधिकरणे “तस्मादनापि सन्निधिना श्रवणस्य
न साक्षात्कारहेतुत्वम्” इत्यनूद्य यद्गुणमुक्तं हस्तावनेजस्य कर्तृत्वात्कारकृ-
त्वात् कर्तृश्च प्रयोगान्वयित्वेन तद्द्वारा करिष्यमाणसर्वकर्मोद्भवत्वं युक्तम् ।
प्रकृते नु प्रकरणस्य फलान्वयात्पूर्वमसिद्धत्वाङ्गित्यस्य च मननादीं सत्त्वेऽपि
सन्निधानसहकृतलिङ्गस्य बलवत्त्वेन श्रवणे दर्शनान्वयिनियामनत्वसम्भवात् ।
अत एव “एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते परा वा
एतस्यायुः प्राण एति योऽश्रु गृह्णाति” इत्यनारभ्य श्रुतेः अभ्रूमदाभ्यमिति
यागनामनी, अशी यजत्यश्रवणेऽपि गृह्णाति चोदनासामान्येन ज्योतिष्टोमप्रकृ-
तिकत्वात्तदीयद्रव्यदेवतासम्बन्धेन यागत्वसिद्धिसम्भवात् । तथा च नाम्ना-
भेदाज्ज्योतिष्टोमाङ्गनापेक्षो यागावित्याशङ्क्य अदाभ्यस्याव्यवहितपाठाद्
ग्रहणेनैवान्वयाद्यागसामानाधिकरण्याभावेन संज्ञाया भेदकत्वापेक्षात् ।
उपाश्वन्तर्यागादिग्रहणापेक्षया च भेदस्य ग्रहणसामानाधिकरण्येन
दृष्टत्वात् । अंशो च यजतेरप्यश्रवणाद् ग्रहणस्य संस्कारत्वेऽपि नामसम्भवात् ।
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन ग्रहण एव विधीयेते इति द्वितीयवृत्तयेऽव्यवत्वात्केवले

कर्मविशेषस्यादित्यधिकरणे सिद्धान्तितमित्यादि तत्सर्वमपास्तम् । अपि च शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वबाधादपिनश्रवणस्याङ्गित्वम् । तदुक्तमुदयनाचार्यैः "तस्मादेव वदान्निनो वाभ्यर्थज्ञानादेव मुक्तिमिच्छन्ति ते प्रष्टव्या-किं वस्तु-सन्त्युपायोपेयभावमभ्युपगमस्य प्रवृत्तिः सम्वृत्तिरान्त वा ? आद्ये अद्वैतसिद्धान्तज्ञाने, कार्यकारणभावस्य भेदाधिष्ठानतया तयो पारमार्थिकत्व भेदस्यापीति पारमार्थिकत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये तु किमविशेषराप्रवृत्तिर्यथासवृत्तिव्यवस्य वा ? आद्ये भोगिनोऽप्युपवृष्येत् । द्वितीये तु न शब्दाद्वाऽऽनुमानिषाद्वा तत्त्वज्ञानादेन्द्रियकव्यामोहविगमः । किन्तुहि साक्षात्कारादेव इष्ट इति तयैव तदर्थिनः प्रवृत्तिर्युक्ता ? न च वाच्यं वाक्यादेव साक्षात्कारोदय इति तस्य केवलस्य सामर्थ्यानुपलम्भात् । यदि तु स्वसंविदितरूपतया किं तत्रध्यानादिकमपूर्वमाघास्यतीत्युच्यते । तदा श्रुतेरपि वंषत्यमनेन न्यायेन । यदपि भौतदशकनदीसन्तरणमुदाहृतं तथापि न केवलेनैव वाक्येन साक्षात्कारः, किन्तु चक्षुरादिनैव । अत्रापि मनसा सहकृतेन भविष्यतीति चेत्, अनेकधा श्रुत्युक्तेऽपि(?) सत्यपि पट्टीयसि मनसि ब्रह्मसाक्षात्काराभावात् । "तत्कस्य हेतो भौतानामिव शरीरे दृष्टनरस्य चाश्रुपस्याभ्यासस्य मुमुक्षोर्मानसस्याप्यभावात् । तस्मात्तदर्थं मभ्यासमेव शरणम्" इत्यादि । न्यायभास्करकृद्भिरप्युक्तम्—

यत्तु भूतदशकनदीसन्तरणोदाहरणं तत्र शाब्दज्ञानं तद्बोधितो दृष्टनरशरीरसाक्षात्कारजः संस्कारो वा सहकारी चाश्रुपे न, शब्दाविरोधान् । मत्रापि तदभ्यर्थनसिद्धे दृष्टसंस्कारहेतुनिरन्तरदीर्घकालादरोपासनीयसाक्षात्कारिफलनिदिध्यासनम्" इत्यादि ।

यत्तु "तद्भास्यं विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयति वेदान्निविज्ञानसुनिश्चिन्तार्था" इत्यादिकं शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वे मानम्, अस्योद्दालकस्य तत्समात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेशादात्मानं विज्ञातवान् श्वेतकेनुरिति शेषः । ततश्च फलजनकापरोक्षज्ञानस्योपदेशमात्रसाध्यत्वलाभः । तमसः पारमज्ञानप्रयुक्तान्विलक्षणं मवाधिष्ठानमनवच्छिन्नानन्दं दर्शयति—साक्षात्कार इति । "तस्मै मृदितकपायाम तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति श्रुतेः । वेदान्तेत्यादिवाक्ये च शाब्दज्ञानस्य विषयेन विशेषविषयत्वस्य लाभात् । सुपदेनापरोक्षत्वमेवोक्तम् । न च विजज्ञाविषयस्य परोक्षपरत्वं दर्शयतीत्युक्तवाक्यत्वारस्येन साक्षात्कारपरत्वात् । न च ग्राममार्गोपदेष्टुरिति ग्रामं दर्शयति बहुपचारात्तदुपपत्तिः, मुख्यरत्वे बाधबाभावात् । उपदेशातिरिक्तकारणस्य नारदसनत्कुमारव्यापिकायामप्रतीतिश्चेत्यादि, तत्र, भूय एव भगवान्विज्ञापयति

पूर्वं वाक्यानुसारेण विजज्ञावित्यस्य शाब्दपरोक्षपरत्वात् । अन्यथा तत्त्वमसी-
त्यादेर्नबहुत्व उक्तनमा पूर्वोक्ताष्टपद्ययिषु तद्वाक्यात्परोक्ष नयमे तु प्रत्यक्षमिति
वैपम्यात् । न च पूर्वत्रापि तत्त्वमसौत्वममात्प्रत्यक्षमेवेति वाच्यम्, अस्यास-
वैयर्थ्यापत्तेः । नचाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्त्यर्थमभ्यास, भवदभिमततिविकल्प-
कसाक्षात्कारे तदसम्भवादप्रामाण्यादिज्ञानस्य सप्रकारकज्ञानविशेष्य-
कत्वनियमात् । भावरूपाप्रामाण्यस्य निविकल्पके शङ्कानर्हत्वात् । उक्ता-
भावात्मकप्रामाण्यस्य ज्ञानानुपयोगात् । तदुक्तम्—असम्भावनाविपरीत-
भावेन च निविकल्पके न सम्भवत प्रमाणे सम्भवाच्चेति ।

यत्तु निविकल्पकेऽपि सशयत्व सुलभ त पश्यामि तमनुमिनोमो-
त्यादिधीमिद्वलौकिकविषयत्वविधेयत्वादिब्रह्मवेद्देहीत्यादिधीविषयताविशेषनि-
रूपकत्वस्यैव सशयत्वात् तन्नियामकाश्चाननुगता । शक्तिविशेषाविशिष्टत्वे-
नानुगता वा दोषा विशेषणीभूतकोट्यारूपनरस्य विशेष्यतावच्छेदकव्याप-
कत्वविशिष्टसम्बन्धेन विशेषणता यत्र ज्ञाने तत्त्व तु न सशयत्वम्, फलन्त-
वस्तुषट्चित्त्वेन सन्देहीति सर्वजनसिद्धानुभवानुपपत्तेः, भावमात्रकोटि-
सशयमाधारण्याभावाच्च । अथवा विचारोत्तरमेव ज्ञानमविद्या निवर्तयति
लौकिकमूढमार्योपदेशजन्यज्ञाने तथैवानुभवात् 'वेदानविज्ञानसुनिश्चितार्था'
इत्यादि 'परिमुच्यन्ती' इत्यन्त्युक्तेः च । निवर्तकावच्छेदक तु विचारनिव-
र्त्यस्य तात्पर्यसशयस्य तदाहिताप्रामाण्यधिरहेण विशिष्टसाक्षात्कारव
शक्तिविशेषो वा ? तत्राद्येऽप्रामाण्यज्ञाननिवर्तकत्वेन, द्वितीये च शक्तिविशेष
सम्पादनत्वेन विचारस्योपयोग इति । तच्चिन्त्यम्, नशयत्वस्य विषयिना
विशेषरूपत्ववादिभिरपि सप्रकारकज्ञान एव तदभ्युपगमाद्विशेष्यताविशेष्य-
रूपस्य नशयत्वस्य विशेष्यतावच्छेदनान्तरकोटिकप्रत्यक्षस्यैवोपगमात् ।
विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरूपमात्रेणाभयकोटिकज्ञानस्य च समुच्च-
यान्नर्भावात् । अत एव विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनैककोटिकप्रकारकज्ञानस्य
तादृशविषयताविशेषनियामकत्व तत्र स्थीक्रियते, तेन वापविशेषरूप
नियामकत्वकल्पन चिन्त्यम्, निविकल्पकनशयस्य प्रामाणिकत्वे सत्येव तन्मा-
धारणनियामकत्व कल्पत्वात् सशयामकनिविकल्पकस्य कुत्राप्यनङ्गीकारात्,
सदेहाद्युपदेशानेन सन्देहस्य सप्रकारकत्वेनैवात्वेत्वात् । "अघोहि भगव
इति होमससाद सनत्कुमार नारदस्त होवाच यद्देवोपसौद तनस्त
ऊर्ध्वं वचनामोति स होवाच ऋग्वेद भगवोऽन्धेभि यनुर्वेद सामवेदभायवंश
चतुर्यमितिहासपुराण पञ्चम वेदाना वेद विषय राशि वैव निधि वाको-

वाक्यमेवायन देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदे-
वजनविद्यामेतद् भगवोऽव्येमि सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुत
ज्ञोक्ते मे भगवदृणोभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगव' शोचामि त
मा भगवाऽऽद्योक्तस्म पार तारयत्विति" तदनुरावेनोपसंहारम्यस्य तमस
पार दर्शयतीत्यस्यापि ज्ञापनार्थत्वञ्चोच्यते । वेदानां वेद ज्ञापक व्याकरण
पितृय श्राद्धकल्प राशि गणित देवमुत्पातज्ञान निधि महाजालभूतादिनिधि-
शास्त्र वाकोवाच्य तर्कशास्त्रमेवायन नीतिशास्त्र देवविद्या निरुक्त ब्रह्मविद्या
शिक्षाकल्पच्छन्दश्चित्ती भूतविद्या भूततन्त्र क्षत्रविद्या धनुर्वेद नक्षत्रविद्या
ज्योतिष सप्तविद्या गारुडतन्त्र देवजनविद्या गन्धर्वोक्तयुक्ति स्पष्टमन्यत् ।
नचोक्तव्याख्याने क्षीयतीत्यस्य गौणत्व तत्समर्थान्तरणे णिप्रत्ययोपगमात्
"कारोपोऽग्निरव्यापयति" इत्यादीं तदनुकूलव्यापारपरतयैव व्याख्यानात् ।
वेदान्तविज्ञानैत्यस्य त्वयमथ - उपनिषद्वाक्यानां यद्विज्ञान तात्पर्यनिर्णय-
श्रवणमिति यावन् तेन सुपुत्रप्रामाण्यशङ्काशून्यत्वेन निश्चितोऽर्थ आत्मरूपो-
यन्ते । तथा च श्रवणात्तरमननलाभात् श्रवणस्य ज्ञेयत्व दूरापास्तमेव ।

यत्तु वेदान्तवाक्यार्थाद्विशेषविषयकमद्वितीयत्वाद्युपलक्षणैः व्यावृत्ता-
धिष्ठानमात्रविषयक ज्ञान तन सुनिश्चितस्तदभिन्नस्यापरोक्षस्यास्या-
प्रामाण्यज्ञानानास्वन्दितस्य विषयोऽकृत वेदान्तवाक्यार्थोऽप्यप्यप्रह्लादमेव-
रुपा येस्ते तथेत्वर्थ इति, तच्चिन्त्यम्, वेदान्ताद्विज्ञानमित्यत्र पञ्चमी-
समासस्यानुशासनान्तरहात् । यागविभागादिकल्पने च भानाभावान् ।
मन्मते च कर्मपटुत्वेन च तत्समासस्य प्रत्यक्षानुशासनमन्मतत्वात् ।
तदभिन्नस्येत्यपि न युक्तम्, अभेदार्यकतृतीयान्तस्य समासविध्यभावात् ।
एतन् त्रियाविन्नपरत्वेन विज्ञानपदस्य द्वितीयान्तत्वशङ्कापि निरस्ता,
तत्रापि समासस्य दुर्लभत्वात् । अपरोक्षत्वस्य मुशद्धार्यत्वमप्ययुक्तं तात्पर्य-
साहकमानान्तराभावाच्छब्दगत्या च सदलाभान् । एतेन निश्चितपदेनैवा-
प्रामाण्यशङ्काविरहादिनाभान् सुपदमपरोक्षपरमेष्ठेत्यपि परास्तम् । अत एव
निर्णयत्वेन प्रतिग्रन्थकतायामप्यप्रामाण्यज्ञानाभावमपि निवेशयन्ति । यदपि
आचार्यवान्पुत्रो वेदेन्यनेनाचार्योपदेशात्तत्त्वज्ञानवन्तमुक्त्वा तस्येत्यादिनोक्त-
ज्ञानादेव संबल्योक्तरीतिस्तदपि चिन्त्यम्, "तस्य यथाभिनहन प्रमुष्य
प्रत्यूषादेना दिश गन्धारा एता दिश व्रजेति । स ग्रामाद् ग्राम पृच्छन् पण्डितो
मेधावी गन्धारानेवोपसम्पन्नैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव
चिर यावन्न विमोक्ष्ये" इत्यादि दृष्टान्तोपयोग्ये दृष्टान्तपर्यालोचनया उपदेशस्थ-

पारम्पर्येण ब्रह्मप्रामिहेतुत्वस्यैव लाभात् । एतेन तमसस्वार दर्शयतीत्यस्यापि पूर्वोक्तार्थो व्याख्यात इति दिक् ।

एतेनापि वेदान्तबोध्यस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याप्येयमपरोक्षपत्तिः-अयंपदस्य मुख्यतस्तात्पर्यविषयपरत्वाद्देदान्तबोध्यताया ब्रह्ममानपर्यवसानत्वाच्चेत्यपि परास्तम् । इन्द्रियशरीरादीना प्रत्यक्षपरोक्षजनकत्वस्य वेदब्यवस्थाप्यत्वविरहाच्च मानान्तरेण ब्रह्माणो वैदजन्यप्रत्यक्षविषयत्वासिद्धयर्थंपदस्येत्यादेरत्यन्तमेवायुक्तत्वात् ।

यत् अपरोक्षत्व तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठा-
त्वन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति, तदसत्, अनुमितित्वमुक्तवृत्त्य-
नुमितিনিष्ठात्वन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्याद्याभासवदप्रयोजकत्वात् । अप-
रोक्षत्व तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्ति घटमानयेत्यादिवाक्यजन्यज्ञाना-
वृत्तित्वात्, स्मृतित्ववदिति प्रतिरोधाच्च । यद्यपि ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञान-
वृत्तित्वमप्युक्तहेतुता स्यादित्याशङ्क्योक्त तज्ज्ञानस्यापरोक्षत्वमनुष्ठानार्थं
फलार्थं वा कल्प्यम् ? नाह, परोक्षज्ञानादेव तत्सम्भवात्तत एवानुष्ठानात्फला-
सिद्धेर्न द्वितीयोऽपीति, तदप्यसत्, अत्रापि श्रवणादे साक्षात्कारिभ्रमनिवृत्तौ
मानाभावेन कल्पकाभावात् । यद्यपि विमतः शब्दो नापरोक्षधीहेतुः शब्दत्वा-
दिति प्रतिसाधनमाशङ्क्य दशमस्त्वमसीत्याद्यादेव व्यभिचारादिति, तदप्य-
सन्; तत्रापि चक्षुर्पेव प्रत्यक्षोदयात्, अन्यस्य तत्र साक्षात्कारोदये मानाभावात् ।
एव तमस्यपीति बोध्यम् । तयोक्त कल्पतरुकारैः “शब्दस्तु नापरोक्षप्रमाहेतुः
वनूम्र-प्रमेयापरोक्षयोग्यत्वात्प्रमाया साक्षात्कारत्वे देहात्मनेदविषयानुमितेरेपि
तदापत्तिः, दशमस्त्वमसीत्यत्रापि तत्सदिवाद[त्वा]देव साक्षात्कार, अन्धा-
देस्तु परोक्षधीरेव” इति ।

यत् निदिध्यासनरूपभावनाप्रकर्षजन्यत्वे साक्षात्कारस्य कामातुरका-
मिनोसाक्षात्कारवदप्रमात्वापत्तिः । न च “वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानभावनाजापरो-
क्षधी-मूलप्रमाणदाढ्येन भ्रमत्व प्रपद्यते” इति कल्पतरुहरीत्या निस्तारः, मूल-
प्रमाणस्य निदिध्यासनप्रयोजकवेदान्तवाक्यस्य दाढ्यान्निर्दोषत्वादिति तदर्थोदि-
तिवाच्यम्; तदपेक्षया शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति,
तथिन्यम्, अवनूम्रकल्पनापत्ते । न च शब्दस्य प्रमाकरणत्व वनूम्रमिति वाच्यम्;
कार्यतावच्छेदकभेदेन करणत्वभेदात्, साक्षात्कारत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपि-
तस्य करणत्वातिरिक्तस्यैव कल्प्यत्वात् । चक्षुरादेस्तु चक्षुरादिप्रमाकरणत्वस्य
वनूम्रतया तत्कार्यतावच्छेदकान्ताभावात् । चाक्षुषत्वावच्छिन्न प्रत्यपि तथा-

त्वमिति विशेष । तस्माच्छब्दो न साध्यादिप्रमाकरणे जायमानकरणत्वा-
 ल्लिङ्गवत् । पक्षनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाद्भाशत सिद्धसा-
 धन दोष जायमानत्वप्रयुक्तकारणताकत्वस्य च सर्वसम्मतवान्न भागासिद्धिः,
 अन्यथान्येषामपि ततो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारप्रसङ्गात् । किञ्च शब्दस्य
 स्वभावेन प्रत्यक्षजनकत्व घटमानयेत्यादावतिप्रसङ्ग नैमित्तिकत्वे तु निमित्त
 दुर्बलम्, विषयापरोक्षत्वस्य तत्त्वे दोषस्य पूर्वदर्शितत्वात् । अर्थस्य चापरोक्षत्व
 न तावदपरोक्षबुद्धिरूपत्व ब्रह्मान्यस्मिन्नभावात् । नाप्यपरोक्षव्यवहारविष-
 यत्वम्, अपरोक्षाथविषयकत्वस्यैव व्यवहारनिष्ठापरोक्षत्वस्य वाच्यत्वादन्योन्या-
 श्रयात् । नाप्यपरोक्षोऽयमित्याकारकत्व व्यवहारस्यापरोक्षत्व शब्दवृत्तोरपरो-
 क्षव्यवहारविषयकत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वम्, अज्ञाननिवृत्तौ च सत्या यथोक्तरूप
 व्यवहारस्यापरोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । नाप्युक्तव्यवहारयोग्यत्व ध्यव-
 हितपटे शब्दादपरोक्षप्रसङ्गात् । नाप्यपरोक्षज्ञानविषयत्वमेवार्थस्यापरोक्षत्व
 वाच्यम्, तत्र ज्ञानपद यदि यस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वनिर्वचनार्थं विषयापरोक्षत्व
 निरुच्यते तज्ज्ञानव्यक्तिपर तदान्योन्याश्रय । अपरोक्षविषयत्वेन तज्ज्ञानस्या-
 परोक्षतज्ज्ञानविषयत्वेन चार्थस्यापरोक्षत्वमित्यत्र पर्यवसानात् । अथ
 यत्किञ्चिज्ज्ञानपर तर्हि स्वर्गादिरपि केषांश्चिदपरोक्षतया तथास्माकमपि शब्दा-
 दपरोक्षधीप्रसङ्गात् । यदि तत्पुरुषीयज्ञानपर तदा भिन्नवालीन ज्ञानमादायाति-
 प्रसङ्ग । अथ तत्कालीनत्वस्यापि निवेशः, तथाप्यग्न्यादिप्रत्यक्षकाले
 शब्दाल्लिङ्गाद्वापरोक्षज्ञान स्यात् ।

यत्तु शब्द लैङ्गिक वा बोधमादाय यस्य बोद्धव्यं तदभिन्नार्थविषयक-
 ज्ञानत्वमेव तस्यापरोक्षत्वम्, तदभिन्नत्व च मनोऽनवच्छेदकप्रयुक्तो यो मे
 भेदस्तच्छून्यतावच्छेदकत्व तेन घटादिप्रत्यक्षकाले घटादौ प्रमाश्रभेदेऽपि न
 क्षति । यद्विषयावच्छेदेन चित्ति वृत्तिरूपेण परिणतमन सम्बन्धस्तद्विषयाव-
 च्छेदेनैव पूर्वसत उक्तभेदस्य नाशाभावेन पटतासपत्ते । घटप्रत्यक्षकाले च चित्ति
 उक्तमन सम्बन्धाभावेन पटावच्छेदेन सत उक्तभेदस्य नाशाभावेन पटस्यो-
 क्तशून्यतावच्छेदकत्वाभावात् । पुरुषान्तराभिन्नविषयज्ञानस्यापरोक्षत्ववारणाय
 तन्मनोऽवच्छिन्नचिद्धेदविषयतावच्छेदकविषयज्ञानत्व तन्मनोवच्छिन्नज्ञान-
 स्यापरोक्षत्व वाच्यम् । इच्छादिवारणाय ज्ञानत्वनिवेशः । विषयस्यापरोक्षत्व
 तु नोक्तज्ञानविषयत्व धर्माधर्मादौ तदापत्ते । किन्त्वनावृत्तत्वमित्यग्न्यादि-
 प्रत्यक्षकाले शब्दादिनाप्यपरोक्षोत्पत्ताविष्टापत्तिरेवेति, तदसत्, एतादृशसा-
 क्षात्कारत्वस्य नद्वयतिघटितरवेनानुगतप्रतीत्यनुपपादकत्वानावृत्तिचिद्रूपत्वे

ब्रह्मण्य[रोगे]पि तादात्म्येनैव विषये तद्विषयकत्वेन च वृत्तावपरोक्षव्यवहार इन्द्रनेत्राननुगमद्रीपस्य च दुर्बलत्वात् । मनःप्रभृतीन्द्रियपदार्थवृत्तित्वेन तदनुपस्थितौ चाक्षुषादिविषयकानुव्यवसायविषयत्वानुपपत्तेश्च । अननुगमे च जन्मजनकत्वावच्छेदकत्वान्नावाच्यम् ।

यत्प्रनाद्व्यवस्थान्येवास्यपञ्चानामवस्थ प्रतियोगिविशेषितरूपानवच्छिन्नत्वापि हेतुत्वमभवच्छेति, तच्चिन्त्येन, अनाब्रम्य तद्व्यस्तित्वेन हेतुत्वापेक्षया भावहेतुत्वे लापवाच्यत्वात्तामिप्रानाङ्गकम् । एतेन “मनमैवानुद्रष्टव्यम्” इति मनसो ब्रह्मप्रत्यक्षकरत्वमाशङ्क्य “यन्मनसा नु मनुते” इत्यनेन तन्निषेधः ।

न च “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति शब्दस्यापि तत्करणात् निरुद्धमिति वाच्यम्, तस्य शक्त्या तद्वोधवत्त्वनिरासमात्रनात्ययकत्वात् । “चकितमभि-
घत्ते श्रुतिरपि” इति न्यायान् । चकितं भक्तिं विना अभिघत्ते बोधयतीत्यर्थान् । तन्त्रोपनिषदमेव पूज्यं पृच्छामि इति तत्र साङ्घुरित्ययं कप्रत्ययान्तोपनिषद-
शब्देन तदव्याकरणकत्वस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे सामाच्च । न च यन्मनसेत्यस्या-
युक्तमनोविषयकत्व कल्प्य मनसः करणत्व तस्यन्प्रज्ञानस्य साक्षात्कारित्वच्चे-
त्सुमन्तत्पनापेक्षया कर्मकरणात्तत्रशब्दजनानस्य साक्षात्कारित्वमात्रकल्पने
लापवादित्नादिकमध्यस्थानम् । करणत्वस्य प्रागुक्तरीत्या भिन्नस्यैव कल्पयतया
लापवानावान् । मनसोऽपि करणत्वस्य तार्किकसिद्धत्वाच्च मनमैवानुद्र-
ष्टव्यमि यात्मसाक्षात्कारित्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिककरणत्वस्यापि श्रौत-
वाच्यम् । औपनिषदमित्यस्य च निदिध्यासनापेक्षितबोधवत्तयान्यथानिद्व-
त्वात् । औपनिषदपदस्य “तत्र साधु-” इत्येतदयं कप्रत्ययान्तत्वे मानान्नावाच्यम् ।
उपनिषदा गृह्यते औपनिषद इत्येव व्युत्पत्तिममभवात् ग्रहणस्य च चक्षुषा
गृह्यते चाक्षुष रूपमि यादौ साक्षात्कारात्मवत्त्वेऽपि प्रकृते तादृशसमानाभावेन
तत्परत्वपर्यवमानानुपपत्तेः । अत एव मन्वर्थमुक्तावस्थां व्याप्तः—

नैवास्मै चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टंरूपीन्द्रियैः ।

मनसा तु प्रमतेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिनः ॥

भारते सनत्सुजातवान्यम्—

न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चेन मुविशुद्धसत्त्वा ।

स्थितौ मनीषी मनमामिपत्य त भजेपुरमृतास्ते भवन्ति ॥

अभिनवस्य प्राप्य साक्षात्कृत्येति यावत् । एतेन “तद्वेत्यादिभ्रूतेः
क्वानि मनस्यदयोगत शब्दत्वादनृमितेर्बाधाद्व्यभिचारानुपस्थितेः” इति
चिन्मुखाचार्योक्तं पराम्नाम् ।

शब्दा[ध्याहार]विरहाच्छ्रुतेरर्थान्तरोदयात् ।
मनस श्रुनियुक्तिभ्यामात्मप्रत्यक्षहेतुता ॥

इति तत्र प्रत्युत्तरस्य पठनीयत्वात् । इत्यादि बहुतरमूहनीयम् । तस्मात्च्छ्र-
वणस्य शेषित्वं निष्प्रमाणकमिति स्थितम् । इदमप्यत्रानुसन्धेयम्—यदपि
विचाररूप श्रवण शब्दज्ञाने न करण वेदेन धर्म इव ब्रह्मणि प्रतीयमाणोऽपि
विचारस्य शब्दरूपे तज्ज्ञानरूपे वा करणे इतिवर्त्तव्यतामात्रत्वादनुमाने
तर्कवत् इति चेत्, न, शब्दशक्ततात्पर्यावधारण हि विचार, श्रवणशक्ति-
तात्पर्यकश्च शब्द करणम् शक्तीत्यभेदेन तात्पर्यविशेषणमवधृतिशाब्दप्रमा-
जननानुक्लेशशब्दरूपतात्पर्यक इति यावत् । अपीत्येवे वेदे पुरुषेच्छास्य-
भावान् । अतो विचारस्य करणतावच्छेदकघटकत्वेन नेतिकर्तव्यतामात्रत्वम् ।
तदुक्त विद्यासागरेण—‘अनुमितौ लिङ्गविशिष्टज्ञानवत् तात्पर्यावधारण-
विशिष्टशाब्दज्ञान करणम्’ इति । यथाहि लिङ्गज्ञानत्वेन करणताग्राहक
प्रमाण ज्ञायमानलिङ्गत्वेन ता ग्राहयति न तथैव शब्दज्ञानतात्पर्यावधारण-
त्वेन करणताग्राहकमवधूनतात्पर्यकशब्दज्ञानत्वेऽपि विशिष्टार्थमिकमानस्य
बाधवम्, विना विशेषणो विषेयग्राहकत्वनियमात् । न च ज्ञायमानलिङ्गस्या-
तीतादे कथमनुमितिहेतुत्वम्, कार्याव्यवहितपूर्वकाले तदसत्त्वादिति वाच्यम्,
ज्ञानसम्बन्धन तदुपपत्तेरन्यत्र कृतत्वात् ।

न च तात्पर्यभ्रमनिरासोपक्षारस्य तात्पर्यावधारणस्यान्यथासिद्धिरेव
करणत्ववाधिकेति वाच्यम्, एव सति निराकाङ्क्षत्वादिभ्रमनिरासकत्व-
मात्रेणाकाङ्क्षादेरपि करणकोटिबहिर्भावापत्त । ततश्चाकाङ्क्षादिज्ञानाभावे
विपरीतव्युत्पन्नस्यैव तात्पर्यज्ञानाभावे शुकादिवाक्यश्रोतुशब्दबोधो
वाच्यम्, स्वविशिष्टशाब्दबोधे साकाङ्क्षज्ञानत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानस्यापि हेतुत्व-
मन्वयव्यतिरेकवलात् । यदभावाविषयको यत्सशयव्यतिरेकनिश्चयो यत्र प्रति-
बन्धको तन्निश्चयस्तदतुरनुमितौ व्याप्तेरिव व्याप्तेश्चेति । न च वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वात्प्रथम प्रमाणान्तरेणानिश्चयाच्छाब्दनिश्चये सत्येव वाक्यार्थघटित-
तात्पर्यनिश्चयस्तत्सत्त्वे च शब्दनिश्चय इत्यन्योन्याश्रय । सामान्यत गदार्यत्व-
रूपेण तनियमसम्भवात् । शो देहीत्वादावन्वययोग्यतानार्यपदे तात्पर्यज्ञानस्यैव
नियामवत्त्वात् । तस्माद् विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष विषयदर्शनस्यैव तात्पर्य-
सशयहेतुयंस्तात्पर्यस शयस्तदवारकत्वमात्रेण तात्पर्यनिर्णयस्य शब्दनिर्णयो-
पयोगित्वमिति स्वीकारात् । ततश्च न तावच्छाब्दत्वावच्छिन्ने तस्य हेतुत्व
शुकादिवाक्यजन्यबोधे व्यभिचारात् । नापि स्वविशिष्टशाब्दत्वावच्छिन्ने

उक्तप्रतीत्यान्यथासिद्धे, यत्प्रतिबन्धकौ तन्निश्चय-
मन्वेतुरिति व्याप्तेश्च प्रकृतैः प्रवकाशान् । तात्पर्यसंशयस्य शाब्दकारणीभूता-
भावप्रतिबन्धित्वहृत्प्रतिबन्धकनायामेव तदन्वयपगमात् । अन्वया योग्यताज्ञान-
स्यापि निश्चयत्वेन हेतुत्वापत्तेः । अत एव फलज्ञानादावपि तद्व्यभिचार
भाकरे स्पष्टः ।

न च शाब्द[तात्पर्य?]निर्णयत्वावच्छिन्नम्यापादयितुमशक्यत्वान् [मश-
क्यं] न च (?) निर्णयत्व मन्मते विपर्ययताविशेष एव न तु तदभावाप्रकारकत्वे
ननि तत्प्रकारकत्व येनाद्यैवज्ञसम्पन्न स्यान्, निर्विकल्पकस्यापि मया निर्णय-
त्वान्वयपगमादिनि वाच्यम्, तथापि तात्पर्यसंशयाभावस्यैव तद्वेतुत्वोपगमात् ।
न च लाघवात्तात्पर्यनिर्णयो हेतुत्वस्यैव कल्पयितु युक्तत्वान् । न च तथापि
तात्पर्यसंशयाभावसम्पादकतयैव तन्निर्णयो हेतु प्रतिबन्धप्रयोजकत्वस्यैवान
प्रतिबन्धकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यम्, “ज्ञानप्रामाण्यसन्देहे सत्यसन्देहे-
नार्यानिश्चयादेवाप्रवृत्त्या प्रामाण्यसन्देहो न प्रवृत्तिप्रतिबन्धकः ” इति मणिक-
रौक्तेः विरोधात् । न चैवमनुमिती व्याप्तेरिवेति दृष्टान्तानुपपत्ति, व्याप्ति-
संशयव्यतिरेकनिश्चययोरपि व्याप्तिनिश्चयेनान्यथासिद्धत्वात्तत्सत्त्वे व्याप्ति-
निश्चयान्नादादेवानुमित्वनुत्पत्तेरिति वाच्यम्, प्रतिबन्धत्वाभिमतनिष्ठकार्य-
त्वप्रतियोगिककारणताश्रयस्यार्थनिश्चयस्य कारणमर्थसंशयाभाव एव । अर्थ-
संशयश्च प्रामाण्यसंशयनान्नीयक इत्यन्यदेतत् । तत्प्रतियोगित्व प्रामाण्य-
संशये नास्तीत्यदोषान् । अनुमितिनिष्ठकार्यत्वनिष्पितकारणताश्रयव्याप्ति-
निश्चयस्य कारण तत्संशयाभाव तत्प्रतियोगित्व च व्याप्तिसंशयस्यास्ति,
ग्राह्यसंशयत्वेऽप्युपाधिसंशयाहित व्याप्तिसंशयस्य फलवत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्वी-
कारादिति स्पष्टमाकरे ।

प्रकृते च प्रतिबन्धत्वाभिमतशाब्दनिर्णयनिष्ठकार्यत्वप्रतियोगिककार-
णताश्रयत्व तात्पर्यसंशयाभावस्यैव, उक्तयुक्ते । तत्कारणीभूताभावप्रतियो-
गित्वञ्च न तात्पर्यनिर्णयस्य तात्पर्यनिर्णयाभावस्य तात्पर्यसंशयाभाव-
कारणत्वस्य चानुमिति प्रति पुरुषत्वव्याप्यक रादिमत्तान्नानस्य हेतुत्वकल्पन-
त्वम्यावश्यकतया केनाप्यनङ्गीकारादित्यास्ता विस्तर । नानार्थे विनिगमा-
र्थश्च परतात्पर्यज्ञानमात्रमपेक्ष्यताम्, सर्वथापि वाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयो न हेतु,
विशेषद्वर्गनष्टान्तश्चातिविपर्यय, तत्रानुमितित्वमुक्तरीत्या लाघवादिति
वैपर्ययान् । इदञ्च सर्ववस्तुगतमनुमृत्योक्तम् । तात्पर्यनिर्णयस्यापेक्षाया-
मप्येववाक्यार्थबोध एव न तूपक्रमोपसंहाराद्यनेकवाक्यार्थतात्पर्य-
ज्ञानस्यानेकवाक्यार्थबुद्धरूपेणा । किन्तुतद्वाक्यार्थबोध कीदृक्प्रमा कीदृक् च

केनेति ज्ञानप्रामाण्यनिर्णयार्थमेव विचारस्थापेक्षा न तु शब्दबोधोत्पत्त्यर्थं घटपदमम्पदार्थविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधपरम्, न चेत्यादितात्पर्यनिर्णयस्यैव शब्दबुद्धावुपयोगात् । अद्वैते वेदतात्पर्यमस्ति न चेत्यादिविचाररूपतात्पर्यज्ञानस्य तद्बुद्धावनपेक्षितत्वात् । अन्यथा दर्शनान्तरीयाणां तत्तद्वाक्येभ्यो विलक्षणशब्दबुद्धरनुपपत्तेन हि प्रकारताविशेष्यताविशेषत्वेन तत्तदर्थं निवेश्य यथाविध वाक्यतापर्यज्ञान कारणम्, तदव प्रकृते परेषामपि श्वरणपदार्थं । अस्मदादीनामपि तच्छब्दोत्पत्त्या साक्षात्कारसिद्ध्यापत्तेः । अतो यत्किञ्चिद्वैतत् । यद्यपि तात्पर्यज्ञानस्य करणकोटिप्रवेशे वेदस्य तात्पर्यभ्रमस्य बाह्यागमेऽपि तत्प्रमायाश्च सभवाच्छब्दकरणत्वस्य दुष्टादुष्टत्वव्यवस्था न स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—वेद कदाचित्कुत्रचित्कस्यचित्तात्पर्यभ्रमसम्भवेऽपि यथार्थतात्पर्यमस्त्येव । परागमे तु पौरुषेयतया प्रतारणादिमत्पुरुषप्रणीतत्वेन दुष्टत्वात् तथेति, तदपि चिन्त्यम्, स्वरूपसत एव यथार्थतात्पर्यस्य दुष्टादुष्टत्वव्यवस्थापकत्वमिति पर्यवसानात् । तथा च तस्य प्रमात्वप्रयोजकत्वे परेषा स्वतः प्रामाण्यभङ्गापत्तेः । ज्ञानसामग्रीभिन्नभावानपक्षत्वस्यैवोत्पत्तौ स्वतः प्रामाण्यपदार्थत्वात् । परतः प्रामाण्यपत्तेः तु तात्पर्यभ्रमकालेऽपि स्वरूपतो यथार्थतात्पर्यसत्त्वाच्छब्दप्रमापत्तिरुक्तरीत्या स्यात् । अप्रमाया तस्य नापेक्षा किन्तु अन्यशोधस्य प्रामाण्याभावप्रसङ्गात् । प्रमितिजनकातिरिक्तस्य तदुभयनियामकत्वानुपपत्तेश्च तात्पर्यस्यादुष्टत्वव्यवस्थापकत्ववैयर्थ्याच्चाधिकं घीमद्भिरनुसन्धेयम् । एतेन तात्पर्यावधारणस्यावघातादेरिव यागे शब्दे सन्निपत्योपकारकतयाप्यङ्गित्वं मननाद्यपेयं निरस्तम् ।

यत्तु करणस्वरूपे तद्गत ताया वा प्रयोजकाङ्गत्वमेव सन्निपात्याङ्गत्वं देवतासंग्रहाय स्वरूपेत्यभिक्रामञ्जुहोतीति विहिताभि-
 श्रमणस्यापि कसुराहवनीयदेशप्राप्तिरूपसत्कारद्वारा प्रयानहामप्रयोजक-
 एवेति नाव्याप्तिः । प्रोक्षणादिसंग्रहाय तद्गतेत्यादि । तथा च प्रोक्षणादर्श्या-
 दिनिष्ठातिशयाधीनकरणनिष्ठयोग्यतायामिव तात्पर्यावधारणस्यापि करणी-
 भूतशब्दनिष्ठायामवधृततात्पर्यकत्वरूपयोग्यतायाः प्रयोजकत्वात्मनिपात्यङ्ग-
 त्वमिति, तन्नित्यम्, योग्यताप्रयोजकत्वं हि करणेनावान्तरव्यापारे जननीये
 सहकारित्वं प्रोक्षणादिजन्यापूर्वाणां यागेनोत्पत्त्यं पूर्वं जननीयं सहकारि-
 त्वोपगमात् । अस्तु वा यागनिष्ठवारणतामच्छेदका योग्यतास्य कश्चिदभ-
 विशय एव तत्प्रयोज्यः, यथाश्रुतग्रन्थस्वारस्यानुरोधात्, इह तु शब्देन फल-

जननीये मन्वद्रीत्या तान्तर्यामिवाग्गम्य प्रसोजन्त न त्वयान्तरव्यापारे
 तान्तर्यमनिरामस्य शब्दजन्यत्वाभावात्, पद्मार्वापस्थितेश्च तान्तर्यामि-
 वाग्गमानुत्पाद्यत्वात् । अन्यथाचागद्वृषकार्गम्यानि मन्निपात्य हृत्वापत्तरिति,
 तित्तु तावत् । इतिश्रवणस्य शेषित्वनिराम ॥

यत् ज्ञानस्य न विषयत्व कृत्यमाध्यत्वान्, न च प्रत्यवेक्षितमाज्य
 मन्नि "विदुषा वम कतव्य तस्मान्प्रथम नित्येण" इत्यादि निराव,
 अतन्मन्वा लक्षणं ज्ञानहृत्विन्द्रियमप्रयोगस्यैव विषयेत्वात् । न च न विप्रो
 पर. शब्दार्थ इति वाच्यम्, गोभि श्रीगीत् मत्तम्" इत्यत्र गोशब्दस्य
 पदसि लक्षणान्नाकारात्, तादृशनिर्मात्तादर्थत्वादानुरोधेन विप्रो न लक्षणो-
 त्तर्यामि । न च साक्षात्कृतिमाध्यत्वस्येन्द्रियमप्रयोगप्रत्यभावादिन्द्रिय-
 सप्रयोगे तु तद्वैपरीत्येन विज्ञेयान् । तथा हि स्वर्गच्छास्वर्गमायनीभूताया
 यागादिज्ञेयो न कारुण सिन्तु प्रागादिचकीर्षा तथा च स्वविकीर्षाधीन
 इतिमाध्यत्व कृते. साध्यत्वाव्यविषयतात्पर्यावच्छिन्न विषयत्वप्रसोजन्,
 न च ज्ञाने माध्यत्वाव्यविषयतया कश्चिप्रवर्तते, तस्मिन्त्यम्, मित्रविषय-
 कानुमितिमामशोकाने आञ्चक्षुषानुत्पादेऽपीन्द्रियमप्रयोगसत्वेऽप्रत्यवेक्षित-
 माज्य मन्वनीति विषयसिद्धिप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति, मन्त्रकारावच्छेदेनापि
 तदनुत्पानापतावाचारविशेषान् । अत एव विवाहे द्रुवदर्शनविप्रो "मा यदि
 न परमेत्यासामान्येव श्रूयाद्" इतिमूत्र द्रुवचक्षु मसंगमात्रस्य विषयत्वे न हि
 द्रुवचाक्षुषानावेऽपि तक्षुर्मासंगस्य जानत्वादिद्व्यर्थनिष्पत्तौ न परमेत्या-
 देरमद्गत्वापत्तेः । पूर्वविषयनिरेकस्यैवदर्शत्वात् । अत एव ज्यातिष्टोमे भवे
 त्ति भावि "श दीर्घानुन्वाय श तनुत्वाय रायस्यापाय" इत्यादिभेदगणे "नृवक्षम-
 त्वा देव सोम मुवला प्रवस्येयम्" इत्यस्य च दर्शने विनियोग, भक्षणावेक्षण-
 योगानुत्पन्नात् । "मद्रा विमूति. केतुर्षजाना वाग् शुषाणा सोमस्य तृप्यतु"
 इत्यशस्य तु भक्षणमन्त्रस्यैववाक्यतया भक्षण एव विनियोगो न तु तुमी,
 तृप्तेन तु निष्पादितत्वेनानुत्पेत्तादिति तृतीयादित्याये स्थितम् ।

यन् इन्द्रियमयोगरूपावेक्षरस्य तृप्तादितदनुनि.पादितत्वानावेना-
 नुत्पेनया तत्प्रकाशभागस्य विमज्य तद्विनियोग इति तन्मार्थः
 इति, तदमन्; वमनविरैकमायनीभूतद्रव्यस्य द्रव्यममर्गपरिहारार्थत्वेनावेक्षण-
 विषयैष्ट्यादमनविरैकनिमित्तकप्राप्तचित्तममाप्नानात् । अवेक्षणस्यष्टा-
 र्थत्वाभावेव सम्प्राज्ञरगापर्वेन्नस्यैव भक्षणस्य तद्विषयविषयत्वात् । इन्द्रिय-
 मन्प्रयोगमावेत्ता तादृशद्रव्यममर्गपरिहारानुपपत्तेः । विकीर्षाधीनहृत्विज्ञा-
 य-

त्वस्य ज्ञानविशेषेऽनुभवसिद्धस्य दुरपद्धत्वात् । ज्ञानत्वावच्छेदेनैव ज्ञानत्वाभाव कल्प्यत इति, तत्र, आहार्यस्थले जानामीत्याद्यनुव्यवसायस्य सर्वसिद्धत्वात्तत्र घमान्तरकल्पने गौरवात् ।

यत्तु इच्छाजन्यज्ञानत्वेन पराभिमते तत्तदिच्छानामेव विशिष्याव-
श्यके हेतुत्वे प्रमाणहेतुत्वे प्रमाणाभाव, तस्य प्रमासिद्धे । अन्यथा तत्पूर्वमि-
न्द्रियसंप्रयोगाद्यनन्तव्यक्तीना ज्ञानहेतुना कल्पने महागौरवात् । अनुमित्यादा-
वीक्षाजन्यत्वमात्र तु प्रकियामात्र सिद्धे प्रतिबन्धकत्व एव गौरवेणाननुभवेन
च प्रामाण्यरणां विवादादिति, तदपि चिन्त्यम् ; तत्र प्रामाण्याभावकल्पने
गौरवेण वाधकविरहेण च प्रमात्वस्यैव कल्पयितुं युक्तत्वात् । द्विविधस्य क्वचि-
त्फलमुखत्वात्तदिच्छाया प्रमाणजन्यज्ञानविषयकत्वेन तद्व्यापारापेक्षावश्यक-
त्वात्तदिच्छाजन्यत्वस्य ज्ञानत्वादेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा पर्यामीत्याद्यनुव्यवसा-
यानुपपत्तेरप्यप्रामाण्यस्य प्रमात्वापेक्षया गुरुशरीरत्वात् । अत एवेन्द्रियस-
ंप्रयोगादिकल्पनगौरव निरस्तम् । कुत्रचित्तेषां सिद्धत्वेनाकल्प्यत्वासमानवि-
षयकप्रत्यक्षसामग्री नानुमित्यादाविच्छाहेतुत्वे बाधकाभावाच्च । इच्छाया
उत्तेजकत्वपक्षेऽपि ज्ञानान्तरापेक्षया वैलक्षण्यसत्त्वात् । यद्यपि विज्ञाय प्रज्ञा
कुर्वन्तित्यत्र ज्ञानमात्रस्य प्रज्ञाशब्दार्थत्वे प्रशब्दवैयर्थ्यं प्रकृतज्ञानरूपयोग्या-
थदिरनुज्ञानविध्यनुपपत्ति अन्त करणरूपप्रत्ययार्थभादाय प्रकृतज्ञानसाध-
नरूपविचारार्थकत्वमेव युक्तम् । ज्ञानविध्युक्तानुपपत्त्या प्रज्ञाशब्दस्य
विचारलाक्षणिकत्वमिति ग्रन्थस्त्वनुपपत्तिसत्त्वे लक्षणपि न दोष इत्यभि-
प्राय । पत्न्यवेक्षितमित्यादावपि चाक्षुपमात्रपरत्वे उपसर्गवैयर्थ्यात्तदुत्तर-
शुद्धचशुद्धिविचार एकावेक्षणपदार्थ । आलोचनात्मकविचारेऽपूर्वके क्षतेनि-
रुद्धलाक्षणिकत्वात् । विदुषा कर्म कार्यमित्यादौ तु विदेविचारेऽपि शक्त्या
कर्मविचार एवार्थ । तस्मात्पश्येनमित्यादौ तु कर्तव्यं सर्वं विचारयेदित्यु-
भयसिद्ध एवार्थ इति तदपि चिन्त्यम्, अत्रेक्षत इत्यत्र चाक्षुषानुसूत्रव्यापा-
रस्य तिङ्श्रयंतयोक्तप्रयोगस्य सुस्यत्वात् विचारस्यापि युक्तिजन्यनिर्णयात्मक-
ज्ञानविशेषतया तस्य विधेयत्वेऽप्यस्मद्वृत्तिसिद्धेश्च "विचार्यते परीक्षते"
इति कैयटोक्तेः । रजतत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानरूपाया युक्तेरिति भवद्व्याख्या-
नाच्च । अत एव "प्रमाकर्तृत्वेन प्रमाकर्तृत्वे तदनुज्ञानत्वप्रयत्नवत्त्वरूप स्वात-
न्त्र्य प्रमायामस्मदादीनामपि नास्ति" इति उपाप्यृतः । सूक्ष्मशास्त्रार्थादिप्र-
भाया वृत्तिसाध्यत्वसत्त्वादिति तदभिप्रायस्य प्रमाया सर्वत्वविशेषणत्वोपस-
न्दानेन गम्यमानत्वात् । एतेन प्रशस्तज्ञानयोर्विधिनिषेधादर्शनमपि ज्ञानवा-

रणविषयकमेवेत्यपि निरस्तम् । ज्ञानस्यैवेष्टानिष्टसाधनस्य ज्ञानगम्यत्वात्, तत्परिचयागे मानाभावात् । अत एवेत्यादिना तदुत्पत्तिनिरोधयोरनुभयसोऽपि करणव्यापारविषय, इत्यपि निरस्तम् । यदपि परोक्षज्ञानसन्तानरूपांनदिध्यासनस्य विधेयत्ववादिना वेदान्तिनामपि ज्ञानानां विधेयत्वमङ्गीकार्यमन्यथा सन्तानविधानानुपपत्तेरित्याशङ्क्योक्तम्— उपनिषदमावर्त्तयेदिति वदार्त्तगुणयागस्यैव विधेयत्वादित, तदपि न, एकपदोपात्तयोर्दृश्यविधेयभावाभावेन ज्ञानोद्देशेनावृत्तेर्विधातुमशक्यत्वात् । आवृत्तिविशिष्टज्ञानस्यैवावश्यं विधेयत्वात् । अत एव “यस्यै द्वैतार्थै हृद्विगृहीत स्यात्ता ध्यायेत् वषट् करिष्यन् सन्ध्या मनसा ध्यायेत्” इत्यादिकं सङ्गच्छते ।

यत्तु ध्यान ज्ञानाद्भ्रमेवेति, तन्न, मानाभावात् । इच्छायाः ज्ञानप्रत्यपि हेतुत्वदर्शनात् । विध्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने त्वन्योन्याश्रयात्, तस्य स्वविषये व्यवहारजनकत्वानुपपत्तेश्च । यत्तु तत्कारणत्वाभिमतज्ञानान्तरेणैव तद्विषयव्यवहारगौरवस्य प्रामाणिकत्वाद्भ्रतुतो ज्ञानान्यस्यापि शशविपाशादिविकल्पस्य व्यवहारादिहेतुत्वेन तत्माधारणजातिविशेषस्य ध्यानादिनिष्ठस्य तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति, तदसत्; ध्यानवृत्तीयक्षणे ध्यानतज्जन्यस्मृत्योश्च मध्यसमये तद्विषयव्यवहारस्य दुरुपपादत्वान्, शशविपाशादिविकल्पस्यापि ज्ञानत्वात् । नचासति सन्निकर्षव्याप्तिवृत्तीनामसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षानुमितिसाब्दानामसम्भव इति वाच्यम्; शब्दस्य तत्र वृत्तिसम्भवात् । अनेन पदेनालीक बोध्यमिति वृत्तेस्त्वयापि स्वीकाराच्च । अयंरहितशब्दजन्यत्वाभिप्रायेण शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पातञ्जले सूत्रे विकल्पस्य पृथगभिहितत्वात् । अत एव गगनकमलस्यापि ज्ञानमयं शब्दः करोति हि स्पष्टम् । यत्तु “सङ्गतिग्रहणाभावाच्छशशृङ्गादिदानामेवोच्छेदेन” इति बौद्धाधिकारवाक्यं तदप्रमाणकं चाभिप्रायम् । अन्यथासतोऽर्थानि च वासनावशादेव तं समन्ताच्छब्दानां सङ्गते प्रतिपद्यते इत्यनेनैतद्विण्परस्य शशादिप्रत्येकपदार्थाव्युत्पन्नस्य शशविपाशादिपदात्तदर्थप्रत्ययप्रसङ्गादिनि तत्राकपत्यैवानुपपत्तेश्च । अत एवाद्द्वैतसिद्धौ शशशृङ्गादिपदानामनर्थकत्वपक्षमवतार्योक्तम्—“न चानन्वयनिश्चयविरहदशायामपि नाखण्डशशशृङ्गादिबोधकत्वं किन्तु सन्मात्रगोचरव्यधिकरणप्रकारकज्ञानं वा सदुपरगोणसद्गोचरज्ञानं वा कैवलासङ्गाने सामग्रीविरहात् । तदुक्तं ससर्गज्ञानादित्यादि । अत एवार्थवदादिनूत्रैरेव शशविक-

ल्पस्य ज्ञानत्वे तु तदन्यज्ञानविषयत्वाभाव आपाद्य इत्यपि प्रागुक्तम् । अत एवार्थवदादिमूत्रैरेव शशशृङ्गादिपदस्य प्रातिपदिकमज्ञासिद्धौ “कृत्तद्धितसमासाश्च” इति सूत्रे समासग्रहणस्य निधमार्थत्वमिति वैयाकरणसिद्धान्तसङ्गच्छते । अन्यथा उक्तम्यले अप्राप्तप्रमाणपदार्थतयापूर्वेविधित्वापत्तेः । एवञ्च शाब्देतरज्ञानविषयत्वाभावनियतानां शशशृङ्गादीनां विभक्त्यर्थैकत्वादिरूपसदुपरागेरेव प्रत्ययः । प्राचीनमते भ्रमस्थले पुरोवर्तिविषयोपरक्तयोरिवात्यन्ताविद्यमानयोस्तादात्म्यसंसर्गयोस्तदुक्तं मणिकारैः “सदुपरक्तस्यात्यन्तासत स्यात्पुण्यमात् सदुपरक्तस्याग्रण्डस्यात्यन्तासत रत्रातिरसत्ख्यातिर्नाभ्युपेयते कारणाभावाद्” इति । एतेन शशविपाणमनुभवामीति प्रत्ययाभावादित्यपि निरस्तम् । “ज्ञातना विनापि शशविपाणादिविकल्पोपपत्तेः” इति ह्रीलाचनीयाश्रये शशविपाणादिविकल्पानामप्यनुभवोऽस्ति । न च तत्र लिङ्गमिति किमनुभाषक स्यादित्यर्थवतयोपायकृद्भिर्ध्यातव्यातत्वात् । अत एव सम्बन्धद्वयस्य सम्बन्धस्य च प्रसिद्ध्या तत्रैव ज्ञाततोत्पत्तिरित्याशङ्क्य तथा सत्यवस्तुविषयकञ्च न स्यादित्युक्तम् ।

यत्तु कारणे सत्यपि पुरुषेच्छान्यथाकर्तुं शक्य यत्तदेव विधेयम्, ज्ञान तु न तथा चक्षुर्घटसयोगादिसत्त्वे तदुत्पत्तेरावश्यकत्वादिति, तदप्यसत्, अन्यथाकरणं हि रूपान्तरापत्तिर्वा निरोधो वा ? नाद्य, घटयागादावप्यभावात् । नान्य, ज्ञानसाधनत्वात् । चक्षुर्मूलनादिना तस्यापि निरोधसम्भवात् । सामग्र्यव्यवहितोत्तरबाणस्य कार्यध्याप्यतया कारणपदस्य सामग्र्येवादेशपरत्वस्यावश्यवाच्यत्वात् । अत एव

विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।

पराशरमतं तस्य सेतुबन्धन[दर्शन]म् ॥

इत्यादौ ब्रह्माहृत्याप्रायश्चित्तत्वेन सेतुदर्शनविधिः सङ्गच्छते ।

यत्तु नहि सेतुदर्शनमात्रस्य दुरितनाशकत्वं तत्रत्यम्लेच्छानामपि दुरितनाशप्रसङ्गात् । किन्तु पपदपस्थानादिपूर्वकव्रतकलापविशिष्टसत्त्वतया च । छत्रपादुकादिवर्जनदोषोद्धोषणदूरदेशगामित्वभित्ताभोजित्वादिनियमाना कृतिसाध्यत्वात्तद्विशिष्ट सेतुदर्शनमपि कृतिसाध्यमिति विशिष्टरूपेण विधानोपपत्तिरिति, तच्चिन्त्यम्, उक्तरीत्या दर्शनस्य विधाने बाधकाभावात् । अन्यथा दर्शनस्याविहितत्वेन पापक्षयाद्यनुत्पादनत्वप्रसङ्गादङ्गस्य प्रधानविधिसापेक्षविधिविधेयत्वनियमात्तत्रत्यानाञ्च पूर्वार्द्धेरेव निरासात् । अन्धकारे अतकलापविशिष्टेन सेतुचक्षु संयोगेन पापक्षयप्रसङ्गाच्चेति दिक् ।

“श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येभ्यः” इति वाक्यान्तरम् । तत्र च श्रुतिपदप्रमाणशब्दमात्रपरम्, अन्यथा नियमदृष्ट कल्पनापत्तेः । अतः सामान्यतो निर्णयवेदमूलकत्वं स्मृतीतिहासपुराणदिभ्यः । अत्रोक्तं मननमविरुद्धमेव । एवञ्च स्मृत्यादिना ध्युनेर्जनमननस्य शूद्रस्याप्यपवर्गभागित्वेन दोषः, सामग्रीसत्त्वात् । अत एव जगत्तन्धमायेति वार्तिकोक्ता यथाश्रुतव जगदुद्देश्यता शास्त्रप्ररोनुमहर्षेरस्पुपचने । अत एव “श्रुतो हि भगवान् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः” इति कुसुमाञ्जलिखनमपि सङ्गच्छन्ति” इति मिथ्या । एव सति शूद्रस्यापि मोक्षाधिकारे चानधिकृतव्युत्पादनेनास्य सपोनिचे कश्चिद्विरोध इति टीकाकारेविरोधः । वार्तिकं तु शूद्रादेरजधिकारेऽपि तत्तदुद्देश्यता महर्षेरस्त्येवेति टीकाकारैर्विरोधपादितम् । कुसुमाञ्जलिखनन्तु “सवादेनाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्मृत्याद्युपयोगः” इति वदनाप्रकाशटैव समर्थितम् ।

किञ्च विना बाधकमहृष्टार्थकत्वकल्पना भयमानेण मुख्यायत्यागे स्वर्गादिपदेष्वपि तत्परित्यागापत्तिरित्यन्ये । इदञ्च नियमादृष्ट दुरितनिवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञान एवोपयुक्तं न तु भोक्ते वीजाभावात् । “सर्वकर्मात्तिलपार्थं ज्ञाने परिणमाप्यते” इति स्मृतेरपि । ज्ञानपरित्तमाभिश्च ज्ञानजन्याजनकत्वे सति ज्ञानजनकत्वम् । अत एव वेदान्तसूत्रे ‘सर्वपिज्ञानं यज्ञादिश्रुतेरश्वधद्’ इति । अस्यार्थं—तत्त्वज्ञानं सर्वधर्मजन्यादृष्टापेक्षा ‘विविदिपन्ति यजेन’ इत्यादिश्रुतेः “कपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति स्मृतेश्च । यथाश्वो रथचालनादौ विनियुज्यते योग्यत्वात् न तु लाङ्गलकर्षणादौ, अयोग्यत्वात्तयैवात्रापीति । एतेनारादुपकारकं कर्म सन्निपत्योपकारकं तत्त्वज्ञानमिति किरणाञ्जलिवादिन्यव्याख्यातम् । फलजनकजननोपयोगित्वेन ह्यारादुपकारकत्वं स्वर्गजनकपरमापूर्वोत्पत्त्युपयोगिना प्रयाजादीनां तथात्वदर्शनात् । तथात्वहेतुवसाक्षात्कारोत्पत्त्युपयोगिना प्रतिबन्धकापनापकानां कर्म ह्यारादुपकारकत्वं सुषट्म् । नच प्रधानोत्पत्त्युपयोगित्वेन द्रव्यादिवत्सन्निपातवत्त्वमेव युक्तमिति वाच्यम्, मनस एवात्र यागस्यानीयत्वात्तस्य चोत्पत्त्यभावात् ।

ननु तदपि प्रोक्षणादिवत्सन्निपातित्वं स्यात्, यागेन पूर्वं इव मनसा तत्त्वसाक्षात्कारे जननीये कर्मणामुपयोगादिति चेत्, सत्यम्, अत एव ‘हेत्वपेक्षया सन्निकर्षविप्रकर्षो नात्र विचिन्तनी, अपि तु फलापेक्षेति मनसि कृत्य

तत्त्वज्ञानमेव मोक्षहेतु कर्म तु तत्प्रत्युपयोगीत्यन्यथासिद्धम्" इत्युपाय-
कारेर्व्याप्तात्मित्यास्तामप्रासङ्गिकम् ।

इदन्त्ववधेयम्—वेदान्तिना साक्षात्कारस्य श्रवणसाध्यतया श्रवणादि-
नियमादृष्टस्य स्वजनकश्रवणादिसाध्यसाक्षात्कार एव कथमुपयोग,
अवधःतजन्यनियमादृष्टस्यावधानजन्यवैतुष्यादन्यत्रैव हेतुत्वदर्शनात् । निय-
मादृष्टतज्जननवयोभिन्नफलकत्वनियमात् । नैयायिकानां तु साक्षात्कारस्य
निदिध्यासनसाध्यत्वानुपपत्तिः । यत् ऋत्वर्थनियमापूर्वस्य परमापूर्वसाधन-
त्वेऽपि पुरुषार्थहिरण्यधारणादिनियमादृष्टस्य तदभाववच्छ्रवणादिनियमा-
पूर्वस्य श्रवणादिसाध्यसाक्षात्कारान्यफलाभावेऽपि तेनैव फलवत्त्वोपपत्तिरिति,
तच्चिन्त्यम्, नियमादृष्टस्य स्वजनकसाध्यान्यफलाभावस्य तावताप्यना-
नयनात् । हिरण्यधारणाविधिस्त्वपूर्वविधिरेव । न च "सुवर्णं एव भवति
दुर्बर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति" इति सुवर्णताया प्रत्यसिद्धत्वात्कथं तदशेषपूर्व-
मिति वाच्यम्, हिरण्यधारणास्य तादृशदुर्बलहेतुत्वे मानाभावात्, स्वधार्थ-
माणेनैव सुवर्णेन तदुत्पत्तेश्च । किञ्चोक्तनियमापूर्वस्य क्वापयोग, नोक्त-
दुर्बले धर्मस्य तन्त्राजनकत्वात् । न च तदधर्मात्मकमेव फलव्यधिकरणत्वात्,
नापि वैफल्य मानाभावात्, नापि स्वर्गादावपूर्वविधित्वस्यैव युक्तत्वात्,
नियमादृष्टेन फलस्य क्वाप्यजननात् ।

वस्तुतो नियमविधित्वेऽप्यस्य प्रत्यवधारणफलमृतुगमनादिनि-
यमस्तथा व्युत्पत्तेरिति तत्त्वम् । इन्द्रश्चात्र विचारणीयम्—यन्निष्ठकार्यत्वनि-
रूपितकारणत्वेन यद्विधीयते तन्निष्ठकार्यत्वनिरूपितकारणान्तर नियमवि-
धिस्थले व्यवच्छेदकम् । व्रीहीनवहन्तीत्यादौ हि वैतुष्यसाधनत्वेनावधा-
तविधिवैतुष्यनिष्ठकार्यत्वप्रतियोगिककारणान्तरस्य नखविदलनादेश्च
व्यावृत्तिः, अर्थात् विधि विनाप्यर्थाक्षेपात्पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं तुपतण्डुल-
विभागरूपवैतुष्यसाधनत्वेन दलनादिविकल्पितावधातस्य वृत्त्या तत्साधा-
रण्यामेव प्राप्नो विवक्षिताया विधिवैयर्थ्यापित्या पाक्षिकप्राप्तिव्यवच्छेदे
तात्पर्यात् । तेन च पाक्षिकप्राप्तिप्रतियोगिन साधनान्तरस्य निवृत्तिः । नचेय-
मेव नियमफलमस्त्विति वाच्यम्; अत्राप्राप्ताप्रापणरूपनियमाभावे तदनु-
पपत्ते, तत्सत्त्वे चार्थादेव तरिसिद्धे । एवञ्च यद्विध्यभावे प्रकृतयार्थप्रतियो-
गिककारणत्वेन साधनान्तरस्य प्राप्ति स्यादेव । भवधातदलनयोर्हि विजा-
तीय स्वविशिष्ट वा विभागत्व योज्यतावच्छेदक प्रकृते च परेषा निविकल्प-

कत्रह्यात्मैक्यसाक्षात्कारप्रतिबन्धकनिवृत्ति श्रवणस्य फलम्, तादृशफले च साधनान्तर किञ्चित्, नैव प्रसक्तमिति नियमविधित्वमनुपपन्नम् ।

यत्तु वैतुष्यादौ क्रियाप्रयोजकत्वेन दलनादे प्रसक्तितद्रूपावच्छिन्ननिवृत्तेर्नियमफलत्वेऽवघातादेरपि तत्त्वानिवृत्त्यापत्ति अतोऽपूर्वसाधनवर्तुष्येऽवघातनियमस्य विधिविषयत्वात्तादृशवर्तुष्येऽवघातान्यस्यैव क्रियाप्रयोजकस्य निवृत्ति । तथा च गततिक्रियायास्तत्क्रियाविशिष्टविभागे कारणत्वे क्रियाविशेषप्रयोजकस्य दलनादेरपूर्वायवर्तुष्ये कथं प्रसक्ति, तथापि यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यमाश्रवृत्तित्वेन च विभागत्वस्य क्रियाकार्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया प्रसक्ति । तन्नियमानङ्गीकारेऽपि विषयभावेऽपूर्वायवर्तुष्यहेतुक्रियाविशेषविशिष्टत्वसम्भवादिति, तच्चिन्त्यम्, व्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रसक्तेरेव नियमविष्यपेक्षितत्वात् । विभागत्वस्य क्रियात्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि तस्य विधेयसाधारण्येन व्यावृत्ति प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । एतेन "यद्वच सयोगोऽव्यय ह्यय-पुरुष स्वयं ज्योति" इत्यादिवाक्येभ्य कथमखण्डार्थयोरिन्द्राद्यसम्भावनाया साक्षादिना निवृत्तिर्नास्ति किन्तु "नस्तु समन्वयाद्" इत्यादिशारीरकेक्तन्यायेनैव । तथा चाकर्तृत्वत्वप्रकाशत्वादिप्रकारकात्मनिश्चयसाधारणरूपविरहादस्मदभिमतकर्तृत्वाद्युपलक्षितात्मविषयकनिर्विकल्पक प्रति साङ्ख्यश्रवणादीना प्रसक्तिभावेऽपि [प्रति]पश्चा, तथापि प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारोक्तप्रकारकात्मनिश्चयत्वावच्छिन्न प्रति विशेषहेतुत्वे वाच्ये यद्विशेषयोरिति न्यायेनात्मज्ञानत्वावच्छिन्न प्रत्यपि सामान्यत उक्तद्वारा साङ्ख्यश्रवणादीना हेतुत्वावश्यकत्वादुक्तसामान्यरूपावच्छिन्ने तत्प्रसक्तिरिति निरस्तम् । एतन्नियमविषयभावे भवदभिमतजीवात्मैक्यविषयकसाक्षात्कारसाधननया साङ्ख्यादिश्रवणस्य प्रसक्त्यभावात् तादृशप्रसक्तेरेव नियमोपयोगित्वात् । सामान्यहेतुत्व हि शास्त्रश्रवणत्व कारणतावच्छेदक वाच्यम्, तस्य च बदान्तश्रवणसाधारणतया व्यावृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न ह्यज्ञानत्वेन साङ्ख्यादिश्रवणत्वेन हेतुहेतुमद्भाव सम्भवति, विशेषावच्छिन्नकार्यतामिरूपितहेतुतायामेव तस्यावच्छेदकत्वात् सामान्यविशेषयोरैकधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकत्वनियमात्, अत्र तादृशकल्पने बीजाभावाच्च । यदपि कर्तृत्वादिधीविरोधितावच्छेदक जातिविशेषादिरूपमकर्तृत्वादिप्रकारकनदुपलक्षितविषयकनिर्विकल्पकोभयसाधारण तदेव साङ्ख्यादिश्रवणादिप्रयुक्ताया अकर्तृत्वाद्यशेऽसम्भावनानिवृतेर्जन्यताय-

च्छेदकमिति नानुपपत्ति । न चैव निविकल्पकप्रतिबन्धकनिवृत्ती साङ्ख्यादे-
नारणत्वे नथ विधिना तद्विवृत्तिरिति वाच्यम्, विधिना प्रतिबन्धवविशे-
पत्पाया अद्वितीयस्वरूपाद्यशोऽसम्भावनादेनिवृत्तिर्वेदान्तश्रवणादिनैव कार्येति
बोधनादिति, तदपि चिन्त्यम्, अद्वितीयस्वरूपाद्यशोऽसम्भवादिना निवृत्त्यर्थं
साङ्ख्यादिश्रवणप्रसक्ततेस्तथाप्यनुपपत्ते । सामान्यहेतुहेतुमद्भावे साङ्ख्या-
दिवेदान्तोभयसाधारणम्यैव हेतुतावच्छेदकस्य वाच्यतया तद्धर्मस्य व्यावृत्ति
प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्ते । अद्वैतस्य साङ्ख्यादिभिरनङ्गीकारेण
सद्वितीयत्वादिधीविरोधितावच्छेदकस्य साधारण्यवल्पनानवकाशात् । अपि
च साङ्ख्येनात्मनोऽकर्तृत्वस्वीकारादात्मनो नोपयुक्ततया तत्साधारण्य
जन्यतावच्छेदक दुर्वचम्, तैरकर्तृत्वाद्यशोऽसम्भावनानिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानहेतु-
त्वानवगमाच्च । तथा च न्यायादिश्रवणाना नियमैकनिवृत्तिर्न स्यात्
इति न त्वदिष्टसिद्धि । सर्वसाधारणात्मतत्त्वज्ञानसाधारणस्योक्तनिवृत्तिज-
न्यताजनकतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वादित्यास्ताम् ।

प्रकृतमनुसराम । जीवात्मानमुपक्रम्यैव श्रवणादिविधानात्तत्साक्षा-
त्कारस्य मोक्षहेतुत्वमिति नैयायिका । तदुक्तमात्मतत्त्वविवेके "आत्मज्ञान-
तत्त्वमेव तदुपायमेवमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यम्" इति । "नैसर्गिकमात्मतत्त्व-
ज्ञानमतत्त्वज्ञानमेव" इति च । व्याख्यातश्च दीधितिऋता "अपरे पुनरना-
दिनिघनमात्मान न्यायादिना निर्णयन्तस्तदीय तत्त्वज्ञानमेव न्यायागमाभ्या
मोक्षोपायमाचक्षन् इतिनैसर्गिक गौरोऽहमित्याकारकमनादिदेहाभेदवासना-
समुद्भूतमात्मज्ञानमेव" इत्यादि । कुसुमान्जल्युपायेऽपि "श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्य साक्षात्कर्तव्य इति श्रुती सामानाधिकरण्याद्यद्विपयक
साक्षात्कारस्तद्विपयक मनन मोक्षहेतु, साक्षात्कारश्च न जीवात्ममात्रगोचरो
न चेश्वरविपयस्त्वथ मिथ्याज्ञानध्वसद्वारा ह्यस्य तद्धेतुत्वम् । न च जीवात्म-
मात्रगोचरमीश्वरगोचर मिथ्याज्ञान मसारहेतुर्येन तदुच्छेदस्तदुद्धार
स्यात्, किन्तु स्वात्मगोचरमिथ्याज्ञानमिति, तस्य तथात्वात् । तत्साक्षात्कारो
मोक्षहेतु" इति । न चात्र जीवोपक्रमे मानाभाव, "घातमनस्तु कामाय पति
प्रियो भवति" इति प्रियत्वान्वाख्यानस्य तथात्वादीश्वरात्मसात्तिकर्पासम्भवेन
तत्साक्षात्कारासम्भवाच्च ।

केचित्तु "मन संयोगसन्निकर्षेणाग्राहकेणेश्वरविपयकस्यापि प्रत्यक्ष-
सम्भव "वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्ताद्" इतीश्वर-
मुपक्रम्य "तमेव विदित्वा मृत्युमेति" इति श्रुतो तत्पदेनेश्वरस्यैव ग्रहणाद्य

जोवात्मनीतरभिन्नत्वज्ञान यासन्नानाशापयुक्त विरोधिज्ञानस्य सस्कार-
नाशकताया प्रवृत्तत्वात् । न च मुक्तिहेतुत्वेनावश्यकदीर्घर इति ज्ञानादेव
यासन्नानाशोऽस्त्येति वाच्यम्, अतिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तेः ।
जीवप्रत्यक्षस्य तथात्वे तु घट शरीरादिभ्यो भिन्न इति ज्ञानस्य घट
शरीराद्यभिन्न इति सस्कारनाशकत्वे कल्पनीय घर्मविशेषमन्विष्य शरीरा-
दिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठसासर्गिकविषयतानिरूपितभेदनिष्ठ-
विशेष्यतास्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशेष्यतासासर्गिकविषयतानिरूपित
विशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानस्य शरीरादिभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वी-
यसासर्गिकविषयतानिरूपिताभावनिष्ठविशेष्यताप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
विशेष्यतासंगतानिरूपितविशेष्यतासस्कारनाश प्रति हेतुत्वकल्पनयैव
निर्वाहात् । आत्मशरीराद्यभिन्न इति सस्कारनाशे आत्मा शरीरादिभिन्न
इति ज्ञानस्य हेतुत्वान्तराकल्पनात् । अहि मोक्षहेतुत्वमपि जीवतत्त्वज्ञानस्यैव
म्याल्लाघवादिति चेत्, न, तमेवेत्यादिना ईश्वरप्रत्यक्षत्वेन मोक्षहेतुत्वप्रतिपाद-
नाद्" इति वदन्ति । अत्राहु — अन्यपुरुषीयजीवप्रत्यक्षवारणाय विषयतया
तत्पुरुषीयात्मप्रत्यक्षे तत्पुरुषीयात्मनस्तादात्म्येन हेतुत्वघ्नोव्याप्तादशकारणा-
भावेन जीवानामीश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तिः । तादात्म्येनेश्वरात्मनोऽपि
हेतुत्वकल्पने गौरवम् ।

न च मोक्ष प्रतीश्वरसाक्षात्कारहेतुत्वबोधकवेदान्त्यानुपपत्त्या
गौरव प्रामाणिकमिति वाच्यम्, तमेवेत्यादिवेदत्यापि जीवपरत्वे याचका-
भावात् । "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यादिश्रुतेस्तु जीवपरमात्मनोरभेदभावन
मोक्षप्रयोजकमित्येतत्परत्वादिति । न च "तस्य महतो भूतस्य निश्चित-
यदस्वेद" इत्यादेरीश्वरघर्मस्य जीवप्रकरणे कथं न विरुद्धत्वमिति वाच्यम्,
अभेदभावनार्थत्वे सार्थक्यात् । अतएव—

आत्मानं चैद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥

इति स्वात्मज्ञानस्य प्रवृत्तभावद्वारा मोक्षहेतुत्व कथं न सगच्छते ।
अयन्तु विशेष — वेदान्तिना जीवाजीवेश्वराभेद ज्ञान यमेव तु तार्कि-
काणां भ्रमः । परन्तु श्रुतिबलान्मोक्षे हेतुरिति दीर्घविकारानुयायिनः ।

अन्ये तु, सार्वज्ञसम्पादकयोगधर्मादिनाहार्यभ्रमागुत्पत्तिः सवासनमित्या-
ज्ञानोच्छेदासम्भवाश्चार्यभ्रमोऽप्यत एव निरस्तः । अथवात्मननिदिध्यासन-

तत्त्वज्ञानाना समानाकारकत्वप्रतीतिविरोधाच्च । शब्दानुमित्योरनाहार्यैक-
स्वभावत्वात् ।

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारभामनन्ति मनोपिण ।
यदुपास्तिभसावन्न परमात्मा निरूप्यते ॥
न्यायचर्यैयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनेव त्रियते श्रवणानन्नरागता ॥

इति, आचार्यस्वरसाच्च । एव च कामिनोजिज्ञासाधीनकामिनी-
साक्षात्कारवत्परमात्मजिज्ञासाधीनपरमात्मसाक्षात्कार स्वगतासाधारण-
धर्मण स्वमात्रविषयक, स चादृष्टद्वारा स्वात्मनि देहादिभेदलौकिकप्रत्यक्ष-
हेतु । अत एव तत्पूर्वं तल्लौकिकप्रत्यक्षाभाव तदेवानादिदृढभूमिसवासन-
मिथ्याज्ञानोन्मूलकम् । अत एव कुसुमाञ्जलो "ईश्वरमननं च यद्यपि मिथ्या-
ज्ञानोन्मूलनद्वारा नोपयोगि तथापि स्वात्मसाक्षात्कारायोपयुज्यते" ।
यदाहु "स हि तत्त्वज्ञात स्वात्मसाक्षात्कारस्योपकरोति" इत्युपायकृतः तत
प्रत्यक् चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति पातञ्जलसूत्रे "तत ईश्वरप्रणिधा-
नात्" प्रत्यक्चेतनाधिगम उक्तजीवप्रत्यक्षमित्यर्थाच्च, इत्याहु ।

अपरे तु, पापविशेषो देहादिभेदलौकिकप्रत्यक्षविरोधी, तच्चाश- वचिदी-
श्वरसाक्षात्कारात्कवचिद्योगजधमकाशोमरणादिभ्यस्तन्नाशस्तत्त्वधीहेतु । अत
एव "ईश्वरप्रणिधानाद्वासप्रज्ञातलाभ" इत्युक्त पातञ्जलसूत्रे । असप्रज्ञात-
स्वात्ममात्रविषयिणीवृत्तिः । द्रष्टव्य इति । श्रुतावपि पापनाशकत्वमेव
विध्यर्थः । जीवपरत्वे तु मुक्तिसाधन तदर्थ । अत एव तत्त्वज्ञान मोक्षसाधन-
त्वेन विधिना बोध्यते इति द्रव्यकिरणावस्थामुपायकृत इत्याहु ।

यत्तु वेदान्तिन जीवोपक्रम त्रेधा समर्थयन्ते, तथाहि ब्रह्ममीमांसायां
प्रथमचतुर्थे आचार्यदेशीयमतेन सामाधानपर सूत्र 'प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गरथ्या'
इति । अस्यार्थ — यथा बह्वेविकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न बह्वेरत्यन्त-
भिन्ना स्तद्रूपेण निरूपणात्, नाप्यभिन्ना बह्वघपेक्षयेव परस्परपेक्षयापि
भेदाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति, परस्पर व्यावृत्तत्वेन प्रतीयमानत्वात् ।
एव जीवात्मनोऽपि ब्रह्माविकारास्ततो नात्यन्त भिद्यन्ते चिद्रूपत्वाभाव-
प्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्तमभिन्ना परस्परव्यावृत्तिप्रसङ्गात् । सर्वज्ञ प्रत्युपदेश-
वैयर्थ्याच्च । तस्मात्कथञ्चिद् भेदाभेदो ब्रह्मणा सह जीवानामास्येयो ।
तत आत्मविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये जीवपरमात्मनोरभेदमुपादाय
परमात्मन्वपि दर्शयितव्ये जीवोपक्रम इति, आश्रमरथ्य आचार्यो मन्यते ।

सादृशमेव द्वितीयसूत्रम् "इत्कमिष्यत एवभावादिन्यौदुलोमि" इति ।
 थ्योदुलोमिमञ्जस्तवाचार्यं पूर्वमाह—ससारदशाया भेदश्च वैलक्षण्यात्,
 मुक्तौ त्वभेद एव । तथा च पाञ्चराशिकाः—

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

पूर्वमुत्कमिष्यते भाविमुक्त्यवच्छिन्नस्य जीवस्येश्वराभिन्नत्वा-
 सादृशभेदजीवोपक्रमो न विरुद्ध इति सिद्धान्तस्तु तृतीयसूत्रम् 'अव-
 स्थितेरिति काराकृत्स्नः' इति । काशकृत्स्नसत्तजस्तवाचार्यो मन्यते—“अनेन
 जीवेनात्मना स एष इह प्रविष्टः” इति च श्रुत्या ब्रह्मणश्च जीवरूपेणा-
 वस्थितेर्वास्तवमेवैक्यमादान जीवोपक्रमो न विरुद्ध इति । आत्मन्तिके
 हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्याकल्पितो भेदश्च तत्त्वमसीति
 जीवात्मनोर्ब्रह्मभावतत्त्वोपवेशश्रवणमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्त जन्मना
 साक्षात्कारेण विद्यया श्रवयो निवर्तयितु रज्जौ सर्पभ्रम इव रज्जुनत्व-
 साक्षात्कारेण । म्लेच्छकुले वर्धमानस्य राजपुत्रस्यैव च स्वात्मन्यारोपितो
 म्लेच्छभावस्त्व राजपुत्र्योऽनीत्याप्तोपदेशेन । न हि शरावादिमृद्विकार-
 शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मनाममृद्भावासाक्षात्कारेण शक्यो
 निवर्तयितु तत्कुतो विकारस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वादिति ।

तत्रेद वक्तव्यम्—जीवस्येश्वराभिन्नत्वे मानाभाव । तथा च प्रयोग,—
 जीव परमात्मनिष्ठतादात्म्याप्रतियोगी तद्भूतिधर्मत्वात्, घटवत् । जीव
 परमात्मनिष्ठानौपाधिकभेदप्रतियोगी भेदपूर्वकालीनाभावप्रतियोग्युपाधित्वात्,
 यो यत्रिष्ठस्यानौपाधिकस्य भेदस्यासत्प्रतियोगी स तद्भेदपूर्वकालीना-
 भावप्रतियोग्युपाधिसहित । यथा चैत्रनिष्ठानौपाधिकभेदतत्प्रतियोगी
 तत्क्षणावच्छिन्नश्चैत्रस्तत्पूर्वकालीनाभावप्रतियोगिनत्क्षणादिरूपोपाधिमानिति
 व्यतिरेकी । अविद्या हि भेदापाधित्वेन त्वदभिप्रेता सा च न भेदपूर्वकालीना-
 भावप्रतियोगिनी, घनादित्वात्, भेदस्यापि त्वयानादित्वाभ्युपगमन तत्पूर्व-
 कालाप्रसिद्धश्च । न च त्वन्मतेऽपि भेदस्य नित्यत्वात्तत्पूर्वकालाप्रसिद्धिरिति
 वाच्यम्, भेदसम्वन्धस्यापि विवक्षितत्वात् । यद्वा परमात्मजीवभेदो नौपा-
 धिक घनादित्वात्परमात्मवत् ।

ननु शुद्धचैतन्ये धर्मानधिकरणतया साध्यहत्वोरभाव, उपहिते
 च सिद्धसाधनम् । तदुक्तम्—

अप्रमेये तु मानस्य प्रवृत्तिर्न कथञ्चन ।

प्रमेयस्य त्वनात्मत्वात्तत्र भेदानुमेष्यते ॥ इति ।

इति चेत् मैवम् धर्माभावस्य धर्मत्वादक्यस्यात्रापि सम्भवाद-
क्यानुमितिभङ्गाच्च । तच्छब्दस्याप्यसम्भवादित्यस्माभिस्तत्र पठनीय-
त्वात् । धर्मानधिकरणत्व हि धर्माधिकरणत्वाभावाधिकरणत्व तथा च
व्याघात धर्माधिकरणत्वाभावस्यापि धर्मत्वविशेषात् । तस्यापि शब्दे
वक्तुमशक्यत्वात् । अथ तद्भावोऽधिकरणस्वरूप एवेति चेत्तर्हि अनौपाधि-
कत्वमनादित्व चेत्यपि । तर्थास्तु मिथ्यात्वपरप्रकाशयत्वकालदेशवस्तु-
परिच्छेदाभारूपारणा सत्यत्वस्वप्रकाशत्वनित्यत्वविभुत्वपूर्णत्वाना "सत्य
ज्ञानमनन्तम्" इत्याद्यनुरोधेन तैरपि तथाङ्गीकारात् । न च धर्माभावेऽपि
तत्र नास्त्येवेति वाच्यम्, प्रतियोगिसद्भावापत्तेः । तदभावानाश्रयस्य तद्वत्त्व-
नियमादित्यग्रे विस्तर । एष जीवब्रह्मणोरैक्यानुमितिरपि न स्यात् । जीवा
परमात्मनस्तत्त्वतो न विभिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यादिका । -

यत् शुद्धचैतन्यशब्दैकगम्यत्वेन तत्राननुमेयत्वमिष्टमेवेति, तत्र,
उक्तानुमानवैयर्थ्यात् । न च भेदे तात्त्विकत्वधर्मनिरासार्थमेव तदिति
वाच्यम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि ब्रह्मणि तात्त्विकजीवभेदज्ञान प्रत्युक्त-
भेदाभावानुमितेस्तद्ब्रह्माभाववाग्राहितयावच्छेदकधर्मदर्शनविधया वा
तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया वा विरोधित्व, नैकमपि युक्त, विशेष्य-
वृत्तित्वेन ज्ञान विनैतदन्यतमेनापि भ्रमनिवृत्तेर्दुर्घटत्वात् । उपहितवृत्तित्वे
नैव तज्ज्ञानस्य चान्यविशेष्यकधर्मनिवृत्तावसामर्थ्यात्, उपहितभेदभ्रमनि-
वृत्तेश्च भवताप्यनुद्देश्यत्वात् । शब्दमात्रगम्यत्व शुद्धस्येत्यप्यग्रे निराक-
रिष्यत एव । इत्यास्ता तावत् । उक्त भेदानुमान च न युक्तम्, परमात्म-
प्रतियोगिकतात्त्विकभेदाभावे साध्यप्रतियोग्यप्रसिद्धे । न च त्वद्वीत्यैव
तदिति वाच्यम्, दृष्टान्तस्योभयसप्रतिपक्षत्वनियमात् । आगमवाधादि-
दोषाणां च यथोक्तवक्ष्यमाणरौत्या दुर्बलत्वात् । न चाद्यभेदानुमाने
दुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वेन स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्, अहं सुखी दुःखीत्या-
दिप्रत्यक्षेण तत्सिद्धेः । न च 'काम सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृति-
रधृतिर्हार्षोर्भीरित्येत मर्वं मन एव" इति श्रुत्या तेषामन्तःकरणधर्मत्वसिद्धि-
रिति वाच्यम्, प्राप्नुषुर्तमिनिवत्कार्यनिमित्तयोरभेदोपचारेण तत्र सामानाधि-
करण्यस्योपपत्तेः । 'श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाच प्राण तान्यात्मनेऽकुरुता-
न्यत्र मना अभूव नादर्शनान्यत्र मना अभूव नाथीपमिति मनसाह्यैव पश्यति

मनसा शृणोति" इत्यनन्तर "कान सकल" इत्यादे श्रूयमाणत्वात् । पश्य-
तोत्पादिना दर्शनाद्याश्रयत्वमात्मन्युक्त्वा करणत्वेनैव मनस उपक्रान्तत्वात् ।
मर्त्तं मन एवेत्यस्मात्तदनन्तर तस्मादपि पृष्टत उपस्पृष्टो मनसा विजानातीति
तथैवोपसंहृतत्वात् । एतेन कुलालो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनात्प्राप्त
तयेति चित्तुत्वाच्चाप्येकं परास्तम् । "स वायमात्मा ब्रह्म" इति जीवात्मान
प्रक्रम्य "क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयः" इति श्रुतेश्च । हर्षो हर्षो मुक्तद्वुल्लेच्छा
तदर्थस्य च व्याख्या [तत्त्वात्] । न च व्यावहारिकभेदमादाय सिद्धसाधनम्, तद-
नङ्गीकारिरा तात्त्विक प्रति तदुद्भावनस्यायोग्यत्वात् । व्यावहारिकत्वभेदस्या-
सिद्धत्वाच्च तत्रैवेदानां विवादात् । भेदसिद्धौ तात्त्विकत्वेन व्यावहारिकत्वस्य
बाधकानावादिनित्यत्वात् । न च भेदानुमानानामप्रयोजकत्वम्, आगभादेरनु-
कूलतर्कत्वात् । तथा च वेदव्यासचूत्रं "शारीरक्यांभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयत"
इति । अन्वयार्थं "यः पृथिव्या तिम्रन् पृथिव्या अन्नरोऽय पृथिवी न वेद यस्य
पृथिवी शरीर य पृथिवीमन्तरो यमयत्येय आत्मान्तयन्मिनुत " इत्यादि-
वाक्ये जीवो नार्य । हि प्रस्माद्गुणपक्षाएवनाभ्यन्दिनानां च जीवपर्योर्भेदेन
"यो विज्ञाने तिम्रन् य आत्मनि तिम्रन्" इत्यादिना पठन्ति, इत्यादि । एव
'विशेषणभेद'पदेषाम्याश्च नेतरो" इत्याद्यपि निराहार्यम् ।

दीव्यो ह्यमूर्तः पुण्य म बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमना शुभ्र इति जीवादेक्षरात्परत पर ॥ इति प्रथानाच्च
भेदेन व्यपदेशात् "यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा " इत्याद्यर्थेषुवाक्ये जीव-
प्रधानमूर्तयोनिष्व नार्य इति तदयत् । तत्रैकमुखद्विकोपनिषदि मन्त्रवर्णं —

द्वौ मुपर्णां सयुजा मन्वाया ममान वृत्त परिष्वजाते ।

तयोरेष्य पिप्पल स्वाद्वत्यशनन्नयो अभिचाकशीति ॥ इति ।

प्रथमाद्विवचनस्य 'मुपा मुलुक्' इत्यादिमूत्रेण डादेग तेन द्वौ मुपर्णौ
सयुजी मन्वायी इत्यर्थः । अत्र ह्यन्यपदेऽन्यपदेन तात्त्विक एव भेद उक्तः ।

यत्तु बुद्धिजीवपरत्वेन प्रकृतवाक्यव्याख्यानान्न जीवब्रह्मभेदकत्वम-
स्येति, तत्र, अस्माच्छाक्यतन स्वशब्दादिनि प्रथममूर्तौयाविकरणे "यस्मिन्धौ
पृथिवी चान्नीरौऽनेत मन सह प्राणैश्च गर्बेऽनमेवैक जानयात्मानमन्या
यायां विमुञ्चया अन्नमस्यैप सेतु " इति वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धान्तमित्था
नस्य हिरण्यार्भेजीवादिपरत्वे तत्प्रकरणे तयोरेष्य पिप्पल स्वाद्वत्ति
इति कर्मफलगतमनन्त्योऽभिचाकशीति, इत्यौदास्येनावस्थानच्च

निदिश्यते । तथा च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञी परिगृहीती तथा च यन्ना-
द्यायतनत्वेनेश्वरविवक्षायामेव प्रकृतस्य तस्य क्षेत्रज्ञात्पृथक् वचन युक्तम् ।
जीवस्य हिरण्यगर्भस्य वा तदायतनत्वे त प्रकृत्याऽनग्नजन्मोऽभिचाकशीतीति
परमात्माभिधानमसङ्गतं स्यात् ।

न च जीवात्मनस्तदायतनत्वेऽपि दृष्टान्तार्थे सत्प्रतिपादनायैव ब्रह्मा-
भिधानमिति वाच्यम्, वेदस्यानधिगतार्थबोधनस्वभावतया प्रत्यक्षसिद्धेर्जी-
वात्मनि तात्पर्यायोगानधिगते ब्रह्मण्येव सत्त्वात्वादिति भाष्यादावभिहितत्वेन
जीवब्रह्मणोरेवात्र प्रतिपादितत्वावगमात् । अत्र एव "गुहा प्रविष्टावात्मानौ
हि तद्दृशेनाद्" इति सूत्रे—

ऋतं पिबन्ती मुकृतस्य लोके गुहा प्रविष्टी परमे पराद्धे ।
छायातपो ब्रह्मविदो वेदन्ति पश्चात्संनयो ये च त्रिलोकिकेता ॥

इति कठवल्लीवाचो बुद्धिजीवो पूर्वपक्षमिच्छत्वा विज्ञात्मपरमात्मानाविहो-
च्येयाता कस्मादात्मानौ हि तावुभावपि चेतनस्वभावौ, साहस्यश्रवणे
च समानस्वभावेष्वप्रतीतेर्लोकं दृश्यते । अस्य गौडितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्तं गौरेव
द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्व पुरुषो वा, तदिह ऋतपानेन निश्चिते ज्ञानात्मनि
द्वितीयोऽन्वेषणीयः । समानः स्वभावश्चेतन परमात्मैव प्रतीयते इति सिद्धा-
यित्वा परमात्मनः कमफलभोगो गुहाप्रवेशश्च कर्मात्म्याशङ्क्य सृष्टीरूपदधा-
तीति तद्गोणत्वेन समाहितं भाष्ये । तथा भाष्यत्या "ऋतपानेन जीवात्मा
निश्चितोऽस्य द्वितीयता ब्रह्मणोव सरूपे न तु बुद्ध्याविरूपया प्रथमं स तद्विती-
यत्वे ब्रह्मणा ब्रह्मणावगतं सति गुहाशयत्वं परमं व्याख्येयमवरोधत" इति ।
ततश्च भाष्यकारैरपि 'एष एव न्यायो द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादावपि ।
तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारात् प्राकृती सुपर्णाबुध्यते । अदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा
भवति, अनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा । अनन्तरं च न प्र च तावैव
द्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—

समाने वृक्षे पुरुषो निम्नो अनीपया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति शीतशोकः ॥ इति ।"

अत्र च अतीति कर्तृत्वस्योपचारात्करणभूताया अपि बुद्धेरुक्ते एवापि
पचन्तीति वदता बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षः । मुख्यकर्तृत्वसमवे उपचारा-
योगाज्जीवपरमात्मानाविति सिद्धान्तः । स्यादेतत्, कृत्वाचिन्त्यमेवेदं भाष्यं
तदुत्तरमेवापरं आहृत्यादिनाग्नया व्यवस्थापितत्वात् । तथाहि वैद्विरहस्य—

ब्राह्मणे श्रुते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति सत्त्वं अन्नरत्नन्नयो अभिचाक-
शीत्यन्नरत्नन्नयोऽभिपश्यति न तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति । न च सत्त्वक्षे-
त्रज्ञशब्दो जीवात्मपरमात्मपराविति वाच्यम्, अन्नःकरणशारीरपरतयेव
प्रसिद्धे । 'नदेत्यन्वं नैव स्वप्नं पश्यतीत्यर्थयोगं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ-
स्वावेनौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवमिदि किञ्चन रज आव्वसत" इति श्रुत्यैव
व्याख्यानान्चेति । न चोक्तन्यायवचनविरोधे तस्याभासत्वादिति कल्पतरु-
कृद्भिरुक्तवान् । अतोऽत्र बुद्धिजीवपरत्वमेव सिद्धान्त इति ।

अतोऽप्यने, अन्नरत्नन्नित्यस्य कथं जीवपरत्वम् ? पक्षे भामत्यां तस्य
भोक्तृत्वेऽनुपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मत्वभावस्योदासीनत्वादभोक्तृत्वादचेतनस्य
च बुद्धितत्त्वस्यापारमार्थिक भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा ह्येवभूतं जीव कथयता
अनेन मन्त्रवर्णने शुम्नाद्यायनन ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाव्यवच्छिन्नश्च
जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति, तच्चिन्तम् ; स्वारस्मावगनार्थत्यागे धोजाभावात् ।
अभेदविप्रतिपत्तिदशानुपाधिरहितेन रूपेणेत्यादेरनवकाशाच्चेति । अतो
मन्त्रना निरुक्तकारेणान्युक्तं "सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं चेति" ।
"स्थितप्रज्ञाश्चेति" मूननतो वेदव्यासस्यापि तथैवाभिमतत्वात् ।
पैङ्गुव्याख्याने कथञ्चिदुपपत्तावपि मूनस्वारस्यस्याग्नेदोक्तत्वात् ।
अन एव पुराणादौ द्वानुपर्णेत्यादिरीत्या जीवपरमात्मनोरेव निर्देशः । गुह्यं
प्रविष्टावात्मानो हीत्यत्राप्येतद् दण्डितम्—"द्वा सुपर्णेत्यस्मामृचि ईश्वरक्षे-
त्रज्ञावुच्येते" इति । तत्र भाष्यकारैरुक्तत्वादेकान्ततन्त्र कृत्वा चिन्तात्वस्य
वस्तुनशक्यत्वात् । अन एव भामत्यामपि समन्वयमूत्रे उक्तम् [तत्पिप्पलं
च] न एवास्मातीत्यादि भाष्यं प्रक्रम्य "तयोरन्यः पिप्पलमिति । अन्यो
जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलमन्नरत्नन्नय इति परमात्मा" । संहस्य च भोक्तृ-
त्वमाह—मन्त्रवर्णनं । आत्नेन्द्रियमनोमुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इत्यादि ।
न च श्रुतिस्मृतिविरोधनादेन निरुक्तादिव्याख्यानोपेक्षया पैङ्गुपनिपद्-
व्याख्यानमेव बलीय इति वाच्यम् ; तस्याप्येतदविरोधेन व्याख्यानम-
नवात् । न च सत्त्वनन्य जीवात्मपरत्वे मानाभावात्,

मत्त्वं गुरुं निशाचादौ चले द्रष्टरस्वभावयोः ।

आत्मस्यैव व्यवसाये च वित्ते प्राणिति जन्तुषु ॥ इति ।

विश्वदोषे प्राणिरब्देन जीवस्य विवक्षितत्वादन्यथा जन्मवर्षेण
पौनःकृत्यात् । "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुर्जन्यशरीरिणः" इत्यमरोक्तेः

प्राणभृच्छब्देन जीवनिर्देशस्य वेदान्तग्रन्थेषु दर्शनाच्च । “सत्त्वशुद्धिद्वारेणारा-
दुपकारकं कर्म सन्निरपत्योपकारकं सत्त्वज्ञानम्” इति किरणावलीवाक्ये
“सत्त्वमात्मा सत्त्वशुद्धिरच सत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवृत्तिः” इति
वर्द्धमानोक्तिदर्शनाच्च । सत्त्व आत्मेति तात्पर्यशुद्धावाचार्योपदेशश्च ।

सुखी भवेद्य दुःखी च माभूवमिति ऋष्यत ।

यैवाहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ॥

इति वाक्ये सत्त्वपदेनात्मेत्ययं स्य चोद्धाधिकारशिरोमणौ दर्शनाच्च ।

आत्मारामाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोत्सेकाद्विघटिततमोन्नयस्तत्त्वनिष्ठा ।

य वीक्षन्ते कमपि तमसा ज्योतिषा वा परस्तात्

त मोहान्धं कथमयममुं वेत्ति देव पुराणम् ॥

इति बेणीसंहारश्लोके काव्यप्रकाशटीकाकारैः केशिचत्त्व-
पदस्यात्मपरत्वेन व्याख्यानाच्च । स्वप्नदर्शनस्यान्तःकरण इव जीवेतिसभवात्
करणे कर्तृत्वोपचारवत्कर्त्तरि करणत्वोपचारस्यापि सभवात्प्रत्युत व्याख्ये-
यत्वेन प्रधानभूते मन्त्रे उपचारापेक्षया ज्ञानत्वेन तदङ्गभूते ब्राह्मणवाक्यस्य
तदौचित्यात् । न चैवमपि शरीरपदस्य परमात्मपरत्वेन व्याख्यानमशक्यम्,
शरीरे जीवात्मनि उपद्रष्टेति सप्तम्यन्तः शरीरपद “लोपशान्त्यस्य”
इति पक्षे लुप्तयकार व्याख्याय सप्तम्याश्च विषयत्वमर्थमाश्रित्य जीवविषयक-
साक्षात्कारवत्त्वेन तत्परत्वोपपत्तेः एकजीवस्यान्यजीवसाक्षात्कारासम्भवात् ।
स्वपरत्वे च शरीरपदेनैव तत्सिद्धौ उपद्रष्टेत्यस्य वैयर्थ्यात् । अथ शरीर-
पदप्रथमान्तमेवेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः, शरीरस्यायमित्यणन्तत्वोपपत्तेः ।
स्वविषयसाक्षात्काराश्रयत्वसम्बन्धः । अथ

शैपिकान्भतुवर्षोयाच्छैपिको भतुवर्षिकः ।

सरूप प्रत्ययो नैष्टः,

इति वचनानैवमित्युच्यते, तथापि शरीरस्यास्तोत्यशं आद्यत्र
सम्बन्ध उक्त एवेति बोध्यम् । एतद्व्याख्याने च निरुक्तकारादिमहर्षि-
ग्राहकमित्यप्यधिकमवधेयम् । अत एव “द्वौ सुपर्णसाम्यात्सुपर्णौ सयुजौ
सर्वदा सहयुक्तौ सखायौ समानाख्यानौ स्वप्रकाशवत्त्वात् । समानमेवमु-
च्छेद्यत्वाद् वृक्षशरीरपरिष्वक्तवन्तौ एकपिप्लवकमपलससारस्याश्व-
त्पत्वेन निरूपितत्वात्” इतिकल्पतरुकारैर्व्याख्यातम् । नहि शुद्धिजीवो सर्वदा

सहयुक्तौ बुद्धि [द्वे] सादित्वस्य तैरभ्युपगमात् । नापि समानाख्यानी
बुद्धेरचेतनत्वादिति दिक् ।

अत एव द्वौ सुपर्णेत्युपक्रम द्वित्वस्याश्रयप्रतियोगिकभेदसामानाधि-
करणनियमात् । द्वौ चन्द्रावित्यादिवद्भेदस्य कल्पितत्वे च प्रमाणाभावात् ।
परमसाम्यमेतीत्युपसंहार । तयोरन्य अनशनन्नन्य अन्यमोशमित्यभ्यास ।
शास्त्रैकगम्येश्वरप्रतियोगिकभेदस्य मानान्तराप्राप्तेरपूर्वत्व पुण्यपापे विधू-
येति फलस्य महिमानमिति श्रुतिरूपोऽर्थवाद । अस्ति अनशनन्नित्युपपत्तिरिति
पङ्क्तिप्रताप्यर्यग्राहकलिङ्गोपेतश्रुतिगम्यत्वाद्भूदस्य तात्त्विकत्वमिति वदन्ति ।

यत्तु आथर्वणे प्रथममुण्डके “कस्मिन्तु भगवो विजाते सर्वमिद
विजात भवति” इति आङ्गिरस प्रति शौनकप्रश्नानन्तर “तस्म स होवाच द्वे
विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चवापरा च । तत्रापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद । शक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो
ज्योतिषमिति । अथ परा या तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्र-
मवर्णमचक्षु श्रोत्रमपाणिपाद नित्य विभू सर्वगत सुसूक्ष्म तदव्यय यद्भूतयोनि
परिपश्यन्ति घोरा ” इत्यादिना पराविद्याविषयमक्षर प्रश्नानुसारेण प्रति-
पादयताभेदस्यैवोपश्रान्तत्वात्, अन्यथा तदुत्तरत्वानुपपत्ते । द्वितीयमुण्डकान्ते
“पुरुष एवेद विश्वमिद वरोष्ठम्” इति मध्ये परामर्शात् । तृतीयमुण्डकान्ते
च “परेऽव्यये सर्वमेकीभवन्ति स यो ह वै तन्परम श्रद्धां व भवति” इत्यैक्यल-
क्षणफलेनोपसंहाराच्च । मुण्डकत्रयात्मिकया उपनिषदंक्षपरत्वे स्थिते सप्रयुक्ते
प्रकरणादिति न्यायेनाभिक्रमणादिवन्मध्यस्थितवाक्यस्यापि द्वा सुपर्णेत्यादेस्त-
दनुकूलत्वे सभवति, महाप्रकरणविरोधेन विपरीततात्पर्यकल्पनयाभेदोपक्रम-
त्वात् इति, तच्चिन्त्यम्, “कस्मिन्तु भगवो विजाते” इत्यस्य “येनाश्रुत श्रुत
भवति” इति छान्दोग्यवाक्येन तुल्यार्थकत्वेन व्याख्यातत्वादभेदस्योपक्रमे
मानाभावात् । “पुरुष एवेदम्” इत्यादिश्च “इद सर्वं यदयमात्मा” इति
बृहदारण्यकवाक्यस्य वक्ष्यमाणो योऽर्थस्तत्समानार्थकत्वात् । सर्वं एकी-
भवन्तीत्यस्य तु “आत्मेत्येवोपासीतान्न ह्येते सर्वं एकीभवन्ति” इति छान्दो-
ग्यवाक्येन भेदपरतयैव व्याख्यातत्वात् । अतश्चाभेदस्य महाप्रकरणमित्यस्या-
सम्भवदुक्तकत्वात् । एतेनान्तर्यामिब्राह्मणे पङ्क्तिप्रताप्येन वाक्य भेद-
प्रमाणम् । तथाहि “वेत्यनु त्व काप्य तमन्तर्यामिसम्” इत्युपक्रम । “एष
त आत्मान्तर्यामी” इत्युपसंहार । एष त आत्मेत्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यास ।
अन्तर्यामीत्वस्याप्राप्तया पूर्वत्व “स ब्रह्म स ब्रह्मविद्” इत्यादिफल “तच्चेत्त्व

याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वास्त चान्तर्यामिणमिमा ब्रह्मणवीरुदजसे भूर्द्धा ते विपतिप्यति" इति निन्दारूपोऽर्थवाद । "यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्याद्युपपत्तिरित्याशङ्क्य यदुक्तम् 'आत्मेत्येवोपासीत" इति सूत्रितब्रह्मविद्यावरणरूपाया चतुरध्याय्यामनेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्येवविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापूर्वक "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तात्मानमेवावेद ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवद्" इत्यभेदेनोपक्रम्य षष्ठाध्यायान्ते मैत्रेयीब्राह्मणे निगमरूपे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन क पश्येद" इत्यादिना अभेदेनैवोपसंहारादध्यायचतुष्टयस्याभेदपरत्वे स्थितम्, तदन्तर्गतब्रह्मलोकान्तरसूत्रात्मप्रतिपादनपरस्य उत्तरब्राह्मणप्रतिपाद्यनिष्पाधिकसर्वान्तरब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलस्य महाप्रकरणविरोधेन तद्विरोधिभेदपरत्वाभावात् । त्वदुपन्यस्तालिङ्गाना भेदापरत्वनिर्णायकत्वेऽपि कल्पितभेदपरतयातात्त्विकभेदाविरोधित्वात् । अत एव न "शारीरश्चोभयेऽपि" इति सूत्रभा[प्य]विरोधोऽपीति, तदप्यपास्य वेदितव्यम् । "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यादे सकलस्यापि श्रुतिसन्दर्भस्याभेदसिद्ध्यनन्तरत्वल्प्यतया तत्सिद्धे पूर्वमसिद्धतया तत्परत्वेन श्रुतीना सावकाशत्वायोगात्, इत्यास्ता तावत् । अत एव भगवद्गीतायाम्—

न त्वेवाह जातु नाश न त्व नेमे जनाधिपा ।
न चैव न भविष्याम सर्वं वयमत परम् ॥

अत्र पूर्वकालीनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्येवोत्तरकालीनाभावप्रतियोगित्वस्यापि निषेधस्य निरवच्छिन्नविशेषणतयैव बोधितत्वात्, त्वद्वीत्याविद्यानाशेन तद्भेदनाशे तु तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपूर्वकालावच्छिन्नविशेषणतयैवोत्तरकालीनाभावप्रतियोगित्वस्य निषेधे तद्विरोधस्यापत्तिदुर्बारा स्यात् । न च जीवब्रह्मणोरैक्यपक्षेऽपि ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानोत्तरमपि सत्त्वात्तद्रूपेण जीवस्याप्युत्तरकालीनाभावप्रतियोगित्वाभावो निरवच्छिन्नविशेषणतया सभवत्येवेति वाच्यम्, एकरूपावच्छेदेनैवोभयकालीनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावस्य शब्दस्वारस्येन गम्यमानत्वात्, इति दिक् ।

यत्तु विमता जीवा वस्तुतो ब्रह्मणो न भिद्यन्ते वस्तुत्वात्पूर्ववदिति, तत्र, पक्षदृष्टान्तसाधारणवस्तुत्वस्य दुर्बलत्वात् । व्यावहारिकभेदाभावसाध्याभाससाम्याच्च श्रुत्यनुग्रहस्य बहुशो निराकरणात् । एवञ्च विमता जीवाश्चैत्रात्तत्त्वतो न भिद्यन्ते जीवत्वाच्चैत्रवदिति जीवैवदानुमानमपि सावद्यम् ।

अतोदानागतार्थेव यावन्त सहिता क्षणा ।

ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ।

बहवो ज्ञापनतपसा पूता मद्भावाभावात् ॥

इत्याद्यागमवादात् । अथ घटस्तद्घटात्त्वतो भेदहीन घटत्वात्तद्-
घटवदित्याद्याभाससाम्यात् । विमनाति शरीराणि चंद्रादिष्ठितानि शरीरत्वा-
न्मृतवदित्यपि न साधु, मंत्रशरीर चंद्रशरीराधिष्ठाननिष्ठित चंद्रभोगानव-
च्छेदकत्वाद् घटवदिनि प्रतिरोधाच्च । यदप्यात्मा स्वसमानाधिकरणा या
द्रव्यत्वन्मूर्तवृत्तिजातिस्तदाश्रयप्रतियोगिकभेदवत् यद्यत्तद्वन्य स्वसमानकाली-
नजावन्मूर्तसयोगित्वादाकाशवत्, साध्ये स्वभेद इति, तदप्यसत्, आत्मा
उक्तभेदवान् शब्दान्यविशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवदिनि प्रतिरोधात् । यदपि
सर्विद् सविदनुयोगिप्रतियोगिकभेद आकाशानुयोगिप्रतियोगिकभेदप्येवमंतर-
भेदवत्त्वात् गगनवत् प्रतियोग्यनुयोगिरूपधर्मप्रत्यक्षव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेक-
प्रतियोगिप्रत्यक्षविषयभेदकघटपटादौ व्यभिचारवारणाय भिन्नान्तमिति,
तदप्यसत्; स्वभेदानाश्रयादाय सिद्धसाधनात् । न च सवित्वावच्छिन्नप्रति-
योम्यनुयोगिताकभेद एवाभावप्रतियोगित्वेन साध्ये निवेश्य, एकधर्मावच्छिन्न-
त्वानुयागित्वयोरनङ्गीकारात् । शब्दादिरूपप्रतियोगिज्ञानम्यापि भेदप्रत्यक्ष-
योहेतुत्वेन स्वरूपासिद्धे, अस्माक सविदात्मनो भेदेन व्यधिकरणात्वात् ।
आत्मा आत्मत्वाश्रयप्रतियोगिकभेदवान् द्रव्यत्वादाकाशवत्, इति प्रतिरोधाच्च ।
यदप्यात्मत्व स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वं स्वसमानकालीनत्वञ्चेत्युभयसाध्वन्येन
यत्त्वाश्रयवत्त्व तच्च समवायश्चेत्युभयसम्बन्धेन वर्तते यत्तद्वन्यत्, आत्मवृत्ति-
त्वाच्चैतत्ववद्बहिरिन्द्रियग्राह्यम् । आशोभयसम्बन्धे घटत्वाश्रयवत्त्व
समवायश्चेत्युभयसम्बन्धेन वर्तते घटत्व न तु चंद्रत्व तत्सत्समवायिव्यक्ति-
द्वयस्यैकदा विरहात् इति, तदप्यसत्, चंद्रत्वादेः शरीरवृत्तितया दृष्टान्तस्यैव
कल्पात् । तथा च समानबालीनानेकावृत्तिशरीरवृत्तिजानित्य दुःखावच्छेदक-
त्वासमानाधिकरणावृत्तिर्न वेति विप्रतिपत्तौ तादृशी च जातिर्वाल्याभिन्न-
शरीरवृत्तिरज्ञाधारणो चंद्रत्वादिः प्रसिद्धेति कुसुमान्जलिप्रकाशे उक्तोभय-
सम्बन्धेन स्वाश्रयत्वस्य घटत्वघटयो सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च । आत्मत्वत-
द्विशेषगतमानाधिकरणात्वे सति प्रत्यक्षत्वात्पृथिवीत्ववत् प्रत्यक्षत्वे सति
द्रव्यविभाजकोपावित्वात्तद्वत्त्वान्मनस्त्वद्मानवृत्तिरिति प्रतिरोधाच्च । इति
जीवब्रह्म भेदानुमानम् ।

यत्तु "पादोऽप्य विश्वा भूतानि" "ममैवांशो जीवलोकं जीवभूतस-
नात्म." इति श्रुतिस्मृत्योरशक्तव्यपदेशाज्जीवे ब्रह्माभेदसिद्धिः । भूतपद

जीवपर "अहिसन् भूतान्यत्र तीर्थेभ्यः" इति प्रयोगात्, तीर्थेभ्यो यज्ञेभ्य इति, नत्त, अथयवत्वरूपाशशब्दमुख्यार्थत्वस्य बाधितत्वात्, "द्रव्यसमवायिवचने-
नावयवपदेन" इति न्यायभास्करोक्ते । "ज्ञानेऽवयवाभावेनाशो विषय एव" इति मणिकारोक्तेरच । जीवस्याभेदपक्षे कल्पितप्रदेशत्वरूपत्वस्यैव भवन्मते मन्मनेऽपि तन्नियम्यत्वादिरूपस्याशत्वस्य सम्भवात् । 'ये विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादौ भेदश्रवणाच्च । यत्तु वस्त्वेकदेशे मुख्यस्याश-
शब्दस्य सतो निरशे प्रकल्पिते प्रयोग एवात्यन्तिकभेदगर्भार्थंतरकल्पनापेक्षया युक्त । अत एव व्याससूत्रम्—"अशा नानाध्यपदेशादन्यथा चापि दासकित-
वादित्वमधीयत एके" इति । अस्वार्थं—लौकिक भेदव्यवहारमपेक्ष्य जीवो ब्रह्मभिन्नत्वेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादौ निर्दिष्ट । यकारस्त्वर्थं, अपिरेवार्थं । एके आयर्वणिकादयस्तु अन्यथैव लोकानवगतसंप्रयोजनत्वेन तात्पर्यवन्तो ब्रह्मणि दासकितवाद्यभेदमधीयते । यथा च तेषा मन्त्रवर्णं "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे कित्वा उत" इति । दाशा कंवर्त्ता दासा सेवका, कित्वा द्यूतकारा हीनजीवा । भेदोक्तिस्तु जीवमात्रस्य तदभेदसूचनार्था । अत एव "त्व स्त्रो त्व पुमात् त्व कुमार उत वा कुमारो" इत्यादि "तत्त्वमसि" इत्यादि च श्रूयते ।

न-वेव हस्तगतस्य शरीरसम्बन्धवच्चजीवगतस्य ससारस्य ब्रह्मगतत्व स्यात्, अशगतस्याशगतत्वनियमात् । न चेष्टापत्ति, नित्यमुक्तभ्रुतिविरोधा-
दित्यत सूत्रान्तर 'प्रकाशादिवर्णं पर' इति । यथा सूर्यादिप्रकाशो गुल्माद्यवच्छेदेनैव ऋजुत्ववक्रत्वादि, यथा वा कर्णाद्यवच्छेदेनैवाकाशादे शब्दादिप्राह्वत्वम्, एवमन्त करणरूप यदशतावच्छेदक तदवच्छेदेनैव ससार इति, परो नैव तथाचोक्तनियमोऽसिद्ध इति, तत्रोच्यते, दासत्वादि-
घर्माणामात्मवृत्तित्वाभावादायर्वणमन्त्रलिङ्गस्य जीवब्रह्माभेदपरत्वे माना-
भाव, पदोदात्तरूपावच्छिन्नयोरभेदस्य तैरप्यनभ्युपगमाच्च । व्याख्यान तु पुरुष एवेद सर्वमित्यादिवद्वच्यमाणरीत्या बोध्यम् । न हि तत्त्वादिभ्य पटादिरग्निनो येनाभेदगर्भं एवार्थः कल्प्येत, अथयवावयविनोरभेदस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । अशपदस्य द्रव्यसमवायिन्येव मुख्यत्वाभिधानाच्च ।

केचित्तु, पादोऽस्येति श्रुत्यादिना शुद्धपतन्याशत्व जीवस्य बोध्यते उत ईश्वराशत्वम्? नाथ, इदशब्देन प्रकृतसहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टस्यैव ममैवाश इति स्मृतादीश्वरोऽर्चितास्मच्छब्देन च ईश्वरस्योक्तं । ज्ञान्य, वेदान्तिमते ईश्वरस्याप्युपहितत्वेन जीवस्य त प्रत्यशत्वायोगात् । न च

गृह्यवच्छिन्नमेवाकारं यथा पुनर्वर्ते नावच्छिद्यते, एवमीश्वरोपाविनावच्छिन्न-
मेव चैतन्यं पुनर्जीवोपाधिनावच्छिद्यत इति वाच्यम्, तथात्वे मुक्तस्य शुद्ध-
ब्रह्मत्वानुपपत्तेरिति वदन्ति ।

यत्तु सर्वानान्ना सहस्रशीर्षत्वाद्युपलक्षितचैतन्यस्यैव परामर्शान्न दोष
इति, तत्र, विशिष्टपरामर्शे बावकाभावादन्वयाचान्योन्याश्रयात् ।

तत्र य. परमात्मा, हि सन्नित्या निर्गुण स्मृत ।

न लिप्यते फलंश्चापि पञ्चपत्रमिवात्मसा ॥

कर्मात्मा त्वपरो योऽसी, बन्धमोक्षेस्स युज्यते । इतिस्मृतेश्च ।

प्रकृतमनुसराम. । ननु शरीरादिव्यतिरिक्ते आत्मनि मानाभावः ।

तस्य च दर्शनादिकं सिद्धमेवेत्यागङ्गग्राह—'ब्रह्म त परादादित्याद्यात्मनो-
ऽन्यथात्मानं विनात्मन्यसति' इति यावत् ताम्य ऋतेऽन्वय इति याज्ञवल्क्य-
वास्ये "ताम्यो दुहितृम्यो विना दुहितृणामभावेऽन्वये पुत्रादिर्गुलीयात्" इति
त्रिप्रान्तेश्वरव्याख्यानान् । यो ब्रह्म ब्राह्मणत्वं जातिं वेद जानाति परैरपि
जातिपरत्वेनैव ब्रह्मादिपदव्याख्यानात् । अयं ब्राह्मण इति ज्ञानमन्यद्देहमान-
विलक्षणविषयकत्वे सति ब्राह्मणविषयकं यो मन्यते । ब्राह्मणत्वजाति
निराश्रित्ये स्वाभावे स्वविषयकज्ञानवन्त व्याघातेन यो जयति ब्राह्मणत्वजा-
तेरदृष्टविशेषोऽनृहीतशरीरवृत्तित्वाद्देहस्यैवात्मत्वेन तस्य साधारण्यात् ।
सत्रियादिश्रावृतब्राह्मणव्यवहारानुपपत्त्यादृष्टाश्रय आत्मावर्त्ममिति रीत्या-
ङ्गाकत्तव्यः । एवं जात्यन्तरोऽपीत्याह—ज्ञानं त परादादित्यादि ।

ननु ब्राह्मणोऽयमित्याकारस्कानादिव्यवहारविषयपिण्डविशेषजन्यशरीर-
वृत्तिरेव ब्राह्मणत्वादिजातिरतो नानुपपत्तिरत आह—सोकास्तमिति ।
उक्तव्यवहारो हि लौकिको वाच्यः । लोकाश्च प्रयोक्तारः पुरुषाः । न च
तद्व्यवहारस्याविच्छेदः सम्भवति प्रलये बृद्धपरम्पराविच्छेदस्यावश्यकत्वात् ।
ततश्च सर्गाद्यब्राह्मणादौ तद्व्यवहारभावादव्याप्तिः स्यादतो नेयमुपपत्ति-
रित्ययं । तदुक्तमाचार्यैः उद्भिदवृश्चिकवद्वर्णा इति । एवमिन्द्रियाणाम-
प्यात्मत्व निरस्यति—देवास्तमिति । "देवमाख्यातमिन्द्रियम्" इति कौष-
दग्निऽपि । नैतद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षदित्यत्रेन्द्रियपरत्वेन तद्भाष्यव्याख्यान-
दर्शनात् । एवेन्द्रियोप[धा]ते तदनुभूतम्यान्वेन्द्रियेण स्मृत्यनुपपत्तेरित्यादि
प्राशुक्तम् । ज्ञानमेवात्मेनि निरस्यति—वेदान्तमिति । विद ज्ञाने भावे घञ् ।

ज्ञान पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रित तदनाश्रितत्वे सति कार्यत्वात् । यत्पृथिव्या-
द्यतिरिक्तद्रव्याश्रित न भवति तत्तदनाश्रितत्वे सति कार्यं न भवति यथा
गन्धादिरिति । केवलव्यतिरेकीतिभाव । यद्वा परमात्मसाधनार्थमाह—
वेदास्तमिति । वेद पौरुषेयो वाक्यत्वाद्भार[त]वत् । अस्मदादेश्च तत्कर्तृत्वा-
सम्भवात् । तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धि । 'वाक्यात्सव्याविशेषाच्च साध्यो विश्व-
विदव्यय " इत्याचार्योक्त । यज्ञादानामिष्टसाधनत्वेनाप्राभिप्रायविषयत्वे-
नानुमेयम् । विध्यर्थस्त्वभिप्रायमात्रम् । न च तद्दर्शी जीव सम्भवति तस्या
तीन्द्रियविषयकसाक्षात्कारानुपपत्ते । अतो विध्यर्थेच्छाश्रयत्वेनापीश्वरसिद्धि-
रित्याशयानाह—यज्ञास्तमिति । उक्तञ्चाचार्यैः ।

विधिर्वक्तुरभिप्राय सा चेच्छातो यतश्च सा ।

तज्ज्ञानविषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥ इति ।

एव सूर्यादीना नियतक्रियावत्त्वेनापि तथेत्याह—भूतानीति । प्रागुक्त
रीत्यैवार्थ । यद्वा नित्यादिक सकर्तृक कार्यत्वादित्यादौ तात्पर्यम् । अति-
रिक्तसग्रहाथमाह—सवतामिति । तस्मादेतद्वीत्या प्रपञ्चात्मानो अतिरिक्ता-
वेवेति निगमयति—इद ब्रह्मेति । सदयमात्मेति साध्यसाधनयोरभेदोपचार ।
यद्वा इद सर्वं यद्गमनशीलमनित्यमिति यावत् । इणघातो शनृप्रत्यये "इणो
यण् इति यणादेश । सर्वपद नित्यादतिरिक्तपर पूर्वोक्ताभ्यनरत्वेन
सकोचस्य तेनापि वाच्यत्वात् । अयमात्मेति य पूर्वं श्रोतव्यत्वादिनोक्त
सोऽयमात्मा न तु शरीरादिस्वरूप इति वाच्यम् । मिथ्यास्तु—“आत्मवेद
सर्वमित्यादौ सवस्यात्मा भोक्तेत्यर्थ, यथा य कामयेत राष्ट्रं स्मामिति
राष्ट्रस्य भोक्तेत्यर्थ, य कामयते सर्वमिदं भवेयमिति सर्वस्य भोक्ताभवेय
मित्यथ " इत्याहु । यद्वा इदं सवमिति सर्वं प्राधान्यमेवार्थ । तेनेह "तेन
विश्वकर्मा और्व ईजे तेनेष्टात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदं सर्वं समभवदतिष्ठत्
सर्वाणि भूतानीदं सर्वं भवति य एव विद्वान् सर्वमेघेन यजते यो वै तदेवं
वेद" इत्यादिवत् । अथवा यो ब्राह्मणजातीयमात्मनोऽन्यत्राधारे वेदेत्यादि
व्याख्येयम् । तैरपि चिदानन्दरसाद् ब्रह्मात्मन सत्तास्वभावादन्यस्मिन् सत्त्वे
विभिन्नेऽनुगते व्यावृत्ते वा ज्ञाते स्वरूपेऽम्बरूपे वा स्वातन्त्र्येण स्थित ब्रह्म
ब्राह्मणत्वजानि वेद जानातीत्याधारार्थकत्वेन व्याख्यानात् । सयोगादिना
ब्राह्मणादोना तत्रासत्त्वेऽपि तन्नियामकप्रयत्नविशेषाद्याश्रयत्वेन तथोक्ति ।
“यस्मिंश्च यो पृथिवी च तते" इत्यादिश्रवणात् ।

— यत्तु व्याख्यातारः अनेदपदरेकवचनबहुवचनान्पह्विर्धैर्विधप्रत्ययव्ययार्थं ब्रह्मादिसमानाधिकरणैः ब्राह्मणत्वाच्चनूद्यात्मव विधीयते । यथाऽयं पुमान् योऽयं स्थाणुरित्तीदमासमानाधिकरणेन पुरुषत्वमनूद्य स्थाणुत्व विधीयते । योजना त्वेवन्-इदं ब्रह्म यत्तच्छब्दाध्याहारेण तदयमस्म-द्धीमात्तो आत्मा निदेकररसः । न तु ब्राह्मणत्वजातिरस्मादन्त्र नचास्मि-शपि वस्तुत किन्तु रज्जुसर्पवत्परिकीर्तिता । एव शेषेष्वपि क्षणियान्तेषु सर्वान्तेषु योजनमिति, तच्चित्तम्, वाध्याया सामानाधिकरण्याश्रयणे मानाभावात् । तत्र पदद्वयस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेः । तदपेक्षया एकस्यैव लक्षणाया युक्तत्वात् । अथवान्यद्विज्ञादिनाडं तवाद्दूषणस्यैव व्याख्यात-त्वान्च । ब्राह्मणादीनामात्मनि सत्त्वस्य पूर्वशब्दादेव प्रतीतत्वेन तद्विरो-धिनो वस्तुतस्तत्रापि नास्तीत्येतदयं कल्पनस्य बाधितत्वाच्च ।

यत्तु सर्वप्रपञ्चाभावापलक्षिनात्मन्वरूपशोधकेनेदं सर्वमिति वाक्ये-नावान्तरतात्पर्येणात्मनि सर्वाभावो वाच्यते । सर्वपदस्य सर्वाभावोपलक्षि-तार्थकत्वेऽप्यात्मपदस्य मुख्यार्थकदेशालङ्कारात्मनि लक्षकत्वाभावादन्तण्डात्मन एव प्राकरणिमत्त्वेन तात्पर्यविषयमर्थव्याप्त्यादिलाक्षणिकार्थमिन्भव इति, तत्र, योऽयं यात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिविरोधोक्तत्वात् । पृथिवीभिर्नै गन्धो नास्तीति शब्दे पृथिवीवृत्तित्वस्यामिगन्धे भिरांयादनाभ्रातनद्रोवाद् गन्धे पृथिवीवृत्तित्वसशयस्यानुच्छेदप्रसङ्गात् । आत्मत्वविशिष्टशब्दस्यात्मप-दशक्तिज्ञानकार्णतावच्छेदकत्वेन क्लृप्तत्वात्तद्रीत्या केवलव्यक्तिविषयकबोधस्य लक्षणाभूतकत्वाभावेऽपि विशेषणानवभासस्य कल्पने गौरवाच्च । अन्तण्डा-त्मन एव प्राकरणिमत्त्वे च प्रमाणाभावात्पूर्वं सन्दर्भलात्तात्पर्याविषयत्वेन निर्णयितदुक्तमानाधिकरणानुरुद्धेकपदलक्षणाकल्पनापेक्षया तात्पर्यविषयक-त्वेन सन्निह्यमानसर्वव्याप्त्यादिलक्षणाया श्रुत्यन्तरसवादिन्या मानान्तरा-विरुद्धायाश्च कल्पनस्य सुतरामेव युक्तत्वात् । “सर्वभूतमयस्त्व हि न हि किञ्चित्त्वया विना” इति रामायणे लङ्काकाण्डे श्रीराम प्रति नारदोक्तौ सर्व-भूतमयत्वस्य सर्वव्यापकत्वपरतयैव स्पष्टं दर्शितत्वाच्च । वह्निं विना न धूम इत्यादौ तयैव प्रत्ययाद्भूत्वमिव्यात्वप्रत्ययाभावाच्च । विनाशब्दस्य पूर्वोक्तरो-त्नात्पन्ताभावपरतया बह्ववभावे धूनाभाव इति प्रत्ययात् । बह्ववभावव्याप-कीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव धूमे लाभात् । अत्र एव भगवद्गीतायान्—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥

अत्र सर्वजनकत्वेन सर्वतादात्म्यस्य स्पष्ट प्रतिपादितत्वात् । व्यापकत्व पुनस्तत्रान्यादृशमत्र च तत्सयोगित्वनिवामकत्वादिकमित्यन्यदेतत् । अत एव मोक्षधर्मे भीष्म उवाच—

श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पत ।
नारदस्य च देवर्षे कृष्णद्वैपायनस्य च ॥
असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपा ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्द कथयन्त्यद्भुत महत् ॥
केशवो भरतश्चेष्टु भगवानीश्वर प्रभु ।
वायुर्ज्योतिस्तथा चापः ख च गा चान्वकल्पयत् ॥

इत्यादिना सर्वहेतुत्वमुक्तम् । तथा च सर्वस्रष्टृत्वव्यापकत्वज्ञातृत्वादिना सर्वत्वमिति स्पष्टम् । अत एव सर्वसंहारकत्वेनापि तज्ज्ञेयम् । तथा च मोक्षधर्मे याज्ञवल्क्यजनकसवादे—

अथ प्रसत्यन्नतो हि महात्मा विश्वमीश्वर ।
तत समभवत्सर्वमक्षयाव्रणमध्ययम् ।

इत्येकवाक्यतया तथोक्तार्थलाभात् । अत एव दानधर्मे भीष्म-
वाक्यम्—

अप सृष्ट्वा सर्वभूनात्मयोनि पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ।
ऋतुनन्यान् विविधान्यद्भुतानि मेघाद्या विद्युत्सर्वमैरावतश्च ॥
सर्वं कृष्णात्स्थावर जङ्गमञ्च विश्वात्मान विष्णुमेन प्रतीहि ।
ततो [देवान्] सुरान्मानवाश्च लोकानृषीश्चापि पितृनजाश्च ॥
समासेन विधिवत्प्राणिलोकान् सर्वान् सदा भूतपति सिमृक्षु ।
यद वत्तंते यच्च भविष्यतीह सबमेतत्केशवात्त्व प्रतीहि ॥
मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले साक्षात्कृष्ण शाश्वतो धर्मबाहु ।
भूतश्च यच्चेह न विप्र किञ्चिद्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥

यत्प्रशस्तञ्च लोकेषु पुण्य यच्च शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं केशवो चित्त्यो विपरीतमत परम् ॥

अत्र सर्वस्रष्टृत्वादिना सर्वत्वमित्यस्य स्फुटतर प्रोक्तत्वात् । अत एव “वृत्तश्चाह वृत्तश्च त्वम्” इति प्रश्नोत्तररत्नेनायतार्य “वासुदेव सर्वम्” इति चार्ण्येयाध्यात्मे “वासुदेवात्सर्वमुत्पन्नमिति” विद्यासागर-
व्याख्यानम् ।

असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्यय ।
 सर्वस्य च सदाशानात्सर्वमेत प्रचक्षते ॥
 पुरुष एवेद सर्वं भूत भव्य भवच्च यत् ।
 इत्युच्यते तदीयत्वान्तु सर्वस्वरूपत ॥
 सर्वं समाप्नोति ततोऽसि सर्वं ।

इति स्पष्टमेव भारते तद्विरुद्धार्थकत्वेन व्याख्यानाच्च । अस्यार्थ —
 असत कार्यस्य सत, कारणस्य सर्वस्योत्पत्तिविनाशहेतु ।

नन्वेतावतापि नित्याना कारणाना वहिर्भावापत्ति, तेषामपि सर्व-
 पदेन सद्बुद्धौ च विना सगृहीतत्वात् । अत आह—सवस्य चेति । तथा च तदशे
 जापकत्वाद्देवाशास्त्रे चोपत्तिविनाशहेतुत्वात्सर्वमित्युच्यते । अत एव—

यतो द्रव्य गुणा कर्म तथा जाति परापरा ।
 विशेषा समवायो वा तमीश्वरमुपास्महे ॥

इति किरणावलीवाक्ये “उत्पत्तिजनिहेतुहेतुत्व यथायोगं नियानित्या-
 नामत्र” इति उपायकारा । श्रीनारायणसर्वज्ञास्तु उद्योगपर्वटीकायाम्
 “असतोऽनित्यस्य प्रभवो जनन नित्यस्याप्यय अप्ययते आप्नोतीति व्युत्पत्त्या
 सदसच्च सर्वपदेनोच्यते, अतस्तच्छब्दस्तत्प्रभवाप्ययहेतुषुपचारात्प्रवर्तते ।
 एव सर्वस्य ज्ञानादित्यत्रापि निमित्ते उपचारः” इति व्याचर्यु । पुरुष एवेद
 सर्वमिति । “आत्मैवेद सर्वम्” “इद सर्वं यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेद सर्वम्”
 इत्यादीनामप्युपलक्षणम्, तदीयत्वादिति । व्यापकत्वाद्ब्रह्मैवेद इत्येव
 सम्बन्धमात्रपरिग्रहार्थमिति स्पष्टयति—नत्विति । तथा च सर्वात्मकत्वादिक
 नोक्तश्रुत्यर्थ इत्यनोक्तस्मृतिरेव प्रमाणमिति न काप्यनुपपत्ति । यत्तु
 व्याचक्षते सर्वं ब्रह्मण स्वमसाधारण निरुपममित्यर्थमावाय तत्सर्वमिति
 नोच्यते, किन्तु त्वदीयत्वात्सर्वं ब्रह्मसम्बन्धात् सम्बन्धश्चासत इत्यादिश्लोके
 विशिष्योक्त । प्रभवाप्यययोर्भासकताया च नियामक तादात्म्यसम्बन्ध-
 मित्यर्थ । तथा च चिज्जडतादात्म्यानुपपत्तिदृग्दृश्यसम्बन्धोऽनुपपत्त्यादि-
 न्यायैराध्यासिकत्वेनाध्यासे बाधाय वा सामानाधिकरण्यं न त्वभेदे,
 इत्यत्र तात्पर्यम् । “एतावदरे सत्वमृतत्वम्” इति वाक्यशेषाद् “इद सर्वं
 यदयमात्मा” इत्यादेरखण्डप्रकरणस्य वाक्यामेव सगुणोपासनाप्रकरण-
 स्यस्य “सर्वं सत्त्विद ब्रह्म” इत्यादेरध्यासेऽपि सामानाधिकरण्यसम्भवे
 नाविरोधात् । “सर्वं त परादाद्” इत्यत्रान्यत्रेत्यस्यान्यदित्यर्थवत्त्वात् ।

यथा श्रुतार्थत्वेऽप्यात्मनि सर्वगध्यरतगित्यर्थपर्यवसानादिति, तच्चिन्तयम्, उपक्रमन्धायेनात्मवृत्तित्वस्य यथोक्तस्यैव प्रपञ्चे प्रावल्यात् । यत्र वान्यदिव स्वादित्पादेरुपसहारस्याप्यद्वैतद्रूपणपरत्वात् । मध्येऽपि तदनुगुणस्यैवायंस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्र पदस्यान्यदित्यर्थकत्वे मानाभावात् । त[द्वधास्यान]-विमवादाच्च ।

नान्य प्रतिबलो लोके तवार्जुन भविष्यति । २

अन्यत्र भीष्माद्भीष्माद्

॥

इत्यादौ प्रथमान्तान्यशब्दसमानार्थकत्वेऽपि अहिंसनयत्र तीर्थेभ्य कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य इत्यादौ सम्प्रत्यन्तत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् । उक्तस्थले प्रथमासमानार्थकत्वस्यागतिकगतित्वाच्च । “न कर्म कुर्याद्विदित ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु यत्केधीम ।” इति उद्योगपर्ववाक्येऽन्यत्र युद्धादन्यत् प्रथमार्थे सप्तमीति व्याख्यातत्वात् । ‘गुदवद्गुरुपुत्रे यतितव्यमन्यनोच्छिष्ट-भोजनात् पादोपसग्रहणाच्च” इत्यत्र विनाशब्दसमानार्थकत्वात् । आत्मनि सर्वमध्यस्तमित्यर्थपर्यवसानमूलस्य सम्बन्धान्तरास्तमयस्यासिद्धेश्च । स्मृति-व्याख्यानगप्युक्त सर्वज्ञानादेव सर्वत्वमुच्यत इत्यर्थस्य स्पष्टतरत्वात् । भासकत्वादौ नियामकतादात्म्यमिति शेष दत्त्वा व्याख्यानस्य निर्वाजत्वाद् शब्दात्तस्यानवगमात् कल्पकस्य चासिद्धत्वात्, प्रत्युत सर्वस्मादपि स्वरूपनो-भेदबोधकाकाङ्क्षाघटितपदद्वयगम्यात्सम्बन्धादिति वाधाध्यासयो सामाना-धिकरण्यस्यापि न्यावृत्तावेव तात्पर्यात् । सर्वं ब्रह्मण स्वमसाधारणरूपमि-त्यर्थकस्य केनचिद्वादिमानाशङ्कितत्वेन तद्वचावृत्तौ तात्पर्यायोगाच्चेति विक् ।

यदपि समयेत्यादेव्यख्यान भामत्यां ‘यत्खलु यदग्रह विना न शक्यते ग्रहीतु तत्ततो न व्यतिरिच्यते, यथा रजत शक्तिकाया भुजङ्गो वा रज्जो दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तच्छब्दभेदा न गृह्यन्ते । क्वचिद्रूप-ग्रहणं विना स्थितिवाल नामरूपाणि तस्मात्त्र चिदात्मनोऽभिद्यन्ते । तदिदं मुक्तम्—यथादुन्दुगेर्हन्यमानस्येति । दुन्दुभिःशब्देन तद्गत सामान्यमुप-लक्षयतीत्यादि । यच्च सूत्रमुक्तावस्था वाह्यान् दुन्दुभिःशब्दविशेषरूपात् न शक्नुयादिति दुन्दुभिःशब्दस्य सामान्यस्याभावेन यथा तद्गतविशेषाणां न ग्रहणमेव ब्रह्मरूपस्य सत्सामान्यस्य ग्रहणे तद्गतविशेषरूपस्या (प्रवस्या?) पीति स तत्र कल्पित इति दुन्दुभिवानपार्थ” इति । यच्च बृहदारण्यकव्याख्याने यथा शब्दत्वेनानुस्यूतमेरीशङ्खवीणाशब्दा विजातीये शब्दान्तरे सत्यपि केपाश्चिदनादरे विजातीयशब्दतिरस्कारेण

सञ्चानोमशब्दग्रहणादरवद्विरपि भेरीशब्दविशेषा वीणाशब्दविशेषा ग्रपास्य भेरीशब्दनामान्य शङ्खशब्दनामान्य ग्रहीतुमशक्या तानि वा शब्दत्व-
मपास्य ग्रहीतुमशक्यानि तथा ब्रह्मत्वानुस्यूता अव्याहृतहिरण्यगर्भं
विराजन्तत्कारितैर्नपग्रहणमन्तरेण तानि तत्रय वात्मसत्त्वंग्रहण-
मन्तरेण न गृह्यन्त इति दृष्टान्तरूपम्यार्यं इति तात्पर्यसंग्रहकथनम्,
तत्सर्वं चिन्त्यम्, प्रतिज्ञाया एकोक्तरीत्या प्रपञ्चमिव्यात्वपरत्वासिद्धे ।
पूर्वमेव स्वेच्छया शब्दान्परिच्छिप्य स्वाभिमतार्थपरत्वमभिनाय दृष्टान्तैऽपि
सङ्ग्राह्याहारादिना तत्परत्वमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्माच्छ्रुति-
शब्दन्वारस्यादर्शस्य विचार्यमातृत्व स्वपदप्रक्षेपात्तत्कदर्यं व्ययमत्यर्थ-
मपि च प्राशिपु वचनम् विचारकाले पदान्तरैरनवगीतपदान्वयेषु निक्षिप्य
शेषमपि तत्प्रतिकूलमयमानोय स न रनिस्तिप्रतिसाहसिक्यम् । यस्तु यद्वि-
यन विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्तदभिमतमिति, तदसत्, सहोपसम्भनिय-
मनोऽस्य "नाभाव उपलब्धे" इत्यादि सूत्र एव निरस्तत्वात् । नामरूपाणा
विद्वदप्रह्लादीनप्रहत्वस्यासिद्धेश्च ।

किञ्च दुन्दुभित्वावच्छिन्नजनकत्वप्रयोजकत्वप्रतियोगिकजन्यताव-
च्छेदकवैजात्यविशिष्टशब्दग्रहे न हेतु, निर्विरोध न सामान्यनामान्यमिति
न्यायेन व्याप्यप्रतिच्छिन्नशब्दाविषयकव्यापकीभूतवर्मावच्छिन्नशब्दमान-
विषयकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धे । न च व्याप्यजायवच्छिन्नशब्दस्य व्यापकजात्य-
विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वमित्येव दृष्टान्तार्थो न तु हेतुहेतुमद्भावेऽपीति
वाच्यम्, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेति सूत्रीयार्थपरित्यागापत्ते दुन्दुभिज्ञदस्य
दुन्दुभिमामान्यसङ्गतापत्तेश्च । ब्रह्मैव सर्वानुद्भूतनत्वात्मकमित्यत्र निराक-
रिष्यन् इत्यास्ता तावन् । तस्मादयमयं ज्ञानादीना शरीरगुणत्वाभाव उक्त-
स्तत्रैवोपपत्तिमाह— स यथेति । बाह्यान् दुन्दुभिज्ञदमितान् शब्दान् हन्वमा-
नस्य दुन्दुभे समवेतत्वसम्बन्धेन ग्रहणाय ज्ञानं कर्तुं न शक्नुयात् । शब्दो न
स्पर्शवद्विशेषगुणो अयावद्द्रव्यभावित्वादिति दुन्दुभिगुणत्वं शब्दस्य न तु
वक्तुं शक्यम्, दुन्दुभिसमवेतनाश प्रति दुन्दुभिनाशकानीन्दुन्दुभिसमवेत-
नाशत्वमेव तत्राशयं कार्यतावच्छेदकम् । अतस्तत्सत्त्वेऽपि शब्दानाशो नानु-
त्पन्न तस्य दुन्दुभिसमानकालीनत्वाभावादित्यादिकं कल्प्यते । तथापि
शब्दादिशब्दे शब्दादेस्ममवायित्वं कल्प्यमिति गौरव स्यादन् शब्दस-
मवायित्वेनाकाश एवाभ्युपगमान्, इति दृष्टान्तार्थं । दुन्दुभेरेव शब्दभावे
समवायिकारणत्वं कृता न न्यादत आह—दुन्दुभेस्त्विति । ग्रहणेन शब्दसम-

वायित्वनिश्चयेन दुन्दुभ्य[व]घातस्य जन्वत्वेन सम्बन्धी शब्दस्य गृहीतो न तु शब्दादिजन्य, तत्र तादात्म्येन दुन्दुभेरभावात् । अतस्तत्तदनन्तद्रव्याणां तादात्म्येन शब्दहेतुकल्पने गौरवप्रसङ्ग इति भावः । एव षाह्ववीणावा क्यधोरपि योज्यम् । वाकार एवपारार्थकत्वावधारणार्थः ।

वा स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्यये ।

इति क्रोपदशतान् । एव देहादीनामनन्तानामित्यात्मत्वकल्पनम[ना]पि-
त्तातिरिक्तस्वीकार एव युक्तः । एव क्षित्यादेरपि कर्तृसिद्धौ पूर्वसर्गसिद्धानां
तत्सर्गकर्तृत्वे गौरवातिरिक्त एव सदन कर्तृति यथायोगमूह्यम् ।

नाध्याहार कश्चिन्न लक्षणा कुत्रचिच्छब्दे ।

अत्रैव व्याख्याने रुचिरुचिता तद्विपश्चिता प्रचिता ॥

एवञ्च दुन्दुभ्यादीनां निमित्तहेतुत्वेऽपि जीवस्य स्वकार्यज्ञानादौ समवा-
यित्वस्वीकारादीश्वरस्यापि स्वकार्ये उपादानत्वशङ्का स्यादतस्तन्निकृत्यर्थ-
माह—स यथेति । आर्द्राणि एघानि काष्ठाणि यस्य 'एघान् हुताशमनयत'
इत्यादिप्रयोगादकारान्तोऽप्येषशब्दः । तादृशस्याग्नेरभ्याहितस्येति सवत
स्थितादिति परव्याख्यानात् । छान्दसो न्यत्ययः । पृथङ्भूमा कृष्णकपिल
ह्रस्वदीर्घादिभेदभिन्ना इति व्याख्यातारः । वस्तुतः पृथक्त्वमग्निप्रतियोगि-
त्वेन तदुपस्थितेरन्तरङ्गत्वात् । तेनोपादानोपादेयभावशङ्काप्रसज्जनतादा-
त्म्यव्यावृत्तिः । अत एवात्र विस्फुल्लिङ्गानां नोपादानं तेषां कथञ्चिदभेदशङ्का-
घायकत्वात् । तेन सजातोपाश्रयान्ने कणा पूर्वोक्ता विनिश्चरन्ति
विविध निगच्छत्युत्पद्यन्ते इति परकीय तत्प्रक्षेपवणनं हेयम् । आर्द्रेऽन्धनप्र-
भववह्नित्वं धूमकारणतावच्छेदकमिति पक्षे यथाश्रुतमवेद सभ्यक आर्द्रे-
न्धनत्वमेव तथेति पक्षेऽप्यार्द्रेऽन्धनप्रभववह्नरेव धूमोपघायकत्वादिति
बोध्यम् । एव व एव अरे मैत्रेय अस्य प्रमाणसिद्धत्वेन सशयाविषयतया
प्रत्यक्षतुल्यस्य महतो निरपज्ञानादिमत्त्वेन विभुत्वेन च अत एव भूतस्य
सत्यस्य निश्वासितं निश्वासवत्पुरुषकल्पनामूलकत्वाभावात् । एतद् वक्ष्यमाणं
यदि व्यत्यय वक्ष्यमाणेषु तत्तल्लिङ्गेषु तत्तल्लिङ्गानुसारेण सम्बध्यते ।

ऋग्वेद पादवद्ध 'तेषामृग्यत्रायवशेन पादव्यवस्था' इति जैमिनी-
योक्ते । यजुर्वेदोऽविवच्छदा शेपे यज् शब्दः इति जैमिनीयात् । ऋक्साम-
भिन्नमन्त्रत्व यजुपमित्यथ । सामवेदो गीतिसहितः 'गीतेषु समाख्याति'
इति जैमिनीयसुत्रात् । अथर्वान्धिरसो ब्राह्मणादुद्धता मन्त्रा इति चतुर्विधा
मन्त्राः । ते च, वेदपदमपि ऋगादिमात्रपरं बोध्यमिति तासां 'दमवाला-

किर्हानूचानो गाभ्यं" इत्यादि सवाद्रककथन पुराणम् "आत्मवेदमग्र भासीद्" इत्यादिकमुत्पत्त्यादेर्विधान विज्ञा उपा वा इत्याद्या उपनिषदः "सत्यस्य सन्धम्" इत्याद्याः । श्लोकाः ब्राह्मणस्या मन्त्राः "तदेव श्लोको भवति" इत्यादो निदिष्टा "यतश्चोदेति सूर्यः" इत्याद्याः । सूत्राणि "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यादीनि । अनुव्याख्यानानि "अर्वाग्वित्तश्चमस ऊर्ध्वबुद्ध इतीदं तच्छिर" इत्यादीनि । "न एष इह प्रविष्ट इत्याद्या अर्थवादाः । इत्यष्टविवं ब्राह्मण-मुक्तम् । "दत्तदानमिष्टम्" इति काण्वशास्त्रामिष्ट सागदिकम्, हृत मन्त्रपू-तमग्नौ प्रक्षिप्तं द्रव्यम्, आशित ब्राह्मणादेरशनं कारितम्, पायितं तृपार्त्तस्य पानं कारितम् । अथ च लोकः एकः जन्मापि परश्च लोकः जन्मान्तरमपि सर्वाणि च भूतानि निविलानि स्थावरजङ्गमान्यपि । चकारप्रयमुक्तानुक्त-यमुच्चयार्थम् "तस्माद्यज्ञात्सर्वंहृत कृचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत" इत्यादिकमत्रावधेयम् । प्रतिनिभतविषयनत्वाद-पीन्द्रियाणां भात्मत्वमित्याशयेनाह—स यथेति । एवमयनभाश्रयः । सर्वपदं वाङ्मयपर तेन वैपाञ्चिज्जलानामन्यत्र नाशेऽपि न क्षतिः । सर्वशरीरव्याप-कत्वेन प्रथमं त्वगिन्द्रियन्योक्तिः । एकायनत्व तत्साक्षात्कारसाधारणुका-रणत्वात् । घ्राणरसनचक्षु श्रोत्राणां क्रमेणवोपादानं नासिके इत्यधिष्ठाना पेक्षया हित्वं जिह्वापदमप्यधिष्ठानपर सर्वपदं योग्यतद्विषयपर तेनानु-द्धूतम्यशदीनां प्रथमशब्दस्य चेन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि न क्षतिः । इन्द्रिय-ग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यवृत्तिजातिमत्त्वं वा विवक्षणीयम् । अन्तःकरणस्य मनसो तिग्मत्वे ज्ञानमात्रहेतुत्वे च सत्यपि यहिरथै स्वातन्त्र्याभावात्प्रात्म-त्वमित्यभिप्रायेण तस्याभ्यन्तरमाप्रविषयकत्वमाह—सर्वेषां सकल्पानामिति । ज्ञानमुखदुःखेच्छादीनामित्यर्थः । एव च त्व मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वा-दाद्यनयोन्वयमनमोदक्तिमध्ये चतुरां घ्राणादीनामिति बोध्यम् । एव प्रत्यक्षस्येन्द्रियाद्यनत्वमुक्त्यानुमित्यादिर्ज्ञानाधीनत्वमाह—सर्वेषां वेदाना-मिति । सर्वपदमनुमित्युपमितिशब्दपरम्, वेदानां ज्ञानपरम् हृदयपदमपि नक्षणाया व्याप्तिज्ञानादतिदेशवाक्यार्थज्ञानपरम्, हृदयपदस्य बुद्धिपरत्वेऽपि नक्षणाया एव परेरभ्युपगम्यत्वात् । अथच्छेदमनासम्बन्धेन शरीरस्यापि ज्ञानहेतुत्वात्तदवयवानां कर्मेन्द्रियत्वेन परप्रतिदानां शरीरमित्यनिहेतुत्वान् । तद् व्यापारमप्याह—सर्वेषां कर्मणामिन्यादिना । कर्मणामादानानामध्वानां गमनानां विद्यानां शब्दानां वासनदुच्चारणहेतवो जिह्वायाः । एवञ्चैतन्मन्त्रेणैव जीवात्मनि विशेषगुणोत्पत्तिर्न त्वनाथेति ज्ञात्पर्यम् । अत एवैतद्व्यतिरेकेण मुक्तिदशामा चायुषादेरनुत्पत्तिरिति यद-

तन्न पश्यतीत्यादिना वक्ष्यति, तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । साम्प्रत मुक्तौ ज्ञानाद्यभाव वक्तु तदानीमात्मन इन्द्रियसम्बन्धाभाव प्रतिपादयति—स यथेति । सैन्यवधन संघवस्य कठिन पिण्ड, अनन्तराऽर्वाह्य इत्यस्य लवण-रसबहिरन्तरावयवशून्यत्वमथ । अत एवाह—कृत्स्नो रसघन एव स्यादिति । सर्वेषामेव तदवयवाना लवणरससमवायित्वादित्यर्थ । एव वै एवमेव अरे मैत्रेयि अयमाजीव अनन्तराऽर्वाधिसून्य पूर्वापरावधिराहित्यात् । अस्य परमा वादिसाधारण्यादाह—अर्वाह्य इति । न विद्यते ब्राह्म सयोगविहित यस्येति विभुत्व दर्शितम् । तदेवाह—कृत्स्न इति । अस्याप्याकाशादिसाधारण्यादाह—प्रज्ञानघन एवेति । ज्ञानसामर्थ्येन ज्ञानघन इत्यर्थ । व्याख्यात-मन्यत् । तस्मात्सिद्ध मुक्तौ सामग्र्यभावेन जीवस्य ज्ञानादियावद्विशेषगुण-राहित्य श्रुत्यर्थ इति । अत एव मोक्षधर्म—

विज्ञानानुगत ज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते ।

पृथक्त्वासप्रयोगाच्च नाशपूर्वादिशाश्वतम् ॥ इति ।

एतद् विमलयोधेन व्याख्यातम्—‘मुक्तिदशाया ज्ञानमस्ति नास्तीति वा विचार्यते । विज्ञान शास्त्रपरिचय ध्यानाशनादिशिल्पपरिचयश्च तेनानु-गत हेतुमद्भावेन सम्बद्ध ज्ञानमात्मतत्त्वज्ञान तदनेनाविद्याविच्छेदेनापकृष्यते । तत्राह—पृथक्त्वानाशपूर्वात्सप्रयोगाच्च विषयेन्द्रियादिज्ञानहेतुसयोगनाशात् । अत एव तदशाश्वतमनित्य तस्मान्मुक्तौ नाम्त्यात्मनि ज्ञानमित्यर्थ ’ इति । यद्वा विज्ञानमात्मा कर्तुं व्युत्पत्ते तस्मिन्ननुगतमुपादानोपादेयभावेन सम्बद्ध ज्ञानमज्ञानेन ज्ञानाभावेनापकृष्यते मुख्यवस्थाया स्वासमानाधि-करणक्रिय देश भुक्तिकालान्यकालोभयानवच्छिन्नाविशेषगुणतया ज्ञानाभाव आत्मनि तिष्ठतीत्यर्थ । ननु ज्ञानस्वरूपत्वादात्मनस्तदा ज्ञानाभावोऽनुपपन्न इत्यत आह—पृथक्त्वादिति । अतमभिन्नत्वात् । अशाश्वतमामन्तुक् तद्गुण रूपम् । ननु ज्ञानमात्मनि सम्बद्ध न वा ? नाय, असम्बद्धसमवायस्यासम्बद्ध-त्वायोगादन्यथाचानवस्थानात् । नान्त्य, गुणगुणिभावानुपपत्ते । अत श्राविक एवार्थमित्यत आह—सप्रयोगाच्चेति । समानात् समवायरूपा-त्मसम्बन्धात् । उक्तानुपपत्तिस्तु तर्काभासत्वादेव परिहार्येतिभाव । तदानी वय न ज्ञानोत्पत्तिरत नाशपूर्वपूर्वादिति । शरीराविनाशरूपात् कारणादित्यर्थ । तत्रैव याज्ञवल्क्यजनकरावादे विश्वावनुत्वाच्च—

पञ्चविंशपदे तत्ते प्रोक्त ब्राह्मणसत्तम ।

तथा तन्न तथा चेति तद्भ्रवान्वक्तुमर्हति ॥

जगोपव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतम् ।
 पराशरस्य विप्रपैर्वापिंगण्यस्य धीमत ॥
 भृगा पञ्चदशितस्यास्य कपिलस्य शुकस्य च ।
 गौतमस्यार्ष्टिपेलास्य गर्गस्य च महात्मन ॥
 नारदस्यामुरेश्चैव पुलस्तपस्य च धीमत ।
 सनत्कुमारस्य एत शुकस्य च महात्मन ॥
 कश्यपस्य पिनुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम् ।
 तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमत ॥
 दैवनेभ्य पितृभ्यश्च दैतेयेभ्यस्ततस्तत ।
 प्राप्तमतन्मया कृत्स्नं वैद्य नित्यं वदन्त्युत ॥
 तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ।
 भवान् प्रवर्हं शाखाणां प्रगल्भश्चातिवीर्यवान् ॥
 न तवाविदित किञ्चिद्भवान् श्रुतिनिधि स्मृत ।
 कथ्यते देवलके च [पितृलोके] च ब्राह्मण ॥
 ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षय ।
 पतिश्च [तपता] शश्वदादित्यस्तव भापते ॥
 साङ्ख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मप्रदाप्तं कृत्स्नमेव च ।
 तयैव योगशास्त्रं याज्ञवल्क्यं विशेषत ॥
 निस्सन्दिग्धं प्रबुद्धस्त्व बुध्यमानश्चराचरम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

कृत्स्नवारिणमेव त्वा मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
 त्रिज्ञामा तै तु या राजस्तत्रिवोधं यथाश्रुतम् ॥
 अबुध्यमानप्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकम् ।
 न तु बुध्यति गन्धर्वं प्रकृतिं पञ्चविंशकम् ॥
 अनेन प्रतिभावेन प्रधानं प्रवदन्ति तत् ।
 सान्ध्या योगाश्च तत्त्वज्ञा मयाश्रुतिनिदर्शनात् ॥
 पश्यस्तथैव चा[पश्यन्]पश्यत्यन्यं सदानघ ।
 पञ्चविंश पञ्चविंश च चतुर्विंश च पश्यति ॥
 न तु पश्यति पश्यन्तु यश्चैनमनुपश्यति ।
 पञ्चविंशोऽभिमान्येत नान्योऽरितं परतो मम ॥

न चतुर्विंशति ग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदासिभि ।
 मत्स्यश्चोदकमन्वेति [प्रवर्त्तत] प्रदशनात् ॥
 यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैपोऽप्यनुबुध्यते ।
 सस्नेह सहवासाश्च साभिमानाश्च नित्यशः ॥
 स निमज्जति कालस्य यदैवत्व न बुध्यते ।
 उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसवृत् ॥
 यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विज ।
 तदा स केवलीभूत षड्विंशमनुपश्यति ॥
 अन्यश्च राजन् षड्विंशस्तथान्य पञ्चविंशक ।
 तत्स्थानाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधव ॥
 तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमुच्यते ।
 जन्ममृत्युभयाद्भ्रीता योगा साख्याश्च काश्यपा ॥
 षड्विंशमनुपश्यन्त मुनयस्तत्पराधरा ।
 यदा स केवलीभूत षड्विंशमनुपश्यति ॥
 तदा स सर्वविद्विद्भान् पुनजन्म न विन्दति ।
 एवमप्रतिबुद्धञ्च बुध्यमानश्च तेऽन्य ॥
 बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्व मया श्रुतिनिदशनात् ।
 पश्यापश्य यो न पश्येत्क्षेमनत्वञ्च काश्यप ॥
 केवलाकेवल चाथ पञ्चविंश परश्च यत् ।

विश्वावसुरुवाच—

तथ्य शुभ चैतदुक्त त्वया विभो सम्यक् क्षेम्य देवताय यथावत् ।
 स्वस्त्यक्षय भवतश्चास्तु नित्य बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्त नमस्त ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

एवमुक्त्वा सप्रयातो दिव स विभ्राजन्वं श्रोमा दशनेन ।
 दृष्टश्च तुष्ट परयाभिनन्द्य य दक्षिण भ्रम ब्रुत्वा महात्मा ॥ इति ।

अर्थ—चतुर्विंशतिपदार्या पूर्वं गातावाक्यञ्चारयानप्रसङ्गे
 उक्ता । अत पदाथविभाजकोपाधीना च चतुर्विंशतित्वमित्यनाशङ्क्यम् ।
 पञ्चविंशस्त्वामा जीव तथा सत्य न वेति सशय उत्तर ब्रूहि भूम्यादिक
 मिथ्यादिक न वेति भाव । जीवस्यापि वेदान्तिभिर्वाध्यत्वान्युपगमात् ।
 तथा पदस्य सत्यार्थकत्व क्षीरस्थान्यादिसर्वसिद्ध दक्षित च प्राक् ।

प्रश्नस्यापि विप्रतिपत्तिमूलकत्वसूचनाय स्वस्थानेकाचार्योपदिष्टत्वमाह—
 जैगोपव्यादिना । स्पष्टमन्वत् । अबुध्यमान इति कर्मणि शानच् । प्रकृति
 पूर्वं कृत्वा भूम्यादि न । यद्यपि भूम्यादित्तन्मवेतज्ञानविषयवाभाव-
 वानिति नार्यः, अत्रमिद्धं तथापि भूम्यादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिज्ञान-
 विषयवनर्यः । प्रकृति भूम्यादिक बुध्यते जानानि । एतेन देहादिभिन्नत्व
 दर्शयन् । तदेव स्पष्टयति—न तु इत्यादि । बुध्यतीति छान्दस परस्मैपदम्,
 अनेनोक्तैः प्रतिबोधेन ज्ञानेन जीव प्रधान प्रवदन्ति, भोक्तृत्वत्वात्सर्वस्य
 भोग्यस्य च तेन मात्रे सन्नवात् । भोक्तृभोग्ययोरत्र भोक्तृप्राप्तान्यस्य सर्व-
 सम्मतत्वात् । श्रुतेरप्यत्रैव नार्यमित्याह—यथाश्रुतीति । तथा चात्मनो
 निर्गुणत्वादिकल्पनमात्रमात्रमिति भावः । ईश्वरमधिकृत्याह—
 पश्यतीति । अन्यः परमात्मा सदा नित्य पश्यति नित्यज्ञानाश्रय इत्यर्थः ।
 प्रमात्र तु ज्ञानस्य दर्शयति—तथा सत्यमेव पश्यन् । एवशब्दो ज्ञानस्य
 सर्वाणि प्रमात्रत्वसूचनार्थः । अन्यथा अत्रमात्रस्वाप्यशत प्रमात्रनियमेन तज्ज्ञा-
 नमेव पश्यन् एव अत्रत्वव्यवच्छेदाप्रसिद्धे । तत्परत्वायाज्ज्ञानविषयाणा
 नत्यत्वज्ञान । पश्यतीत्यस्य मुख्यार्थत्वनिषेधायाह—अपश्यति । नित्य-
 ज्ञाने चक्षुरादेरनुपयोगात्, चाक्षुषत्वस्य ज्ञाने निषेधात् पश्यतीत्यस्य साक्षा-
 त्कारिज्ञानमात्रपरत्वमिति भावः । षड्विंश परमात्मान षड्विंश जीव
 चतुर्विंश भूम्यादि तदुभयभिन्नपदार्थश्च पश्यति साक्षात्करोति । एतेन
 सर्वविषयकत्वं तज्ज्ञानस्योक्तं भूम्यादीना तज्ज्ञानस्त्वेवाभावात् । जीवा-
 नाश्च परमात्मतद्गुणत इन्द्रियपदार्थमासात्काराभावादीश्वरस्यैव सर्व-
 विषयकमासात्कारवत्त्वात् । एवञ्च तथा नञ् तयेति चेति विप्रतिपत्तौ विधि-
 कोटिरेव सर्वसम्मतैत्युक्तम् । पश्यन्ति साक्षात्काराश्रयमेत परमात्मान
 च षड्विंशो जीव अनुपश्यति साक्षात्करोति । न तु न पश्यन्ति न जानाति
 परन्तु सत्या सामग्र्यभावेन ज्ञानानुदयात् । इदमेव मन्त्रत्यस्य “सर्वमात्मै-
 वानुद्” इत्यादिश्रुतीना तात्पर्यविषय इत्याह—अभिमन्तेत नान्योस्ति
 परतो मनेति । परतो मुख्यवस्थायामन्यः पदार्थो मम सम्बन्धी नास्तीत्य-
 भिमन्तेति इति । मोक्षपूर्वकालेनमोक्षावस्थायानुत्पादः । नन्वेव सुखस्यापि
 हीनकुरुपर्यन्तं मरेण्यं स्पष्टित्यत आह—नेत्यादि । ज्ञानदर्शिविशेष-
 यद्भिन्ननुज्ञैरचनुविशकः सुखहेतुः देहादिममुदयो न ग्राह्यो नोपादयन्वेन
 बोध्यः । तथा च सुखस्य सुखनन्वेदावश्यकतया प्रेक्षावद्भिरवश्यं हेयतया
 न तद्वानिप्रयुक्तमपुरुपर्यन्तमिति भावः । तदुक्तमाचार्यै बहुतरदुखानुविद्ध-

तया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देयत्वान्मधुविपसम्पृक्तान्नभोजनजन्यसुखाद्" इति ।
अत एव सांख्यसूत्राणि तदपि दुःखपक्षे निक्षिपन्ते विवेचना । अत एवोक्तम्-

ज-मत्स्युजराव्याधिदुःखान्यनुदिन नृणाम् ।
स्वयमेव विना यत्त्रात्रिपतन्ति सहस्रशः ॥
विहिताकरणं नित्यं प्रतिपिद्धनिषेवणात् ।
महदामुष्मिकं दुःखं यत्तरं नाविगम्यते ॥
बहुदुःखपरिष्वक्तं यन्नाम खल्वकं सुखम् ।
सुरापानादिसुखं रञ्जनीयं विवेकिनाम् ॥
एव भूतेऽपि ससारे ये रक्ता सुखवृष्ण्या ।
न तेषामधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथञ्चन ॥
ससारादुद्विजन्ते ये दृष्टलोकपरम्परा ।
त एव खलु मोक्षन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥
तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे ' ' ' ' ।
तेषामेवापवर्गस्यपुरुषार्थो महात्मनाम् ॥
तेनाभावात्मकत्वेऽपि भुक्तेर्नापुरुषार्थता ।
सुखदुःखोपभोगो हि ससार इति कीर्त्यते ॥
तयोरनुपभोगस्तु मोक्षं मोक्षविदो विदुः ।
श्रुतिरप्येवमेवाह भेदं ससारमोक्षयोः ॥
न ह वै स शरीरस्य प्रियाप्रियविहीनता ।
अशरीरं ह वै सन्तः स्पृशन्तो न प्रियाप्रिये ॥ इति ।

तिष्ठतु तावत् ।

ननु देहानवच्छेदेन ज्ञानानुत्पत्त्या आत्मनो देहभिन्नत्वं कुत इत्यत आह-मत्स्यश्चेति । नुष्यत इति कर्मणि तद्, तथा च सर्वदा सहचरितेऽपि मत्स्यो लिङ्गविशेषेणोदकभिन्नत्वेन ज्ञायते, तथैव देहभिन्नत्वेनात्मापीति भावः । एतच्च तत्रैव पूर्वं स्पष्टमुक्तम्—

मथा मुञ्ज इषीकाणां तथैवैतद्विजायते ।
अन्यच्च मशकः विद्यादन्यच्चोदुम्बर तथा ॥
नरोदुम्बरसयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ।
अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्मृतम् ॥
न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वेश ।
अन्यो ह्यग्निरपाप्यन्या नित्यमेवमवेहि नो ॥

न चोपलिप्यते स्रोऽग्निरूपासस्पर्शनेन च ।
 पुष्कर त्वन्यदेवाय तथान्यदुदक स्मृतम् ॥
 न चादिकस्म स्पर्शेन लिप्यत तत्र पुष्करम् ।
 एतेषा सहवासश्च निवास चैव नित्यश ॥
 याथातथ्यन पश्यन्ति न नित्य प्राकृता जना ।
 ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक् तेषु दशनम् ॥
 ते व्यक्त निरय घोर प्रविशन्ति पुन पुन ।

तथा च वशिष्ठजनकप्रवादे—

मशफोदुम्बरे यद्वदन्यत्व तद्वदेतया ।
 मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यत ॥
 एवमेवावगन्त य नानात्वेकत्वमेतया ।

नन्वेव देहपुष्ट्यादावह पुष्ट इत्यादि ज्ञान कथमत आह—ससृष्ट
 इति । साभिमानादविवेकविशिष्टात्सहवासत्साहचर्यात् सस्नेहो भवति ।
 देह एव आत्मेति पूर्वोक्त विशेप्यम् । एकश्चकारस्त्वर्थं एक समुच्चयार्थं ।
 अत एव देहात्मज्ञानभ्रमत्वात्तेन ससार इत्याह—स निमज्जतीति । एवत्व
 भेद यदा न बुध्यते तदा कालस्य जन्ममरणाद्यवच्छिन्नत्व सम्बन्धी सन्
 निमज्जति, उक्तत्प एव निमज्जतीन्मज्जन प्राप्नोतीत्यर्थं । ममत्वेना-
 विवेकेनाभिसवृत्तौ अभिनिविष्ट । तथा च स्मृतिकल्पतरो देवल —

इद ममेति यत्स्वाम्यमात्मनोऽर्थेषु मन्वने ।
 अजानस्तदनित्यत्व ममत्वमिति तद्विदु ॥

आत्मनि देहादिभिन्नत्वेन ज्ञातेऽप्याह—यदा त्विति । यद्यप्यात्मनि
 देहभिन्नत्वज्ञानमेव प्रकृतापयुक्त तथापि देहादीनामप्यात्मप्रतियोगिकभेद-
 वत्त्वेन तदावरयमवगाहनात्तदप्ययुक्तम् । तदा तादृशभेदज्ञान सम्पत्तिकाले
 वैवल्लोभूतो मुमुक्षु पङ्क्तिं परमात्मानमनुपश्यति श्रवणादिप्रतिपत्ति-
 क्रमेण साक्षात्कराति । इदानी जीवपरमात्मानो वस्तुनो भिन्नो न वेत्या-
 सन्नमाह—अन्यश्चेति । परमात्मजीवी परस्परप्रतियोगिकस्वाभाविक-
 भेदवन्तायेव । न चैवायमाविद्यकभेदानुवाद, वैमर्ष्यापत्तं । मया तदभेदा-
 नङ्गीकारेण त्वद्द्वयाख्यायामप्रसक्तनिषेधत्वप्रसङ्गात् । मत्रीत्या तु भवदभ्यु-
 पगताभेदनिषेधज्ञापकत्वेन सार्थक्यात् ।

नन्वेव जीवपरैक्यवाक्याना का गतिरित्यत आह—तत्स्थानाच्चेति । भावव्युत्पन्नस्थानशब्देन स्थैर्यलाभात्तस्य च दुःखादिनिवृत्तिरूपस्य प्रकृते वाच्यत्वाच्छ्लोकात्यन्ताभावरूपेण साधर्म्येण एक एवेत्यनुपश्यन्ति । तथा च सुसहशेषु बक्तारो भवन्ति नास्यास्य च कश्चिदपि भेदोऽस्तीति भावः । अतश्चारमना दुःखनिवृत्तौ विवेकिनो यतस्त इत्याह—तेनति । अच्युत स्वगुणैर्भ्योऽपृथग्भूतविशेषगुणवन्तमिति यावत् । पञ्चविंशक जीव नाभिनन्दन्ति सविशेषेण हीति न्यायेन दुःखस्यैवाभिनन्दनीयत्वपर्यवसानम् । तदेवाह—जन्मेति । जन्ममृत्युरूप यद्भय भीतिहेतुस्तस्माद्भूतास्तत्प्रयुक्तभयवन्त तत्परिहारार्थं न इति यावत् । पञ्चविंश परस्यात्मानमनुपश्यत । मोक्षहेतु-ज्ञानकर्तुमिच्छन्त शुचयस्तत्परायणा इति शमदमादिसम्पत्तिरपीति पदार्थानां सूत्रम् । यदा तु जीव केवलीभूत अकेवल केवल सम्पन्न केवलीभूत क्विप्प्रत्ययस्तु ज्ञानादिगुणानां ससारितादशायामप्यनारोपितत्वलाभाय । सर्ववित्त्व सर्वमिदं विज्ञात भवतीत्यादिरीत्या व्याख्येयम् । विद्वान् तत्त्वज्ञानसम्पन्न पुन पूर्वजन्मापेक्षया भिन्न जन्म न चिन्दति न प्राप्नोति तथाचात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष न तु ब्रह्मात्मैक्यसम्पत्तिरपीति । पदार्थानां मिथ्यात्व न प्रामाणिकमिति तात्पर्यमुपसहरति—एवमिति । अप्रतिबुद्ध शरीराद्यात्मनोर्भेदानभिज्ञ बुद्ध्यमानस्तद्भेदज्ञ बुद्ध आत्मसाक्षात्कारवारञ्च श्रुतिनिदशनाच्छ्रुतितात्पर्यरीत्येति भावः । तस्माद् योगीश्वरेण विवृतो मन्त्रेयीद्वाह्यणाद्यर्थं मतास्ते पक्षपाति विपक्षश्च परपक्षे, इत्यास्ता विस्तरः । इदसर्वमिति श्रुत्यर्थं ॥

“तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽप्यनाय” ।

“यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चित्तस्मात्प्राणीयो न ज्यायाऽस्ति किञ्चित् ।

वृत्त इव तज्ज्ञा दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूरणपुर्येण सर्वम् ॥

ततो यदुत्तरतर तदहपमनामयम् ।

य तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ।

इति श्रेताश्चतश्श्रुतेश्चायमथ —आत्मान्याविषयकमात्मविशेषकज्ञानत्वेन मोक्षजनकत्वम् । न च मनस्युक्तसंवायप्रत्यासत्त्या आत्मत्वस्यापि भागे बाधकाभाव इति वाच्यम्, आत्मान्यविषयकज्ञानत्वनिद्रिध्यासनस्य प्रतिबन्धनावच्छेदकमित्यभ्युपगमात् । नचैकमपि तादात्म्यसम्बन्धेनात्मप्रकारकात्मविशेष्यज्ञानस्य हेतुत्व दुर्वारमात्मा[न्य]विषयक-

त्वस्य रक्षाणादिनि वाच्यम्, सप्रकारकात्मज्ञानत्वस्य प्रतिवध्यतावच्छेदक-
मित्यस्य विदितित्वात् । न च एवकारो भिन्नकर्मत्वात् विदित्वेत्यनन्तर
योग्य, कर्मणो मोक्षजनकत्व व्यावर्त्यमिति वाच्यम्, नान्य पन्था इत्यत एव
तस्मिन्ने “न कर्मणा न प्रजया घनेन” इत्यनेन मोक्षनिषेधाच्चेति प्राञ्जः ।
नव्यास्तु ‘एववारभङ्ग आवश्यक । यथाश्रुतेऽपि सप्रकारकात्मज्ञानस्य
वारयिनुमशङ्कत्वादात्मन्याविशेष्यकज्ञानस्य तदर्थत्वाद् घटत्वेन घट जाना-
वौल्यादौ विशेष्यत्वस्यैव द्वितीयार्थत्वात् ।

न च विषयतामात्र तदर्थ, शत्रुघनताशेच्छाया शत्रुघनमिच्छतीत्या-
देरप्रयोगात् । अत एव “आत्मा द्रष्टव्य” इत्यादितोऽप्यात्मत्वविशिष्टस्य
ज्ञानन्यत्वलाभः । अतः परमात्मनोऽभाधारणवर्मेण निश्चयोऽप्रामाण्यशङ्का-
वनङ्कुशून्यः प्रारब्धातिरिक्तविद्यमाननिखिलपापनाशकोऽपवर्गहेतुः, परमा-
त्मगतवर्माभावे तदसाधारणधर्मकथनस्य वेदे वैयर्थ्यापत्तेः” इत्यादिकमाहुः ।

यत्तु “एकमेवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमय शिवम् ।

तमेवैकं जानयात्मानमन्या वाचो विमुख्यामृतस्यैव सेतुः ।

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवामूढिजानत ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥

तमेव विदित्वात्तित्मृत्युमेति” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मस्वरूपमात्रगोचर-
निविकल्पस्यैव मोक्षहेतुत्वम् । तथा ह्यासामयमर्थः—एकमेव केवलब्रह्मविषयक
यथा स्यात्तयानुद्रष्टव्य धवणाद्युत्तरस्तात्तात्कतं व्यमेकमेव वास्यद्वयेऽप्येवका-
रद्वयमेकपदार्थस्याशुद्धाविषयकत्वस्यानुवादः । तदेव कदाचिद्वैतदर्शनं
कदाचिद्वैतदर्शनम् ।

ननु युगपदेषोभय सन्मश वहुना लोकयोरिव विरोधादिति
विवरणोक्तेर्विरोधः, प्रपञ्चविषयकत्वेऽपि केवलविषयकत्वसम्भवात्, तस्य
समूहात्तन्वनसाधारण्यात् ।

न बुद्धि मर्दयन् दृष्टो घटो न त्वस्य वेदिना ।

उपमुद्नाति चेद्बुद्धिर्व्यानाती न तु तत्त्वयिद् ॥

इति विद्यारण्योक्तेश्च घटपटोभयविषयकज्ञानस्यापि घटतन्वज्ञानत्वा-
नप्राप्तत्वाद्भ्रमनिवृत्त्यादिवर्षनाच्चेति वाच्यम्, केवलात्मभाजिज्ञासा-
वालौनात्मज्ञानस्य केवलात्मविषयकत्वात्, तादृशजिज्ञासायाश्च मुमुक्षो प्रायेण
सत्त्वात्तादृशेच्छाभिः श्रियैण तस्या योजनीयत्वात् । अथ यथाश्रुतार्थकत्वे आप्रह-
स्तयापि न इति, एकमेवत्वस्यैवकारसमभित्याहारेण केवलात्मन्याविषयक

यथास्यादित्यर्थसम्भवात् । यस्मिन्काले सर्वाणि भूतान्यात्मवाभूत् स्वकाल-
 पूर्वकालवर्तिविज्ञानात्मनस्तादात्म्यवत्येवकारवलात् न तु तादृशतादात्म्यशून्यानि
 तत्र काले को मोहः कः शोकः, मोहादे स्वकालपूर्ववर्तितसम्बन्धेन विज्ञाना-
 त्मन्यभावः । स्वकालेत्यत्र स्वपद सर्वभूतपरम् । एकत्वमनुपश्यत एकात्मदर्शन-
 हेतुकं, शतृप्रत्ययस्य हेत्वर्थकत्वात् । न च कालेत्याद्यर्थकल्पनमहत्पूर्वमिति
 वाच्यम्, बाधकाले शुक्तावारोपित रजनादिक ज्ञातश्रुतिरभूदित्यादौ लोकेऽपि
 तादृशार्थप्रतीतेः । आत्मपद च केवलात्मपरमेकत्वमित्यग्निमानुरोधात् । तमेवे-
 त्यादौ तदन्याविषयकज्ञानोत्तर मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः । धिप्ररणोक्ते पूर्वोक्तार्था
 भिप्रायकत्व तु अत्रमेव भुक्त्वा यस्तृप्यन्तीत्यादावेतदीयनुभावनेतरमोजन-
 त्वेन न हेतु किन्त्वत्रभोजनत्वेनेतिधीरिव मोक्षे आत्मेतरज्ञानवत्त्वेन
 हेतुत्व किन्त्वात्मज्ञानत्वेनेतिदो । अतः समूहालम्बनसाधारण्य विषयान्तर-
 रज्ञानस्य सत्त्वेऽपि मोक्ष प्रत्यप्रयोजकत्वेनोक्तायस्यावाधितत्वात् । सविक-
 त्पकज्ञान घटत्वादिविशिष्टस्य निर्विकल्पक तु घटत्वस्येत्यादाविवान्यविषय
 त्वानिरूपिताविषयकताकज्ञानस्य धीर्वा वस्त्वन्तरस्य विषयत्वेऽप्यात्मविषय-
 तायास्तत्रिष्टविषयत्वानिरूपितत्वादिति । तत्रेद वक्तव्यम्—घटपटोभयज्ञान
 काले घटमेव जानातीत्यादेरप्रयोगाददृष्टत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताक-
 ज्ञानमात्रगत्वे च तत्प्रयोगात् । घटान्यविशेष्यकज्ञानज्ञानत्व घटमव जानाती
 त्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्य कार्यतावच्छेदक कल्प्यते, न तु घटान्यविषयत्व
 निरूपितविषयताकज्ञानत्वम्, विशिष्टज्ञाने विशेष्यत्वप्रकारत्वयो परस्पर
 निरूप्यनिरूपकभावसत्त्वात्तदानीं घटमेव जानातीति प्रयोगानुपपत्तेः । अतः
 एव निर्विकल्पकाभिप्रायेणापि न तथा प्रयोगः । निर्विकल्पक घटत्वस्यैवेत्यादौ
 शब्दे तु निर्विकल्पकीयघटत्वादिविषयताया घटादिविषयतानिरूप्यत्वे
 मानाभावाद् घटत्वान्यविषयत्वस्यैव बाधेन व्यवच्छेत्तुमशक्यत्वाद्भुक्तनिरूप्य-
 स्यैव व्यवच्छेद इति वक्ष्यम् । एवमात्मेतरज्ञानत्वेन हेतुत्वव्यवच्छेद
 इत्यप्युक्तम् । आत्मविषयकत्वाभाववद्वृत्तिविषयिताकान्यज्ञानस्यैवात्मेतर-
 ज्ञानत्वात् । आत्मान्यमानविषयकत्वस्य तदर्थवाचकस्योक्तत्वाच्च । आत्मै-
 वाभूदित्यस्यार्थोऽप्युक्तः । स्वकालेत्यादिसम्बन्धस्य मिथ्यात्वसिद्धघुत्तर-
 बालीनत्वमिथ्यात्वे प्रमाणाभावेन दूरपराहतत्वात् । सर्वभूतेषु रागद्वेष-
 प्रहाणस्योक्तवाक्यायत्वाच्च ।

यस्मात्परमित्यस्य त्वयमर्थ — अरपरमात्मभिन्न किमपि
 वस्तु यस्मादात्मन पर पूर्वकालवृत्तिर्नास्ति नित्यत्वादात्मनस्तत्पूर्व-

कालस्याप्रसिद्धेः । यद्वा यस्मात्परमुत्कृष्टं नास्ति नित्यज्ञानादिमत्त्वान् । यद्वा यस्मादिति जीवपरं द्वितीयार्थे निरुपाधिप्रियत्वात्मज्ञानिः । न चानाकाङ्क्षितानिधानमीश्वरज्ञानमात्रस्य न मुक्तिहेतुत्वमित्यर्थकत्वात् । यस्मात्किञ्चिदरागो नाम्नि दृजोपत्वात् । न च ज्यायोऽस्ति व्यापकत्वादहमिति प्रत्ययबोधत्वेऽपि तस्यातिरिक्तविषयकत्वासिद्धेः । प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रस्याद्यव्याख्याने लाभेऽपि ध्वसाप्रतियोगित्वस्यालाभादाह—वृक्ष इवेति । हि विन्ययो वृक्ष इवेत्यनपह्नवीयत्वमूचनम् । एक तिष्ठतीत्यनेन च जन्यद्रव्यान्मुक्तस्यावस्थानलाभादर्थान् ध्वसाप्रतियोगित्ववारणम्, यथाश्रुतायंम्य सर्वरूपनङ्गीकार्यत्वात् । विमुक्तलाभार्थमाह—तेनेदमिति । न च ज्यायस्त्वनिषेधेनैव तत्सिद्धिः, तदर्थं व्याख्यानतयैवोपपत्तेः । प्रकृतमाह—नत इति । उत्तरतरमतिश्रेणुम् । परमात्मनो जीवात्मापेक्षयोक्त्यर्थहेतुमाह—यदहमनामयमिति । रूपपरं साधकप्रमाणपरम् ; रूपतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । न च करणार्थिकरणयोश्चेति त्युदादाधितत्वात्करणे धन् दुर्लेभ इति वाच्यम् ; रूपयतीति पञ्चादित्वादचप्रत्ययस्यैव संभवात् । यद्वा न विद्यते रूपो रूपरा माज्ञात्कारो यन्म नामान्यस्य विज्ञानेषपरत्वाच्चीवन्मैव परमात्मनः प्रत्यज्ञानावान् । अन्यदप्याह—प्रनामयमिति । दुःपरहितमित्यर्थः । स्पष्टमन्वन् । यत् जीवेज्ञानेदज्ञान मुक्तिहेतुरिति मनमामास्य तद्विरोधनिरासायाह—यस्मादित्यादि । यस्मादपरन्तु नास्ति परमित्यस्य तुशब्दसमानार्थत्वात् । जीवोऽगुरीशो महानिति तयोरक्षरषडैक्यज्ञान न मोक्षहेतुरत उक्तमतविरोध आवश्यक इति भ्रान्ति निरस्यति— यस्मान्नारागो इत्वादे । किञ्चिदपि वस्तुस्वरूप यस्मादात्मनो न ज्यायो न चाणीयोऽस्ति यदात्मस्वरूपमुमुक्षुभिर्ज्ञेय तस्याणोद्यस्त्व ज्यायस्त्व चोपाधिकं न स्वाभाविकमिति वस्तुतस्तन्नास्तीति भावः । ईशज्ञानादेव मोक्ष इति पाशुपतादिमत निरस्यति—वृक्ष इवेत्यादि । तत ईशरूपाद्युत्तरतरमधिष्ठानतयानन्दधनसद्रूपतया च श्रेष्ठतरमित्यादि, तच्चित्त्यम् ; परकथ्यस्य मित्रत्रमद्वारत्ते ज्यायस्त्वादिनिषेधस्य धास्यवत्यनिषेधपरत्वे च मानाभावात् । तेनेद पूर्णमित्यादिविरोधाच्च । न च पूर्णत्वम्योनरतरत्वस्य चाविद्यकस्याविद्यादशायां शुद्धब्रह्मस्तुत्यर्थमृक्तत्वान्दोष इति वाच्यम् ; आविद्यकत्व एव विवादस्य प्रदान्तत्वान् ।

यदपि विष्णुपुराणे—

सितनीलादिभेदेन ययं कं हरयते नमः ।
भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥

एक समस्त यदिहास्ति [किञ्चित्त] दच्युतो नास्ति पर ततोऽन्यत् ।
सोह स च त्व स च सवमेतदात्मस्वरूप त्यज भेदमोहम् ॥ इति ।

तस्याप्ययमर्थं—एकमेव नभो यथा भ्रान्तेर्नाना दृश्यते तथा पृथक् पृथक् सनात्मा भ्रान्तदृष्टिभिरेकोऽद्वितीय इति दृश्यते । तथा चाहं तज्ज्ञानमेव भ्रम इति स्पष्टमवोक्तम् । एकस्मिन्नेव ज्ञानभिन्ने ऐक्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वाविशेषात् । न चात्तराद्धेऽपि भेदज्ञानस्यैव भ्रमत्वमिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, चरम निदिष्टज्ञानस्य प्रमात्व पूर्वंनिदिष्टस्य भ्रमत्वमित्यस्य पूर्वाद्धे दशनाच्च । प्रमाणान्तरसवादाच्च । “यदिहास्ति किञ्चित्तदच्युत ” इत्यस्य तात्पर्यं तु ‘ नास्ति पर ततोऽन्यद्’ इत्यनेनैवोक्तम् । तदपेक्षश्रेष्ठत्वस्यैवान्यत्र निषेधात् । तथा च व्यापकत्वादिना गौण सामानाधिकरण्यमिति भाव । तदेवाह— सोऽहमित्यादि । तस्माद्धेदे भेदो नास्तीति भ्रम माकार्षीदित्यर्थ । अथ ज्ञानस्य भ्रमत्व भेदविषयकत्वप्रयुक्तमेव लभ्यते, भेदमोहपद-माहात्म्यात् । घटभ्रमपदेन घटाभावभ्रमस्य म्भारस्यादप्रतीतेरित्याग्रहस्त-थापि न ज्ञति, उत्सर्गस्य बाधे सत्यकिञ्चिक्करत्वात्, भेदसशय त्यजेदित्यर्थ-सम्भवाच्च । तत्यागस्य भेदाभावकोटित्यागेनापि सम्भवाद् विनिगमकस्योक्त-त्वात्, मोहपदस्य विपरीतज्ञानमात्रवाचित्वात् ।

तत्र च त्रिविधो मोह सम्भव सर्वपाप्मनाम् ।

अज्ञान सशयज्ञान मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥

इति स्मृतिकल्पतरौ देवलवाक्याच्चेति दिक् । तमेवेत्यादिश्रुत्यर्थं ॥

सत्य ज्ञानमनन्तमित्यत्राऽनन्तपदमपि न मिथ्यात्वे मानम् । यत्तु अन्तपदस्य भेदार्थत्वादनन्तपदेन ब्रह्मणि भेदनिषेधे भेदव्याप्याना दृश्यस्वरूपाणामपि निषेधस्थायिकत्वाद्भूदसामान्यस्यैव दृश्यसामान्यस्यापि मिथ्यात्वसिद्धि व्यापकनिषेधे व्याप्यनिषेधस्यावश्यकत्वाद्भेदप्रतियोगित्वस्यैव दृश्यसामान्यस्यापि निषेधमादाय दृश्यभेदप्रतियोगित्वनिषेधस्य पर्यवसानसम्भवेन वाचकाभावादविनिगम्यत्वाच्च दृश्यमानस्यैव निषेधसम्भवात् । न च भेदत्वेनैव भेदोऽनन्तपदेन निषिध्यत इति न दृश्यनिषेधे पर्यवसानमिति वाच्यम्, देशकालवस्तुघटितत्वेनैव परिच्छेदाना त्रैविध्यव्यवहारात् । प्रपञ्चस्यापि वस्तुभत्यापरिच्छेदशून्यत्वेनानन्तत्वापत्या स्वसमानसत्ताकपरिच्छेदविशिष्टप्रतियोगित्वाना दृश्यैवैव प्रसिद्धान्य मतपदार्थतया तच्छ्रमनन्तपदबोध्यमिति । तद्दृश्यरामसत्ताकाना भेदादि-

श्रतियोगित्वाना तादृशत्वेनैव निषेच्यत्वात् । किञ्चिद्वस्तुनिष्ठतादात्म्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिनाभावत्वस्यैव भेदत्वेन सामान्यतस्तादात्म्यत्वस्वानुगतस्याभावेन
दृश्यतादात्म्यमादायैव प्रकृते निषेधात् तादात्म्यस्य भेदत्वस्य वार्तिरिक्तत्वेऽपि
दृश्यमान एव स्वाश्रयभित्तभेदत्वसत्त्वात्तन्निषेध सिद्ध्यत्येव । अधिकरणमेव
भेद इति मते तु सुतरामिति, तदसत्, भेदस्य केवलान्वयितया प्रतियोगि-
विशेषाविशेषिनरूपेण निषेधानर्हत्वात् । न च केवलान्वयित्वमेव तस्य
मया नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम्, अप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्ते, व्यवहारदशाया
स्वयापि तदभ्युपगमाच्च । तज्ज्ञानस्य भ्रमत्व नास्त्येवमेव परमस्माभि
सह त्वद्भिवादात् । ततश्च भेदे प्रतियोग्यपेक्षाया आत्मभित्तत्व दृश्यत्व
वा तत्र प्रतियोगित्वैवान्वयोपगमे तु सिद्धसाधनपत्ते । अतो दृश्यत्वविच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदानुयोगित्वाभावस्तावत्तार्थं । नापि दृश्यवृत्तिभेदप्रतियोगि-
त्वाभाव । अतोऽन्यदात्तमित्यादि श्रुतौ ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन दृश्य-
मात्रस्याभिधानात् ।

यत् स्वसमानसत्ताचेत्यादि, तदत्यन्तमरुत्, सत्ताभेदस्य मिथ्यात्व-
सिद्धे । श्रागसिद्ध्या प्रपञ्चस्य पारमार्थिकभेदप्रतियोगित्वादानन्त्यत्वापत्तौ
दृश्यसमानसत्ताकभेदप्रतियोगित्वानामनन्तपदार्थत्वे उक्तिसम्भवाभावात् ।
उक्तश्रुत्यैव मिथ्यात्वस्य सावधित प्रब्रान्तत्वात् । एतेन तस्मादन्तपरिच्छिन्ति
ना चाभावीयतेव हि निषेध्य प्रतियोगित्वमभावीयमतोऽखिलमिति परास्तम् ।
ध्वसप्रतियोगित्वत्पकालपरिच्छेदस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपदेशपरिच्छे-
दस्य क्वचित्प्रतिषेधमम्भवेऽपि भेदप्रतियोगित्वरूपवन्तुपरिच्छेदस्य निषेध
इति वस्तुमशक्तत्वात् । पौराणिकानन्तपदव्याख्यानविरोधाच्च । स्मर्यते
हरिचक्षे—“देवैर्नादृष्टज्ञान्तस्तेनानन्त इति स्मृत ” इति । मत्स्यपुराणेऽपि
वराहप्रादुर्भावे—

यस्माद् ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चाश्रितेजस ।

न ते तमधिगच्छन्ति तेमानन्तस्त्वमुच्यसे ॥ इति ।

न चास्यापि त्वदुक्तरीत्या व्याख्यान शक्यम्, दृष्टपदवैयर्थ्यात् । तन्मा
दनन्तपदस्यानवयवमित्येवायं । अतो भ्रान्तस्मेनि सूत्रेऽयमन्तशब्दोऽ-
भ्येवावयववाची । तथा “वस्त्रान्नो वसनान्त” इति महाभाष्यदर्शनान् ।
यद्वा अन्तशब्दस्य ध्वसपरतया ध्वसप्रतियोगित्वाभाव एवानन्तपदार्थं ।
“अन्त प्रतीतिके नाशे स्वरूपेऽतिमनोहरे” इति विश्वोक्ते । यदप्युक्तम्—अति

अदि बन्धने इति धातुसिद्धस्यान्तपदस्य बन्धनार्थकतया बन्धनस्य यत्कि-
 च्चिद्देशकालससर्गविरोधिस्वरूपतया ससर्गभावप्रतियोगित्वरूपत्वमिव
 क्वचिद्दस्त्वैक्यरूपमिलनविरोधितया भेदप्रतियोगित्वरूपत्वं सभवतीति,
 तदप्यन्तपदार्थप्रकृतेनिषिध्यते इति, तदप्यसत्, बन्धनस्य किञ्चिद्देशससर्ग-
 विरोधित्वेऽपि किञ्चिद्देशकालससर्गविरोधे मानाभावात् । बन्धनाभावे यस्य
 यद्देशससर्गित्वं प्रसक्तं तद्देशससर्गस्य बन्धनसत्त्वेऽप्यनपायात् । अत एव
 किञ्चिद्दस्त्वैक्यरूपमिलनविरोधितयाभेदप्रतियोगित्वमपि तदर्थं इति परा-
 स्तम् । यद्दस्त्वैक्यबन्धनाभावे नास्ति तदैक्यस्य बन्धनदशायामप्यभावेन
 तस्य बन्धनाव-बन्धनसाधारण्यादिति दिक् । अयन्तु श्रुत्यर्थं ॥
 घृहदारण्यके श्रूयते—

' इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु-
 यश्चायमस्या पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्म शारीरस्तेजो-
 मयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोद सर्वम् ॥ इमा
 आप सर्वेषां भूतानां मध्वासांमया सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्नु तेजो-
 मयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्म रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोद सर्वम् ॥ अयमग्निं सर्वेषां भूतानां मध्वस्मान्ने
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नी तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो
 यश्चायमध्यात्म वाङ्मयं स्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
 दममृतमिदं ब्रह्मोद सर्वम् ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वाया
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् वायो तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चा-
 यमध्यात्म प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
 मृतमिदं ब्रह्मोद सर्वम् ॥ अयमादित्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चाय-
 मध्यात्म चाक्षुपस्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मोद सर्वम् ॥ इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशा सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्म श्रोत्र
 प्रातिश्रुत्स्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोद
 सर्वम् ॥ अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
 यश्चायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्म मानसस्तेजोमयो-
 ऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोद सर्वम् ॥ इयं विद्यु-
 र्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युते सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्या विद्युति

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ अथ स्तनयित्नु सर्वेषां
भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नु सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नु
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म ज्ञान्द सौत्ररस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स याऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ अथमाकाशं सर्वेषां
भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म हृद्यायाशस्तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स मांज्यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ अथ घ्नं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य
घ्नस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्घ्नमे तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्म धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म
सात्यस्तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ इदं मानुषं भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मानुषे तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म मानुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥
अथमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्य आत्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तैजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ स वा अयनात्मा
सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेभौ
चारु सर्वे समपिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः
सर्वे लोकाः सर्वे प्राराः सर्वे एत आत्मानः समपिता ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्-
द्वानर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपि पश्यन्नवोचत् । तद्वा नरा सनये
दस उग्रमाविःकृणामि तन्पतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मन्वापर्वणो वामशस्य
शीघ्रं प्रयदौमुवाचेति ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्डापर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ।
तदेतदपि पश्यन्नवोचत् । आयवंपान्नाश्विनौ दधीचेऽशय शिरः प्रत्यंरयतम् ।
स वा मधु प्रवोचहनायन्वाष्ट्रं यद्वावपि कच्य वामिनि ॥ इदं वै तन्मधु
दध्यङ्डापर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपि पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदं
पुरश्चक्रे चतुष्पदं । पुरं स पत्नी भूत्वा पुरं पुरस्य आविशादिनि । स वा
मयं पुरस्य सर्वासु पूर्यं पुरिशापो नैनेन किञ्चनानाश्रुतं नैनेन विचनानाश्रुतम् ॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्गापर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपि पश्यन्नवोचत् ।

रूप रूप प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरय शता दशेति । अथ वै हरयोऽय वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतदऽह्यापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म मवन्निभूरित्यनुशासनम्' ॥

अथमत्राय --मत्रेगीब्राह्मणे ह्युक्त शरीरेन्द्रियसम्बन्धादेवात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्ति, मुक्तौ तु तदभावान्निति प्रागेव ध्याख्यातम्, तदेव मधुप्राह्मणेन प्रपञ्चघते । तथा हि—पृथिवीजलवायूना शरीरेन्द्रियभेदेन त्रैविध्यं नत्वाकाशस्येत्याकाशमादित्यादिभिर्विच्छेद्यं पृथिव्यादिचतुष्टयमेवापूव प्रथमं निर्दिश्यते । तत्राप्यस्यादिशरीरस्य पृथिवीसमवायित्वतामेव पूर्वमाह—इयं पृथिवीति । सर्वेषां भूतानां जलतेजोवायूनां मधु तद्द्रुपकारिका मधुपदमुपकार्योपकारकभावपरमित्यस्य तैरप्युक्तत्वात् । अस्यां पृथिव्यां सर्वाणि भूतान्युक्तानि । मधु उक्तप्रामाण्यं उरवारश्चंबकार्यानुग्राहकत्वं मानुषशरीरे पृथिवीसमवायिकारणं जलतेजोवाय्ववमवास्तूपष्टभक्तया निमित्तमात्रम् । एव जलादिशरीरेष्वपि योज्यं विस्तरो द्रव्यकिरणावल्यादौ द्रष्टव्यः । एवञ्च पृथिव्यादीनां परस्परमुपकार्योपकारकभावः सिद्धः । तेजोमयो ज्ञानप्रचुरो नित्यज्ञानवानिति यावत् । तैरपि चित्परत्वेनैव तेजःपदस्य ध्याख्यानात् । अमृतमयो विना हीन पुरुष परमात्मा तथा चोद्दालकब्राह्मणे श्रूयते “यं पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यामन्तरो पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवीमन्तरोपमयेति यत आत्मान्तर्याम्यमृत” इति । अस्यायमथ—पृथिव्यां तिष्ठन्नपि पृथिव्यामन्तरोऽवाह्य उत्पत्त्यादिनियामकत्वेन पृथिव्यां तिष्ठन्नित्युच्यते न तु घटादिवत्तद्द्रव्यत्त्वमिति ‘अन्तरं बहिर्योगोपसध्यानयो’ इति सूत्रे तरशब्दस्य बहिरर्थत्वप्रसिद्धे । पृथिवी भूम्यधिष्ठातृदेवता यं न वेद न जानाति परंरपि तथैव व्याख्यातत्वात् । यस्य पृथिवीशरीरं पृथिव्यवच्छेदेन परमात्मनो भोगाभावेऽप्यवच्छेदकत्वमात्रेण शरीरस्त्वोपचारः । एतावतोऽप्यर्थस्य जीवसाधारण्येन सभावना स्यादत्र आह—यं पृथिवीमन्तरो यमयतीति । अन्तरोऽवाह्य उदासीन एव सन् पृथिवी यमयत्युत्पत्तिस्थितिप्रलययौजयति स्वकार्यसंबन्धाच्च करोति । पृथिवीत्वावच्छेदेन चैतन्यजीवसाध्यमिति परमात्मनाम इति भावः । एष एव प्रष्टव्यत्वेन तद[दे]वोद्दालकस्य संबन्धी अन्तर्यामीपदवाच्य आत्मा अमृत इति स्वरूपकथनम् । एवमेव तत्रत्येषु गोऽप्युत्पत्तिरित्यादिषु ध्याख्येयम् ।

प्रकृतमनुसराम । यश्चायमध्यात्मे सुखाद्यवच्छेदकविशिष्ट शारीर शरीरभोक्ता तेजोमम इत्यादिपदद्वय पूर्ववत् । ज्ञानाशे नित्यत्वत्यागमात्र विशेष । योऽयमात्मा जीव स अय शारीरत्वेनोक्त एव, न तु पृथिवी-नियामकत्वेनोक्त । अतो जीवपरमात्मानौ भिन्नावेवेत्याशय । यत्तु पृथिवी-नियामकत्वेन तत्सयन्बहुनागन्तुकविधेयानुपहित एवोक्तस्तमभिवृत्त्याह— इदममृतमिद ब्रह्मोद सवमिति । इदमिति ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यापेक्ष प्रतीवत्वम् । यद्वा तदुद्देशेन प्रहात्वस्य विधेयत्वान् । “शैत्य हि यत्सा प्रकृति-जंतस्य” इतिवद्विधेयलिङ्गोपादानम् । तदुक्त कैयटादिभिः “उद्देश्यप्रति-निदेशयोरैतयमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तलिङ्गमुपाददत” इति । कदाचिदुद्देश्यात्तलिङ्गस्य कदाचिच्च विधेयगतलिङ्गस्य विवक्षा-शात्प्रयोग इति तस्यार्थः । यद्यपि जीवोऽपि मरणहीन एव तथाप्यात्मवि-शेषगुणजनवचन मपोणार्थं प्रागेवोक्त ।

यत्तु व्यावचने अयमेव सर्वंबुद्धेर्द्रष्टव स पृथिव्या शरीरे चोक्तो य अयमेव स इति सामान्यत उक्तम्, विशेषेणाह—योऽयमात्मेति । स्पष्टम् । गन्धारमा चैज्जीवस्ततोऽय ससारित्वेन मरण स्यादत आह— इदममृतम् । चिज्जीवत्वेनाभिमतो भवत आत्मा स एवेद शास्त्रैकगम्य मरणशून्यत्वममृतो ब्रह्मैवेत्यन आह—इद ब्रह्मपदे तवमृतत्वेनोक्तमात्मतत्त्व पदे चेद सत्यज्ञानादितक्षण जगज्जन्मादिवारणम् । न ततोऽन्यत्किञ्चिदप्यस्तोत्यत आह—इद सर्वं स्पष्टमिद्यादि, तच्चिन्त्यम्, पृथिव्या शरीरे च य उक्तस्तद-न्यस्यानिर्देशेनोद्देश्यत्वविधेयत्वानुपपत्ते । न च पृथिव्या शरीरे च य उक्तस्तमुद्दिश्याप्ययमेव स इत्यनेन सर्वंबुद्धेर्द्रष्टारभिधाय तदभेदो विधीयत इति वाच्यम्, न इत्यनेन द्वयोर्निर्देशानुपपत्तेस्तदभेदस्य चामिद्धे, यत्पदाख्या-हारे प्रानाभावाच्च । मन्मने तु योऽयमात्मेत्वस्योद्देश्यसमर्पणवचयमेव स इत्यस्य च विधेयपरत्वम् । इदपदञ्च शारीरत्वेन निर्दिष्टपरम्, निर्देश-पीवांसर्गापेक्षया यत्तच्छब्दयोगस्योद्देश्यविधेयभावे स्पष्टतर निर्णयकत्वात् । योऽयमात्मेत्यत्र इदपदन्तु यच्छब्दसामानार्थमेव यच्छब्दाव्यवहितोत्तर प्रयुज्यमानास्तद्विदमादाय शब्दा उद्देश्यपरा एवेति काव्यप्रकाशादौ—

यत्तद्रूजितमत्युग्रं क्षात्र तेजोऽस्य भूपते ।

दोष्यताक्षैस्तदा तेन नूनं तदपि हारितम् ॥

इत्यादौ तथैव दर्शनात् । इत्यल बहुना । रैतसा इति । यद्यपि शरीरे पृथिव्या इव रेतसि जलस्य न समवायित्वं जलादिशरीरमयोनिजमेवेति

मूलव्याख्याने “शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिव न च पार्थिवीयानारम्भाद्” इति किरणाख्ययां दर्शनात् । तथापि पञ्चाग्निविद्याया “सोमाद्-वृष्टिर्वृष्टेरापोऽद्भुचोऽभ्रमन्नाद्रेतस्तत पुरुष” इति दर्शनात्तत्रोक्तम्, यद्वा रेतस्यपामधि देवतात्वात् । अत एवार्त्तभागब्राह्मणे “याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वात प्राणश्चक्षुरादित्य मनश्चन्द्र दिश श्रोत्रं पृथिवी शरीरमाकाशमारमौषधी वाङ्मयइति रेवाय पुरुष इति वाग्ज्योति सभ्राडिति होवाच” इत्यादौ श्रूयमाणत्वात् । प्राण इति पञ्चवृत्तिस्तत्सबन्धी । चाक्षुषश्चक्षुःसबन्धी । आदित्यस्य तदधिदेवतात्वाच्च । श्रोत्र इति । श्रोत्रस्य सबन्धी, तज्जन्यज्ञानसमवायित्वात् । एव चाक्षुष्यादावपि यथायोग्यमूह्यम् । प्रातिस्वित्क प्रतिश्रवणावसरभव इति तद् व्याख्या । मानसो मन सबन्धी । विद्युत्प्रसिद्धा । तैजसस्तेज सबन्धी । स्तनयित्नु मेघनिनाद इति व्याख्या । शाब्द शब्दानुभविता, सौवर स्वरानुभविता, स्वरशब्दस्य द्वारादिषु पाठादौजागम । सौवर समभ्यस्त समभ्य इति शाब्दिकप्रयोगोऽपि । शब्दपद वर्णादिमकशब्दपर स्वरपद च ध्वन्यात्मकतत्पर * पुण्डरीकावकाश तस्य जीवस्थानत्वात् तदवच्छिन्न इत्यर्थ । धर्म. धर्मस्य समवायित्वात्, अर्धर्मस्याप्येतदुपलक्षणं ताभ्या शरीरपरिग्रहात् । सात्य शास्त्राविरुद्धवचनस्य सबन्धी तत्प्रमोगहेतु ज्ञानवत्त्वात् । तथा च स्मृति.—

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेप धर्मं सनातनम् ।

धर्मपदस्यादृष्टपरत्वेन व्याख्यानानुपपत्तिः । वेदान्तिनस्तु धर्मपदेन तद्वेतुमभिसन्धाय धर्मसारसर्वस्वज्ञापनार्थं सत्यस्य पृथक्कारणमित्याहुः । मानुष मनुष्यत्वजाति इति तद्व्याख्या । मानुषो मनुष्यत्वजात्यवच्छिन्न-शरीरावच्छेद्यज्ञानादिमानु, शरीरान्तराणां मानुषशरीराधिकारितिरिक्तकर्म-जन्यादृष्टमूलकत्वात्प्राधान्येन मानुषस्य पृथगुपादानम् । अथमात्मा जीव सर्वेषां भूतानां मधु सर्वोत्पत्तिमत्रिमितादृष्टाश्रयत्वम् । अस्य जीवस्य सर्वाणि भूतानि मधु भोग्यत्वात् सर्वस्य चेतनभोगायत्त्वान् । यथायमस्मिन् जीवात्मनि तद्भोगहेतुप्रपञ्चजनपरत्वेन स्थित पुरुषः । तथा च वैशेषिक-भाष्यं “ततः पुनः प्राणिना भोगभूतये महेश्वरस्य सिमृत्तान्तर सर्वात्म-गतवृत्तिलघ्वदृष्टेभ्यस्तत्सयोगेभ्यः पवनं परमाणुषु कर्मात्पत्ती” इत्यादि ।

यश्चायमात्मा पूर्वोक्तो जीवः । पूर्ववदन्यन् । मधु ब्राह्मणस्य जीवादीनां भेदविषयकं तात्पर्यं निगमयति—स वा इति । अयं परमात्मा यश्चतुर्दशमुपययिषु नियामकत्वेन सर्वभूतस्यत्वेनोक्तः । सर्वेषां भूतानामधिपतिस्तत्प्रे-रकत्वात् । तन्मात्रभाक्कृत्नाचारण्यादाह—सर्वेषां भूतानां राजेति । स्वातन्त्र्येण नियामकः । ईश्वरत्वोपादानत्वभ्रम निरस्यन्नेव भेद इत्यन्ति—तद्यथेति । रथपद तद्भ्रजचक्रपर तस्य नाभिर्मण्डपम्, नेमि परिवि, अरा दीर्घकीलाः एव-मेवास्मिन्परमात्मनि सर्वाणि भूतानि नियन्त्रित्वादिना सर्वं आत्मानो जीवान्च भोगद्वारानुप्राहारत्वेन समर्पिताः । एव च रथचक्रैर्मिताभोता-मराणां च नोपादानोपादेयभावः । न वा तादात्म्यं किन्तु भेदः किञ्चित्ता-यंनिबन्धनरथ सन्नेपन्तयाभूतजीवपरमात्मनापीति तात्पर्यम् । एवमुक्ता-निप्रायाया मधुविद्याया प्राशस्त्यार्यमर्थवादमाह मन्त्रद्वयेन—इदं वा इति । दध्यद् तत्सन्न आयर्वणोऽयर्वसन्नस्य मुनेरपत्यम् । अश्विभ्यां देवमिप-ग्न्यामुवाच प्रोक्तवान् तन वृत्तमयंमृषिवेदः ध्रुवोचत् मन्त्रेण प्रतिपादि-तवान् । मन्त्रमाह—उत्रामिति । वा युवयोः तन्नोकोत्तरमुत्र रौद्रप्रार्थं तनये मधुविद्याया लाभार्थमिन्द्र स आयर्वणशिरश्छेदादिकं वक्ष्यमाणं कर्म आवि-ष्करोमि प्रकाशयामि । कं किमिव तन्यतुः सशब्दः पर्जन्यो वृष्टिमिदिति बृहदारण्यकं . . . . . आविष्करोमि तन्यतुर्न वृष्टिमिति मन्त्रे तन्यतुर्गजि-तमिति “स वा वृष्टिर्न तन्यतुः” इति मन्त्रे तन्यतुर्मथ इति, “दिवश्चित्तं न तन्यतुः” इति मन्त्रे च तन्यतुरगनिरिति व्याख्यात तदेवाहोत्तरादं “ह प्रसिद्धं दध्यद्वायर्वण उक्तार्यमश्वस्य शोष्णां शिरसा यन्मधु प्रोवाच ईमि-त्यनर्थको निपातः । यद्वा ई इति उच्चारयन्नश्वो रे[ह्ये]यां कुर्वन् प्रोवाच तदाकृतं कर्मेति शेषः । दध्यद्वायर्वण इन्द्राय मधुविद्यामथे तत इन्द्रेणोक्तं जघन्य-स्मै इमा विद्या यद्यमि ना शिरस्ते छेत्स्यामीनि त कदाचिदश्विना ऊचतु-मंघु विद्याभावयोर्वृहेति । स इन्द्रवृत्तान्तं प्राह । ततस्ताम्यामुक्तं तव शिरः छित्त्वा स्वमापया क्वचिन्म्लानमेव स्थापयिष्यावः, अश्वस्य शिरः छित्त्वा स्वदङ्गे योजयिष्यावः । तादृशेन त्वयास्मत्सकाशे वाच्या । ततोऽश्वशिर इन्द्रेण छिद्रे त्वदीयमेव शिरो योजयिष्याव इति, ततस्तयंय तेन कृतम्” इति प्रथम्यग्राहारम् । इति मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः । द्वितीयमन्त्रपूर्वाधि-स्पष्टार्थम् । अश्वशिरोगुक्तरथ स दध्यद्वायर्वणो मधु वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय वां सुवान्या मधु प्रावोचन् । कीदृशं श्रुतार्थं मधु वक्ष्यामीति प्रतिज्ञारूपस्य सत्यवचनस्य आपः प्राप्तिस्तदर्थम्, अन्यथा तद्भ्रज्जापत्तेः । त्वष्टा आदित्यः

तस्येदन्त्वाद् प्रवर्ग्यं कर्म विज्ञान कथ्य गोप्यमात्मतत्त्वज्ञानाख्यमपि मधु
 ब्राह्मणतात्पयव्याख्यानायौ मन्त्रौ । पुर इति । द्विपदा पदद्वययुक्ता पुर शरी-
 राणि मनुष्यहीना चक्रे प्राधान्यादेवा पूर्वमभिधानं चतुष्पदो गवादिशरी-
 राणि तेषा यज्ञादिसाधनत्वात् । अथपदा बहुपदा चेदमुपलक्षणम् । इदं च
 सगाद्यकालाभिप्रायं पुरं पूव त परमात्मा पक्षो इच्छाप्रयत्नाभ्यां पक्षप्रा-
 यान्था युक्तो भूत्वा तयोर्नित्यत्वेऽपि सहकारिसमवधानं विना फलानुपधा-
 नात्तदानीमव तद्वंशिएष्टम् । पक्षोपदस्य परेषामपि ज्ञानत्रियाशक्ति-
 परत्वेन विज्ञानमयो भूत्वेत्यर्थं । लाभाय लाक्षणिकत्वात् पुरं पुरस्सर्वाणि
 स्वसृष्टानि जीवभोग्यानि शरीराण्याविशत् । तत्तदिष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्त्या-
 दिमन्ति कृतवान् । तेषा स्वतस्तदनुकूलज्ञानाद्यभावादावेशोक्तिः । तच्च
 स्पष्टम् । अग्निमन्त्रं व्याख्यास्याम । वीप्सार्थं प्रकटयति—स वा एष पुरुष
 इति । पुरि शेते उक्तसम्बन्धेनेति व्यत्ययात्परमात्मनोऽपि पुरुषपदवाच्यत्वम् ।
 जीवस्य तु तदवच्छेदभोगवत्त्वेनेति तात्पर्यम् । नैतेन किञ्चनानावृत्तं स्वज-
 न्यकार्यान्वितं न कृतं तेन नित्यानामप्यावृत्तत्वलाभः । व्यापकत्वमाह—नैतेन
 किञ्चनासवृत्तमिति । सर्वमेव तदधिकपरिमाणाभावादिति भावः ।

ननु शरीरमात्रे सृष्टे सर्गाद्यकाले जीवानां कायकारणभावानभिज्ञत्वे-
 नेष्टसाधनत्वज्ञानाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्ते सर्वेषां तादृशत्वेनोपदेशकजीवान्तरा-
 भावेन परे[च्छा]धीनप्रवृत्तरप्यनुपपत्ते कथं लोकयान्निर्वाह इत्यत
 आह—रूप रूपमिति । द्वितीयो मन्त्रं रूपरूपव्यवहारत्वावच्छिन्नं प्रति
 वीप्सायां प्रते कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । रूपयति ज्ञापयतीति रूपो ज्ञापको
 बभूव परमात्मनोऽर्थात्लाभः । तेनैव व्यवहारसमर्थास्तदानीं जीवात्मानं
 कृतास्तद्धतुशब्दसङ्घेतावगमादिद्वारेति भावः । यद्वा प्रतिरूपोऽनुकूलं सन् रूप
 रूपं सर्वान् व्यवहारान् बभूव प्राप्तवान् 'आधृपाद्वा' इत्यधिकारे चुरादिपु
 भूप्राप्तावित्यस्य पाठात्, शिञ्जभावपक्षे परस्मैपदम् । [सा]क्लृप्तकं तथा
 च अरूपद्रुमे भूद् भूञ् प्राप्तौ इति । व्याख्यातं च कामधेनो भावयतेऽत्र भवति
 भवते इति, एतेन छान्दसत्वादिति परास्तम् । ईश्वरस्य ईश्वरेऽस्य येन
 व्यवहारवत्त्वमित्याकाङ्क्षायामाह—तदस्येति । तद्व्यवहारानुरूपमस्येश्व-
 रस्य रूपं प्रतिचक्षणायानभिज्ञाना जीवात्मना शब्दशक्तिग्रहकायकारण-
 भावज्ञानादिरूपज्ञानार्थं भवतीति शेषः । "अस्तिर्भवन्तीपर' इति
 कात्यायनोक्तेः । तत्तदनेव शरीरपरिग्रहेण स्वयमनेकान्व्यवहारान् कृत्वा
 जीवान् शिक्षयतीति भावः । ईश्वरस्य वयं शरीरोपादानमदृष्टाभावादत्

आह—इन्द्र इति । मायाभिर्जीवाद्यष्टं पुरुरूपो बहुदेहस्तन्नीयते । ईड्
गतावति देवादिकस्य रूपम् । तदुक्तमाचार्यै—

इत्येषा सहकारिशक्तिरखिला माया दुरुन्नीतितो
मूलत्वात्प्रकृति प्रबोधभयतो विद्येति यस्योदिता ॥ इति ।

स्वाद्यष्टाभावेऽपि जीवाद्यष्टवलादेव शरीर परिगृह्णाति । तद्व्यवहा-
राच्च व्युत्पत्तिर्जीवानामुदेति, इदानीन्तनवृद्धव्यवहारदर्शनादिव बालाना
मित्यर्थं । तदुक्तमाचार्यै 'मायावत्समयादय' इति । प्रयोज्यप्रयोजककार्या
धिष्ठातुरीश्वरस्यैव व्यवहारान्मायादिव्यवहारवत्तद्दर्शी व्युत्पन्नो भवति
इति उपायवृत्त । अत एव 'नम कुलालेभ्य कमरिभ्यश्च वो नम ' इत्यादि
श्रुतय सगच्छन्ते । नन्वेकस्य युगपदनेकशरीरेन्द्रियसन्नध कथमित्यत
आह—युक्ता ह्यस्येति । दशशतानीति बहूनामुपलक्षणम् । हरय इन्द्रियाणि
युक्ता सम्बद्धा । इन्द्रियाणि हयानाहुरित्यादी हरित्वेनेन्द्रियाणा निरूप-
णात् । योगितामपि स्वेच्छयानेकदेहाधिष्ठान योगसामर्थ्यादुपपद्यते किं
पुनरीश्वरस्येति भाव । अत एवेन्द्रियादीना तदधीनत्वमाह—अय वै
हरय इति । गौण सामानाधिकरण्य तन्मतेऽप्येतादृशस्यले मुख्यायं-
त्यागस्यावश्यकत्वात्प्रप्रमानुरोधाय । दशशतपद बाहुत्यपरमिति स्पष्टयति—
अय वै दशसहस्राणि न बहूनि वानन्तानि चेति । तावदुक्तशरीरावच्छिन्ना-
मित्त इत्यर्थं । उपसहरति—तदेतद् ब्रह्मेति । अपूर्वं न विद्यते पूर्वं यस्मात्
अविद्यमानपरस्वध्वसाधिकरणकालवृत्तिवस्तु यस्य निश्चिद्वस्त्वधिकरण-
कालवृत्तिध्वसाप्रतियोगीत्यर्थं । अनन्तर च भेदहीन द्वितीयनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिवदिति यावत् । आत्मीयरहित वा आ[रा]गादिराहित्यात्,
अन्तरात्परहित वा नियामकान्तराभावादिति जोवाद् बलक्षप्यम् । "अन्तर-
भवकाशावधि परिधानान्तभेदतादर्थ्ये" इत्यमरः । अवाह्यमिति बहुव्रीहिणा
व्यापकत्वलाभ । अय परमात्मा ब्रह्म बृहत्त्वात्सर्वानुभूत सबविषयकानु-
भवाश्रय । अतो दृष्टयया सबन्धानुपपत्त्या कुतर्कानवकाशो निराकरि-
ष्यते च विशिष्य तत्सर्वमित्यास्ता विस्तर । अत्रैव तात्पर्यमुपसहरति—
इत्यनुशासन वेद तात्पर्यमित्यय ।

यत्तु आद्यचरणेन नानारूपप्राप्तिर्ब्रह्मणोक्ता तत्किमथमत आह—
तन्नानारूपत्वमस्यात्मना प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय प्रज्ञानघनस्य हि
निरुपाधिकस्यभावस्य नानारूपत्वेनेव ससारिरूपेणाचार्यादिशेयब्रह्मरूपेण

वा प्रतिस्थापन नान्यथा । अतोऽयं नानारूपत्वादिन्द्र परमेश्वर एवरूपोऽपि
मायाभिर्मिथ्यारूपैरभिन्न पुरुरूप ईयते ज्ञायते । कथं नानारूपत्व माया-
यास्तत्राह—हि यस्मात् अस्यात्मनो रथिस्थानीयस्य हरयोऽश्वा इन्द्रियरूपा
रथस्थागीये शरीरे विषयरूपदेशप्राप्तये आगन्तुकतया युक्ता सम्बद्धा ।
तथाहि काठकथुति —

आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेव तु ।

बुद्धिञ्च सारथिं विद्धि मन प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ॥ इति ।

अतश्च हर्यादीनामागन्तुवत्त्वादात्मैव हरय अयमेव च दशादिरूपा
विषया । नात्मान्यदस्ति ततस्मा र्याद्युपाधिशून्यत्वादेतदात्मस्वरूप
ब्रह्मेत्यादि, तच्चिन्त्यम्, प्रतिचक्षणपदे एिजन्तभवेन व्याख्यानेऽप्याया-
देशापत्ते । शुद्धस्य तु अनजो प्रतिषेधो वक्तव्य इति तदभावोपपत्ते ।
“बहुल सञ्ज्ञाच्छन्दसो ” इत्यस्याश्रयेऽपि गौरवान् । मायाभिरित्यभेदार्य-
तृतीयापेक्षया वारकविभक्तित्वेन करणे तृतीयाया एव युक्तत्वाच्च ।
इन्द्रियाणामागतुकतया युक्तत्वेऽप्यागन्तुकस्य मिथ्यात्वमित्यस्य पूर्वमसिद्ध-
तया नानारूपत्वमिथ्यात्वे हेतुत्वानुपपत्तेश्च । अथ वै हरय इत्यादौ सर्वत्र
वाधाय सामानाधिक्रण्ये गौरवाच्च । एतेन तदेतद्ब्रह्मेत्यत्र तदेतच्छब्देना-
विद्यककार्यमुद्दिश्य तस्य ब्रह्मत्व विधीयत इति व्याख्यानमपि निरस्तमिति
दिक् । तदेतन्मध्वित्यादि श्रुत्यर्थं ॥

अतोऽन्यदात्तमिति श्रुतिरपि न मिथ्यात्वे मानम्, अनित्यत्वपरतया
परकीयेरेव व्याख्यानात् ।

यत्तु आत्मन्यस्य सर्वस्य नाशित्वबोधनेन तेन हेतुना मिथ्यात्वानु-
माने तात्पर्यं धूमोऽस्तीत्यादेर्वल्लक्षणुमानवदिति, तत्र, बल्लचादिस्वरूपस्य
प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन धूमादेश्च तथात्वेनावगततथात्वेऽपि मिथ्यात्वस्य
तथात्वामावेन तत्र श्रुतित्तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यदप्यात्तत्त्व पीड्य-
मानत्व तथा चान्यत्सर्वमतम् । आत्तमेतज्ज्ञाननिवर्त्यमिति, तदप्यसत्,
इद पदस्य तज्ज्ञानेन लक्षणापत्तेः । नचेम ज्ञात्वेति त्यज्जोपपञ्चम्या निर्वाह,
समानवर्तुक्त्वाभावात् । अन्यत्वे प्रतिमाग्यन्वमार्यमत इत्यस्यावृत्त्या-
पत्तेश्च । ‘स्वात्मबन्धहर सर्वथाहं तरहित आनन्दरूप सर्वाधिष्ठान-
सन्मात्र’ इति तापनीयाद्विश्रुतेरप्ययमर्थं—स्वात्मनो जीवस्य बन्धहर

ईश्वरतत्त्वज्ञानेन ससारनिवृत्ते द्वैतपदस्य प्रपञ्चसम्बन्धप्रयुक्तदुःखादि-
परत्या तच्छून्य सर्वाधिष्ठानत्वञ्च सर्वंप्रेरकत्वादित्यप सन्मात्रत्व सर्वं वा
सत्त्वमिति । यदप्यत एव सम्बन्धाद् दार्तपीडित विनयी-
कृत दृक्नसवन्प्रादृश्य मिथ्यासवन्धानिरूपणादिति, तदप्यसत्, एतत्स-
वन्वतत्त[णा]या आवृत्तेश्च सत्त्वादात्मनो दृक्त्वरव मानाभावाच्च ।
सवन्धनिरूपणवाधकानां च निराकरिष्यमाणत्वादप्यपदन्य प्रतिपत्त्यंशे
उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तदन्वयस्थान्तरङ्गत्वाच्च ।

वस्तुतः “अथ हैनमुद्दालक आरुणि पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
मद्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद् भार्या
गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कवन्ध आयर्वण” इति प्रश्नस्य
“सोऽब्रवीत्पतञ्जल काप्य याज्ञिकाश्च यो वै तत्काप्य सून विद्यात्तवान्तर्या-
मिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स यज्ञवित् स भूतवित् स
आत्मवित् स सर्वविविति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्व याज्ञवल्क्य मूत्रमवि-
द्वास्त चान्तर्यामिणमिमा ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यति” इत्यादिना-
न्तर्यामिप्रश्नस्य । “पृथिव्या तिष्ठन्” इत्यादि “य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यन्त-
मुक्त्वा “अष्टौ द्रष्टाभूत श्रोतामतो मन्ना नान्योऽस्ति विज्ञानं त आत्मान-
र्याम्यमुत्तोऽतोऽन्यदार्तं होद्दालक आरुणिरुपरराम” इति श्रूयते । ततश्च
द्वैतेनोपक्रमदमृतत्वस्यात्मन्युक्त्या तदन्यस्मिस्तद्व्यतिरेकरूपस्यानित्यत्वस्यैव
वो[धकत्वा]दात् तदन्यत्वावच्छेदेन चानित्यत्वान्वयस्यायोग्यतया तदन्यत्व-
सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वये दोषाभावात् । स भवति यमयोरपदार्थत्वेन
तात्पर्यगम्यत्वान् वेदतात्पर्यस्य च वाधिते व्यतिरेकनियमात् । यद्वा अन्योन्य-
दित्यनेन प्रतियोगिसजातीयस्यैव भेदानुपयोगिनो लाभात् । आर्तपदस्य च
दुःखाश्रयपरत्वात् दोष । न च जीवत्वावच्छेदेनापि न दुःखाश्रयत्वमुक्त जीवे
तदभावात् । दुःखाश्रयवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमतत्त्वविवक्षाया त्वोश्वरदहिर्भा-
वानुपपत्तिरात्मत्वजातेस्तत्रापि सत्त्वादिति वाच्यम्, कालानवच्छिन्नसमवाय-
सवन्धेन दुःखाश्रयवविवक्षाया प्रयोजनाभावेन वदाच्चिद्रुद्रवत्त्वेनैवावच्छेद-
कावच्छेदेनान्वयरक्षणत्वात् । “यत्तदेष त आत्मा नान्योऽस्ति ऽष्ट” इत्यादौ-
जीवैक्यापन्नब्रह्मण एव प्रकृतत्वेन तस्यैवान् शब्दार्थत्वात्तदन्यत्वेन जीवोपा-
दानमनुपपन्नमिति, तत्र, न वेत्यस्य वस्पष्ट इत्यर्थकत्वाज्जीवब्रह्मणोरैक्यत्या-
सिद्धेश्च । “यस्योभय हविरात्तिमाद्देव” इत्यादावर्थवशादात्तं शब्दस्य नाशार्थ-
त्वेऽपि दुःखविशेष एव तच्छक्ते । “यामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चैननाचेतनेषु”

‘दृष्टेषु विद्रावितमार्त्तमारात्’ ‘नृपा स्मरार्त्ता शरण प्रचष्टुम्’ इत्यादि-
दशनात् । मतोन्मत्तार्त्तव्यसनेति याज्ञवल्क्योक्ते ‘आर्त्तो व्याधिना’ इति
विज्ञानेश्वरव्याख्यानाच्च । एतेनोच्चस्तब्राह्मणस्थमप्यतोऽस्यदार्त्तमितिवाक्य
व्याख्यातमिति दिक् । अतोऽन्यदात्तमिति श्रुत्यर्थ ॥

अदृष्टो द्रष्टेतिश्रुतेस्त्वयमर्थ — दृष्टादिपद भावार्थकप्रत्ययान्तचक्षुरा-
दिजन्यज्ञानपर निषेधप्रतियोगित्वेन बहुव्रीहिणा व्याख्येयम् । त्वप्रत्यय-
प्रकृतिभूतदृश्यादिपदानि च तत्समानफलज्ञानमात्रपराणि । तथा च
चाक्षुषज्ञानरहितोऽपि तत्तुल्यज्ञानफलकज्ञानाश्रय इत्यादि । पश्यत्यचक्षु स
श्रृणोत्यकर्ण’ इति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्यत्वात् । मतिपद मानसपर
विज्ञानपद पूर्वोक्तान्यज्ञानपरम् । यद्वा अदृष्ट प्रत्यक्षात्मकज्ञानविषयोऽपि
द्रष्टा तादृशज्ञानाश्रय प्रलये जीवाना सद्विषयज्ञानाभावेऽपीश्वरस्य
सर्व विषय[क]ज्ञानसत्त्वात् । अश्रुत शब्दादिविषयोऽपि श्रोता तत्समाना-
कारकज्ञानवान् । मतिपदमनुमितिपर विज्ञानपदमुपमितिपर पारिशेष्यात् ।
अथवा द्रष्टा दर्शनानुकूलकृत्याश्रय चैत्रो जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलतत्समवेत-
कृतेरप्रसिद्ध्या आस्यातस्याश्रयलाक्षणिकत्वोपगमेऽपीश्वरकृते कायमात्रजन-
फल्वादन लक्षणया प्रमाणाभावात् । न चानुकूलत्वमसाधारणमेव घातव्य-
वृत्त्यो ससगतया भाति, ईश्वरकृतेस्तु ज्ञानादौ नासाधारणमनुकूलत्व
कार्यत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितहेतुताशालित्वादिति वाच्यम्, तत्र प्रयोग-
वशात्तथात्वेऽप्यत्रानुकूल्यस्य साधारण्येऽपि क्षतिविरहात् । न च कर्त्ताख्याता-
तादृश्यादिप्रकृतिके आश्रयत्वप्रकारबोधव्यमेव कायतावच्छेदक वज्रुप्त
तत्कथ कृतिप्रकाराश्रयत्वससर्गबोध इति वाच्यम्, चक्षुर्जानातीत्यादौ
ज्ञानजनकत्वयोगरूपव्यापारस्येवाख्याताथतया तत्प्रकारकाश्रयत्वससर्गक
बोधस्याप्यभ्युगतत्वात् । विश्व भवद्विरप्यदृष्टो नयनज्ञानाविषय द्रष्टा
नयनव्यापारस्य कर्त्ता अश्रुत श्रोत्रज्ञानस्याविषय श्रोता श्रोत्रव्यापारस्य
कर्त्ता, इत्यादिरीत्या व्याख्यातम् । ततश्च दृश्यादीना नयनादौ लक्षण्येति
लक्षणाचतुष्टयमिति गौरवम् । अथादृष्टत्वादिक चाक्षुषादि[वृत्ति]फलावृत्ति-
विषयत्वात् । द्रष्टृत्वादिक चाक्षुषादिवृत्त्यवच्छिन्नचित्तात्म्यादित्याद्यभिप्राय
इत्युच्यते, तदपि न, दृशिघातुत्तरवर्गप्रत्ययस्य यथाक्तफलविषयत्वार्थत्व-
स्वीकारे आत्मा द्रष्टव्य इत्यदावन्वयापत्त, इत्यादि बोध्यम् । अत परमात्म-
नाभिन्न द्रष्टा चाक्षुषानुकूलकृतिगानास्ति तेन चक्षुरदेस्तदनुकूलव्यापार-

वत्त्वनापि न क्षति । श्रोता शब्दप्रत्यक्षानुकूलकृतिमानपि नास्तीत्यादिक
याज्यम् ।

यत्तु अतोऽन्तयामिण अन्यो वस्तु भित्तो द्रष्टा श्रोता च नास्ति
तयोरेक्यादिति, तत्र, वस्तुत इत्यस्य कल्पने मानाभावात्, वास्तवभेदस्य
तन्मतेऽप्रसिद्धे । व्यावहारिकभेदानियेधे च तेषामपि व्याधातात् । एतेन श्रुता
श्रोतुर्जावस्य स्वरूपमित्यपि निरस्तम् लक्षणान्नते । यत्र रूपेण तस्य
श्राव्यत्वं तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदस्य च नेरपि स्वीकारात् । एव च एतद्वै
तदन्तर गार्गी दृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुमन मनुविज्ञात विज्ञातुरिति ' गार्गी-
ब्राह्मणस्य न दृष्टद्रष्टार पश्येत् श्रुतं श्रातार श्रुणुया न मतमन्तार
न वाथा न विनातविज्ञानार विज्ञानीया इत्युपस्तत्राहाणस्य चैनत्तमानाय
कमव वाच्यम् । अदृष्टा द्रष्टति श्रुत्यय ॥

वेदाविरुद्धयुक्तीनामकं तर्ककुतूहले ।
पुहदारण्यकीयाना वाचामर्थनिरूपणम् ॥

पष्ठोऽशः

यत्तु श्रुतिस्मृत्यादिषु दृश्यमसद्वस्त्वपरमार्थमतात्त्विकमविद्यमानं स्वप्नसम मायामयमित्यादि निर्देश्यते तद्भ्रोकृतभोग्याना स्वकं प्रत्यविनाशि-
त्वनियमादस्थिरत्वाभिप्रायम् । त्वदुक्तिमिध्यात्वेऽसदादिपदाना वृत्तेरभावात्,
कल्पनस्य च मानान्तरविरोधानुपपत्तेः । यत्तु भागवतम्—

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं
स्वप्नाभमस्तधिपणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते
माया तदुच्यदपि यत्सदिवावभाति ॥ इति ।

तस्यार्थं.—असत्स्वरूपमित्यस्य तात्पर्यं माह—स्वप्नाभमिति । स्वप्नवदा-
भातीति स्वप्नाभमल्पकालभोग्यमित्यर्थः । अर्थाप्रतिबद्धा धिपणा तत्त्वधीनं
तथापि रागविषय इति यावत् । मुखस्यापि दुःखसभेदमित्याह—पुरुदुःख-
दुःखमिति । नित्यसुखज्ञानाश्रयेऽनन्ते नित्ये च नित्याना घटत्वादीनामपि
नित्यघटादिवृत्तित्वाद्बुभयत्र नित्यपदोपादानम् । त्वय्येव कारणे मायातो
जीवाहृष्टं रुद्यदपि सदिव नित्यवस्तुवदनुरागविषयोऽवभाति रागिणामिति
यावत् । तस्माद्विषयेषु नात्यासक्तिं कार्येति तात्पर्यम् । अत एव भारते—

सत्त्व स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे ।
अस्वातन्त्र्यात्तदन्येषामसत्त्व विद्धि भारत ॥ इति ।

इदं हि असत्त्वस्य मिध्यात्वे तात्पर्यमिति भ्रमनिरासार्थम् । स्वातन्त्र्य-
मन्यान्वयाद्यनुविधायिवृत्तिमत्त्वम् । तच्च कृष्णे परमात्मनि न त्वपरे जीवे
अदृष्टेच्छाद्यधीनत्वात् तत्प्रवृत्तेः । अस्वातन्त्र्यादन्याधीनप्रवृत्त्या[त्ति]मत्त्वादेव
तेषामसत्त्वमित्युच्यते न तु मिध्यात्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

यत्तु स्वातन्त्र्यं तत्त्वज्ञानाभावप्रयुक्तस्थितिकत्वरूपपारतन्त्र्यशून्यत्व-
मिति, तन्न, मानाभावात् । स्वाधीने च स्वतन्त्रशब्दस्य कोपप्रयोगादिना
सिद्धेः । अन्यानधीनत्वे लक्षणायामप्यर्थसन्निवर्णात् । यत्तु "सत्ये साधौ
विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यहिते च सन्" इत्यमरादौ स्वातन्त्र्यस्य सत्यत्वादिभिन्न-
स्वार्थस्यानुक्तेः स्वातन्त्र्यस्य सच्छब्दार्थत्वे मानाभाव इति, तन्न; साधुत्वप्राश-

स्याऽभ्यहितत्वानामनुगतत्वेन यत्र यादृश तद्विचिन्तितं तत्र तस्यैव तदर्थत्वात्, स्मृत्युक्तार्थस्य परित्यागे मानाभावाच्च । अस्त्युपदेन तु कथं मिथ्यात्वलाभः ? न हि वस्तुपदं पदार्थमात्रसाधारण्यात् “अगोरणिच्चेति” तदुत्तरमूत्रे वस्तुशब्दस्य त्वसप्रम्यर्थत्वेन सर्वैरेव विवृतत्वात्, नापि प्रयोगो मानं ब्रह्मभिन्नेष्वपि वस्तुपदप्रयोगात् । प्रत्युक्तं हि समन्वयसूत्रे भगवत्पादै—“ननु ज्ञानं हि नाम मानसो क्रिया न, वैलक्षण्यात् । क्रिया नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा “यस्यै देवतायै हृदिगृहीतं स्यात्ता ध्यायेद्वपट्करिष्यन्निति सन्ध्यां मनसा ध्यायेदिति” चैवमादिषु ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेणाकर्तुंमकर्तुंमन्यथाकर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानस्तु प्रमाणजन्यं प्रमाणं च यथानुभूतवस्तुविषयमतो ज्ञानं कर्तुंमकर्तुंमन्यथा वा कर्तुंमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्र चोदनातन्त्रं तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा “पुरुषो वा गौतमाग्निर्योषा वा गौतमाग्निः” इत्यत्र योपित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसो भवति केवलचोदनाजन्यत्वात्किमैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेणावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा नापि पुरुषतन्त्रा किन्तर्हि प्रत्यक्षवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तत्र क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम्” इति । भामत्यामपि “देवतासम्प्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा-ध्यानक्रियायोपित्पग्निवस्त्वनुपेक्षाऽग्निबुद्धिः । न ह्यस्माद्विधेः प्राग् देवता-ध्यानं प्राप्तं प्राप्तं लघीतवेदस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्य विदितशाब्दन्याय-तत्त्वस्य सदेव सौम्येदमित्यावेस्तत्त्वमसीत्यन्तात्पदसन्दर्भाद् ब्रह्मात्मभाव-ज्ञानशब्दप्रमाणसामर्थ्यादिन्द्रियार्थसंज्ञिकर्पसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्तीतालोकमध्यवर्ती कुम्भानुभवः । न ह्यसौ स्वसामग्रीवललब्धजन्मा मनु-जेच्छप्रान्यथाकर्तुंमकर्तुं वा शक्यो देवताध्यानवद्, येनार्थवास्तत्र विधिः स्यात् । पुरुषचित्तव्यापाराधीनायाः क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षता क्वचिद-विरोधिनी यथा देवताध्यानं क्रिया, न ह्यत्र वस्तुरूपेण कश्चिद्विरोधः । नवचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी यथा योपित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्यादि । अन्यत्राप्यनुष्ठानं हि किं कल्पते ? न वस्तु” इति । भट्टपादैरपि—

तेन भूरितिकर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुन ।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावना आवनाविदः ॥

श्रीहर्षेणापि—

वस्तु वास्तु घटते न भिदाना योक्तनंकविधवाघविरोधे । इति ।

धिष्णुपुराणे च—

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न च यस्तुभूतः ॥ इति ।

ब्रह्मणो वस्तुत्वाभावोक्तेश्चापरिच्छिन्नत्वस्य वस्तुत्वेन तत्र विवक्षितत्वात् । अशेषमूर्तित्वव्यापकत्वाभिप्रायकत्वेन तद्विपर्ययस्य न तु वस्तुभूत इत्यनेन प्रतिपाद्यत्वात् । न च दृश्यमात्रस्य कथमवस्तुत्वोक्ति-
स्त्वन्मते व्यापकान्तराणां सत्त्वादिति वाच्यम्, न हि तत्रैव ममापि दृश्यपद-
मात्मपर किन्तु वैराग्यसम्पादनार्थत्वात्प्रवृत्तप्रबन्धस्य भोग्यवस्तुमात्रपरम् ।
न चाकाशादयो भोग्या इति दोषाभावाद् व्यापकत्वाभावोक्तिरप्यनित्यत्व-
तात्पर्या । न च परमाणुषु व्यभिचारः कालिकव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
सर्वमूर्त्तसयोगित्वरूपविभुत्वेन तस्याप्याक्षेपात् । यद्वा देशपरिच्छेद एव
वस्तुपदेनोक्त, न च वैयर्थ्यं देशान्तरे तद्विपर्ययस्याभावेन दुःखहेतुत्वे
तात्पर्यात् ।

यत्तु स्वप्नादिसाम्यमिध्यात्वेन न त्वनित्यत्वादि प्रत्यक्षादिसिद्धित्वेन
तदुक्तिवैयर्थ्यादिति तन्न, ब्रह्मणो स्वर्गादौ वैराग्यार्थमागमेन तद्वोधनस्या-
वश्यकत्वात् ।

न च कृतकत्वलिङ्गकानुमानेन तत्रापि गतार्थत्वमाक्षिप्य हेत्वेत्याद्या-
गमविरोधेन नरशिरशौचानुमानवत्तस्यानुत्थानात् । आगमसत्त्वे तु तत्सह-
कारेणानुमानस्य प्राबल्यमिति । उक्तञ्च तथैव चाचस्पत्यादौ—“अशत
सिद्धिश्चावच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्ते माने न दोष इन्द्रजालिकमिव माय
स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं कदलीगर्भं इवासारं नट इव क्षणवेष चित्रभित्तिरिव
मिथ्यामनोरमम्” इति । मैत्रायण्यादिश्रुतेरप्युक्त एवार्थः । तथाहि—
इन्द्रजालजलादिरहितेऽपि जलादिभ्रमहेतुर्विद्याविशेषः । यथा तदानीमेव
गजादिनिर्माणम् । इन्द्रजालदृष्टानां वस्तूनां स्वस्वासाधारणार्थक्रियाकारित्व-
विरहात् । तथा च मात्स्ये—

प्रकोपधृतताम्राक्ष	कालनेमी	रपातुरः ।
अभवत्कल्पमेघाभ	स्फुरद्भूरिशतहृद	॥
गम्भीरास्फोटनिर्हादो	जगद्भूदयघट्टक	।
आच्छाद्य गगनाभोग	रविमाया व्यनाशयत्	॥—

घोत ववर्षं सलिल दानवेन्द्रवल प्रति ।
 दंतास्ता वृष्टिमासाद्य सभाश्वस्तास्ततः रुमात् ॥
 वीजाङ्कुरा दव म्ताना प्राप्य वृष्टि धरातले ।
 ततश्च भेषरूपी तु कालनेमिमंहासुरः ॥
 शस्त्रवृष्टिं ववर्षोऽप्रा देवानीकेषु दुर्जयाम् ॥

इत्यादिमायामयाना नु तत्कार्यकरित्वान्मायावद्वेषु तथा तद्दर्शनान्, रावणादिवेन्द्रजालिकत्वव्यवहाराभावाच्च । “इन्द्रजालं तु क्रुमृति” इति श्लोके तु शब्देन मायातो भेदस्य लाभान्च । क्वचिदिन्द्रजाले मायापदस्य सत्त्वे च सादृशिकत्वाद्भिन्नैपपदादस्त्रादी नातिव्याप्ति, न यास्नाणामपि लक्षत्वं “विहीनमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहि कृतम्” इति भेदोक्तेः । एतेन मिथ्याप्रकृतिवत्त्वस्य प्रपञ्चसाध्यताकाले तदिन्द्रजाले सिद्धम् । मिथ्यात्वेनानुभूयमानस्य शुक्तिरूप्ययोर्मिथ्याभूतानानोपादानकत्वेन क्लृप्तत्वा-न्मायाशब्दस्य लोके मिथ्यात्वहृत्त्वादिति निरस्तम् । शुक्तिरूप्ययोरनिरि-कत्वासिद्धेरन्यथाख्यातेर्व्यवस्थानयिष्यमाणत्वात्, शुक्तिरूप्यस्य मिथ्यात्वानु-मानाच्च । ततश्च प्रकृते इन्द्रजालपद तत्प्रकाश्यवस्तुपरं मायामय भ्रमात्मकज्ञानविषय । अयन्तु विशेषे तत्र घमिणोऽपि तदवच्छेदेनाविद्य-मानत्व प्रपञ्चे तु नित्यत्वाशावभ्रमः । एतेन स्वप्न इवैत्यपि व्याख्या-तम् । अत एव तदभिमनमिथ्यात्वपरत्वभ्रमनिरासायाह—वदलीगर्भं इवासारमिति । स्वरूपेणानित्यत्वमुक्त्वा तद्विद्यमानत्वदशाधामेव तद्भ्रोगा-भाव सूचयति—नष्ट इव क्षणवेष इति । विद्यमानेऽपि नटे पश्चाद्भ्रोगस्था-नीयवेषस्य निवृत्तेः ।

किं घनेन करिष्यन्ति देहितः क्षणभङ्गराः ।
 मदर्थं घनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ॥

इति पुराणेषु तदर्थस्य स्पष्टत्वात् । योगवात्सिष्टेऽपि—

अजस्रमुपभुङ्क्तेषु त्रैलोक्योदरवर्तिषु ।
 भोगेषु भजद्ब्रह्मेण वतिरेवमचित्तयत् ॥
 प्रपातमानमधुरमावश्यकपरिज्ञमम् ।
 भोगोपभोगमात्रं हि . . . . ॥

इष्टस्य क्वचिन्मिलनमेव नेत्यभिप्रायेणाह—चित्रमित्तिरिव मिथ्याम-नोरथमिति । मिथ्येतिफलानुपधानस्य मनोरमेतीच्छाविषयस्य सूचन “यावदस्य

प्रगल्भपाण्डवस्य जयद्रथरक्षणेनैव मिथ्याप्रतिज्ञाबलक्षण्यसम्पादितमशस्त्र-
भरणमुपदिशामि" इति वेणीसंहारे नि फले मिथ्यापदप्रयोगात् ।

मूर्धानुद्वृत्तकृताविरलगलगलद्रक्तधारासहस्र-
घौंतेशाङ्घ्रिप्रिसादोपनतजगज्जातमिथ्यामहिभ्रान् ॥

इत्यादौ दर्शनाच्च ।

कर्मेन्द्रियाणि सयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारस्स उच्यते ॥ इति गीतायाम् ।

"मिथ्याचार सत्त्वशुद्धभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचार" इति
सरस्वतीभिव्याख्यानाच्च । "मूपा मिथ्या च वितथे" इत्यमरेऽपि वितथत्वस्य
नै फल्य एव पर्यवसानात् । "अवितथमदाध्याते रोयान्मुनावभिधावति"
इत्यादौ साफल्यस्य तद्विपर्ययत्वेनाभिधानाद्वाक्यस्यापि फलविसर्वादित्वेनैव
मिथ्यात्वात् । अत एव "भ्रान्तप्रतारकवाक्ये मिथ्यात्वव्यवहारो नास्ति
मिथ्याशब्दस्यार्थमाचष्टे" इति न्यासकृता व्याख्यातम् । स्वरादिदोषेण हि
विवक्षितार्थानुत्पादकत्वान्मन्त्रनै फलप्रमेव—

मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥

इति शिक्षायाः पठ्यमानत्वात् । मन्त्रशब्दस्य शब्दमानपरत्वमित्याश-
येन महाभाष्ये "दुष्ट शब्द स्वरत" इत्यादे. पठितत्वात् । ततश्च "स्वर-
वर्णाविशेषा एव पदस्य मिथ्यात्वतान्यतात्पर्यात् । अत एव मिथ्याप्रयुक्तो
यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थाग्नर स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् 'अत एव
तमर्थमाहेत्यर्थं" इति शन्द्रकौस्तुभे । एतेन मिथ्यापदस्य दुष्टार्थकत्वे
दुष्टजलादावपि मिथ्यात्वव्यवहारापत्तिरिष्टापत्येव परिहार्या मिथ्योत्तर-
मिथ्यादौ दुष्टार्थेत्प्रयोगस्य मिताक्षरतदिसद्धत्वात् "मिथ्याप्रवृजितो रणे"
इत्यादिदर्शनाच्चेति दिक् ।

यत्तु भागवतम्—'ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत' तत प्रत्यय स्यात् विशेष्य-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिघर्मप्रकारक यज्ज्ञानम् । यदित्यत्र क्रियाविशेषणत्वा-
त्त्वलीवत्व 'इद गम्यने' इत्यादिवत्सकर्मकत्वेऽप्यविवक्षितकर्मकत्वाद्भावे
लकार, नेह पच्यत इत्यादिवत् । तन्मायापदार्थं विद्यादिति परंरपि व्याख्या-
तत्वात् । न प्रतीयेत न विश्वस्येत च यत्प्रकारकज्ञाने सति कदाचित् कस्य-

चिदप्रामाण्यज्ञानं भवत्येवेति यावत् । ज्ञानञ्च प्रमा, तेन कस्यचिद् घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यशङ्कोदयेऽपि न क्षतिः । न कस्यचिद्भ्रमेऽप्रामाण्यज्ञानानुदयेऽपि दोषः । अत एवात्मनीत्युक्तम् । यत्किञ्चिदात्मनिष्ठाप्रामाण्यज्ञानस्य तदुपादानेनैव लाभात् । तात्पर्यं तु पूर्वोक्तमात्रं न भ्रमशरीरसमोपाभावादिप्रमाणमतिव्याप्तेः । किन्तु द्वितीयचरणस्यात्यन्ताभावे प्रतियोगिविरुद्धत्वतात्पर्यतया विशेष्यनिष्ठप्रतियोगिविरुद्धात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मप्रकारकमेवावच्छेदकभेदमन्तरेण वृक्षे सयोगतदभावज्ञानस्य प्रमात्वेन तत्र कस्याप्यप्रामाण्यप्रमाविरहात्, एकावच्छेदेनोभयावगाहने च भ्रमत्वस्य स्पष्टत्वात् । यथाभास इति । आभासशुक्त्यादौ रजतादिज्ञान तद्भ्रमत्वस्य लोकेऽपि प्रसिद्धत्वादाह—यथा नभ इति । नील नभ इति ज्ञानमित्यर्थः । एवञ्च मदीत्या भ्रमशरीरस्य समस्तस्य पूर्वार्द्धे लाभात् । यदपि रजतादिभ्रमोपादानाज्ञानस्य शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं विद्यदाद्युपादानाज्ञानस्य त्वनवच्छिन्नमेव चैतन्यमन्यस्य सविकल्पितत्वादित्याशयेनात्म इत्युक्तम् ।

नन्वेव स्वप्रकाशस्याधिष्ठानस्य सर्वदा भानात्कथं तन्नारोपस्तत्राह—न प्रतीयेत धात्मनीति । आत्मनि परमानन्दरूपे न प्रतीयेत इति यत्तदपि माया, पूर्णानन्दस्वप्रकाशस्फुरणरूपप्रतीत्यभावरूपमज्ञानं जगदुपादानमपि तादृशमायेति यावत् । तथा च स्वप्रकाशेऽप्रकाशस्य कल्पितत्वात्तन्मूलकोऽन्यस्य सर्वस्यारोपः । अर्थाभावे प्रतीयमानत्वे दृष्टान्तमाह—यथाभास इति । शक्तिरूप्यादौ रूप्यं भासः । प्रकाशस्वरूपे तदभावत्वेन कल्प्यमाने यथातम इति । मय्याह्नूयांलोके तदभावत्वेनोलूकं कल्प्यमानं तम इत्यर्थः इति, तदपि चिन्त्यम्, न प्रतीयेत इति यत्तदपि मायेत्यनेकपदानां कल्प्यत्वात्, एकस्यैव चाक्षयार्थस्थावगम्यमानत्वाच्च । अर्थाभावे प्रतीयमानत्वस्य शक्तिरूप्यादावसिद्धे च परेण प्रामाणिकरूप्यस्य तत्र प्रतीत्यभ्युपगमात् ।

यत्तु गौतमसूत्रैरेव प्रपञ्चो मिथ्या, तथाहि—“एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । बुद्ध्या विवेचनास्तु भावानां यायाथ्यानुपलब्धिस्तन्वपकर्षेण पटानुपलब्धिश्च । तदनुपलब्धिः स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । मायागन्धर्वनगरमृगतुष्णावद्वा । मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्रविषयोपलब्धिप्रणाशवत्प्रतिबोधे । बुद्धेश्चैवनिमित्तसद्भावोपलम्भात् । तत्रप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ।

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः । दोषनिमित्त विषया सकल्प-
कृता । तन्निमित्त त्ववयव्यभिमानः । विद्याविद्या द्वैविध्यात्सशयः ॥” इति
चतुर्याध्यायसूत्राणीति तदसत्, तेषां पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । अहो आश्चर्यं ‘नाभाव
उपलब्धे’ इत्यादिषु स्वसिद्धा-तसूत्रेषु शेषमपि प्रक्षिप्याद्वैतानयन परकीयाणि
च पूर्वपक्षसूत्राण्यादायापि द्वैते तात्पर्यनिरास इति । अयेमेऽसत्स्यैवान्त-
वादाः” इत्युपक्रम्य ‘सर्वमेकमद्वैतवादस्य’ प्रथममेव न्यायसूत्रभाष्यादौ
निरासाच्च । तथाच तन्नास्ते तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रैः ‘अद्वैतादि-
ध्वेषान्तपु प्रेत्यभावो न तात्त्विको भवेदपि तु काल्पनिकः । न केवलप्रेत्य-
भावोऽपि तु षोडशापि पदार्थाः । तदेतेषां यत्तत्त्वज्ञानं तस्य विवेकार्थमेका-
न्तवादा परीक्षिता’ इति । उक्त्येति सूत्रं हि अवयव्यनङ्गीकर्तुं विज्ञानवादिनो
युक्त्यनुवादः । यद्वाचस्पत्यं ‘यदि हि पटस्तन्तुभ्यो भिन्नो भवेत्तन्तुव्यतिरे-
केण गौरवाच्चातिरेकेणोपलभ्येत, न चोपलभ्यते, तस्मात्पट इति मिथ्या-
बुद्धिरियं तन्तुरित्यपि मिथ्याबुद्धिरशुभ्यो भेदेनानुपलम्भात् । एवमशु-
रित्यपीति । तदनेन क्रमेण परमाणुत्वपि बुद्ध्या विध्या विविच्यमानेषु
यायात्म्यानुपलब्धेर्न बाह्य वस्तु स्थूल वा सूक्ष्मो वास्तीति सर्वा एव
बुद्धयः स्वाकारमबाह्यतया श्रालम्भासमिथ्याभूताः” इत्यादि । एतच्च दूषित-
व्याहृतत्वाद्देतुरिति । यस्य विविच्यमानस्य यायात्म्यानुपलब्धिव्यस्तत्कु-
तश्चिद्विवेचनीयम्, अवध्यभावे तदनुपपत्तेः । तथा च तेनावधिना भवच्चि-
दवस्थातव्यम्, अनवस्थायां नुटेरभेयत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात्परमाणुषु
वा तत्सयोगेषु च तेनावस्थातव्यम् । तथा च—

‘यतो विविच्यते भावः स एवास्यावधिर्याथात्म्येनोपलभ्यते’ इति ।

बुद्धयविवेचनस्य सर्वभावानुपपत्त्या व्याघात एव प्रमाणस्यापि
सर्वभावान्तर्गतत्वे तदनुपपत्तौ सर्वभावानुपपत्तेरनुपपत्तिः । अपृथग्ग्रहणस्या
दित्यस्यापि कोऽर्थः किं विलक्षणबुद्धयवैश्वर्यम्, उत देशभेदाभावः, किं वा
तन्तुव्यतिरेकेण देशान्तरेऽनुपलम्भ इति । नाद्यं पटबुद्धेस्तन्तुबुद्धिवैलक्षण्यात् ।
न द्वितीयं, तत्तु पदयोरशुतन्तुरूपदेशभेदात् । नान्त्यं, तन्तुभ्योऽन्यत्रादर्श-
नस्य भेदेऽपि तदाश्रितत्वेनोपपत्तेः । प्रमाणस्यानुपपत्तौ सर्वभावानुपपत्तेरनु-
पपत्तिरित्यत्र विज्ञानवादिप्रत्यवस्थान स्वप्नविषयाभिमानवदयः प्रमाणप्र-
मेयाभिमान इति, अत्रापि वाचस्पत्यव्याख्या ‘न खलु वास्तवप्रमाण-
प्रमेयभावः किन्त्वनादिवासनानिवन्धनकल्पनाधीनः । यथा हि न स्वप्ने

सन्ति परमार्थतो विषया अथ च प्रतिमान्ति कल्पनाभावेण तस्मात्सावृते-
नेवापरमार्थसत्ताप्रमाणप्रमेयभावेन बाह्यार्थशून्यता सिद्ध्यति परमार्थसतो
प्रत्ययाना मिथ्याप्रत्ययानामपि तत्त्वप्रतिपत्तिहेतुतादर्शनाद्रेखागवयादिना
सत्यगवयादेरवगमात् ।

ननु स्वप्नप्रत्ययाना मिथ्यात्वेऽपि न जाग्रत्पदार्थतो तयात्वं तेषामत्य-
न्वैलक्षण्यादन आह विज्ञानवादी-मायागन्धर्वमृगतृष्णावद्वेति । जाग्रत्प्रत्य-
यवादिर्द्विरित्यनेन यद् वाच्यन्वयं स्वप्नज्ञानस्यायायार्थमिच्छना धाधक-
न्तरेण तदनुपपत्तेर्जाग्रत्प्रत्ययोऽस्य धाधवो वक्तव्य । न चासावममोची-
नस्तद्वावयिनुमुत्सहते इति समीचीनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्याभ्युपगन्तव्यमित्यादि ।
माध्यमिभून्तु मिथ्याबुद्धिरुत्पत्तेन बाह्यापह्नव कृत्वा तेनैव इष्टान्ते विज्ञाना-
भाव कृत्वा विचारामहत्त्व भावाना तत्त्वमिति मेने । तद्दृष्ट्याय मूनम्
“बुद्धेर्नैव निमित्तसद्भावोपलम्भाद्” इति । अर्थे निषिद्धे हि भवेदप्येतन् ,
तद्व्यवस्थापने तद्वदेवाप्रत्युह बुद्धिसद्भावोऽपि सिद्ध्यति । नन्वेव वादिनः
प्रमाणमन्वि असना सप्रमाणेन विचारसहत्व भावाना व्यवस्थापयन्
उत्पाद्यनीयप्रज्ञो देवाना प्रिय इति । न च कल्पनामात्रनिमित्त उपायस्तत्त्व-
ज्ञानाय पर्याप्तः । न च वनस्पतितत्त्वज्ञानस्य मिथ्याहस्तिज्ञाननिवन्धनम्,
अपितु प्रसिद्धितमनम इन्द्रियार्थविशेष एव । न चासौ मिथ्याज्ञानसमय
आसौ, न च मोहाम्यामममोचीनाय ज्ञानाय कल्पते न हि मोह एव
दृश्यतीत्यादि माध्यमिकोऽनुभूय भानी मिथ्याबुद्धि नापद्रोतुमर्हतीति ।
तथा च मिथ्याबुद्धि प्रतिपद्यमानेन तस्यानिमित्त वक्तव्यमित्युक्तम् ।
तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्यामिथ्याबुद्धि प्रति द्वैविध्योपपत्ति । अत्रमिथ्याबुद्धि-
पद तत्रिमित्ते साक्षरिणम्, अत्यथा व्याघातान् । तथा च मिथ्याबुद्धि-
निमित्तस्य द्वैविध्यमित्यर्थः । प्रम्नावे द्वितीयादिके च मिथ्याज्ञाननिरूपणे
“केचिदद्वैतमाहात्कारस्तत्त्वज्ञानमि . . सत्त्वपुरापान्यताख्यातिरित्यपरे,
धर्मपुद्गलनैरात्म्यज्ञानमित्यन्ये । धर्मनैरात्म्य हि भावनैरात्म्यम्, पुद्गलनै-
रात्म्य तैविकाभिमतत्त्वमि स्वभावमित्यर्थः । शरीरेन्द्रियाद्यनित्यत्वातिरिक्त-
नित्यात्मदर्शनमिति वृद्धा.” इत्युल्लापानादिमतानि निरस्य “अनात्मग्रहोऽहम-
स्मीति मोहोऽह्वार” इति वार्तिकमुपादाय सर्वस्यैवमात्माशो. वृमेरपि
मानुभूव प्रयासमिति सोऽयमीदृशोऽभिनिवेशः शरीरादीनात्मत्वेनाव्यवस्यतो
भवति, नात्मनत्वं विदुषः । स खल्वहिनिर्व्यभिचीमिव । अहिः स्वनो व्यतिरिक्तं
शरीरादि परयन् न तत्र स्निहति स्नेहविरहात् तप्यते नाप्यनुशोचति, इत्यं

तत्त्वज्ञानवत मसारस्तद्वतस्तन्निवृत्तिरिति वाचस्पत्योक्तार्थम् । “दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानदहङ्कारनिवृत्तिः ” इति सूत्रम् । तत्र शरोरादिष्वात्मबुद्धौ निवृत्तं पितव्याया तत्त्वज्ञानस्य प्रसक्त्या विषये सुकरमिति । तत्रैव प्राथमिकस्य प्रथम प्रयत्नो युक्त इति । “दोषनिमित्त रूपादयो विषया सकल्पकृता ” मिथ्याज्ञान सकल्प तेन विषयीकृता इत्यर्थः । विज्ञानवादिस्मिन्नान्तिकर्तृभाषिकास्त्वर्थजीवनमनङ्गीकुर्वतोऽर्थाभावज्ञानमेव प्रसक्त्यामाहुस्तन्निराकरणस्य सूत्रम् । तन्निमित्त त्ववयव्यभिमाननिमित्त तन्त्वादितद्विशिष्टविषया सञ्ज्ञा । प्रियाया कामुको दन्तोऽपुनासिकादीनवयवानभावयस्तस्या प्रसक्तो भवति । अवयवानुव्यञ्जनं तेषामनुव्यञ्जनं सादृश्यं तदारोपः । तथा च स्त्रैणानुव्यवहारः —

द्रवत्कन/निर्मलद्युतिरनङ्गलीलैकभू-
महेभकटविभ्रमस्तनभरालसाङ्गी यवि ।
प्रिया न परिरभ्यते शुलितसिद्धमजीवनी
सहेमहि कुतोऽन्यतो विषमवारणवाणव्यथाम् ॥

मदनसरितमेना गाहमानो जनोऽथ जघनगुलिननाभीमण्डलावर्त्तरम्याम् ।
मुखमलिनसनाथामुल्लसद्भ्रूनतोमि चिरविरहद्रुताशयासमुद्गाचकार ।

विवेकिनस्त्वशुभसञ्ज्ञा भावयन्त प्राहुः —

मज्जामस्थनामथ प्लीहायकृता शकृतामपि ।
पूर्णा स्नागुञ्जिरास्यूता स्त्रिय सगंप्रसेविका ॥

ऋषयोऽप्युचुः —

स्थानाद्विजादुपष्टम्भान्निस्पन्दात्रिघनादपि ।
कायमाधयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचि विदुः ॥

तस्माद्विघ्नस्यासौ कामिनोत्तरणो विषयः । तथा रामादिप्रहाणार्थमववादिमञ्ज्ञागोचरत्वं परित्यज्याशुभसञ्ज्ञागोचरत्वमेवोपादेयवैराग्योत्पादनार्थं यथाविषयसम्पृक्ते मधुनि विषसञ्ज्ञेति । अवयविसशयोपपत्त्यर्थं विद्याविद्याद्वैविध्यात्सज्ञानसूत्रं “विद्याविद्ये उपलब्ध्यनुपलब्धौ सत्त्वलूपलभ्यते यथा तडागे तोयम्, असद्वा यथा मरुमरीचिकायाम्, सदपि नोपलभ्यते यथा चिरनिखातं भूमौ निध्यादि, असच्च तथा यथा भूतले दृश्यमाने तुल्योपयो-

भ्यतो घटादि । यथैव यद्यवयव्युपलभ्यते तथापि सशय । अथ नोपलभ्यते
 तथापि सशय इत्यर्थः । अत्रयवो चैकदेशेनावयवे वर्तते इत्यवयवसमूहमात्रमव-
 यवो प्राप्नोति" इति वातिकम् । तत्र टीका "अवयवे वर्तमानो ह्यवयवीत्यु-
 च्यते । अवयव्येव देशाश्चेदवयवेषु वर्तन्ते एकदेशे एव तर्ह्यवयविनः, ते च
 नानेनि अवयवसमूहमात्रमवयवो प्राप्नोति । नावयवो वचिदवयवे वर्तते
 तदेकदेशाना तनावयवे वृत्ते । यनावयवेऽवयविन एकदेशो वर्तते तत्रैव
 ग्रहोतव्य तथैकस्मिस्ततो पटेकदेशो वर्तते इति तन्तावेकरिमन्पटो
 दृश्यत । सिद्धान्तवाचाह—एकस्मिन्भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्न ।
 एकदेशावयवो न स्वावयवेषु वर्तते, इत्यत्र प्रतिनार्थेऽवयवान्तराभावादित्य-
 हनु । कस्माद्यद्यवयवान्तरमेवावयविनो भवति तथाप्यवयवान्तराण्येवावय-
 विनोऽवयवान्तरेषु वर्तन्ते किमापतितमवयविवृत्तेरिति । एवञ्चानेकत्र
 वर्तते इति प्रतिजानान किञ्चार्थेण किमेकदेशेनेति नानुयोज्य । कस्मा
 ऽभयेन वाष्पेनैकदेशेन वा नानात्वकार्यसमवायिना एकस्यावयविनो
 व्याघातात्" इत्यादि ।

प्रकृतमनुसराम । न च स्वकल्पनयैव सूत्रमद्वैतपरत्वेन व्याख्येय-
 मिति वाच्यम्, अद्वैतनिराकरणपरस्पृष्टार्थकसूत्रविरोधात् । प्रमाणादि-
 तत्त्वनानेन निश्चयप्रतिपादकाद्यसूत्रविरोधाच्च । चतुर्थाध्यायप्रथमाह्निके
 शून्यत्वोपादानेन त्वनिरस्य 'ईश्वर कारण पुरुषकार्यफलदर्शनाद्' इति ।
 अस्यार्थः—माभूदय प्रपञ्चशून्योपादानो नविप्यति ब्रह्मैव हि प्रपञ्चरूपेण
 परिणमते, मृत्तिकैव घटशरीरोदञ्चनादिभावेन । न चैव नित्यत्वव्याघात
 परिणामेऽपि तत्त्वाधिघातात्तत्त्वत्तत्त्वत्वाच्च नित्यताया । यदा ह्यस्मिस्तत्त्व-
 न विहन्यते तर्दापि नित्यमिति परिणामवादः । विवर्त्तवाइस्तु ब्रह्मवानाद्य-
 विद्यापदानभेदानामरूपप्रपञ्चभेदेन विवर्त्तते मुखमिद्वैकमनेकमरिक्तपाण-
 दर्पणादिभेदानेकविचप्रतिविम्बभेदेनेति ।

न च जीवकर्मनिवन्धन एव नामरूपप्रपञ्चोऽस्तु इति वाच्यम्, पुरुष-
 श्चेत्तयेत्रैव निष्फलकर्मारम्भे तत्र नि फलत्व त्वविद्वान्प्रवर्त्तमान कथञ्चे-
 ततो नाम, तस्मात्पुरुषकर्माल्पदर्शनात्तस्मादोऽश्वर कारणमित्येतद्दृशनद्वया-
 वरणाय सूत्रम् "न पुरपञ्चमाभावे फलानिपपत्ते" इति । इदमत्राकृतम्—न
 तावन्मृत्तिवैव नामरूपप्रपञ्चभेदेन ब्रह्म परिणमते, तद्वि सर्वात्मनाया
 परिणमते एकदेशेन वा ? नाह, तत्त्वव्याघातादनित्यत्वापत्ते । नान्य,

सावयवत्वेऽनित्यत्वादन्यथा व्याघातात् । अथ तत्त्वेनानुगतस्य परिणाम , तत्त्व ब्रह्म न तर्हि ब्रह्मण परिणाम , न च निभाग्यस्यैव त्वस्य स्वसवेदन-प्रत्यक्षस्य विपरीतज्ञानगोचरत्वसम्भव । सामान्यतो ग्रहे रूपविशेषाग्रहे च तदन्यरूपेण विभ्रमो दृष्ट , शुक्तिकादौ न जातु शुक्तिस्वरूप विद्वान् रजतमिति पयवस्यति , न च निरशे स्वसवेदनप्रत्यक्ष ब्रह्मणि तत्स्वरूपाग्रह सामान्य-ग्रहो वा भवति । तस्मादीश्वरो जगद्भूदेन विवर्तत इत्ययुक्तमित्यस्याकरे व्यवस्थितत्वात् । तस्माद्गौतमस्याद्वैते तात्पर्यमिति कल्पन साहसमात्रम् ।

यत्तु चतुर्थाध्यायान्ते आरम्भादिप्रक्रियाया हेयत्वमद्वैतमतस्य च ग्राह्यत्व सूत्रभाष्ययोक्तमिति, तदप्यसत्, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिविवृद्धिपरिपालनो-पायस्यैव तत्रोक्तत्वेनाद्वैतमतस्याशतोऽपि बाह्यत्वानुक्ते । तत्र हि दोष-निमित्ताना तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरियुक्तम्, तत्र तत्त्वज्ञानोत्पत्तिन तावदा-गमतो वानुमानतो बाहङ्कारनिवृत्तिपर्याप्तदोषनिमित्तपूत्वनतत्त्वज्ञानानामपि पूर्वमत्याहृतस्य मनसस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्ट आत्मना सयोग प्रत्याहृतस्येति विज्ञेपनिवृत्ति । इन्द्रियेभ्य प्रत्याहृतस्य मनस एवचित्तपुण्डरीककदेशे आत्मनि निजोक्तसि धारकेन प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना सयाग इत्यर्थ । सुषुप्तिवारणाय तत्त्वबुभुत्साविशिष्ट इति । तदभ्यासश्च तद्विषयधारकप्रयत्नो-त्पादपौनरुक्त्यम् । तस्मादादरनैरन्तयदीघकालसेविता तत्त्वबुद्धिरत्पद्यते इत्यय । तत इन्द्रियविषयैरपहृतस्य मनसो न धारणा तदभ्यासाभावान तत्त्व-साक्षात्कार इत्याशङ्क्य समाधानसूत्रम्- पूर्वप्रकृतफलानुबन्धात्तसिद्धि । पूर्वकृत समाधे फल सस्कारस्तस्यानुबन्ध स्थेम्ना तस्मादित्यथ । कस्मात् त्कल्पमिति चेन्न, प्रयत्नविशेषा हि विशरारवो बहुवोऽपि परस्पर न सभवन्तो न तत्त्वसाक्षात्काराय पर्याप्ता तत्सस्काराणा तु स्थेम्ना सभवति, सभूयकारित्व समाधिविशेषमात्रस्य तत्त्वज्ञानसहननत्वध्यवच्छेदाय सूत्रम्- तदर्थ यमनिय-माभ्यामात्मसस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपाय ' समानमाश्रमिणो धमसाध-नमहिंसासत्यमस्तेय ब्रह्मचय इति यम । आश्रमिणामसाधारणा धर्मोपायो नियम । सस्कारस्त्वधमहान धर्मोपचयश्च । योगपद पातञ्जलपरम् अध्यात्म-विधिस्तप प्राणायाम प्रत्याहारो ध्यान धारणेति । इन्द्रियविशयेषु च प्रसस्थानाभ्यासो रागद्वेषनिषेधार्थं । उपायो यागाचारविधान एकाकिता आहारविशेष एकत्रानवस्थानमित्यादि । एतेषा तत्त्वज्ञानोत्पादद्वारेणा-पवगसाधनत्वम् ।

नन्वेवमान्वीक्षिकीवैयर्थ्यात्ततः सूत्रम्—“ज्ञानग्रहणाभ्यासास्तद्विद्यैश्च सह सवादः” तदर्थमित्थस्यानुवृत्तिः । ज्ञानमान्वीक्षिकीरूपात्मविद्या तस्याः ग्रहणमध्ययन धारण चाम्यासः राततक्रियातद्विद्यैश्च सवादः प्रज्ञापरिपाकार्थः । प्रज्ञापरिपाकस्तु देहाद्यतिरिक्त आत्मा उत नेति सशयच्छेदन विज्ञातार्यावबोधावसितार्याम्यनुज्ञानमध्यवसित प्रमाणेन तस्याभ्यनुज्ञान सकंश तद्विद्यैस्सह सवाद इत्येतद्विभज्यते । त शिष्यगुरुसंग्रहचारिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् । ब्रह्मचारी सहाध्यायी गुरुशिष्यसंग्रहणेभ्योऽप्यशास्त्रेण विशिष्टः । श्रेयोऽयिनश्च श्रेयसि मोक्षलक्षणे श्रद्धा, तेषामपवर्गे श्रद्धादर्शनात्तदुपायाभ्यास प्राग्भावीय इत्यनुमीयते । न तेषामपि प्राग्भावीय-सस्कारवशात्प्रतिभोपासनोपेऽभ्युपेयादभिमुखमुपेयात् गुर्वादिभिस्सहेत्यर्थः । तदनेन गुर्वादिभिर्वाद कृत्वा तत्त्वनिर्णय उक्तः । यदि च मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः परस्य गुर्वादिः प्रतिज्ञूल-तत्मान्न वादोऽप्युचित इति, तत्रेद सूत्रमुप-तिष्ठेत् “प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमद्यित्वे” तमभ्यनुपेयादित्यनुवर्तते । पुरतो गुर्वादिः प्रज्ञामुपादित्समान आत्मनः शरीरादिभ्यो भेदमहद्बुभुत्सेति स्वतत्त्वबुभुत्सा प्रकाश्य च पक्षमनवस्थापयन् गुर्वादिकृताद्विचारात्पूर्व-पक्षोदयेन सिद्धान्तव्यवस्थापनलक्षणत्स्वदर्शन परिशोधयेत् । अन्योऽन्य-प्रत्यनीकानि च प्रावादुकाना दर्शनान्यमुक्तपरित्यागेन मुक्तपरिग्रहेण परिशोध-येत् । बुध्मवादस्यैवैयमीदृशी दशा तत्त्वनिर्णये दत्तजलाञ्जली तर्हि जल्पवि-तण्डे । अतः स्वपक्षरागेण चैके न्यामगतिवर्तते “तत्त्वाध्यवसायसरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसरक्षणार्थं कष्टकशाखावरणवद्” इति सूत्रम् । अतुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणा तदर्थं घटमानानामेतदित्यर्थः । न केवलमिदमेव किन्तु जल्पवितण्डयोः प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह—विद्या-निर्वेदादिमिथश्च परेणावज्ञायमानस्य “ताभ्या विगृह्य कथनम्” इति सूत्रम् । यस्तु कुदर्शनबलाहितमिथ्याज्ञानावलेपपटुविदग्धतया सिद्धविद्यावैराग्याद्वा लाभपूजाख्यात्ययया कुहेतुभिरीश्वराणा जनाधाराणां पुरतो वेदब्राह्मणपर-लोकादिदूषणप्रवृत्तस्य प्रतिवादी समीचीनं दूषणप्रतिभया अघश्यन् जल्पवित-ण्डेऽवतार्ये जल्पवितण्डाभ्यां विगृह्यातत्त्वकथन करोति । विद्यापरिपालनाय माभूदीश्वराणा मतिविभ्रमेण तच्चरितानुवृत्तिनीनां धर्मविप्लव इति, उद-मपि प्रयोजन-जल्पवितण्डोर्नतु साभख्यात्या दृष्टं नहि परहितप्रवृत्तः परमकारुणिको भुक्तिदृष्टार्थं परमासनोपायमुपदिशतीति तत्र सर्वकवाक्यतया फलितायः । अद्वैतविद्यायां ग्राह्यत्वं न कृत्राप्युक्तमित्यास्ता तावत् ।

यत्तु यदग्ने रोहित रूपमिति श्रुत्वर्थो "दुद्धपाविवेषनाद्" इति सूत्रेणोक्तं
 अत एवोक्तसूत्रार्थस्तोटकाचार्यैरुक्तश्रुत्यर्थत्वेनोक्तं प्रतिदर्शयिष्ये पूर्वसनस्य
 यथा वितथत्वमापास्यति तन्तुगुणमपकृत्य तु तन्तुसमन्वितं य ज्वलनप्रमुखस्य
 तयोक्तवतीति यदग्नेरित्यादि श्रुतिरिति शेषः । मायेत्यादिना इन्द्रजालमिव
 मायामयमित्यादि श्रुत्युक्तं, मिथ्येत्यादिना यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रु-
 त्युक्तं, सकल्पकृता इत्यादिना एतत्सर्वं मन एवेत्यादिश्रुत्युक्तश्चाऽपरिहार्यं स्तर्क
 उक्त इति, तदप्यसत्, विज्ञानवाद्युक्तयुक्तेरेव तैरनुवितत्वात्, अनुवादानुवादत्वे
 प्रमाणाभावात् । वस्तुतो वेदानिनामपि सैव युक्तिः, तदशेषे ब्रह्मवादिविज्ञान-
 वादिनोरविशेषात् । "अथमेव सौगतब्रह्मवादिनोर्विशेषः" इत्यादिना खण्डनादौ
 आत्मनस्नात्त्विकत्वोपगममात्रेण वेदानिना सौगताद्विशेषोक्तेः । कथञ्च
 लोके षट्स्य मिथ्यात्वं द्रुवोधयिषु सूत्रमपाकरोतीति निर्णयति महाषटना-
 शस्यैव तेन बोधयितुं शक्यत्वात् । षट्बतयेव तद्वृत्तित्वनियामकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यैव भवन्मते मिथ्यात्वदूषणपरतयैव
 व्याख्याता । यदग्नेरित्यादिश्रुतेर्मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतेर्मिथ्याप्रतिपाद-
 कत्वमपि पूर्वमेवापास्तमित्यास्ता विस्तरः । एवमन्या अपि श्रुतयः स्मृतिपुरा-
 णोतिहासाश्च सुधीभिव्यस्त्येयाः ।

तुल्यस्तत्र यथाश्रुतार्थविरहोऽस्माकं परेषामपी-
 त्येषां रीतिरुच्यते बहुविरोधानां तिरोघायिका ॥

अपि च असत्त्वमिथ्यामनोरथत्वमायामयत्वादि यदुक्तमस्मिन्
 तैरैहिकामुष्मिकभोगरागत्यागायत्यसदायतित्वम् । अत एव पार्थसारथि-
 मिथैरुक्तं "तस्माद् ब्रह्मणः प्रशसार्थोऽस्यावित्वेनासत्त्वमुपचरद्भिरोपनिष-
 देर्वाक्यंस्तदनुसारिभिरुच्येतिहासपुराणैर्भीतानां वाक्यतात्पर्यमजानता न्याया-
 भियोगशून्यानां प्रलापोऽयमद्वैतवाद इत्युपेक्षणीयः" इति । न्यायसूत्रमालार्या
 न्यायपञ्चाननैरप्युक्तं 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं एतस्यैवानन्दस्य नित्यज्ञा-
 नम्" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानादिरूपताः । तदपि रूप कल्पितमिथ्याधर्म-
 मात्रं सत्यमित्यादिकं यथाश्रुतं बलसिद्धं प्रमाणगम्यस्य मिथ्यात्वं तदवगम्यस्य
 मननदशायां न्यायविदर्थश्रुत्यर्थविचारनिर्णयमिति ।

मा हि पार्थं व्यपाश्रित्य येऽपि स्तु पाययोनयः ।
 खियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यास्त परा गतिम् ॥
 किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्याः । भक्ताराजर्षयस्तथा ।
 अनित्यमसुखं लोकाभिः प्राप्य भजस्व माम् ॥

इति । तस्मा एवमोपनिषद् ' भिलापीवाया श्रुति प्रणिदधाति
नादाभिधाने अस्थान एव रभसा मासासाधनापृथग्देवहन्ति । एतेन
यत्खण्डनकृद्भित्तवत् ' श्रुतिरद्वैते प्रमाणमिति द्रूम श्रुपते सत्त्वेकमेवाद्वितीय
नास्ति किञ्चनेत्यादि सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि स्यात् तथापि
पदसमन्वयबलेन तां प्रतीयमानमर्थमवाधिनमादायैव तासामन्यपरो-
भवनात्, धिया म्वन प्रामाण्यस्य बाधकैकापीडनत्वात्" इति, तत्सर्वम-
पास्तम्, बाधकानां पूर्वमेव प्रपञ्चितत्वात्, पदसमन्वयस्य च द्वैतपरत्वेनैव
सम्भवेऽस्याद्वैतपरत्वे प्रत्युत प्रातिहृत्यस्यैव बहुशो दक्षितत्वाच्च ।
यदप्युक्तम्—

एक ब्रह्मास्त्रमादाय नाग्य गस्यत क्वचित् ।
घास्ते न धीरवीरस्य भङ्ग सगरकेलिषु ॥ इति ।

तत्राप्येव प्रतिवक्तव्यम्—

ब्रह्मास्त्रमालभ्यतो दसदाडिमानोत्याद्या गिर समरसोमनि तद्वलेन ।
तद्वै दिभि सह समागममागतस्य जागति वागपि जय प्रतिरागत किम् ॥
आपातनो यदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।
तत्त्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निपीडितादहह निर्वहते विचारत् ॥

इत्यपि परास्तम्, तत्र ह्येवमस्माभि पठनीयम्—

घास्तेपतोपि न यदद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।
तत्त्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा नि पीडितात्किमिति निर्वहते विचाराद् ॥

इति । अथ पदसमन्वयमप्यनादृत्य मदभिमतायं श्रुतिद्योष्य इति चेत्,
सत्यम्, मानविरोधिन्यर्थे तात्पर्यमुदीर्य सम्मत पूर्वमपदायोऽपि तदुक्तमिष्या-
वादित्वमादिशद्वैधा । यत् तन्नोक्तमद्वैते किं प्रमाणमिति प्रश्नादेवाद्वैत-
सिद्धिरिति, तत्र, प्रश्नस्याप्रमाणत्वात् । न च प्रश्नापेक्षितान् तज्ञानोपपादका-
कथक्त्वेन तदाक्षेप इति वाच्यम्, न हि प्रमाणावगतस्यैव प्रश्नापेक्षणीयत्व
त्वेद्ब्याख्यावगतस्यैवाद्वैतस्य तथात्वापत्तेः । तस्माद्यत्र प्रामाण्ये च विप्रति-
पत्तेः सुलभत्वात् । ग्रन्थया शृङ्खल्य कथं शशीयत्कमित्यादिनोऽपि शशशृङ्गा-
दिसिद्धिप्रसङ्गात् । एतेन त्वाद्वैतज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूप
वक्तुं प्रमित्यत्र यमानियमादिति परास्तम् । ग्रन्थादृष्टत्वादादेव ममाद्वैतज्ञानो-
त्पत्तेः स्वयाक्यप्रामाण्यस्य त्वयावश्यमुपपाद्यतया तदर्थं त्वदभियोगस्यावश्य-

कर्तव्यत्वात् स्ववाक्यप्रामाण्यस्य त्ववस्थापयितुमशक्यत्वे तव भङ्गप्रसङ्गात् ।
यदप्ययुक्तपचयमनिर्वचनीय साधयाम किन्तु चिदात्मनि स्वप्रकाशे भरमा-
लम्ब्य सुखमास्मह इति, तन्न, अकथकत्वेन त्वदुक्तदूषणाना कथावहिर्भावाद-
साधकत्वापत्ते । इतिदिक् ।

वेदाविरुद्धयुक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।
अद्वैतधुतितात्पर्यं शब्दगत्या निराहृतम् ॥

सद्विद्वत्पदवाक्यमाननिगमाकूपारपारङ्गम-

श्रीलक्ष्मीधरलब्धबोधजनुषा विश्वेश्वरेणोदिते ।

अस्मिस्तर्ककुतूहले परिहृतप्रत्यधिकोलाहले

मिथ्यात्वस्य कदयितोऽयं शत श्रुत्यर्थताविभ्रम ॥

॥ भवानीशङ्कराभ्या नम ॥

॥ इति प्रथम परिच्छेद ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

तर्ककुतूहलम्

सप्तमोऽंशः

कर्कटज्वलवृकोऽग्रतर्कसम्पर्कदर्शने ।

पथि पाथोधरच्छाया काचिदालम्बन मम ॥ २ ॥

अध्यक्षाद्विधिगानतः पद्गतेर्मर्याद्व्या च श्रुते-
रत्रैतावगमेऽन्तरिक्षसुमन सन्नहचारीरृते ॥

तच्छायामुपजीव्य लब्धपदतामासेदुपामद्भये
मानानां प्रमितिं प्रति प्रवणता तत्सौरभोरस्यभूत् ॥ २ ॥

यत्तु "प्रत्यक्षमेव मिथ्यात्वे मान घटोऽस्तीत्यादावस्ति त्वशाब्देन
ग्रहासत्ताया प्रतिपन्नस्य घटादेर्घटो नास्तीति प्रत्यक्षेण तस्यामेवाभावावगाहन-
मिति" विवरणोक्तेः स्वसमानाधिकरणस्यावच्छिन्नवृत्तिकात्पन्ताभावस्य
प्रतियोगित्वं हि मिथ्यात्वम् । न चोक्तप्रतीती घस्तुनो घटाधिकरणं सत्ता
भातापि तत्त्वेन न भातेति न मिथ्यात्वशरीरभानमिति वाच्यम्, तथापि
फलतो मिथ्यात्वमानस्यावश्यकत्वात् । घटोऽस्तीति ज्ञानानन्तरं जाय-
माने घटो नास्तीति ज्ञाने अस्तित्वाद्ये घटतदभावयोर्भेदे वाचकाभावात् ।
प्रत्यक्षज्ञाने शब्दव्युत्पत्तिविरोधासभवात् । तत्त्वज्ञाना प्रपञ्चाधिकरणत्वेन
गृह्यमाण एव तदभावप्रत्यक्षाच्चेति, अत्रोच्यते,

अस्तिनास्तीति घोर्भावाभावसत्ता विगाहते ।

नायंभेदो दवोयान्स्यादुल्लेखोल्लिख्यमानयो ॥

उक्तं प्रत्यक्षस्य तदुक्तार्थविषयकत्वे मानाभाव । घटोऽस्ति घटो
नास्तीत्यस्य च अत्रेण घटे सत्तामभावप्रतियोगित्वं चावगाहमानत्वात् ।
घटे सत्ताश्रयत्वविषयकप्रत्यक्षेण सत्ताया घटाधिकरणत्वमवगाह्यत इति कल्पनस्य
विवर्जितत्वात् । सत्ताया दह्यमानधर्मत्वस्य चासिद्धे । प्रत्यक्षेण च
घटादिनिवृत्तयैव तद्ग्रहेण वैपरीत्यात् । सत्ताया घटादिनिवृत्त्यान्तानाव-
प्रतियोगित्वसिद्धावपि हि सत्प्रतीतिर्भ्रमत्वमेव स्यात् । न तु सत्ताया घटाधि-
करणत्वविषयकत्वम् ।

न च घटोऽस्तीति शब्देन तथा बोधेऽपि तदुल्लिख्यमानप्रत्यक्षस्य यथोक्तविषयकत्वमेवेति वाच्यम्; घटप्रकारकभूतलविशेष्यकसयोगसंसर्गक-प्रत्यक्षस्य घटसयोगप्रकारकभूतलविशेष्यकसमवायसंसर्गकशाब्दबोधजनकेन घटवद्भूतलमिति शब्देनोल्लेखेऽपि घटावृत्तिभूतलमित्यादिशब्देनानुल्लिख्य-मानत्वात् । अगत्या उल्लेख्यज्ञाने सासर्गिकविषयतापक्षस्य प्रकारत्वेनोल्लेखक-ज्ञाने भानेऽप्यत्यन्तविप्रकर्षाभावात् । एतेन घटोऽस्तीति ज्ञानानन्तरमित्या-द्यपि परास्तम् । अस्तित्वाशेषे घटतदभावयोस्तदविषयत्वस्य सर्वानुभव-विच्छेदत्वात् । फलतो मिथ्यात्वभानमित्यप्ययुक्तम्, घटो ब्रह्म, अधिकरण-मभाव, प्रतियोगित्वमित्यादिवद्विशिष्टशरीरानवगाहिज्ञानस्य तदपर्यवसायि-त्वात् । स्वाधिकरणवृत्तित्वस्याऽभावाशेषेऽवच्छिन्नवृत्तियान्वयत्वस्य च तत्र कथमप्यभानाच्च मिथ्यात्वशरीरप्रविष्टप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगित्वत्वावच्छि-न्नत्वेन, घटो नास्तीत्यत्र संसर्गत्वेन भासमानस्य तु तस्य तदनवच्छिन्नत्वेन भासमानतया वैषम्याच्च यत्किञ्चिद्घटकपदार्थभानमात्रेण स्वकल्पितपदार्थ-सिद्धयभिधाने चातिप्रसंगात् ।

किञ्च भवन्मतेऽपि कपालावच्छिन्नसत्तैव घटाशयो न तु केवलसत्ता, तत्कथं फलतोऽपि स्वसमानाधिकरणेत्यादिमिथ्यात्वशरीरभानम् । न चोप-हितशब्दयोरेक्यास्येति वाच्यम्, कपालान्यावच्छिन्नसत्ताया अपि तादृशत्वेन घटव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य घटेऽवगाहनेनाप्युक्तप्रतीतिपर्यव-सानापत्ते । न हि घटस्य ब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूप मिथ्यात्व भवदभ्यु-पगतम्; इष्टापत्ते । किन्तु कपालनिष्ठानवच्छिन्नवृत्तिकात्यन्ताभावप्रति-योगित्वमेव । तच्च दुर्लभप्रतीतिकमेव । घटज्ञानस्य कपालविषयकत्व-नियमानाभावात् । अथ कपाले घटो नास्तीति प्रत्यक्ष विदक्षितमिति चेत्, मैवम्, किमत्र कपालवृत्त्यभावप्रतियोगित्व घटस्य विषय, उत सत्तावृत्त्य-भावप्रतियोगित्वम्, अथ कपालावच्छिन्नसत्तावृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् ? नाद्य, अविवादात् । अत एव न द्वितीय, अनुभवविसवादाच्च । नान्य, कपाल-नस्योरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य तद्विषयत्वे उक्तिसमवाभावात् ।

अपि च कपाले घटो नास्तीति प्रत्यक्ष घटकालावच्छेदेन न भवती-त्युभाम्या सप्रतिपन्नम् । उक्तञ्च दीधितौ "इहेदानी घटो नास्तीति प्रत्यक्षे सामयिकोऽत्यन्ताभावो विषय" इति । पूर्वापरकालयोरथ कपाले घटाभावो मयापि स्वीक्रियत एवेति न तावता मिथ्यात्वप्रत्यक्षनिर्वाहः । यत् काल-

विशेषावच्छिन्नवृत्तिक एवाभावस्तत्र भासत इति नाशङ्कनीयम्, काल-
विशेषावच्छेदेन सम्बन्धानन्त्यकल्पने गौरवात् । अभावस्य सर्वदा सर्वत्र
सम्बन्धाङ्गीकारात् । यद्देशकालावच्छेदेन प्रतियोगी गृह्यते नद्देशकाला-
वच्छेदेन तदभावो न गृह्यत इत्यनास्माकमप्यविप्रतिपत्ते । तत्तत्कालीनसन्नि-
कर्षविशेषादे शक्तिविशेषेण प्रतिबन्धकत्वात् । अत एवाभावरवावच्छिन्न-
वृत्तिकत्वानङ्गीकाराद् घटावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन तदभावो वर्तत इति
वाक्यस्य न प्रामाण्यम् । घटे घटो नास्तीत्यस्य तु प्रामाण्यमिष्यते परेरपि ।
उक्तं हि दीर्घतित्ठीकादौ—‘जायमानघटत्वादिसामान्यस्यातीतानागत-
घटादावभावेन व्यभिचरितत्वात् प्रत्यक्षे कारणत्वासम्भवेन घटत्वादि-
सामान्यज्ञानस्य तत्कारणत्वपक्षस्वीकारः’ इति । घटे प्रागभावव्यसकाला-
वच्छेदेन तत्प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यस्यैव घटत्याभाववैशिष्ट्याङ्गीकार्यत्वात् ।
घटावच्छेदककालावच्छेदेन घटत्व घटे नास्तीत्यस्य तु पूर्ववदेवास्माकमप्य-
प्रामाण्यमित्यादि, तत्रैव वक्तव्यम्—घटावच्छेदककालावच्छेदेन घटाभाव
कपाले न गृह्यत इत्युभाभ्या सप्रतिपन्नम् । अभावोऽवच्छिन्नवृत्तिरनवच्छिन्न-
वृत्तिर्वैति त्वन्यदेतत् । एव स्थिते घटसत्त्वकाले कपाले घटो नास्तीति
प्रत्यक्षानावात्स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि न प्रत्यक्ष-
विषयत्वम् । प्रागेव त्कानावनिष्ठानवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य, तस्मादभावस्यान-
वच्छिन्नवृत्तिकत्वे तावन्न प्रत्यक्ष प्रमाणम्, नापि युक्ति, प्रतियोगिदेशावच्छेदे-
नाप्यभावस्य वृत्तौ चक्षु सयुक्तविशेषणताविशिष्टरूपकारणासत्त्वेन तत्प्रत्यक्षा-
पत्ते । अस्य तत्कालीनसन्निकर्षविशेषादेः शक्तिविशेषेण प्रतिबन्धकत्वमिति
चेत्, न; तद्रूपेक्षया विषयाभावादेव तत्र न घटाभावप्रमेत्यस्य युक्तत्वात् ।
तदभावाना हेतुत्वकल्पने गौरवात्तेषामप्यनवच्छिन्नवृत्तिकत्वापत्त्या प्रति-
बन्धककालेऽपि कार्योत्पत्त्यापत्तेश्च । एवञ्च प्रतिबन्धकाभावाधिकरणे य.
प्रतिबन्धकाभावसहितकारणकूटाधिकरणज्ञानोत्तरक्षणस्तत्त्वस्य कार्यव्याप्यत्व
न तु प्रतिबन्धकाभावः कारणमित्यादिनापि न निस्तारः । प्रतिबन्धकाधि-
करणक्षणस्यापि प्रतिबन्धकाभावाधिकरणत्वेनापत्तेर्दृष्टत्वात् । एव प्रति-
बन्धकाधिकरणावृत्तित्वमपि न प्रतिबन्धकाभावे विशेषणमप्रसिद्धे ।
नापि प्रतिबन्धकानधिकरणवृत्तित्वम्; तद्धि प्रतिबन्धकाधिकरणत्वाभाव-
वद्वृत्तित्वमेव । तच्च प्रतिबन्धकाधिकरण एव प्रतिबन्धकाधिकरणत्वानाव-
स्तत्त्वात्तदाप्यस्त्येव । तस्यापि त्वया मिथ्यात्वोपगमात् । तस्मादुक्ताभावस्य
समयाद्यवच्छिन्नवृत्तिकत्व विना न निर्वाह इत्यादि योज्यम् ।

तत्कालीनसन्निकर्षादे शक्तिविशेषमवच्छेदकीकृत्य प्रतिबन्धकतेव्य-
सम्पादनमप्ययुक्तम् । तत्कालीनत्व हि प्रतियोगिप्रत्यक्षकालीनत्व वस्तुगत्या
यत्काले तद्देशवच्छेदेन प्रतियोगी वर्तते तत्कालीनत्व वा । सन्निकर्षोऽप्यभावे-
न्द्रियधर्मा, इन्द्रियाधिकरणयोर्वा, इन्द्रियप्रतियोगिनोर्वा ? न तावद्घटचाक्षुष-
कालीनचक्षुसयुक्तविशेषणतायास्तादृशचक्षुर्भूतलसयोगस्य तादृशचक्षुषं-
सयोगस्य वा प्रतिबन्धकत्वमिति नय आशयत्वात् । तथाहि प्रथमतो
घटचक्षुसयोगरूपघटचाक्षुपकारणस्यैव चक्षुसयुक्तविशेषणत्वरूपघटाभाव-
चाक्षुपकारणस्यापि सत्त्वात् समूहात्मन्वरूपमुभयचाक्षुषद्वारम्, तदानी
घटचाक्षुषाभावेन ययोक्तप्रतिबन्धकाभावसत्त्वात् । न च प्रतियोगिज्ञान-
विलम्बेन प्रथमं घटमात्रचाक्षुषोत्पत्तिं घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रकारकत्वाभावेन तदभावज्ञानानुपयुक्तत्वात् । अनन्तरं च
प्रतिबन्धकसपत्यैव न घटाभावचाक्षुषमिति वाच्यम्, यत्र घटचाक्षुषसामग्री
घटाभावव्याप्यवत्तापरामर्शश्चास्ति तत्र घटाभावे चाक्षुषहेतुसन्निकर्षस्यापि
सत्त्वात्, भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीसत्त्वेन घटचाक्षुषानुदयात्समान-
विषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेन घटाभावानुमितेरप्यनुदयाद् घटाभावचाक्षु-
षस्य दुर्वारत्वात् । परामर्शस्यैव तत्र प्रतियोगिज्ञानस्थानीयत्वात् । इतरा-
विशेषणत्वेन प्रतियोग्युपस्थितेरभावज्ञानानङ्गत्वात् । अन्यथा घटाभावप्रत्यक्ष-
धारानुपपत्तेः । न च तत्र समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यविशिष्टघटाभावानु-
मितिसामग्र्यभावेन तदा घटचाक्षुषोत्पत्तौ बाधकभाव इति वाच्यम्,
तावतापि घटतदभावोभयविषयकसामूहात्मन्नात्मवचाक्षुषस्यापत्तेरपरि-
हारात् । सिद्धान्ते तु तत्र घटाभावविरहेण तच्चाक्षुषसामग्र्येव नास्तीति
वैपम्यम् । एवमुत्तरोक्तमपि पक्षेन न साधीय । यदा वस्तुगत्या
भूतले सन्नपि घटा न ज्ञात तदानीं घटाभावचाक्षुषानुपपत्तेः । न
चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् । सिद्धान्ते तद्भ्रमात्मकम्, परेषां तु प्रमेति
विशेषः ।

घटावच्छेदकेत्यादिकमपि विषयम् । परमते देशाद्यशेषवच्छेदकत्वा-
वगाहनप्रत्युक्तमप्रामाण्यम्, सिद्धान्ते तु घटाभावावगाहनप्रयुक्तम् । तत्रैव
घटाभावावच्छेदकत्वाभाववति तदवच्छेदकत्वावगाहित्वे तज्जन्यशाब्दस्य
भ्रमत्वतदपेक्षया च घटाभावाभाववति घटाभावावगाहित्वेत्स्य तस्यावच्छे-
दकत्वावगाहित्वेन लघुत्वात् । घटे घटत्वमित्याद्यपि तादृक् । बालविशेषा-
वच्छिन्नविशेषणताससर्गवस्यैव तज्ज्ञानस्य सिद्धान्ते प्रमाणात्वात् । पररीत्या

तु निरवच्छिन्नविशेषणतयैव तथात्वात् । न विष्टापत्तिः; घटसत्त्व-
कालीनघटे घटत्वाभावो नास्तीत्याशनेकप्रत्ययाना भ्रमत्वापत्तेः । घटावच्छे-
दककालावच्छेदेनेत्यादिकमप्ययुक्तम्, घटप्रागभावध्वसकालावच्छेदकीकृत्य
जायमानाना घटे घटत्व नास्तीत्यादिज्ञानानामप्रामाण्यापत्ते । एवमि-
हेदानी घटो नास्तीत्यादेरप्यप्रामाण्यकल्पनापत्तिरुद्भाव्या । यदपि तद्घट-
नाशकालावच्छेदेन तद्घटवति तद्घटो नास्तीति तु कालावच्छिन्नाभावा-
वगाहि चेदप्रमाणमेव । मीमांसकमते ककारानुपलम्भकाले इहेदानी ककारो
नास्तीत्यादौ प्रतियोग्युपलम्भत्वरूपेण प्रतियोग्युपलम्भस्य भावमेतद्देश
[भ्रममते तद्देश]-कालावच्छिन्न यथा वगाहते तथा मन्मते एतद्देशकालावच्छि-
न्नत्वरूपेण प्रतियोग्युपलम्भस्याभाव प्रतियोगिन एव वा, एतद्देशकाला-
वच्छिन्नत्वसंबन्धेनाभाव चेदवगाहते तदा प्रमाणमेवेत्यादि, तदपि चिन्त्यम्,
विना वाचक प्रतीतेर्भ्रमत्वान्यविषयकत्वादिकल्पनायोगात् । तादृशशाब्द-
स्यले एतद्देशकालावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटोपलम्भाभावविष-
यताया, दुरुपपादत्वात् । उपलम्भरूपस्य तदभावप्रतियोगिन, पदादनुपस्थित-
त्वात् । लक्षणादिविलम्बकल्पनस्य च गौरवकल्पकभावाभ्या पराहृतत्वात् ।

किञ्च स्वोयस्य प्रतियोग्युपलम्भस्याभावस्तत्र विषयोऽन्यदीयस्य
वा ? नाद्यः, व्याघातात् । नान्य, परज्ञानस्य पर प्रत्यतीन्द्रियत्वात् । यत्र
च तादृश चाद्युप जायते तत्रोक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोग्युपलम्भा-
भावविषयकत्वेन तत्प्रत्ययस्य दुर्लभत्वान् । ज्ञानस्य चक्षुराद्ययोग्यतया तद्भा-
वस्य चाद्युपाद्यनुपपत्ते । एतद्देशकालावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणत्वेन प्रतीय-
मानस्य प्रतियोगितावच्छेदसंबन्धकुक्षिनिषेपानहंत्वाच्च । इहेदानी घटाभावो
नास्तीत्यादौ तथापि गत्यभावाच्च । तत्रोक्तसंबन्धेन सर्वदा घटाभावस्याभाव-
सत्त्वेन प्रतियोगिसत्त्वकालेऽपि तादृशप्रत्ययापत्ते । घटाभाववत्त्वेनोभयसिद्ध-
भूतलस्यले च इहेदानी घटाभावो नास्तीति प्रत्ययस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् ।

यत्तु प्रतियोगिकाले तद्भावसत्त्वेऽप्यौपनिषद्दर्शनापरिशीलिन पुरप
प्रत्यावृत्तत्वस्वीकारादेवावकाशोपपत्तिरत एव गवादी गोत्वाभावविषयो न
प्रमात्वमिति, तदसद्, नरविपाणादाद्यप्येव शपयोपन्यासापत्ते । गवादी
गोत्वाभावमानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्य प्रमात्वापत्तेरच । एव कारणत्वादेरति-
रिक्तपदार्थत्वेऽपि कार्याव्यवहितपूर्वज्ञानावच्छिन्नकार्वाणिकरणवृत्त्यभावप्रति-
योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वादिबुद्धेस्तद्व्यञ्जकत्वावश्यकत्वात्तत्राप्यनुपपत्तिः ।
पररीत्या दण्डवादेरपि घटाव्यवहितपूर्वज्ञानावच्छिन्नकपालवृत्त्यभावप्रतियो-

गितावच्छेदकत्वात् । भ्रमसाधारणतज्ज्ञानस्य व्यञ्जकत्वे रासभादेरपि घटादि-
 निरूपितकारणत्वाश्रयत्वापत्ते । तत्र वस्तुतः कारणत्व नास्तीति नोक्तं दोष
 इति चेत्, न, उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्योभयसाधारण्येन दण्डे
 कारणत्वमस्ति न तु रासभ इति बंधम्यस्य व्यवस्थापकान्तरविरहेण दुर्बल-
 त्वात् । एतेन सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपव्याप्तिनिरूपकत्वमेव व्यापकत्वम् ।
 अत्रच्छेदकत्वमखण्डमेव मिथ्यादिसम्मतमिति न तत्राप्यभावप्रवेश इत्यादिक-
 मपि निरस्तम् । हेतुसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यत्वरूपेण ज्ञानविरहेऽनुमित्य-
 नुत्पत्त्या तद्रूपेण ज्ञानस्यावश्यमपेक्षितत्वात् । तद्रीत्या च तस्य दुर्लभत्वात् ।
 अथ व्यवहारोपयुक्तादत्यन्ताभावादस्य एवात्यन्ताभावो मिथ्यात्वघटक ;
 तर्हि सुतरा प्रत्यक्षम्य मिथ्यात्व न विषय इति सर्वथापि मिथ्यात्वे प्रत्यक्ष
 न प्रमाणमिति स्थितम् ।

वेदादिद्वययुक्तीनामर्कं तर्ककुतूहले ।
 प्रत्यक्षविषयीभावो मिथ्यात्वस्य परिक्षतः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽशः

ननु वेदान्त्यभिमतमिथ्यात्वविरोधितत्त्वमपि न प्रत्यक्षविषय । तथाहि प्रमाणविषयत्व वा सत्त्वम् तद्योन्यत्व वा, भ्रमाविषयत्व वा ? नाह, असति प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रमाणप्रवृत्ते पूर्वमपि सत्त्वस्य वक्तव्यतया तस्य प्रमाणविषयत्वरूपत्वानुपपत्तेः । प्रमात्वस्य सद्बिषयकत्वरूपत्वेनान्योन्याश्रयाच्च । रजतमिदं जानामीति भ्रमानुव्यवसायरूपप्रमाया विषयीभूतप्रमात्मकव्यवसायाशे नेदं रजतमिति प्रमाया निषेधाशे च यथाऽनम विषयत्वं प्रतिबोधित्वाभ्या मिथ्याभूतस्यापि रजतादेर्विशेषणत्वेन विषयत्वाच्च । न द्वितीयं, तद्योग्यत्वस्यावच्छेदकरूपान्तराभावादनिरुक्तेः । न तृतीयं, सर्वस्यैव क्षणिकत्वादिना भ्रमविषयत्वात् । अत एव 'तत्त्वमनारोपितरूपमित्यश्रारापाविषयत्वमप्रमिद्धम्, सर्वस्यैवारोपविषयत्वाद्' इति द्रव्योपायः । अत एव नासत्त्वाप्रकारकभ्रमाविषयत्वमपि, अन्योन्याश्रयात् । नापि सत्त्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वम्, आत्माश्रयात् । नाप्यसत्त्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वम्, अन्योपाश्रयात् । नापि प्रतिपन्नोपाधौ नैकालिकसत्त्वनिषेधविरहः, आत्माश्रयात् । नापि सत्ताजातिरयंक्रियाकारित्वे सद्बैलक्षण्ये वा, एषा मिथ्यात्वयतिरेकाद्यन्तित्वेन तत्प्रत्यक्षेण मिथ्यात्वश्रुत्यादौ बाधमावात् । नापि वेदान्त्यभिमतमिथ्यात्वाभावात्, तुच्छेऽतिव्याप्तैरिति चेत् अत्र द्रुमं, मिथ्यात्वमपि हि त्वया सत्त्वविरोधि वक्तव्यम्, अस्या- [ता]न्नेन सत्वानात्तेनानु । अतस्तत्त्वमपि परिभाषय तावत्कीदृशं सत्त्वं प्रत्यक्षविषय इति । तथाहि प्रमाविषयं वा तावत्सत्त्वं निर्दोषम् । न चोक्तानुपपत्तिः, योग्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च योग्यत्वावच्छेदकानिरुक्तिः, ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य तथात्वात् । न च तद्विच्छादविषयत्वेन विनिगमनाविरहः, प्राचीनमने इच्छादं स्वानन्त्येण सविषयकत्वाभावात् सविषयकत्वेन तदनुगमाच्च । न च भ्रमविषयमन्यापि तथात्वादनिन्यासि, विशेष्यप्रकारयोः सत्त्वस्येष्टत्वात् । तत्प्रसंगस्य च ईश्वरज्ञानाविषयत्वात् । न चेश्वरस्य सर्वज्ञानुरोधेन भ्रमज्ञानस्यापि स्वीकार्यतया ज्ञानज्ञानस्य च स्वविषयज्ञानविषयविषयकत्वनिषेधाद् भ्रमविषयीभूतसत्प्रसंगस्यापीश्वरज्ञानविषयत्वात्तन्नातिव्याप्तिरिति पाष्यम्, ग्राहकज्ञानस्य ग्राह्यज्ञानविशेष्ये तज्ज्ञानप्रकारोभूतघर्मेवैशिष्ट्य-

मपि विषय इति व्याप्ती बाधकाभावस्यापि प्रविष्टत्वात् । अन्यथा भ्रान्ति-
भ्रान्तिज्ञसकरापत्ते । ईश्वरस्य च विशेषदर्शनरूपबाधकसत्त्वेन तत्ससर्गस्य
तज्ज्ञानाविषयत्वात् । ईश्वरज्ञानञ्च वस्तुतो यत्सत्तद्विषयक न तत्तद्योग्यताया
विशिष्यसत्त्वप्रवेश इत्यात्माश्रयादेर्नावकाश । मिथ्याभूतस्य रजतादेर्भ्रम-
विषयत्व तु तार्किक प्रत्यसिद्धमेव । प्रमात्वाश्रयज्ञाननिरूपितविषयतासमर्था-
वच्छिन्नप्रकारत्वारूपविषयत्वोक्त्या सुपरिहृत च । अनुव्यवसायरूपप्रमाया
रजतस्य विषयत्वेनाविशेषणत्वात् । भ्रमे च तथात्वेऽपि तस्य प्रमात्वाना-
श्रयत्वात् ।

किञ्च येन सम्बन्धविशेषेण येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणता-
प्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति तेनैव सम्बन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण
तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तस्य मिथ्यात्व परैरङ्गीक्रियते । तथा
च मयोगन घटवति भूतले चधुपा गृह्यमाणे सयोगसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभूतलनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियागित्वाभावोऽपि घट चधुपा सुग्रह एव ।
यदीदं भूतल सयागावच्छिन्नप्रतियागिताकघटात्यन्ताभावाधिकरण स्यात्.
तादृशघटात्यन्ताभाववत्त्वेनापलभ्येतेत्यापादनसाध्याज्यात् । न हि भूतल-
मयागम्, न वा घटा न वाक्ताभाव । भूतले घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य
सधमिद्धत्वात् । एव घटाऽयं यद्येनद्भूतलनिष्ठतत्कालीनसयोगावच्छिन्न-
प्रतियागिताकात्यन्ताभावप्रतियोगी स्यात्तथात्वेनोपलभ्येतेत्यनापि योज्यम् ।

अत एव "साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्य
साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियागिसाध्यवत्त्व वा व्याप्ति । तदुभयमपि
योग्यत्वात् प्रत्यक्षेण घूमवह्निसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव । अस्मिन्
महानसे योऽत्यन्ताभावाऽन्यान्याभावा वा त प्रतियोगी न वह्निर्न वह्निमा-
नित्यनुभवाद्' इति व्याप्तिप्रहमणावुक्तम् । व्याख्यातञ्च दीधितौ—
"महति बायो योग्यायो याद्भूतरूपसामान्यतद्वतोखि योग्ये वह्नी तादृश-
प्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोख्यन्तान्यान्याभावयोर्योग्यत्वाद्" इति । "एत-
न्महानसनिष्ठाभावप्रतियागित्वस्यातोन्द्रियवृत्तित्वेऽपि योग्ये वह्नी यद्येतन्म-
हानसनिष्ठाभावप्रतियोगित्व स्यात्तदापलभ्येतेत्यापादनस्य तद्योग्यतायाश्च
समवात् तदभावो योग्यः" इति च तद्व्याख्यातारः । एव च यदि देशात्तरोय-
कालान्तरीयात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रत्यक्षाभावेन तदभावप्रत्यक्षमनु-
पपन्नम्, तदा का नो हानि स्यात् । तत्कालीनतद्दे शीयतत्सबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावग्रहेणैव सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्ता-

भावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य बाधोपपत्तेः । मिथ्यात्वानुमित्यादावपि तद-
विकरणदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्यज्ञानस्यैव सत्त्वप्रत्यक्षविपरीतग्राह-
कत्वात् । तदन्यदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तार्किकरूप्यङ्गीकारात् ।

नन्वेतदपि घटज्ञानमाने न भासत इति चेत्, भा नाम भासिष्ट ।
तर्हि सर्वदाभासमानमेव बाधकमित्यस्ति नियमः, बाधकज्ञानस्य कदाचिद्-
भानमानेण सपत्तेः । अत एव घटादिबाधुपानन्तरं घटाभाववत्ताबुद्धन-
नुदयः । अत एव यद्वत्त्वेन विज्ञाने यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वस्य व्यवहृ-
यते, तस्यैव तदभावात्मकत्वमित्यादिरभ्युपगमः । यत्तु घटो नास्तीति
व्यावहारिकात्प्रस्ताभावादस्य एवायमनवच्छिन्नवृत्तिको मिथ्यात्वघटकोऽत्य-
न्ताभाव इति तच्छब्दाज्जाटनमात्रम् मानाभावान् । घटाभावविह्वलत्वभावस्य
घटाभावत्व एव मानाभावाच्च । अत एव तदप्रत्यक्ष प्रत्यविज्ञायाः प्रतिबन्ध-
कत्वं विशदयायपुस्त्यन्तप्रत्यक्षीक्रियत इत्यादिकमपि निर्वाजि, प्रति-
बन्धप्रतिबन्धकोभयाप्रसिद्ध प्रत्यक्षस्य शपथमात्रमूलकत्वाच्च तदभि-
मतमिथ्यात्वप्रत्यक्ष कत्यापि जातमित्यन बीजाभावात् ।

ननु एकस्मिन् स्वदेशकालवृत्तिनिषेधे ज्ञायमाने देशत्वकालत्वाभ्या
सबलदेशकालाणां ग्रहणे तत्रैतद्देशकालवृत्तिनिषेधत्व ज्ञात्वा तेन
प्रत्यासत्तीभूतेनोपस्थितानां स्वदेशकालवृत्तिसकलनिषेधानां प्रतियोगित्वस्या-
भावो घटे ग्राह्यस्ततः सार्वदिकसर्वदेशोदनिषेधप्रतियोगित्वग्रहणे घटे
सुघटमिति सर्वदेशकालनृत्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावोऽपि प्रत्यक्ष एवेति
चेत्, तत्र वदन्ति, न हि सन्निकर्षाभावेन तदत्यन्ताभावस्यायोग्यत्व-
मस्माभिरुक्तं येन सामान्यलक्षणां रूपसन्निकर्षेणापि तदुपपत्तिस्त्वया क्रियेत,
किन्तुक्ताभावप्रतियोगित्वं यदि घटादौ स्यात्तदोपलभ्येतेत्यापादनासम्भवः ।
उक्ताभावप्रतियोगित्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि तन्निरूपकाभावानामतीन्द्रियत्वा-
ल्लौकिकसन्निकर्षाभावाच्चानुपलब्धिसम्भवात् । अत उक्ताभावप्रतियोगित्वा-
भावस्य न लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम् । अत एव दीधित्यादावुक्तम्—“यथा
विद्यमानमपि बह्वित्त्वे रासभादिदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
न गृह्यते, अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राह्यत्वाभावात्, तथा घूमवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतीति नानुपलब्धे । प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्व-
रूपायोग्यतेति, न तत्तामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्य इति, योग्यप्रति-
योगिकस्यैव ससर्गाभावस्य योग्यत्वात् ।

ननु कस्तावदस्यार्थ । योग्यप्रतियोगिवान्य ससर्गाभावो न योग्य इति वा, अयोग्यप्रतियोगिवो न योग्य इति वा, अयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको न योग्य इति वा ? नाह, उक्तप्रतियोगित्वाभावस्य योग्यायोग्य-प्रतियोगिकत्वेन याग्यत्वापत् । न द्वितीय, महावायी याग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्याभावप्रत्यक्षस्य दीधित्यादावङ्गीकारात् । न तृतीय, उक्तप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य प्रत्यक्षवारणोऽपि स्तम्भे पिशाचादेरिव योग्ये घटादावुक्तप्रतियोगित्ववद्भेदस्य प्रत्यक्षानभवेन मिथ्यात्वानुमित्यादौ बाधसामान्यावारणादिति चेत्, मैवम्, स्वप्रतियोग्युपलम्भापादकत्वयोग्यप्रतियोगिक एवाभावो योग्य इत्यस्य विवक्षितत्वात् । ससर्गपद तु येन ससर्गेण यत्र यस्य प्रतियोगिन उपलम्भापादकत्व तेन ससर्गेण तस्याभाव प्रत्यक्ष इति ज्ञापनायम् । अत एव पिशाचभेद एव प्रत्यक्षो न तु पिशाचवद्भेद । पिशाचो यदि स्तम्भानुयोगिकतादात्म्यप्रतियोगी स्यात्स्त्वेनोपलभ्येत, स्तम्भवदित्यापादनसम्भवेऽपि पिशाचवत्त्वेनोपलब्धेरापादयितुमशक्यत्वात् । प्रतियाग्ययोग्यतया तत्सयागप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धे । ततश्चाक्तप्रतियोगित्वात्यन्ताभाववत्तद्भेदोऽपि न प्रत्यक्ष । अत एव "तदभावो नाध्यक्ष इति दीधित्तिवाक्यस्य तादृशाभावप्रतियोगिनावच्छेदकत्ववद्भेदस्याप्यनध्यक्षत्वे तात्पर्यम् । अन्यथा तस्यैव लौकिकप्रत्यक्षसम्भवे विरोधस्फुरणवशाद्धूमत्वाद्दौ गृह्यमाणो धूमवनिष्ठाभावप्रतियागितावच्छेदकत्वाभावो बह्वित्वादावुपनयमर्यादया गृह्यते इत्यस्य वैयर्थ्यापत् । अत एव "मूर्तसामान्यतद्द्वोरेवोपाधिसामान्यतद्द्वोरेप्यत्यन्तान्योन्याभावो न योग्यो" इति व्याप्तिग्रहोपायदीधित्यादावुक्तम् । मूर्तत्वावच्छिन्नप्रतियागिताकात्यन्ताभावस्यैव मूर्तवद्भेदस्यापि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य प्रतियोग्यनुपलम्भस्यासत्त्वात् । यदि त्वयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताक एवाभावो योग्यो वाद्यादौ तादृशरूपाद्यभावस्तु न प्रत्यक्ष, किन्त्वनुमेय इति मतमाश्रीयते, तदा यथाश्रुतेऽपि न दोष इति ।

एतावत्पुनरिहानुसंधेयम् । किञ्चिद्देशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावप्रयुक्त एव सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावः । तद्देशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावग्रहकाल एव लौकिकप्रत्यक्षेण गृह्यताम् । एकदेशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियागित्वाभावग्रह सति यावद्देशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व नास्तीति बुद्धौ बाधकभावत्वात् । निरूपकीमूलानामभावानामयोग्यत्वेऽपि तदशे योग्यत्वादेरनपेक्षितत्वेन तस्याकिञ्चित्त्वत्वात् ।

अत एव "द्रव्यनिष्ठमूर्त्तवत्त्वाभावस्यायोग्यत्वेऽपि गुणादौ तदभावो योग्य एवेत्यन्ये" इति कुत्सुमाञ्जलिप्रकाशे उक्तम् । केपाञ्चिन्मूर्त्तनामयोग्यत्वेऽपि योग्यमूर्त्तभावप्रत्यक्षे जायमाने बाधवशादयोग्यमूर्त्तभावोऽपि गृह्यत इति मूर्त्तसामान्याभावो गुणे प्रत्यक्षः, न तु द्रव्ये । तत्र सयोगो नायोग्यमूर्त्तस्यापि सभवेन बाधाभावादिति तदभिप्रायः । एवमेव महावायौ योग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्याभावप्रत्यक्षवादिनामप्याशयः । अत एव घटेऽपि समवायसद्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमूर्त्तसामान्याभावप्रत्यक्षमुलभमेव । भन्त्वावयवित्वनिश्चयेन द्रव्यसामान्यसमवायित्वस्य घटे बाधावधारणात् । एवमेतद्देशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावे सिद्धे सति यावद्देशनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावोऽप्येकदेशबाधद्वारेण लौकिकप्रत्यक्षविषयः स्यादेव । देशान्तरीयात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावज्ञानप्रकृतानुपप्लुतपुनरुक्तमेवेति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

वेदाचिरुद्धयुक्तीनामर्के तर्ककुदहले ।
अव्यक्षगम्यमिथ्यात्वं विरुद्धमिदमीरितम् ॥ ८ ॥

नवमोऽंशः

सन्धट इत्यादिप्रत्यक्षविषयस्तु सत्ताजाति, अनुगतत्वात् । न च सामान्यादौ त्वयापि जात्यनङ्गीकारात् सत्सामान्यमित्यादि प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्येनोपपत्ते । न चैव गुणकर्मणोरपि तथैवास्त्विनि वाच्यम् द्रव्यत्वेन तुल्यव्यक्तिकत्वापत्ते, बाधकाभावाच्च । यत्तु सर्वत्रैकजातीयसबन्धेन सत्ताप्रकारकत्वेन मानसिद्धप्रतीते सम्यग्बन्धेन सत्ताप्रकारकत्वोपपादनमनुपपत्तम् । न च सदाकारप्रतीतेरेकसबन्धेन सत्ताप्रकारकत्वमसिद्धमेवनि वाच्यम् द्रव्यगुणकर्मणु सत्ताया साक्षात्सबन्धोऽन्यत्र परम्परेयति हि वशेषिकादिशास्त्रकल्पना, न तु लोकानुभवोऽन्यथा तच्छास्त्रानभिज्ञस्य द्रव्यादित्रयमेव सदितिघोकाले त्रयान्यत्सामान्यादि सदिति परम्परामबन्धेन धी स्यात् । न च त्रयान्यत्र सत्तावतो भेदस्त्रयमेवेत्यत्र प्रकार इति परम्परासम्बन्धेन सत्ताधीनं जायत इति वाच्यम्, येन सम्बन्धेन त्रये सत्ताप्रकारस्त्रयान्यत्र तत्सम्बन्धेन सत्तावतो भेदस्यैवकारेण बोधनात् । एव परम्परासबन्धेन सामान्यादिक न सदितिघोकाले सामान्यादि सदितिघोभ्रम स्यात् । विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनैकसबन्धेन सत्ताप्रकारकत्वादिति । तस्माद् द्रव्यादिव्रये साक्षात्सबन्ध, अन्यत्र तु परम्परा, उत सामान्यादावेव साक्षात्सबन्धो द्रव्यादित्रये तु परम्परेत्यत्र विनिगमकाभावात्सवत्राधिष्ठानभूतब्रह्मसत्तैव सदाकारकप्रतीतिविषय । अत एव भ्रमाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मवच्छुक्तिकादेरपि सत्त्व स्यादित्यपास्तम् ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वेन शुक्तिकादेरधिष्ठानतावच्छेदकमात्रत्वेन तदसिद्धे ।

अयन्तु विशेष-रजतादिभ्रमोपादानाज्ञानविषयत्व शुक्याद्यवच्छिन्नचेतन्यनिष्ठ, वियदाद्युपादानज्ञानविषयत्व त्वनवच्छिन्नचेतन्यनिष्ठमिति, नत्रेदवक्तव्यम्, द्रव्यादित्रयमेव सदितिघोर्द्रव्यादित्रये साक्षात्सबन्धेन सत्ताप्रकारिका परम्परासम्बन्धेन वाभिमता ? नाह, तदानी सामान्यादौ परम्परया सत्तावगाहिबुद्धधापत्तेरिष्टत्वात् । नान्त्य, त्रयान्यत्र परम्परासबन्धेन सत्तावद्भेदस्यैवकारगम्यतया बाधघोसत्त्वात् । विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने येन सबन्धेन विशेषणान्वयस्तत्सबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव विशेषणाभावो यथोक्तसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदवताव विशेषणवद्भेदो वा, विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयत्वावच्छेदेनैवकारेण बोध्यत इति द्युत्पत्ते । येन सबन्धेनेत्यादिना स्वयमपि तदुक्तेष्व ।

यदप्येव परम्परासबन्धेनेत्यादि, तदपि चिन्त्यम् ; परम्परासबन्धेन सत्तावतो भेदस्य सामान्यादौ ग्रहकाले परम्परासबन्धेन सामान्यादिक सदिति ज्ञानासभवेन साक्षात्सबन्धनेव सत्ताप्रकारव्यवस्थावश्यकतया तद्भ्रमत्वस्ये-
ष्टत्वात् । न च मन्मते तत्रापि प्रमात्वरक्षणार्थं विशेष इति वाच्यम् ,
प्रत्युन्नरयिष्यमाणत्वात् । यदपि द्रव्यादिसप्तक सदेवेत्यादि, तदपि चिन्त्यम् ,
समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसबन्धेनैवावच्छेदकावच्छेदेन सत्ताप्रकारक-
त्वात् , न चैवकारसमभिव्याहृतविशेषणस्यैकसबन्धेनैव विशेष्यतावच्छेद-
कावच्छेदेनान्वयबोधजनकत्वनियम , स्फटिकजवाकुसुमे लोहिते एवेत्यादौ
व्यभिचारात् , तद्वदत्रापि विशेष्यतावच्छेदकभेदाच्च ।

ननु परम्परासबन्धेनापि स्फटिकावच्छेदेन लोहितयायोगव्यवच्छेदो
नास्तीति चेत्, किं तत , अशतरतद्वोचस्य भ्रमत्वेऽपि व्यभिचारस्य सपन्न-
त्वात् । अन्यथा “पार्थ एव धनुर्धर ” इत्यादावभगतिप्रसगात् । न हि तत्र
व्यवच्छेद प्रामाणिक , श्रीकृष्णशिवादीना तत पार्थभिन्ने धनुर्धरत्व
नास्तीत्येतादृशबुद्ध्यावप्रामाण्यप्रसजकज्ञानविषयत्वस्य सुतभत्वात् । तत्रान्य-
योगव्यवच्छेदोऽत्र त्वयोगव्यवच्छेद इति पर विशेष । यत्तु ब्रह्मसत्त्वमेदेत्यादि
तदत्यन्तमसत्, घटादिनिष्ठत्वेनैव सत्त्वप्रतीतेः । अहोऽनुभवस्वारस्यानुरोध
यत्सबन्धाशेषि प्रतीतिवैपम्यमसहमानेरेव प्रकाराशस्यैव विशेष्यनिष्ठात्यन्दा-
भावप्रतियोगित्वमानीय सद्नुभवमात्रस्यैव भ्रमत्व सापादितमिति । अत
एव क्षीयितिकारादिभिर्विद्यमानत्वस्यैव सदाकारधीविषयत्वमुक्तम् । एतेनैक-
स्याश्चेतन्यव्यक्ते रार्थभ्रमाधिष्ठानत्वसभवेन सद्रूपतासभवे तदन्यत्र तत्कल्पने
गौरवम् , “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुतिस्मृतिवितोषश्चेति परास्तम् ।
श्रत्यादेरदृष्टपरतायाः प्रबन्धेनापहृन्तितत्वात् । घट सन्नित्यादिज्ञानाना भ्रम-
त्वसिद्धौ तदधिष्ठानस्य सद्रूपत्वकल्पन तत्सिद्धौ च तेषा भ्रमत्प्रतिष्ठिरित्य-
न्योन्वाश्रयाच्च । सत्ताजातेरेकस्या एव तद्विषयत्वात् । तत्समवायस्याप्येक-
त्वात् । विशेष्याणां च मतद्वयेऽप्यनन्तत्वात् । कपालावच्छिन्नचैतन्यापेक्षया
लघो कपालादेरेव घटाद्युपादानत्वात् । कपालादीनामुपादानतावच्छेदकत्वे
कपालत्वादीना चोपादानतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे गौरवात् । ये धर्माः
स्वरूपतो न भासन्ते तन्निष्ठावच्छेदकताया किञ्चिद्वर्द्धमानवच्छिन्नत्वनियमात् ।
इत्यास्ता विस्तर । तस्मात्—

द्रव्यादौ समवायेन ज्ञात्यादावाश्रयैक्यत ।
प्रतिपत्तौ सदित्यग्या सत्ताजातिविशेषणम् ॥

अपि च परमते सद्ब्रह्म, सन्धत, सच्छुक्तिरूपमित्यादौ पारमार्थिक-
व्यावहारिकप्रातिभासिकभेदेन त्रिविधसत्ताया भासमानत्वात्कथं विशेषणम् ?
सोऽप्यनुगतविषयकत्व प्रत्ययानाम् । भाषा शुद्धचिदेक्यरूपा । द्वितीया
मूलाविद्याप्रयुक्तदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्रूपा । प्रयुक्तत्व च तदुच्छेदेवज्ञानजन्यो-
च्छेदप्रतियोगित्वमनादिदृश्यसाधारणम् । तृतीया पल्लवाविद्योच्छेदकज्ञानो-
च्छेददृश्यतादात्म्यापन्नचिद्रूपा । पल्लवाज्ञानानङ्गीकारे तु सवदृश्यमित्यात्व-
निश्चयपूपकालोनिश्चयविषयमित्यात्वकदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्रूपा प्रातिभा-
सिकी । तादृशनश्चयविषयान्यामित्यात्वकदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्रूपा तु व्यावहा-
रिकीति तेषां सिद्धान्तात् । न च चिदशमादायानुगतत्वमिति वाच्यम्, वस्तुतो
यत्र विशेषणत्व पर्याप्तं तदभेदस्य तथाप्यनिषेधात् । अन्यथा ब्रह्मपटादीनां
भिन्नसत्ताकत्वव्यवहारस्य भवदीयस्य विलयापत्तेः । न च सत्तात्वेनानुगम
इति वाच्यम्, षट्पटयोरपि द्रव्यत्वेनानुगतत्वात्, तज्ज्ञानयोरपि समानविषय-
त्वप्रसगात् । कथं वोक्तरूपा सत्ता द्रव्य सदित्यादिप्रतीतिविषय, सत्प्रतीते-
सत्ताशेऽन्याप्रकारकत्वानुभवात् । तस्मात्परेषां विशेषणाननुगमो दुष्टद्वर एव ।

ननु उक्तत्रैविध्यं विभागमात्रार्थं सदाकारप्रतीती तु त्रितयानुगतभि-
न्नेव सत्ताप्रकार । तथाहि यथा प्रातिभासिके रजते शार्तैकसद्रजतत्वम-
कम्, व्यावहारिकसाधारणजातेर्दोषादिजन्यतावच्छेदकत्वासमभावात् । प्रमाण-
व्यापारं विना प्रातिभासिकरजते तद्गानासमभावात् । व्यावहारिकरजतसब-
न्धित्वेन रजतत्वस्य प्रमाणवृत्तिवेद्यत्वम्, प्रातिभासिकरजतसबन्धित्वेन
चापिद्यावृत्तिवेद्यत्वमिति कल्पने गौरवात् । तद्व्यक्तित्वादिनाप्युभया-
नुगतजाते प्रमाणवेद्यत्वनियमाच्च तदावश्यकत्वात् । व्यावहारिकरजते
चाज्ञातसदपरम् । साक्षिमात्रवेद्यस्य प्रातिभासिकस्य रजतत्वादे प्रमाणवेद्य-
त्वानुभूयमानत्वानुपपत्तौ । प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरेकत्वेण हेतुत्वे
प्रातिभासिकमपि व्यावहारिकरजतकार्यापत्तेस्तत्कार्यहेतुत्वावच्छेदकस्य
साक्षिमात्रवेद्यभिन्नस्य रजतत्वादेरावश्यकत्वात् । उभयसाधारणश्च रजत-
त्वमपरम् । उभयत्रैव रजतशब्दप्रयोगात् । पूर्वोक्तजातिद्वयस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वे नानार्थत्वापत्तौ रजताकारानुगतप्रत्ययाच्च । हृष्यविशेषादौ जातिद्वयस्य
हेतुतावच्छेदकत्वे गौरवाच्च । न चकसामान्यस्य प्रातिभासिकव्यावहारिक-
सबन्धो विरुद्ध इति वाच्यम्, बीजाभावात् । एवमवाध्यत्वस्य सामान्य-
मारोपितानारोपितसाधारणम् । अन्यथा चाध्येऽपि स्वकालावाध्यत्वमात्रेणा-
रोपितेऽपि तस्यमभावात् । आरोपितानारोपितयोरेकसामान्याभावे प्रवृत्त्याद्य-
नुपपत्तेः । तदुक्तम्—

आकाशादौ सत्यता तावदेका
 प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या ।
 तत्सम्पर्कति सत्यता तत्र चान्या
 व्युत्पन्नोऽय सत्यशब्दस्तु तत्र ॥ इति ।

तस्मादाकाशादाधारोपिता सत्यतेका, चिदात्मनि चानारोपितापरा, तदुभयानुगता चान्या व्यावहारिकीति, सैव सत्यादिपदप्रयोगनिमित्तमिति । न सद्बुद्धेर्विशेषणार्थे विषयभेद इति चेत्, अत्रोच्यते, उक्तोभयसाधारणानारोपितसत्तायास्तदाकारधीविषयत्वे सदित्यनुष्ठानानुवेद्य इति भवत्सिद्धान्तमङ्गापत्ते । अवान्तरसत्ताद्वय सत्प्रतीची न भासत इत्यस्य शपथनिर्णयत्वाच्च । ब्रह्मप्रपञ्चसाधारण्यैक्यैव सत्तयोपपत्ती परस्परव्यावृत्ततदवान्तरसत्ताद्वयकल्पने मानाभावात्, रजतत्वदृष्टान्तेऽप्यत्र वक्तव्यमित्यास्ता तावत् ।

यत्तु वेदान्तिमनेऽपि सत्स्वरूपस्यैक तादात्म्य समवायैकत्वोक्तदोषान् । न च तादात्म्यत्वेन सबन्धानुगम इति वाच्यम्, तादात्म्य सदित्यत्र तदभावान् । एकरूपेण सबन्धत्वानुयोगित्वयोरयोगादित्याशङ्करोक्तम्—समवाय सन्नित्यत्र समवायत्वेनैव रूपेण समवायस्य सबन्धत्वानुयोगित्वयोस्त्वयाप्यङ्गीकारान्, तथैव ममापि समाधि । तत्र रूपभेदेन तदुभयाङ्गीकारे च मयापि तादात्म्यत्वेन सबन्धत्वम्, तदनुरूपेणानुयोगित्वमिति वक्तुं शक्यवान् । यद्वा सबन्धनिर्हणित्यो प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेकहनावच्छेद्यत्वमेव मया नाङ्गीक्रियते । तेन तादात्म्यत्वेन सबन्धत्व तदनुयोगित्वचोपपन्नम् । अत्र एव सद्ब्रह्मैवेव व्यवहारो न तु सत्सदित्यपीनि, तत्रेदं वाच्यम्—घटाभावो घटाभाववानित्यादौ प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेक्यमवच्छिन्नवाहुक्तनियमोऽप्यनुपपन्न एव, सत्सदित्यपि प्रत्ययो दुरपहतो घटो घट इतिवत् । विस्तरस्तु भेदाभेदवादनिरासे प्रकाशनीयः ।

यदप्युक्तं सत्स्वरूपप्रतियोगिक तादात्म्यमेव सत्तास्वरूपसदन्धेन सदाकारधीविषय । तादात्म्य सदित्यत्रापि केवलोपहिततादात्म्ययो स्वरूपसदन्ध, तादात्म्ये तादात्म्यान्तरास्वीकारान् । तादात्म्यभिन्नयोरेव केवलोपहितयोस्तादात्म्यस्वीकारात् । अत्र सदाकारबुद्धौ नानुगतराबन्धहानि । सत्ता

सतीति तु न मे व्यवहार इति, तदप्यसत्, सत्तायाः प्रवारत्वेनानुभूयमानायाः समगकोटी निवेशः । तत्स्वरूपप्रतियोगिकतादात्म्यस्य चानुभवविरुद्धस्य प्रकारत्वमिति कल्पनस्य सधर्मत्ययवाधितत्वात्, सत्ता सतीति व्यवहारस्येष्टत्वात्, नञ्शब्ददीधितिव्याख्यानादिसमतत्वाच्च, शपथमात्रेण दुर्धारात्वात् ।

यत्तु प्रसंगादुक्तम् “प्राभाकरादिमते व्याप्तिविशिष्टवंशिष्टचबुद्धेरिव मन्मतेऽनुमितौ व्याप्तिस्मृतेरप्यनावश्यकत्वम्, व्याप्तिसंस्कारत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् । पवत धूमज्ञानोत्तर व्याप्तिविशिष्टवंशिष्टपञ्चानाकल्पन इवात्रापि व्याप्तिज्ञानाकल्पने लाघवात्” इति, तत्र, संस्कारस्य स्वजनकज्ञानविषयविषयकबुद्धावेव हेतुत्वात्, संस्कारत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताया स्मृतिव्यव्याप्यत्वाच्च । अनुद्बुद्धसंस्कारादनुमितिवारणाय नानाविधोद्बोधकाना हेतुत्वे गौरवाच्च । व्याप्तिसंस्कारेण व्याप्तिस्मृतिस्थले त्वयापि नस्यावश्य वाच्यत्वादनुमितौ तद्वेतुत्वस्यातिरिक्तत्वादव्याप्तिस्मृतिरेव न कल्प्या, इत्युक्ते तु तत्र संस्कारोत्पत्तायैव मानाभावात् । स्वांशिशिष्टानुमितौ व्याप्तिज्ञानतत्संस्कारयोर्हेतुत्वे च गौरवात् । धूमपरामर्शादी त्वगत्या तत्स्वीकारात् ।

यत्तु उद्बोधकानामपि स्मृताविवानुमितावप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वमस्तु भावा, लिङ्गज्ञानमेव वस्तुगत्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववत्युद्बुद्धसंस्कारसहित जातिविशेषेण शक्तिविशेषेण वा हेतुर्लाघवादिति, तदप्यसत्, लिङ्गज्ञानं हि स्वरूपमात्रेण व्याप्तिविशिष्टत्वेन वा ? नाद्यः, सादृशादनुमितेः सर्वथानुपपन्नत्वात् । नान्य, अत एवानुमित्युपरत्तापुद्बुद्धसंस्कारादेरनुमितिहेतुताया मानाभावात् । न च वस्तुगत्येत्यादिना निर्वाहः, वस्तुगत्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनत्वात् । अनुमितौ रूपान्तरेण हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा वस्तुतः फलाव्यवहितपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वोक्तौ बहुतरवारणताविलयप्रसंगात् । अन्वयव्यतिरेकिणाः लिङ्गज्ञानसमानयोगक्षेमाणा वहिर्भावे बोधाभावाच्च । वस्तुगत्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वमनोयोगक्षेपविशेषादेरेव हेतुत्वापत्तेश्च । अत एव जातिविशेषः शक्तिविशेषो वा कारणतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिज्ञानादावेव मन्तव्यो व्याप्तिज्ञानादेव यत्रानुमितिस्तत्रावश्यबलमत्वात् । नतूक्तलिङ्गज्ञाने कल्पकाभावात् । किञ्चैव सति व्याप्याद्यशे भ्रमत्वधीविषयाद्वह्निव्याप्यधूमवत्ताज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यादिविषयपरत्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वेन तदशे भ्रमत्वज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । एव व्यवभारज्ञानादिसत्त्वेऽपि ।

यत्तु ज्ञानद्वयहेतुतामते वह्निव्याप्यधूमवशिष्टाशे भ्रमत्वग्रहकालेऽप्यनुमितिर्यथा स्वीक्रियते तथोक्तस्थले ममापीति, तत्र, कदाचित्पक्षनावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण कदाचिच्च पक्षनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति नियमस्य तथापि दुरुपपादत्वात् । मन्मते तु यदा शुद्धसयोगेन व्याप्तिज्ञानं तदा सामानाधिकरण्यमात्रेण, यदा त्ववच्छिन्नसयोगेन तदावच्छेदकावच्छेदेनेति नियमोपपत्ते । न च यत्रावच्छिन्नसयोगेन व्याप्तिज्ञानजन्यं सस्कारस्तत्रावच्छेदकावच्छेदेन, यत्र शुद्धसयोगेन व्याप्तिज्ञानजन्यस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिरिति नियम इति वाच्यम्, उभयविधसस्कारसत्त्वे गत्यभावान्, तद्भेदादुद्बोधकभेदकल्पने मानाभावात्, हेतुतायामप्रामाण्यज्ञानस्यानुत्पन्नकत्वात् । एतेन व्याप्त्यादिविषयकज्ञानत्वेनाहेतुत्वेऽप्युक्तभ्रमत्वज्ञानाभावानां हेतुज्ञाननिष्ठहेतुतायामेवावच्छेदकत्वम्, यद्वा स्वातन्त्र्येणैव हेतुत्वमस्तु, इत्यपास्तम् । जनकज्ञानविषयकत्वेनैव ज्ञानस्य प्रतियन्वकत्वाच्च । मण्यादिवत्त्वातन्त्र्येण तत्त्वे मानाभावाद् गौरवाच्च । हेतुज्ञाननिष्ठहेतुतायामवच्छेदकत्वे व्याप्यत्वाभाववति व्याप्यत्वप्रकारकत्वधूमाभाववति धूमप्रकारकत्वरूपद्विविधभ्रमत्वज्ञानाभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावात् । मन्मते तु व्याप्यत्वप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वज्ञानाभावानां व्याप्तिविषयकज्ञानाशे धूमोयभ्रमत्वज्ञानाभावानां च लिङ्गज्ञानाशे हेतुतावच्छेदकत्वेनोक्तभ्रमत्वज्ञानाभावानां तदप्रसक्ते । न च जातिविशेष शक्तिविशेष वा स्वीकृत्य तदेवावच्छेदककल्प्यते । अतोऽवच्छेदकसमात्कारणत्वयमिति नोक्तविनिगमकाभावो दोष इति वाच्यम्, तथापि बहुषु शक्तिविशेषसंबन्धस्वीकार एव गौरवादनारात् ।

यत्तु यस्य हेतुज्ञानमोक्तभ्रमत्वधीविषयत्व तत्रानुमितिजनकनावच्छेदको जातिविशेष एव नास्तीति, तदपि चिन्त्यम्, लिङ्गस्यापि ज्ञानहेतुताया विषयतयावच्छेदकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यापत्ते । यज्ज्ञानव्यक्तिविशेषादनुमितिस्तत्रैव जनकतावच्छेदकस्वीकारेणातिप्रमथवारणासम्भवात् । अथ यादृशविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वमनुभवसिद्धं तादृशविषयकत्वविशिष्ट एवानुगमार्थमवच्छेदकविशेष कल्प्यते, तर्हि व्याप्तिविषयकत्वानिर्मुक्ते ज्ञानेऽनुमितिजनकत्व नास्तीति कथं तत्र शक्तिविशेषादेरवच्छेदकस्य स्वीकारः । एतेन ज्ञानद्वयहेतुतामते वह्निव्याप्याभावदानयमिति धोसत्त्व इव व्यभिचारादिवीसत्त्वे कारणसपत्त्याऽनुमितेर्मन्मतेऽपीष्टत्वात् सस्कारद्वारानुमितिप्रयोजकधीप्रतियन्वकधीविषयत्वादेव व्यभिचारादेहेत्वाभासत्वसम्भवात् । कारणोभूतसस्कारा यथार्थत्वज्ञापकव्यभिचारादिज्ञापनार्थं सत्प्रतिपक्षा-

द्युत्थापनार्थं वा । विपरीतनिश्चयस्य सस्कारनाशकत्वमते व्यभिचारादि-
ज्ञानस्य व्याप्तिस्वास्कारनाशकत्वेन तादृशव्यभिचारज्ञानाथ बोपाध्युपन्यास-
सभवात् । कारणतावच्छेदकीभूतजात्यादेर्व्यभिचारज्ञानोत्तरकालीनज्ञाने सत्त्वे
भानाभावेनाखिलदोषपरीहाराच्चेत्यपि परास्तम् । व्याप्तिज्ञानेन द्वारीभूत-
सस्कारस्य जनितत्वेन पाश्चात्यव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । नहि
भाष्यप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टव्याप्तिज्ञानजन्य सस्कारो हेतुरिति वक्तु
शक्यम्, तत्पूर्वमप्यनुमित्यनुदयापत्ते । विशेष्यत्वसामानाधिकरण्योभयसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्रामाण्याग्रहाभावस्य व्यापारजननकालेऽपेक्ष-
णीयस्य सस्कारजनकव्याप्तिज्ञाने सुस्थत्वात् ।

कारणीभूतेत्यादिकमपि चिन्त्यम्, ज्ञानहेतुतायामेवाप्रामाण्यज्ञानाभा-
वस्योपयोगेन सस्कारहेतुताया तस्यानपेक्षितत्वात् अन्यैव तन्निवेशे बीजाभा-
वात् । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानजन्यसस्कारस्यापि स्मृतिहेतुत्वस्य सर्व-
सम्भनत्वाच्च । व्यभिचारज्ञानस्य ग्राह्याभावग्रहविधयेद्वानुमितिकरणविघट-
कत्वाच्च । अनुमितिकरणविघटकत्वेन स्वत एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वेन वा
विना हेत्वाभासत्वायोगात् ।

विपरीतेत्यादिकमप्ययुक्तम् । व्यभिचारज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमि-
त्यापत्ते । सस्कारस्यापि कार्यसहभावेनानुमितिहेतुत्वे मानाभावादनुमिते
सस्कारनाशस्य च योगपद्यऽपि क्षतिविरहात् । न चैव विपरीतनिश्चयाव्यवहि-
तोत्तरक्षणे स्मृतेरप्यापत्ति, इष्टापत्त, सशयात्मकस्मरणस्य तथाप्यनापत्ते ।
तत्क्षणे विपरीतसस्कारानुत्पत्ते । उत्तरक्षणे च पूर्वमन्यसस्काराभावात् । न
च घटाभावज्ञानोत्तर घटस्मृतिघटसस्कारनाशघटाभावसस्कारोत्पादा एकक्षणे
तदुत्तर घटाभावरस्मरणमिति पूर्वोत्पन्नविनश्यदवस्थघटस्मृतिमादाय सशया-
वारस्मरण स्यादिति वाच्यम्, विनश्यदवस्थमेव ज्ञान सस्कारजनकमितिपक्षे
घटाभावज्ञानाव्यवहितोत्तर घटाभावसस्कारानुत्पत्ते । घटस्मृत्यनु यवसाय-
स्यैव तदुत्तरक्षणे उत्पत्त्या घटाभावस्मृत्यनुत्पत्तेश्च । स्मृतिसामग्र्या अनुभव-
सामग्र्यपेक्षया दुबलत्वस्य मिश्राद्विसमतत्वात् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभ-
वादेव यत्रानुमितिप्रसंगस्तत्र व्यभिचारादेरुपयोगस्य तादृक्करीत्यैव परैरप्य-
भ्युपगम्यत्वाच्चेत्यलमुच्छृङ्खलत्वेन ।

यदपि तमोभावान्तरमेव नत्वालोकाभावश्च रूपम्, नील तमश्चलतीति
प्रत्ययात् । न चासौ भ्रान्ति, वाचकाभावात् । नापि पृथिव्याद्यन्तर्भूतम्,

गन्धशीतोष्णस्पर्शाभावेन रूपादिभूत्वेन च नवद्रव्यबंधम्यात् । रूपादिमत्त्वा-
देव च न गुणाद्यन्तर्भूतम्, तदुक्तम्—

नाभावो भावबंधम्यान्नारोपो बाधहानित ।

द्रव्यादिपट्कबंधम्याज्ज्ञेय मेयान्तर तम ॥ इति ॥

द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्ने च तमोरूपजात्या तमसस्तादान्धयेन प्रतिबन्ध-
कत्वम् । कपालादौ घटादिरिव घटादौ तदवच्छिन्नचैतन्यगतमूलाविद्यापरिणा-
मश्च तमः । तत्र तत्र तत्तादात्म्यातत्वात् न चाक्षुपम्, प्रभादौ च तदभावा-
चाक्षुपम् । न च ध्वसकल्पगे गौरवमालोकसयोगस्यैव तद्ध्वसरूपत्वादिति,
तच्चिन्त्यम्, सयोगस्य व्यासज्यवृत्तितया ध्वसरूपत्वानुपपत्तेश्च । न च सयो-
गप्रागभावध्वसस्य सयोगरूपत्ववदुपपत्तिः, तथापि सयोगध्वसे तम सत्त्वा-
पत्तेः । न च तस्यापि तद्रूपत्व प्रतियोगिध्वसस्य तत्प्रागभावध्वसत्ववदिति
वाच्यम् ; तथापि ध्वसस्य प्रतियोगिदेशमात्रवृत्तित्वस्वाभाव्येनालाकवृत्तावा
लोकसयोगे तमोर्ध्वसरूपत्वकल्पनानुपपत्तेः । आलोके तम प्रतीते केनाप्यन
ङ्गीकारात् । तमसस्तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया तम समये आलोकसयोग-
रूपकारणाभावादेव चाक्षुपानुत्पाद इत्यस्य लघुत्वात्, आलोकसयोगोत्कर्षेण
प्रत्यक्षोत्कर्षत्वाच्चालोकसयोगस्य हेतुत्वावश्यकत्वात् । तमोऽभावत्वेन चाक्षु-
पहेतुत्वे गौरवात्तद्धेतुत्वेन द्रव्यान्तरसिद्धिप्रसगाच्च ।

यत्तु तमोऽभावत्वेन न कारणत्वम्, प्रतिबन्धकाभावस्यास्मत्-
सिद्धान्ते हेतुत्वान्भ्युपगमात् । प्रतिबन्धकरय कार्याभाव प्रति क्षेमसाधारण-
जनकत्वमात्राभ्युपगमात् । प्रतिबन्धकाभावाधिकरस्य य प्रतिबन्धकाभाव-
सहितकारणकूटक्षणोत्तरसगस्तत्त्वत्यैव कार्यव्याप्यतया प्रतिबन्धककाले
कार्योत्पत्तिवारणात् । अथवा स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वेन स्वनिरूप-
कत्वेन वा सबन्धेन तमस्त्वमभावाभिन्नकारणतावच्छेदकम् । प्रतियोगितायाः
स्वावच्छेदकधर्मरूपत्वेनाभावेऽपि तमस्त्वाभिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वसभ-
वात् । यद्वा तमस्त्वावच्छिन्नाभावव्यक्तिहेतुताया तद्व्यक्तित्वमेवावच्छेदकम् ।
तद्व्यक्तित्वञ्च सैव व्यक्तिस्तन्निष्ठधीविशेषविषयत्व वेत्यन्यदेतत् । न च
तद्व्यक्तत्वे स्वरूपतो भानाभावात्स्वावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् ; तथात्वेऽप्य-
वच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति, तच्चिन्त्यम् ; प्रतिबन्धकस्य कार्याभाव प्रति
क्षेमसाधारणजनकत्वापेक्षया तदभावस्य कार्यं प्रति हेतुताया एव युक्तत्वात्,
क्षेमसाधारणजनकत्वस्य गुरुत्वात् । कारणकूटे प्रतिबन्धकाभावसाहित्य-

निवेशेऽपि गौरवात् । सिद्ध्यादे प्रतिबन्धकत्वस्थले उक्तकार्यव्याप्त्यभावाच्च । अनुमित्यधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणस्य सिद्धयभावाधिकरणत्वेऽप्यनु-
 मितिरूपकार्याधिकरणक्षणस्य सिद्धिरूपप्रतिबन्धकाभावानधिकरणत्वात् ।
 न च यत्र त्वया प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमभ्युपेयने तत्रैव
 प्रतिबन्धकाभावाधिकरणत्व क्षणद्वये निवेश्यते । यत्र तु पूर्ववर्तिनाभावेण
 तत्र पूर्वक्षण एव तन्निवेशो न तु उत्तरक्षणोऽपीति न दोष इति वाच्यम् ,
 तथापि कारणकूटाविकरणक्षणोत्तरक्षणमात्रस्य कार्यव्याप्यत्वे लाघवात् ।
 अकिञ्चित्कारस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेश्च । मन्मते तु प्रतिबन्धकेन स्वभाव-
 रूपकारणस्यैव विघटनात् । “प्रतिबन्धोऽपि सामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः”
 इत्याचार्योक्ते । मीमांसकेरपि शक्तिनाशकत्वस्वीकारात् । अथवा स्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगितेत्यादिकमप्ययुक्तम् , एककार्यतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मक्यापत्ते । न चेष्टापत्तिः , तमस्त्व
 चाक्षुपत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकमिति व्यवहारविरहात् ।
 एतेन कारणीभूतप्रतिबन्धकीभूतव्यक्त्यभेद एव दोषो न तु कारणतावच्छेदक
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मभिदाऽपीत्याशङ्कापि निरस्ता ।

यद्वा तमस्त्वावच्छिन्नेऽप्ययुक्तम् , अभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यान्यथासिद्धि-
 निरूपकत्वमिति सकलप्रामाण्यसिद्धत्वात् । तस्याभावनिष्ठहेतुतायामवच्छे-
 दकत्वायोगात् । न च तत्रादरणीयम् , गौरवादेरपि विलयापत्ते । तमस्त्वघट-
 त्वान्मतरावच्छिन्नाभावस्यापि तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तेश्च । तद्व्यक्तित्वस्य
 स्वरूपतो भानाभावेऽप्यवच्छेदकत्व स्वरूपेणैवेत्यपि न युक्तम् , ये धर्मा
 स्वरूपतो न भासन्ते तन्निष्ठावच्छेदकत्वस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमात् ।
 अत्र एव घटादेरवच्छेदकत्व घटत्वाद्यवच्छिन्न घटत्वादेस्त्वनवच्छिन्नमेवा-
 न्यथा बहुविप्लवापत्तिः । यदप्युक्तम् चाक्षुपहेतुत्वेन भवान्तरसिद्धौ तद्भावेन
 नील तम इत्यादि प्रतीतेरनिर्वाहात्तमसोभाल्तावश्यकत्वेन तद्भावरस्यैवोक्त-
 कारणत्वसभवे चाक्षुपहेतुत्वेन भवान्तर न कल्प्यते, गौरवादिति, तदपि
 चिन्त्यम् , आलोक्य चाक्षुपहेतुताया आवश्यकत्वेन तदभावेनैवान्यकारवाले
 आवश्यकत्वेन तम प्रतीत्युपपत्तौ तस्य भावत्वकल्पनातीचित्यात् । आलोका-
 भावतमसोर्भेदकल्पने गौरवादनन्तानयवध्वसप्रागभावादिकल्पनाच्च ।
 आलोकाभावे तमाविपयकशब्द प्रति चाक्षुपसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वकल्पन-
 प्रसङ्गाच्च । न च त्वन्मतेऽपि तदविशेषः । समानविपयेऽपि प्रत्यक्षसामग्र्या

शाब्दसामग्रीतो वलवत्त्वादिति वाच्यम्, तथापि मन्मते तम शाब्द जायतामित्येतादृशेच्छाविरहविशिष्टबाधुपसामग्र्या तद्विषयकशाब्द प्रत्येक-
मेव प्रतिबन्धकत्वम्, भवन्मते तु तमश्चाशुपेच्छाविरहविशिष्ट-
शाब्देच्छायिशिष्टालाकाभावशान्दनामग्रयास्तमश्चाशुपे उभयेच्छाकाले
चाशुपोपपत्तये च चाशुपेच्छाविशिष्टबाधुपसामग्र्या आलोकाभावशाब्दे
प्रतिबन्धकत्वमिति गौरवम् । चाशुपेच्छाविरहशाब्दच्छयोर्विशेष्यविशेषणभावे
विनिगमकाभावेन गौरव चेत्यादिक याज्यम् ।

ननु सर्वमिदं प्रामाणिकत्वाददोष । अन्यथा घटपटादेरपि भेदो न स्या-
दिति चेत्, न, तद्भेदस्य लोकप्रत्यक्षादिवहुप्रमाणसिद्धत्वात् । न च प्रतीतेभ्रं-
मत्वेनाप्युपपादने वस्त्वतिद्धितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, अनन्यथासिद्धप्रतीते-
रेव वस्तुसाधकत्वात् । अन्यथा नील नभो लोहित स्फटिक इत्यादि प्रतीता-
वतिप्रसगात् । क्वचिद् वस्त्वनङ्गीकारे भ्रमत्वेनाप्युपपादनासंभवाच्च ।
आन्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वनियमात् । अत एव "निषेधस्य यदा कदाचित् प्रतियोगि-
प्रमाणपूर्वकत्वनिश्चयाद् द्वैतनिषेधोऽप्रामाणिक एव" इति वृद्धाः ।

नीलत्वचलनभ्रमत्वप्रकारस्त्वाकारे स्पष्ट । 'किञ्च नीलरूपवत्ताप्रतीति-
र्थयार्था, अययार्था वा ? नाद्य, पृथिव्यामेवान्तर्भावापत्ते । नान्त्य, आलोका-
भावस्यैव भ्रमविशेष्यत्वोचित्यात्" इति लीलावत्युपाये स्पष्टमुक्तत्वात् ।

ननु कथं पृथिवीत्वापत्तिस्तमस इति चेत्, न, अत्र द्रव्यकिरणावल्युपायस्थ-
मिध्राभिगायाभिघायिष्ठक्कुरपविक्रमाभिरुत्तरस्य वाच्यत्वात् । तथा हि,
'मिथ्यास्तु नीलरूपसमवायिकारणतावच्छेदक पृथिवीत्व लाघवादिति,
वस्तुतो नीलरूपवत्त्वे तम पृथिव्येव म्यात्र द्रव्यान्तरम्, तदनुरोधेन पर स्पर्शा-
ग्रनुद्भवो विकल्पताम् । तदपेक्षया द्रव्यान्तरत्वल्पनाया गुरुत्वात् । 'धर्मिक-
कल्पनात्' इति न्यायात् । अनुद्भवकल्पनायाश्चोदीच्यत्वेन फलमुखगौरव-
म्याद्योपत्वात् । तस्माद् वस्तुतो नीलरूपवत्त्वेऽपि न द्रव्यान्तरमिति तदभाव-
न्योभयस्वीकारे आवश्यकत्वादभाव एव तम, इति वदन्ति" ।

नन्वेवमनुपपन्नाशोतस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदक लाघवात्पृथिवीत्वमिति
वायुरपि पृथिवीविशेष स्यात् । तथा च तदनुरोधेन रूपाद्यनुद्भवोऽपि-
कल्पताम् । यदि स्पर्शविशेषसमवायितावच्छेदक पृथिवीत्व तदा
नीलविशेषसमवायितावच्छेदक तदिति तुल्यमिति चेत्, न, वायो
पृथिवीत्वे उद्भूतत्वापत्ते । उद्भूतस्पर्शजनकाग्निसयोगस्योद्भूतरूप-

जनकत्वनियमात् । न च तमसोऽपि पृथिवीत्वे उद्भूतस्पर्शापत्तिरुद्भूत-
रूपजनकाग्निमयोगस्योद्भूतस्पर्शजनकत्वनियमादिति तुल्यमेवेति वाच्यम् ;
तन्नियमस्य त्रसरेणुरूपजनकाग्निसयोगे व्यभिचारात् । तदीयस्पर्श-
स्यानुद्भूतत्वात् । निर्मितभेदसंस्पर्शादित्यादिमतेनैव पूर्वपक्षस्याप्यवतारितत्वेन
सिद्धान्तेऽपि तन्मनावलम्बनात् । अस्तु वा त्रसरेणुस्पर्शोऽप्युद्भूतस्तमसोऽप्यु-
द्भूतस्पर्शवत्त्वे इष्टापत्तिः । न च तथा सति तस्य स्पर्शनापत्तिः । त्रसरेणो-
रिवाश्रयविशेषस्यैव तादृशप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा त्रसरेणुस्पर्शनस्य
दुर्वारत्वापत्तेः । न च त्रसरेणुरपि स्पर्शन एव विविच्य परं न गृह्यते, सजा-
तीयसबलनरूपदोषादिति वाच्यम्, तमस्यपि तुल्यत्वात् । न च वायोऽप्युद्भूत-
मेव रूप चक्षुषा तु न गृह्यते, आश्रयविशेषप्रतिबन्धात् । गृह्यत एव वा विविच्य
परं न गृह्यते त्वचा तमोवदिति वाच्यम्, पार्थिवोद्भूतरूपस्य महत्त्वभाना-
[समाना]धिकरणस्य विविच्य ग्रहनियमात् । न च पार्थिवस्पर्शोऽप्ययं नियमः,
त्रसरेणुस्पर्शो व्यभिचारात् । तथा च सम्यगुक्तं 'नीलरूपपक्षे तमसः पृथिवी-
त्वापत्तिरिति दिग्' इति । अत एव "यत् कृष्णं तदन्नस्य" इतिश्रुतिरपि-
सगच्छन्ने, नीलरूपमात्रस्य पृथिवीसबन्धित्वं तदर्थं इत्यस्य परंपर्याङ्गीकारात् ।
अत एव तदुत्तरमेव श्रूयते "यदुत्कृष्टमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाचक्रुः"
इत्यादि । विवृतं चैतत्पुरस्तात् । तस्मात् स्थितमेतन्नीलरूपप्रतीतेः प्रभावे वा
भ्रमत्वे वा न तमो द्रव्यान्तरमिति । उक्तञ्च लीलावत्याम्—"अयं रूपाश्रयत्व-
बुद्धिस्तमसि तदा वाघावाघाभ्यां न पदार्थान्तरत्वम्" इति । इदमप्यत्रा-
नुसंधेयम्—कपालाद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठमूलाविद्यायाः समवायस्थानीयतादा-
त्म्येन घटादाविव घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठमूलाविद्यायास्तादात्म्येन तमसि
हेतुत्वे घटकाले कपालस्य सत्तायास्त्वयानङ्गीकारेण तमःकाले, घटादेरप्य-
भावापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, घटादिस्पर्शनस्य तदा सर्वसिद्धत्वात् वंपम्ये-
च बीजाभावात् । न च द्रव्ययोरेव तथाङ्गीकारः, तमसोऽपि द्रव्यत्वात् ।
अन्यथा तत्र गुणक्रियाबुद्धिरयथार्था स्यादिति मूलनाशापत्तेः । न च
द्रव्यान्यवामि तदङ्गीकर्तुं शक्यम्, अभाव एवान्तर्भावस्यापत्तेः ।
दशम द्रव्यमिति किरणाद्यव्यादिदर्शनाच्च ।

तमं खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धद्रव्यबंधम्यांशवभ्यो भेतुमर्हति ॥

इति परोक्षेश्च । नाप्यवयवावयवविभावमन्तरेण द्रव्यस्य द्रव्यं प्रति सम-
वायेन तादात्म्येन वा हेतुत्वम्, अनन्तद्रव्याणां तादात्म्येन हेतुत्वकल्पने

गौरव च । एकजातीयद्रव्ये विजातीयद्रव्ययो समवायित्वानुपपत्त्या ऽनस्यान्यकारे चाक्षुपप्रत्यक्षापत्तेश्च तादात्म्येन तत्र तमसोऽभावात् । नचालोकाभावादेव तद्धारणम् तस्य त्वया चाक्षुपहेतुत्वानभ्युपगमात् । तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकनमस्त्वावच्छिन्नाभावस्यैव चाक्षुपहेतुत्वोपगमात् । आलोकसत्त्वे तादात्म्येन तमोविरहादेव चाक्षुपोपपादनात् । न च तमसि वैजात्य कल्प्यम्, मानाभावान् । अपि च तिमिराद् घटस्यालोकदेशनयने पूर्वघटदेशावच्छेदेन तमोऽनुभवो न स्यात् । घटव्यतिरेकेण तस्य तनानुस्थानानुपपत्त । किञ्च तादात्म्येनैव प्रतिबन्धकत्वे चलतीति प्रतीते-
त्रं मत्वध्नौव्यम् । यत्र यत्र तमस्तत्र तादात्म्येनैव तमस उत्पत्त्यान्यदेशस्थस्या-
न्यत्र गमन नास्तीत्यस्यैव पर्यवसानात् । अन्यथा तम समुक्तद्रव्यस्य चाक्षुपा-
पत्ते । सयोगेनापि प्रतिबन्धकत्वे गौरवम् ।

किञ्च द्रव्यजनकतावच्छेदके वैजात्य कर्मनिष्ठमेवेति भवदुक्तनिष्कर्षरीत्या नि क्रिये घटादी क्य तमस उत्पत्ति ? सयोगहेतुत्वेऽपि तादृशद्रव्यान्तरसयो-
गस्य दुर्वचत्वात् । अथ तमोद्रव्यमवयवान्तरारन्यमेव सयोगेन च तस्य द्रव्य-
चापत्त्वावच्छिन्ने विरोचित्वमिति कल्प्यते, तदा आहोक्त दोषा एव दुर्वारा ।
अथ तमो नित्यमेव, आलोकभावश्च तद्रव्यञ्जक इति कल्प्यते । तदानव-
च्छिन्नपरिमाणमेव यत्तव्यम्, अणुत्वस्य प्रत्यक्षविद्यत्वात् । तथात्वस्वीकारे
सर्वदा तदनुत्पत्ति स्यात्, अनभिव्यक्तिदशायामपि तत्सत्त्वात् । तमोविषयक-
चाक्षुपे आलोकाभावहेतुत्वे गौरवश्च विषयविषया हेतुत्वञ्चोभाभ्या कल्प्यमिति
गौरवम् । एवमालोकान्यत्व प्रतिबन्धतावच्छेदके निवेश्यम्, अन्यथा तत्रापि
समावायेन तत्सयोगसत्त्वाच्चाक्षुप न स्यात् । आलोकाभावकालौनतमसयो-
गस्य चाक्षुपविरोधित्वादन्यद्वा चाक्षुपोपपत्तिरिति चेत्, तर्हि सुतरा गौरवम् ।
किञ्च द्रव्यचाक्षुपत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदपरत्वेऽन्यकारे केवलगुणादिचाक्षु-
पापत्ति ।

ननु आलाकसयोगस्य हेतुत्वपक्षेऽपि तमसि रूपादिचाक्षुपवारणाय
द्रव्यान्यसमवेतचाक्षुपत्वावच्छिन्ने स्वविषयसमवेतत्वसद्वन्धेन चाक्षुपस्य
हेतु बरूपनस्यावश्यकत्वात् तत्र एव मन्मतेऽपि नोक्तानुपपत्तिरिति चेत्, मैवम्,
तथापि तत्रोक्तहेतुत्व, तमस प्रतिबन्धकत्व, तमोऽभावस्य हेतुत्व चेति नयम् ।
मम तु द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्ने आलोकनयोगस्योक्तचाक्षुपस्य च उत्तमम-
वच्छिन्ने हेतुत्वमिति द्वयमेव । चक्षुसयोगादेस्तूमयत्रापि साम्यम् । वस्तुत
आलोकस्य त्वसयुक्तसमवेतसमावायसद्वन्धेनैव चाक्षुपत्वावच्छिन्ने हेतुत्व

कल्प्यते । तत एव तमसि रूपादिचाक्षुषवारणात् कपालिकाकपालघटादिक-
मादाय घटरूपरूपत्वेषु तत्समन्वयः । एवञ्च सत्यान्तीकचाक्षुषमप्यनायासादुप-
पादयितुं शक्यम्, सयुक्तालोकावयवद्वयसमवेतसमवायस्यालोकमात्रे सुलभ-
त्वात् । एव चान्धकारे रूपादिचाक्षुषानापत्या द्रव्यान्प्रसमवेतचाक्षुषत्वाव-
च्छिन्ने स्वविषयसमवेतत्वसम्बन्धेन चाक्षुषस्य हेतुत्व न कल्प्यते, इति
त्वन्मते हेतुताकल्पने गौरवम् । अत एव त्रुटिचाक्षुषानुरोधेन परमाणुद्वयगु-
कयो सिद्धिः । चक्षुःसयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुताया द्वयगुणकघटित-
सन्निकर्षाद्रूपत्वादिचाक्षुषापत्या समवेताशे चाक्षुषवत्त्वनिवेशस्यावश्यकतया
तेन त्रुटिप्रत्यक्षनिर्वाहात् । द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्ने चक्षुःसयोगस्य हेतुत्वा-
वश्यकत्वात् तेन परमाणुद्वयगुणकसिद्धिरित्यादेरभिधानेऽप्यालोकसयुक्तसम-
वेतसमवायहेतुताया तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । न च तत्र रूपत्वादिचाक्षु-
षानुरोधेन चक्षुःसयुक्तसमवेतसमवायस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेन क्लृप्त इति
वाच्यम्, उक्तलाघवेनैव तत्कल्पनसम्भवात् । एवञ्च त्रसरेणु सावयवत्राक्षु-
षद्रव्यत्वाद् घटवत् । तदवयव सावयव, चाक्षुषद्रव्यावयवत्वात्कपालवत्,
इत्यनुमानमुक्तलाघवतर्कसहकारेण तत्साधकम् । एतेन परमाणु सावयव-
चाक्षुषद्रव्यावयवत्वात्कपालिकाकपालित्यपि स्यादित्युच्छ्रद्धालोक्तं परा-
स्तम् । तदुत्तरमनुकूलतर्काभावेन वैषम्यात् । एव “त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो ह्यष्टौ
ये परमाणवः” इत्यादित्यपुराणादिवचनानामप्यत्रानुकूलत्वबोधम् । त्रस-
रेणो सावयवत्व विना तेषामर्थान्तरस्य दुरुपपादत्वात् । न चैव—

“जालसूर्यगरीचिस्थ यत् सूक्ष्म दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां [परमाणूनां] त्रसरेणु प्रचक्षते ॥

इति यास्यबल्लव्योक्तो त्रसरेणो प्राधम्याभिधानमसंगतस्यादिति वाच्यम्,
प्रत्यक्षाभिप्रायत्वात् । एतेन “नातीन्द्रियत्वादणूनाम्” इति सूत्रे जालान्तर्गत-
मिहिरमरीचिमन्तरेति शेष इति कल्पनमप्यनादेयम् । इत्यास्तामप्रकृतमेतत् ॥

भेदाभेदादौऽपि प्रमाणशून्यः ॥ ननु गुणादिक गुण्यादिभिन्न समानाधिकृ-
तत्वादिति चेत्, भवम्, समानाधिकृतत्वादिति हेनोहि गुणादौ गुण्यादिभेदयो-
प्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः । तथा च स्वरूपासिद्धिः । घटो नील इत्यादौ
नीलविशिष्टाभेदस्यैव विषयतया नीलगुणभेदस्य विषयत्वे मानाभावात् । न च
विनिगमनभाव तन्मते, नीले, घटप्रतियोगिकौ भेदाभेदौ घटे च नीलप्रतियोगिकौ
भेदाभेदौ, नीले भेदासमानाधिकरणो नीलभेदाभावः, घटे च तादृशो घटाभेदः ।

स्वीकार्य इति पट् । मम तु घटे नीलप्रतियोगिको नीले च घटप्रतियोगिको भेद इति द्वौ घटे घटाभेदो नीले नीलाभेदश्चेति चत्वार एवेति नाघवात् । न च स्वस्मिन् स्वाभेदो न स्वीक्रियते इति वाच्यम्, घटान्ताभेदस्यावश्यमभ्युपगम्यत्वात् । अन्यन्ताभेदे विशेष्यविशेषणभावो नास्तीति वाक्यादेव तथावगमान् । अत एव घटो न घट इति प्रतीतिर्भ्रमत्वे घटे घटाभेद विना घटभेदप्रत्ययस्य भ्रमत्वे व्रीजाभावात् । न च द्रव्यस्वल्पसत्तत्त्वात् गौरवम्, निरुद्धत्वेन तस्या अदोषत्वात् । गुणप्रचयानां मनुष्या लुगिष्ट इत्यनुशासनाग्रहान् । अत एव तदुपगृहीत "गुणे शुक्लादय पुंसि गुणलिङ्गास्तु तद्वति" इति नामानुशासनमपि प्रमाणम् । यद्यपि विशेषणस्य विशेष्यसमानलिङ्गवचनलिङ्गत्वमित्युत्सर्गसिद्धार्थस्यैवानुवादो न तु गुणविशिष्टपरत्वे एव शुक्लादीनां तत्समानलिङ्गत्व न तु गुणमानपरत्वेऽपीत्येनदर्थम् । शुक्ल रूपमित्यादावतिप्रसङ्गात् । उक्तञ्च तत्र मणिरादिभिः । तथापि शुक्ल रूपमित्यादावेतद्व्यतिरेकस्य गुणविशिष्टपरत्वे विशेष्यसमानलिङ्गत्वमित्यस्मिन्नशेषेऽनुवादत्वेऽपि च प्रत्ययस्य गुणविशिष्टाभेदमित्यत्र प्रमाणत्वे नैतदुपन्यासेन काप्यनुपपत्तिः । तद्वतिकव्याख्यायाः कैयटेऽप्युक्तम् "शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना गृह्यन्ते न तु, रूपादय सर्वदा गुणमानवाचिनः" इति । एतेन नामान्तरविशेषणं शुक्लादिपद पुंसि, नामान्तरविशेषणं तु तल्लिङ्गमित्येव तद्वतीत्यादेर्यो न तु शुक्लादिगुणविशिष्टवाचकशुक्लादिपदानां तत्समानलिङ्गत्वमित्यपीत्युपास्तम् । नियमरूपत्वाभावेऽप्युत्सर्गसिद्धार्थानुवादत्वे वाचकाभावात् । गुणविशिष्टवाचकविशेष्यसमानलिङ्गका एवेति नियमे वाचकाभावाच्च । गुणविशिष्टवाचका एवपु लिङ्गान्यलिङ्गभाज इति नियमे तु वाचकमस्तीति वैषम्यम् । अत एवानुवादोऽपि सार्थकः । विशेषणपदानां विशेष्यपदसमानलिङ्गत्वमिति ह्युत्सर्ग एव न तु नियमः । अजहल्लिङ्गवचनेषु वृत्तिचारात् । उक्तञ्च मणिरुक्ता "भिन्नविभक्तिकयोरिव भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरूप्येन विशेषणविशेष्यभावाभावात् । अजहल्लिङ्गे तु लिङ्गनियमानुशासनात् तथा" इति । एवञ्च "दशंपूर्णमासाम्या स्वर्गं कामो यजेत" इत्यधिकारविधिवाक्यार्थेऽप्यस्य समुदायगते द्वित्वस्योपपादकम् । "य एव विद्वान् पौर्णमासी यजेते यावदुत्थेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एव विद्वानमासास्या यजेते यावदतिरात्रोपाप्नोति तावदुपाप्नोति" इति वाक्ये पौर्णमासीयोगिना प्रयाणं पौर्णमासी सज्ञा, अमावास्यायोगिना च त्रयाणां दर्शसंज्ञेति प्रधानयागानां सज्ञाद्वयविधानेन सार्थकम् । तथा उत्तोरसर्गस्य तु गुणवि-

शिष्टपरशुक्लादिशब्दाशे बाधाभावपर तद्वतीत्यादिवाक्य स्वाथे प्रमाणमेव । अत एव घटादिपर्यायेऽप्येव नोक्तम् । घटादिविशिष्टपरत्वे घटादिपदाना लक्षणाया साप्रतिकत्वेन तदनुरोधेनानुशासनप्रवृत्त्यनुपपत्ते । मतुवाद्यन्तानाञ्च बाधकाभावादेव विशेष्यसमानलिङ्गत्वसिद्धे ।

ननु तथापि नैतत्सार्यक्यम्, गुणविशिष्टपरत्वेऽपि बाधकाभावादेवोत्सर्ग-प्रवृत्तिसिद्धे । न ह्युत्सर्गस्यापि बाधकप्रमाणव्यतिरेके त्याग इति चेत्, सत्यम्, अन्यविशेषणत्वस्य मतुवादिसमभिव्याहारेण भ्रष्टति प्रत्ययात्, शुक्लादिपदाना तु घटवदादिपदाना मतुवलोपाद्यनुशासनविरह तथात्वाभावात् । मतुपश्च लोपावश्यकतया श्रूयमाणत्वाभावात् । तदुक्तार्थेऽपि वैयर्थ्यप्रसंग-सत्वाच्च । एतेन “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट” इत्यनुशासनमपि द्रव्यविशेषणम् । शुक्लादिपद विशेष्यसमानलिङ्गकामत्येतन्मात्रपरमित्यप्यपास्तम् । द्रव्याविशेषण तु पुञ्जिङ्गमेवेत्यत्र तात्पर्यस्य वाच्यतया शुक्ल रूपमित्यत्राति-प्रसंगात् । न च यथाश्रुत एवेत्येव तात्पर्यम्, वयथ्यस्योक्तत्वात् । न च गुण-विशेषणतायामेव पु स्त्वमित्यन तात्पर्यम्, शुक्ला घट इत्यादावप्रसंगात् मतुवलोपविधानवैयर्थ्यापत्ते । शब्दानुशासनस्य ष्वचिदर्थशे तात्पर्यस्यैव बलव-द्बाधकेनान्यथाकरणस्य सर्वसम्मतत्वात् । “अर्थानादेशनात्” इति समर्थसूत्रे वातिकदर्शनात् । उपर्युक्त इत्यादे प्रथममुखपदलोपाशे तात्पर्याभावेऽपि लक्षणाया तादृशार्थपरत्वस्य कैयटादावुक्तत्वाच्च । तस्मात्—

कूटज्ञदुदुहस्य घाट्यं माष्ट्यंनुशासनम् ।

इति वाचाभवाचार्यं सध्या वन्व्यास्तु ते पठन् ॥ इति ।

यत्त स्वरविशेषार्थं मतुपो लोपानुशासनमिति, तदसत्, भाष्यादिविरो-पान् । अत्यतिरेकात् सिद्धमित्यनेन गुणगुणिनो सोऽयमित्यभेदाध्यवसाया-दुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीति लोपवैयर्थ्यमभिधाय दृश्यते व्यतिरेक । तद्यथा वस्त्रस्य शुक्ल इति ग्रन्थेन तत्रिरासात् । तथा च कैयटः “गुणा पुनरुपायिन-श्चापायिनश्चेति द्रव्याद् भेदेन प्रतीयन्ते शब्देन चाभिधीयन्त” इति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिरित्यपि व्याख्यातम् । यस्माद्द्रव्ये वर्तमाना शुक्लादयो गौगिका न तु पञ्चालादिब्रूडशब्दास्ततो द्रव्यगतलिङ्गसरूपोपादायिनो रुद्धित्वे तु नियतलिङ्गसरयत्व सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसरयत्व प्रसज्येतेति, स्वरे तु न विशेषणान्तेत्यत्र “धृतादीनाञ्च” इत्यन्तोदात्तस्यैव लिखितत्वात् । “एकादेश उदात्तेनोदात्त” इति वचनात् । एव स्थिते नीलाभेदस्य घटो नील इत्यादौ विषयताया किं मानम् ?

यत्तु तन्मतप्रस्तावे भेदाभेदयो कथमेकनिष्ठत्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्य वाचस्पत्ये उक्तम्—“विरुद्धमिति न । क्व सप्रत्ययो यत्र प्रामाणिकम् । प्रकृते च प्रामाण्यसत्त्वान्न विरोधप्रत्ययः । सामानाधिकरण्यप्रत्यये हि भेदाभेदौ भासेते” इति, तच्चिन्त्यम्, नीलाभेदप्रत्यये स्वानुभवस्यैव मानत्वोन्त्यासन्नहत्वात् । मया चाभियुक्तान्तरानुभवस्य गुणविशिष्टाभेदप्रत्यये मानत्वोन्त्या वैपम्यात् । अत एव घटे नील इत्यादिकमाश्रयाश्रयिभावावगाहिज्ञान वैशेषिकशास्त्र-वासनामानमूलम्, न तु लोकानां स्वरसवाहोति परास्तम् । चंपरीत्वस्यै-वोक्तत्वात् । नीलाभेदावगाहिप्रत्यये मानस्य तरेवानुक्तत्वात् । नहि व्याकरणकारा अपि तद्वासनामात्रेण कार्यं विदधति । अत एव मोक्षधर्म-नारदासितसावादे—

उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्चपञ्चगु पञ्चधा ।

रूप शब्दो रस स्पर्श शब्दश्चैवाथ तद्गुणा ॥

तत्रैव यान्मधस्त्वजनकमवादेऽपि—

शब्द स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ॥ इति ।

मवदीयानां कारिकापि—

द्रवत्वमुदके वह्नादौत्प्य काठिन्यमश्मनि ।

भायाया दुर्घटत्वञ्चस्यत् सिद्ध्यति नान्यतः ॥ इति ।

एव वादिप्रतिवादितटन्थानामनुभवसिद्धेऽर्थे वासनामानमूलत्वम्, स्वकल्पितार्थे च प्रामाणिकत्वमिति । अहो महत्साहसम् । अत एव घटो रूपवानित्यादिरेव प्रत्ययः प्रयोगश्च । रूपत्वरसत्वादिव्याप्यजात्याङ्गान्तगुण-याचनपदोत्तरमतुष एव लोपविधानात् । रूप घट इत्यादि प्रयोगाभावात् । अत एव तादृशलक्षणाप्रयुक्तलक्षणोति सर्वसम्मतम् । उक्त चाभियुक्तैः ‘काश्चि-न्नैयाप्रयोगतः’ इति । न च तादृशप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि रूपघटयोरभेदधी-जयित एवेति वाच्यम्, मानाभावात् । अत एव ‘रसादिभ्यश्च’ इति सूत्रे रसवान् रूपवानित्यादौ मतुष्विधानं तत्तूनस्य नियमार्थत्वनिरासार्थम् । ‘उर्वंशी वै रूपिण्यस्मरसास्पशिको वायुः’ इति च भाष्येऽप्युदाहृतम् । अत एव घामनपुराणे—

“पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः, स्पर्शो च वायुर्ज्वलितश्च तेजः ।” इति,

एतेन नीलत्वादिनेव घटादेस्तदभेदो न तु रूपत्वादिनेत्यपि निरस्तम् ।

व्यापकधर्मस्य केवलभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे व्याप्यधर्मस्य तदभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्ते । एतेनाधारतावच्छेदकतानवच्छेदकरूपा-
वच्छिन्नसबन्धेन गुणाद्यशे प्रमाप्रकारकत्वादिति हेत्वर्थव्याख्यानमप्यपास्तम्-
ममवायस्य आधारतावच्छेदकतायास्तदवच्छेदकत्वेणैवोक्तस्थले सबन्धस्य
सिद्धे, प्रमाणस्य चोक्तत्वात् । सामानाधिकरण्यमान हि धर्मद्वयस्य एकाधिक-
रणनिष्ठत्वेन प्रतीति । तत्र च गुणनिष्ठप्रकारताया ससर्गविषया भासमानस्य
सबन्धस्याधारतावच्छेदकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वमित्युक्तैर्व्याहृतत्वात् ।

वस्तुतस्तु नीलो घट इत्यत्राभेदस्य ससर्गत्वमुभयसिद्धमेव । प्रकारता
तु गुणस्य तद्विशिष्टस्य वेत्यत्र पर विवाद । तत्र भेदस्य विषयताया माना
भाव प्रकारत्वविशेष्यत्वाभ्या तस्याननुभवात् । न च भेदसमानाधिकरणाभेद
एव ससर्ग, अनुभवविरोधात् । अत एव नीलमिन्नो नीलाभिन्नश्चेति द्वयो
पृथक् सासर्गिकविषयतयापि न निर्वाह । तादृशशाब्दस्थले बोधावृत्ते स्वीक-
र्तुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणस्य विशेष्ये भेदसमानाधिकरणः सबन्धो
विषय इति कल्पनमावश्यकम्, अन्यथा तद्घटविशेष्यकसयोगसासर्गिकतद्
घटप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वापत्ते । उक्तरीत्या तु न प्रमान्वम्, तद्घटे तद्-
घटसयोगसत्त्वेऽपि तस्य भेदसमानाधिकरणत्वाभावात् । न च तद्घटसायो
गप्रतियोगिन पटादिमादाय सायोगस्य भेदसमानाधिकरण्यमस्त्येव, उभयवृत्ते
सायोगस्यैक्यादिति वाच्यम्, घटभेदोपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्व
हि सायोगस्य भेदोपलक्षितत्वम्, तत्राधिकरणशे भेद उपलक्षणतयैव
न विशेषणतया, उक्तवृत्तित्व तु सायोगशे विशेषणतयैव । न च घट-
भेदोपलक्षितपटवृत्तित्वविशिष्टसायोगो घटे भवितुमर्हति, वाधितत्वात् । अतो
न तद्विषय प्रमात्वमिति, तच्चिन्त्यम्, विशेष्ये स्वरूपसत एव विशेषणभेदस्य
नियामकत्वोपपत्त्या तद्भानकल्पनस्य प्रमात्वघटकत्वस्य चायुक्तत्वात् ।

यत्वेव सनि प्रमान्व पारिभाषिकमेव स्यात् । प्रमापदस्य प्रकृतज्ञान
मुख्यार्थ, प्रकर्षज्ञानात्वाबाधितविषयकत्वम्, तच्च वस्तुत उक्तज्ञानेऽप्य
स्तीति तस्य प्रमात्वमेव स्यात् । भ्रमपदस्यापि प्रमापदार्थविपरीतार्थकतया
बाधितविषयकज्ञानार्थकत्वाद् भ्रमत्वमपि मुख्य न स्यात् । भेदस्य विषयत्वे तु
तद्भेदस्य तत्र बाधितत्वात्तद्वगाहिन उक्तज्ञानस्य भ्रमत्वोपपत्तेरिति, तद-
सत्, तद्वति तत्प्रकारकत्वमेव हि न्यायमते मुख्य प्रमापदार्थ । स्वत प्रामाण्य-
वादेऽपि तस्यैव स्वनोग्राह्यत्वस्वीकाराच्च । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादेर्व्यवसा-

यानुल्लिखितार्थघटितत्वेन स्वनीग्राह्यत्वविप्रतिपत्तिविषयत्व नास्तीति तत्र
 मणिकारादिभिर्निर्दिष्टित्वान् । एवमज्ञातावाधितार्थविषयकत्वमपि न प्रमापद-
 मुत्रार्थं, न्यायसाम्यात् । स्वतोग्राह्यत्वविप्रतिपत्तिविशेषस्यैव तन्त्रेण मीमा-
 सकारण्यवश्यमभ्युपगम्यत्वान् । तथा च तद्घटस्य यत्र विशेष्यतया विशेषण-
 तया च भान सायोगस्य च ससर्गतया तत्र न प्रमात्वापत्ति विशेषणाभाववद्
 विशेष्यकत्वात् । यत्र तु तद्घटस्य विशेष्यत्व तद्घटसायोगस्य च प्रवा-
 रत्व समवायस्य च ससर्गतम्, तस्य प्रमात्वमिष्टमेव । तद्घटनिर्दिष्टित-
 सायोगस्य तद्घटे सत्त्वान् । अन्यथा सायोगस्य व्यासज्यवृत्तित्व एव प्रमाणस्य
 दार्ढ्यम्यापत्तेः । अत एवालोकनिरूपितसायोगस्यालाकेऽपि सत्त्वाद्याक्षुपत्वाद्-
 च्छिन्ने तत्सायोगहेतुताया न व्यभिचार इति प्राञ्चः । नहि ज्ञानस्य भ्रमत्वे-
 नापपादनेऽपि तत्सायोगस्य तदवृत्तित्वे उक्तहेतुत्व सुसाधम् । वस्तुगर्भत्वात् ।

इदञ्च वस्तुगतमनुसृत्योक्तम् । अज्ञानावाधितार्थविषयकत्वस्य प्रमापद-
 मुन्यार्थत्वेऽपि वस्तुन एव बाधाभावो विवक्षितो न तु बाधाभावत्वादेरपि
 प्रकारत्वेन भानम् । न वा भ्रमे वाधितत्वेन ज्ञान सर्वानुभवविरोधात् ।
 एवञ्च भेदस्याविषयत्वेऽपि सयोगेन स्वस्य स्वस्मिन् वाधितत्वात्तादृशज्ञानस्य
 वाधितविषयकत्वमुपपन्नमेव । न च भेदाभाववति भेदप्रकारकत्वमेवोक्त-
 ज्ञानस्य भ्रमत्वम्, तच्च भेदज्ञान विना नेति वाच्यम्, भेदस्य प्रकारतया भानस्य
 प्रकृते तैरप्यनङ्गीकारात् । नयोगसावन्धावच्छिन्नप्रतिबोधितावत्तद्घटाभाव-
 वद्द्विशेष्यकत्वाद्द्विन्नतसायोगाद्द्विन्नतद्घटप्रकारताशालिनयोक्तज्ञानस्य-
 भ्रमत्वसौलभ्यात् । सायोगादिगवन्प्रश्च भेदनिघन इत्यन्यदेतत् । न तु
 विशिष्टबुद्धौ भेदस्य विषयत्वमावश्यकम्, भानाभावात् । अत एव तादात्म्य-
 सावन्धेन तद्घटे तद्घटप्रकारक ज्ञान प्रमेव । येन सावन्धेन यत्र यन्नास्ति
 तेन सावन्धेन तत्र तत्प्रकारकस्य तत्र तत्ससर्गप्रकारकस्यापि वा ज्ञानस्यैव
 भ्रमत्वात् ।

यस्तु न ह्यत्यन्ताभेदे सबद्धता सम्भवति, घटो घट इत्यादि प्रत्य-
 याभावादिति, तन्न, घटे घटात्यन्ताभेद इत्युक्त्वा तत्र तत्तादात्म्य नास्तीत्युक्ते-
 र्नाहतत्वात् । भेदनियतमवन्धस्यैवात्यन्ताभेदेऽनुपपत्तेः । घटो घट इति
 प्रत्ययस्य च सायोगादिससर्गकस्यैव प्रमात्वानभ्युपगम्यान् । न चैव घटो घट
 इति शाब्दबोधोऽपि स्यादिति वाच्यम् ; उद्देश्यतावच्छेदकत्वेण विषयत्वे
 निराकाङ्क्षात्वात् । वित्तपोपस्थितयोरेवाभेदान्वयनियमात् । अत एव घटो
 घटभिन्नो नेति शब्दादभेदप्रकारको बोधो भवत्येव । उद्देश्यतावच्छेदक-

भिन्नरूपेण विधेयावगाहित्वात् । न हि घटो घट इति तादात्म्यसासर्गक-
ज्ञानस्य भ्रमत्व स्वीकृत्याप्युक्तशाब्दापार्तवारयितुं शक्यत, प्रमात्वाभावेऽपि
शाब्दमानस्य दुर्वारत्वात् । शाब्दत्वस्य प्रमात्वव्याप्यभावादिति न किं
चिदेतत् ।

यत्तु त्वन्मते घटो घट इति शाब्दाभाव आकाङ्क्षाव्यतिरेकप्रयुक्त ।
मन्मते योग्यताज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्त इति लाघवमिति, तदत्यन्तमसत्,
आकाङ्क्षाया हि त्रयो भागा । एकवाक्यताभिप्राय, समभिध्याहारोऽननु-
भावकत्व चेति । तत्रात्यन्तप्रतिबन्धकाभावतया स्वरूपसदेव भागे । द्वयन्तु
ज्ञान कारणमिति निष्कर्षं । तत्र फलत तद्घटपदस्य तद्घटपद व्यतिरेक-
प्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वाभावप्रयुक्त शाब्दाभाव इति प्रकृतपर्यवसानान्न
गौरवम् । योग्यता तु ज्ञातैव कारणम् । स्वयं बहुविधा गुरुशरीरा चेति तद-
भावस्य प्रयोजकत्व एव गौरवम् । अयोग्यताज्ञान प्रतिबन्धकम् । तदभावश्च
स्वरूपसन्नेव प्रतिबन्धकाभावविधया हेतुरिति पक्षेऽपि तथैव । ज्ञानाशस्यापि
प्रतियोगिकोटी निवेशाधिक्याच्च येन रूपेण प्रतिबन्धकता तद्धर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वेनैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात् ।

किञ्च अयोग्यताज्ञानमानस्य सक्षयसाधारणस्य ग्राह्यसन्देहपर्यवसितस्य
प्रतिबन्धकत्वाभावादयोग्यतानिरास्यस्यैव बाधविषयाविरोधित्वम् । तत्र
योग्यताघटकनानापदार्थानामभावाशे प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेश ।
तादृशभावाभावप्रकारकत्वे सति तादृशभावप्रकारकत्वहूपनिरास्यस्य पुनर-
भावाशे प्रतियोगितया तद्घटकपदार्थानाञ्च प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेश
इति विपरीतमेव गौणमिति यत्किञ्चिदेतत् । अत्र च स्वस्मिन् स्वाभेद-
ज्ञानस्य भ्रमत्वे स्वस्मिन् स्वाभेद एव प्रमाणं दुर्लभं स्यात् । नचेष्टापत्ति,
सबन्वाभावसिद्धयर्थं स्वस्मिन् स्वाभेदस्य स्वयमेवोक्तत्वात् । नापि यद्विशेष्यक-
यत्प्रकारक्यत्ससर्गकशाब्दबोधो न भवति, तादृश ज्ञानान्तरमपि न भवत्येवेति,
भ्रम एवेति वा नियमं प्रामाणिकं । पुरुषविशेष्यकदण्डप्रकारकसयोगससर्गक-
शाब्दबोधस्य बाधितत्वेऽपि तादृशचाक्षुषादेर्जायमानत्वात् प्रमात्वेन सर्वानु-
मतत्वाच्च । दण्ड पुरुष इति शब्दस्य सयोगससर्गकशाब्दे स्वरूपयोग्यत्वात्
रामानविभक्तिवनामार्थयोरभेदससर्गकशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति
नियमात् । दण्डपदस्य तत्सयोगलक्षणाया दण्डी पुरुष इति मत्वर्थप्रत्ययान्तरत्वे
दण्डस्ययोग्यत्वानिति सयोगस्यापि पदोपस्थितत्वे च सयोगस्य प्रकारत्वेनैव
भासमानत्वात् । तत् किं घटो घट इति शाब्दस्य भावाभावचिन्तया प्रकृता-

नुपयागात् ? प्रासागिकत्वे तत्तरमुक्त एव । तस्माद्भेदसमानाधिकरणत्वेनैव सवन्धा विशिष्टबुद्धिमाने भातीति नियमो व्यर्थो व्यभिचारो चात सिद्धम् । अत एव केवलान्वयिस्थले प्रमेयत्वं प्रमेयत्वमित्यादौ..... भूतलवृत्तिघटाभाववृत्तिघटाभावयोरैक्यपक्ष घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ तदन्यस्थलेऽपि च क्वचिदभेदेऽपि विशिष्टबुद्धि । तत्र भेदभावे भेदाभाववद्विशेष्यकत्वेनाप्रमात्वापत्तेः ।

यत्तु घटप्रतियोगिकाभावत्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वे घटविरोध्यभावत्व विशेषणभावच्छेदकम्, एकरूपेण विशेष्यत्वयोरसम्भवादिति, तच्चिन्त्यम्, एकरूपेणोभयानुभवविरोधात् । अत एव प्रमेयत्वस्य प्रमाभेदेन नानाविषयतया एकविधप्रमेयत्वविशेष्यकमन्यविधप्रमेयत्वप्रकारक च ज्ञानमित्यपास्तम् । ईश्वरज्ञानविषयत्वे ईश्वरज्ञानविषयत्वमित्यत्र तदसाभवात् । ईश्वरज्ञानस्य भेदाभावान्, अनङ्गीकारे च सर्वज्ञत्वविरोधात् । प्रमेयत्वस्मापीश्वरज्ञानविषयत्वान्मकत्वात् । अस्मदादिप्रमाविषयत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः । प्रमाया विषयभेदभिन्नत्वात् ।

किञ्च उभयाभावस्यापि घटप्रतियोगिकतया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मन्ताभावस्य च तद्विरोधितयोक्तरूपेण विषयत्वे तज्ज्ञानस्याप्रमत्वापत्तिः । घटविरोध्यभावत्वाभाववद्विशेष्यकघटविरोध्यभावप्रकारकज्ञानत्वात् । उभयाभावस्य घटविरोधित्वाभावात् । उभयाभावेऽपि हि घटात्यन्ताभाव स्वीकारो युक्तिसाम्यात् । अन एव तत्र घटविरोध्यभावत्वं न विशेष्यतावच्छेदकम्, विरूप्यावृत्तित्वात् । एतेन घटाभावस्तद्वानिति शाब्दबोधस्यैव यद्रूपेण घटाभावपदाद् घटाभावोपस्थितिस्तेनैव तत्पदात्प्रतीनावपि सुवर्थकत्वादिविशेषितरूपेणैव विशेष्यतेत्यपास्तम् । एकरूपविशिष्टघटाभावत्वस्य घटाभावपदादुपस्थितत्वे तत्पदेनाव्येकत्वाशमपहार्थैव घटाभावत्वेनैव तत्परामर्श इत्यथ मानाभावात् । तच्छेदनेन एकरूपावच्छिन्नघटाभावत्वेनैव तदुपस्थितौ वाक्यभावात् । न चान्यूनानतिरिक्तरूपेण विशेषणविशेष्यत्वानुपपत्तिरेव बाधिका, प्रवृत्तव्यभिचारेण तन्नियमस्यैव निरस्यमानत्वात् । नह्युक्तनियमो वेदबोधितो येन व्यभिचारस्यलऽपि तद्वोधित कारण कल्पयित्वापि तत्परिहारः शक्येत । यथा मङ्गलाभावस्थतीपसमाती जन्मान्तरीयमङ्गलम्लपनया व्यभिचारनिरासः । तत्र तद्वेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । उक्तञ्च त्रिसूत्रीनियम्ये "व्यभिचारस्तु आगमेतत्प्रमाणगम्य कारणत्वमपवदति" इति । प्रवृत्ते तु तच्छेदनेन एकरूपावच्छिन्नघटाभावत्वेन तदुपस्थापने बाधकान्तरमेव

वक्तव्यम् । तच्च नारत्येव । घटाभावत्ववदेकत्वस्यापि धर्मितावच्छेदकत्वेन तत्पदजन्याया घटाभावोपस्थितौ भानसंभवात् । पूर्वमुपस्थितेश्च साधकत्वात् । व्यभिचारस्थलस्य स्वकल्पितनियमानुरोधेन तत्परिहारस्य कर्तुं, शक्यत्वे च व्यभिचारस्थलवोच्छेदना स्यात् । एतेन तद्घटज्ञानस्य प्रमात्वमयोग-ससर्गोयातदघटनिष्ठा या' प्रतियोगिता तन्निरूपितानुयोगितावद्विशेष्यकसयोग-ससर्गकतद्घटप्रकारकत्वम् । सा चानुयोगिता घटभिन्न एव स्वीक्रियते न नु घटे, साधकाभावात् । घटाभावस्थले तु विशेषणतासवन्धीया घटाभाव-निष्ठा या प्रतियोगिता तन्निरूपितानुयोगिता घटाभावेऽपि स्वीक्रियते । अनु-भवस्य साधकत्वादिति समाधानाभास परास्त । उक्तरीत्यैव प्रमात्वधारणा-दनुयोगितावलक्षण्ये मानाभावात् । न चोक्तवैलक्षण्यानङ्गीकारे तद्घट-सयोगसवन्धेन तद्घटे कुतो नास्तीति वाच्यम्, सयोगसवन्धाद्यवच्छिन्नवृत्ते-र्भेदनियतत्वात् । भूतल घटवदित्यादिज्ञाने तत्कल्पकस्य भेदस्य सर्वसिद्धत्वेन विनिगमकसत्वाच्च । अनुयोगिताविशेषकल्पनेऽपि भेदस्येवोपजीव्यत्वा-च्चेति दिक् ।

स्यादेतन् । रायोगेन घटो घट इति लोकानामनुभवात्तद्वलादेव नीलो घट इत्यादौ भेदसिद्धिः । न च तथापि विशेषणविशेष्ययोस्तद्ब्यक्तित्वेनैव भेदा-पेक्षा ननु विशेष्यताविशेषणतावच्छेदकान्तर्भावित, एकघटविशेष्यकघटा-न्तरप्रकारकसायोगससर्गकघटो घटवानिति ज्ञानस्थानुभवसिद्धत्वात् । तथा च नीलत्वघटत्वाभ्यां भेदेन भानमिति वाच्यम्, घटो द्रव्यमित्यत्र तद्ब्यक्तित्वे-नापि भेदाभावात् । विशेष्यविशेषणतावच्छेदकरूपाभ्यामेव भेदस्यापेक्षित-त्वात् । घटो घटवानित्यत्रापि पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टत्वेन कथंचिद् भेदकल्प-नादिति चेत्, मैवम्, अभेदान्यसासर्गकबुद्धौ तद्ब्यक्तित्वाभ्यामुभाम्ना धर्माभ्या-मेकधर्मिवोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यसासर्गकबुद्धौ च विशेष्यविशेषणता-वच्छेदकयोर्भेदो भेदाभावरूपाभेदसासर्गकबुद्धौ च विशेष्यविशेषणतावच्छेद-कयोरेक्यमपेक्षितमिति नियमात् । भूतल घटवदित्यादाववच्छेदकभेदसत्त्वेऽपि तद्ब्यक्तिरूपाभ्यामपि भेदसत्त्वात् । घटो घटवानित्यादाववच्छेदकभेदाभावा-त्तस्य तदनियामकत्वात् । उक्तसामानाधिकरण्यं च गुणगुण्यादिस्थल एव । तत्र च नीलत्वघटत्वयोर्भेदसत्त्वात् । द्रव्यं घट इत्यत्रापि द्रव्यत्वघटत्व-योर्भेदात् । घटो घट इत्येकविशेष्यविशेषणकज्ञाने च न सायोगादिर्न वा उक्तरूप सामानाधिकरण्यं सामगं; किन्तु अभेदमात्रम् । तत्र विशेष्यविशेषण-तावच्छेदकभेदाभावादत्यन्नाभेद इति गीयते । तथा च अभेद [द] सासर्गकज्ञान

द्वेषा विशेष्यविशेषणयोर्मित्रघर्मावच्छिन्नत्वे एकवर्मावच्छिन्नत्वे च । आद्य
नामानाधिकरण्यप्रत्यय, अन्त्यन्तत्यन्ताभेदप्रत्यय इति विभागः । य सर्वन्धो
मादृशयो सम्बन्धिनो प्रमाणसिद्धस्तत्र तादृशावेव सशब्धिनावपेक्षिनाविति
नु रहस्यम् । तथाहि-सयागे प्रतियोग्यनुयागितोरवच्छेदकभेदस्तदभेदो वा
निरमेत नापेक्षितः किन्तु व्यक्तिभेदमात्रम्, सामानाधिकरण्यसर्वन्धे च प्रति-
याम्यनुयागितावच्छेदकभेद, अत्यन्ताभेदसर्वन्धे च तद्व्यस्तैविशेष्यविशेष-
णतावच्छेदकयोश्च भेदाभाव इति ।

यत्तु प्रतियोग्यनुयागितोर्भेदाग्रहे ससर्गाग्रहाद् भेदभ्रमे ससर्गभ्रमाच्च
ससर्गज्ञाने भेदज्ञान कारणम् । स्वरूपसत्कारणस्य स्वभ्रमेण कार्यानुपघाय-
कत्वात् । अत एव योग्यताभ्रमेण शाब्दभ्रमोत्पत्त्या योग्यताज्ञानमेव
शाब्दे हेतुरङ्गीक्रियते । तथा च घटो द्रव्यमित्यादौ भेदज्ञान प्रथममवश्य
वाच्यम् । तन्व लाघवान् प्रमात्वमेव युक्तम् । अत्रैवस्य गृहत्वात्तत्कारर-
दोषादिकल्पनापत्तेश्च । अत्रैवकल्पनेऽपि सिद्धान्ते प्रातिभासिकभेदसिद्धेश्च
ममर्गप्रतियोग्यनुयागितोस्तत्त्वावच्छेदकरूपान्या भेदस्यावश्यकत्वादिति,
तदसन्, ययोर्भेदज्ञान ससर्गज्ञानेऽपि तदभेदस्य सत्त्वान्, यथा द्रव्य घट
इत्यत्र द्रव्यत्वघटत्वयो । तदवच्छिन्नभेदत्वस्य त्वनुपयुक्तत्वात् । न त्वस्य
ससर्ग प्रत्युत विशेष्यक्ये विशेषणनावच्छेदकभेदस्यैव ननापेक्षितत्वात्, प्रति-
योग्यनुयागिभेदज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वकल्पने मानानावात् । तद्वदस्तद्वद
इत्याशुक्तरीत्या व्यभिचारात् । नाप्यत्यन्ताभेदान्प्रससर्गज्ञानत्व तत्कार्यता-
वच्छेदकम्, द्रव्य घट इत्यादौ व्यभिचारात् । एवञ्च घटो द्रव्यमित्यत्र द्रव्यत्व-
घटत्वान्या घटभेदज्ञानस्यैवानपेक्षित वे कुतस्तस्य प्रमात्वादिकल्पने चर्चा ।

यत्तु प्रातिभासिकभेदसिद्धिरिति, तत्रापि वक्ष्याम ।

यत्तु द्रव्यप्रतियोगिकघटानुयागिकत्वेनात्राऽभेदमानान्, द्रव्यघटयोश्च त्वदो-
त्वान्नेशभावादतिरिक्तप्रतियोगित्वानुयागित्वकल्पनारति । मन्मते त्वोपा-
धिकभेदस्यैव तद्गुणत्वान्न तथेति, तदसन्, विशेषणविशेष्यनावच्छेदकभेदस्यैव
प्रतियोगित्वानुयागित्वकल्पनान्न निर्वाहात् । न च तयोर्विशेषणविशेष्यवृत्ति-
त्वनिर्णयमादुक्तभेदस्य च तत्त्वावच्छेदकवृत्तित्वेन सन्नित्यप्रतियोगित्वानुया-
गित्वानुपपादकत्वात्त्रैवमिति वाच्यम्, तथापि घटवृत्तेर्द्रव्यत्वभेदस्य प्रति-
योगिव घटत्वभेदस्य चानुयोगिवमिति कल्पनोपपत्ते । त्वन्मते तुपहितभेद
कल्पयित्वा तस्य प्रतियोगित्वानुयागित्वकल्पने गौरवान् । उक्त्यवस्थाग्या-
नुपपत्त्यन्वप्रमाणेन द्रव्यत्वघटत्वान्या घटभेदस्यासिद्धत्वात् ।

यत्तु विशेष्यताविशेषणताप्रच्छेदकयोर्भेद उभयसिद्ध स एव तदुपहित भेद, अत एव द्रव्यत्व भेदस्य द्रव्यत्व इव स्वोपहिते द्रव्येऽप्यभावान्न द्रव्य द्रव्यमिति विशिष्टधी । एव घटत्वाशेऽपि योज्यम् । भेदप्रतियोगितापि तदुपहितयोरेकैव लाघवात्, एव भेदानुयोगितापि । तथा च द्रव्यत्व न घटत्वमित्यत्र भासमानस्य भेदस्यैव द्रव्य घट इत्यनुभवे द्रव्यत्वानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियागिकतया च भानम् । औपाधिकभेदस्थले तदुपहितानुभवादिति नातिरिक्तभेदकल्पनमिति, तदप्यसत्, मन्मतेऽपि विशेष्यता- विशेषणतावच्छेदकयोर्भेदस्यैव स्वावच्छिन्नाभेदबोधे प्रतियोग्यनुयोगित्वरूप-वोपपत्ते । घटत्व न द्रव्यत्वमितिवद् घटो न द्रव्यमित्यस्याप्यापत्तौश्च ।

यत्तु नञ्भेदादिपदाभिलष्यमाने ज्ञाने तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेद-स्यैव विषयत्वम्, उपहितभेदस्य तु न तादात्म्यविरोधित्वम् । अत एव वृत्ते कृष्णसयोगो नास्तीत्यादिज्ञानेऽपि कृष्णसयोगविरोधप्रत्यन्ताभावस्यैव विषय-त्वम् । नञादिपदस्य विरोध्यभावबोधकत्वेन तादृशाभावज्ञानस्यैव तेनाभि-लापात् । अत्र एवोक्तज्ञानानन्तर घटा द्रव्यमिति न घी । प्रतियोगिसामाना-धिकरण्यरूपाप्याप्यवृत्तित्वविशिष्टमयोगादिविशिष्टधीविरोधित्वम् । अत एव मूले वृत्ते न कृष्णसयोग इति धीरपि मूलवृत्ते कृष्णसयोग इति ज्ञाने नियमेन विरोधिनो । एतेन विशिष्टकेवलयोर्भेदे विशिष्टसत्ता सत्ता नेति प्रमा-स्यादिति शिरोमण्युक्तमपि परास्त्वमिति तदप्यसत्, द्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदस्य यथा तयोरेभेदे तदभेदबुद्धेश्च तदभेदबुद्धौ विरोधित्वम् तथा तदुपहितभेद-स्यापि स्यादेव । उपहितभेदस्य प्रतियोगिनोस्तादात्म्ये विरोधित्व नास्त्यु-पाधिभेदस्य त्वस्तीत्यभिधाने च उपाधिभेदान्योपहितभेदकल्पना स्वहस्तितैव स्यात् । विरुद्धस्वभावयोरेकयायोगात् । तदुक्तम्—अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धवर्माण्यास काण्यभेदश्चेति । नापि प्रतियोग्यनुयोग्यतयो प्रकृते ऐक्यसम्भव । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदस्यावच्छेदकलक्षणो-द्दीधित्यादिमर्कसम्मतत्वात् । घटत्वभेदस्य हि प्रतियोगिता घटेनरावृत्तित्वे-घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे च सति समवेतत्वरूपघटत्व-त्वावच्छिन्नाघटभेदस्य प्रतियागिता तु घटत्वेन स्वरूपत एवावच्छिन्नेति भेदान् । अत एव द्रव्य घट इत्यत्र द्रव्यत्वत्वपटत्वत्वाभ्या द्रव्यत्वघटत्वयो-रनुपस्थितत्वाद्द्रव्यत्वानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतया च भेद-भानमप्यसम्भवदुक्तिकमेव ।

यत्तु इतरविशेषणीभूते प्रतियोग्यादावच्छेदकमनित्यानावश्यकत्वा-
 दिनि, तत्र, प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोग्यनवगाह्यभावत्वप्रकारक-
 प्रत्यक्षानुपपत्तेः । प्रतियोगिमिश्रितानावशाब्दादेरपि प्रतियोगितावच्छेदका-
 वगाह्यत्वनियमाच्च । इतरविशेषणीभूत इत्यस्य च कोऽर्थः? किं भेदविशेषणी-
 भूत इति, अद्रव्यविशेषणीभूत इति वा । नाद्य, तत्रैवावच्छेदकावगाहनस्या-
 यश्यकत्वात् । नान्य, द्रव्याशे जातेनिरवच्छिन्नप्रकारस्तासन्वेऽपि भेदाशे-
 प्रतियोगितासदव्यावच्छिन्नप्रकारताया निरवच्छिन्नत्वानुपपत्तेः । तथाचोक्त-
 शब्दपरिच्छेदे “गमवायन्वाश्रयतादान्भ्याम्भामेव जात्यशे निरवच्छिन्न-
 प्रकारताकमनेर्मिथ्यादिमन्मतत्वाद्” इति । अन्यथा पटे घटो नेत्यादौ घटनिद्रु-
 विशेष्यतानिर्हणितनमवायससर्गकघटत्वाशे निरवच्छिन्नप्रकारतावघटत्वो-
 पस्थित्या, अत्यन्ताभावाशेऽपि प्रतियोगितामवन्धेन निरवच्छिन्नमेव प्रका-
 रता घटत्वम्य भान स्यात् । न चैष्टापत्तिः; घटस्यैव पटवृत्तित्वा-
 नादवोवात् । घटत्वे पटवृत्तित्वाभावस्य पटे घटत्वात्पन्ताभावस्य
 वा तत्राविपयत्वात् । द्रव्य घट इत्यादि शाब्दस्यते च इतरविशे-
 षणश्चेनोपस्थितस्य द्रव्यत्वघटत्वादेरनुपयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्या भेदान्वय-
 न्यैवानुपपत्तेः । भेदस्यैव पदानुपस्थितत्वेन तदन्वयशङ्काया एवानुपपत्तिः ।

ननु ‘यां काश्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिमवैतानुभवत्वान्यानु-
 भवान्यासमवेतघमंसमवापित्व वा वक्तव्यम्” इति दीधित्तिवाक्ये भेदप्रतियो-
 गितावच्छेदकीभूतानुभवत्वत्वघटकत्वेनानुभवान्यासमवेतत्वम्योपस्थित्या अ-
 नुभवान्यासमवेतत्वात्स्य च वैयर्थ्येन प्रतियोगितावच्छेदककोटावप्रवेशा-
 दनुभवत्वान्येत्यस्य सकलानुभवसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्या-
 भावाश्रयेत्यर्थपर्यवसानात्त एव ज्ञानत्वादिवारशेऽनुभवान्यासमवेतेनि
 पृथगुपादानवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य “भेदोपरि स्वरूपत एवप्रतियोगितामवन्धेना-
 नुभवत्व प्रकारः” इति व्याख्यानम् । तथा चानापि भेदप्रतियोगित्वानुपयोगित्वे
 निरवच्छिन्नयोरेव द्रव्यत्वघटत्वयोः संनवाद् एवेति चेत्, सत्यम्; तत्रानु-
 भवत्वजातेः पदोपस्थितत्वेन कश्चिन्मभवेऽपि प्रत्यक्षाशे तदमभवात् । यन्तु-
 म्नापि न तथा प्रमाणम् । अत एव तत्र कश्चिद्विद्वान्कारिः “प्रनुभवान्यासम-
 वेतत्वे सति सप्तानुभवसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सकलानु-
 भवममवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य न भिन्नत्वात्, सत्यमविशिष्टा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य च ज्ञानत्वेऽपि सत्त्वात् तद्वारणाय विशेषणा-

•तरसायक्यम् । अखण्डाभावतया च न वैश्वमित्युक्तम् । अन्यैस्त्वनुभव-
शून्यतावच्छेदकत्वेनवानुभवत्वीया प्रतियोगितावच्छिद्यते" इत्युक्तम् ।

ननु तथाप्यत्र समवायसवन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वघटत्वनिष्ठविशेष्यतानि
रूपिताया निरवच्छिन्नत्वमुभयमिदम् । नस्या एव प्रतियोगित्वानुयोगित्वे
प्रत्यपि तादृश विषयत्व साभव येव । अत एव पवतो बह्निमानित्यत्र पक्षताव
च्छेदकावच्छेदेनानुमिनाववच्छिन्नत्वसाव धेन माध्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता
समवायेन पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता च पक्षतावच्छेदकनिष्ठा प्रकारता
एकैव स्वीक्रियते । अत एव पवत् पवतत्वीथवह्निमानित्यनुमितेराकार ।
पवतत्वीथवह्निव्याप्यधूमवान्पवत इत्यादिपरामशजन्यानुमिनावुभयविशेष्यता-
निरूपितप्रकारतयोर्भेद एव तथात्वादिति चेत् मैवम्, तत्रापि विवादात् ।
अनुमितेरवच्छेदक बावगाहित्वस्य प्रवारा-नरेणोपपादितत्वात् । अत
एव कमधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदाथतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचन-
त्वमित्यस्य व्याख्याने सामानाधिकरण्यमानस्य भावप्रत्ययाथत्वे इतरविशे-
पणत्वेनोपस्थितयोर्नोलत्वोत्पलत्वयो प्रत्ययार्थान्वयो न स्यादित्यादिक शङ्क-
न्ते । वस्तुतस्तु द्रव्यत्व न घटत्वमित्यत्र भेदप्रकारतानिरूपिताद्रव्यत्वविशे-
ष्यताद्रव्यत्वत्वावच्छिन्ना तत्र द्रव्यतानिरूपिता घटत्वप्रकारता च घटत्ववाव
च्छिन्ना । तत्र द्रव्य घट इत्यत्र द्रव्यत्वानुयागिकतयाभान भेदस्य न साभवति ।
जातिनिष्ठाविशेष्यत्वस्य निरवच्छिन्नस्यास्वीकारात् ।

नन्वत्र रजतत्वमिदं रजतमिति ज्ञानयो कारणातावच्छेदकैक्यनिवचनार्थम्,
स्वरूपत प्रकारत्वस्येव स्वरूपतो विशेष्यत्वस्यापि साभयादिति कैश्चिच्छब्दा
लोकव्याख्यातृभिर्दत्तत्वाज्जातेरपि विशेष्यत्व निरवच्छिन्न स्वीक्रियत एवेति
चेत् न तस्यापि सर्वानाभमतत्वात् । अतएवानुमानदीधितौ व्यापकताज्ञानस्य
यमिचारबुद्धिविरोधित्वाभावप्रदशनायमुक्तम् बह्निभाववद्बुद्धिधूम इति ज्ञाने
हि बह्निव स्वरूपेण प्रतियामित्व तदनच्छेदकत्व च नसगमर्यादया भासत
धूमसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकबह्नित्वमित्यत्र बह्नित्वत्वेन
बह्निव प्रतियोगितात्वविशिष्टनदवच्छेदकत्वविशिष्टभाव इति विषयविरोधि
विरहान् इति । आस्ता वा तथा कत्रह तथापि द्रव्यत्वत्वस्य प्रकृते विशष्य
तावच्छेदकत्वमावश्यकम् । तथा सति येव द्रव्यत्व न घटत्वमित्यत्रानुयोगिता
सैव घटत्व न द्रव्यत्वमित्यत्र प्रतियोगितेति तयोर्कैक्यवत्पनेन लाघवात् ।
न च भेदविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासावन्धावच्छिन्नजातिप्रकारताया
उभयत्राप्यनवच्छिन्नत्वमेव स्वीक्रियते । तथा च द्रव्यत्वविशेष्यताया निरव-

च्छिन्नत्वेऽपि घटत्वेन द्रव्यत्वमित्यत्र प्रतियोगितायान्तर्द्वयं सप्रवत्येवेति वाच्यम्, तथा सति द्रव्यत्व घटत्वमित्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्व न घटत्वमित्यादि ज्ञानान्निकृत्पनुपपत्ते । घटत्वप्रतियोगिकभेदप्रकारकत्वस्योभयत्वावच्छिन्न-भेदज्ञानसाधारण्येन तदभेदज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकानान्यत्वात् ।

द्रव्य घट इत्यत्र द्रव्यत्वत्वेनानुपस्थितद्रव्यत्वानुयोगिकतया घटत्वत्वे-
नानुपस्थितघटत्वप्रतियागिकतया घटत्वोपहितप्रतियागिकतया च द्रव्यत्व
न घटत्वमित्यत्र भासमानो भेद एव प्रतीयन् इति वक्तुमशक्यम्, भासमान-
श्रीवंपन्यान् । अनुभवस्यापि शपथमात्रमूलकत्वात् । एव तयारैक्यमपि नास्ति,
अवच्छेदकभेदेनावच्छेद्यसत्तन्निष्कपदार्यस्य भेदोपगमान् । अन्यथा घट-
पटादीनामप्यभावंकथं सर्वविप्लवापत् । एवमत्रापि पूर्वोक्तरीत्या प्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदात्, मन्वायम्बरूपसम्बन्धरूपप्रतियागितावच्छेदकमन्व-
भेदाच्च द्रव्य घट इत्यत्र भासमानभेदस्य द्रव्यत्व न घटत्वमित्यत्र भासमान-
भेदाद्भेद एवेत्यत्यन्तमेवायुक्तम् । तथा च उपाधिभेदेनैव क्लृप्तेनानिर्वाहे
स्वोक्तव्यवस्थान्यथानुपपत्त्योपहितभेदस्त्वयानिरिक्त एवावश्यकल्पनीय ।
तस्य च प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपत्वं कल्प्यमिति गौरवम् । तदपेक्षया च
पूर्वोक्तरीत्या शङ्कितोऽनुयोगिताविशेषोऽपि स्वव्यावृत्त कल्पयितुं शक्यो
लाघवात् । द्रव्यत्वादिघटभेदयोरेव तद्रूपत्वे तु सुतरामेव लाघवम् । एनेन
यत्रास्माभिरोपाधिको भेद उच्यते तत्र प्रतियोगित्वानुयोगित्वे तात्किंरतिरिक्त
एव कल्प्ये । न च तथापि निर्वाह, तद्घटादिप्रमात्वं तद्घटभिन्नावृत्तिसंयोगा-
दिघटित द्रव्य घट इत्यादेश्च प्रतियोगित्वानुयोगित्वघटितमिति वरूप्यापत्ते ।
तत्प्रतियोगिकभेदेति नाम त्रिहाय तत्प्रतियोगिकमयानुयोगीतिनामान्तर-
करणमात्रे पर्यवसानाच्चेति परास्तम् । तत्प्रतियोगिकभेदस्य त्वयातिरिक्त-
स्यैव स्वोकार्यत्वाद् गौरवस्य दुर्वारत्वात् । प्रमात्वस्य भेदघटितत्वे माना-
भावस्योक्तत्वाच्च । प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशेष्यविशेषणनावच्छेदकभेद-
रूपत्वस्य व्यवस्थापितत्वाच्च ।

न च भूतल घटवदित्यादी विशेष्यविशेषणयोरेव भेदस्य प्रतियोगित्वानु-
योगित्वरूपत्वम्, द्रव्य घट इत्यादी च विशेष्यविशेषणनावच्छेदकयोर्भेदस्येति,
वैषम्यमिति वाच्यम्, भवन्नेऽपि तत्रानौपाधिकभेदस्य प्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वरूपत्वम्, द्रव्य घट इत्यादी त्रौपाधिकभेदस्येति वैषम्यस्य जागन्वत्वान् ।
प्रतियोगिविरोचित्वविशिष्टस्यैवाभावस्य नन्वपदेनाभिलाष इति नियमेऽपि न
किञ्चिन्मान घटवति घटपटौ न स्त इति शब्देन घटविरोचिरहितस्याप्युभया-

भावस्य सर्वग्रन्थकारैरभिलष्यमानत्वात्, घटत्वेन पटो नास्तीति शब्देन प्रतियोग्यविरोधिनोऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्योल्लेखाच्च । एतेन विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणसायोगादिरूपस्य तद्घटसंबन्धस्याश्रये सायागादिशब्दत्वेन तद्घटप्रकारकज्ञानत्व तद्घटप्रमात्व निर्वाच्यम् । न चैव तद्घटस्तद्घटीय इत्यपि प्रमा स्याद्, द्रव्यत्वादिविशिष्टतद्घटत्वावच्छिन्नाभेदस्य त्वद्रीत्या सत्त्वादिति वाच्यम्, द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य तद्घटत्वोपहितादन्यत्वेनोक्तज्ञाने तस्य विशेष्यत्वाभावान् । विशेष्यविशेषणतावच्छेदकयो भेदस्तु न प्रमात्वघटक । घट इत्यादिविशिष्टबुद्धावेकत्र द्वयमिति रीत्या घटभूतलत्वोभयप्रकारिकाया भूतल घटवदिति विशिष्टं विशिष्टबुद्धौ च विशेष्यताया अनवच्छिन्नत्वेन तदसम्भवात् । यद्यपि निरवच्छिन्नविशेषणताकाया विशेष्ये विशेषण तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या प्रमाया विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदेत्यादिकमपि न सम्भवति, तथापि विशेष्यविशेषणीभूतव्यक्त्योस्तद्द्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेदचित्त तद्द्व्यक्तिप्रमात्वमित्येकोक्ति सम्भवत्येव । प्रमाभाने एकजातीयप्रमात्वव्यवहारादित्यादिकमप्यपास्तम् । येन मन्वेन यत्र यदस्ति तेन संबन्धेन तदवगाहित्वमित्यादे शब्दानुगमस्य प्रत्यक्षेऽपि सम्भवात् । तस्माद्गुपात्रिभेदाद्गुपहितस्यापि भेदस्वीकारो निष्फल एवेति सिद्धम् । एवञ्च—

अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयो ।

घटते न मदकता तदा गुतरा नद्विपरीतरूपयो ॥

अविरुद्ध परस्परत्यन्ताभावासमानाधिकरण द्रव्यत्वघटत्वादि, तत्प्रभवत्वं तद्गुपहितत्वं विशिष्टयोर्द्वयघटयो एकतात्यन्ताभेद, इत्यादिकमपि चिन्त्यभेदेत्यास्ता प्रपञ्च ।

एतेन अवयवावयव्यादीनामपि भेदाभेदचिन्त्य । हेमकुण्डलमित्यत्र सुवर्णत्वजातेरवयवायविवृत्तित्वान् सुवर्णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्यैव विषयत्वान् । कपाल घट इत्यादेश्चाभेदप्रत्ययस्याभावात्कपालत्वजातेर्घटत्वविरुद्धत्वान् । कपालत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव घटे सन्धात्तनाभेदप्रमाया वाघादित्युभयनापि भेदाभेदभाने मानाभावात् । एतेन कपाल घट इत्येव स्वारसिकी बुद्धिर्न तु कपाले घट- इति । किन्तु कणादमतवासनामात्रमित्यपास्तम् । कपाले घट इति प्रतीतेरेव सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।

यत्तु भामत्युदाहृतकारिकायाम्—

“कार्यात्मना तु नानात्वं न भेद कारणात्मना ।

हि 'हे'मात्मना यथाभेद कुण्डलाद्यात्मना भिदा” ॥ इति;

तद्व्याचक्षते । कारणात्वावच्छेदकरूपेणाभेद एव कार्यतावच्छेदकरूपेण भेद एवेति नार्थः । अत्रच्छेदकभेदनिरपेक्षयोरेव भेदाभेदधीस्तन्मते वाच्यत्वान् । वृत्ते कपिमयोग तद्बद्धे च स्वीकृत्य न चैव भेदाभेद इति, भेदाभेदमतमापाद्यावच्छेदकभेदो न तन्मन्वाभ्युपगमादिति तदापत्तेश्चिन्तामणिकारेण परिहृतवान् । भेदाभेदवादिभिरप्यत्रच्छेदकभेदेनैव तदङ्गीकारे च तेन तदापत्तेः । परिहारानुपगनेरवच्छेदकभेदनिरपेक्षमेव भेदाभेदमनमित्युभयनात् । न च मणिकारोक्तौ भेदाभेद इत्यनन्तरं दोष इति दोष दत्त्वावच्छेदकभेदस्वीकारे भेदाभेदो न दोष इत्येवायौ वाच्य इति वाच्यम्, अत्रच्छेदकभेदेन गुणगुण्याद्विभु भेदाभेदानुमाने तार्किकादीन्प्रति श्रियमाणे सिद्धमाधनापत्तेः । कुण्डलादौ हेमन्वाद्यत्रिचिद्रगभेदस्य तार्किकैरप्युपगमान् । अत्रेदावच्छेदकरूपेणैव भेदस्य बान्धवाच्च । रूपान्तरेण भेदमत्वे रूपान्तरेणाभेदप्रत्ययानुदयान् । द्रव्यत्वमन्त्वान्या भेदेऽपि घटः कलश इति प्रयथाभावान् द्रव्य घट इत्येव प्रत्ययाच्च । तस्मान् कार्यात्मना कटककुण्डलत्वादिभिः कार्यमात्रवृत्तिवर्मस्तेषामिदो भेद एव कटक कुण्डलमित्यप्रतीतेः । कारणात्मनेत्यत्र कार्यात्मनेत्यस्यानुपङ्ग । कारणगतेन कार्यमात्रगतेन च धर्मणेति तदर्थः । अत्रेद इत्यनानात्प्रमित्यस्यानुपङ्ग । अत्रेदो भेदोऽपीति तद्भयार्थः । तत्रैव हेमन्व-कुण्डलत्वादिभ्या भेदोऽभेदश्चेत्यर्थः इति । तत्रापीद विचार्य इत्य घट इत्यत्रोक्त्यापेनैव सामानाधिकरण्यानिर्वाहे हेमत्ववच्छिन्नभेदस्वीकार कुण्डलादौ नार्थ एव । कटकादीना हाटकत्वादिरूपेण कुण्डलानेदस्वीकारे तु नास्माक घृति, अनुगम्यवृत्तिवर्मस्त्रैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया कटकादिप्रतियोगिकहाटकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तनानभ्युपगमान् । कटकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यापि कुण्डले उभाभ्यामेवाभ्युपगमान् । अपि च एकस्यावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगितानयोर्भेदयो कथमेकत्र धर्मिणि सन्नवो विरोधान् ।

यत्तु सामान्यतो विरोधेऽवस्थाप्यवृत्तेः सयोगादेरभावेन सामानाधिकरण्या स्वीक्रियते तत्रापि । एतावान् पर विशेष, तत्रावच्छेदकभेदेनैव तत्रप्रतीत्या सौऽपि कल्प्यते । अत्र तु तद्भेदानपेक्षप्रतीतिबलात्त्रावच्छेदकभेदकथनमिति, तत्र, धीबलस्य निरन्तत्वान् । नियमेन भेदमाने मानाभावात् ।

यत्तु घटो न नील इति ज्ञान प्रति घटो नील इति बुद्धेर्घटविशेष्यका-
भेदसासर्गकनीलगुणप्रकारकज्ञानत्व मन्मते प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्, तत्र तु
तादृशनीलविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वमिति गौरवमिति, तत्र, समवायसासर्गक-
घटविशेष्यकनीलगुणप्रकारकज्ञानत्वमप्यैव मन्मते प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया
प्रकाशाणे नीलवैशिष्ट्यस्यासनिवेशात् ।

नच घटो नील इति शाब्दस्थले शक्त्या लक्षणाया वा नीलविशिष्टस्य
नीलपदार्थत्वात् तज्ज्ञानस्य यथोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्ततया घट-
विशेष्यकाभेदसासर्गकनीलविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेन भिन्नापि प्रतिबन्धकता
त्वया वाच्येति वाच्यम्, अनुशासनस्य त्वयाप्यवश्य प्राभाष्याभ्युपगमात् ।
उक्तलक्षणाया तत्र नीलपदस्य नीलविशिष्टरत्नायास्त्वयापि वाच्यत्वान् ।
अयन्तु विशेष-मन्मते नीलगुणसमवायवास्तत्र नीलपदार्थ, त्वन्मते तु
नीलगुणाभेद । तथा च तत्प्रकारकज्ञानस्य तत्सासर्गकज्ञानेनानुपसग्रहान् ।
घटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनीलसमवायत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्वरूपावच्छिन्न-
सासर्गिकविषयताकत्वेन प्रतिबन्धकत्व मया वाच्यम् । त्वया तु नीलाभेदत्वा-
वच्छिन्नत्व नीलसमवायत्वावच्छिन्नस्थाने प्रकारताकत्वे निवेशनोपमित्यैव
भेद । अन्तद्वेदेव । अथाभेदस्य सासर्गत्वप्रकारत्वे विषयतात्वेनानुगममध्य
प्रकारकरत्वपक्षोप च सासर्गमनिवेश्य एकमेव प्रतिबन्धकत्व कल्प्यम् तदा
ममापि समवायस्य सासर्गत्वप्रकारत्वे तथैव निवेश्ये इत्यादि समानमेव ।
अप्राभाष्यज्ञानाद्युत्तेजकत्वानुरोधविना पृथगेव प्रतिबन्धकत्वेत्यादिकमपि
तुल्यमेवेत्येपा दिक् ।

इदमप्यत्र विचारणीयम् । भेदाभेदमतमप्यवच्छेदकसापेक्षमेव प्रत्यक्षलण्डीय-
मण्यादिग्रन्थपर्यालोचनया तथैव लाभात् । तथा हि अन्योन्यत्वाभावत्व स्व-
कालावच्छिन्नस्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणवृत्तिरनित्याभाववृत्त्यभावविभाज-
कोपाधित्वात् । अत्यन्ताभावत्वादिति भेदाभेदवाद्यनुमानदूपणपराया, श्या-
मावच्छिन्नस्य तस्यैवान्योन्याभावस्तत्रैव रक्तावच्छिन्ने तदन्योन्याभावाभाव-
श्च श्यामावच्छेदेनेति मणिकारफक्किक्तायाः सिद्धसाधनोपदर्शनार्थकत्वेन
पृथगेव च्छेदकावच्छिन्नमात्रवृत्तिवृत्तिस्वरूपोपाधिदशनपरत्वेन ध्यात्वायान कृत्वा
नीलस्यान्योन्याभावो घटत्वावच्छेदेनेति नीलाद् घटस्याभेदोक्त, अमेबरतु
नीलान्योन्याभावाभावरूपो न घटे घटत्वावच्छेदेनेव विरोधात् ।
एवावच्छेदेन भावाभावायोरेकराववृत्तेरज्ञानाच्च । नाप्यवच्छेदकान्तरेण
घटत्वावच्छिन्ने घटे तदभावात्, तदज्ञानेऽपि नीलो घट इत्यनुनवाच्य,

न चान्योन्याभावरूपो भेदोऽस्तु, अत्र भेदस्तु न भेदाभाव किन्त्वन्य एवेति वाच्यम् ; “अभेदव्यवहारे तस्याहेतुत्वाद्” इति ग्रन्थमभिसंधाय पञ्चधरमिश्रै-
रुक्तम् “भेदाभेदवादिमनेऽभेदस्य विरोध एव नास्ति क्वचिदप्यसमावेशा-
भावाविति नाशङ्कनीयम् गवाश्वभेदे तदभेदासमावेशस्य तैरपि स्वी-
कारात् । न चोभयोर्ब्रह्माभिन्नत्वेन तदभिन्नतयाभेदसत्त्वात्तत्राप्युभयसमा-
वेश एवेति वाच्यम्, तत्रपि गोत्वादिना भेदो ब्रह्मत्वेनाभेद इत्यवच्छेदक-
भेदेनैव तदुभयसमावेशस्वीकारात् । नदुक्तमवच्छेदकभेदेनेति । प्रतियो-
गितावच्छेदकभेदेनाविकरणात्तावच्छेदकभेदेन च” इति । तत्र टीकाकृत—
“न च गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकावेव भेदाभेदो तन्मने स्वोकार्याविति
वाच्यम्, अपसिद्धान्तान् । ब्रह्ममीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथमधरणे हि
परिणामवादाभिप्राय मून पठ्यते “भोवत्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकव-
दिति”, तदयंस्त्पादानोपादेयभावसामर्थ्यरूपनर्केण ब्रह्मजगतोरभेदे
सिद्धे भोग्यस्य भोक्तृजीवाभिन्नब्रह्माभिन्नतया भोक्तृजीवादप्यभेदापत्तिः ।
तथा च भोक्तृभोग्यभेदव्यवहारोच्छेद स्यात्, इत्यन्तेन पूर्वपक्ष, सिद्धान्त-
स्तु “स्याल्लोकवद्” इति पूर्वसूत्रस्थम् । व्याख्याता इतिपदमत्रैकवचनान्तत्वेन
परिणामव्यानुपङ्गनीयम् । लोकवदेव भेदो व्याख्यात । यथा समुद्रत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदविरहिणोरपि फेनबुद्बुदयोः परस्परमात्रवृत्तिधर्मावि-
च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्तथा ब्रह्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभाववतोरपि
भोक्तृभोग्ययोः परस्परवृत्तिधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्व नानुपपन्नम् ।
ब्रह्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावापादने त्विष्टापत्तिरेवेति ।

ननु यदि तन्मतमवच्छेदकभेदनिरपेक्ष न स्यात्तदावच्छेदकभेदाभावेन
तद्वृत्तमणिस्तोरप्यनुचिन्न स्यात्, निरनुयोज्यानुयोगत्वापत्तेः । न चावच्छे-
दकभेदेऽपि भेदाभेदयोः समावेशस्य भेदस्य व्याप्यवृत्तित्ववादिभिर्नैयायिकैरनु-
पगमात्तद्भेदसत्त्वऽपि भेदाभेदयोः समावेशो नेति दूषणग्रन्थार्थ इति वाच्यम्,
सयोगभेदीयाव्याप्यवृत्तित्वस्यावच्छेदकभेदपुरस्कारेणैव मणिकारेणाङ्गीका-
रात् । न च प्राचीननैयायिकमतामिप्रायेणैवात्रत्यो ग्रन्थः । अत एव सम्प्रदाय
मत इदम् । मणिक्रमने तु “ययान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्व तय-
ध्यामिवादे मुख्यतम्” इति प्रगल्भेन कण्ठत एव व्याख्यातमिति वाच्यम्,
अवच्छेदकभेदमङ्गीकृत्य भेदाभेदसमावेशस्य परसमन्त्वे तस्यैव तत्रा-
भावोऽवच्छेदकभेदेन वर्तने ज्ञायते चेति दूषणग्रन्थानुपपत्तिनादवस्थ्यादिति
चेत्, मैवम्, उक्तग्रन्थस्यावच्छेदकभेदेन स्थलविशेषे भेदाभेदयोः समावेश

उभयसिद्ध इति प्रदर्शनार्थं कत्वेन प्रकृते तदभिमतस्यावच्छेदकभेदस्योत्तर-
फक्विकाद्वयेनैव प्रयाख्यानात् । तथाहि घटत्वस्य भेदाधिकरणतावच्छेदक-
त्वेन तदभावाधिकरणतावच्छेदक घटत्वविरुद्धमेव वाच्यम्, परस्परान्ता-
भावावच्छेदकत्वरूपविरुद्धाधिकरणतावच्छेदकवत्तदवच्छेदेन विरुद्धप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छेदेन च तदुभयप्रतीतिनियमात् ।

न च घटत्वावच्छिन्ने घटे घटत्वात्यन्ताभावावच्छेदक कश्चिद्धर्मो-
ऽस्तीति घटत्वावच्छिन्ने घटे तदभावादिति फक्विकाथ । घटनिष्ठी क्विचि-
त्सयोगतदभावावेव घटे नीलभवाभेदयोरवच्छेदेको स्यातामिति तु नाशङ्क-
नीयम्, सयागतदभावप्रतीत्यापि नीलो घट इति प्रत्ययात् । अस्या
भवावगाहित्वे च यथोक्तावच्छेदकभेदप्रतीतिव्यतिरेकेण भेदाभदा-
वगाहित्वानुपपत्त्या तद्विरोधादिति च तदज्ञानेऽपीति द्वितीयफक्विक-
कार्य इति पूर्वोक्तदोषानवतारात् । अन्यथात्प्रत्येक भेदाभेदमते दापस्य
दुर्वचत्वात् । परमतस्यावच्छेदकभेदनिरपत्तत्वे हि तस्यैव तत्रेत्यादेष्टरस्या
सङ्गते स्पष्टत्वात् ।

किञ्च पूर्वोक्तानुमानखण्डीयमणिकारव्याख्यानमधुक्तम् । तत्प्रकरण एव
कुसुमान्जलिप्रकाशे मूलवृक्षर्षापसयागवान्न्त्यवाधितानुभवादवच्छेदभेद
सयागवदन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्' इत्यवच्छेदकभेद पुरकृत्यव
भेदावभिधाय 'न च भेदाभेदात् इति शङ्कमानवर्द्धमानो-
पाध्यायैरवच्छेदकभेदगर्भस्यैव भेदाभेदादस्य सूचितत्वान् । न चावच्छेदक-
भेदन भेदाभेदस्वीकारान्न भेदाभेदापत्तिरिति पूर्वाक्तावच्छेदकभेदप्रयाजन
कथनमवदम्, नत्वापत्तिपरमिति वाच्यम्, अनतिप्रयाजनत्वात् । स्पष्टीकरणार्थ-
त्वापेक्षयाधिकाशङ्कापरत्वस्याभ्यहितत्वान् । न च तादृशस्यावच्छेदकभेदमा-
दाय तदुपगमादिति न तदुत्तरफक्विकयाक्तदापपरिहारा न स्यात्,
अवच्छेदकभेदस्यैव प्रसक्तशङ्कायास्तनेव समाधानानुपपत्तिरिति वाच्यम्,
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाधिकरणतावच्छेदकभेदेन च भेदाभेदो मणिकार-
रैरभ्युपगम्यते, आद्यभेदमात्रेण तु भेदाभेदादिभिर्निरिति हि वस्तुमिति ।
अत एव 'गात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव एव भेदा स्वोक्रियते' इति परम-
तमुपन्यस्य तदुक्तमित्यादिना मिश्रैरवावच्छेदकभेदनेति मूलवाक्ये तत्रो-
पपत्तमभक्तवनोपन्यस्तम् । प्रतियोगिताभेदेनेत्यशमादाय तत्सम्मत्यभिधानमिति
च तत्र टीकाकारैर्व्याख्यानम् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्यापि
नयाधिकमात्रसामतत्वे भेदाभेदादिमते तत्राप्यसमत्याभिधानस्यामगति-

प्रसगात् । एव च प्रकृतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽप्येवाधिकरणतावच्छेदकावच्छेदेन भेदाभेदस्वीकारे परमतापत्ती शङ्किताया माधकरणात्तावच्छेदकभेदपुरस्कारणव तदुपगमान्न तथेति समाधान्परिविकार्यम् । अत एव मूल वृक्ष वापसयागवाध्नति वापय सयोगात्यन्ताभावावच्छेदक मूलरूपावच्छेदकपुरस्कारणव सयागवदन्यान्याभावो न तु वृक्षत्वरूपावच्छेदकपुरस्कारेणैवेत्येतदथक संगच्छत । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकारवाधितसामानाधिकरण्यसत्त्वेनेति द्वीधिति वाक्यस्यापि सयोगतद्वद्भेदयारकाधिकरण्य शास्त्रामूलरूपाधिकरणतावच्छेदकभेदगर्भतयेत्यत्रैव तात्पर्यम् । अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्यविवरुद्धयारप्युपाधि तदभावाभ्यामवच्छेदकाभ्यामुपपत्तिरित्यादिक तत्र व्यक्तम् । अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकमपि तत्र सयोगवत्त्वम्, अनावप्रतियोगिभेदप्रतियोगितावच्छेदक तु वृक्षत्वमित्यपि अन्येषु तत्रापि स्पष्टम् । एव स्यितेश्चयवावयविस्यले प्रतियोगितावच्छेदकभेदमात्रपुरस्कारेण भेदाभेदो परेपार्मानमतावति पूर्वोक्तकारिकाया हेमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदाभाव एव । कुण्डलत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तु भेद एवेत्यर्थः । स चोत्तरार्द्धे इति स्पष्टम् । अत एव तन्मतोपक्रमे “कटकादय इवाभिन्ना हाटकाद्यात्मना भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना” इति मामत्यामुक्तम् । तथा पश्चादपि “अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादे” इति तन्मतमाशङ्कितम् । ‘कटकस्य हि द्वे रूपे स्तो हाटकत्व कटकत्वञ्च । तत्र हाटकरूपेणास्य कुण्डलादिभिरभेद इष्ट एव, न कटरूपेण । व्यावृत्त्यात्तस्येति स्वप्रक्रियया शङ्कते” इति च कल्पतरुकारैरेवतारितमिति द्रष्टव्यम् । नचावयवावयविस्यले भेदाभेदानुमानस्य तात्त्विकान्प्रति सिद्धसाधनापत्ति, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितो तदनवकाशात् । कपालत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्य घटादौ तात्त्विकैरप्यङ्गीकारात् । अवयवावयविवृत्तिजातिस्यल एव तथात्वात् । न च घटः कलश इति प्रत्ययाभावादभेदावच्छेदकरूपेणैवाभेदो वाच्य इति वाच्यम्; तादृशस्यले वस्तुत प्रतियोग्यनुयोगित्वावच्छेदकयोर्भेदापेक्षयैव प्रसगादित्यास्तमितिविस्तरः ।

यदप्याकाशादीना ध्वसप्रागभावप्रतियोगित्वमिवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि नास्ति, मानाभावात्, इहाकाशो नास्तीति प्रत्यक्षासम्भवात्, अनुमाने चानुहूलनवाभवात् सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वस प्रागभप्रतियोगिवा-

त्वस्यापि सिद्धिप्रसगात्तद्व्यतिरेकेण कस्यचिदकार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्चेति, तच्चिन्त्यम् भूतत्वादिवृत्तित्व तन्निष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगित्व च विना तृतीय-प्रकाराभावाद् वृत्तित्वनाधेन तदत्यन्ताभावस्य तद्वृत्तित्वसिद्धे । घटादावु-क्तान्यतरव्याप्तेनिरुपाधिकत्वादत् एव च ध्वसादिप्रतियोगित्वसिद्धयनव-काशात् । अन्यथा आकाशवान् घटादित्यादौ घटस्य साध्याभाववद्वृत्तित्व-रूपन्यभिचारित्व न स्यात् । न च तत्र बाध एव विरोधीति वाच्यम्, दोष-साकर्यस्याभ्युपगत्त्वादत्यन्ताभावप्रतियोगित्व विना बाधविरहेण घटकुटघा प्रभातमित्यस्य प्रसङ्गाच्च । यत्त्वभावप्रतियोगिताया सम्बन्धत्वावच्छिन्नत्वे मानाभावः, सबन्धभेदेनाभावभेदकल्पने गौरवात् । मन्मते घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटविरोधित्वकल्पनात् । तज्ज्ञानत्वेनैव तज्ज्ञानविरो-धित्वकल्पनाच्च । तथा हि सहानवस्थानरूपो विरोधो द्विधा—साक्षाद् ज्ञान-द्वारा च । तत्राद्यो यद्देशकालावच्छेदेन येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगिनो वृत्तिस्तदवच्छेदेन तत्सबन्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्या-वृत्तिरिति त्वया वाच्यम् । मया तु घटवति देशे घटात्यन्ताभावो नास्तीत्येव, एकसबन्धेन घटवति सबन्धा-तरेणापि तदभावाभ्युपगमात् । द्वितीयोऽपि यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकमत्ससर्गकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानकाले तद्ध-र्मावच्छिन्नविशेष्यताकससर्गतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य ज्ञानाभाव । ज्ञाने तत्पुरुषीयत्व तु बोध्यम् । तत्र प्रतियोगिताविषयताया सबन्धावच्छि-न्नत्वघटात्त्वावच्छिन्नविषयत्वयोनिवेशे विनिगमनाविरहाद् गौरवम् ।

न च प्रतियोग्यशे प्रकारोभूतधर्मस्येवाभावाशे प्रतियोगितावच्छेदक-त्वेन मानान् प्रतियोगित्वाशे घटत्वावच्छिन्नत्वविषयत्व प्रतिबन्धकताव-च्छेदके न देयम्, किन्त्वभावाशे घटत्वावच्छिन्नप्रकारतैवेति वाच्यम्, व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभानाभ्युपगमे तदसम्भवात् । सयोगाद्यवच्छिन्न-प्रकारतया अप्यभाव एव निवेशीपित्यात् । मया तु घटत्वावच्छिन्नत्व-विषयत्वप्रतियोगिताशे निवेश्यमिति लाघवम्, सबन्धावच्छिन्नत्वनिवेश-प्रयोजनाभावात् इति, तच्चिन्त्यम्, घटसयोगिन्यपि समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतेरभावप्रतियोगिताया सबन्धावच्छिन्नत्वावश्यकत्वात् । सयोगेन घटाभावबुद्धेरपि समवायेन घटोऽस्तीति बुद्धिविरोधित्वा-पत्तिश्च । न च प्रतियोगिताशे सबन्धावच्छिन्नत्वावगाहिबुद्धिनं विरोधि-नीति वाच्यम्, समवायेन घटो नास्तीति बुद्धेरप्यविरोधित्वापत्तावनुभव-विरोधात् । न च घटसमवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव समवायेन

घटो भूतले नास्त्येति प्रतीतिविषयः, तादृशाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलादिविशेष्यताकत्वेन रूपेणैव च तस्याप्रतिबन्धकतेति प्रतियोगितायाः सवन्धावच्छिन्नत्व व्यर्थमिति वाच्यम् ; घटादे-प्रतियोगित्वानुभवविरोधान् ।

न च शिखो चंद्रो नष्ट इत्यादी शिखादिनिष्ठं नाशप्रतियोगित्वं यथा चंद्रे भाति तथा घटसमवायादिनिष्ठमेव प्रतियोगित्वं घटादिनिष्ठनयात्र भातीति वाच्यम् , सविशेषणो हीति न्यायेन विशेष्यनाशवाचात् , विशेषणो नाशस्वीकारात् , प्रकृते च बाधकाभावान् । न च प्रतियोगिताया मवन्धावच्छिन्नत्वापत्तिरेव बाधिका, तद्वलेन प्रतीतेरनपवादादन्यथा सर्वविप्लवापत्ते । किञ्चैवं समवायस्य प्रतियोगित्वं समवायत्वस्य घटस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वस्य च प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र समवायनिष्ठप्रतियोगिताया सवन्धावच्छिन्नत्वे विवादेऽपि समवायत्वस्यावच्छेदकताया स्वरूपसवन्धस्य घटीयोक्तावच्छेदकताया च समवायस्यावच्छेदकत्व कल्प्यमिति महदेय गौरवम् । तद्वर घटस्य प्रतियोगित्वं घटत्वस्य च तदवच्छेदकत्व समवायस्य च स्वरूपेणैव तदवच्छेदकत्वमेव कल्प्यताम्, पूर्वोक्तरीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदके विनिगमकाभावेऽपि तदपेक्षया गौरवाभावात् । ध्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वमाश्रित्य तन्परिहारस्य सुलभत्वाच्च शरीरगौरवस्य च दुर्वारत्वात् । वस्तुतस्तु, अभावज्ञाने प्रतियोगितायाः समवायघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वयोष्व च ससर्गमयादर्थैव भावमानत्वात्ससर्गकोटिनिविष्टविशेषणाना चैकत्र द्वयमिति रीत्यैव भानोपगमात्प्रतिबन्धकतायामपि तादृशत्वेनैव निवेशान्नोक्तविनिगमनाविरहसङ्कापीति तत्त्वम् ।

न च घटसमवायाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं त्वमापि कल्प्यत एव, परन्तु समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावज्ञानस्य तन्कल्पन तवाधिकमिति वाच्यम् ; समवायेन घटविशिष्टबुद्धौ तद्विरोधिताया नष्टेरनङ्गीकारान् ।

न च घटसमवायप्रकारकबुद्धौ तदावश्यकत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदकभेदेन प्रतिबन्धकताद्वयावश्यकत्वे तदोभयत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवम्, मम त्वैकत्रैवेति, विशेषसत्त्वात् । न च घटप्रकारत्वावच्छिन्नसमवायविषयतादातिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धतावच्छेदकैक्य कल्प्यमिति वाच्यम् ; तादृशवादकाले कालिकादिसवन्धेन समवायविशिष्टबुद्धेरप्यनुत्पत्तिप्रसंगात् । एवञ्च घटसमवायाभावज्ञानकालेऽपि समवायेन घटविशिष्टबुद्धेरनुदयस्यानुभवि-कत्वात्तत्रावच्छेदकप्रमदशानविधया घटसमवायाभावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वं

कल्प्यम् । तदपेक्षया एकप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेव युक्तमित्यादेः पर्यायोचनेऽपि न क्षतिः । अपि च घटसमवायाभावबुद्धस्वरूपसवन्धावच्छिन्नासमवायनघटाभावबुद्धसमवायावच्छिन्ना च प्रतियागितामन्तर्भाव्यविराधित्वमयाकल्प्यत तत्र प्रतियोगित्वतदवच्छेदकसवन्धत्वाभ्यामदभिमतपौरथ्योप्रतियागितावच्छेदकत्वप्रतियोगित्वञ्च कल्पयित्वा तादृशाभावधीत्वेन विरोधित्वत्वया कल्प्यम् प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन मदभिमतसवन्धस्य ज्ञानवहिर्भावेऽनुभवविरोधापत्तः । तथा च प्रथमाया घटसमवायस्वरूपसवन्धभावविषयकत्वेन द्वितीयस्याश्च घटसमवायाभावविषयकत्वेन विरोधित्वञ्च लाघवलेशस्याप्यवकाशः । एवञ्च घटे समवायस्वरूपसवन्धत्वघटसमवायत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तदवच्छिन्नाभावभेदापत्तिरपि दुर्वरिति योज्यम् । एव कपाले घटो नास्तीति शब्दात्मयोगावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियागिताकाभावस्य भूतलघटो नास्तीति शब्दाच्च समवायावच्छिन्नतादृशाभावस्य च ज्ञानसर्वसिद्धम् । सयागससर्गिकाया समवायससर्गिकायाश्च घटप्रकारकबुद्धे नदुत्तरमनुद्यात् । तत्र घटसयागाभावाघटसमवायाभावो वा सयोगवद्घटाभावसमवायवदघटाभावो वा विषय इति न शक्यवक्तुम् पदादनुपस्थितस्यायस्य शाब्दबोधससर्गिकान्यविषयत्वनाभाननियमात् । मन्मतस्तु सवन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्सर्गतयवभानान्नपदजन्यापस्थितिरप्येति वपम्यम् । अपि च वह्निमान् बह्व्यभाववानित्याकारवपराक्षताज्ञानवारणाय वह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व्वीयायाभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिता या प्रतियागिताससर्गावच्छिन्नावच्छेदकतदवच्छेदकत्वससर्गेण पराक्षताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिवह्निवभेदस्य हेतुत्वकल्प्यते । अत्र प्रतियोगितायासयागावच्छिन्नत्वस्यैव निवेशः । वह्निमयोगाभावस्य तद्विषयत्वे तु अभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता प्रतियागिताससर्गावच्छिन्ना या सयागत्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपितप्रतियोगिताससर्गावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वमसर्गेणैति वक्तव्यवापत्त्या मन्मयेऽवच्छेदकवात्तिरनिवेशगौरवम् । न च सयागवभदस्यैव हेतुवमिति वाच्यम् । वह्निमान् घटसयागाभाववानित्यभ्याप्यनुपपत्तः । नापि वह्निसयागत्वभदस्य हेतुवम्, तदपेक्षया वह्नित्वमयागत्वभेदस्य हेतुतायालाघवात् । मयोगविशिष्टबह्व्यभावस्य विषयत्वेऽपि सयागावच्छिन्नत्वाशपरित्यज्य प्रत्यक्षात्कावच्छेदकतामात्रनिवेशे सयागससर्गावच्छिन्नवह्निविशेष्यतावच्छेदकममवायविशिष्टबह्व्यभाववानिति ज्ञानभ्याप्यनुपपत्तिरस्यात् ।

तत्त्वमर्गेण तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य बह्वित्वेऽपि सत्त्वान्, बह्वित्वमेदस्य च तत्रानमत्त्वेन इष्टापत्तेरसम्भवात् । अतश्च अभावत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता सदागन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता विशेष्यत्वमीमा च यावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वसप्तर्गणेति वक्तव्यत्वादतीव गौरवम् । एव समवायस्यैव प्रकारताप्रतियोगितोभयावच्छेदकत्वस्थलेऽपि द्रष्टव्यम् ।

किञ्च बह्वित्वादिधर्मोऽपि प्रतियोगितायामवच्छेदको मास्तु, तादृशावच्छिन्नत्वेन पराभ्युपगता या प्रतियोगिताव्याक्तस्तत्सबन्धेन प्रतियोगिविशिष्टाभावस्य प्रतियोगिविरोधित्वम् । तत्सबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रकारतायाश्च तद्भानविरोधनावच्छेदकत्वमित्यस्यै वक्तुं शक्यत्वात्, अनुभवस्य च सबन्धावच्छिन्नत्वेऽपि सत्त्वादित्याशङ्क्य स्वयमेवोक्त जले बह्विर्नान्तीतिवज्जले द्रव्य नास्तीत्यपि ज्ञान प्रमा स्यात् । तत्प्रतियोगिताव्यक्तिविशेषसबन्धेन बह्विविशिष्टो योऽभावस्तस्य तत्सबन्धेन द्रव्यात्मकबह्विविशिष्टत्वात् । न च सा प्रतियोगिता बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैव न तु द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेति वाच्यम्, अभावप्रतियोगित्वीयप्रतियोगिताया बह्वित्वावच्छिन्नत्वकल्पनापेक्षयाभावप्रतियोगितायामेव तत्कल्पनस्य युक्तत्वात् । यद्वा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकस्यापि विशेषणान्विते विशेष्ये भानम् । दण्डमदिदमित्यादौ साक्षात्सबन्धेन दण्डादेरिदमशे वाद्येऽपि स्वाश्रयसयोगादिरूपपरम्परासबन्धेन तदशे भानात् । “अभावज्ञानस्यापि प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं तु विशिष्टवैशिष्ट्य[वोध]मयादा नातिशेते” इत्यभियुक्तोक्तरीत्या विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यात्मकत्वात् । बह्वित्वस्य बह्नाविव तदभावोऽपि भानं वक्तव्यम् । तच्च न स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वसबन्धेन बह्वरभावे बह्वित्वप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वस्य बाधितत्वात् । नापि स्वाश्रयप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वेन तेन सबन्धेन बह्वित्वस्याभावे विशेषणत्वोक्तौ जले द्रव्य नास्तीत्यस्यापि प्रमात्वापत्तेः । द्रव्यत्वाश्रयबह्विनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वसबन्धेन द्रव्यत्ववैशिष्ट्यस्य बह्वरभावे सत्त्वात् । अनौ बह्वित्वस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वसबन्धेनैव भानं वाच्यमन्यस्यैवजातीयसबन्धस्य दुर्बलत्वादिति सिद्धं प्रतियोगिताया बह्वित्वावच्छिन्नत्वमिति । न त्वेतावतापि निर्वाहः । सयोगेन बह्विर्नास्तीति ज्ञाने बह्विर्गयोगत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भानस्वीकारे बह्वित्वावच्छिन्नेत्यादिसबन्ध-

स्याप्रसिद्धे । न चात्र बह्विसयोगत्वस्यैव स्वावच्छिन्नेत्यादि सबन्धेना-
भावाशे भानम्, बह्विर्नास्तीति ज्ञानाभिप्रायेण तु बह्वित्वावच्छिन्नेत्या-
दिसबन्धोक्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकसबन्धाविषयकाभावप्रतीते-
र्मयानङ्गीकारेण सर्वत्रैव प्रतियोगिन विशेषणीकृत्य सबन्धस्य प्रतियोगिता-
यास्त्वया वाच्यतया बह्वित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्थलस्य दोलंभ्यात् ।
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन मद्भिमतसबन्धस्याभावयुद्धौ कथमप्यनन्तर्भाव-
नत्प्रतीत्यनुपपादनापत्तेः ।

किञ्च स्वव्यापकप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितैव घटत्वस्य घटाभावे एक
जातीय सबन्ध । जले ब्रह्म नास्तीत्यत्र प्रतियोगिताया ब्रह्मत्ववत्पृथिव्यादि-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तद्भ्रान्तस्य प्रमात्ववारणात् । न च व्यापकत्वरूप-
मेवावच्छिन्नत्व तथा च घटकुट्या प्रभातमिति वाच्यम्, अभावप्रयोगिनाया
भासमानस्यावच्छिन्नस्य स्वरूपसबन्धविशेषात्मकत्वेन व्यापकत्वरूपत्वाभा-
वात् । कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
ताया मत्त्वेऽपि तस्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाङ्गीकारात् । व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावस्थले प्रतियोगितायास्तदवच्छेदकाभाववृत्तित्वेऽपि तदवच्छि-
न्नत्वव्यवहाराच्च । अत एव “धर्मावच्छिन्नत्वेऽप्यनुभव एव प्रमाणम्” इत्युक्त
दीधितिः कृता । “यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसबाहो घटत्वेन पटो
नास्तीत्यादिरनुभवो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुह्यणामपि
शक्यम्” इति चक्रवर्तिलक्षणे तद्व्याख्यावृत्तिरप्युक्तम् । व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया सबन्धानवच्छेद्यत्वे व्यधिकरणसबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रकारानवच्छेद्यत्वापत्तिः । तन्मात्प्रतीतिरेव
प्रकारस्याप्यवच्छेदकताया मानम्” इति । न हि व्यधिकरणधर्मस्य
नियमेन प्रतियोगिनि वैशिष्ट्यं गृहीत्वंव यदवच्छिन्नाभावा बुद्धिरुदेति ।
यतो बह्वित्वाभाववानिति ज्ञानकालेऽपि बह्वित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेः ।
नापि प्रतियोग्यशे विशेषणतया भासमानस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वा-
राबन्धेनाभावाशे भाननियमः । उक्ताभावप्रतीती घटत्वे व्यभिचारात् ।

न च तदपि प्रतियोगितावच्छेदकमेवेति वाच्यम्, सर्वानुभवविरोधात् ।
साध्याभाववति यद्बुद्धौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्तीत्यादितद्व्यतिव्याप्ति-
लक्षणविलयापत्तेः । नहि घटत्वेन बह्वन्यभाववति पर्वतादौ धूमस्य वृत्तित्व-
ज्ञाने बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वेन बह्वन्यभावमाने च बह्वनुमिति-
र्भविनुमहति, व्यभिचारज्ञानस्य सम्पन्नत्वात् । प्रमेयघटो नास्तीत्यादौ

प्रमेयत्वस्मात्तदनवच्छेदकस्यापि घटाशे भानात्, शृङ्गत्वस्य सामग्रीवलात् भानेऽपि शशीयत्वमेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति स्वीकाराच्च । “नेह नानास्ति” इति श्रुती नागापदोपात्तवृत्तिविषयत्व निषेधप्रतियोगितावच्छेदवम् । किञ्चनपदोपात्तमूढधीविषयत्व प्रतियो यशविशेषणमात्रमिति भवदुक्तेः श्च । एव च व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताकात्प्रन्ताभावज्ञानसाधारणवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्प्रन्ताभावस्यावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्व बह्नि-त्वावच्छिन्न प्रकारताकविशिष्टद्विनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपिताया प्रति-बन्धकताया नावच्छेदकमिति, तन्निर्वाहाय प्रतियोगिताया सबन्धावच्छिन्न-त्वभावश्यकम् । वह्नित्वेन घटाभावीयप्रतियोगिताया सबन्धत्वावच्छिन्नत्वे मानाभावेन तद्वजावृत्तिसिद्धे । अत एव दीधितिव्याख्यातृभिरुक्तम् “एक-सम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नवति सम्बन्धान्तरेण तदवच्छिन्नभावसत्त्वात् तेन तेन तदवच्छिन्नवति तेन तेन तदवच्छिन्नभावविरोधकल्पनात् । सबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तौ बाधकाभावाद्” इति ।

यदप्युक्तम् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति ज्ञानस्य विशेष्ये विशेषणम्, तत्रच विशेषणान्तरमिति ज्ञानाद्दलक्षणार्थं तत्र विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिताकत्वेन विशेषणसबन्धो भातीति कल्प्यते । घटवदित्यादौ घटत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन सयोगभानात् । एवमनुमितेरपि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यात्मकत्वनियमात् तत्रापि घटादेरनुयोगित्वरूपोऽभावसबन्धो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भासते इति, तदपि चिन्त्यम्; व्याप-कतावच्छेदकसबन्धेनैव व्यापकभानस्यानुमिती सर्वसिद्धत्वात्तत्र बह्नित्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्सयोगस्य भानानुपपत्तेः तस्य व्यापकतावच्छे-दकसबन्धत्वे मानाभावात् । यत्सबन्धावच्छिन्नाया हेतुसामानाधिकरणात्यन्ता-भावप्रतियोगितायामनवच्छेदक साध्यतावच्छेदक तस्यैव व्यापकतावच्छेदक-सबन्धत्वात् । घूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकबह्नित्वा-वच्छिन्नवह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टघूमवत्ताज्ञाने सयोगस्य सामानाधि-करण्यघटवत्त्वेऽपि सयोगससर्गकबह्निप्रकारकत्वस्य तत्रासत्त्वाद्भवदुक्तधीजस्य ववतुमशानयत्वात् । एतेन सयोगेन रूप नास्तीत्यादौ रूपसयोगादेरप्रसि-द्धावपि रूपीयत्वेन सयोगाभावा भासते । प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्यैव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगनात्र भ्रमत्वम् । प्रतियोगिवृत्ति-त्वेन भासमानस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्भे तु व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभावधीमात्रस्य प्रतियोग्यशे तादृशधर्मप्रकारकत्वत्पन्नमत्वस्वीका-

रादत्रापि तदशे भ्रमत्वे इष्टापत्तेरिति निरस्तम् । सयोगस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्व स्वीकृत्य सर्वाशप्रमात्वसंभवे आशिवभ्रमत्वकल्पनस्याप्यनुपपत्ते ।
मयोगे रूपीयत्वबाधदशायामुक्तबोधापलापान्तरेण । बाधसत्त्वे भ्रमस्याप्य-
नुपपत्ते सयोगससर्गकरूपविशिष्टबुद्धौ तद्धीविरोधित्वानुपपत्तेश्च । सयोगेन
मयोगो नास्तीत्यत्र सयोगे मयोगनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसत्त्वाच्च
तदधिकस्य रूपीयत्वेन सदाशाभावज्ञाने रूपीयपदार्थत्वेऽपि मानाभावात्,
इत्यास्ताम् ।

एतेन समवायविशिष्टघटत्ववच्छिन्ना च या प्रकारता तन्निरूपिताभाव
प्रकारतावज्ञानत्वेन समवायेन घटाभाववदित्यस्य समवायेन घटवदिति
बुद्धौ विरोधित्वम् । एवञ्च प्रतियोगिताया धर्मसंबन्धयोरवच्छेदकत्व
नास्त्येव, प्रयोजनाभावात्, इत्यादि परास्तम् ।

समवायविशिष्ट घटत्वस्य प्रकारत्व विरोधितावच्छेदके निवेश्यते
उनैकत्र द्वयमिति रीत्या समवायघटत्वयोस्तद् ? इति विनिगमनाविरहेण
विरोधिताभेदात् । न च घटत्वाशे निर्द्धमितावच्छेदकज्ञानस्यैव विराधित्वेना
भयसम्मतत्वात् समवायविशिष्टे घटत्वस्य प्रकारत्वेन निवेश इति वाच्यम्,
तथापि घटत्वविशिष्टे समवायस्य प्रकारत्वसंभवात् । अथ घटो न समवायोति
ज्ञानकालेऽपि ययोक्तविरोधिधिसम्पत्तये एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रकारीभव
द्भ्या समवायघटत्वाभ्यामवच्छिन्नभावाभावाशे प्रकारताविरापितावच्छे-
दिका । घटत्वधर्मितावच्छेदककस्योक्तसमवायाभावज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्न-
धर्मिताके शुद्धघटविशेष्यकघटत्वसमवायोभयप्रकारकज्ञाने विरोधित्वा-
भावेनोक्तबाधघोकालेऽप्युक्तधीसंभवादिति चेत्, मंत्रम्, घटत्वधर्मिता-
वच्छेदकसमवायाभावज्ञानस्यैव समवायेन घटवदिति ज्ञानविरोधित्व-
नभवादुक्तबाधघोकाले एकत्र द्वयमिति रीत्या भवदभिमतसमवाय-
घटत्वाभयप्रकारकज्ञानावत्यादेरपि [ज्ञानानुपादेऽपि] क्षतिविरहान् ।
आह्याभावावगाहित्वेनैव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यस्येदानी-
मनङ्गीकारात् । अन्यथा घटसमवायाभावज्ञानस्य समवायससर्गकघट-
प्रकारकज्ञानविरोधित्वोक्त्यादेरनुपपत्ते, एकत्र द्वयमिति रीत्या घटत्वसम-
वायाभ्यावच्छिन्नप्रकारताकाभावज्ञानस्यापि तद्विरोधित्वानुपपत्तेश्च । एतेन
परन्त्रावच्छिन्नप्रतियोगितावादिमते तदन्तर्भावेनैव विरोधित्वाद् घटसमवाया-
भावज्ञानीयप्रतिबन्धकताया समवायत्वावच्छिन्नत्वस्वरूपसंबन्धावच्छिन्न-
त्वयो समवायेन घटाभावज्ञानीयप्रतिबन्धकताया च समवायावच्छिन्नत्व-

घटत्वावच्छिन्नप्रत्ययो प्रतियोगिताया निवेशे विशेषणविशेष्यभाव विनिगमक-
भावान् प्रत्येक प्रतिबन्धकताद्वयेन प्रतिबन्धकताचतुष्टयम्, मम तु आद्य
समवायाभावघोत्वेन द्वितीये च समवायविशिष्टघटाभावघोत्वेन तदिति
प्रमेवेति लाघवमित्यप्यपास्तम् ।

यदपि समवायविशिष्टघटाभावो घटसामान्याभाव एव तत्प्रतिबन्धकत्व-
दिति तद्धी कथं घटसयुक्तादौ प्रतियोगितासमवायस्य न सवन्ध किन्तु
स्वाश्रयसमवेतत्वम्, तथा च घटसामान्याभावरहितेऽपि घटसयुक्ते उक्त-
मवन्धेन समवायविशिष्टघटाभावोऽस्तीति चेत्तर्हि तद्विषयताया विरोधिताव-
च्छेदकोटिनिवेशे गौरवामत्याशङ्क्योक्तम्—यत्प्रतियोगिताव्यक्तौ यत्प्रबन्ध-
यद्धर्मोभ्यामवच्छिन्नत्व त्वयोच्यते तस्या एव मया ताभ्यामवच्छिन्न प्रतियो-
गिन प्रति सवन्धत्वस्वीकारात् । तस्या एव प्रतियोगितावास्तव्युभयात्मकत्व-
स्वीकाराच्च । समवायवद् घटात्यन्ताभावस्य न घटसामान्याभावत्वम्, अत
एव समवायवद् घटाभावस्यैव नोलघटाभावस्यापि धी समवायेन घटवदिति
धीविरोधिन्यन्वित्वत्यपास्तम् । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकयोरेव मम प्रकारता-
वच्छेदकतया निवेशादिति, तदपि चिन्त्यम्, तथापि यस्या प्रतियोगिताया
नमवायेन घटत्वेन चावच्छिन्नत्वमित्यभिमतं तत्प्रतियोगितान्यक्तिप्रकारता
स्वरूपसमवायवच्छिन्नामादाय प्रतियोगिताविशिष्टघटाभावज्ञानत्वेन समवाय-
विशिष्टघटाभावज्ञानत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वमिति विनिगमताविरहस्य मुलभ-
त्वात्, अन्यादृशप्रतियोगितायाम् प्रकारतावच्छेदकत्वेन न निवेश इत्यस्य
मुवचत्वात् । अभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगिनिष्ठप्रकारताया च
प्रतियोगितासामान्यस्यैव समगताया वाच्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदक-
योरेव प्रकारतावच्छेदकतया निवेश इत्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिमत-
समवायस्य ज्ञातवहिर्भाव इत्यस्य चाप्रयाजकत्वात् । एव कन्बुप्रीवादिमात्रा-
स्तीत्यादौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रकारता-
निवेशे वाच्यः । यत्र च सयोगसवन्धावच्छिन्नैव प्रतियोगिता समवायावच्छिन्न-
त्वेन भासते तस्या मया समवायावच्छिन्नत्वानभ्युपगमात्तादृशज्ञानस्य सम-
वायेन घटवदिति धीविरोधित्वं न स्यात् । अथ यद्धर्मव्यवन्धाभ्यामवच्छि-
न्नत्वेन प्रतियोगिताया भान त्वयोच्यते तयोरेव प्रकारतावच्छेदकत्वेन मया
निवेश कार्यं इति चेत्, न, प्रमेयघटो नास्तीत्यत्र घटत्वस्यैव प्रतियोगिता-
वच्छेदकतया तत्र समवायविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिवेशे वाधात् ।

अथ प्रकारताया घटत्वावच्छिन्नत्व घटत्ववृत्त्यवच्छेदकत्वात्त्वमार न

तु तत्पर्याप्यधिकरणत्वावच्छेदकताकत्वमपीति चेत्, न, तथापि नीलघटवानिति ज्ञानस्य घटाभाववाग्नीलघटाभाववानिति ज्ञानसाधारण नीलत्वान्यघटत्वान्यधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकज्ञानत्व प्रतिवध्यतावच्छेदकम्, त्वया तु समवायाधीलत्वाद् घटत्वाद्यान्येन धर्मोत्पानवच्छिन्नप्रकारताकाभावज्ञानत्व यदि तथात्वेन वाच्यम्, तदा प्रमेयनीलघटो नास्तीति ज्ञानस्य तद्विर्भावापत्तिः । प्रमेयत्वान्यत्वस्यापि निवेशेऽभिधेयत्वप्रकारकतज्ज्ञानस्य प्रमेयत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशालित्वं न स्यात् । न च तत्र प्रमेयो घट इत्याकारकज्ञानसाधारणो प्रमेयत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यता तिष्ठत्येव । अभावनिरूपितविशेष्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारतरूपा विशेष्यता तु प्रमेयत्वप्रकारतानिरूपिता नास्त्येव । अतो घटत्वाद्यन्यधर्मानवच्छिन्नत्वमभावनिरूपितविशेष्यतानिरूपितघटप्रकारतायामुच्यतेति वाच्यम्, प्रमेयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया एव अभावनिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारता—रूपत्वसमवेन तदभेदे मानाभावात् । एव ' हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावज्ञाने प्रकारतानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ' इति त्वया वाच्यम् । तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । पूर्वतो वह्नयभाववानिति भ्रमे वह्नित्वस्य प्रकारतावच्छेदकत्वात् ।

न च प्रमायामिति ज्ञानस्थले वाच्यम्, ततोऽपि गौरवप्रसगात्, व्याप्येरप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च, मन्मते तूक्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादेवंस्तुगर्भस्य वाच्यत्वाच्च काव्यनुपपत्तिरिति, तिष्ठतु विस्तरः ।

यत्तु सयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम्, अग्रे वृक्ष. कपिसयोगी मूले नैति प्रतीतेरग्रमूलयोरेव सयोगतदभाववत्तयोपपत्तेरिति तच्चिन्त्यम्, मूले कपिसयोगी नैति प्रत्ययस्यान्योन्याभावविषयकतया सयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित सयोगनिष्ठप्रतियोगित्वावगाहितया च सयोगप्रतियोगिकात्यन्ताभावविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वात् । शिखी नष्ट इत्यादौ तु विशेषणप्रतियोगिकत्वेऽपि ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं क्षणाद्वैषम्यम् । तादृशशाब्दस्थले सयोगस्य प्रतियोगित्वे नात्यन्ताभावस्यान्वयानुपपत्तेश्च । अत एव "मूलावच्छेदेन कपिसयोगवद्भेदज्ञानस्य कपिसयोगात्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तावन्योन्याभावस्याप्यवृत्तित्वं न वल्प्यत" इति प्राचीनमतमप्युक्तविधयैव दीक्षित्वा निरस्तम् । न च यत्र सयोगात्यन्ताभाव एव विषयस्तदभिप्रायेणैवाच्यवन्निरूपित सयोगात्यन्ताभावविषयकत्वोक्तिः । उक्तस्थले च सयोगवद्भेद एवावयवनिष्ठत्वेन भावतामिति वाच्यम्, अन्योन्याभावग्रहे प्रतियोग्यनु-

योगिनो. समानविभक्तिकत्वस्यापेक्षितत्वात् । यदपि सयोगेन रूप नास्तीत्यादौ रूपादौ सयोगाद्यभावः प्रतीयते घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पटे घटत्वाभाववदिति, तन्न, रूपे सयोगो नास्तीति प्रत्ययापेक्षया संयोगेन रूप नास्तीति प्रत्यये बलक्षयस्य सर्वानुभवसिद्धस्य शपथमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् । घटत्वेन पटो नास्तीति शब्दाच्चोक्तबोधानुपपत्तिरेव । नामार्थात्यन्ताभावप्रकारकबोधे प्रतियोगिनो विशेष्यतया प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनुयोगिनश्च सप्तम्यन्तपदजन्योपस्थितेरपेक्षितत्वात् ।

यत्तु तृतीयार्यस्य वैशिष्ट्यस्याभावस्तत्र भाति, तत्र प्रतियोगिनो नामार्थत्वाभावेन तदभावबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षित्वादिति, तन्न; कालिकादेर्घटत्ववैशिष्ट्यस्य पटेऽपि सत्त्वेन निषेधानर्हत्वात् । सुबयंप्रकारकबोधे प्रति नञ्पदजन्योपस्थितिहेतुत्वकल्पनापत्तेश्च ।

न च भूतले न घट इत्यादौ भूतलवृत्तित्वाभाववान्घट इति बोधस्यापि तात्पर्यसत्त्वे स्वीकारान्न दोष इति वाच्यम्, तत्र भूतलवृत्तिर्घटो न वेति संशयनिवृत्त्याद्यनुरोधेन तथा स्वीकारेऽपि पटो घटत्ववैशिष्ट्यवान्न वेति सहायनिवृत्त्यादेरनुभवानारोहेण तथा कल्पने मानाभावात् । वस्तुतो वैशिष्ट्यमत्र न तृतीयार्यः । यद्यपि तत्र विशेषणोपलक्षणसाधारणे वैशिष्ट्ये इत्थंभूतलक्षणा तृतीयेत्युच्यते तथापि घटत्वेन पट इत्यत्र नञ्नुपसदाने तृतीयायाः प्रसक्तिरेव नास्ति । प्रत्याय्य व्यावृत्य समानाधिकरणस्य तदुभयायोगात् । कालिकादिवैशिष्ट्यसम्भवेऽपि तद्विषयस्यानभिमतत्वात् । तदर्थ एव तृतीयां कृत्वा नञ्समन्विध्याहारे समवायादिलक्षणाया च मानाभावात् ।

न चाभाव प्रति प्रतियोगिन उपलक्षणत्वाङ्गीकारात्तद्व्यावृत्त्यपेक्षयैव तृतीया स्यादिति वाच्यम् ; त्वद्वीत्वा घटत्वस्य प्रतियोगित्वाभावात् । न चाभावबुद्धौ प्रतियोगिविशेषणतापन्नप्रतियोगिताबच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिर्पितानुयोगितासंबन्धेनाभावात् प्रकारन्वोपगमादभावापेक्षया घटत्वस्य विशेषणतया तत्पदे तृतीयेति वाच्यम् ; प्रतियोगिताया घर्मावच्छिन्नत्वाङ्गीकारात्तेः । मन्मते स्वबच्छेदकत्वरूपे वैशिष्ट्ये तृतीयोपपत्तेः । एव घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ परमतांक्तबोधानुपपत्तिरिति प्रतियोगित्वस्यावच्छिन्नत्वमावश्यकमिति दिक् ।

वेदाविच्छेद्युक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।

पुरस्तादुपयुक्तेन परोक्तार्थकदर्शनम् ॥ ६ ॥

दशमोऽशः

ननु विमत मिथ्यादृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्वा, शुक्तिरूप्यवदिति चेत्, मैवम् विमतपदस्य विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नपरतया विप्रतिपत्तेरेवान् दुष्टत्वात् । अथ ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाच्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यहं विद्-भिन्नमिति पक्षार्थवमानम् । अत्र द्वितीयविशेषणं तुच्छे वाधवारणाय, तृतीयब्रह्मण्यमिद्विवारणाय तयो पक्षार्हिर्भावार्थम्, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमानेणानुमितेऽदृश्यत्वे भास्करादिमते शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणाय मत्पन्नमवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुद्देश्यत्वे तु तत्र देयमेव, तत्र सामानाधिकरण्येन मिद्वेऽपि विरोधित्वान् । किन्तु ननोत्तरद्वयमेव पक्षतावच्छेदकम्, तयोरेन्यतरस्यैव तथात्वे ब्रह्मणुच्छयो साध्यहेत्वभावधियो विरोधित्वेन वाधामिद्विचोरापत्ते । अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्येनापि वाधबुद्धेर्विरोधिन्नात् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बुद्धेर्विरोधित्वात् ; पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभावज्ञानस्य च भागासिद्धिविधयावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ विरुद्धत्वादिति चेत्, अस्य नैयायिकसाधारण्याभावात् । उभयवासिसिद्धस्यैव धर्मिण पक्षधर्मिति सर्वतन्त्रसमतत्वात् । अत्राध्यत्व हि यदि प्रतिबध्यज्ञानाविषयत्व तदाप्रसिद्धि । न च सविलासाज्ञाननिवृत्तिरूपवाधयोग्यत्व, तच्च पक्षवाज्ञानतत्कार्यान्यतरत्वम् । तेन ब्रह्मज्ञानपूर्वमवाधिते प्रातिभासिकविशेषे न सिद्धसाधनम् । पक्षवाज्ञानानङ्गीकारे तु प्रातिभासिकान्यत्वमेव सत्यन्तार्थ इति वाच्यम्, ज्ञानेन वस्तुनिवृत्तेरज्ञानस्य च नैयायिकामिद्वत्वात् । प्रातिभासिकत्वरूप त्वद्रीत्या ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेव निश्चितमिथ्यात्वकदृश्यतादात्म्यापन्नचित्सवरूपस्य मिथ्यात्वघटितत्वात्, पक्षतावच्छेदककोटिप्रवेशानहृत्वाच्च । न चैकमिथ्यात्वकोटिकविप्रतिपत्त्यादावपरविधमिथ्यात्वनिवेश्यमिति वाच्यम्, मिथ्यात्वमात्रे विवादेन तथा वस्तुमशक्यत्वात् । यत्र पदार्थे न विवाद किन्तु धर्मविशेषस्य तद्वत्तायामेव नश्रं तादृशरीते सभवात् । नापि तथापि त्वदिष्टसिद्धि, उक्तस्थले सिद्धसाधनतादवम्यान् । यस्य प्रातिभासिकस्य ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं मिथ्यात्वनिश्चयो न जाततस्यापि ब्रह्मज्ञानान्पूर्वमेव निश्चितमिथ्यात्वक पददृश्य प्रातिभासिकान्तरनदन्यत्वसत्त्वात् । पक्षवाज्ञानानङ्गीकारपक्ष एव यथोक्तप्रातिभासिकत्वाङ्गी-

कारान् । चिद्भिन्नपदेन च न ब्रह्मव्यावृत्तिः, मया ज्ञानब्रह्मणोराश्रयाश्रयि-
भावस्वीकारान् । त्वयापि धृत्यादिसिद्धधर्मधर्मितानिर्वाहार्यं कल्पितभेदोप-
गमान् । उक्तं हि श्रौपतिपद्मदुद्धैः - "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति
मन्नि धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते" इति । न च मन्मते
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैव ज्ञानतया चित्पदं न तदर्थकमिति वाच्यम्, तथा-
प्युपहितचिद्भेदस्यापि शब्दचित्ति त्वयाभ्युपगमात्, पक्षान्तर्गते वाघादेर्दुर्वार-
त्वान् । न च शुद्धचित्तेव भेदप्रतियोगित्वेन निवेश्या, तस्याः प्रतियोगित्वा-
द्विधर्मरत्नित्वेन तस्मिन्प्रतियोगिनाकभेदस्याप्रसिद्धे ।

न च कल्पितभेदप्रतियोगित्वादिसत्त्वान्निर्वाहः, शब्दचित्दभेदस्यापि
कल्पितत्वेन ब्रह्मणि तदावश्यकत्वान् । कल्पितमात्रं ब्रह्माधिष्ठानमिति
त्वयोपगमान् । न च चित्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाक एव भेदो निवेश्य, स च
न ब्रह्मणि तद् व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदेनैव धर्मतानिर्वाहादिति
वाच्यम्, धर्मतानिर्वाहात्तन्भेदे मानाभावान् । न च प्रतियोगिताव्यधि-
करणभेदनिवेशाश्रित्यार, तस्यापि त्वन्मतेऽप्रसिद्धे प्रतियोगिताधिकरणे
ब्रह्मणि भेदमानस्य स्वीकार्यत्वान् ।

यत्तु चित्प्रतियोगिकत्वविशिष्टभेदस्य चिद्वृत्तित्वे मानाभावात् स एव
पक्षनावच्छेदकः, अत एव महाकालभेदविशिष्टघटादीनां महाकालादिवृत्तित्व
नास्तीति तार्किकाभ्युपगम इति, तन्न, तस्य भित्त्यात्वासिद्धिप्रसगात् ।
अत एव प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वविशिष्टभेदस्य पक्षतावच्छेदकत्वमप्यना-
शङ्कनम् । दृष्टान्तस्तु विषमः । न्यायमते हि सामानाधिकरण्यघटकसंबन्धाभ्या
यस्य विशेषणविशेष्योभयवत्त्वं तत्रैतादृशं विशिष्टाधिकरणत्वम् यथा
गुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्ता द्रव्य एवास्ति । वैशिष्ट्यघटकविशेषणतासम-
बाधसंबन्धाभ्यां द्रव्ये गुणकर्मण्यत्वस्य सत्तायाश्च सत्त्वात् । गुरोरे तु तादृश-
विशेषणतया गुणान्यन्वाभावात्प्रोक्तविशिष्टसत्ता । एवञ्च दैशिकविशेषणता-
विशेषणं महाकालभेदो महाकाले नास्तीति महाकालभेदविशिष्टघटादि-
महाकाले नास्ति । महाकालभेदविशिष्टघटादिर्महाकालेऽस्तीति प्रतीतिस्तु
यदि प्रामाणिकी नदा कालिकविशेषणतामेव भेदाशेष्याश्रित्य समर्थनी-
येति मिज्ञान् । त्वन्मते तु चित्प्रतियोगिकत्वं सामानाधिकरण्यसंबन्धेन
भेदेन विशेषणम्, ब्रह्मण एव पक्षत्वापत्तेः । किन्तु स्वल्पसंबन्धेनैवेति नय
चित्प्रतियोगिकत्वविशिष्टभेदश्चिति न स्यात् । न च यथा तत्प्रतियोगिकत्व-
विशिष्टसयोगस्तन्मिज्ञान् तद्वदत्रापि ब्रह्मभेदे ब्रह्मप्रतियोगिकत्वस्याभावा-

दिति वाच्यम्, स्वप्रतियोगिकभेदस्यापि स्ववृत्तित्वात् तस्यैव मिथ्यात्वाभाव-
प्रसगाच्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधप्रसगे भवत्सर्वस्वविलयापत्ते-
श्च । एतेभ्योपहितवृत्तेः शुद्धवृत्तित्वनियमेऽपि चित्प्रतियोगिकत्वविशिष्टभेदस्य
न चिद्वृत्तित्वम्, तदन्यस्थल एव तन्नियमादित्यपि निरस्त वंप्रम्ये बीजा-
भावाच्चेति दिक् ।

नापि द्वितीयविशेषणेन तुच्छव्यावृत्ति, तत्साधारण्यात् । बाधधी-
विघुराणां शशशृङ्ग सदिति प्रत्ययदर्शनात् । सदसतो सबन्धानुपपत्तिरिति
बौद्धाधिकारवाक्य तु वस्तुगत्यभिप्रायम् । अत एव "अप्रमत्थले
ससर्गोऽसन्नेव भासते" इति टीकाकृता पक्ष । न चैवम् "असत्स्याति-
निरासात्" इति दीधित्तिफक्ककाया सत्त्वस्य स्यातिवर्णयनिष्ठान्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरासादित्यर्थकथनमनुपपन्नम्, असतोऽपि स्याति-
विषयकत्वे सत्त्वस्य तन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्याव-
श्यकत्वापत्त्या तन्निरासस्य बाधितत्वादिति वाच्यम्, स्यातिपदस्य तत्र
प्रमापरत्वात् । "यदसत्तत्र प्रमेति, यथा व्योमकमलम्, असच्च पुरावृत्ति
रजततादात्म्यमित्यनुमाने गगनकमलस्यापि शब्दाभामप्रतिभासत्वेन
दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्" इति लीलात्रत्यामुक्तत्वात् ।

न चात्रापि प्रतीतिपदेन प्रमव ग्राह्येति वाच्यम्, सत्त्वप्रकारव
प्रभाविशेष्यत्वेनोपस्थितौ तत्र मिथ्यात्वासिद्धौ बाधापत्तेः । न च
व्यावहारिकप्रमापरम्, तद्भेदस्येदानीमसिद्धे व्यावहारिकतात्त्विकोभय-
साधारणप्रमात्वस्य त्वयानङ्गीकाराच्च । अत एव "तद्वैक ग्राहुरसदेवे-
दमग्र आसीत्" इति छान्दोग्योपनिषदि अयत् सत्त्वेन प्रतीतिरनुद्यत ।
नास्तिकमतविशेषानुवादाद्यत्त्वात् । 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्' इत्यत्र
न्यायवान्तिस्मत्पर्यट्टीकादौ तन्मतस्यापि दर्शनात् । तथा च तत्रोक्तम्
'तत्र तावदेके ग्राहुरभावाद् भावोत्पत्ति, कुत नानुपमृद्य प्रादुर्भावा
यस्तस्मादित्यर्थ । विश्व हि शून्यताया एव जायत । एव किल ध्रुयते
असदेवेदमग्र आसीत्" इत्यादि ।

यत्तु सगतिग्रहणाभावाच्छशशृङ्गादिपदानामयोधकत्तेति बौद्धाधिकार-
वाक्य तदप्यण्डशक्त्या योधकत्वाभावपरम् । तथा च 'पश्चमेन सता
पदार्थो व्यभिचरति" इति महाभाष्यनुपादाय कैयटेनोक्तम् 'अत्यन्ता
सतोऽपि बहिः शशविपाणादीनर्यान् बुद्ध्या विषयोवृत्त्य शशविपाणादि-
प्रयोगा । तस्माद् बुद्ध्यारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारे-

त्यर्थं । संव तु सत्ता प्रयोश्चतुर्प्रतिपत्तुणा बहीरूपतया भासते" इत्यादि । तन्मतोपनहारश्चोक्त "तस्मादसदुपादान विश्वाभिति सिद्धम्" इति । अत एव 'अभावात्पुनर्नचितनत्वादेव कार्यानुपपत्तिरपि तु निरुपाख्यत्वात्" इति पञ्चपार्श्वान्येऽपि "न च निरुपाख्यापादानता जगतः सदन्वयात्" इति विद्यरणाचार्य-वाक्य "निरुपाख्यकारणवादिन प्रति निरुपाख्यत्वादिनि हत्वसम्भवादाह" इति तत्त्वदीपनकारैरवतारितम् । एतेन" यदि निरुपाख्य कारण वदेत्तदोक्तहेत्वसमव " इति तदभिप्रायवर्णन-मपास्तम्, यथाशून्यैव सम्यक्त्वान् । पश्चादप्युक्तम् अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रमत्तो पुन सदातनत्वापत्ते "इति । 'अनुपाख्यस्यार्थक्रियाजनक-त्वाभावेऽप्यनिष्टप्रमगान्तरमाह—अनुपाख्यन्येति । एतत् पदानुत्पत्तिक्षणे यद्येनत् पदोत्पादकानुपाख्योत्तरक्षणा स्यादेतत् यदाधिकरण स्यात्" इति तत्र धर्म्ममानोपाध्याया ।

अत एव न्यायकुसुमाञ्जलावप्यकस्मादेव भवतीति वाक्यस्यार्थ-विकल्पेऽनुपाख्यहेतुत्वमपि गङ्घितम् ।

"हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च ।

स्वभाववर्णनाद्भवमवधेनिप्रतस्वत." ॥ इति तनोस्तत्वात् ।

यत्तु "अस्थिरात् कार्यमिच्छन्तोऽर्थाभावाद्भावोत्पत्तिमाहुः" इति भामती-फल्गुकात्याय्यायाम् "अभावस्यार्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमात्, कथमभावा-द्भावात्पत्तिस्तत्सिद्धान्तत्वेनानुच्यते, तत्राह अस्थिरादिति । आपाद्यानुवादो-ऽपमिति ब्रदिष्यन् क्षणिकस्य कारणत्वासम्भवाह पुक्तमेतत्" इति कल्पतरुकारै-रुक्तम्, तन्नित्यम्, तद्वादिता अभावस्यैव कारणत्वाभ्युपगमात् । तन्मतानुवा-दत्वे बाधकाभावेनापाद्यानुवादत्वे प्रमाणाभावात् । उक्तश्रुत्यर्थस्तु पूर्व-परिच्छेद एव परीक्षित इत्यल पल्लवेन । एव साध्यमपि दुर्बलम् ।

ननु मिथ्याशब्दोऽनिर्ध्वनीयतावचन इति ग्रन्थदर्शनान् सदसत्त्वानधि-करणत्वमेव मिथ्यात्वम् । यद्यप्यसत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावसाधने सिद्धसाधन-मत्त्वमात्राश्रये जगत्यसत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य परेपामिष्टापत्तिप्रस्त-त्वात्, तथापि सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावः साध्य । यद्वा सत्त्वात्यन्ताभावोऽसत्त्वात्यन्ताभावश्चेति द्वयं मिलितत्वेन साध्यम् । न च व्याघात । सत्त्वाभावो ह्यत्र त्रिकालावाप्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेक, असत्त्वा-भावश्च श्वचिदभ्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकः । न चैती

परस्परविग्रहरूपी, परस्पराप्रतियोगिकत्वात् । तथा च त्रिकालावाध्यविलक्षणत्वे सति क्वचिदध्युपाधी सत्त्वेन प्रतीयमानत्व पर्यवसित साध्यमिति चेत्, मवम्, आत्मभिन्न वे सति सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपस्यास्या-स्मदिष्टत्वात् । न हीद स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपस्या-स्मरिसिद्धसत्त्वस्याभावमवगाहते । अथ वैलक्षण्य बाध्यत्व तथा च ज्ञानजन्योच्छेदप्रतियोगित्वमय, स च न त्वदिष्ट इति चेत्, विशेषभाग-वैयर्थ्यात् । तुच्छस्य त्वन्मतेऽपि ज्ञानजन्योच्छेदप्रतियोगित्वविरहात्तृतीय-मिथ्यात्वाविशेषापत्तेश्च । तस्माद्वाटश सत्त्व घटादेर्यादृशममत्त्व च शशशृ-ङ्गादेर्मया स्वीक्रियते तदुभयाभाव एव मा प्रति साधनीय । तत्र च व्याघात स्पष्ट एव । परस्परविरोधे तु तत्प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात् । एतेन सत्प्रतियोगिकासरप्रतियोगिकभेदद्वय वा साध्यम् । तथा चोभयात्म-कत्वेऽन्यतरात्मकत्वे वा तादृग्भेदासम्भवेन ताभ्या नार्थान्तरम् । न चासत्त्व-व्यतिरेकाशस्यासद्भेदस्य च सिद्धत्वादशत सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, मिलितप्रतीतेरुद्यस्यत्वात् । अत एव गुणादिक गुण्यादिभिन्नाभिन्न समाना-धिकृतत्वादिति भेदाभेदादि प्रयोगे भेदाशस्य तार्किकादिसिद्धत्वेऽपि न दोष इति परास्तम्, पूर्वोक्तदोषसाम्यात् । नित्यभेदोऽनित्यभेदश्च यदि साध्य तदा स्वव्यतिरिक्तानित्यानित्यव्यक्तिभेदमादाय सर्वत्र सिद्धसाधनम् । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदद्वयस्य साध्यत्वे तु व्याघात । आत्मभिन्नत्वे सत्यनित्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य स्वाकाशादौ सिद्ध-साधनम् । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुद्देश्यत्वेऽपि तत्र बाध, ज्ञाननिव-त्यंत्वस्य तथात्वेऽप्यसद्भेदसाधनवयर्थ्यात्, इत्यादि स्वयमूहम् ।

किञ्च ब्रह्मणो निर्धमकत्वात्त्वन्मते सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयशून्यत्वेनोक्तमिथ्या-त्वस्य तत्रातिव्याप्ति । ननु अवाध्यत्वोपलक्षित तत्स्वरूपमेव ब्रह्मण सत्त्वम्, तस्य ब्रह्मभिन्नत्वे मिथ्यात्वापत्त्या ब्रह्मणो वस्तुगत्या सत्त्वानुपपत्ते । 'प्राणा ये सत्त्व तैपामेव सत्त्व ।' "नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानाम्" "अणोरणीयान् महतो महोयान्" इत्यादिश्रुतिभिर्व्यवहारकालावाच्यत्वरूपप्रपञ्चसत्यत्वाप-क्षयाबाध्यत्वोपलक्षितब्रह्मस्वरूपात्मकत्वेन ब्रह्मसत्त्वस्योत्कर्षोक्ते । तथा च सत्त्व ब्रह्मणो न धर्म इति चेत्, सत्यम्, तथापि कल्पितस्य धर्मधमिभा-वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा 'अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मवतामन्योन्यधर्मा-श्चाध्यस्य' इति भाष्योक्तस्य देहादौ ब्रह्मधर्माध्यासस्यानुपपत्ते । यत एव पूर्वोक्तोपनिषद्वाक्ये चकार सत्त्वशुद्धत्वविमुक्तत्वादपर, तथा च सत्त्वादि-

संबन्धस्योपहित एव वृत्ते । शुद्धे तदभाव मूलभ एव । न चैव शुद्धस्य सत्त्वादियमंकत्वव्यवहारानापत्तिः, उपहिततादात्म्येन शुद्धे तत्त्वभवात् । न चैवमभावोऽपि म्वोपहित एव न शुद्ध इति वाच्यम्, भावाभावयोरन्यतरस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा धर्माभाववत्त्वरूपनिर्द्धर्मक वम्याप्यनुपपत्ते ।

यत्तु निर्धर्मकमिन्न एव भावाभावयोरन्यतरनिदम, तुच्छे तदन्वतरादशंनान् । न चैव शुद्धब्रह्मणो निधमकत्वानुपपत्ति, धर्माभावाश्रयोपहिततादात्म्यादेव तत्त्वभवात् । अनो न निर्धर्मकत्वश्रुतिविरोध । तथा च शुद्धे नातिव्याप्तिरिति, तदसन्, उपहिततादात्म्यस्यापि तत्रानुपपत्ते । कल्पितस्य धर्माश्रयतादात्म्यस्य समवे तु तादृशस्य धर्मस्यापि सत्त्व बाधकाभावान् । निर्धर्मकत्वग्राहकप्रमाणस्यैवाभावरूपधर्माश्रयत्वग्राहकत्वेनोपजीव्यविरोधाच्च । तुच्छस्य च धर्माभावानाश्रयत्वे निर्धर्मकत्वव्यवहारविरोधान् । अमुनव्यावृत्तौ बन्ध्यामुनवृत्तित्वेन शोद्धाधिकारादौ व्यवहृतत्वात् । “अभावस्य विकलावियमत्वरूपस्य च धर्मस्य तुच्छेऽपि स्वीकारान्” इति लघुचन्द्रिकायां स्वयमेव लिखितत्वाच्च निर्धर्मकतादात्म्याङ्गीकारेऽपि व्याघात ।

यत्तु सत्त्वसंबन्धवत्प्रतियोगिकतादात्म्याभाव एव साध्यत्वेन निवेश्यो न तु सत्त्वाभाव, उक्ततादात्म्य चोपहितवृत्त्यपि शुद्धेऽस्म्येव । शुद्धोपहितयोस्तादात्म्याङ्गीकारात् । अन्यथा शुद्धस्याशुद्धोपरागेण भानानुपपत्त्या ससारकाले स्वप्रकाशत्व न म्यान्, तदा शुद्धस्य पृथग्भानाभावात् । तथा च “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्” इति शुद्धप्रतिपादिका श्रुति “अनुकृतेस्तस्य च” इति सूत्र चानुपपन्न म्यान्, ब्रह्मण म्वान्यसर्वमासक्त्व स्वान्याभासत्वं चोक्तश्रुत्ययं इत्यस्य तदधिकरणे स्थापितत्वात् । न च तथाप्युक्ततादात्म्यस्य कल्पितत्वेन शुद्धे तदभावोऽप्यप्तीत्यतिव्याप्तिरेवेति वाच्यम्, प्रतियोगिव्यधिकरणस्योक्ताभावस्य निवेशादिति, तदप्यसन्, सत्त्वसंबन्धवन् प्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रपञ्चेऽपि सत्त्वादव्याप्ते । सत्त्वसंबन्धापहितस्यैव ब्रह्मण आकाशाद्युपादानत्वात् । सत्त्वोपहितकपालादेर्घटाद्युपादानत्वाच्च । प्रपञ्चभावस्य सत्त्वप्रतीतेस्तत्रोक्ततादात्म्यमेव विषय इति सिद्धान्तात् ।

ननु स्वाभाविकमत्त्वसंबन्धवत्त्वमुपहितकेवलभावेन तादात्म्यश्च निवेश्यम्, तच्च प्रपञ्चे नास्ति सत्त्वोपहितब्रह्मतादात्म्यस्य प्रपञ्चे सत्त्वेऽपि तस्य केवलब्रह्मरूपत्वभावादिति चेन्, मैवम्, स्वाभाविकत्व हि सत्त्वे विशेषण संबन्धे वा ? नाद्यः, तत्त्वसंबन्धस्य शुद्धे विरहादतिव्याप्तेः । नान्त्यः, अप्रमिद्धे । संबन्धस्य त्वन्मते कल्पितत्वात् । यदपि शुद्धब्रह्मणि

धर्माङ्गीकारपक्षे सत्त्वमवाध्यस्वरूपत्व तदभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणे ग्राह्य । वाध्यवृत्ति सत्त्वाभाव इति यावत् । तेन प्रपञ्चे सत्त्वाभावस्योपाधिकमत्त्वसामानाधिकरण्येऽपि नाध्यामि । वाध्यत्वे च ज्ञानजन्यो ज्ञानात्मको वा यो ध्वसस्तत्प्रतियोगित्वम् तेन मित्यात्वरूपवाध्यत्वघटिततयात्माश्रयानवकाश इति तदपे चिन्त्यम्, वाध्यवृत्त्यभावस्यैव लक्षणत्वे भागान्तरवैयर्थ्यात् । न च ज्ञानप्रागभावे सिद्धसाधनम् अत्रच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुद्देश्यत्वात् । एतदनुमानात्प्राग्ब्रह्मान्यस्य ज्ञानजन्यत्व ध्वसप्रतियोगित्वासिद्धेश्च । न च ब्रह्मान्यत्वमेव वाध्यत्वमिति वाच्यम् ब्रह्मान्यत्वस्योक्तरीत्या ब्रह्मवृत्तित्वात् । यदपि धर्मिसमानमत्ताकस्य सत्त्वाभावस्याश्रयत्वमेवात्र वाच्यम्, धर्मिसमानसत्ताकस्यासत्त्वाभावस्याश्रयत्व तु लक्षणान्तरम्, तादृशाभावश्च प्रपञ्च एवास्ति न तु ब्रह्मणि । सत्त्वाभावस्य व्यवहारिकी सत्ता ब्रह्मणस्तु पारमार्थिकीति सत्तावैपम्यादिति, तदप्यसत्, सत्ताभेदस्य मप्रत्यसिद्धे ।

यत्तु वदन्ति यद्यपि सत्त्ववत्प्रतियोगिकतादात्म्याभावस्य प्रपञ्चे सिद्धसाधनम्, ब्रह्ममात्रविषयकतद्दीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्योक्ततादात्म्याभावस्य च प्रपञ्चे सत्त्वात् । उक्तज्ञानविशेष्यत्वाभावस्य प्रपञ्चे मयापि स्वीकारात् । न ह्यक्ततादात्म्यावच्छिन्नाभाव एव साध्य मन्मते तादृशतादात्म्यस्य ब्रह्ममात्रवृत्तितया लाघवेन तत्तादात्म्यव्यक्तिमात्रविषयकधिय एव तदव्यक्तित्वेन विषयतामवबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकतया गुरुभूततादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धे । तथाप्युक्ततादात्म्यत्वव्यापकविषयताकमुक्ततादात्म्यत्वव्यापक गद्विषयत्व वा ? तद्व्युभयावृत्तिधर्मनिष्ठानवच्छिन्ना च प्रतियोगितावच्छेदकता यस्य तादृशाभाव साध्य तादृशविषयता चास्माकं शुद्धचित्तादात्म्यमित्याकारकज्ञानीया, परेयामुक्ततादात्म्यसर्वं प्रमेयमित्याकारकज्ञानीया । द्वितीयेऽप्युक्तवाध्यत्वव्यापकविषयताकमवाध्यत्वव्यापक यद्विषयत्व वा तद्व्युभयावृत्तिधर्मनिष्ठेत्यादि वाच्यम् । तादृशविषयता चास्मान् वाध्य इत्याकारकज्ञानीया परेयामवाध्यस्वरूपसर्वं मेयमित्याकारकज्ञानीया च । अत्र च न सिद्धसाधनम् । उक्ततादात्म्यत्वव्यापकम्योक्तधीविषयत्वस्य मेयमात्रे ही स्वीकारात् । ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि तादृशमित्यात्वविरोधिप्रमाविषयत्वात्वाध्यत्वसत्यत्वप्रकारयोक्तज्ञानप्रतियागिकस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नतद्दीव्यत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यानङ्गीकारात् । न च प्रपञ्च तादृशज्ञानविषयत्ववादितार्किकादीन् प्रति तादृशन्यायप्रयोगवैयर्थ्यम्, वाधेन तेषामनुमित्यनुदयादिति

वाच्यम्, विप्रनिपत्यधीनात्पक्षे साध्यसम्भवात्, वादिनोर्वाधनिपत्य-
मात्रान् । न चोक्तज्ञानविशेषताभ्युपगम प्रपञ्चे परेषामस्तः । ति पूर्वोक्तयुक्त-
पनि अनिश्चितप्रामाण्यमेव तादृशधियमादाय सिद्धसाधनप्रसक्त्या तत्रि-
येवान् । अन्यथा शब्दो नित्यो न कस्यादावपि न्यायप्रयोगो न स्यात्, विप्रनि-
पत्या वादिनार्षि वायनिरक्षये अमत्वमशयादनुमितिमध्यस्थादीना तु स्वर-
सिनेवेत्यस्य प्रकृतेऽपि साम्यात् । यत्र तत्तद्द्विव्यक्तित्वनिप्राप्तियोगितावच्छे-
दकता घटादिनादात्मविषयकवृत्तिधर्मत्वेनावच्छिन्ना तादृशाभावमादाय
घटादौ सिद्धसाधनवारणायानवच्छिन्नेति । ननु तथापि ज्ञानाना ज्ञानाविषय-
त्ववादिप्रामाण्यरमतेऽशत सिद्धसाधनम्, पक्षनावच्छेदकवच्छेदनानु-
मितेऽद्वैतत्वेषुऽपि प्रपञ्चस्य सत्त्वेऽपि ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धधार्थान्तरम् ।
भवति हि प्रपञ्चस्य ज्ञानरूपत्वे ऽ वाच्य सर्वं मेयमि याकारकज्ञानविषयत्वा-
भावस्य पक्षे उपसंहार इति चेत्, मेवम्, ज्ञानरूपतया स्वीकार्यं प्रपञ्चे उक्ता-
व्यापकभाव्यत्वादिव्यापकस्येच्छादिविषयत्वस्यावश्यं स्वीकारान् । ज्ञानेषु
ज्ञानाविषयत्ववादिनापीच्छादिविषयत्वस्य स्वीकारान् । तथा च ज्ञाना-
विशेषितस्योक्तत्वाविषयत्वस्याभावो ज्ञानात्मके प्रपञ्चे वाधानोपसंहृतुं
शक्य इति ज्ञानरूपत्वसिद्धभा नार्थान् रमिति ।

न च तद्वनिप्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्व त्वन्मते नास्ति, त्वया
तद्वत्यपि तदभावस्वीकारादिति वाच्यम्, तौषिकव्यवहारोपयुक्ताभावस्य
विशेषणतासद्वन्वानामन्यतमत्वादिरूपेण निवेशान् । साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकरूपव्याप्तिनिरूपकत्वस्य वा व्यापकत्वस्य वाच्यत्वान्, अत्रच्छेद-
कत्वमसृष्टमेवेति मिथ्यादिमनन्तात्स्याभावाघटितत्वाच्चेति । अत्रेद-
वक्तव्यम्—एवमप्यर्थान्तर तदवत्यमेव, उक्तविषयत्वावच्छिन्नाभावस्येच्छा-
विषयेष्वपि ज्ञानेषु सिद्धिमभवात् । अत्राच्य सर्वं मेयम्, मे भवत्वनी-
च्छाया अनुभवविरहत्वान् । अत्राच्य सर्वं मेयम्, घटो मे भवत्वनीच्छा-
विषयव च नावाप्यत्वव्यापकम् । अत्राच्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व हि
तयात्वेन वाच्यम् । अत्राच्य वाच्य सर्वं मेयं भूतल घटवदिति समूहान-
म्वनमादाय तत्प्रकारकज्ञानाविषयत्वस्य प्रपञ्चे सिद्धसाधनापत्तः ।
अत्राच्य सर्वं मेमित्येव च नच्छान्तर्गतम्, उक्तयुक्ते । किन्तु तदशो
ज्ञानस्वरूपान्तर्गत एव ज्ञानेच्छाविषयताना च परम्पर निरूप्यनिरु-
पकभावविरहादित्यवधेयम् ।

विज्य वाधोऽपि निराशय एव । न हि श्रुतौ रजतत्वाभाव व्यवस्थाप-

यत्ता बाधकसहस्रेणापि तस्या इदं रजतमिति ज्ञानविषयत्वाभाव साधयितुं शक्यम् । एवञ्च प्रपञ्चे तादृशधीविशेष्यतास्वीकारिणा तार्किकादीनां न कश्चिदपि तदभावाद्यनुमितिसम्भवः । किं बहुना, औपनियदस्यापि न तादृशानुमितिः सम्भवति । नहि चनीय रजतत्वाभाववर्द्धिपेक्ष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानजननोऽपि मेत्रस्य श्रुतिविशेष्यकरजतत्वाभावज्ञानं जातु समुदेति, चनीयनादृशज्ञानरूपबाधकसत्त्वात् । शब्दो नित्यो न वेत्यादी तु नैयायिकेन नित्यत्वाभावो मीमांसकेन नित्यत्वं च न्यायेन प्रतिपाद्यते ।

ननु नित्यत्वानित्यत्वान्यतरप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावे नित्यत्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वज्ञानं चानित्यत्वाद्यनुमिती न बाधकम्, अनित्यत्वोऽपि शब्दस्य भ्रमात्मकनित्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसम्भवादिति वैपम्यम् । एतेन भेदगभद्वितीयसाध्ये ज्ञानानिवृत्त्यरूपसद्भूदस्य निवेशपक्षेऽस्मन्मते ब्रह्मात्रविषयवत्तद्विषयत्वस्वरूपस्यैव लाघवेनोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकरत्वेन ज्ञानानिवृत्त्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धरुक्त्वो विषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे सिद्धसाधनापत्तिः । किन्तु सत्यं सत्त्वं बाध्यमित्याकारकपराभ्युपगतस्य कस्यचिज्ज्ञानस्य यादृशपत्त्वं तद्व्यवयवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन सद्भूदस्य निवेशः । तादृशज्ञाने चास्मदभ्युपगतबाध्यत्वविरोधिसत्यत्वप्रकारकत्वं परं स्वीक्रियते तदीयमुख्यविशेष्यताव्यक्तेर्भेदादिसाधने सिद्धसाधनं तैर्वास्तुमशक्यम् । ब्रह्मणीयं प्रपञ्चेऽपि तेस्तस्यां स्वीकारादित्यादिकमप्यपास्तम् । अन्यथा ब्रह्म पक्षीकृत्य मयापि त्वा प्रत्युक्तभेदात्यन्ताभावयो साधनापत्तिः । बाधान्यबाधकस्य तत्रापि वक्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतो यादृशं घटत्वाद्यक्षविचिदवच्छिन्नप्रकारताकमुक्तज्ञानीयं प्रपञ्चनिष्ठविषयत्वं तदभावो घटत्वादि-तत्तदमाधारणधमाशं निरवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य इत्यादिरूपज्ञानदशाया घटादौ मयापि स्वीक्रियते इति सिद्धसाधनं दुर्वारम् । वस्तुतस्तु, अभावीयविशेषणताविशेषमवधेनोक्तविषयत्वाभावस्य केवलान्वयित्वान्न सिद्धसाधनम्, विषयत्वस्य भावरूपतयाक्तसंबन्धेन तस्य कुत्राप्यवृत्तेः ।

न च स्वरूपसंबन्ध एव प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेश्य इति वाच्यम्, तथापि विषयत्वस्य सम्भवेतत्त्वसिद्धयार्थान्तरं त्रिहं समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक उक्ताभाव साधयितुं शक्यम्, सिद्धसाधनापत्तेः । न च विषयत्वस्यापि पक्षकौटिप्रविष्टतया स्वरूपान्यसंबन्धराहित्यं विशेषणं बाधस्फारणार्थं देयमिति वाच्यम्, पक्षनावच्छेदकस्य पदार्थान्तरसाधारण्यानुपपत्तेः ।

विशिष्टविषयत्व एव तद्विशेषणस्य दातुमशक्यत्वात् । न च नैयायिकाभि-
मतमवन्धान्पक्षवन्धनावृत्तित्व विशेषण देयमिति वाच्यम्, गगनादीनाम-
वृत्तीना पक्षवह्निर्भावापत्ते । न च यस्य येन सवन्धेन वृत्तिमत्त्व तत्सम्मत
तदन्यसवन्धनावृत्तित्व तदर्थ इति वाच्यम्, स्वात्यन्तान्नावनामानाधिकरण्य-
[ण्या]भावविशिष्टसयोगादिर्नैव घटादीना वृत्तिमत्त्वस्य नैयायिकाभिमत-
तया तदभावसिद्धौ बाधस्यैवापत्त्यास्माक कृतायंत्वात् । बह्निमानित्यादि-
ज्ञाने बह्निभावाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोध सासर्गतया भासत इत्यभ्यु-
पगमस्याप्यत्रानुकूलत्वात् । तथा च विषयत्वेऽयान्तरवारणार्थं प्रवृत्तेन पक्ष-
तावच्छेदकावच्छेदेनैव बाध समानीत इति महद्भ्रवतामनिष्टम् । तदेतदुच्यते
वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविपमुखनिपान इति । न च नैयायिकस्याने
वेदान्तिपद देयमिति वाच्यम्, व्यावहारिकभावाभावयोर्विरोधस्य तैरपि
तावदभ्युपगमात्, मिथ्यात्वस्य चेतदनुमानात्पूर्वमसिद्धत्वात्, बाधपर्यव-
सानस्यावश्यकत्वात् ।

वेदाविरुद्धयुक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।

दीकाकथितमिथ्यात्वं प्रथितं पथि तत्त्वगे ॥१०॥

एकादशोऽशः

यस्तु "प्रतिपन्नोपायो श्रेकालिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्व तत् । तत्तणत्वपक्षे तुच्छे व्यभिचारवारणाय विशेष्यान्तम् । ध्वसप्रागभावकाले तदधिकरणोऽपि तदत्यन्ताभावस्य सिद्धत्वात् श्रेकालिकेति । अत्यन्ताभावपदञ्च स्वान्यूनसत्ता-
 क्त्वरूप यदात्यन्तिकत्व तद्विशिष्टसर्गाभावपरम्, अन्यथा कपाले घटो नास्तीति भ्रमनिद्ध प्रातिभासिकात्यन्ताभावमादाय सिद्धसाधनापत्तेः, व्यापकान्तेनैव ध्वसादिवारणोऽत्यन्तपदार्थघटकसदातनत्ववैयर्थ्यापत्तेश्च, भेदस्य सत्त्वव्यापकत्वसिद्धयार्थान्तरवारणाय ससर्गपदम्" इति, तदप्यसत्, आकाशादौ स्वप्रकारकषीविशेष्योपावेरप्रसिद्धे । न च ब्रह्मैव तादृक्, निरा-
 करिष्यमाणत्वादेतदनुमानात्पूर्वं तदसिद्धेश्च । न च "आत्मन आकाश मभूत्" इति श्रुत्यैव तन्मिद्धि नहि घटादेजंन्यत्वमपि मिथ्यावानुमानात्पूर्वं न गृह्यत इति वाच्यम्, तस्या उक्तार्थकत्वनिरासात्, व्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नप्रतियोगितान्प्रभावमादाय सर्वत्र सिद्धसाधनाच्च । तस्योक्तसत्त्वव-
 त्तिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वमिति मणिकारोक्ते प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकापेक्षयान्यून-
 मत्ताकत्वमित्यादिभेदस्येदानीमसिद्धत्वाच्चेत्, न, प्रातिभासिकाभावे व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियोगिकत्व व्यावहारिकाभावे पारमा-
 थिकप्रतियोगिकत्व चेत्यन्यतरत्वमेव प्रातिभासिके स्वान्यूनसत्ताया परमतेऽप्रमिद्धया प्रतियोग्यपेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यादुर्ग्रहता दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च । एतेनाभावस्य स्वप्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्व ततश्च व्याव-
 हारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठ यत्प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्व पारमा-
 थिकनिष्ठ च यद् व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्व तदभिन्नत्वे सति स्वसमाना-
 धिकरणत्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्व मिथ्यात्वमिति फलितार्थं । व्यावहारिक पारमार्थिको वापि घट स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतिया-
 योति ज्ञानकालेऽप्येतद्घटे मिथ्यात्वव्यवहारविरहात् । पारमार्थिकमिद पार-
 मार्थिकान्यस्य स्वसमानाधिकरणस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगीति ज्ञानकाले इद मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च यथोक्तप्रतियोगित्वद्वयस्य क्रमेण भेद प्रति-
 योगितया निवेशः, इत्यपि परास्तम् । वस्तुतः परमतेऽपि पारमार्थिकत्वस्य

मिथ्याभिन्नत्वरूपत्वादात्माश्रय । न च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावरूपपारमाधिक-
त्वमेव घटक, तादृशपारमायिकत्वघटितस्यास्यैव मिथ्यात्वलक्षणत्वानुप-
पत्तेः । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव लक्षणत्वसंभवादन्याशब्दग्रथ्यात् ।

यत्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य पूर्वोक्तप्रतियोगित्व विशेषणतया तदभावस्य
लक्षणत्वान्न वयस्य धूम प्रागभाववदलण्डाभावत्वादिति, तच्चिन्त्यम्, तथा
हि समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्वमेव व्यर्थविशेषणत्वम्,
यथा नीलग्रहमे नीलस्य । धूमप्रागभावस्य तु धूमत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकान्तर-
घटितत्वोऽपि धूमप्रागभावत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकस्य धूमत्वरूपव्याप्यताव-
च्छेदकसामानाधिकरण्याभावाद् व्याप्यत्वमस्त्येव । अत एव प्रामाण्यवादे
मिश्रैरुक्तम् "लघ्ववच्छेदकव्याप्यस्यैव गुणवच्छेदकस्य व्यर्थविशेषणताबीज-
त्वान्" इति । ब्रह्मोपायटिप्पण्यामनान्द्रियलक्षणे तदुक्तम् "अत्र तु न
नानार्थमिण्य व्याप्तिग्रहः किन्तु तादृशसयोगाश्रयत्वरूपे धर्मे एकस्मिन्" इति ।
अत्र एवेन्द्रियलक्षणे "वर्मिभेदसपादनाय ज्ञानकारणमनसयोगसमाना-
धिकरणशब्देतरोद्भूतविशेषगुणश्रयत्वानावो लक्षणम्" इति व्याचक्षते ।

ननु नीलग्रहमेऽपि कथं व्याप्तिविरह, अन्यभिन्नचित्तसामानाधिकरण्यस्य
तत्र सत्त्वादिति चेत्, अत्रोपाध्यायाः "साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकं हेतु-
तावच्छेदकमेव व्याप्ति, सेवानुमितिहेतु", अत एव यो धूमवान् स वह्निमान्
इत्युदाहरणेन साधनवदवच्छेदेन ताध्यसत्त्व दर्शयता इयमेव व्याप्तिर्दर्शयते ।
एतदभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिनो लघुत्वत्वादी गौरवेण तस्यानवच्छेदकत्वात् ।
व्याप्तित्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तदवच्छेदकत्वस्यापि परामर्श-
विषयत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य परामर्शविषयाभावत्वरूपासिद्धि-
लक्षणाश्रान्तत्वान्" इति । मिथ्यान्तु "अतधिवदेशत्वरूपमवच्छेदकव नील-
धूमत्वेऽप्यस्ति, न चान्यूनवृत्तित्व तदिति वाच्यम्, वह्निमामानाधिकरण्यव-
दालोकावृत्तितया धूमत्वस्याप्यवच्छेदकत्वापत्तेः । न च तत्रा-
वच्छेदकान्तराघटितत्वमपि विशेषणम्, तथात्वे व्याप्यन्तरापेक्षया गुह्यत्वे-
नैव व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुवानुपपत्त्या तत्प्रतिबन्धकस्यावच्छेदकत्वा-
भावज्ञानस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तेः । अवच्छेदकान्तराघटितत्वगर्भव्याप्तेर-
दाहरणादवगमस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वाच्च । न च स्वरूपसत एवावच्छेदका-
न्तराघटितत्वविशेषणस्याभावात्तत्र व्याप्यभाव, अनुमितिजनक तु तद्रहित-
व्याप्तिज्ञानमेवेति वाच्यम् ; पारिभाषिकव्याप्तिविरहेऽपि हेत्वाभासत्वानुपपत्ते-
रनुमितिहेतुज्ञानविरोधिज्ञानविषयस्यैव तथावात् । अतो नीलग्रहत्वव-

चिह्नन्नव्याप्त्यभाव एव व्याप्यत्वासिद्धिः । सा च तदवच्छिन्नलिङ्गकानुमिति
प्रतिबन्धकत्वेन हेत्वाभासः । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, कस्तूरिकादहनत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकाया व्याप्तेः प्रसिद्धेः । न च तादृशव्याप्तिर्नोलघूमोऽस्त्येव
वर्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकनीलघूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिश्च प्रसिद्धयेति
वाच्यम्, प्रकृते बहूनि त्वनिपुंस्य नीलघूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावस्यैवासिद्धत्वात्" इति वदन्ति । इत्यल बहुना ।

प्रकृतमनुसरामः । दूषणोद्धारकृतस्तु "समानाधिकरणत्वविशेषणम्,
अप्रामाणिकत्वात्, घूमप्रागभावा न हेतुप्रागभावादीना व्यर्थत्वादिति
मणिकृतैव लिखितत्वात् । अतो नियतोपस्थितिकयोर्लघुगुरुधर्मयोर्मध्ये लघोरे-
वावच्छेदकत्व कल्प्यते न गुरोरित्येव नियमः । सत्तावच्छेदकात्तरघटित
ममानभिन्नाधिकरणधर्मसाधारण एव" इत्याहुः । अत एव अद्वैतचन्द्रिका
यामपि "विश्वसत्त्वानुमानभङ्गे व्याप्यताया कारणत्वादिव स्वरूपसंबन्ध-
रूपेणातिरिक्ते वावच्छेदकत्वेन घटितत्वाद्, व्याप्तेश्च स्वविशिष्टव्यापन-
साध्यमामानाधिकरण्यावच्छेदकहेतुतावच्छेदकरूपतया तादृशावच्छेदकत्वस्य
गुरुधर्मोऽनभ्युपगमात् । उक्तावच्छेदकत्वसून्यहेतुतावच्छेदकरूपव्यथविशेष-
णत्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिविधया हेत्वाभागत्यम्, अतो नीलघूमादिवङ्गमप्राग-
भावस्यापि वैयर्थ्यमेव । समानाधिकरणविशेषणस्य दीधित्यादां दत्तस्य
निमूलत्वात्' इत्युक्तम् । अथ व्यर्थविशेषणोऽपि व्याप्तिरस्त्येव । दोषत्व तु
तस्य विशेषणनिमुक्तावस्यैव साध्यकत्वे परार्थानुमानेऽधिकोपादाने प्रयोक्तृनि-
ग्रहसपादकत्वेनैवेति आकर एव स्पष्टत्वात् । अत एव शब्दप्रामाण्यविचारे
निराकङ्क्षवाक्यस्थले पदार्थससर्गसिद्धिवारणाय घटपदादिनिरूपितकाङ्क्षा-
दिमत्पदास्मारितत्वादिति हेतौ देयम् । न च योग्यतानिवेशस्यावश्यकतया
तत एव व्यभिचारवारणे नद्वैयर्थ्यं स्वार्थानुमाने व्यर्थविशेषणत्वस्य हेतावदो-
षत्वादित्युपगते इत्यालोच्यते, तदपि व्याप्तिग्रहानौपयिकमात्रेऽभियुक्तसम-
र्तमिति घूमप्रागभावेऽपि तुल्यमेव । अत एव सूत्रमुक्तावस्थामपि 'जन्माद्यस्य
यत "इति सूत्रे 'खिवर्तोपादानत्वे सति निमित्तत्वम्' इति ज्ञानलक्षणे 'घूम
प्रागभाववत्त वैयर्थ्यम्" इत्युक्त्वा वस्तुतस्तु इत्यादिना प्रकारान्तरेण तेरेव
समाहित तत्कथमनोक्तरीत्या सार्थक्य स्यात् । वस्तुतस्तु घूमप्रागभावत्व
व्याप्यतावच्छेदकमित्यस्यापि मूलग्रन्थेषु बहुशो दर्शनात् । तत्पक्षेऽपि ज्ञान-
निवृत्तित्वाभावरूप पारमाधिकत्वे नैतन्मिथात्वलक्षणघटक ज्ञाननिवर्त्यत्व-
स्य मिथ्यात्वस्यापि विवादग्रस्तत्वात् तदभावरूपपारमाधिकत्वस्यात्र निवे-

शयितुमशक्यत्वात् । ताकिकाभिमतस्य ज्ञानप्रागभावादिवृत्तिज्ञाननिवर्त्य-
त्वमात्रस्य निवेशे नु पटादीनामपि तदभावरूपपारमार्थिकत्वात्प्रयत्वात् ।
यदपि अविनाशित्वरूप पारमार्थिकत्व निवेश्यमिति, तदपि न, गगनादिसा-
धारण्यात् । एतेन प्रातिभासिकनिष्ठ यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्व विनाशिनिष्ठ यदप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यान्ता-
भावस्य प्रतियोगित्व तयोरन्यतरवत्त्व मिथ्यात्वमिति निष्कर्षोऽपि निरस्तः ।
ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेव निश्चिनमित्यात्वकदृश्यतादात्म्यापन्नचिद्रूपस्य प्रातिभा-
सिकत्वस्य मिथ्यात्वघटितत्वाच्च, गगनादिसाधारण्याभावाच्च ।

किञ्च प्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपम्,
विनाशिनस्त्वप्रातिभासिको य स्वसमानाधिकरणोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगि-
त्वरूप मिथ्यात्वमिति मिथ्यात्वद्वयस्य भिन्नरूपत्वात् पक्षदृष्टान्तसाधारणसाध्य
दुर्लभमेव । न च तदन्यतरवत्त्वेन द्वयोरैक्यसपादनमिति वाच्यम्, प्रातिभा-
सिकनिष्ठत्वेन विनाशिनिष्ठत्वेन च यथोक्तप्रतियोगित्वस्य पूर्ववाक्यादेव
लाभे प्रातिभासिकविनाशिनोस्तादृशप्रतियोगित्ववत्त्वस्यापि समानवृत्तिवे-
द्यत्वन्यायेन ज्ञातत्वात् । निराकाङ्क्षतया तदन्यतरवत्त्वाज्ञस्य शाब्दबोध-
जनकत्वात्तत्तत्तत्त्वात्तत्त्वात् । न च प्रातिभासिकनिष्ठत्व विनाशिनिष्ठत्वञ्चा-
पहार्यं लक्षणं वस्तु शक्यम्, व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनि ब्रह्मण्य-
तिव्याप्तौ । एव विनाशिपदेन ब्रह्मान्यस्यैव त्वया वाच्यतया पक्षोक्तौ
तस्मिन् विनाशिनिष्ठ यदप्रातिभासिकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वं तदज्ञस्य भानपर्यवसाने अनुमितेरेवानुपपत्तिः । विनाशिनिष्ठत्वेनोक्त-
प्रतियोगित्वबोधस्य साध्यस्वरूपज्ञानेनैव सिद्धत्वात् । न चाविनाशिनि
यथोक्तप्रतियोगित्वस्य साध्यज्ञानदशाया ज्ञातत्वेऽपि तावन्मात्रस्य ब्रह्मसाधारण-
त्वेनोद् श्यासिद्ध्या विनाशिनिष्ठत्वविशिष्टमुक्तप्रतियोगित्व पक्षे साध्यत
इति वाच्यम्, उक्तप्रतियोगित्वस्त्वाविशिष्टतया तस्य विनाशिनिष्ठस्य
मिथ्यात्वरूपत्व न तु ब्रह्मनिष्ठस्येत्यत्र बोधाभावेन पाणिभासिकमिथ्यात्वमात्रे
पर्यवसानात् । अस्माकं तथापि कतिविरहादित्यास्ता विस्तरः । किञ्च
सयोगेन रूपाद्यभावमादाय रूपादौ सिद्धसाधनम्, एव व्यधिकरणसवत्त्वेन
तत्तदधिकरणसत्त्वव्यापकत्वादन्यत्रापि बोध्यम् ।

यत्तु स्वावच्छिन्नप्रकारकधीविशेष्यसत्त्वन्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिना-
त्वपर्यायधिकरणधर्मवत्त्वमुक्तलक्षणार्थं, तथा च न सिद्धसाधनम्,
सयोगेन रूप नास्तीति ज्ञाने सयोगरूपत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्य

विषयत्वाद् व्यधिवरणस्य सयोगरूपत्वोभयस्य प्रतियोगितास्वरूपत्वेन यथोक्तप्रतियोगितात्वपर्याप्त्यधिकरणस्य सयोगरूपत्वोभयस्यैकाधिकरणा-प्रसिद्ध । एव पटत्वेन पटाभावमादायापि न तत्, तत्रापि घटत्वपटत्वोभया-वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानोपगमेन तादृशप्रतियोगितात्वपयापर्य-धिकरणस्य घटत्वपटत्वोभयस्यैवाधिकरणाप्रसिद्धेरिति, तदपि चिन्त्यम्, उक्तरीत्या बोधस्य निराकृतत्वात् ।

यत्तु, अस्या अभावव्यक्ते सद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमन-वच्छिन्न नास्ति तत्प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, एव च घटसयुक्तादौ समवायादिना घटादेरभावसत्त्वेऽपि न तदभावव्यक्तिमादाय सिद्धसाधनम् । पटसमवायिनि तद्रव्यक्तरवृत्त्या तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तदभाव-व्यक्तिनिष्ठस्य निरवच्छिन्नस्यैव सभवात्, केवलान्वयत्यन्ताभावव्यक्ति-विना साध्यापयवसानादिति, तदपि चिन्त्यम्, कालिकातिरिक्तसबन्धेन विरुद्धधमद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रभेयमात्रे सत्त्वेन सिद्धसाधनात् । अभावीयविशेषणताविशेषसबन्धन घटाद्यभावव्यक्तिकेवलान्वयिनीमादाय सिद्धसाधनाच्च । इदं चात्र विचारणीयम्-मिथ्यात्वघटकाऽत्यन्ताभावस्तात्त्विकोऽतात्त्विको वा ? नाद्य, अद्वैतभङ्गापत्ते । नान्य, अत्यन्ताभाविनिषेधे प्रतियागिसत्त्वापत्ते ।

यत्तु प्रपञ्चात्यन्ताभावत्वविशिष्टरूपेण निषेधस्य मिथ्यात्व केवल-रूपेण च ब्रह्मापत्तस्यात्यन्ताभिन्नत्वमतो नाद्वैतहानि, भावस्य स्वाश्रय-ब्रह्मरूपत्वात् । न चैवमभावस्य तात्त्विकत्वे प्रतियोगिनोऽपि तात्त्विकत्वापत्ति, निरूप्यनिरूपकयो समानसत्ताकत्वनियमादिति चाच्यम्, तात्त्विकत्वरूप-काभावप्रतियोगो तात्त्विक इति व्याप्त । तात्त्विकाभावप्रतियोगिनिरुप्यनिरूप्ये तात्त्विकत्वाभावेन व्यभिचारान् । निरूपक निरूप्यतावच्छेदकविशिष्टसमान-सत्ताकमवेति व्याप्तेस्त्वस्माभिरभ्युपगमे क्षतिविरहात् । विशिष्टोन्नतरूपेण प्रपञ्चतदत्यन्ताभावयोमिथ्यात्वादिता, तच्चिन्त्यम्, येन रूपेण ययोनिरूप्यनि-रूपकभावस्तद्रूपणैव भिन्नसत्ताकत्वमपेक्षितम् । अत्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावत्व-रूपेणैव प्रतियागिनिरूप्यत्वात्तेनैव च प्रतियोगिविरोधित्वात् । केवलब्रह्म-रूपेण भिन्नसत्ताकत्वस्वीकारस्य व्यर्थत्वादिति, तेनैव दूषितत्वात् ।

यत्तु व्यावहारिक एवायमत्यन्ताभाव, न चाभावस्य पारमाधिकत्व एव प्रतियोगिन पारमाधिकत्वाभाव, एकाधिकरणो भावाभावयो परस्पर-

[पार]मार्थिकत्वाभावात् । त्रिषेधसत्ताया व्यावहारिकत्वे तस्य प्रतिभोगिनिष्ठमा-
धिकमत्तायामविघातवत्वान् । तथा च प्रतियोगिन प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वा-
पत्तिः । अत एव स्वसमानाधिकरणव्याधिकसत्ताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव
मिथ्यात्व न तु स्वाधिकसत्त्वनिमुंवनम् । स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिका-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानेऽपि शुक्यादौ मिथ्यात्वव्यवहारविरहादिति
वाच्यम्, न हि प्रातिभासिकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमप्राति-
भासिकत्वस्य व्यावहारिकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम-
व्यावहारिकत्वस्य वा व्याप्यम्, स्वप्ने आरोपितस्य रजतादे स्वप्न एवारोपित
तदभावमादाय तस्य मिथ्यात्वव्यवहारदर्शनात् । किन्त्वप्रातिभासिकनिष्ठ
स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकत्वस्य पारमार्थिक-
निष्ठ स्वसमानाधिकरणव्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्व पारमार्थिक-
त्वस्य च व्याप्यम् । प्रकृते च स्वसमानाधिकरणव्यावहारिकात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वस्य ब्रह्मावृत्ते प्रपञ्चनिष्ठस्य पारमार्थिकत्वव्याप्यत्वाभावेन
व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनाऽपि प्रपञ्चस्य पारमार्थिक-
त्वानापत्तेः । अप्रातिभासिकत्वस्य चान्माभिरभ्युपगमात् । तथा च
प्रातिभासिकनिष्ठ यत्स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्व यच्च
ब्रह्मावृत्तिस्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्व तयोरेक्य-
तरवत्त्व मिथ्यात्वमिति निष्कथं । पूर्णानन्दसवन्धिनो मन आदि-
निष्ठात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनि ब्रह्मणि मिथ्यात्वा-
भावाद् ब्रह्मावृत्तीति । न च श्रुतिरूप्यादिप्रतियोगिताक-
व्यावहारिकात्यन्ताभावस्य मिथ्यात्व न स्यात्तस्य स्वसमानाधिकरण
प्रातिभासिकात्यन्ताभावस्यैव च प्रतियोगित्वादिति वाच्यम्, तदत्यन्ताभावस्य
व्यावहारिकमत्यन्ताभावान्तर स्वीकृत्यैव तन्मिथ्यात्वसिद्धेरिति, तच्चिन्त्यम्,
सत्ताभेदस्य मिथ्यात्वानुमानात् पूर्वमसिद्धे, तदङ्गीकारेण भावाभावयो-
रकाधिकरण्यविरोधस्य परिहृतुं भवत्यत्वाच्च । तथा हि श्रुतिरूप्यादिप्रतियोगिताक-
व्यावहारिकी सत्ता, मूलाविद्याप्रयुक्त यदृश्यं तत्तादात्म्यापत्ता चिद्रूपा
व्यावहारिकी । न चैवमनादिदृश्येष्वव्याप्ति, तेषां मूलाविद्याप्रयुक्तत्वा-
भावादिति वाच्यम्, तदुच्छेदकज्ञानजन्योच्छेदप्रतियोगित्वस्यैव तत्प्रयुक्तत्वात् ।
अस्मिन् चैवमनादिष्वपि दृश्येषु मूलाविद्याच्छेदकखण्डब्रह्मात्मकारणप्राप्तेन
तेषामप्युच्छेदापगमात् । पल्लवज्ञानोच्छेदकज्ञानोच्छेदक प्रदृश्यं श्रुतिरूप्यादि
तत्तादात्म्यापत्तचिद्रूपा प्रातिभासिकी, पल्लवज्ञानानङ्गीकारे तु सर्वदृश्य-

मिथ्यात्वनिश्चयात्पूर्वं निश्चिनमिथ्यात्वक यद् दृश्य तदात्मकचिद्रूपा-
प्रातिभासिकीति परेषा सिद्धान्त । न चेद मिथ्यात्वसिद्धे पूर्वं प्रवर्तितु-
महतीति स्पष्टम् ।

यत्तु सत्ताभेदस्यानुमिते पूर्वमसिद्धावपि मिथ्यात्वविप्रतिपत्त्या
भावाभावविरोधस्यापि विप्रतिपत्तिविषयत्वात् सशयात्मकविरोधज्ञानस्या
नुमिता च विरोधान्मिथ्यावानुमिता तु सत्ताया पश्चात्तनाप्रामाण्यशङ्कैव
सत्ताभेदकल्पनया निरस्यत इति, तदसत्, मिथ्यात्वस्योक्तरीत्या सत्ताभेद-
घटितत्वेन तज्ज्ञानस्यैव भावाभावविरोधनिश्चयादनुपपत्ते । अत एवोक्तसत्ता-
भेदघाटितमिथ्यात्वस्य विप्रतिपत्तिरपि दुर्लभा, अन्योन्याश्रयात्साध्यतावच्छेदक-
रूपेणैव कोटिप्रसिद्धस्तत्रापेक्षितत्वात् ।

विश्व स्वाधिकसत्ताकार्यन्ताभावस्य मिथ्यात्वघटकत्वपक्षे भावाभाव
याश्चाविराघे बाध्यवाचकभावां न स्यादित्याशङ्क्य भिन्नसत्ताकयोर-
विरोधेऽपि समानसत्ताकयोर्विरोध एवंकस्मिन्नधिकरणे व्यावहारिकयो-
घटतदत्यन्ताभावयोरभावनियमात् ।

न च शुक्तिरिय न रजतमिति ज्ञानविषयस्याभावस्य व्यावहारिकत्वेन
प्रातीतिकरजते कल्पितस्य व्यावहारिकत्वस्योच्छेदेऽपि भिन्नसत्ताकाभावस्या-
विरोधित्वेन तद्रजतस्य प्रातीतिकसत्त्वानुपहारे बाधोत्तरमपीदं रजतमिति
प्रतीति स्यात् । अत समानसत्तामनन्तर्भाव्य प्रातिभासिकान्वात्यन्ता-
भावस्यैव भावविरोधित्व स्वीकृत्य तत्र बाध्यवाचकभावो वाच्य । तत्रैव
स्वाधिकसत्ताकार्यन्ताभावस्यापि भावविरोधात् कथं नद्घटितमिथ्यात्व-
मिति वाच्यम्, तत्राधिष्ठानप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानस्याज्ञानस्यैव
निवृत्त्या प्रातीतिकसत्त्वापहारात् । उपादाने निवृत्ते कार्यसत्तानुपपत्ते ।
अत एवातिनिक्तो गुड इत्यादि परोक्षाधिष्ठानप्रमया भ्रमोपादानाज्ञानस्या
निवृत्त्यातिरिक्तत्वस्य प्रातीतिकत्वानुपहारादुक्तभ्रमानुवृत्तिरत समानसत्तान्त-
र्भावेनैव विरोधानाधिकसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्वानुपपत्तिरिति
श्लोक्तिविरोध ।

यत्तु किमिदं बाधकं न तावत्प्रतिबन्धकत्वम्, एकप्रमासात्त्वेऽविद्यादिरूप-
दोषादिविरहादेवापरभ्रमानुदयात् । एकभ्रमसत्त्वे च तज्जनवदोषादिनवा-
परप्रमानुदयात् । वस्तुतः प्रतिबन्धकतापक्षेऽपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
ज्ञानाभावविशिष्टमभावज्ञान न प्रतिबन्धकः किन्त्वव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभाव-

विशिष्टमेव, तावतैव समुच्चयोत्तर समुच्चयोत्पत्तिसमवादिति । अर्थकज्ञानस्या-
परज्ञाने भ्रमत्वज्ञापकत्वरूप बाधकत्वम्, तत्रापि स्वान्यूनसत्ताकसम्मात्र-
निष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टविषयकज्ञानत्वमेव भ्रमत्वम् ।

ननु स्वविरोधिस्वाभाववति स्वप्रकारकधीत्व शक्तिरूप्यादिज्ञानस्य
तदभावादन्याप्ये । अत एव समसत्ताकयोरविरुद्धयोरपि स्वान्नभावाभावयो-
र्वाच्यज्ञाधकधीविषयत्व प्रागुक्तमिति तत्रापि न विरोधापेक्षा । यदि च
तयोरेकज्ञानस्य परोपादानाज्ञाननिवर्तकत्व तत् तत्रापि न विरोधापेक्षा
प्रत्युत्ताविरोध एव, एकाग्रये परस्य कल्पितत्वात् । अत एव व्यावहारिक-
रजनाभावज्ञानस्य रजतव्यावहारिकत्वापहारकत्वमुक्तम् । तद्विशेष्यता-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविश्वमिथ्यात्वनिश्चयपूर्ववतिमिथ्यात्वनिश्चया-
भाववत्त्व तदपहारश्च विशेष्यतया यथोक्तनिश्चयवत्त्वमेव । ततश्चोक्तरजता-
भावज्ञानेन रजनज्ञाननिष्ठ मिथ्याविषयकत्वरूप प्रमात्व शायितमेवेति, तदपि
चिन्त्यम्, समुच्चयोत्तर समुच्चये व्यभिचारवारणाय विरोधविषयताया
एव प्रतिबन्धकनावच्छेदककोटी निवेशो न त्वव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावस्या-
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानम्योत्तेजकत्वपक्षेऽप्राभाष्यज्ञानाभावादिभिर्विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमकाभावेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावबाहुल्यप्रसङ्गात् ।

न च बह्निमानित्पादिज्ञाने विरोधस्य विषयत्वाभावात्तस्य विरोधित्वानु-
पपत्तिः, प्रत्युत सशयस्यैव विरोधित्वापत्तिरिति वाच्यम्, निर्णयेऽपि ब्रह्म-
भात्रवदवृत्तिसयोगादीनामेव ससर्गतया भानोपगमात् । सयोगादिघटितव्या-
पकत्वावगाहिपरामर्शाविजन्यानुमित्पादावपि बाधाभावादेर्विरोधविषयत्व-
नियामकत्वान् । विरोधावच्छिन्नसयोगादिससर्गकानुमितौ तत्सम्बन्धेन व्यापक-
त्वावगाहिपरामर्षस्य च स्वाव्यवहिनोत्तरानुमितामेव हेतुत्वात् । तदभावेऽपि
बाधाभावाद्विरोधभानसम्भवात् । अन्यादृशसम्बन्धभानस्य च तत्सम्बन्ध-
घटितम्प्राप्तत्वावगाहि परामर्षमहकारित्व बाधाभावादे स्वीकृत्यैव वारणात् ।
समुच्चये च विरोधाविषयकज्ञानेऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्, विरोधा-
भानाभावादिति पक्षम्योपगमात् । भ्रमत्वज्ञापकत्वपक्षेऽपि विरोधोऽवश्यम-
पेक्षणीय । बाधिनविषयकत्व विना भ्रमत्वस्यानुपपत्तेः सर्वसम्मतत्वान् ।
बाधज्ञानस्य च विरोधज्ञान विनानुदयात् । शक्तिरूप्यादिकमतिरिक्त
लौकिक धेति ह्यन्यदेनन् । एकज्ञानस्येत्यादिकन्तु नैयायिकादीन्प्रत्यसिद्ध-
मेवेति कुनमिदानी तदुद्भवनेन । एव तयोरेकज्ञानस्य स्वविषयापेक्षया
न्यूनसत्ताविषयकत्वज्ञापकत्वमेवापरज्ञानस्य बाधकत्वमिति पक्षेऽपि तत्पर-

त्वादिप्राबल्यसापेक्षत्वमेव तस्य, न तु तद्विरोधापेक्षेत्यसावप्युक्तं च गतिरिति बोध्यम् । एतेन यदुक्तं भिन्नसत्तेत्यादिना प्रतिवादिनो सालनमेव कृतं न तु मत्सिद्धान्ते भावाभावयोर्विरोधो निष्प्रयोजनत्वादिति, तदपास्तम्, युवत्यनुभवसिद्धाद्यस्य शपथमात्रेणापह्नोतुमशक्यत्वादत्राप्यन्योन्याश्रयादि दोषाच्च । तथा हि मिथ्यात्वानुमानसिद्धौ सत्ताभेदसिद्ध्या स्वान्यूनसत्ता-केत्यादिरूपभ्रमत्वसिद्धौ विरोधज्ञानानावश्यकत्वम्, विरोधानावश्यकत्वे च बाधकाभावानिमिथ्यात्वानुमितिसिद्धिरिति । अहो असिद्धघटितमे- सर्वं भवदीयम् । अता न द्वैतवादिना किञ्चिदपि भयम् । तथा च—

“तृणवाणास्तृणधन्वा तृणघटित वपटपुरुषोऽयम् ।
कथमिह कुरङ्गशावक केदारे कलममञ्जरी त्यजसि ॥”

इति न्यायोऽप्यत्र सुलभ इति ।

यदप्युक्तं कुत्रापि मन्मते प्रतिबन्धकत्वं न स्वीक्रियते मण्यादिसमवाहि-वह्लघ्नादावप्यव्याप्यवृत्तिशक्तिस्वीकारादिति, तदप्यसन्, शक्तेरव्याप्यवृत्तित्वस्य घर्मिग्राहकमानाविषयत्वात् ।

किञ्च अव्याप्यवृत्ति व दैशिक कालिक वा ? नाह, मणिसहितपुरुषस्य यदवच्छेदेन वह्निसंयोगेऽपि दाहो नोत्पद्यते तदवच्छेदेनैव वह्ने संयोगेन पुरुषान्तरस्य दाहदर्शनात् । नान्य, अनि यस्य तदयोगात् ‘नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुता’ इति न्यायात् । एतेन प्रतिबन्धकाभावस्यैव शक्तेरनित्यत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तित्वमभव इत्यपास्तम् ।

किञ्चाकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या प्रतिबन्धकत्वोपपत्त्यर्थमेव शक्ति स्वीकृत्य शक्तेरव्याप्यवृत्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वनिरासे उपजीव्यविरोध । किञ्च प्रतिबन्धकत्वं न कुत्राप्युपपत्तिरिति, उपानयनाविद्यानिवृत्तिरूप एव ब्रह्मण सस्वारोऽस्तु प्रतिक्षीरापनयने न नर्नकया इव नरेण” इति चाक्षर-न्यादावुक्ते । “अनृतेन हि प्रसूढा” “न त विदाय य इमा जजनान्प्रद्युम्नाक-मन्तर बभूव” इत्यादौ ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वेनाविद्याप्रतिपाद्यत इति भवद्भिन्नरूपमात्रे । घटो घटान्य इत्यनाहार्यप्रत्यक्षवारणाम घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुविशेष्यताकप्रकारतानरूपितविशेष्यताव-च्छेदनात्मबन्धेन प्रत्यक्ष प्रति तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन घटत्वनिष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासबन्धेन प्रतिबन्धकरव ताकिकं स्वीक्रियते । एव पूरणानन्दरूपतद्बुद्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाविशिष्टनिष्प्रकारता-

निरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वमवगन्धेन प्रत्यक्षे तदिच्छाविरहविशिष्टज्ञानत्वेन पूर्णानन्दनिष्ठेनानवच्छिन्नविषयतासवगन्धेन विरोधित्वमिति स्वयमेव स्वोक्तत्वाच्च । पूर्णानन्देत्यादेर्न त्रयिकरनभ्युपगमात् । न च व्यवहारदशायामेतदुक्तमिति वाच्यम् । शून्यत्वेरपि नादृशायामेवान्तरभावान्, इति दिक् ।

यत्त मिथ्यावन्निषेध प्रपञ्चनस्य चापानमाशङ्क्योक्तम् "यत्र निषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतिनोगिमन्त्रमवस्थाप्यते तत्रैव निषेधनिषेधे प्रतियोगिसत्त्वमात्रानि यथा नञ् रज्ज्वमिति भ्रमानन्तरमिदं न रज्ज्वमिति ज्ञानेन रज्ज्वत्त्वस्य व्यवस्थापनान् । अत्र तु प्रतियोगिति निषेधयारम्भवारपि निषेधन्तत्र न प्रतियोगिमन्त्रम् यथा ध्वमनमये प्रागभावाप्रतियोगिनोरुभयोनिषेधे प्रकृते च निषेधबोधकेन नेत्रं नानत्यादि श्रुत्यादिरूपप्रमालेन प्रतियोगित प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य चाभावशयनान्न प्रपञ्चस्य सत्त्वापत्ति । निषेध्यतावच्छेदकत्वस्य दृश्यत्वादेस्तदुभयसाधारणत्वात्" इति । यच्च व्याख्यात "यद्यप्यत्यन्ताभावात्मकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तौ कृताया प्रागभावात्मकनिषेधनिषेधे प्रतियोग्यमत्त्वदृष्टान्तेन तत्त्वण्डनमसंबद्ध तथापि प्राचीनतार्किकैः कादिमने ध्वमप्रागभावाधिकरणेऽयन्ताभावानभ्युपगमात् । स्वसादिकाले इदं यथा घटवन्न वेति घटतदयन्ताभावोभयकोटिकसंज्ञारूपारोपोत्तरमत्र घटतदत्यन्ताभावो न स्त इति निषेधे यथा घटस्य सत्त्वं नायानीति तदर्थं" इति, तदुभयमपि चिन्त्यम्, तदारोपितात्यन्ताभावस्य प्रातिभासिक इत्यस्यापि तार्किक प्रत्यभिद्धत्वात्, नव्यमतं ध्वसाद्यधिकरणेऽपि तदत्यन्ताभावोपगमाच्च । व्यावहारिकस्यात्यन्ताभावस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमित्युक्तौ तद्विन्यापि ममाधानासम्भवाच्च । निषेध्यतावच्छेदक दृश्यत्वादिक प्रपञ्चतदत्यन्ताभावमाधारणमिति तु आकाशफलभक्षणशाप्रतीकाश श्रुतेस्नादृशार्थकत्वस्य प्रवगन्धेन प्रागेव जराकृतवान् । एतेन, आदिपदात् प्रकृतानुमानोपपत्तनावच्छेदकस्यापि ग्रहणम् । न चास्य निषेधप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभावात् कस्य निषेध्यतावच्छेदकमाप्यनिषेध प्रति विशेष्यतावच्छेदकत्वस्यापि तदर्थत्वात् । वस्तुतो निषेध्यतावच्छेदकपदं यदाश्रुतमेव । न चोक्तानुपपत्तिं सामान्यानुमानेऽपि स्वावच्छिन्नवसिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवत्त्वादे साध्यत्वादित्यादिकमप्यपास्तम् । दृश्यत्वस्यैव निषेधप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरागे आदिपदसंप्राप्त्यगवेषणस्य दूरपराहनत्वादिति । एतेन श्रुतेरतात्त्विकावेदकत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य, अतात्त्विकमेवतात्त्विकत्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेर्नाप्रामाण्यप्रसङ्गः । "स्वर्गकामो-

यजेत" इत्यादिश्रुतिवदस्या अपि श्रुतेर्व्यावहारिकमेव प्रामाण्यम् । तत्रैवैद-
कत्वरूपप्रामाण्यं तु 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतेरेवेत्यपि निरस्तम् । प्रपञ्चस्मा-
त्तात्त्विकताया मानान्तरसिद्धत्वेनातात्त्विकत्ववद्विषयकातात्त्विकत्व-
प्रकारकज्ञानजनकत्वस्य श्रुतेरवधारयितुमशयमत्वात् । तत एव तदवधा-
रणस्य पूर्वं निरासात् । अपि च मिथ्यात्वानुमिते प्राक् "तत्त्वमसि"
इत्यादिवेदसमकक्षे दृष्टान्तो नहि कल्पः, कल्याणे साध्यव्यकल्यात्, इत्यल-
पल्लवन ।

इदमप्यश्रापर विभावनीयम्, किं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावप्रतियोगित्वं साध्यते, उत सकलाभावप्रतियोगिसाधारणेन दृश्यत्वा-
दिनावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वम्, किं वा तादृश-
विशेषधर्मेणाकाशत्वघटत्वादिनावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्त-
त्प्रतियोगितात्वम् ? नाह, तैरेव दूषितत्वात् । तथा ह्यबाधकत्व पारमार्थिकत्व
बाध्यत्वश्च मिथ्यात्वभेदेति मिथ्यात्वस्य भेदप्रतियोगित्वेन पूर्वोक्तात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितावच्छेदककोटिनिविष्टतया व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । अथ पारमा-
र्थिकत्व नाम नैकमुभयवासिसिद्ध किन्त्वबाध्यं सव मेयमित्याकारकमबाध्य-
त्वव्यापकाविषयताक ज्ञानमेव, तस्य च तद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगितायाम-
वच्छेदकत्वम्, न तु तादृशधीत्येन तस्य गुरुतयाभावीयप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वात् । एवञ्च मिथ्यात्वविरोधित्वज्ञानं विनापि यथोक्तपारमार्थि-
कत्वस्य तद्व्यक्तित्वेनावच्छेदकत्व सुग्रहमेवेति कुत्रान्योन्याश्रय इति चेत्,
मैवम्, तद्धीव्यक्ते प्रपञ्चाविषयकत्वशङ्कायां सत्या तद्विषयस्तद् व्यक्तित्वेन
विशेष्यतासंबन्धेन प्रपञ्चनिष्ठायामभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वस्य
दुग्रहत्वात् घटत्वादिस्वरूपवत् । उक्तविषय प्रपञ्चाविषयत्वरूपविरोध-
निर्णयस्यावश्यमपेक्षिततया तदर्थं पूर्वं प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयस्यापेक्षित-
त्वेनान्योन्याश्रयस्य दुर्वारत्वात् । तद्व्यक्तिरेकेण तद्विषयः प्रपञ्चाविषयत्व-
शङ्कायां दुर्लभत्वात् । तद्धीविषयत्वस्याबाध्यत्वव्यापकत्वात्, स्यादेतत्;
यथा घटत्वादिस्वरूपाणावमच्छेदकत्वपक्षे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्याद्युच्यते तथा पारमार्थिकत्वाभाववच्छेदकत्वपक्षेऽपि
स्वसमनियतधर्मावच्छिन्नवन्निष्ठात्यन्ताभावेत्यादिकं सुवचम् । स्वपद-
प्रतियोगितापरम् । स्वव्यापकधर्मावच्छिन्नवदित्यादिमात्रोक्तौ प्रतियोगित्व-
व्यापकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नपटादिमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । स्वव्याप-
कधर्मावच्छिन्नवदित्यादिमात्रोक्तौ च घटाभावीयप्रतियोगिताव्याप्यतदघटत्वा-

वच्छिन्नवन्निष्ठस्यैतद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य प्रतियोगित्व
 घटादी सिद्धसाधनश्रुतं स्यात्, अतः समनियतेत्युक्तम् । ततश्च प्रमेयत्वादेः
 घटाद्यभावप्रतियोगिताव्याप्यत्वाभावादेन दूषटत्वस्य च घटाभावप्रति-
 योगिताव्यापकत्वाभावाद्धारणम् । एवं च पारमार्थिकत्वनिष्ठमवच्छेदकत्वं
 लक्षणोऽपि प्रवेक्ष्यते, प्रयोजनाभावादिति चत्, सत्यम्, षटत्वेन घटाभावप्रति-
 योगिताया घटपटाभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च स्वसमनियत
 यदन्यतरत्वं तदवच्छिन्नघटपटादिनन्निष्ठाभावीयायाः घटादी सत्त्वासिद्ध-
 साधनात्, नाथदाच्च स्वाश्रयसमानाश्रयवर्णाभावीया पारमार्थिकत्वाव-
 च्छिन्ना प्रतियोगिता निवेश्येत्यन्यान्प्राश्रयसन्वान् । तत्र विषयतासदन्वेना-
 वच्छेदक वाच्यम्, अन्यथा दानिकमदन्वेन पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकघटाद्यभावमादाय घटत्वादी सिद्धसाधनात् । न चाधिकरणान्तर्बन्ध-
 ध्यम्, स्वानधिकरणे विषयतासदन्धावच्छिन्नपारमार्थिकत्वनिष्ठप्रतियोगिता-
 वच्छेदकताकानावस्य तद्घटादी सिद्धत्वात् । न च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकत्वस्य विशेषाभावेऽनन्युपगमाच्च तदिति वाच्यम्, तथापि तमादायार्था-
 न्तरापत्तेः ।

किञ्च तादृशधियोऽपि पञ्चकोटिनिविष्टतया तस्या अभावः केन
 रूपेण वाच्यः, घटाद्यभावे घटत्वादेरिदोक्तधियोऽप्यभावे स्वरूपस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । एकस्या अभावे अन्या तद्धी. प्रतियोगिता-
 वच्छेदिका, तस्या अप्यभावेऽन्धेत्यादिरीत्या चानवस्थापत्ते, न्यादेतन् ;
 एकस्यैव धिया स्वनिष्ठत्वमात्रस्य स्वस्य चाभावो निवेश्य इति नानव-
 स्वेति चेन्न; ज्ञानमात्रस्य स्वविषयकत्ववादिमते वाच्यं नव मेयमिति
 ज्ञानस्य विषयतासदन्वेन स्वविशिष्टत्वात् । तादृशज्ञानीयनद्व्यक्तित्वा-
 वच्छिन्नविशेष्यतासदन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावसिद्धौ तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञान-
 नविषयत्वं नास्तीत्यनेनार्थान्तरापत्ते, मिथ्यात्वपर्यवसानस्य दुर्बलत्वात् ।
 अथैवया तद्धीव्यक्त्या स्वनिष्ठत्वमात्राभावस्य तद्विषयिक्या चान्यया
 तादृशधिया पूर्वधीव्यक्त्यभावस्य प्रतियोगित्वमवच्छिद्यतामिति चेत्, न;
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशे पञ्चतावच्छेदकावच्छेदेनैक्यमावच्छिन्नभा-
 वरूपसाध्यस्यापनविरहापत्तेः । न त्ववाध्यत्वव्यापकविषयताकधीवृत्त्युभया-
 वृत्तिधर्मनिष्ठानवच्छिन्ना च प्रतियोगितावच्छेदकता यस्य तादृशाभावो वाच्य
 इति चेत्, न; प्रपञ्चनिष्ठाया प्रतियोगिताया विषयतासदन्वेन घटत्वादीनामे-

वावच्छेदकत्वसम्भवात्तद्वीव्यक्तीना गुरुत्वेन तत्रानवच्छेदकत्वाद्वाध्यत्वस्य परमतेऽप्रसिद्धत्वाच्चोक्ताभावस्याप्रसिद्ध्या साध्यितुमशक्यत्वात् ।

वस्तुनस्तु, प्रवाच्य मर्षं भेषमितिधीर्नं लौकिकानुभवसिद्धा येन तम इत्यादिधीवत् क्विबिपयेति विचार सहेत, किन्तु शास्त्रीयानुभवमूलैव । तत्र च सत्यत्वमेव प्रवार इति तयाधिकमते निर्णयितमेव । अतस्तदवच्छिन्न-प्रतियोगिनाकाभावप्रतियोगित्वानुमितस्तेषा मोदेत्येव, पूर्वोक्तरीत्या बाधनिर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । यत्तु, न च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसशयकाले प्रकृतानुमानस्यावतारम्नथा च तत्राले तादृशधिय प्रपञ्चविशेष्यकत्वस्य सद्विधतया प्रपञ्चवति गृह्यणि तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्याभावो ज्ञातुमशक्य इति वाच्यम्, उक्तधीरूपेण प्रपञ्चवत्त्व यत्र निर्णीत तत्रैव तद्रूपेण प्रपञ्च-भावरय ज्ञातुमशक्यत्वात्, प्रपञ्चे तादृशधीविशेष्यत्वसशयप्रयुक्ते ब्रह्मवि-शेष्यके तादृशधीरूपेण प्रपञ्चसशये सत्त्वाप तद्रूपेण तस्य तत्ताभावज्ञाने बाधकाभावात्, ग्राह्यसशयस्य कदाचित्प्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वादनुमि-तावविरोधित्वात् । प्रत्युत 'सद्विधे न्याय प्रवर्तते' इति तदगुणत्वाविति, तच्चिन्त्यम्, मिथ्यात्वसशयसत्त्वेऽपि यादृशस्य बाधनिर्णयो नास्ति तस्यैव साध्यितु शक्यत्वात् । तदुक्तधीविशेष्यत्वेन निर्णीति प्रपञ्चविशे-ष्यतासबन्धेन तद्वीव्यक्तत्वावच्छिन्नाभावस्य दुर्ग्रहत्वात् । बाधनिर्णय-स्यानुमितिविरोधिताया सर्वसिद्धत्वात् । एतेन घटत्वाद्यपेक्षया तादृश-धीत्वस्य गुरुत्वेऽपि न क्षतिः, तदुपलक्षितज्ञाननिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव लक्षणो निर्वेशात् । यद्वा गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदक एवेत्यादि-कुचोद्योद्भावनेनापि न परेषा निर्वाहः, उक्तविधया प्रतिवादिन्यनुमि-त्यनुदयेन न्यायप्रयोगवैयर्थ्यात् ।

यदपि ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपेण स्वस्वेतरसर्वदृश्याना निषेधप्रतियोगित्व सम्भवति तस्याभावीयविशेषणतासबन्धेन स्वस्मिन्नसत्त्वादिति लाघ-यात्तदेव निवेश्यत इति नानवस्थेति, तदपि चिन्त्यम्, ज्ञानेच्छादीना ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य न्यायमतेऽपि सिद्धतया तत्प्रतियोगितायास्तदभावेना-वच्छेत्तुमशक्यत्वात् ।

न चावच्छेदकत्वच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्यमानेणासिद्धेरवि-रोधित्वान्न दोष इति वाच्यम्, तथापि नैर्वापिकेनाभावस्यापि विशेष-णताविशेषणसबन्धनाभाववृत्तित्वाभ्युपगमात्, तत्रिण्यप्रतियोगिताया स्वस्य व्यधिकरणधर्मत्वाभावेनैकरूपेणावच्छेदकत्वानिर्वाहात् । प्रथममिथ्यात्व-

तत्रागो ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावत्वेन निवेशेऽमत्त्वाभावत्पतदन्या-
 शर्ववर्ष्यमाशङ्क्य न तद्रूपेण निवेश, ज्ञानोच्छेद्यस्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य
 वक्ष्यमाणस्य सर्ववादिप्रसक्तस्यैकत्वाभावेन ननु वाच्यम्यैक्यत्वाभावात् इत्यादि-
 स्तरैवोक्तत्वेन प्रकृतेऽपि तदेकहृष्यस्य दुर्बचनप्रकल्पावच्छिन्नप्रतिप्रयोगिताका-
 भावप्रतिप्रयोगिवन्प पक्षनादच्छेदकावच्छेदेन म्यायितुमशक्तित्वात् । अथि च
 ज्ञानानिवर्त्यत्व किं यथाश्रुत ज्ञाननन्वनिवृत्तिप्रतिप्रयोगिवाभावरूप प्रकृतेऽ-
 वच्छेदकमून भवद्विबचित वक्ष्यमाणम् ? नात्र घनादौ [त्व]याम्भूप-
 गतस्य मत्त्वाविरोधित्वात् । नास्त्य नन्व मित्यात्वरूपत्वेन
 ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसद्भेदीयप्रतियोगितायामिव प्रकृतात्पन्नाभावप्रतियोगिता-
 मामपि तदभावस्यावच्छेदकानुपपत्तेरच । द्यधिकरणत्वमस्य प्रतियागिता-
 वच्छेदकताप्रामेव गौरव न वाच्यमित्यस्य दुर्घटत्वात्तत्रभवदीयरीत्या
 ब्रह्ममात्रविषयकनञ्जीविषयत्वस्यैव लाघवेनोक्तत्वात्पन्नाभावप्रतियोगिता-
 यामवच्छेदकत्वस्य प्रमुक्तत्वात् न्योन्याश्रयस्य दुर्वारत्वादिप्रास्ता
 विस्मर । नापि द्वितीय, दृश्यत्वस्य हेतुनिरासे दूषयिष्यमाणात्वात् ।
 नापि तृतीय, अधिष्ठानसाक्षात्कारानन्तर नेद रजनमिति प्रत्ययस्य
 स्वप्नेऽपि व्यावहारिकरजनात्यन्ताभावावगाहितया शुक्तिरूपस्य स्वरूपा-
 वच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वे प्रमाणाभावेन दृष्टान्तस्य साध्यहीनत्वात् । अत
 एव नेह नानेनि श्रुत्या प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेध इत्यप्यनाशङ्क्यम्,
 स्वप्नेण तदभावबोधनपर्यन्त श्रुतेरसात्तिन्वादन्यथैव तदर्थस्य व्यवस्था-
 पितत्वाच्च ।

ननु त्रैकानिकनिषेध प्रति स्वरूपेणापणस्य रूप्य पारमाधिक्याकारेण
 प्रातिभासिक वा प्रतियोगेति गन्धन्य न यथाश्रुत एवार्थ, अमवाधये-
 मित्तविषयकत्वापत्ते । पृक्ती व्यावहारिकरूपस्य तादात्म्येन ज्ञानत्व-
 म्प्रादा प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधस्याप्रसक्तप्रतियोगिकत्वापत्तेरनुभव-
 विरोधात् । किन्तु व्यावहारिकरजनादात्म्येन प्रतीतप्रातिभासिकरजत
 निषेधप्रतियोगित्वेव तदर्थः । इदञ्चापुरावनिदान्येनैव रजतप्रतीतिरितिमत-
 निरासार्थम् । न च व्यावहारिकप्रातिभासिकरजनयोस्तादात्म्यभावेन
 मानाभाव, तद्व्यतिरेकेण व्यावहारिकरूप्याधिन प्रातिभासिकरूप्ये
 प्रवृत्त्यनुपपत्ते । न च व्यावहारिकनिवृत्तवोपलक्षणरजनत्वस्य प्रातिभा-
 सिकेऽपि सत्त्वात्तदुपपत्ति, व्यावहारिकनिवृत्त्य रजनत्वादे प्रातिभासि-

केऽनभ्युपगमात् । अन्यथा प्रातिभासिकादपि व्यावहारिकरजतादिकार्यापत्तः ।
प्रातीतिकस्यैव रजतत्वादेस्तत्र मन्वस्वीकारात् ।

यदि तु व्यावहारिकत्वाविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजवत्त्वदर्शनेन
तदन्तर्भविनैव कारणकृतस्य फलव्याप्यत्व स्वीकृत्य व्यावहारिकनिष्प-
रजतत्वादे प्रातिभासिकमन्वद्देऽपि प्रातिभासिकाव्यावहारिककार्या-
पत्तिनिषेद्धं शक्यम् । प्रातिभासिकं तु न कुत्रापि कारणं किन्तु तज्ज्ञानमेव
चिद्रूपम् । अत एवोभयविषयकज्ञानाभ्यामेकजातीयप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्तिरेव
रूपावच्छिन्नहेतुत्वादिति नव्यमतमालम्ब्यते, तदापि का[दा]चित्कत्वमेव
व्यावहारिकप्रातिभासिकरजततादात्म्यारोपतन्निषेधौ प्राचीनोक्तावुपपाद-
नीयाविति चेत्, अनाहुः, प्रातीतिकव्यावहारिकरजतयोस्तादात्म्यधीन युक्ता
तयोरेकस्यापराज्ञानाकार्यत्वात्, प्रातीतिकस्य स्वोपादानाज्ञानाश्रयताव-
च्छेदकेन सममेव तादात्म्यानुभवाच्च । न हि प्रातीतिकरजतोपादानस्य
शक्त्यवच्छिन्नविद्विषयकस्याज्ञानस्य व्यावहारिकरजतमाश्रयतावच्छेदकं
किन्तु शक्तिरेव तत्साक्षात्कारादेव प्रातिभासिकरजतनिवृत्तिदर्शनात् ।
शुक्लं पट इत्यादौ तु द्वयोरेकाज्ञानकार्यत्वादेकचिद्रूपमत्तापामेव तदुभया-
ध्यासाच्च तादात्म्यारोपः । न चैव षटपटयोरपि तादात्म्यबुद्ध्यापत्तिः,
बुद्धौ सत्या तस्य निमित्तत्वकल्पनात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु
निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायाद्व्यावहारिकरजतभासकसन्निकर्षादि-
विरहान्च । तस्माद् व्यावहारिकरजतमेव स्वरूपेण शुक्ती निषिध्यत
इत्येव वेदान्तिवृद्धवाक्याभिप्राय इति प्रातिभासिकरूपस्य स्वरूपस्य निषेधस्वी-
कारेऽपसिद्धान्तो दुर्वार इति ।

यत्तु यद्यज्ञानाकार्यं तत्तत्तादात्म्यवन्नतीति न नियमः, रजताज्ञानाकार्यं
इदमर्थं रजततादात्म्यस्वीकारात् । ययोरेकमपि नापराज्ञानकार्यं तद्धीनं
तादात्म्यमित्यपि न, इदं त्वद्रूपत्वादीनां रजतस्य च मिथोऽज्ञानाकार्य-
त्वेऽपि तादात्म्यारोपात् । जवाकुसुमलौहित्यस्य स्फटिकस्य च मिथो ज्ञाना-
कार्यत्वेऽपि तादात्म्याध्यासात् । पूर्वसिद्धधर्मिसवन्धिनो धर्मस्य समुपृत-
यवाध्यासात् । लौहित्यस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वेन प्रत्यक्षतासभवात्तदानीं तदुत्पत्ति-
स्वीकारे प्रयोजनाभावात् । दूरस्थवृक्षयोराच्छादितमिथ समुक्तप्रा-
तयोर्वशखण्डयोश्च परस्पराज्ञानकार्ययोरपि तादात्म्याध्यासाच्च । तत्र भाव-
रूपतादात्म्यं नाध्यस्यते, किन्तु भेदाभाव इत्यस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्,
स्वप्नादौ भेदाभावत्वेन ज्ञानमानयोरपि तादात्म्यानुभवाच्च । न च तत्रैका-

ज्ञानकार्यत्वात्तादात्म्यमिति वाच्यम् ; भेदधीकालेऽपि तदापत्तेः । तज्जातीय-
तादात्म्यसंस्कारात्तज्जातीययोस्तादात्म्यमित्यस्यापि तुल्यत्वादिद व्यावहा-
रिकरजनमिति संस्कारस्य प्रयोजकत्वात् । अत एव प्राणीनिकस्येत्याद्युक्त
प्राणीनिकयोरपि पश्चाद्दू रस्थत्वादिना तादात्म्यानुभवान्, प्राणीतिके सन्निहित-
व्यावहारिकरजनादेरपि दोषात्तादात्म्यानुभवान्च । बुद्धौ मत्प्रामित्याद्य-
प्युक्तम्, यद्धर्मावच्छिन्नयोस्तादात्म्यधीरनुभवमिद्धा तद्रूपाद्यच्छिन्नयोस्ता-
दात्म्ये संस्कारदोषविशेषादिक नियामकतया कल्प्यमिति प्रकृत तदय ।
व्यावहारिकप्राणीनिकयोरपि रजतयोस्तादात्म्यानुभवसिद्धतया संस्कारदाग-
विशेषादेरपि तत्तादात्म्योत्पत्तौ विकल्पेन नियामकत्व न तु तदवच्छिन्ना-
श्रयताकाज्ञानकार्यत्वमात्रस्येति स्फुट एव तेष्ववधारणार्थं वाच्य इति, तनेद
वक्तव्यम् ; प्रथमव्यभिचारोपयुक्तवन्मतं इदमादेरपि रजताज्ञानकार्यत्वात् ।
उक्तं हि संक्षेपशारीके—

“अथ्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु”
इति । तथा च तैरेवोक्तम् “विशेषगमनगंयोरिव प्रतियोगित्वोपहितविशेष्य-
स्यापि भ्रमकालोपस्था वाचकालोच्छेदेन चाभ्यस्तत्वात् । न च भ्रम-
पूर्वमेवेदमादेः सिद्धत्वेनोत्पत्त्यस्य भव इति वाच्यम्, उक्तोपहितस्येदमादेः
पूर्वसिद्धेदमादितो भिन्नत्वान्” इत्यादि । उक्तोपहितान्यस्येदमादेर्भ्रमे
माने मानानावात् । उपहितवृत्ते शुद्धवृत्तित्वनिर्दिष्टेऽपि शुद्धस्य कृयाभावा-
नभ्युपगमाद् बुद्धौ सत्प्रामित्याद्यपि युक्तमेव । प्राणीनिकव्यावहारिक-
रजनयोस्तादात्म्यानुभवस्य विवादप्रस्तत्वेन तथावीबलाभावात् । अन्यथा-
भवदुक्तनव्यमनस्यानुत्थानापत्तेः । तथा च “देहादिभ्रमत्वेनात्मनो न
प्रत्यक्ष वाविविप्रतिपत्तिदर्शनात्” इति अद्वैतसिद्धावेवोक्तम् । अत एव
कादाचित्कारोपनिषेधाम्या प्राचीनोक्तिमर्थनमप्यपास्तम् । तुल्याकार-
कभ्रमे एकस्यते तद्विषयनाविर्हेर्हेति तत्कार्याद्युपपत्तिस्वीकारे स्थला-
नरेऽपि तत्सत्त्वे मानस्य दुर्बलत्वादित्यादिकमनुसवेर्यामिति दिक् ।

तनु प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठावच्छिन्नवृत्तिकाल्यन्तान्मावप्रतियोगित्वासिद्धाव-
त्पन्नामत्वेनान्योन्यम् । न चान्योपाधिनिष्ठान्यन्तान्मावप्रतियोगित्वाभिद्धेर्न-
तदिति वाच्यम्, सर्वस्यापि प्रतिपन्नोपाधेर्मिथ्यान्वे निवेशनत्वादन्वया
त्रिचिन्प्रतिपन्नोपाधिमात्रनिष्ठानवच्छिन्नवृत्तिकाल्यन्तान्मावप्रतियोगित्वमादाया-
थान्योन्यपत्तेः । तथा चोक्तमोपनिषदाचार्यै “नहि तेनामन्चन मता
मनविनीति [भवती] । तथा चान्त्रासत्त्वनिश्चयसहकृतेनोक्तानुमानेन

सर्वदेशवृत्तैरवच्छिन्नवृत्तिकान्यस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूप शशशृङ्गा-
दिसाधारणमत्यन्तासत्त्व दुर्वारम् । न च शब्दवृत्त्यविषयत्वरूप निरुपा-
ख्यत्वमेवात्यन्तासत्त्व न तूक्तपतियोगित्वरूपमिति वाच्यम्, निरुपाख्यत्व-
पदेनैव वृत्तिसंबन्धेन तस्य सबधप्रमानत्वात् । नचासन्निरुपाख्यादिपदानाम-
नुभावकवात्पादा अलीकविषयिण्या शब्देनेरयोगात्कथ तदिनि वाच्यम्,
तेषामननुभवस्वमलीकविषयक विकल्प प्रतियोगेन सत्ताया सत्केनविशेषण
वानुपस्थापकत्वोपगमात् । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुनून्यो विकल्प' इति
पानञ्जलसूत्रे सद्वस्तुविषयकस्य विकल्पस्य शब्दज्ञानजन्यत्वोक्ते । मत
एव 'वृत्तय पद्यतय प्रमाणाविपर्ययविकल्पनिद्रामृतय' इति
पातञ्जलसूत्र एव मद्रूपाधिष्ठानविषयकभ्रमरूपाद्विपर्ययात्पृथगेव विनल्ता-
स्या वृत्तिस्वता । निद्रा सीपुमो वृत्ति । न चालीकस्य निर्धमिकत्वात्तत्र
पदाना योगादिवृत्तसंभव इति वाच्यम्, अभावरूपस्य विकल्पविषयत्व-
रूपस्य च धर्मस्य तत्र स्वीकारेण योगेन वाचकशब्दरूपोपाख्यविरहस्या-
तीके प्रसिद्धस्योपस्थित्योक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसंभवेन तत्तणासंभवात् ।
अनेन पदेनालीक बोध्यमिति वृत्तिसंभवाच्चेति, अलीकस्य पदवृत्त्यविषयात्
नास्तीति पूर्वोक्तिप्रतियोगित्वमेवात्यन्तासत्त्वमिति स्थितम् । प्राप्यप्रतीय-
मानत्वमेवासत्त्वम्, असत् प्रतीयनङ्गीकारेऽसद्वैलक्षण्यज्ञानस्यास-
त्प्रतीतिनिरासस्यासत्त्वद्वययोगस्य चानापत्ते । असत्त्वेन प्रतीयेतेत्यनेना-
निर्वाच्यस्यातिवादे वक्ष्यमाणस्यासत्त्वप्रतीयमानत्वयोरापाद्यापादक-
भावस्य भेदनिबन्धनस्यासगनिप्रसगाच्च । नापि प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्व
नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तैरिति चेत्, अनाहु, प्रतिपन्नपदस्य स्वतादात्म्यधी
विशेष्याथकतयोपाधिपदार्थे सद्वस्तुनि प्रपञ्चरूपस्वतादात्म्यधीविशेष्यत्वे
शब्दाद् भासमाने प्रपञ्चे सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्याथतो साभान्नात्यन्ता-
सत्त्वेनार्थास्तरम्, तस्य पवचिदप्युपाधी सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वात् ।

न च माध्यमिकेन क्षणिकत्वभावनानिवर्त्यस्य स्थिरत्वादेरिव शून्यत्वभाव-
नानिवर्त्यस्यावाध्यत्वस्यापि व्यावहारिकस्य स्वीकारादवाध्यत्वोपहितप्रपञ्चे
प्रपञ्चतादात्म्यधीविशेष्यत्वस्वीकारात्, तथाप्यर्थान्तर दुर्वारमिति वाच्यम्,
अवश्यमनुपेत्येनार्थत्रियाकारित्वनैवालाकव्यावृत्तन सन् घट इत्यादि प्रत्यया-
पत्त्या माध्यमिकमतानुयायिभिरवाध्यत्वापहितस्य कस्यचिद्वस्तुनाऽनङ्गी-
कारेण वाध्यत्वोपहितविशेष्यकभ्रमानभ्युपगमात् । क्वचिदप्युपाधी सत्त्वेन
प्रतीत्यर्हत्वस्य शुक्तिरूप्ये प्रपञ्च वानङ्गीकारात् । शून्यत्वभावनायात्त

वैराग्यहेतुत्वेनात्महानरूपमोक्षरापादकत्वेन च तन्मते स्वीकारात् । न च
 वक्ष्यमाणविशेषानुमानेषु प्रतिपन्नोपाधिविशेषस्यानुपादानात्तत्रार्थान्तरमिति
 वाच्यम्, अथाध्योपेतितास्वीकारेणेत्यनेन सामान्यानुमानेऽत्राध्यत्वोपहित-
 विशेषकभ्रमानङ्गीकारेणेत्यनेन च विशेषानुमानेऽर्थान्तरवारणोपायस्योक्त-
 त्वादिति, तच्चिन्त्यम्, सवृत्तिसत्त्वस्य तैरप्यङ्गीकारेणार्थान्तरस्य दुर्वार-
 त्वान् । उक्तञ्च—

“द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धाना घर्मदेशना ।

लोकसवृत्तिमत्त्वञ्च सत्यञ्च परमार्थनः ॥” इति ।

एतदुनदीक्षायां तथा चोक्तम् “तदतत् सवृत्त सत्त्वमिति
 गीयते” इति वाक्यस्यापान्निकायाम् “सावृत्त सत्त्वमसद्वादिभिर्धंवाहारो
 पपादकमिष्टमिति । अत एव कल्पनया त्ववस्तु सत्या सन्त इव भासन्ते” इति ।
 पूर्वोक्तवाचस्पत्यवाक्येऽपि तथैवार्थं श्रूयन् “सन्त इवेत्यस्य त्वर्थं क्रिया-
 कारित्वविशिष्टा इवेति नार्थं, तत्र विप्रतिपत्त्यभावात् । किन्त्ववाध्यत्वरूप-
 सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषया इत्येव । तच्च सत्त्व व्यावहारिकमेव” इति
 तन्मतरहस्यम् ।

यत्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमिष्याद्य तच्च ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरह-
 प्रतियोगित्वम् । अतो मुद्गरपातादिना घटादे स्वरूपायस्यानिवृत्तावपि
 वारणात्मनावस्थितेर्ब्रह्मज्ञानेनैव निवृत्त्यातीतघटादौ नाव्याप्ति, उत्तरज्ञान-
 निवृत्तस्यापि पूर्वज्ञानस्य वारणात्मना मुक्त्यवविसरवाद्यालीकेऽवस्थिति-
 सामान्यविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्तातिव्याप्ति । उक्तञ्च चार्तिककारैः—

“तत्त्वमन्यादिवाक्योत्यसवन्धो जन्ममानतः ।

अविद्यासहकार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥” इति ।

द्वे हि कार्याणामयस्ये स्वरूपात्मिका नसारात्मिका च । न चान्त्याया
 मानाभाव, कार्याणां पूर्वं पञ्चाच्च कारणगतसूहमावस्थाभ्युपगमस्यावश्य-
 क्तवान्, तद्भूद तद्व्याकृतमासीदिति ध्रुत्वा प्रलयकाले कार्यमात्रस्यान-
 भिव्यक्तहरेण स्थितिवाचनात्, घटा नाशत्वमापन्न, कटकमेवमुकुट जातमिति
 पूर्वावस्थाया उत्तरावस्थानादात्म्यानुभवाच्च । नाशस्य पूर्वावस्थातादात्म्या-
 पन्नोत्तरावन्धारूपत्वात् । तदवस्थाया एवान् सस्कारशब्देनाभिधानात् ।
 तस्याश्च तत्त्वज्ञानेनैव निवृत्ते । न च भिन्नकालीनयाः पूर्वोत्तरयोरवस्थयो
 क्व तादात्म्यमिति वाच्यम्, भावाभावयो प्रतियोगित्वानुयोगित्वसद्वन्धस्यैव
 तस्यापि सम्भवात् । अनुभवस्याविशेषात् । अथमेव साट्स्यानां सत्कार्य-

वाद् । पर त्वन्मन्मते मध्येति विषेप इति, तच्चिन्त्यम् ; घटादे मुच्ना-
वन्वाया मानाभावाद् गौरवाच्च । श्रुतेश्च पूर्वप्रकरण एव व्याख्यानत्वात् ।

यत्तु पराङ्गीकृतध्वसप्रागभावयोरेव तद्रूपत्वोपगमात् गौरवम्,
एकस्मिन् कतके जायमानकटकमुकुटयोर्मध्ये कटके मुकुटप्रागभावत्वेनस्य मुकुटे
च कटकध्वसत्वस्य स्वीकारादनिरिक्ततत्त्वल्पने मानाभावात् । अन्यथा पूर्वपर-
कानावच्छिन्नत्वसमवायिनिमुस्वात्पन्नाभावविषयकत्वेनेव ध्वसप्रागभाव-
विषयकत्वानिभनप्रतीत्युपपत्तेरिति, तन्न, मुकुटकटकयोर्ब्र कतके विपरीतो-
क्तेरुत्पत्तिस्तत्र ध्वसप्रागभावयोर्विपरीत्येनेव वाच्यतया ध्वसप्रागभाव-
विषयकप्रतीनेरनुगतविषयकत्वापत्ते । प्रतियोग्यशेऽननुगमस्योभयत्र साम्नेऽपि
मन्मते ध्वसप्रागभावाशे विषयानुगमसत्त्वात् । पूर्वपरैरेत्यप्युक्तम् ; तत्प्रा-
गभावाधिकरणकालवृत्तित्वनदधिकरणक्षणाध्वसानधिकरणनमयवृत्तित्वान्यतर-
म्पस्य पूर्वत्वस्य तदधिकरणक्षणध्वसाधिकरणसमयवृत्तित्वरूपस्य तदुत्तर-
त्वस्य च ध्वसप्रागभावानङ्गीकारे दुर्वचत्वात् ।

न च पूर्वत्वादिकमखण्डमेव सप्रतियोगिकस्वीकार्यम् । ध्वसप्रागभाव-
कल्पने तत्र ध्वसत्वप्रागभावत्वरूपधर्मद्वयस्यापि कल्पने गौरवादिति वाच्यम्,
ध्वसप्रागभाववदखण्डयोः पूर्वत्वोत्तरत्वयोरपि प्रतियोगिभेदेन भेदस्यावश्य-
कतया तत्रापि पूर्वत्वत्वोत्तरत्वत्वरूपधर्मद्वयकल्पनायाः भावश्यकत्वात् ।
धमवल्पनबीजस्य तदशे प्रतीनेरनुगतविषयकत्वानुपपत्त्यादिरूपस्याभय-
साधारण्यात् । एव मुकुटनाशानन्तर कटकध्वसप्रत्ययानुपपत्तिः कटकोन्म-
ज्जनापत्तिश्च । ध्वसप्रागभावानधिकरणसमयस्य प्रतियोग्यधिकरणत्व-
नियमात् । न च मुकुटनूद्भावस्यैव कटकध्वस इति वाच्यम्, तस्यामेव
विवादात् । तस्यास्त्वन्मतेऽनादितया कटकोत्पत्तिपूर्वं कटककालेऽपि च
कटकध्वसप्रत्ययापत्तेश्च ।

न च मुकुटध्वसात्मकावस्थाया मुकुटध्वसत्वमिव कटकध्वसत्वमपि
कल्पते, यथा त्वन्मते प्रतियोगिध्वसप्रागभावयोः प्रागभावध्वसध्वसप्रागभाव-
त्वमिति वाच्यम्, तद्ध्वसप्रागभावयोरेकत्वरूपत्वान् । त्वन्मते तत्तरावस्था-
नामान्त्येन तावतोऽध्वसस्थासु पूर्वपूर्वानिकष्यमत्वकल्पने गौरवात्,
प्रत्ययस्याननुगतत्वापत्तेश्च । एव पूर्वावस्थाया प्रागभावरूपत्वेऽपि योज्यम् ।

वस्तुतस्तु, भ्रान्त्यत्रमुकुटेऽपि कतके कटकध्वसप्रत्ययस्य सर्वानुभवसिद्ध-
त्वान्तद्रक्तुमर्हं कटकावस्थाप्रच्यवोत्तरमुकुटोत्पत्तिपूर्वं च कटकध्वसप्रत्ययस्य
मुकुटविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वादवस्थाद्वयमध्ये व्यवधान नास्ती-

त्यस्य वक्षुमशवयस्त्वात् । न च तत्र कनकावस्थैव ध्वस इति वाच्यम् ; तस्याः
पूर्वमपि सत्त्वेनातिप्रसंगस्योक्तत्वात् । न च कटकौत्तरकालीनकनकावस्थैव
तथेति वाच्यम् ; उत्तरत्वस्य ध्वसानङ्गीकारे दुर्बलत्वस्योक्तत्वात् । अत एव
श्टक नाशयित्वा मुकुट कृतमिति स्वरसवाहो व्यवहार । अत एव परिणाम-
वैविध्यदर्शन[न] प्रस्तावे “भुवर्णकारो वर्द्धमानक भङ्क्त्वा कुचकमा
रचयति इति तात्पर्यटीकायामुक्तम् । कटकमेव मुकुटमित्यादिस्तु तत्स-
मानविषयक एव यद्यनुभवमिद्वकार्यमात्रवृत्तिधर्माविच्छिन्नप्रतियोगित्वानु-
योगित्वकतादात्म्यप्रत्ययो नास्तीत्यस्य भेदाभेदवादे कारिकाभ्याख्यायां
न्वयमेव व्यवस्थापितत्वात् ।

यदप्याहुः “एतेनेहेदानी घटप्रागभाव इति लोकाननुभवादिहेदानी
घटो नेति बुद्धेः सामयिकात्यन्ताभावविषयकत्वान्न प्रागभावेऽत्यन्ता-
भावातिरिक्ते मानमिति दीधित्युक्तमपास्तम्” इति, मृदि घटो
नेति बुद्धेः प्रागभाववगाहित्वात् । न चैयमत्यन्ताभावविषया, कपालादेर्घटा-
दितादात्म्येन घटात्यन्ताभावरूपत्वाभावात् । कपालतादात्म्यापन्नघटप्राग-
भावत्वस्यैव तत्र युक्तत्वादिति, तदपि चिन्त्यम्, इह पटले घटो नेति
प्रतीतिविषयेणैवेह मृदि घटो नेत्येतत्प्रत्ययोपपर्यातिरिक्तविषयत्वे
मानाभावात्, कपालघटयोस्तादात्म्ये मानाभावाच्च । प्रागभावाद्यतिरिक्तो
न वेत्यन्यदेतत् । किं च पूर्वोक्तत्वस्थयोरेव प्रागभावध्वसरूपत्वे इह कपाले
घटप्रागभाव इह ध्वस इत्याधाराधेयभाववगाही प्रत्ययो न स्यात् ।
कथंचिदेतदुपपत्तावपि तदवस्थयोर्घटादितादात्म्ये मानाभाव एव । न हि
घटः स्वप्रागभावः स्वध्वसो वेत्यादि कस्याप्यनुभवोऽस्ति, प्रत्युत
घटः स्वध्वसाद्भिन्नइत्यादेरेवानुभूयमानत्वात् । अत एवेह घटस्य
ध्वस इह घटस्य प्रागभाव इति व्यवहारे घटतादात्म्यविशिष्टयो प्रागभाव-
ध्वसयोर्भानमित्यपास्तम् । अत्यन्तभेदावगाहिन्या प्रतीतेस्तादात्म्याव-
गाहित्वोक्तो भेदमात्रोच्चेदापत्ते ।

यदपि नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वादावाख्यातस्य तत्क्षणस्वीकारे
परेण गौरवम्, अस्मन्मते तु संयुज्यते चलति भानीत्यादिसाधारण्येन
तादात्म्ये कृतशक्त्यैवोपपत्तेर्लाघवमिति, तदप्यसत्, दृष्टान्तेऽपि तादात्म्यार्थक-
त्वस्यासिद्धत्वाद् भेदाभेदवादस्य निरस्तत्वात् । किञ्च भवतामपि
नाख्यातमात्रस्य तादात्म्ये शक्तिः, पक्षतीत्यादौ तदभावात् । नापि स्वल-
विशेषे तत्र लक्षणा संयुज्यते, नश्यतीत्यादिसाधारण्यस्य जानातीच्छतीत्यादौ

कायाश्च ऋतेश्च मध्ये बह्वीनामवस्थाना प्रत्यक्षसिद्धत्वे नापलपितुम-
शक्यत्वादणुपदस्य ऋटिपरताया स्वममेवाभिहितत्वात्परमाणुद्वयणुकयो
रजतत्वस्यात्रानुकतत्वात्तयोर्न मानमित्यप्ययुक्तम्, आलक्ष्यन् इत्युक्त्या
दृश्यानामेवात्रोपादानमित्यस्यापि सुवचत्वात्, तत्सद्भावात्सद्भावयो
प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च । वस्तुतस्तु घटत्वमित्यस्य घटार्थकत्व तैरपि कण्ठत
एवोक्तम् । घटत इत्यस्य तु घटध्वस एवार्थः । तन्तु उपक्षये इत्यस्य दिवादि-
गणे पठ्यमानस्य भावार्थके क्विप्प्रत्यये घटशब्देन पष्ठीसमासे च तथैव
रूपसिद्धेः । एतेन पूर्वविश्वैवोत्तरावस्था प्रति परिणामितया कारणमत एव
तयोस्तादात्म्यामित्यावेदयितुमेकपदासम्भवयोरपि तसित्वप्रथमयोर्भिन्नपदगन-
त्वेनोक्तिरिति निरस्तम् ।

यदपि दण्डाद्यभिघातजक्रियया स्वाथयघटाद्यवयवकपालादिक विना
विनाशयस्वोपादानाविद्याया स्वनाशोत्पत्तिक्षणे नुटेरनुत्पादन चाक्षतधिष्णु-
पुराणवाक्यानुसारादिति, तदत्यन्तमसत्, अणुपदार्थस्य नित्यतया तदुत्पत्तेर-
सम्भवात् । एतद्विषये च प्रथमपरिच्छेद एव विचारस्य पल्लवितत्वात् ।
धिष्णुपुराणवाक्यस्य अणारनुत्पत्तौ प्रमाणात्वाभावात् । पदार्थत्वेन तात्पर्य-
विषयत्वेन वा तदा स्पृष्टार्थं शब्दस्य प्रामाण्योपन्यासानौचित्यात् । अन्य-
योन्मत्कलहापत्तेः, इति दिक् ।

अत एव घटादिकालेऽपि ऋटे स्वीकारे तदीयपूर्वसयोगतज्ञाशक्रिया-
विभागादिकल्पने गौरवमित्यपास्तम् । प्रमाणविरोधे गौरवादेरप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा ब्रह्मादेरप्यनङ्गीकारापत्तेः । नद्विषयकाविद्यादिकल्पने गौरवा-
पत्तः । अनन्तऋटीना नाशादिकल्पने तावत् ऋटिव्यक्त्यपेक्षयैकैकव्यभिचरिस्थाने
पर पराद्वंऋटिव्यक्तितद्व्यसप्रागभावादिकल्पने गौरवातिशयस्य
जागरकवाच्च ।

यत्तु, ननु क्रियात्पा समवायिकारणनाशेन द्वितीयऋटेर्नाशापत्त्या क्षणि-
कत्व स्यात्, कपालादिदिव्यया कपालादीना च नाशो न स्यात्, न क्रियाया-
स्तत्रासमवायिकारणत्वाभावादसमवायिकारणनाशस्यैव कार्यनाशकत्वादिति
चेत्, न, अस्माभिर्द्रव्यनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य क्रियायामेव स्वीकारेणा-
समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशवत्त्वानभ्युपगमात् । अत एव नीलादि-
व्यक्तानां जातिवदखण्डनित्यैकत्वेऽपि पाकस्थले तेजोऽभिघामजऋटिक्रियया
स्वाथयऋटि विनाशय नुटचन्तर जन्यते । तत्र यथानुभवरूपाद्यन्तरस्यैव

भवन्व इति स्वीक्रियते, घटे घटत्वस्यैव सबन्धो न पटत्वादेरितिवत् । उक्त क्रियाया पूर्वल्पनाशक्तत्वरूपांतरोत्पादकत्वोपगमे तु रूपादीना बहूना-
मुत्पत्तिविनाशयोस्तत्र नानाविधवारणानाञ्च कल्पनापत्त्या गौरवात् । पूर्व-
द्रव्यनाशकतावच्छेदकतया द्रव्यान्तरजनकतावच्छेदकतया च क्रियायामेकस्यैव
वजात्यस्योपगमे लाघवात् । न च पूर्वद्रव्यनाशोत्पत्तिक्षणे [तत्क्रियाया
विनश्यदवस्थत्वात्कथं तदुत्तरक्षणे ततो द्रव्यान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम्,
क्रियाया कार्यसहभावेन द्रव्यान्तरहेतुत्वे मानाभावेन विनश्यदवस्थयैव
तया द्रव्यान्तरोत्पादे वाचकाभावात् । न च पूर्वद्रव्यनाशद्रव्यान्तरोत्पत्त्यो-
रेकक्षणे सभवेन स्वाश्रयपूर्वद्रव्यनाशाभावेन नत्क्षणे तत्क्रियाया अपि
नाशाभावात्तयैव स्वजनितद्रव्यस्य नाशापत्त्या क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्,
स्वोपादानन्वसबन्धस्य नाशकतावच्छेदकतया तत्सबन्धेन तद्द्रव्ये क्रिया-
विरहात् । न चैवमविद्याया अपि नाशापत्तिः, अनाधारणस्वोपादानत्वस्य
निवेशात् । न च क्रियापास्तादात्म्येन द्रव्यजनकत्वे स्वनाशयद्रव्यासयुक्त-
देशावच्छेदेनाप्यविद्याया द्रव्योत्पादकत्वापत्तिः, स्वनाशयद्रव्यसदन्धत्वो-
पलक्षितदेशनिष्ठस्य स्वजन्यनाशवत्त्वस्य कारणतावच्छेदकसबन्धत्वात् ।
तादृशदेशश्च ऋषयवयवो भूतलादिर्वैतन्यन्त ।

एवञ्च पूर्वद्रव्यनाशोत्पत्तिक्षणे द्रव्यान्तरोत्पत्तेर्न 'भावनापि तत्पूर्वक्षणे
पूर्वद्रव्यनाशाभावेन तद्घटिताक्तसबन्धेन क्रियाया अभावादिति सूत्रमु-
क्ताचल्यां प्रतिपादितम्, तत्रेदं वक्तव्यम्—क्रियाया द्रव्यजनकत्वे मानाभाव,
भावश्यवसयोगस्यैव तदौचित्यात् । न च त्वन्मते कपाले संयोगाद्यत्र
घटोत्पत्तिस्तत्रापि संयोगस्य द्रव्यजनकत्व तादृगीक्रियत इति वाच्यम्,
प्रत्यक्षविरोधादपसिद्धान्तात् । उक्तं हि भगवद्भाष्यकारे "कार्यार-
म्भोऽपि नावयवसयोगेनैव केवलेन' इति । संयोगहेतुताया वाचकाभावाच्च ।

यत्तु पटादिकार्यं प्रति संयोगस्य नानुगतमेक कारणत्वम्, एकस्मिन्नेव
कपाले तत्तत्प्रदेशावच्छिन्नसंयोगेभ्यस्तत्र द्रव्योत्पत्तेरनियन्तुमणवयत्वात्, किन्तु
घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकतया नानावैजात्यान्वयवसयोगनिष्ठानि
बन्ध्यानीति गौरवगतिः, तत्र, यादृशविजातीयसंयोगाद्द्रव्योत्पत्तियैषो-
पगम्यते तादृशवैजात्यावच्छिन्नसंयोगनियामकं भवतापि किंचिदवश्य
वल्क्यम्, द्रव्यहेतुत्वानभ्युपगमेऽपि प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्यापत्तोत्तुमणवयत्वात् ।
तथा च कार्यतावच्छेदकतावश्यकल्पस्य संयोगनिष्ठवैजात्यस्यैव द्रव्यजनक-
तावच्छेदकत्वस्वीकारान गौरवम् । त्वयापि द्रव्यत्वज्याप्यकार्यतावच्छेदक-

धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया तत्समानसंख्याकानां
 वैजात्यानां क्रियानिष्ठानां स्वीकार्यत्वात् । क्रियात्वसामान्यस्यैव नाशकता-
 वच्छेदकत्वे प्रायेण प्रत्यक्षादिविरोधात् । असाधारण स्वोपादानत्वं नाशक-
 तावच्छेदकसंबन्ध इत्यप्युक्तम्, तद्धि भवद्रोत्याविद्यादिपडन्वत्वावच्छिन्न-
 कार्यताप्रतियोगिकोपादानताशालित्वं वाच्यम् । तथा चाविद्यादिपडन्वत्वा-
 वच्छिन्नतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्ना च या कार्यना तत्प्रतियोगिकतादात्म्यसंबन्धा-
 वच्छिन्नकारणत्वरूपसंबन्धस्य नाशकतावच्छेदकत्वपर्यवसानादविद्याव्या-
 वृतावपि द्रव्यणो नाशयति । "एतस्माद्वा आत्मनः" इत्यादि श्रुत्या वायुत्वा-
 देरप्यात्मकार्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वात् । अथ कारणसमसत्ताक-
 त्वस्यापि कार्यतायां निवेशेनोक्तसंबन्धस्य परिणाम्युपादानमात्रवृत्तित्वात्
 विवर्तोपादानद्रव्यसाधारण्यम् । यद्वा, उक्तश्रुत्यादिना कार्यत्ववायुत्वादीनां
 सामानाधिकरण्यमात्रमेव बोध्यते । अत्रच्छेदकन्तु "यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते" इत्यादि पर्यालोचनया लाघवेन चाविद्यादिपडन्वत्वमेवेति चेत्,
 सत्यम् ; तथाप्येतदपेक्षया प्रतियोगितासंबन्धेन द्रव्यनाशं प्रति स्वप्रतियोगि-
 समवायिसमवेतत्वसंबन्धेनासमवायिकारणनाशहेतुतायां युक्तत्वात् ।

किंच स्वोपादानत्वसंबन्धेन क्रियायां द्रव्यनाशकत्वं स्वीकृत्य तदुत्पन्न-
 द्रव्यस्य क्षणिकत्ववारणोऽपि तत्क्रियायाः क्षणिकत्व दुर्वारम्, प्रमोत्पत्तिद्वि-
 तीयक्षणे पूर्वद्रव्यनाशवत्कर्मनाशस्यापि संभवात्तदानीमेव द्रव्यान्तरोत्पत्तेः
 संभवात् । कार्यसहभावेन हेतुनायां भवतान्म्युपगमात् । अन्यथा पूर्वद्रव्य-
 नाशोत्तरक्षणे कर्मणो द्रव्यान्तरजनकत्वानुपपत्तेः । न च कर्मनाशे द्रव्यनाशस्य
 हेतुत्वाद् द्रव्यनाशानन्तरक्षणे एव कर्मनाश इति वाच्यम् ; समवेतनाशं
 प्रति त्वया समवायिनाशहेतुत्वान्म्युपगमात् । न चासमवायिनाशस्यैव
 तत्र न हेतुत्वम्, समवायिनाशस्यैव त्वस्त्येवेति वाच्यम् ; समवेतनाशत्वस्य
 तत्कार्यतावच्छेदकत्वे प्रकृतस्थले व्यभिचारात् । न च कर्मनाशत्वम्, तथा
 सत्यपि घटादावुक्ताकार्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नोत्पत्त्या व्यभिचारात् । समवा-
 यिनाशजन्यतावच्छेदके द्रव्यजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य कर्मविशेषणतया
 निवेशे तु कर्मान्तरनाशे उत्तरमयोगादेः कारणत्वान्तरस्य कल्पनापत्तिः ।
 तथा च द्रव्यनाशत्वेन विजातीयकर्मत्वेनैकः कार्यकारणभावः, विजा-
 तीयकर्मनाशत्वेन द्रव्यनाशत्वेन चेत्यपरः, तदन्यकर्मनाशत्वेनोत्तरसंयोग-
 त्वादिना चापर इति त्रयं कल्प्यम् । नद्वरं द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नेऽसमवायिना-
 शत्वेन हेतुत्वम् । न च समवायिनाशजन्यनाशे व्यभिचारः, नध्यमते द्वयणुक-

नाशानुरोधेनावश्यक्लृप्तेनासमवायिनाशहेतुत्वेनैव निर्वाहे षटादिनाशेऽपि समवायिनाशहेतुत्वानभ्युपगमात् । प्राचीनमतेऽपि गुणकर्मसाधारण्येन स्वप्रतियोगिसमवेतत्व कालिकविशेषणत्वं चेत्येतदुभयसंबन्धेन नाश प्रति समवायिनाशस्य हेतुत्वेन द्रव्यनाशस्याभ्युपसग्राह्यत्वेति द्वयमेव कल्प्यताम् । पूर्वोक्तगुरुतरसंबन्धेन कर्मणो द्रव्यहेतुत्वमपेक्ष्य स्वसमवायिसमवेतत्व-संबन्धेन द्रव्योत्पत्तौ समवायेन सयोगस्यैव हेतुनायामयुक्तत्वाच्च । द्रव्यजनक-तावच्छेदकवैजात्यस्य सयोगनिप्रस्यैव कल्पयितुं युवतत्वाच्च । न च द्रव्यजनकतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नसयोगनिप्रजन्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन त्वयापि कल्प्यस्य कर्मनिष्ठवैजात्यस्यैव मया द्रव्यजनकतावच्छेदक-त्वस्वीकाराल्लाघवमिति वाच्यम्, त्वयापि सयोगनिष्ठवैजात्यस्या वश्याभ्युपगम्यतया तस्यैव मया द्रव्यजनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च मया द्रव्यनाशकतावच्छेदकमपि तदेव कल्प्यते इति लाघवमिति-वाच्यम्, द्रव्यनाशकतावच्छेदकत्वेन जात्यन्तरस्य मयाप्यनङ्गीकारान्, प्रकारस्य चावतत्वात् । सर्गाद्यकालीनद्रव्योत्पत्तौ कर्मणस्तत्संबन्धस्य च हेतुत्वतदवच्छेदकत्वयोर्व्यभिचाराच्च । नहि तदा तत्कर्मण शपथेन निर्णयेऽपि तत्कर्मजन्यद्रव्यनाशघटितोक्तसंबन्धेन कर्मणस्तादृशद्रव्यो-त्पादकत्वं वक्तुं शक्यम्, मम तु परमाणुद्वयसयोगस्येश्वरैच्छाधीनकर्म-वशादुत्पत्त्या द्वयणुकोत्पत्तिरविरुद्धा, पूर्वद्रव्यनाशादे कारणात्वावच्छेदक-गबन्धाघटकत्वेनानपेक्षितत्वात् ।

यत्त “उभयथापि न कर्मातस्तदभाव” इति चेदान्तसूत्रे उक्तम् । परमाणुकर्मणि न दृष्टं निमित्तम्, प्रलये प्रयत्नाद्यभावात् । नाप्यदृष्टं तत्सहकारिणश्चेतनाधिष्ठितत्वस्य परमाण्वावभावात् । प्रलये जीवानां चेतन्याभावादीश्वराधिष्ठानस्य चेश्वरसाधकधुत्यनुमारेण मायायामेवाङ्गीकर्तुं भुञ्जतत्वात् । एव चोभयथा दृष्टमदृष्टं वा परमाणुकर्मणो निमित्तं न सम्भवति यस्मादत परमाणोत्तरम्भक्तमयोगाभावादुपादानत्व-मनुपपन्नम् । किं च परमाणो सयोगो न प्रत्यक्ष, सयोगप्रत्यक्षे आश्रय-प्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् । किन्त्वनुमेय, तेन च दृष्टानुसारिणावयवावच्छिन्नो वाच्यस्तथा च परमाणो सावयवत्वापत्तिरिति, तदसत्, सयोगस्य हि नावच्छिन्नत्वं कुलघर्मं किन्त्ववयवविद्रव्यवृत्तित्वप्रयुक्तम् । तदुक्तं लीलावत्याम् “तस्मादवयववृत्तिना सयोगाभावेनावयवविनि सयोगस्य सादेश्मत्पदेशविषय-त्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वम्” इति । मतान्तरेऽपि स्वसमवाय्यवयवावच्छिन्नत्व-

नियमे घटाकाशसयोगे यत्किञ्चित् स्वसमवाय्यवयवावच्छिन्नत्वनियमे चात्मा काशसयोगे परमाण्वाकाशसयोगे त्रुटितत्सयोगे व्यभिचारात् । तथा च परमाणो सयोगानुमाने कथमवच्छिन्नत्व विषय स्यात् , अन्यथा कपालादिप्रतियोगिकत्वादेरपि तत्र सिद्धिप्रसगात् । तदुक्तं घटात्ते-ईश्वरैच्छ्यावशाददृष्टस्य वृत्तिलाभान् तद्वदात्मसयोगेन परमाणुषु कर्मोत्पत्तौ बाधकाभावाच्च मायायामेव प्रमाणाभावेन तत्रेश्वराधिष्ठितत्वकल्पनानवकाशात् । एतेन पूर्वोक्तकारणतावच्छेदकसबन्धोऽप्यपास्त अविद्यायामेव मानाभावे तदुपादानहेतुत्वस्य दूरापास्तत्वात् । एतेन 'उपादानीभूतमायाया तादात्म्येन प्रत्यासन्नस्येक्षणोदेरसमवायिकारणत्वमेव श्रुत्योच्यते इत्यपि परास्तम् ।

यदपि 'समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते' इति सूत्रे उक्तम् कारणो कायसमवायाभ्युपगमादपि परमाणुवादो न युक्तः । तथाहि समवायः सबद्धोऽसबद्धो वा ? नान्त्य, असबद्धस्य सबन्धत्वासम्भवात् । नाद्य, स हि समवायः, स्वरूप वा ? नाद्य, अनवस्थानात् । नान्त्य, कायस्यैव स्वरूपसबन्धसम्भवेन समवायवैयर्थ्यात् । किञ्च समवायस्यैकत्व न युक्तम्, वायावपि रूपवत्ता-शुद्धिप्रसगात् । न च रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्तत्र नास्तीति वाच्यम्, तदतिरेककल्पनापेक्षया समवायनानात्वस्यैव युक्तत्वात् । रूपादिसमवायस्यापि नाशोत्पत्त्यनुभवात्तस्य नित्यत्वमप्यनुपपन्नम् । कपालद्वय घट इति प्रत्यया निर्वाहकत्वञ्च । अत एव सिद्धान्ते तादृश एव तादात्म्यनामासबन्धोऽनवस्था-दिदोषैरनिर्वचनीयः समवायस्थानीयोऽभ्युपेयत इति' तत्रापीदं वाच्यम्, ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वे प्रमाणाभावः । तथाहि ब्रह्म न प्रपञ्चोपादान तन्निमित्तत्वात्, यद्यस्य निमित्तं तत्तस्यानुपादानं यथा घटस्य कुलालः । न च हेत्वसिद्धिः । ब्रह्म जगतो निमित्तम्, इच्छापूर्वकजगत्कर्तृकत्वात्, कुम्भकर्तृकुलालवदिति तदिराद्धः ।

यत्तु ईश्वरासिद्धराश्यासिद्धोऽयं हेतुः, न चागमात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, तेनोपादानत्वनिमित्तत्वाभ्यामेवेश्वरस्य बोधितत्वेनानुपादानत्वस्य धर्मिप्राहृषमानबाधितत्वात् । तदभिन्नस्य च निमित्तस्य स्वीकारे 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्यादि प्रतिज्ञाया 'यथा सोम्यंकेन ज्ञातेन सर्वे कथा ज्ञाता भवन्ति' इति गौणत्वेन तद्विर्वाह इति वाच्यम्, अगतिवगतित्वात् । तदुक्तम्—

“न मुख्ये सभवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते ।
न चानुमानिकं युक्तमागमेनापवाधितम् ॥”

‘ सर्वे हि तावद्वेदान्ता पौर्वापर्येण बोधिता ।
एकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधत । ’ इति,

तदसत्, तद्वाक्यानामद्वैतपरत्वस्य पूवपरिच्छेद एव निराकृतत्वात् ।
उत्पादनत्वबोधकश्रुतेश्च दुर्लभत्वात् । तदसत्तेत्यादीनां च यास्यात्त्वात् ।

यत्तु यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यनेन प्रकृतावुपादान पञ्चमी
विधानाद् ब्रह्मण उपदानत्वमिति, तत्र वक्ष्याम, समवायनान्त्व
त्विष्टम्ब । रूपसमवायो नष्ट इति तु ऽ स्वारसिकोऽनुभव अन्यथा
समवायस्य नित्यत्वेऽपि तत्सिद्धरावश्यकत्वात् । कपालद्वय घट इत्याप
कल्पितव प्रतीति, अतस्तदनिर्वाहेऽपीष्टापत्ति । समवायस्थान तादात्म्य
कल्पित इति तु नास्ति विधादो न तु वस्तुनीत्यत्र पयवसत्र । भेदावगाहि-
प्रत्ययस्य तेनानर्वाहाच्च । किंच भवन्मत तादात्म्य द्वेषा—ब्रह्मणा सहाध्या-
सिकविषयतासबन्धस्थानीयम्, अविद्यया सह समवायस्थानीयम् । तत्रान्येन
जन्यसत्त्वावच्छिन्न प्रति द्रव्यत्वेन कारणता, अविद्यया अपि द्रव्यत्वात् ।
तत्साधारणजात्यन्तरस्यावच्छेदकत्वकल्पनाद्वा । तथा च ब्रह्मणो
नापादानन्वम् । समवायस्थानीयतादात्म्येन कायानधिकरणत्वात् ।

यत्तु समवायस्थानीयतादात्म्यवदाध्यामिकविषयतासबन्धोऽपि तादात्म्यमेव ।
तथा च तादात्म्यसबन्धावच्छिन्नकायतानिरूपिततादात्म्यसबन्धावच्छिन्न-
कारणत्वमुपादानत्वमविद्यायामिव ब्रह्मण्यप्यक्षतमेवति न पारिभाषिकमात्र
तद्रुपादानत्वमिति, तत्र, सबन्धद्वयस्य वस्तुनो भिन्नत्वन तयोनामवयवरणोऽपि
पारिभाषिकत्वानुपायात् । एवञ्च ब्रह्मसत्ताया कायस्य समवायस्थानीय-
तादात्म्यानङ्गीकारे घट सति तति सामानाधिकरण्येन घोन स्यादित्याशङ्क्या-
माध्यासिकविषयतासबन्धस्थानीयतादात्म्यस्यापि तादात्म्यमकत्वादिति
समाधानमप्यपास्तम्, सदाकारबुद्धविषयवयरक्षणानुपपत्त । सबन्धाविकल्प-
स्त्वग्र निरसनीय इत्यास्ता तावत् ।

वेदाविरुद्धयुक्तीनामर्कं तर्ककुतूहले ।

प्रकाशात्मोन्तवाध्यत्वे अत्रकाशात्मता गते ॥११॥

द्वादशोऽशः

यत्तु चित्सुखाचार्याः “अथ पट एतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, प्रशिवादितराशिवन् । न च कस्यचित्पटस्य सयोगेनैतत्तन्तुषु सत्त्वाद्ब्य-
भिचार, पक्षसमत्वान् । समवेतस्यैव मयुक्तस्यापि तन्निष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वसम्भवान्” इति तत्र सयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भावमादाय सिद्धसाधनात् । न च समवायावच्छिन्नत्व तद्विशेषण
सयोगसम्बन्धापोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन सिद्धसाधनात् । नापि
समवायान्यमवन्वावच्छिन्नत्व निवेश्यम्, समवायेन द्रव्यस्याप्यव्याप्य-
वृत्तित्वपक्षे किञ्चिदवच्छेदेन तदभावेन सिद्धसाधनान् । यत्त्वव्याप्यवृत्तित्वे
नार्यान्तरमाशङ्क्याक्त पटतदभावयारैकाधिकरणे जगति विरोधविलया-
पत्तिरिति, तन्न, स्वानुमानप्रतिकूलस्यैव प्रत्युत दशितत्वात् । यदपीह तन्तुषु
पट इति प्रत्यक्षवाचमाशङ्क्याक्त चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षवत्तस्याकिञ्चित्कर-
त्वादुक्तप्रत्यक्षस्य त्वाद्दशैरिव चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्यापि बहुमि-
परीक्षितत्वाद्द्विचारसूरपरीक्षितत्वस्य दार्ष्टान्तिकेऽप्यभावादिति, तन्न,
प्रत्यक्षस्थानन्यथासिद्धतया प्राबल्यमियस्य ध्यवस्थापितत्वात् । प्रमाणा-
नादरे च विचारसूरत्वस्य दुर्लभत्वादिह पटाभावो नास्तीति प्रत्यक्षात् ।
एतत्तत्त्व वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्यापावित्वाच्च । पटान्तरादीनामेतत्तन्तु-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य परैरप्यनङ्गीकारात् । एमवय पटा नैतत्तन्तुनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगो एतत्तन्त्वारब्धत्वात्, यनैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्व तत्रैतत्तन्त्वारब्धत्वाभावो यथा पटान्तरे, इति व्यतिरेकेण प्रति-
रोधोऽपि ध्येय । न चाप्रसिद्धविशेषणत्व समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावो
हि प्रकृत साध्यः । स च सयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतत्तन्तुनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वेव प्रसिद्धो विशेषणभावप्रयुक्तत्वादिति प्रसिद्धिसौल-
भ्यात् । पक्ष एव प्रसिद्धेरनपेक्षितत्वान् प्रत्युत प्रतिकूलत्वात् । उच्यते चाचार्यैः
“प्रसिद्धो हि धर्मो धर्मिणमन्वति न तु धर्मिण्येव तत्प्रमिद्धिर्मुच्यते” इति । नचा-
त्रैतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वाभाव उपाधि, एतत्तन्त्वारब्धत्वाभावव्यापकस्यै-
तत्तन्तुनिष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्य पक्षावृत्ते, पक्षवृत्तितया सदित्यमानैतत्तन्तु-

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम्, साध्यहेत्वोर्ध्वाति-
ग्राहकतर्कसत्त्वा सन्दिग्धोपाधित्वस्याप्ययोगात् । एतेन प्रागभावानङ्गीकारे
एतदुपादानकत्वाभाव एवोपाधिरित्यप्यपास्तम् । उक्तं हि भणो ' यत्र साध्य-
हेत्वो साध्योपाध्योर्वा व्याप्तिग्राहकसामान्यान्नेकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सदिग्धो
पाधित्वम् । यत्र त्वेकत्र तर्कवितारस्तत्र हेतुत्वमुपाधित्व वा निश्चितमत एव
पक्षेतरत्वं न सदिग्धोपाधि इति । प्रकृते च प्रत्यक्षादेरनुकूलतर्कस्य प्रतिस्था-
पनायामेव सत्त्वात् ।

वेदाचिरञ्जयुपतीनामर्कं तर्ककुतूहले ।

सुचित्सुखीयकुसुम चित्सुखीयाद्वय कृतम् ॥१२॥

त्रयोदशोऽंशः

यत् श्रानन्दबोधार्था ' विमत ज्ञानव्यतिरेकेणासत्, ज्ञानव्यतिरेके-
णानुपलभ्यमानत्वात्, स्वप्नादिवद् ' इति तन्न, ज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वं हि
ज्ञानभिन्नवाज्ञानकालमात्रस्थितिकत्वं वा ? हेतुरपि किं ज्ञानोद्भवेनानुपल-
भ्यमानत्वमुत ज्ञानाभावप्रयुक्तविरहप्रतियोग्युपलब्धिकत्वम् ? नाह,
बौद्धोक्तसहोपलम्भनियमहेतोरस्य "नाभाव उपलब्धे" इत्यादिसूत्रेष्वेव
निरस्तत्वात् । षट्स्य ज्ञान न तु षट इति प्रत्ययात् स्वरूपसिद्धे । नान्त्य,
अभेदे प्रयोज्यप्रयोजकभावविरहात् । दृष्टान्तोऽपि स्वप्नज्ञान तद्विषयो वा ?
नाह उक्तदिशा साधनवैकल्यात् । नान्त्य अत एव जाग्रत्प्रत्ययविषयव्याणा
मेवार्थाना तद्विषयत्वोपगमेन साध्यकवैकल्याच्च । यत् तस्य तात्पर्यमुस्तम्-
उक्तमिथ्यान्तरत्वं साध्य स्वावच्छिन्नविद्विषयत्व हेतु । जडानामेव विद-
वच्छेदकत्वान्न ब्रह्मणि हेतु । यद्वा सत्तादात्म्याविषयकबुद्धविषयत्व हेतु
सदविषयकबुद्धिविषयकत्वस्य ब्रह्मसाधारण्यात्तादात्म्यनिवेश । वेदान्तिमते
तादात्म्यस्य भेदनियतत्वादत्यन्ताभेदे तदनङ्गीकारात्" इति तदसत्, स्वरूप-
सिद्धे । चत्र पक्षतीत्यादिज्ञानस्य सत्तादात्म्यविषयकत्वे मानाभावात् ।
षट सन्नित्यादावपि सत्तादात्म्यस्य नियमेन मानाभावात् । सत्ताया साध्य-
त्वसंबन्धेनापि भानसम्भवात् । सत्ताया ब्रह्ममात्रधर्मत्वनिरासाच्च ।

वेदाचिरञ्जयुपतीनामर्कं तर्ककुतूहले ।

मानन्दमितमानन्दबोधमिथ्यात्वगोचरम् ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽशः

यत्तु कौमुदी—विमत मिथ्याधीकाल एवान्वया प्रमितत्वात् चित्रनिम्नो-
न्नतादिवत् । भारूपवस्तु सलग्नत्वात्, सवितृद्धिद्रादिवदिनि । न चासिद्धि स्व-
धीकाल एव । "इदं सर्वं यदयमात्मा इति श्रुत्या सर्वांसात्मन आत्मत्वेन प्रमिते
घटादि स्फुरतीतिभारूपमलग्नत्वाच्चेति, तदप्यसत्, सर्वेषां प्ररश्चधीकाल
इदं सर्वमिति श्रुतिजन्यात्मत्वधीनियमाभावेन स्वरूपासिद्धे, तदर्थस्यान्यथैव
व्यवस्थापितत्वाच्च । अत एव दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल चित्रनिम्नोन्नतस्यापि
स्वाभावविषयकत्वनियतज्ञानविषयत्वाभावात् । भारूपस्याप्युभयसाधारणस्य
दुर्बलत्वात् । ज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्य ज्ञानसलग्नत्वस्य पटादावभावाच्च ।

यत्तु प्रपञ्चविलक्षणस्वरूपज्ञानन्दरूपेण प्रमितत्वादिति हेत्वर्थं, तच्च कल्पित
ब्रह्मण्यपीति स्वधीकाले इत्युक्तम् । ब्रह्मधीकाले च ब्रह्मणि न तत्, ब्रह्मणिय
स्वेतरकल्पितध्वतरूपत्वात् । तथा च ब्रह्मवृत्तिस्तद्धीविषयत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको वा भेदो हेतुरिति वदयमारो जडत्वहेतो तात्पर्यम् । भारूप स्व-
प्रकाशरूप तत्र सम्यगलग्नत्वात् । यावत्स्वरूप सबद्धत्वात् । ब्रह्मण स्व-
स्मिन् सवन्धस्तु ययोक्त शक्तिरजनादि वति न विशेष इति तदपि चिन्त्यम्,
अक्तहेतो रूपसिद्धे ब्रह्मभेदस्यापि ब्रह्मणि सत्त्वेन नन्मते व्यभिचाराच्च ।

वेदाविच्छेद्युचीनामर्के तर्कबुद्धिहरी ।

हत बहुलयोनेन कोमुधद्वयमुधतम् ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽशः

यन्तु "एतत्पटात्यन्ताभाव एतत्तन्तुनिष्ठ एतत्पटभावत्वान्नाद्य, एतत्पटा-
त्यन्ताभाववत् । तन्तुनाशजन्यपटनाशे तन्तुवृत्तित्वस्य बाधितत्वात् । तत्र
व्यभिचारवारणाद्यानादीति । असमवायिकारणनाशजन्यनाश प्रतियोगि-
पटात्यन्ताभावस्य पक्षत्वे तु स्वर्त्पासिद्धिवारणाय हेतावपि तत्परस्य निवेश्य-
त्वादिनादिपद न देयमेव, व्यर्थत्वात् । न च व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकात्यन्ताभावे सिद्धसाधन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धे-
द्देश्यत्वादिति, तन्न, पटप्रतियोगिकत्वविशिष्टात्यन्ताभावत्वस्य पक्षतावच्छेद-
कत्वे पटसयोगस्यापि घटप्रतियोगिकत्वेन स्वात्यन्ताभावाभावत्वेन च पक्षना-
वच्छेदकावच्छिन्नतया तत्र बाधापक्षे । नहि परैरपि समवायिनि कार्यसयोग
स्वीक्रियते । सप्तमपदाद्यन्तर्भावत्वविविक्त्यापामप्येतद्घटध्वसस्य स्वात्यन्ता-
भावात्यन्ताभावत्वस्वरूपपक्षतावच्छेदनाक्रान्तत्वेन तत्रोक्तेर्हेतोर्भागासिद्धि
प्रसगात् । घटनिष्ठप्रतियोगितानिष्पितानुयोगित्ववदत्यन्ताभावत्व पक्षता-
वच्छेदकम् । ध्वसस्यात्यन्ताभावत्व तु अत्यन्ताभावनिष्ठप्रतियोगितात्वनि-
रूपितमेवेत्युक्तावप्येतत्तन्तुनिष्ठत्व पटकालावच्छेदेन साध्य चेत् तदा प्राग-
भावे व्यभिचार । अन्यथा तु पटपूर्वकालावच्छेदेन तन्तुनिष्ठत्वमादाय सिद्ध-
साधनम् । अनवच्छिन्नविशेषणतया एव तन्तुनिष्ठत्वस्य साध्यत्वे प्रागभाव एव
व्यभिचार । एतेन तत्पटप्रागभावस्तन्वच्छिन्नचैतन्येऽविद्यायाश्च धर्तते न
तु तत्तन्ता, वेदान्तिमत तत्तदवच्छिन्नचैतन्य्य विवर्त्तोपादानतया विद्यायाश्च
परिणाम्युपादानतया तन्तास्तत्पटानुपादानत्वात् । अतो व्यभिचारवारणाय
तन्तुपद तत्पटोपादानपरम् । तत्पर तन्तुरन्येषा चैतन्यमस्माकमित्यन्यदेतत् ।
एतत्पटप्रागभावश्च तत्रास्त्येवेति न दाप इत्यपि परास्तम् । तत्पक्षेऽपि पटो-
त्यत्यन्तर चैतन्ये विद्याया वा तत्पटप्रागभावाभावेनाक्तान्यतरदोषावश्यक-
त्वात् । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य समवायानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
स्योपाधित्वाच्च । संबन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतत्पटाभावे साधना-
व्यापकत्वाच्च । एतेन समवायसंबन्धावच्छिन्न एतत्परत्वान्यधर्मानवच्छिन्न-
श्चापमेतत्पटात्यन्ताभाव एतत्तन्तुनिष्ठ एतत्पटात्यन्ताभावत्वात् । संबन्धा-
न्तरावच्छिन्नैतत्पटात्यन्ताभाववदित्यपि निरस्तम् ।

यदपि पटत्व स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वाथयनिष्ठाधिकरणतानि ६५-

कतावच्छेदकत्व चेत्युभयसंबन्धेनात्यन्ताभाववदनात्मत्वात् संयोगत्व-
वर्दिति, तदपि न, समवायिनि संयोगसंबन्धेनात्यन्ताभावभावाय सिद्धसाधनात् ।
न च समवायावच्छिन्नत्व प्रतियोगिताया विशेषणम्, अत्यन्ताभावस्यापि
तन्मते निश्चयात्वेनात्यन्ताभावत्वस्य हेतुमतोऽपि समवायसंबन्धावच्छिन्ना या-
त्यन्ताभावप्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वसंबन्धेनात्यन्ताभावरूपसाध्यविरहेण
व्यभिचारात् । तन्मते आत्मभेदस्यात्मन्यपि सत्त्वेन तत्रोक्तसाध्याभावेन व्यभि-
चाराच्च । अत्यन्ताभावत्व स्वाश्रयप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वाश्रयसामानाधि-
करण्यनित्यकतावच्छेदकत्व चेत्युभयसंबन्धेन पटत्वाभाववत्, ससर्गाभाव-
विभाजकोपाधित्वाद्भवसत्त्ववर्दिति फलत प्रतिरोधाच्च । स्वपदमत्यन्ता-
भावत्वपर संबन्धेनेत्यन्त पटत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धप्रदर्शनम् ।

यद्यपि नित्यद्रव्यान्यदव्याप्यवृत्तित्वानधिकरण सामान्यानुमानोक्तपक्षना-
वच्छेदकवन् केवलान्वयित्यन्ताभावप्रतियोगि पदार्थत्वात्तित्यद्रव्यवत् ।
न्यायमते गगनाद्यत्यन्ताभावस्यापि गगनाद्यात्मकत्वान्ताभावप्रतियोगिकत्वा-
त्केवलान्वयित्व वृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्व वाच्यम् । अतो न
दृष्टान्ते साध्यवैकल्प्यम् । गगनादे. स्वाभावाभावात्मकत्वस्य दीधितिकारोक्त-
रीत्या प्रमाणाभावादस्वीकारे तु वृत्तिमत्पद न देयमेव । अधिष्ठानचिद्रू-
पात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावात्तादृशचिद्रूपोऽत्यन्ताभावप्रति-
योगा योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वमनात्ममानेऽस्ति । न च ब्रह्मणि व्यभि-
चार, ब्रह्माविषयकविषयस्य हेतुत्वात् । स्वमते शुक्तिरूपमेव दृष्टान्त ।
न च त्वन्मतेऽत्यन्ताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वाच्छुक्तिरूप्यात्यन्ताभावस्य शुक्त्य-
वच्छिन्नचिद्रूपतया तस्याश्व घटादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्कथं केवला-
न्वयित्वमिति वाच्यम् ; अत्रच्छिन्नशुद्धयोरैक्यस्वीकारेण शुद्धचित्तोऽपि तद-
त्यन्ताभावत्वात्, तस्याश्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानभ्युपगमादिति, तदप्य-
सत्, तन्मते ज्ञानमात्रस्य ब्रह्माविषयकत्वेन स्वरूपासिद्धे. "सर्वप्रत्ययवैशेष्यं
ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते" इति सिद्धान्तात् । नञ्च्यत्यासेन ब्रह्मान्यविषयकविषय-
त्वरस्य हेतुत्वेऽपि शुद्ध ब्रह्म न विषय इति मते विशेषणवैयर्थ्यात् ।

किञ्च शुद्धचित्तोऽपि कपालाद्यवच्छिन्नचिद्रूपतया तदात्मककेवला-
न्वयित्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पटादौ सिद्धसाधनम् । न चावच्छिन्नचित्तो न
केवलान्वयित्वमिति वाच्यम् ; तथापि हि घटस्य द्वावत्यन्ताभावाव्यवच्छिन्न-
वच्छिन्नचित्तचेति परिभाषास्तु नाम सावत्, तथाप्यत्यन्ताभावत्वेनैव रूपेण
केवलान्वयित्वप्रतियोगित्व साध्यम् । तद्रूपेणैव चित्तः प्रतियोगिनिर्हप्यत्वात् ।

सत्किञ्चित् केवलान्वयित्वेनान्यथा चिद्रूपान्ताभावप्रतियोगित्वस्य
सावंत्रिकत्वेन तदभावरूपकेवलान्वयित्वस्यैवाप्रसिद्धपापत्ते । तथा च मुख्य-
वच्छिन्नचिद्रूपस्य प्रतियोगिसापेक्षात्पन्ताभावत्वरूपेण घटादिनिष्ठात्यन्ता
भावप्रतियोगित्वाद्यन्तास्य साध्यवैकल्य दुर्वारम् रूपान्तरेण केवलान्वयि-
त्वस्यानुपयुक्तत्वात् ।

किञ्च अयन्ताभावस्यापि पक्षतावच्छेदकावलीकृतयात्यन्ताभावप्रति-
यागित्वात्पन्ताभाववदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य वाच । यत्रात्य-
न्ताभावेऽप्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्पन्ताभावो वाच्यस्तस्य साधनं वैकल्या-
पत्त । अत्रच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ सामानाधिकरण्येनानि वाचस्य विरोधि-
त्वान् । पक्षतावच्छेदकीभूतावान्तरधमभूतात्यन्ताभावत्वावच्छेदेनानुमितौ
यत्किञ्चिदत्यन्ताभावे उक्तरीत्या वाचस्य वृत्तत्वात्, अत्यन्ताभावत्वावच्छे-
देनाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धौ घटादीनां नादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
मिद्धरक्षमवाच्य । परार्थत्वादिहेतुस्त्वप्रयोजक । अन्यथा आकाशादिक
वृत्तिमत्, द्रव्यत्वादित्यादिकमपि म्यान् । किञ्च केवलान्वयित्वं सवन्धविशेष
गमम् । उक्तं हि कीदृशितौ यत्सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्व
यस्य तस्य तेन सवन्धेन केवलान्वयित्वम् । अत एव ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च
समवायेन ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणेन समवायादिना सवन्धेनाभाव-
प्रतियागित्वेऽपि विषयतया परम्परासवन्धेन स्वरूपसवन्धेन च केवलान्वयि-
त्वम्' इति । एवमत्यन्ताभावस्यापि सवन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव
तत् अन्यथाकाशादेरपि कालिकादिना षण्णादिवृत्तित्वान् तदवच्छिन्ना
भावोऽपि तथा स्यात् । एवञ्च तत्सवन्धविशेषगर्भाभावस्य केवलान्वयित्व
प्रवेशे यथामभव व्यभिचारोऽदि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावमात्रनिवेशे त्व
प्रसिद्धि । यत्किञ्चित्त्वन्धेन सवन्धस्यैवात्यन्ताभावस्य सावंत्रिकत्वात्
सिद्धमायनञ्च । घटात्यन्ताभावो न केवलान्वयी, पटाभावत्वात् पटध्व
मवदिति प्रतिरोधात् । पक्षतावच्छेदकैक्यस्याप्रयोजकत्वादेवदेशवाच-
सपत्तश्च ।

यदपि आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिका भेदा न परमायसत्प्रतियोगिक आत्म
प्रतियागित्वाच्छुक्तिरूपभेदवदिति तत्र ईदृशभेद परमायसत्प्रतियोगिक,
भेदत्वात् परनिष्ठात्मभेदवदिति प्रतिरोधात् । न च शक्तिरूपभेदे व्यभिचार ।
अप्रतिभासिकत्वस्य भेदविशेषणत्वात्, मन्मते भेदमात्रमपि साध्यसवन्धवाच्य ।

एनेन परमायंसत्त्व स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोग्यवृत्तिसदि-
तरावृत्तित्वात् ब्रह्मत्ववत् । ब्रह्मत्वमेकत्व वा सत्त्वव्यापक सत्त्वसमानादि-
करणत्वादसिद्धसत्त्वव्यवदिति परास्तम्, हेनो साध्याविशिष्टत्वात् सदिन
रस्य प्रतिदेशेच । ब्रह्मत्व न सत्त्वव्यापक सत्त्ववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वान् घटत्ववदिति प्रनिरोधाच्च । न च साध्याविशेष, अखण्डा
वच्छेदकवदित्तव्याप्तिरूपकत्वत्पव्यापकत्वाभावस्य साध्यत्वात् । पटनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य वा हेतुत्वान् ।

यदपि व्याप्यवृत्तिर्घटादिर्जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्र
प्रतियोगी, अभावप्रतियोगित्वादभिधेयत्ववन्, तद्धि परमने केवलान्वयि-
त्वात् स्वसमानाधिकरणभेदमात्रप्रतियोगि । अगमन्मने तु मिथ्यात्वात्स्व-
समानाधिकरणत्वात्यन्ताभावप्रतियोग्यपीत्युभयथा न साध्यवैकल्यम् ।
अभावीयप्रतियोगिनाना सन्नन्वावच्छिन्नतया तयोगादिप्रतियोगिताना च
तदनवच्छिन्नतया परस्परवैलक्षण्येन तानु प्रतियोगिनात्वस्यैकत्याभावेन
मयोगादिप्रतियोगिनास्वरूपेण हेतुत्वे गुणादौ भागासिद्धि स्यादतोऽभावीय-
प्रतियोगिताया हेतुवलाभाय हेतावभावपद प्रतियोगितात्वस्यैक्ये तु प्रतियो-
गिनासन्न्येताभावो हेतु । अव्याप्यवृत्तित्वेनान्तरवारणाय व्याप्यवृत्तिपद
वाधस्फोरणायमिति, तत्र, मात्रपदस्य साकल्यार्थत्वे दृष्टान्तस्य साध्य-
कन्यात् । अयाजन्यस्वसमानाधिकरणान्यन्याप्रतियोगीति साध्यम् । कषा
लादिनाशनाशये पटादौ समानाधिकरणान्यस्य ध्वसस्य प्रतियोगित्वसत्त्वा-
द्वाधवारणाय अजन्यनि । अधिकरणान्तरनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य घटा-
दौ सर्वसिद्धत्वादत्यन्ताभावस्य पटसामानाधिकरण्याभावे च तस्याप्यजन्य-
त्वे सति घटसमानाधिकरणान्यत्वापत्त्या तत्प्रतियोगित्वव्यवच्छेद पक्षे
वाधित स्यादिति पक्षवर्मतावलादत्यन्ताभावस्य पर[पूर्व]समानाधिकरण्य-
सिद्धिरिति चेत्, न, स्वकालावच्छेदेन सामानाधिकरण्य भेदप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेन निवेशन उतैककालानन्तर्भावेन ? नाद्य, उक्तासमानाधिकरण-
मन्यस्याजन्यस्य च प्रागभावस्य प्रतियोगित्वेन वाधात् । न द्वितीय, घट-
पूर्वांतरकालीनतत्सामानाधिकरण्येन तदत्यन्ताभावस्य सिद्धसाधनात्, यवृ-
त्तिगु व्यभिचाराच्च । तदधिकरणाप्रसिद्धना समानाधिकरणान्यत्वस्याप्य-
प्रसिद्धे । न च तदनधिकरणाधिकरणत्वरूपसमानाधिकरणान्यत्व तत्रापीनि
वाच्यम्, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात्, प्रभेयत्वानधिकरणस्याप्रसिद्धे ।
अधिकरणभेदेनाभावभेदपक्षे वाधाच्च । यदभ्यत्यन्ताभाव प्रतियोग्यवच्छेद-
कावच्छिन्नवृत्ति- निचाभावत्वादोनोन्याभाववदवच्छेदकावच्छेदेना-

नुमितेरुद्देश्यत्वात् कुत्रचित् सिद्धसाधनेऽपि न दोष इति, तन्न; आकाशादौ भागवाधाच्च प्रागभावप्रतियोगित्वात्यन्ताभावे वाधाच्च । न च तत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यम्, प्रागभावप्रतियोगित्वाभाव-
वत्त्वे सति ध्वसप्रतियोगित्वाभाववदभावत्वहेतोर्ध्वससाधारण्यापत्तेः । न च सत्यन्तस्य नित्यपदार्थघटकस्यापि प्रकृते व्यथत्वान्निवेशो नेति वाच्यम् ; ध्वसे व्यभिचारस्योद्भटत्वात् समवायिनाशजन्यघटनाशे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् । अत्यन्ताभावो न प्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नवृत्ति-
ससर्गाभावत्वात् ध्वसवदिति सत्प्रतिपक्षाच्च । अत्यन्ताभावप्रतियोगिकात्यन्ताभावे वाधाच्च । नवीनमते तस्याभावरूपत्वादत्यन्ताभावरूपतत्प्रतियोग्यवच्छेदकाप्रसिद्धे । घटात्यन्ताभावस्यापि परैरतवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्यो-
पगमात् । यदप्यत्यन्ताभावत्व स्वावच्छेदकविशिष्टतद्वृत्तिध्वसनिरूपकत्व-
चेत्युभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्ट यतद्वृत्तिनित्याभाववृत्तित्वादन्योन्या-
भावत्ववदिति, तदप्यसत्; अत्यन्ताभावत्वमुक्तोभयसंबन्धेन प्रतियोगिता-
विशिष्ट यतद्वृत्तिससर्गाभावविभाजकोपाधिचात् ध्वसत्ववदिति प्रतिरोधात् ।
तद्घटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य तत्रापि सुलभत्वात् । एतेनावच्छिन्न-
वृत्तिकावृत्तित्वसाध्यमपि प्रतिरुद्ध योद्धव्यम् । यदपि घटाभावत्वं स्वप्रतियोगि-
जनकाभावसमानाधिकरणवृत्त्येतद्वटसमानकालीनैतद्घटाभाववृत्तित्वात्, प्रमे-
यत्ववत् । स्वमत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगिजनकाभावः प्रागभावः, तत्सामानाधिकरण्य-
चानवच्छिन्न निवेश्यम् । तेन तादृशाभावानवच्छेदकेन तद्वटध्व-
सकालेनावच्छिन्नप्रागभावसामानाधिकरण्य घटात्यन्ताभावमादाय तद्वृत्तित्वेन
न सिद्धसाधनम् । तत्कपालनाशजन्यतद्घटध्वसत्वे व्यभिचारवारणाय काली-
नान्त तत्कपालनाशानाशयघटव्यक्तिप्रवेशे तु तत्र देयम् । अनादिप्रतियोगिका-
भावत्वे व्यभिचारात् । एतद्घटप्रतियोगिकेति, तद्घटसयोगादौ व्यभिचाराद-
भावत्वेति, तदप्यसत्, नित्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावे व्यभिचारात् । तेन
स्वप्रतियोगिजनकादेरप्रसिद्धेः ।

यदप्येतत् कपालमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणम्, आघातत्वात्, पटादि-
वदिति, तदप्यसत् ; एतत्प्रागभावानाशयत्वस्योपाधित्वात् । यदपि ब्रह्मत्वेन
परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम्, ब्रह्मवृत्तित्वात्, असद्वृत्त-
त्वावदिति, तदप्यरमणीयम्, तन्मते ब्रह्मवृत्तेरपि घटस्य परमार्थसद्ब्रह्म-
निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम्, भेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्, घटाव-
वदिति प्रतिरोधाच्च । यद्वा यावत्परमार्थसद्ब्रह्मवृत्तित्वात् यद्वावच्छेदाश्रयावृत्ति

नत्तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकम् यथा घटभेदाश्रयावत्पटावृत्ति घटत्व घट-
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतिहेतु । परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो
न परमार्थसन्निष्ठ परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वान्, परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकाभाववदित्यादि न साधु, ब्रह्मभेदस्य ब्रह्मवृत्तितया, स्वयमेव स्वी-
कारेण व्यभिचारात् । ब्रह्मप्रतियागिको भेद प्रतियोगिसमानसत्ताकानुयोगि-
निष्ठ, प्रातिभासिकानिरूप्यभेदत्वान्, घटनिष्ठपटभेदवदिति तद्वीत्या प्रतिरो-
धाच्च । एतेन परमार्थसन्निष्ठो भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिक, परमार्थ-
सदधिकरणकत्वात्, शक्तिरूप्याभाववदित्यपि तथैव बोध्यम्, दृष्टान्तेऽपि
मण्डिलरक्तवासिद्धे, ब्रह्मभेदस्यापि ब्रह्मवृत्तितया व्यभिचाराच्च । भेदत्वा-
वच्छिन्न सन्मानप्रतियोग्यधिकरणक भेदत्वात्, ब्रह्मवृत्तिब्रह्मभेदवदिनि प्रति-
रावाच्च । मिथ्यात्वत्व ब्रह्मनुच्छेदमयातिरिक्तत्वव्यापकतावच्छेदक सकल-
मिथ्यात्ववृत्तित्वादिन्यादिक त्वाश्रयासिद्धयैव सावचम् । अन्यत् मूर्तिभिरुह्यम् ।

अपि च—

ये वेदा अनुकूलतर्कपदवी नीता परैरद्वये
प्रागेवापरया तदर्धकथनाद्वाद्यक्तनद्वयणान् ।
सामान्येन विशेषतोऽप्यभिहिता अद्वैतवैतण्डिकै-
विज्ञेया ध्रुवमप्रयोजकनया हेत्या हता हेतव ॥”

किञ्च—

अद्वैतानुगितीना शतमपि वाधादितोन्नयन ।
पक्षेनरोऽप्युपाधिर्बाधितुमन्ते वृत्तसमाधि ॥
वेदायिरुद्धयुक्तीनामर्के तर्ककुक्षुहले ।
मिथ्यात्वस्यानुमानानां मानत्वमघमानितम् ॥१५॥

पोडशोऽशः

एव स्थिते विश्वमत्त्वानुमानानि निर्वाध प्रवर्तन्ते । तथाहि प्रमेयत्वमेत-
त्पटतत्पटात्यन्ताभावोभयानधिकरणवृत्ति घर्मत्वात् भूतलत्ववत् । न च साध्या
प्रसिद्धि एतत्पटात्यन्ताभाववत्त्वेनोभयसिद्धौ भूतले यथोक्तोभयानधिकरणत्व
स्य सत्त्वात् । मिथ्यात्ववादिनापि पटवति पटान्यन्ताभावस्वीकारेऽपि पटा-
त्यन्ताभावतः पटवत्त्वनियमानभ्युपगमान् । अत्यन्ताभावत्व प्रतियोग्यधि-
करणावृत्त्यन्योन्याभावभित्ताभावमानवृत्तित्वात् ध्वसत्ववत् । मात्रवृत्तिपद
तदितरावृत्तित्वपर न तु साकल्याथकम्, तेन न स्वरूपासिद्धि । अथ पट
स्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिर्द्रव्यत्वादावाशवत्, एतत्पटात्यन्ताभाव प्रति-
योग्यनधिकरणमानवृत्ति, द्रव्यात्यन्याभावत्वात्, आकाशात्यन्ताभाववत् ।
सयोगात्यन्ताभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् । न च दृष्टान्ते प्रतियोग्यनधि-
करणेतरस्याप्रसिद्धि, साकल्यार्थकत्वे तु सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तित्वव्याप्यताया साध्यत्वात् । अथ पट कपालावृत्तितन्तु-
वृत्त्यभावप्रतियोगी पटपटान्यतरत्वात् पटवत् । प्रागभावप्रतियोगित्वमादाय
दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धि । पक्षे तु कपालावृत्तित्वस्य घटप्रागभावे भेदे च बाधि-
तत्वात्तादृशात्यन्ताभावसिद्धि । एतत्कपालमेतद्घटनित्याभावानधिकरणम्
एतत्समवायनिरूपकत्वात्, एतद्घटवत् । भेदमादाय दृष्टान्ते साध्यसत्त्वम् ।
पक्षे तु तदभावस्य बाधित्वात्तदत्यन्ताभावनादाय साध्यपर्यवसानम् । एव
चान्योन्याभावातिरिक्ततद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रतियोगिकाभावत्वमेतद्
घटसमानकालीनावृत्त्यन्यो याभावातिरिक्तैतद्घटसमानाधिकरणैतद्घटप्रति-
योगिकाभावमात्रवृत्तित्वादेतद्घटप्रागभावत्ववत् । व्यधिकरणघर्मनि
वच्छिन्नत्वमपि तत्पक्षे वाच्यम् । अत्र स्वसमानकालीनस्वाश्रयनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वरूपसत्त्वसिद्धिरित्यपि साधोः ।

न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमेतद्घटप्रतियोगिकजन्यजनकान्यतर-
मात्रवृत्तित्वमुपाधि । भवति हि यत्रोक्तसाधनावच्छिन्नत्वमेतद्घटसमान-
कालीनत्वमेतद्घटप्रागभावत्वे तादृशध्वसत्वे च तत्रैतद्घटप्रतियागिकजन्य
जनकतद्घटध्वसप्रागभावत्वाभ्यन्तरमात्रवृत्तित्वमिति वाच्यम्, हेता पूर्वोक्त-
युक्त्या साध्यव्याप्यत्वेन तद्घटव्याप्यहेत्वव्याप्यत्वेनोक्तोपाधे साध्यव्यापकत्वा-

भावात् । न चात्यन्ताभावत्वे व्यभिचारः, सयोगसवन्धेन घटवत्य भूतले समवायेन तदाभावसत्त्वान् माध्याभाववति तत्र हेतोर्वृत्तित्वाद्येन सवन्धेन यद्-घटाधिकरणं तत्सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रवृत्तित्वविवक्षाया च दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यादिति वाच्यम्, येन सवन्धेन यद्घटाधिकरणं तदन्य-मवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रवृत्तित्वस्य हेत्वर्थत्वान् । प्रागभावप्रति-योगितायाश्च भानाभावेन केनापि सवन्धेनानवच्छिन्नत्वाच्च साधनवैकल्यम् । एवञ्च तत्र हेत्वभावादेव न व्यभिचारः । किञ्चानत्यन्ताभावत्वम्, प्रतियोग्य-समानाधिकरणवृत्तिससर्गाभावविभाजकोपाधित्वात्, प्रागभावत्ववत् । अयं घटो घटप्रागभावातिरिक्तकपालावृत्त्यनाद्यभावप्रतियोगी, जन्यत्वात्, पटवन् । भेदेन सिद्धसाधनवारणाय कपालावृत्तीनि । घटकालावच्छेदेन कपालावृत्तित्वस्य विषयित्वस्य प्रागभावेऽपि सत्त्वात्तेन सिद्धसाधनवारणायातिरिक्तान्तम् । कपालध्वंसजन्यध्वमेन तद्वारणाग्रानादीति । स्वप्रागभावप्रतियोगित्व-मादाय दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धिः । पक्षवर्गताबलादेतद्घटकालावच्छेदेनैत-त्कपालावृत्त्यत्यन्ताभावसिद्धिः । एतद्घटध्वसः घटानाद्यभावानधिकरणा-वृत्तिः, ध्वसत्वात्, पटध्वमवत् । प्रागभावरूपघटानाद्यभावानधिकरणान्तं तु वृत्तित्वाद् दृष्टान्ते साध्यसमन्वयः । कपालस्य तु घटप्रागभावानधिकरणत्व-वाघात्तादृशात्यन्ताभावपर्यवसानम् ।

न च कपालनाशजन्यघटनाशे व्यभिचारः, घटप्रागभावानधिकरण-वृत्तित्वेनैव तत्र साध्यसत्त्वात् । यद्वा सयोगनाशजन्यघटनाश एव पक्षः । तादृशाध्वसत्वमेव हेतुः । एतद्घटात्यन्ताभाव एतत्कपालनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगी, अनाद्येतद्घटससर्गाभावत्वात्, एतद्घटप्रागभाववन् । घटकाले तत्प्रागभावस्य कपाले सर्वेरप्यनभ्युपगमात्, ध्वसे व्यभिचारवारणायाना-दीति । भेदे तद्वारणाय परमर्गेति । एतद्घटध्वसः स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छे-देन स्वाधिकरणवृत्तिघटत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटानाद्यभावकः, एतद्घटप्रागभावध्वसत्वात्, एतद्घटवन् । एतद्घटप्रागभावस्य हि द्वौ ध्वसौ, एतद्घटः, एतद्घटध्वसश्च । उभयत्रापि घटप्रागभावो ध्वस्त इति व्यवहारात् । अतः साधनस्य पक्षदृष्टान्तस्य साधारण्यम् । घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावेन सिद्धसाधनवारणाय घटेति । न च तथापि व्यासज्य-वृत्तिना व्यधिकरणेन वा धर्मेणावच्छिन्नप्रतियोगिताक घटाभावमादाय तदिति वाच्यम्; तादृशाभावानभ्युपगमात् । अन्यथा तु घटत्वं घटवृत्ति-भेदप्रतियोगितावच्छेदकं चैरभ्युपगमनियच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेष-

लौकिकत्वात् । वद्विवादेऽप्यपत्वादेरेव घञ्प्रतिभेदप्रतिपत्तिनावच्छेदकत्वात्प्रोक्त-
 दाप । न च केवन्धञ्त्वादिन्नप्रतिपत्तिनाया इच्छुल्लोभयधर्मानवच्छिन्न-
 त्वसत्त्वाद्दुक्तगोपानान्प्रतिपत्ति वाच्यम्, तदुभयत्र प्रत्येकपर्यायावच्छेद-
 कत्वात्प्रतिपत्तिनामेदस्य तदपत्त्वात् । यदा घञ्त्वान्धञ्पर्यायधर्मावच्छिन्नत्व-
 प्रतिपत्तिनावच्छेदकत्वं व्यधिकरत्वाद्यमस्य घञ्प्रतिपत्तिनावात् । उभयपत्त्वस्य
 तन्पर्यायभावात् सिद्धसाधनम् । यदपत्त्वस्यापि यदपत्तिनावादेवच्छिन्नताप्यन्ता-
 नाप्यन्त निश्चयान्प्रत्येक वारंवाच्यं घञ्त्वान्देति ।

नन्वेतद्व्यभिचारस्य भावनावादायात्र सिद्धसाधनम्, सामान्याभावाधिकरणो
 विशेषान्तरत्वापि सर्वसम्भनत्वात् । न च परत्वावच्छिन्नप्रतिपत्तिनाकाशान्ता-
 नावृत्तानामाधिकरणविरहनिश्चिता घञ्त्वावच्छिन्नप्रतिपत्तिनावाभावा-
 साध्य निरस्य इति वाच्यम्, दृष्टान्तस्य साम्यवेदत्वापत्तौतिवेत्, न,
 निश्चयानवच्छेदप्रतिपत्तिनाकञ्चभावनस्य उच्यते वात् । सामान्याभावाधि-
 करणो च विशेषानावीयप्रतिपत्तिनाया सामान्येनाप्यवच्छेदनुसर्हत्वात्प्रोक्त-
 सिद्धसाधनम् । सामान्यावच्छिन्नप्रतिपत्तिनाकञ्चत्वस्य विशेषानावत्तमुदाये
 व्यासङ्गवृत्तिव्यभिचारि यथाक्यायस्य मूल्यत्वात् ।

अथ तयापि नान्यमने सामान्याभावत्वात्प्रतिपत्तिनाया विशेषानावीयप्रति-
 पत्तिनाया सामान्यावच्छिन्नतया विशेषानावनादाय निश्चयान्तरमिति चेत्,
 नत्यम्, प्राचीनतयैतत्प्रमाणम् । तथा च पूर्वोक्तसामान्याधिकरणविरह-
 वच्छिन्नताये नाद्येऽपि न क्षति । एतद्व्यभिचारस्यभाव किञ्चित्तुल्यत्वा-
 नावच्छिन्नप्रतिपत्ति, अभावत्वादेतत्प्राभावावत् । अन्वयान्तावत्त्वापि प्रतिपत्ति-
 निश्चयान्तरभावप्रतिपत्तिनाया व्यभिचार । एतद्व्यभिचारित्वेऽपि निश्चयान्तरभाव-
 प्रतिपत्तिव्यभिचारस्यभावत्वादेव वाच्यत्वादेतद्व्यभिचारोदेशनिश्चयान्तर-
 नावच्छिन्नप्रतिपत्तिवसिद्धि । आकाशादेरपि स्वभावाभावावच्छेदकत्वं तदा साध्य-
 मस्यत्वेऽपि । नो चेद्व्यभिचारोऽपि नास्ति । उक्तं हि केद्वतान्वयिग्रन्थे दीधितिहृता
 "आकाशस्य तदभावाभावत्वाच्चिन्त्युत्पत्त्यात्, भाववति तदपत्त्वप्रतीत्या
 हि नावस्य स्वभावानावत्त्व इत्युच्यते । न चेह तया" इति । न च तयाप्या-
 कञ्चाप्यन्ताभावे केद्वतान्वयिग्रन्थे व्यभिचार इति वाच्यम्, वृत्तिनश्-
 प्रतिपत्तिनावावच्छेदकत्वं हेतुत्वात् ।

न च तयापि यथाप्यन्ताभावे व्यभिचार इति वाच्यम्, यथाप्या-
 वच्छिन्ने तत्त्वान्वयान्ताभावसत्त्वत् । तस्य प्रतिपत्तिव्यभिचारेऽप्यन्ताभावादिपि
 केद्वतान्वयिग्रन्थे मरिचकारोक्तैः । यदा एतद्व्यभिचारव्यभिचारे हेतु । न चाभा-

वीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतद्घटाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्र व्यभिचारः, सयोगसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तु दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सयोगान्यसबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य निवेश्यत्वात् । भेदप्रतियोगिनायामपि तादात्म्यसबन्धावच्छिन्नत्वस्य मानाभावेनानङ्गीकारात् । एतद्घटात्यन्ताभाव एतद्घटान्योन्याभावव्यभिचारी, एतद्घटससर्गाभावत्वात्, एतद्घटध्वसवत् । घटान्योन्याभाववति तन्तो एतद्घटध्वसाभावादेतद्घटध्वसस्यैतद्घटान्योन्याभावव्यभिचारित्वं व्यापकत्वाभावरूपम् । व्यभिचारित्वमत्र साध्यम् । पटवत्यपि घटात्यन्ताभावसत्त्वनियमे चेतद्घटवदेतद्घटान्योन्याभाववत्त्वनियमादेनदघटात्यन्ताभावस्यैतद्घटान्योन्याभावव्यापकत्वमेव स्यादित्ययवशादेतद्घटवत्येतद्घटात्यन्ताभावो नास्तीति परमवसानम् । एतत्कपालवृत्तिर्वाट्यन्ताभाव एतद्घटत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकं समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकं कपालवृत्त्यभावात्, पटाभाववत् । घटसमवायिकपालवृत्तिमयोगसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतद्घटात्यन्ताभावे व्यभिचारवारणाय समवायावच्छिन्नैति । एतन् भेदेऽपि व्यभिचारवारणम् । अन्यवृत्त्येतद्घटाभावे व्यभिचारवारणमेतत्कपालवृत्तीति । समवायेन बह्वचेतद्घटोभयाभावस्यापि साध्यसबन्धान दोषः । न चेतद्घटत्वेन बह्वचाद्यभावे हेतुमति साध्याभावाद् व्यभिचार इति वाच्यम्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभावन्युपगमात् । तत्पक्षेऽपि तदीयप्रतियोगिनाया सबन्धानवच्छिन्नेत्वानभ्युपगमनं तत्र हत्वभावादेव व्यभिचारानवकाशात् । एतत्कपालकालिकान्यसबन्धेनैतद्घटतदत्यन्ताभावोभयानधिकरणम्, आधारत्वात्, घटात्यन्ताभाववत्त्वेन सम्प्रतिपन्नभूतलवत् । एतत्कपालवृत्ति एतद्घटान्योन्याभाव एतद्घटानाद्यभावाभाववदवृत्तिर्भेदत्वान्तादिवृत्तिर्भेदवत् । तत्कपालान्वृत्तरेतद्घटभेदस्य प्रागभावरूपेतद्घटानाद्यभावाभाववदवृत्तित्वात् ।

न च पक्षेऽपि प्रागभावाभावमेवादाय दृष्टान्तवत् साध्यसत्त्वस्यादिति वाच्यम् ; ध्वसाधिकरणे तदत्यन्ताभावो नास्तीति प्राचीनमतेन प्रयोगात् । एतद्घटान्यन्ताभाव एतद्घटं तद्घटात्यन्ताभावान्यतराधिकरणावृत्ति एतद्घटं तद्घटात्यन्ताभावान्यतरत्वात्, एतद्घटवत् । एतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वेनोभयसंप्रतिपन्नदेशवृत्तित्वाभावस्यैतद्घटे सर्वसिद्धत्वात् । एतद्घटात्यन्ताभावे एतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणदेशवृत्तित्वस्य वाधि-

तत्त्वावेतद् घटाधिकरणवृत्तित्वगमाद्य साध्यसिद्धिः । एतद् घटात्यन्ताभाव
 एतद्घटवदवृत्तिरेतद्घटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात्, यो यदत्यन्ताभावः
 स तद्वदवृत्तिः यथा घटात्यन्ताभावो घटो घटात्यन्ताभाववदवृत्तिः । एतत्क-
 पालध्वस घटध्वसघटात्यन्ताभावोभयवत्त्वानियतप्रतियोगिक, ध्वसत्वात्तनु-
 ध्वसवत् । तन्तौ घटात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि घटध्वसाभावात्तनुध्वसस्योक्तो-
 भयानियतप्रतियोगिकत्वम्, पक्षे एतत्कपालपदस्य यस्मिन्नसमवायिकारण-
 सयोगनाशाद् घटध्वसो वृत्तस्तत्परत्वात् । तादृशकपालस्य च घटध्वसाभा-
 वप्रयुक्तोभयवत्त्वानियमानुपपत्त्या घटात्यन्ताभावव्यतिरेकप्रयुक्तमेव तदवा-
 च्यम्, इति तत्कपाले घटात्यन्ताभावाभावमिद्धिः । एतत्कपाल घटध्वसघ-
 टात्यन्ताभावोभयानधिकरण कपालत्वात्, अग्न्यकपालवत् । घटनाशात्पूर्व-
 नष्ट कपाल दृष्टान्तः । पक्षस्तु पूर्वानुमाने पक्षोक्तध्वसप्रतियोगित्वेनोक्तमेव-
 कपालम् । दृष्टान्ते घटध्वसानधिकरणत्वप्रयुक्तमुभयानधिकरणत्वम् । पक्षे
 तु घटात्यन्ताभावानधिकरणत्वप्रयुक्तमेव । न च ध्वसोत्तर तदधिकरणो
 तदत्यन्ताभावस्योपगमाद् घटध्वसानधिकरणत्वस्य च तत्राभावाद्वाध इति
 वाच्यम्, एतदनुमानस्य प्राचीननयेन प्रवृत्तेः । कपाल घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकौ यावत्यन्तान्योन्याभावौ तदुभयानधिकरणम्, घटकपालान्यतरत्वात्,
 पटवत् । घटस्य पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाश्रयत्वेऽपि तादृशा-
 न्योन्याभावानाश्रयत्वात् । पक्षे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभा-
 वस्य सर्वसिद्धत्वात् । तादृशात्यन्ताभावानाश्रयत्वेनैव साध्यपर्यवसानम् ।
 अत्यन्ताभावत्व कपालावृत्ति, वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधित्वात्, आकाशत्व-
 वत् । विभाजकत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणम् । तेन पक्षदृष्टान्तयो-
 साक्षाद्विभाजकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । न चाभावपदार्थस्य सौत्रविभागाभा-
 वात्तथापि स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्, अभावत्वस्य पदार्थविभाजकत्वेन सूत्र-
 तात्पर्यविषयत्वात् । उक्तं हि द्रव्योपाये "सामान्यतो द्विविध पदार्थो
 भावोऽभावश्चेत्यर्थः । पदार्थविभाग, शाब्दश्च भावविभाग " इति । एतत्क-
 पाल युगपद्घटघटात्यन्ताभावोभयानधिकरण कपालत्वात्, अनारब्धघट-
 कपालवत् । तत्र परैरेपि घटानभ्युपगमात् । एतद् घटात्यन्ताभाव कदाचि-
 देतत्कपालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, एतद्घटससर्गाभावत्वात्, एतद्घटध्वस-
 वत् । घटवत्कपाल घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावानधिकरण घट-
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावानधिकरणत्वात् । यो यद-
 र्थावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावानाश्रयो न भवति स तदभावावच्छिन्नप्र-

तियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावानाश्रयो न भवति, यथा वह्निव्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकात्यन्ताभावानधिकरणत्वाभाववान् जलहृदादिवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिनावच्छेदकताकवह्निमद्भेदानाश्रया न भवतीति व्यतिरेकी ।
भवति हि वह्णभभाववति जलहृदं वह्निमान्न भवतीति प्रतीतिः सर्वसिद्धा ।
घटवत्कपाले तु घटवान्न भवतीति प्रत्ययाभावाद् घटात्यन्ताभावोऽपि तत्र
नास्तीत्यावश्यवन् । न च पटवद्भेदोऽपि तत्कपाले स्वोक्रियत इति वाच्यम्,
अपसिद्धान्तात् । उक्तं हि चन्द्रिकायाम् — 'स्वाधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं न भिष्यात्वन्, पूर्वाचार्यैरनुक्तत्वात् । नह्यस्मन्मतो घटादौ घट-
त्वादिना भेदः स्वाक्रियते किन्तु घटत्वाद्यत्यन्ताभावः' इत्यादि । एव च
यथोक्तव्यापकपक्षाद् व्यावर्तमानं स्वव्याप्यमादायैव व्यावर्तत इति घटवति
घटात्यन्ताभावोऽप्रामाणिक इति सिद्धम् ।

अयं घटः सामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं चैतुन्यसंबन्धेनात्यन्ताभाव-
हीनः द्रव्यत्वात्, आकाशावत् । पटात्यन्ताभावो घटतदभावोनयसामानाधि-
करण्यनियतः, अभाववान्, कपालात्यन्ताभाववत् । कपालात्यन्ताभावस्य
ममंतघटात्यन्ताभावस्यले उक्तमाध्यसप्रतिपत्तिः । घटवत्कपालवृत्तेश्च
घटात्यन्ताभावस्य घटसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् घटात्यन्ताभावसामानाधि-
करण्याभावादेव साध्यसंबन्धो वाच्यः । घटवत्यपि घटाभावसत्त्वे तृक्तसामा-
नाधिकरण्यनियमो न स्यादित्यर्षवशाद् घटवति तदत्यन्ताभावानावः
सिद्धः । एतत्तन्वृत्तिर्घटभेदः एतत्पटाभावाद्यभावानधिकरणवृत्तिभेदत्वात्,
पटभेदवत् । एतत्पटवृत्तिभेदमावस्य भेदरूपैतत्पटानाद्यभावानधिकरणैत-
त्पटवृत्तित्वात् । तदत्यन्तवृत्तिभेदस्य प्रागभावसंपन्नत्पटानाद्यभावानधिकरण-
वृत्तिन्वान् । पत्नीकृतभेदे एतत्प्रतियोगिकभेदप्रागभाववत्येतत्पटात्यन्ता-
भावानधिकरणवृत्तित्वमादायैव साध्यपर्यवसानम् । एतत्पटाभाव आकाशा-
त्यन्ताभावव्यापकत्वरहितः, एतन्पटसर्गाभावत्वात्, एतत्पटव्यसवन् ।
पटवयपि पटात्यन्ताभावसत्त्वे त्याकाशात्यन्ताभावव्यापकत्वमेव तस्य स्थान् ।
एतत्तन्वृत्तिराकाशात्यन्ताभाव एतत्पटमनर्गाभावानाश्रयवृत्तिः, आकाशा-
त्यन्ताभाववान्, एतत्तन्वृत्तिराकाशात्यन्ताभाववान् । एतत्तन्वृत्ति-
रत्यन्ताभावः पटवानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः, एतद्वृत्तिसर्गाभावत्वात्,
एतत्तन्वृत्तिर्ध्वंसवत् । एतत्तन्वृत्त्यत्यन्ताभावीया पटत्वावच्छिन्ना प्रनि-
योगिना नमवापनमन्व्यानवच्छिन्ना, एतत्तन्वृत्तिसर्गाभावनिरूपितपटवृत्ति-
प्रतियोगितात्वान्, तादृशव्यमप्रतियोगितावन् । नूनत्वादिवृत्तिपटात्यन्ता-

भावीयाया प्रतियोगिताया व्यभिचारादेतत्तन्तुवृत्तीति । ससर्गेति स्वरूपकथनमात्रम् । अभावमात्र प्रविष्टम् भेदनिर्हृपितायामपि साध्यसत्त्वात् । घटाद्यभावीयाया तस्या तद्धारणाय पटवृत्तीति । पटत्व स्वाश्रयसमानाधिकरणत्वात्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक यत्तद्भिन्नम्, द्रव्यत्व व्याप्यत्वात् आत्मत्ववत् । द्रव्यवृत्तित्वादिति वा, सयोगत्वस्य तावत्तव वारणात् । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे तत्रव व्यभिचारवारणाय साध्येऽत्यन्तपदम् । अयथाभावमात्र वाच्यम्, तन्तुत्व पटससर्गाभावसामान्याभावानाश्रयवृत्तिपमत्वात् घटत्ववत् । तन्तुभिन्न घटात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि ध्वस प्रागभावयो कदाप्यसत्त्वात् साध्यप्रसिद्धि । ततो तु तदुभयसत्त्वात्पटात्यन्ताभावविरहप्रयुक्तमेव पटससर्गाभावसामान्याभावानाश्रयत्व पयवस्यति । एव तनुपक्षकमुक्तानाश्रयत्वसाध्यक वस्तुत्व हेतुकमप्यनुमान बाध्यम् । पूर्वा परकालयोरत्य ताभावाम्युपगमेऽपि पटकाले तदनाश्रयत्व विना नाध्यानुपसहारादिप्रसिद्धि । एतत्तन्तुसयोग एतत्पटससर्गाभावानाश्रयप्रतियोगिकसयोगत्वात् घटभूतलसयोगवत् । अत्यन्ताभावत्वमेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्ति नित्याभावमात्रवृत्तित्वात् अयो याभावत्ववत् । उक्तप्रतियोगितत्तन्तुनिष्ठात्य ताभावप्रतियोगित्व विना साध्यापयवसानात्प्रसिद्धि । अयदपि धीमद्भिर्हृहनीयमिति तिष्ठतु विस्तर ।

एव च—

हेतवोऽभीष्टसिद्धयय सम्यञ्चो बहवश्च न ।

स्वल्पा परस्य दुष्टाश्चेत्यत्र स्पष्टमुदीरितम् ॥

इति श्लोक पराप्रत्येव पठनीय इति दिक् ।

वेदाविरुद्धयुक्तीनामर्के तर्ककुरुहले ।

विश्वसत्त्वाद्युमितयस्तत्त्वानुगतय कृता ॥१६॥

सप्तदशोऽंशः

हेतुष्वपि तावत् किं नाम दृश्यत्वम्? यत्तु 'वृत्तिव्याप्यत्वमेव तत्, व्याप्यत्व हेतुनायच्छेदकसंबन्ध, वृत्तित्वेन हेतुता । व्याप्यत्व चापरोक्षवृत्त स्वजन-केन्द्रियसयोगादिरूपम्, परोक्षवृत्तान्तु स्वप्रयाजकव्यापकतावच्छेदकादिरूपम् । अत्रात्मकवृत्तान्तु स्वजनकदोषजन्यत्वादिरूपम् । यद्वा वृत्तिमात्रस्य स्वावच्छिन्नचतन्व्याभिन्नचतन्व्यप्रतियोगिक तत्तद्विषयनिष्ठ तादात्म्यमेव तत् अनुमिन्यादिवृत्तेरपि स्वावच्छिन्नचतन्व्याभिन्नमहाचैतन्यव्यक्तिप्रतियोगिक-ब्रह्मादिनिष्ठतादात्म्यसत्त्वान् । अन्यत्रमत्वस्य स्वरूपत एवावच्छिन्नसम्बन्ध-त्वानानुगमगौरव] वृत्तित्वञ्च भीर्धारित्यादि श्रुयन्मूढमान सत्कारेच्छादि-जनकतावच्छेदकता मिद्धो धीत्वहपो जानिविशेष । तत्तद्विषयावच्छिन्न-स्मानत्वानादकाज्ञानाभावस्य मस्कारादिहेतुत्वे गौरवात् । प्रमाप्रमान्य-तरत्वं वा तत् । ते च सप्तष्टेऽन्वष्टे वा" इत्यादि, तत्र, भीर्धारित्यादिश्रुते-रात्मगुणत्वेन ज्ञानादिप्रतिपादकत्वस्यैवोक्ततया तत्ताधारणैकवर्मे प्रमाणा-भावात्, ज्ञानत्वातिरिक्ताया धीत्वजातेरसिद्धे सत्कारादिजनकताया अपि तेनैवावच्छेदसंभवात् । चतन्व्यप्रतियोगिताकतादात्म्यस्य च विषयेष्वव्याप्यसि-द्धत्वात् । अन्यथा मिथ्यात्वसिद्धावनुमानवैयर्थ्याद् ब्रह्मणि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च । न च तस्य वृत्तिविषयत्व नेति वाच्यम्, तत्परवदान्ताना वयर्थ्यप्रसगात् ।

यत्तु "शुद्धं ब्रह्म न दृश्यम्" "यत्तददृश्यम्" इति श्रुते । उपहितस्य तु दृश्यत्व-वन्मिथ्यात्वमपीष्टमेव, वृत्त्युत्पत्तिस्य शुद्धत्वासंभवात् । सर्वप्रत्ययवद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थित इत्यस्याप्युपहितपरत्वात्, शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन त्वन एव सिद्धत्वाच्च" इति, तदसत्, उपहितशुद्धयोरेक्यन तत्रापि हेतो सत्त्वात् । अन्यथा शुद्धस्य संसारवान्शुद्धापरान्तेण भानानुपपत्त्या स्वप्रकाशत्व न स्यात्, शुद्धस्य पृथग्भानाभावान् । अन्यथा शुद्धन्वध्याघातात् । तथा च 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रादिविरोध, स्यादित्यादे स्वयमेवोक्तत्वात् । अपि च शुद्धे दृश्यत्वनिषेधार्थं तस्य ज्ञानमवश्यं वाच्यम्, अज्ञाते धर्मिणि विधि-निषेधयोः प्ररोहात् । अयं स्वप्रकाशत्वेन स्वतः सिद्धे तस्मिन् वृत्त्यदृश्यत्व निषिध्यत इति चेत्, न, शुद्ध स्वप्रकाशमिति शब्दजन्यविशिष्टवृत्ती शुद्ध-प्रकाशे स्वप्रकाशत्वासिद्धे ।

अथ तादृशवाक्यस्य लक्षणाया अशुद्धत्वमस्वप्रकाशव्यापकमित्यर्थ ।
 तथा चाशुद्धत्वव्यावृत्त्या शुद्ध स्वप्रकाशता पर्यवस्यति, भेदनिषेधाद्भेद-
 वदिति चेत् न अशुद्धत्वस्य ण्डभिन्नत्वरूपतया वृत्तिविषयत्वव्यावृत्त्या
 शद्ध स्वप्रकाशता पर्यवस्यनात्यस्यापहितत्वशून्यब्रह्मनिष्ठात्यन्नाभावप्रति-
 यागित्वेन स्वप्रकाशत्वं न ज्ञायते इत्यर्थः । अस्वप्रकाशत्वव्यापकाभावप्रति-
 यागित्वरूपाद्या स्वप्रकाशत्वयाप्लेर्ज्ञानस्योद्बुद्धसंस्कारस्योपहितत्वाभाव-
 रूपशुद्धत्वे ग्रहस्तत्त्वसमये शुद्धत्वविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावज्ञानानुदयात् ।
 बह्वधभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य धूमे ज्ञानादिकाले धूमवान् बह्वधभाव-
 वान् इति ज्ञानाभाववदिति, तादृशज्ञानासंभव एव स्वप्रकाशत्वसिद्धिः ।
 एतेन शुद्धत्वस्य हेतोर्ब्रह्मज्ञाने कथं तस्य स्वप्रकाशत्वस्यानुमितिरूपा-
 सिद्धिरित्यपास्तमिति, शुद्धस्वरूपज्ञानं विनापि शुद्धत्वस्योक्तप्रतियोगित्व-
 घासंभवात् । उपहितत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमिति ज्ञानकालेऽप्युपहितत्वा-
 भावविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावो न ज्ञायते, धमव्यापको वद्विरिति
 ज्ञानकाले बह्वधभाववान् धूमवानिति ज्ञानाभाववत् । अतः
 उपहितत्वाभावरूपशुद्धत्वस्याज्ञातत्वेऽपि सत्यभावाच्च । न चोपहितत्वे
 स्वप्रकाशत्वाभावव्यापकताज्ञाने शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वयो सहचार-
 ज्ञानमावश्यकमन्यथोपहितत्वानावदवृत्त्यस्वप्रकाशत्वमिति व्यभिचार-
 ज्ञानानुच्छेदेन तादृशव्यापकताज्ञानासंभवात् । तथा चोक्तसहचारघटकतया
 शुद्धज्ञानमावश्यकमिति वाच्यम्, शद्धस्य वृत्तिविषयत्वेन तदघटितोक्त
 व्यभिचारविषयकवृत्त्यसंभवात् । उपहिते तत्त्वाभावभ्रमकाले उक्तव्यापक-
 त्वज्ञानासंभवेऽपि तदयकाले तत्संभवान् । उक्तसहचारभ्रमस्योपहित-
 रूपाधिकरणमादाय संभवाच्च । न चैव शुद्धत्वोपहिते स्वप्रकाशत्वसिद्धावपि
 शुद्धे तदसिद्धिरिति वाच्यम्, शुद्धत्वस्यापहितत्वाभावरूपत्वेनाभावरूपे धर्मे
 शुद्धसंयत्त्वस्योक्तवाद्युपहितत्वाद्यभावत्वापहितेन ब्रह्मणा सह ब्रह्मणो
 भेदाभेदस्वीकारादभेदस्य धर्मधर्मिणानिधामकत्वादिति चेत्, अत्र धूमः,
 बह्वधभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य धमे ज्ञानकाले हि धूम धर्मितावच्छेद-
 कीवृत्त्य बह्वधभाववत्ताज्ञानं न ज्ञायते । न त्वन्यधर्मधर्मितावच्छेदकमपि
 पर्यवर्तते बह्वधभाववानित्यादिज्ञानादयात् । इह तु स्वप्रकाशत्वाभावव्यापका-
 भावप्रतियागिबन्धुपहितत्वाभावरूपे शुद्धत्वे गृहीतम् । अतः शुद्धत्वधर्मिता-
 वच्छेदक स्वप्रकाशत्वाभावप्रकारकज्ञानं मास्तु, धर्मान्तरधर्मितावच्छे-
 दकं तु स्यादेव, वाघनाभावात् । तादृशधर्माणामपि व्यापकत्वज्ञानसंभवेऽपि
 तदभावकाले स्वप्रकाशत्वाभावज्ञानापत्तश्च ।

वस्तुतः शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वसिद्धिं कथं निव्यूढा, तदभावज्ञानाभाव-
मात्रेण नत्सिद्धेरङ्गोकारे ब्रह्मभावज्ञानाभावमात्रेण वह्निज्ञानकार्यापत्तेः ।
शुद्धस्वप्रकाशत्व न स्पृहादित्यम्येव परेणापादितत्वात् । भवदुक्तरौत्या च
तदपरिहारात् । अपि चैव घटादीनामपि स्वप्रकाशत्वसिद्धिं स्वात्, उक्तज्ञान-
सत्त्वे वह्निधूमभाववद्विशेष्यकस्यापि धूमधमिनावच्छेदकवह्नयभाववत्ता-
ज्ञानस्याजायमाननया प्रकृतेऽपि शुद्धत्वाभाववद्विशेष्यकस्यापि शुद्धत्वा-
वच्छेदधमिताकस्वप्रकाशत्वाभा-ज्ञानस्यात्तव्यापकत्वज्ञानकालेऽनुपपत्त्या घ-
टादेरपि स्वप्रकाशत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वविरहसाम्यात् । स्वप्रका-
शत्वप्रमाविशेष्यत्वस्य च शुद्धेऽप्यनङ्गीकारात् । न हि धूमवद्विशेष्यकधूमधमि-
तावच्छेदकवह्नयभावप्रकारकज्ञानत्वं तादृशव्यापकत्वज्ञानप्रतिवध्यतावच्छे-
दकमिति न किंचिदेतत् । एतेन उपहितत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्याद्यपि
निरस्तम् । तस्मात् स्वप्रकाशत्वं शुद्धत्वयो सहचारज्ञानस्यावश्यमपेक्षणीयतया
शुद्धत्वस्य च ब्रह्मनिष्ठत्वेन तदावश्यकतया शुद्धस्य ज्ञेयत्वं दुर्निवारमेव ।

यत्तु शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वेनेत्यादि, तत्र, स्वप्रकाशत्वसिद्धयर्थं बलादेव-
वृत्तिविषयत्वस्यानीपमानत्वात् । उपहिताधिकरणे सहचारभ्रम इत्युक्तम्;
हेत्वभावाश्रये हेतुसाध्ययो सहचारभ्रमसम्भवेऽपि तस्यानुपयुक्तत्वात् ।
शुद्धत्ववति स्वप्रकाशत्वमित्येव रूपे सहचारज्ञाने वस्तुतः शुद्धस्वविषयत्व-
सम्पत्तेश्च । न हि सहचारज्ञानाधिकरणविशेषान्तर्भावेन व्याप्तिर्गृह्यते ।
एतेन शुद्धपदेनाभिधालक्षणान्यतरेणापि शुद्धाप्रतिपादने न द्वैयर्थ्यमित्या-
शङ्क्य शुद्धत्वविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावज्ञानसम्भवरूपार्थमादाय तत्तार्थ्यव्य-
मित्यपि निरस्तम् । परमार्थतस्तु स्वप्रकाशत्वाभावव्यापकाप्रतियोगी
उपहितत्वाभाव इति ज्ञान एव शुद्धस्य ज्ञानसपन्नम्, अभावस्य तन्मनेऽधिकरण-
स्वरूपत्वात् । एव परप्रदाश्रयत्वाभावस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वस्यापि शुद्धानति-
रेक्षितया द्वाप्याभावप्रतियोगितयैव शुद्धस्य ज्ञेयत्वमित्यवधेयम् ।

एव च शुद्ध स्वप्रकाशमिति वाक्यस्य पूर्वोक्त-प्रतिरेक-यामौ लक्षणापि
निर्वीजा, वृत्तिरूपेण धर्मण शुद्धत्वासम्भवादिति त्वयुक्तम्, आगन्तुकविशेष-
गुणाश्रयराहि यस्यैव शुद्धपदार्थत्वेन भवदुक्तशुद्धत्वभावापत्तेरिष्टापादनत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मगत्यापि शुद्धस्य ज्ञेयत्वमनिवार्यम् । अत एवोक्तम्—

“फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ।

ब्रह्मज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्तिं प्रकल्पिता” ॥ इति

तदेतत्सर्वं वस्तुगतिमभिसंघायोक्तम् । वस्तुतः शुद्धस्वप्रकाशत्वाभाव-
प्रकारकज्ञानविषय इत्येतादृशभवेदीयज्ञानमेवादाय वृत्तिविषयत्व तत्र सुलभम् ।
तथा च स्वप्रकाशत्वविरहज्ञानं शुद्धे निषेध[य]ना स्वमेव ज्ञानमादाय ज्ञेयत्व
सन्नारापितम् । एवविशिष्टस्य विषयत्वेऽपि विशेष्यस्य तद्दुर्वारम्, विशिष्ट-
ज्ञाने विशेष्यस्यापि विषयत्वात् । न च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् पर्याप्ति-
सम्बन्धेन विषयत्वस्य वा हेतुत्वाद्दिशेषमानं न हेतुरिति वाच्यम्, विशेषणस्या-
प्यविषयत्वापत्त्या भागासिद्धिप्रसङ्गान् । न तु विशेष्यतापन्नस्य विषयत्वेऽपि
न क्षतिः, तस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । एतेनापहिनस्य विषयत्वेऽवधेयस्य
तत्त्व दुर्वारमित्यापि परास्तम् । उपहितात्मना तस्य साध्यसम्बन्धात् । न च
विशिष्टज्ञानेन शुद्धे ज्ञातत्वमज्ञाननिवृत्तिश्च न यवह्रियेतेति वाच्यम्, इष्ट-
त्वात् । 'अन्वयवहायमलक्षणम्' इत्यादिश्रुते । उपहितविषयवतात्पर्यानि
एणिकस्यैव श्रवणत्वसम्भवात् ।

किञ्च उपहितब्रह्मभिन्नप्रपञ्चमानस्य मिथ्यात्वे उपहितत्वेन तत्र दृश्यत्व-
सत्त्वात् । तेन निर्विकल्पकानङ्गीकारे घटादेस्तत्स्थीकारेऽपि नित्यातीन्द्रिय
स्यापि विशिष्टरूपेणैव दृश्यत्वात्केवलं तत्र भागासिद्धिरित्यपास्तम् । घटादिस्व-
रूपस्योपहितान्यस्वरूपाभावादसिद्धजनवकाशादुपहिततत्स्वरूपसिद्धत्वं न
कृतकृत्यत्वादिति चेत् उच्यते, एव तत्त्वमस्यादिवाक्यानां तात्त्विकप्रामाण्यमिति
प्रवादोच्छेदः स्यात् । समानविषयकत्वेनैव ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वस्वीकाराद्या-
ज्ञानविषयतायाश्चाश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवलमिति
शुद्ध एवाभ्युपगमात् । अविद्यातत्प्रयुक्ताविषयकज्ञानस्यैव तथात्वात् । शुद्धतद्-
व्यक्त्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानस्य शुद्धतद्व्यक्तिविषयकज्ञानं शुद्धशक्ति-
त्वादिविशिष्टावच्छिन्नविषयताकाज्ञानस्य श्रुतित्वात्शेषेऽन्याप्रकारकश्रुतित-
त्वप्रकारकज्ञानं जानित्वादिविशिष्टश्रुतिनित्यादिविशिष्टशुद्धाद्यवच्छिन्नविषय-
ताकाज्ञानस्य तादृशश्रुतित्वप्रकारकज्ञानं समानविषयकमित्यादेर्निरूपितत्वात्-
श्रुत्याप्यव्यवहार्यत्वस्य शुद्धनिष्ठत्वेन वाच्यत्वाच्च ।

यत्तु घटादेरुपहितान्यस्वरूपं नास्त्येति, तत्र, उपहितान्यस्वरूपस्याब्रह्म-
णोऽपि सत्त्वे मानाभावात् । तथा च भागासिद्धिपरिहारप्रवृत्तेन व्यभिचार
एवासीत्, इत्येतावतास्माकमपि कृतार्थत्वं स्यात् । तत्र प्रमाणापन्नास च
शुद्धस्यापि हेतुमत्ताप्रसंगेन सुतरामेव व्यभिचारात् । तस्मात्—

ब्रह्मण्युपहितान्यस्मिन् मानस्य सदसत्त्वयो ।

अर्नकान्तिकताहृतारेकस्यैकान्तिकत्वभाक् ॥

यत्तु ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन शुद्धरूपेण ज्ञानाविषयत्वेऽपि न क्षतिः, घटा-
देन्नु यदि शुद्धरूपं तदा ज्ञानाविषयत्वेऽलीकमेव स्यात् । स्वप्रकाशत्वं त्वना-
शङ्क्यम् अनन्तानां तत्स्वीकारे गौरवाद् घट न जानानीत्यनुभवान्चेति-
तदप्यसत्; ब्रह्म न जानानीत्यनुभवसानान्यात् । अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यात् ।
“एतद् तदङ्गरनविदित्वा गाम्यस्मात्लोकोत्प्रति स कृपणः” इति
बृहदारण्यकात् । ‘न वै नूनं भावस्त एतदवदिपुः’ इति छान्दोग्ये उद्दालक
प्रति श्वतकेतूक्तः । नाऽहं भाषो मन्त्रविदवान्मि नत्सवित्’ इति तत्रैव
सनत्कुमार प्रति नारदान्तरच ।

न चान्य भावल्पाज्ञानविषयकत्वं वक्तव्यम्, निराकरित्यमागुत्वान् ।
प्रमाणविषयत्वस्य स्वप्रकाशत्वे शशशृङ्गादिमापारण्यात् । स्वप्रकाशकत्वेऽपि
प्रमाणान्यावस्य वाच्यत्वाच्च । अत एव ज्ञानस्वप्रकाशत्वेऽप्यनवन्यानाम्य-
माकरेऽप्युक्तम् । यद्यपि सोऽयं घट इत्यादि वाक्यादन्नन्मते शुद्धव्यक्तिर्वा-
न्वन्मतेऽपि प्रमयनित्यादिज्ञानाद्विशेष्यमात्राणो उद्बुद्धनस्काराद्विशेष्य-
मात्रमूर्तिरन्यथानुभूतदशरयत्वादिविशिष्टे नस्त्ववादिज्ञानात्तन्ववादि-
तवप्यनत् प्रमेयत्वप्रकारकदशरयविशेष्यकसत्कारादुक्तोद्बुद्धनस्कारात्प्र-
मेयत्वाशे भोपवशाद्दशरयत्वप्रकारकस्मरणस्यैवोपपत्त्या तत्रापि निर्विकल्प-
कन्मूत्यनङ्गीकारात् । दशरयत्वाशेऽन्याप्रकारकदशरयत्वात्प्रकारकमूर्ति
प्रति लाङ्घनकारत्वं हतुत्वात्, कथं तदशे प्रमेयत्वप्रकारकसत्कारादुक्तमू-
तिरित्याशङ्काया दशरयत्वादिनवन्येन यत्र अज्ञो जातस्त्र ससर्गविषयतायां
तज्ज्ञानत्वानपेक्षणीयतया तत एव दशरयत्वादिज्ञानोपपत्त्यभ्युपानात् ।

यदप्युक्तम् आश्रयत्वेत्यादेर्न विरोधः, अज्ञानकार्यानुपहितन्याज्ञानविषयत्वा-
श्रयत्वयोर्नद्वाक्येनोपेतैः । पूर्वेन्द्रितमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति । नापि
गोचर इत्युक्तं तदज्ञानकार्योपहितस्य विषयत्वाश्रयत्वोभयानावे पश्चादुत्पत्त-
त्वस्य हेतोर्नृत्त्वात् । अज्ञानोपहितस्याप्यविषयत्वाश्रयत्वे तात्पर्ये तु हेत्वनु-
क्त्या नूनतापत्तेः” इति, तदप्यसत् अज्ञानकार्यानुपहितस्य तद्विषयत्व तात्पर्ये
हि तादृशस्यैव शुद्धत्वापनो जीवेशमेदादिविषयकज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्व
स्यात् शुद्धविषयकत्वतद्भावात् । तस्मात्कार्यपद प्रयुक्तत्वपरम्, तन्न तदु-
च्छेदकज्ञानाच्छेद्यत्वमनादिमापारसु वाच्यमित्यज्ञानतत्कार्योभयानुपहितमेव,
ब्रह्माज्ञानविषयत्वाश्रयत्ववविति तत्तात्पर्यम् । तद्विषयत्वातिरिक्तस्य शुद्धत्वस्य
कल्पने गौरवाच्च । न चात्र हेत्वनुक्तिः, एकरूपेण ययोक्तप्रयुक्तत्वेन

पश्चिमपदतात्पर्यविषयेण तदभिधानात् । अज्ञानोपहितस्यैवाज्ञानविषयत्वेऽयो
न्याश्रयाच्च ।

यत् अज्ञानतदुपहितयोस्तद्गोचरसाक्षिणोश्चानादिबेनोत्पत्तिज्ञप्योर्ना
योयाश्रय इति तत्र तथाप्यनानोपहितस्याज्ञानविषयत्वकल्पनाया प्रमा-
णाभावात् । अथवा आकाशविशिष्टे आत्मयाकाशवतते अनादित्वदि-
त्यादिकर्मापत्त्यात् । किं च ब्रह्मण स्वप्रकाशतया प्रकाशावरणाद्यमज्ञान
कल्प्यते यदि त्वनानोपहितमेवाज्ञानविषय तदा प्रकाशानापत्त्या तत्कल्पनमेव
न स्यात् । न चानानोपहितसिद्धमथज्ञान सिद्धमिति वाच्यम् अज्ञानासिद्धौ
तदुपहितस्यापि दुर्लभत्वापत्त्या मूलोच्छेद एव भवसत्तानात् अज्ञानाभावे तदु-
पहितस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मादज्ञानानादित्वस्य धर्मिसिद्धयुत्तरका-
लिककल्पनाकत्वात् तत्कल्पकप्रमाणेन कल्पनीयानानानुपहितमेव ब्रह्म तद्वि-
षयतया कल्पनीयमिति कल्पनायामयोयाश्रयस्य दुर्लभत्वमिति सिद्धम् ।
अत एव अहमज्ञ अथ घन इत्यादि जानानामप्युपहितविषयत्वेनाज्ञाननिव-
तकवप्रसंग इति अद्वैतसिद्धावुक्तम् । विशिष्टविषयकत्वेन तद्व्याख्याया
कष्टकल्पनमात्रत्वात् ।

यदप्युक्त विशिष्टाविषयकज्ञानाविषयत्वे सति विषयत्व हेतुरतो न भागा
सिद्धिरिति तदप्यसत् विशिष्टाविषयकज्ञानाविषयत्वस्यैव सामर्थ्ये विशेप्य
भागवदप्यात् । न च तुच्छे व्यभिचारपरिहारस्तदयं शाब्दवृत्तिविषयत्वस्य
शुद्ध संबन्धितया तेनापि तस्य दुर्लभत्वत्वात् । न चोक्तमात्रमेव हेतूकत्व-
मिति वाच्यम् तुच्छसाधारण्यानपायात् निर्विकल्पकाङ्गीकारे स्वरूपानिद्धि
प्रसगात् आकाशादिपदानिर्विकल्पकोपगमे तत्र भागासिद्धश्च । न च
नत्रापि मुदर्थकत्वादिकमादाय विशिष्टविषयकवमेवेति वाच्यम् शाब्दबोधे
तथावेऽपि पदत्रयपदान्तरस्मृतौ तदविषयकत्वस्य निर्वाचनत्वात् । नत्वमसौ
त्यादावुपाधिनिश्चिततया एव सस्कागेदोघात् । तन्मात्रस्मारकं च
निर्विकल्पकवाच्यानिर्गुलस्य पदजन्यस्मरणस्यापि निर्विकल्पकत्वस्यानुभव-
सिद्धवादिनि भवदङ्गीकारेण जीवे भागासिद्धश्च । तुच्छम्यत्वे त्वया विकल्पा-
यवृत्तेरेव स्वीकारेण विशिष्टाविषयकज्ञानाविषयत्वस्य तत्र सत्त्वात् । विक-
ल्पस्य ज्ञानाद भेद इति भवदभ्युपगमात् । एतावान्भेद-तत्र ज्ञानत्वाभावा
तत्र हेतुसत्त्वम् मम तु विशिष्टाविषयकत्वाभावादिति ।

न च तद्गोपानुरोधान्छद्वाजन्मवृत्तिविषयत्वस्यासत्त्वात्तन्मते तस्याप्यनुमि-
त्यादिविषयत्वे तु सौपाख्यनिष्ठप्रकारताकवृत्तिविषयत्वस्य हेतुत्वमुपाया

चान्तीति प्रतीतिविषयत्वं तु च्छब्दस्य प्यन्तित्वेन ज्ञानमन्त्रात्पुनो तु मनादा-
 म्यनन्त्रान्प्रत्यक्तत्वेनैव साक्षात्प्रत्यभिनि ग्रन्थ एव दक्ष्यमाणत्वात्प्राय दोष
 इति वाच्यम्, तथापि मनादात्म्यस्य ब्रह्मण्यपि न सत्त्वेन साक्षात्प्रतीतिहेतो-
 र्गन्तुत्वात् । ब्रह्मरूप यन्मनादात्म्यस्य घटादी मन्त्वे मानाभावानिबद्धत्वा-
 न्त्व । अन्वया साक्षाद्विज्ञेयात् । एतेन नवदनुमानेषु मान्यन्तैव निष्पत्त्वा-
 लक्षणत्वानिप्रायेण तु च्छब्दव्यावर्तक मन्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वादिक साध्य जनम् ।
 वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदके तत्र दैयम, प्रजाजनाभावात् । अतो हेतो नृच्यमान-
 कविज्ञेयगुणान्यनुपादेयमिन्द्रपि निरन्वम् । तथापि साक्षात्प्रतीतिहेतुत्वात्-
 इति दिक् ।

नापि स्वाकारवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वरूप फलस्याप्यन्व हेतु, निष्पत्ति-
 तीन्द्रिंशे श्रुतिरूप्यादी च तदभावेन भागानिन्द्रिमात्रवैकल्यमो प्रमगात् ।
 “अथ स्वाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वरूप तदन्तु । ईश्वरोपाशितत्व-
 प्रमानमाया वर्तमाननर्बविषयकारेणु परिगुमने । तन्मिष्व परिगामे
 प्रतिबिम्बितचैतन्य सर्वं परप्रत्यात्मानिकनवन्नात्” इति तन्वदोपनीतेः
 अतीन्द्रियेष्वपि तन्मोलभ्यात् ।

न च चैतन्यत्वेनैव साक्षात्प्रत्यक्षविषयत्वेन हेतुत्वमभवे विज्ञेयगर्बयर्थ्यन्,
 वृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेनैव हेतुत्वम्, साक्षात्प्रत्यक्ष तदवच्छेदकमन्यन् । न च
 तुच्छे व्यभिचारः, विश्वमानमात्रे तद्व्यक्तता तत्रोक्तमायावृत्तेरभावात्साक्षात्प्रत्यक्षेन
 चैतन्यतादात्म्याभावाच्च । न च ब्रह्मणि व्यभिचारः, इय श्रुतिरज्ञान
 रवतन्व मेयम् । अह ब्रह्माज्ञानपटादिमेयमित्साकारवृत्ती ब्रह्माकाररुत्वा-
 नावात् । ब्रह्ममायाकारकवृत्तेस्तु मप्रकारकत्वस्य वृत्तिविज्ञेयगुत्वेन कारणोप-
 त्वात्, ब्रह्मान्यनिप्रतादात्म्यत्वेनैव हेतुत्वाद्वा । अतोनादेरपि वर्तमानतादशाया
 तादृशचित्तादात्म्याश्च तत्र भागानिन्द्रिरिति चेत्, मेवम्, ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मा-
 न्तत्वे दोषप्रोव्यात्, अतोनादिवदतोन्द्रियैःपि तदवृत्त्यङ्गीकारे प्रमात्वाभावात्,
 परप्रतीति ग्रन्थन्वारम्यान्त्व । केचित्तु “वृत्तिविषयत्वेनैव सर्वव्यवहारनिर्वा-
 हात्तदिति ग्निचिद्विषयत्वाननुभवाच्च यथोक्तविद्विषयत्वं न वयातोऽप्रमिद्धो
 हेतुः, साक्षात्कारवन्म्यातीन्द्रियजन्यवृत्तिविज्ञेयनिद्रुम्यैव वल्लनानद्विषयत्व-
 रूपापरोक्षत्वस्य घटादिनिद्रुम्य मन्भावात्, ज्ञानत्वाथयीभूतवृत्तिविषयत्वन्प-
 ज्ञातत्ववत् । न च मुखादी वृत्तिज्ञाने च तद्व्यवहारो न स्यात्, तद्विषयकवृत्त्य-
 नङ्गीकारात्, कल्पने च गौरवादिति वाच्यम् ; साध्याद-
 वृत्तिविषयत्वस्य ज्ञातत्वादिभ्यवहारप्रयोजकत्वे फलनुबन्वात् ।

अन्यथा वृत्त्यकल्पनलाघवेन घटादेरपि मुक्तादिसमकक्षत्वप्रसगात् ।
 मुक्ताद्यवच्छिन्नचित्तीय[व] घटाद्यवच्छिन्नचित्यापि स्वत एवाज्ञानविरोधि-
 त्वस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । न च वृत्तिविषयत्वस्येच्छा[दि]व्यवहार-
 विषयत्वाप्रयोजकत्वादिसत्त्वापादकाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्प्रयाजक-
 त्वोक्तौ च इच्छादिविरह प्रयोजकत्व तादृशाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य-
 वाच्यम् तथा चावच्छेदा याज्ञानविषयता तदधिकरणे चिति
 असंबद्धस्य घटादेरवच्छेदकत्वानुपपत्त्या तादृशचित्तादात्म्य घटादेरङ्गी-
 कायम् । तच्चाध्यासिकविषयत्वरूपमेवेति तेषां चिद्विषयत्व सिद्धमिति
 वाच्यम् । तावतापि स्वरूपसंबन्धविशेषरूपतादात्म्यस्यैव सभवे विषयत्व
 रूपतदङ्गीकारे मानाभावात्, घटादेरज्ञानविषयतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया
 तद्विषयत्वस्यैव लाघवेन कल्पयितुमुचितत्वाच्च । न चैकत्रैव चिति तत्तदव-
 च्छिन्नरूपेणाज्ञानविषयत्वकल्पनेन तदवच्छेदकघटाद्यनन्तधर्माणामप्रकाश
 निर्वाहे तावतामानानविषयत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, अनन्तधर्माणां
 भवच्छेदकत्वकल्पनमपेक्ष्य विषयत्वकल्पनायामैव लाघवात्, विषयत्वस्या-
 ज्ञानस्वरूपत्वकल्पनया लाघवाच्च । अथच्छेदकत्वस्य नु घटादिभेदेनान-
 न्त्यात्' इत्यादिकमाहुः । अपि च—इयं शुक्तिरज्ञान रजतश्च मेघमहं ब्रह्मा-
 ज्ञानघटादि भेयमित्यादिज्ञानानामधिकविषयकत्वेऽप्यज्ञान प्रति समानविष-
 यकत्वेन तन्निवर्तकत्व स्यादेव, अथस्थाज्ञानतत्कार्यरजतादिज्ञानानामविद्या-
 वृत्तित्वेन शुभ्रत्पाद्यविषयकत्वेऽपि शुद्धब्रह्माज्ञानस्य भूलाज्ञानकार्यघटादिवि-
 षयकत्वसंभवान् । अमप्रमात्मकसमूहालम्बनस्यावाधितविषयकत्वमादाय
 प्रमात्वरुभवाच्चेत्याशङ्क्य यदुक्तम् 'तार्किकादिमते घटाभावचदिघटव-
 दिति ज्ञानस्येव शुद्धब्रह्मविषयकज्ञानस्यातदन्यविषयकत्वमनुपपन्नम्, यादृश-
 विषयतयोर्विरोधस्तादृशविषयतयोरेकज्ञानासंबन्धनियमस्य तुल्यत्वात् ।
 विरोधश्च तन्मते प्रतिबन्धप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमस्मस्मते नाशयनाशक-
 तावच्छेदकत्व नाशतत्प्रतियोगितावच्छेदनं वेत्यन्यत् । बह्विध्याप्यो घूम
 इत्याकारोद्बुद्धसंस्कारकाले घूमवान् बह्वन्भाववानिति ज्ञानस्येव हृदो
 बह्वन्भाववानित्युद्बुद्धसंस्कारकाले हृदो बह्विमानिति ज्ञानस्याप्यनुत्पत्तेरा
 नुभविनत्वात् । दृश्याभाववद्ब्रह्मेत्याकारोद्बुद्धसंस्कारकालीनब्रह्मज्ञान-
 काले दृश्यानुबिद्धतया भाननियमात् । ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं घटत्वाद्युपस्थितयावद्
 र्वावच्छिन्नाभावस्य मिथ्यात्वघटकतया ब्रह्मणि निश्चयात्तस्योद्बुद्धसंस्कार-
 सत्त्वात् सर्वदा मुमुक्षुणा प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य चिन्त्यमानत्वात् । अत एव

विद्यते "ननु वेदादन्तानुभवद्वन्द्वदर्शनयो कृतं साहित्यम्" इत्याशङ्क्य
 "न वदं साहित्यं वदं" किन्तु कदाचिदप्रजातात्मैतददर्शनं कदाचिदात्म्य-
 कर्मात्म्यादितदोपनिमित्तं द्वन्द्वदर्शनं व" इत्युक्तम् । मतमभवद्गुणालोकायो-
 वि द्वैताद्वैतभिर्यो विरोध इति तन्व्येदानीं शब्दात्म्याभ्याम् "अनप्रजात
 प्रजादिभावाज्ञानम्" इति । अत्रैव वक्तव्यम्—पूर्वोक्तनामान्यानुनातीय-
 निमित्तात्वे पान्नाथिकत्वं त्वयन्व वा भावप्रतिपत्तितावच्छेदकत्वेन यदि
 निविष्टं तदा तदवच्छिन्नप्रतिपत्तिताकाभावाज्ञानादिन्वयेऽपि यथोक्त-
 न्मूलान्मन्तोत्पत्तौ व्यप्रकाभात् । घटाभावान् घटत्वान्ति ज्ञानान्मु-
 पगमेऽपि जातिविशेषद्वयभावान्प्रत्यभावात् जातिविशेषकत्वान्वा
 यमादि ज्ञानान्मन्तवन्मन्तत्वात् प्रकाशतावच्छेदकत्वप्रतिपत्तिता-
 वच्छेदकत्वयोनिर्वाद्यन्वयैव तन्मन्तवच्छिन्नप्रतिपत्तिताविषय-
 त्वान्मन्तोत्पत्तौ । पान्नाथिकत्वात् तदवच्छिन्नप्रतिपत्तिताकाभावज्ञानेऽपि मन्त-
 न्मन्तवच्छिन्नप्रतिपत्तिताकाभावज्ञानेऽपि वाच्यम् ।

अत्र घटत्वात् तदवच्छिन्नप्रतिपत्तिताका एवाभावात् निमित्तात् तदकान्तद्वन्द्वनि-
 ताकत्वमपि भावप्रतिपत्तितावच्छेदकत्वेनेकपुण्येन मानं न भवत्यदा यदव-
 च्छिन्नप्रतिपत्तिताकाभावज्ञानं नास्ति तदा तदनुभावाच्छिन्नप्रतिपत्तिताका
 निरप्रज्ञानं दुर्बलम् । इव चान्युपान्यान्तम्—घटत्वावच्छिन्नप्रकाशानि-
 पत्तिविशेषत्वात् तत्वावच्छिन्नतावच्छेदकतानिष्पत्तिप्रतिपत्तितामन्तव-
 च्छिन्नतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं यत्र घटत्वे पर्यवस्यति तदज्ञानान्यैव वान्मुपग-
 मात् । मूलतः घटत्वपूर्वतो घटानावज्ञानादिन्मूलान्मन्तताया सर्वान्मन्त-
 त्वात् । तादृशज्ञानवात्तु तु यथोक्तमवन्वैतं मन्तानि घटत्वभेदस्य हेतुत्वात्
 यावत्तस्येवम् । एव च ज्ञानेण तादृशाभावनिष्पत्तेःपि स्यात्तन्मन्तैः घट-
 दोना विषयत्वमभावात् । एतेन धूमवान् बह्वयभावज्ञानित्वादिकमपि निर-
 मन्तम् । तथापि विप्रताना परन्तरे निष्पत्तिरूपकमादन्वय एव तत्र हीका-
 रात् । धुनवत्प्रमाणान्यतरस्यान्वयप्रतिपत्तितावच्छेदकत्वाभावे तादृशज्ञानस्यापि
 मन्तान्मन्तवच्छिन्नत्वात् । इत्यभावात्तद्वत्त्वं तदवच्छिन्नतावच्छेदकत्वानामपि
 तन्मन्तवच्छेदकत्वानवगात्रिण्युपमानमभवत् । इत्यपि वस्तुगोचरं,
 वेदान्तिना मिथ्यात्वनिर्णयेऽपि नदत्तस्य तादृशज्ञानोत्पत्तौ व्यप्रकाभात् ।
 तस्य त्वयुक्तरीत्या ब्रह्मविषयकत्वमभावात् । नहि ज्ञानोत्पत्तिर्नविशेषानु-
 माण्यो किन्तु तत्प्रतिक्रियाया विषयविशेषे वा दर्शनाना विवाद इत्यन्तम् ।
 वस्तुतस्तु धूमप्रजातप्रतिविम्बादिकं नवन्तरे निरन्तरीयमिति मन्तः ।

अथ वृत्तिप्राप्यफलव्याप्यया साधारण व्यवहारप्रयोजकविषयत्व हेतु-
रिति चेत्, न ब्रह्मण्यप्यस्तीत्यादि व्यवहारप्रयोजकविषयत्वसत्त्वादभावादि
व्यवहारप्रयोजकशब्दविषयत्वस्य तुच्छोऽपि गतत्वादधिकस्य पूर्ववदनुसंधयत्वाच्च ।

यत्तु दृश्यत्व चिद्विषयत्वम्, तच्च यथाकथञ्चिच्चित्सबन्धित्वम् । आद्य-
तानामृतसाधारण चित्तादात्म्यत्व हेतुतावच्छेदकमिति यावत् । तच्च न
चतन्य ययोर्भेदस्तयोरेव सबन्धस्य भेदाभेदानुमाने विवचितत्वात् । यद्यपि
कल्पितश्चित्सबन्धश्चैतन्येऽप्यस्ति, सत्यत्वादिरूपस्य तस्य घमतास्वीकारात्,
तथापि स्वजन्यतानावाध्यचित्सबन्धवत्त्व वाच्यमिति, तदसत्, तत्रैवोक्त-
नियमस्य निरस्तत्वात्, चित्सबन्धस्य चिदात्मकत्वेन स्वज्ञानावाध्यत्वाच्च ।
एतेन भेदघटित चित्सबन्धवत्त्व हतु । तथा च चिदन्यनिष्ठचित्सबन्धस्तथे-
त्यपि पराम्तम् चित्ताऽपि चिदयत्वस्योक्तत्वात् ।

अथ स्वगतमेव यावद्व्यवहारे स्वातिरिक्तसविदपेक्षत्व दृश्यत्वम् । सवि-
त्पदेन विषयावच्छिन्ननावारणेन शून्य वृत्तिविम्बित वा शुद्ध वा चैतन्यमात्र
ग्राह्यम् । तथा च घटादौ नित्यातीन्द्रिये साक्षिभाष्ये च सर्वोऽपि स्फुरणाभिव-
दनादिसाधारण । अविद्यादे स्वावच्छिन्नचिद्रूप स्फुरणमनाद्यप्यनवच्छिन्न-
चित्सापेक्षम् तदाहितत्वात् । प्रयुक्तत्वरूपसापेक्षत्वस्यानादावपि सभवात् ।
ब्रह्मणो व्यवहारान्तरे स्वातिरिक्तसविरसापेक्षत्वेन व्यभिचारवारणाय व्यवहारे
यावदिति । ब्रह्मण स्फुरणरूपे व्यवहारे स्वविलक्षणसविदनपेक्षत्वात् । न
च ब्रह्मण स्वस्मिन् स्वात्मकस यत्त्वादिघर्मतानियामककल्पितभेदसत्त्वात्ता-
थापि व्यभिचार इति वाच्यम्, स्ववृत्ततावच्छेदक यद्विनाशप्रतियोगितात्त्वादि
तद्विशिष्टानाश्रयत्वस्य विलक्षणपदाथत्वात्, इति चेत्, मैवम्, अविद्यादेरिव
ब्रह्मणोऽप्याश्रयत्वेन तत्सापेक्षत्वापत्त्या व्यभिचारात् । विशिष्टचित्तोऽपि
विनाशित्वेन तदभ्युपगमात्स्वरूपासिद्ध । उक्त हि चन्द्रिकायाम् 'येषां तु
नाशप्रतियोगित्वदृश्यत्वादीनां न केवलचिद्विप्रतासभवस्तेषामप्यविद्याद्यु-
पाधिनिष्ठानामेव तदुपहितविनिष्ठता, न चैवमुपहितघटत्वादिज्ञानात्
केवलघटत्वादिज्ञानकायस्य जायमानस्यापलापापत्तिरिति वाच्यम्, केवल-
स्याप्युपहितधोविषयत्वात् । न चैवमुपहितनिष्ठसयोगादीनां केवलनिष्ठत्वानु-
राधेनोपहितकार्यजनकस्य केवलेऽपि तत्त्वादुपहितनाशकेन केवलस्यापि नाशा-
पत्तिरिति वाच्यम्, येन सबन्धेन यदुपहिते जायते तेन तस्य केवलेऽप्युत्पत्ति-
रिति नियमाभावात् । कार्यतावच्छेदकेन विषयतासबन्धेन ज्ञानस्यैव प्रतियो-

गिनासद्वन्वेनोपहिते जायमानस्य नाशस्य तेन सबन्धेन केवलेऽनापत्तेः ।
 ज्ञानविषयकज्ञानस्य व्यक्तिविषयकत्वनियमबहुपहितविषयकज्ञानस्य केवल-
 विषयत्वमुपहितसंयोगादिजनकत्वेन केवले सयोगादिजनकत्वमिति यथा-
 नुभव निरमकल्पनात् । उपाय्युत्पत्तिनाशसामभूयोरेवोऽहितात्पत्तिनाशसा-
 मयोत्वेनाऽऽय्युत्पत्तिनाशसामभूयोऽनुपहितोत्पत्तिनाशत्वेऽपि केवलात्पत्तिनाश-
 त्वानावेनोपहितनाशस्य केवलत्वगतत्वाभावात्' इति, वृत्तिनाशेन तद्विशिष्ट-
 चित्तोऽपि नाशस्य तुल्यन्यादेन दुर्वारत्वान् । अन्यथा तन्मिथ्यात्वामिद्वः । अत्र
 एव अद्वैतहृती तद्वत्त्वं जीवगभेदादशनाशित्वेऽपि तदवच्छिन्नता चिदावरण-
 नञ्चञ्चूर्तिविशिष्टतया गुरुजन्येव" इत्यादि ।

किञ्च अज्ञानोपहितम्याज्ञानविषयत्वपक्षेऽविद्यावच्छिन्नचित्तानु स्फुरण-
 मनि स्ववृत्तित्वावच्छेदकविनाशप्रतियोगितात्वविशिष्ट यद्विनाशप्रतियोगित्व
 तदाश्रयस्य विशेषकमेवेति भागासिद्धिः, अज्ञाननाशस्योपहितनाशत्वावशमक-
 त्वात् । तत्स्फुरणमपि शुद्धचित्तद्रूपत्वे मानाभावात् । अश्रयत्वेनोपहितचि-
 त्तापेक्ष्यत्वेनैव तत्रावश्यं वाच्यत्वान् । एतेन स्वातिरिक्तवि प्रयुक्तस्फुरण-
 कत्वमप्यपास्तम् ।

यत्तु आपेक्ष्यस्फुरणस्वरूपवत्त्वं हेतुरिति, तत्र, अनाद्यदिद्यादाविव
 स्वस्मिन्नपि स्वमापेक्ष्यसमवेन व्यभिचारात् । भिन्नसापेक्ष्यमिषाने तूक्त-
 दोषाणामवशेयत्वादिन्यास्ता विस्तरः ।

यत्तु स्वापरोक्षत्वन्वातिरिक्तानपेक्ष्यत्वरूपं यत् स्वप्रकाशत्वं तद्विन्नस्वरूप-
 मस्वप्रकाशत्वमेव द्वयत्वम् । अपरोक्षत्वमज्ञानसामान्यविरोधि चैतन्यम्,
 स्वानिरिक्तत्वं स्वदिनसङ्गचित्तम्, तनाज्ञानविराघित्वेन रूपेण वृत्त्यपेक्षा-
 यामिति न दोषः । शुद्धचैतन्यपरोक्षतात्वे तु स्वानिरिक्तेति न देयम्, अत्र-
 पेक्षापरोक्षतावत्त्वस्य ब्रह्मणि नत्वात् । तदभिन्नत्वञ्च तदवच्छिन्नानुयोगिना-
 कभेदप्रतियोगित्वम्, न तु तदवच्छिन्नप्रतियोगितादभेदानुयोगित्वम् ।
 ब्रह्म स्वप्रकाशं नैति बुद्ध्या स्वप्रकाशवावच्छिन्नप्रतियोगिनाकभेदानुयोगि-
 त्वस्य यत्त्वमिति समवेन व्यभिचारात् । अग्यानयोनापरोक्षत्वस्य ब्रह्मनिष्ठस्य
 ब्रह्मिन्न वेऽत्रिन्नाद्यर्थान्तरावश्यकत्वात् । ब्रह्मस्वरूपत्वे तु तस्य घटादिनिष्ठ-
 भेदप्रतियोगित्वेऽपि पटाद्यनिष्ठतया घटादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्
 पटादावसिद्धिप्रसमात् । न च तथापि स्वप्रकाशं ब्रह्म नैति बुद्ध्या स्वप्रका-
 शत्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगित्वं ब्रह्मण्यप्यस्येवेति वाच्यम् ;

ईश्वरत्वादिधर्मोपहितप्रतियोगिकत्वेनैव तत्र भेदभानात् । तत्र शुद्धब्रह्मप्रतियोगिकत्वाभावात् । अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकमिथिनप्रतियोगिविपपकत्वानभ्युपगमात् । जीवत्वाद्युपहितब्रह्मण शुद्धब्रह्मानुपोगिकभेदस्य च स्वप्रकाशत्वानवच्छिन्नानुयोगिताकृत्वात् । न च स्वप्रकाशो न जीव इति प्रत्यक्षसिद्धभेदप्रतियोगित्वं ब्रह्मण्यपीति वाच्यम् । नादृशभेदप्रतियोगित्वस्य स्वावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यनियमाद्युपहितस्य च शुद्धभित्तत्वादुपहितवृत्ते शुद्धवृत्तित्वे मानाभावाच्छुद्धे हेत्वभावादिति, तत्र, प्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभाननियमोऽपि स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि दुर्वास्त्वात् । प्रतियोगित्वस्य प्रतियागितावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यनियमोऽपि निर्मूल, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले व्यभिचारान् । नापि भेदप्रतियागित्वस्य तथा, सयोगेन गगनवान् यस्तदभिन्नरूपमियत्र व्यभिचारान् । सयोगेनाकाशस्य तत्राश्रितत्वात् । न च सयोगावच्छिन्नप्रवर्तनाया वृत्तित्वनैयत्यम् । भूतलीयो घट इत्यादौ व्यभिचारान् । घटात्यन्ताभाववद्भिन्न इत्यादौ च व्यभिचारस्य स्पुटत्वात् । प्रतियोगित्वस्य वृत्त्यनिग्रामकत्वात् । अभावे घट इत्याद्यप्रत्ययान् । घटत्वायन्ताभावघटभेदयो समनिपतत्वेनैक्यान् । घटत्वन्वम्यापि तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया घटावृत्तन्तस्य घटत्वे भेदप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यभावाच्च । अत एव सत्यवादिदृश्यब्रह्मण स्वधर्मतानिर्वाहाय कल्पितभेदम्बोकारे शुद्धब्रह्म जगदुपादानमिति मते उपादानत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितभेदस्य च परोक्षबुद्धेयकविपयत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रतियोगित्वभादाय शुद्धे व्यभिचाराद्भेदप्रतियोगित्वमान न हेतुकृतमिति स्वयमेवोक्तम् । न च सति प्रतियोगितावच्छेदके तस्य प्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् ; अपराक्षमात्रविषयभेदोयप्रतियोगिताया अप्यवच्छिन्नत्वे वाधकाभावात् । अन्यथा पिशाचभेदादिप्रतियोगिताया अप्यनवच्छिन्नत्वापत्ते । एतेन स्वप्रकाशत्वविशिष्टे केवलब्रह्मण्यप्याभ्या कल्पितभेदसत्त्वान् स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगित्वं केवलब्रह्मण्यपीति व्यभिचारमाशङ्क्य यदुक्तम्, जीवत्वादिधर्मैव तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकम्, तथा चोक्तभेदो यदि स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नानुयोगिताकस्तदा जीवत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाज्जीवत्वाद्युपहितप्रतियोगिताक एव स्यात् तु शुद्धब्रह्मप्रतियोगिन, उक्तभेदस्य प्रत्यक्षत्वात् । तत्र च शुद्धस्य प्रतियोगित्वनाभाननियमात् । अत शुद्धानुपोगिकस्वप्रकाशत्वावच्छिन्नानुयोगिताका वाच्यः । तथा च शुद्धब्रह्मण्युक्तहेतुरेव

नास्त्येति, तत्सर्वं चिन्त्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकानवगाहिभेदप्रत्यक्षस्तदभा-
वेऽपि तत्प्रतियोगित्वस्य शुद्धे सुलभत्वादुपहितवृत्ते शुद्धवृत्तित्वनियमस्य
च भवत्संभनत्वादत्रैव तदनङ्गीकारे मूलाभावादस्य हेतोर्मिथ्या-
त्वासिद्धिप्रसगाच्च । किं च स्वप्रकाशत्व यदि शुद्धब्रह्ममात्रनिष्ठं तदा तस्य
भेदानुयोगित्वमनवच्छिन्नमेव स भवति अथच्छेदककल्पने फलाभावादिति
स्वप्रकाशत्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगित्वमप्रसिद्धम् । अथ जीवादि-
मावारणं तदा तेषु भागासिद्धिः, स्ववृत्तिघर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रति-
योगित्वस्य स्वस्मिन्नसत्त्वात् । एतेनोक्तास्वप्रकाशत्वरूपो जडस्य हेतुरपि
निरस्तः, इति दिक् ।

यदपि मूलाज्ञानविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एकाज्ञानपक्षे तु चिन्मा-
त्रविषयकवीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो हेतुरिति तदपि न, स्व-
रूपासिद्धे वादज्ञानापहितस्याज्ञानविषयत्वे भागासिद्धेश्च । शब्दचितोऽविष-
यत्वे द्वितीयस्याप्यसिद्धे । उपहितस्य वेदान्तजन्याक्षण्डवृत्तिविषयत्वेऽपि
ज्ञानस्याज्ञानस्वेतरतत्कार्योभयनाशत्वमते भुज्यमानादृष्टाभावकालीनज्ञान
काले स्वभिन्नोपाध्यसंभवात् । शब्दवृत्तेरेवोपाधित्वेन वाच्यत्वात् । उपहित-
विषयत्वे चोपाधेर्विषयत्वघ्नोव्यं चिन्मात्रविषयकविशेषोऽप्रसिद्धे । भुज्यमाना-
दृष्टकालीनज्ञानेऽप्युपाधित्वाविशेषेण विनिगमकाभावेन तस्या अप्युपाधित्वो-
पपत्तेः । ज्ञानमेव ध्वंस इतिमतेऽप्यज्ञानस्योपाधित्वासंभवेन तत्कार्यस्य
चैकजातीयस्यासर्वत्रिकतयाक्षण्डाकारवृत्तित्वेन तस्या एव सर्वत्रोपाधित्वस्य
युक्तत्वात् । न च शब्दानुपस्थितस्य कथं शब्दविषयत्वम् ? अगत्या शाब्दस्य
स्वानिर्ज्ञानशब्दानुपस्थिताविषयकत्वनियमस्य वाच्यत्वान् । न चैवमज्ञाननत्कार्य-
विषयकत्वं तस्या अज्ञाननिर्वर्तकत्वानुपपत्तिः, अज्ञानवृत्त्यन्यतत्कार्याविषय-
कज्ञानत्वेन निवर्तकत्वसंभवाद्गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् ।

यत्तु शाब्दविषयत्वानुपपत्त्या एव वृत्तेरुपयायकत्वम्, तदुक्तं कल्पतरु-
रुद्धिं शुद्धं ब्रह्मेति विषयोऽनुवाङ्मना वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुहृद्यते,
स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषात् । एष च वृत्त्युपरागोऽत्र सत्तयोपयुज्यते, न भाष्य-
तया विषयकोऽन्विप्रवेशेन इति । तत्तदज्ञानानुपहितस्य साक्षित्वेऽपि जडत्वेनाज्ञान-
स्य साक्षिकोटावप्रवेशवत् । वृत्त्युपहितस्य विषयत्वेऽपि स्वविषयत्वानुपपत्त्या
वृत्तर्तं विषयकोऽन्विप्रवेशः, किन्तु स्वयमविषय एवाविषयाच्छब्दात्स्वविषय-
विद्यमाना सती व्यावर्तयति । तथा च ब्रह्मान्वित स्वविषयत्व प्रत्यनन्वितत्वे
विद्यमानत्वे च सति व्यावर्तकत्वाद् वृत्ते स्वविषयता प्रत्युपाधित्वं दण्डत्व-

स्येव घटकारणत्वे यदनन्विनत्वे सति यद्विशिष्टम्येतरस्माद्द्व्यावर्तकं यद्
विद्यमानं तत्र तदुपाधिरिति लक्षणम्" इति, तच्चिन्मम्, स्वविषयत्व
प्रयुक्तरीत्या वृत्तेरुपाधिबोधोपादानेऽपि विषयीभूतब्रह्मनिष्ठोपहितत्वनिष्प-
योपाधेरनिर्वाहान् । अन्यदोषोपाधिनाप्यन्यस्योपहितत्वोक्तौ च दण्डनेन
च त्रत्वादेरप्युपहितत्वापत्ते ।

अथ स्वविषयत्व प्रति ब्रह्मण एवोपाधिर्वृत्ति यथा घटकारणत्व प्रति
दण्डस्य दण्डत्वमिति चेत् स म्, तर्हि यथा घटकारणत्वविशिष्टस्य दण्डस्य
दण्डमिच्छाद् व्यावर्तकं दण्डत्व समवायेन दण्डवृत्तिसन्धेन विना व्यावर्त-
कायोगात् । तथैव स्वविषयत्वविशिष्टस्य ब्रह्मण शुद्धाद्ब्रह्मावृत्तिका वृत्ति-
ब्रह्मसंबन्धा वाच्या । न च विषयतासन्धेन सा ब्रह्मवृत्तिरिति वाच्यम्,
यन्नित्पितमुपधेयं च तद्भिन्नम्यैव व्यावर्तकतावच्छेदकसंबन्धस्यापेक्षित्वात्
ब्रह्मण उपहितत्वसिद्धौ वृत्तेस्तद्विषयत्वम्, तद्विषयतया च वृत्तेस्तदुपधाय-
कत्वमित्यन्यान्धाश्रयात् । अथ तद्विषयकवृत्त्युत्पत्तौ ब्रह्मण उपहितत्व नापेक्ष्यते,
अन्यथावृत्ते स्वविषयकत्वाभ्युपगमऽप्यनिस्तारात् । निविषयतावृत्तेरनुत्पत्ते
स्वोपधानस्य च स्वोत्पत्त्यनन्तरकालीनत्वात् । किन्तु यदा ब्रह्मविषयकवृत्त्युत्प-
त्तिस्तदा वस्तुतो ब्रह्मण उपहितत्वमात्रमपेक्ष्यम् । तच्च स्वरूपसत्यं च वृत्त्या
निर्बहतीति चेत्, तर्हि, वृत्त्युत्पत्तिकाले तस्या कथं तदुपधायकत्व, उपाध्युप-
धानयास्तुत्यकालत्वायोगात् । अथोत्पत्तिक्षणे तदनुपपत्तावपि द्वितीयक्षणे
तदस्तु, यदोन्नतवृत्तिस्थितिस्तदा ब्रह्मण उपहितत्वमित्येव वाच्यमिति चेत्,
तर्हि उत्पत्तिक्षणं वृत्तिनिविषया[सविषया]वा ? नाथ, स्वभावविरोधात् ।
नान्त्य तत्र हि शुद्धब्रह्मविषया वा, उपहितब्रह्मविषया वा ? नाथ, ज्ञानभेदेन
ज्ञानस्य विषयभेदानुपपत्ते, शुद्धस्य विषयत्वापत्तेश्च । नान्त्य, दोषस्य प्रागे-
वोक्तत्वात् ।

नन्वेव पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्ति स्यादिति चेत्, अस्तु अत्यन्तमेवास्मा-
वमिष्टसिद्धेः । भवदाशङ्कानुसारेणैव स्वविषयत्वपक्षम्याद्भावितत्वात् ।
अर्थेव शुद्धस्य विषयत्वपर्यवसाने उक्तहेतौ व्यभिचारो नायातीति चेत्, सत्यम्,
चिद्भेदस्यैव हेतुत्वाभावेन व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धेर्वोपपत्तभवत्वात् ।
तस्यैव हेतूकरणे तु वक्ष्यमाणजडत्वहेतावेवान्तर्भावापत्ते । तत्र च दोषाणां
वक्ष्यमाणत्वादिति दिक् ।

वेदाविच्छेद्युक्तीकामर्के तर्ककुतूहले ।

दोषश्चेतोहरो हेतोर्हश्यत्वस्य विमृश्यताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽंशः

नाप्यज्ञानत्वरूप जडत्व हेतु, ज्ञानभिन्नत्वस्य ब्रह्मणि व्यभिचारात् । न च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वम् अर्थोपलक्षणप्रकाशम्यैव ज्ञानपदार्थत्वाच्चुद्धि-
द्वयस्ती निरवच्छिन्नाया एव ज्ञानपदशक्यताया स्वीकारादिति वाच्यम्,
“ब्रह्महृष्ट” इति बृहदारण्यकव्याख्यानसमये प्रथमपरिच्छेद एवैतदर्थ-
विच्छेदस्य कृतत्वात् । अन्यथा नि प्रतियोगिकाभावम्येव निविषयकज्ञान
स्यालीकत्वान्मोक्षे निविषयकज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुपपत्ते ।

यत्तु किमिदं सजेयत्वम्, ज्ञेयजन्य-च ज्ञेयव्याप्यत्व वा ? नाद्यः, परोक्षज्ञाने
ईश्वरज्ञाने याभावात् । नान्त्य, यदा ज्ञान तदार्थं इति कालिकव्याप्ताप्युक्त-
रोत्या व्यभिचारात् । यत्र ज्ञान तत्रार्थं इति दैशिकव्याप्ते शङ्कितुमप्यशक्य-
त्वात् । परमते ज्ञानस्यामनिष्ठत्वात्, अस्मन्मते चान्त करणानिष्ठत्वात् ।
तत्र च साक्षाद्घटादिविषयाणामभावात् । न च यदा अपरोक्षज्ञान तदाऽर्थं
इति व्याप्ति । आत्मा च “यत्साक्षादपरोक्षान्” इति श्रुत्या तादृशज्ञानरूप एव
त्वया वाच्य इति वाच्यम्, ईश्वरयोगिज्ञानयोर्व्यभिचारात् । यदा यदर्थ-
न्द्रिययोर्लौकिकसन्निकर्षजन्य ज्ञान तदा तदर्थं इति न्याप्तेश्चास्माकमपीष्ट-
त्वात् । आत्मरूपज्ञानस्येन्द्रियादिजन्यत्वाभावादिति, तदसत्, यत्र ज्ञानत्व
तत्रसविषयत्वमिति व्याप्ते । सविषयक-च च विषयतासद्वन्धेन विषय-
साधारणम् । एव चेश्वरज्ञानादावपि न व्यभिचार, उक्त निरूप्यत्वस्य तत्र
सत्त्वात् ।

यत्तु ज्ञानस्य विषयसद्वन्धो न तात्त्विक, वक्ष्यमाणरोत्या तात्त्विकस्य
विषयतामवन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । किन्त्वाध्यासिक । अतो न तस्य
स्वाभावित्वमिति, तन्न, स हि प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धय वा न तात्त्विक,
निरूपयितुमशक्यतया वा ? नाद्यः, इदानीं मिथ्यात्वासिद्धेस्तदनुमानहेतोरेव
निरूप्यमाणत्वान् । नान्त्यः निर्वक्तुमसामर्थ्ये गुरुव उपास्यन्ता येभ्यो निरु-
क्तिवचनानि शिष्यन्त इत्येतत् पूर्वाचार्यैरुक्तोत्तरत्वान् । अविद्यायाश्च निर-
स्यत्वात् ।

यदपि ज्ञाने विषयसद्वन्ध स्वाभाविक, एवमिच्छायामप्युपाव्यनुल्लेखे-
ऽपि घटमिच्छामीत्यनुभवादित्यत्र दूषणमुक्तम् ‘प्रकारतयाज्ञानरूपोपाधि-

सबन्धानुल्लेखेऽपि सबन्धतया तदुल्लेखानपायाद् इति, तदपि न, सबन्धतया ज्ञानस्यैव भानात्म्यत्र बीजाभावात् । अन्ये तु "व्यक्ति विना प्रलये जातिसत्त्वेऽपि व्यक्त्युपरक्तधीविषयत्वमन्यदास्त्येवेति जातो व्यक्त्यनुपरक्तबुद्धध्वविषयत्वस्य वा शाने नियम " इति वदन्ति, अत्राहु — नैतद् युक्तम्, व्यक्त्यविषयजात्याद्यनुमितिसभवाद् ध्वसो घटत्वाद्यप्रतियोगिक इत्यनुमित्याद सबन्धतत्वादाधानियम व्यभिचारात् । घटाद्यविषयकघटत्वादिभ्रम दापविद्वापजन्यतया शङ्ख पात इत्यादि यत्नोक्तिकप्रत्यक्ष द्वितीयेऽपि व्यभिचारात् । साक्षात्परामात्वनुभवसायानुराधेन लौकिकसन्निकर्षस्यैव दोषविशेषस्यापि तादृशविषयतानियामकत्वापगमात्, बालिकसदन्धेन पटे घटत्वप्रत्यक्षे भवत्विति च्छाजन्त्य बह्वनुमित्यादिसामग्रीकालीने घटाविषयके घटत्वप्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च । तत्रेच्छानुराधेन घटत्वादिभानऽपि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्या प्रतिबन्धेन घटाभानात् । घटत्वे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेन तस्य लौकिकप्रत्यक्षत्वसभवात् । समवायेन जातिप्रत्यक्षप्रमाया व्यक्तिविषयकत्वानियम च ज्ञानविषयोभयवाशष्ट्यावगाहिज्ञानस्य विषयविषयकत्वानियमस्य युक्तत्वादित्यादि, तत्रेद चिन्त्यम्, घटत्वप्रतियोगिकत्वाभावानुमितौ न व्यभिचार, समवायातिरिक्तसबन्धावच्छिन्नजातिप्रकारताया निरवच्छिन्नाया अनभ्युपगमात् । घटतरावृत्तत्वादिघटितघटत्वेने घटत्वस्य प्रकारताया प्रतियोगित्वोपमवश्यवाच्यतया ध्ववितविषयकत्वसभवात् । व्यक्तिविशेष्यकत्वपयन्तस्य व्याप्तावनिवशात् । घटाद्यविषयकघटत्वादिभ्रमेऽपि घटस्य विशेष्यत्वावरहेऽपि व्यक्त्यन्तरविशेषणत्वेन तद्भानात् । न च समवायेनेव स्वाश्रयतादात्म्यसबन्धेनापि जातिप्रकारताया निरवच्छिन्नत्वोपगमात् । घटत्वस्य ससर्गारोपे निरवच्छिन्नप्रकारतयैव व्यक्त्यन्तरे भानात्तत्र घटत्वत्वोपस्थितौ मानाभावात् कथं घटविषयकत्वानियम इति वाच्यम्, व्यक्तिमात्रविषयकत्वानियमस्य तथापि भङ्गाभावात् । स्वसमवायिव्यक्त्यन्तर्भावेन व्याप्तेरल्पत्वात् । घटत्वमुख्यविशेष्यकसाक्षात्कारिभ्रमस्य सभवात् सपुक्तसमवायप्रत्यासत्तिं विना तत्प्रत्यक्षायोगात् । अन्यथा तु विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्गतत्वेन तदभावऽपि ज्ञानसन्निकर्षेण तद्धीराभवात् । अभेदारोपस्थिते च घटत्वस्य घटनिष्ठतयैव भानात् । एव बालिकसदन्धेनेत्यादिकमपि तथैव, बालिकसदन्धेन घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकप्रत्यक्षस्य घटत्वाशेऽन्याप्रकारकस्यासभवाद्घटत्वत्वेन तत्रापि घटत्वभानस्यावश्यकत्वात् । अत एव बालो रजतत्ववानिति रजतत्वाशेऽन्यप्रकारक एव प्रत्ययो न तु बालो रजतमिति रजतत्वाशे

निरवच्छिन्नप्रकारताक । तथा कालो रजतत्ववानित्येव शब्दः साधु । न तु कालो रजतमित्यपि । तच्छ्रवतो समवायस्यैव ससर्गताघटकत्वनिव्यमादिति त्सेद्धान्तः । न च भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीसत्त्वे इच्छाविषयानिरिक्तस्य कथं भानमिति वाच्यम्, भावता विना तद्विच्छाविषयसिद्धेरनिर्वाहस्तावतो मानाभ्युपगमात् । भिन्न विषयकानुमितिसामग्रीकालीने वह्निप्रकारकप्रत्यक्ष जायतामितिच्छाधीनमत्रक्षे वह्नित्वादेरपि विषयत्वात् । ज्ञानविषयभय- वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य विषयविषयकत्वनिव्यमस्तु नैयायिकेन कल्प्य, अनुव्यवसायमानवृत्तित्वात् । व्यवसाये विशेष्ये प्रकारवैशिष्ट्यमानऽपि ज्ञान- निष्ठविषयवैशिष्ट्यस्यानवभासात्स्वनाग्राह्यत्वानभ्युपगमात् । स्वतः प्रामा- ण्यविप्रतिपत्तौ तु ज्ञानादिपदे बाधवारणाय तथाक्तत्वात् ।

प्रकृतमनुसराम । शुद्धचिद्व्यक्तिभेदस्य हेतुत्वे स्वकीयविशिष्टरूप कल्पित- तादात्म्यसत्त्वेऽपि शुद्धरूपे तदभावनं तद्भेदस्य तन्मतं सत्त्वाद् व्यभिचारः । न च परार्थानुमानतया परसिद्धं शुद्धव्यक्तौ तद्व्यक्तैरेकसंबन्धेन तद्व्यक्ति- विशिष्टप्रतियोगिकभेदस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, परेण शुद्धचिद्व्यवस्थानङ्गी- कारेण प्रतियोग्यप्रसिद्धे । प्रसाध्याङ्गकत्वाभिप्रायेणैवास्य हेतोः प्रवृत्त्या स्वरीत्यैव निर्दोषोक्तमुचितत्वात् ।

न च शुद्धब्रह्मनिष्ठाया ज्ञातपदजन्यधीविशेष्यताव्यक्तिलक्षवच्छिन्न- प्रतियोगिताकभेदो हेतुः, तेन घटादेरपि लक्षणया तद्धीविशेष्यत्वेऽपि नासिद्धिः, ब्रह्मविषयकत्वेनैवावच्छेदकत्वनिव्यमात् । न वा गुरोरगवच्छेदक- त्वपक्षेऽपि क्षतिः, ज्ञानपद जन्यधाविशेष्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकानङ्गी- कारेण शुद्धचिन्निष्ठभेदप्रतियोगिताया विशेष्यताविशेष्यप्रवृत्तेरनवच्छेदकसंबन्ध- तयैव निवेशादिति वाच्यम्, शुद्धस्याविषयत्वमते प्रतियोगितावच्छेदक- संबन्धस्याप्रसिद्धे ।

अथ सत्यत्वादिरूपस्वधर्मतानिर्वाहकभेदस्य शुद्धब्रह्मणि स्वीकारमतेऽपि तस्याप्रत्यक्षतया तत्प्रतियोगिताया निरवच्छिन्नत्वात्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न- प्रतियोगिताकभेदस्य तद्व्यक्तावस्वीकारात् दोष इति चेत्, न, अप्रत्यक्ष- भेदप्रतियोगिताया अप्यवच्छिन्नत्वे बाधकाभावात् । अन्यथा पिशाचवद्भेदा- दिप्रतियोगिताया पिशाचाद्यनवच्छिन्नत्वप्रसंगात् । प्रतियोगिनावच्छेदकान- वगाहिभेदप्रत्यक्षमात्रस्य परमताङ्गीकारात् । भेदप्रत्यक्षोऽवकण- निया मन्त्वेन ब्रह्मण इदानीमावृत्तत्वेन तद्भेदस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि जीवन्मुक्ति-

दशाया तत्प्रत्यक्षेण तत्प्रतियोगिताया अत्रच्छिन्नत्वध्रौव्यमिति स्वयमेव वक्ष्य-
माणात्वाच्च ।

अथ तदव्यक्तवृत्तिभेदभिन्नभेदो हेतुरिति चेत्, न, तद्भेदेऽपि तदव्य-
क्तवृत्तिभेदघटोभयभेदसत्त्वान् । न च उद्ब्यक्तिवृत्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदाथयभेदो हेतुरिति वाच्यम्, घटादिभेदस्यापि ब्रह्मवृत्तियोज्य-
भेदाप्रामिद्वना घटादावसिद्धिप्रसगात् । न च विशेषणनयोनभेदो हेतुर्न तु
प्रतियोगितयेति न दोष इति वाच्यम्, तथापि शुद्धचिदव्यक्तिभेदस्य तद-
व्यक्तवृत्तितया घटादिवृत्तितद्भेदस्यापि तदव्यक्तिवृत्तिभेदभिन्नत्वाभावाद-
सिद्धितादवस्थ्यात् । एतेन स्वप्रतियोगिकवृत्तिभिन्नशुद्धब्रह्मप्रतियोगिकभेदो
हेतुरपि निरस्य । न चोक्तवृत्तिव्यतिष्ठित्वं घटादिवृत्तिशुद्धचिद्भेदे
नास्तीति वाच्यम्, तथापि हि उक्तभेद पक्षान्तर्गतो न वा ? नान्य,
तस्यमित्यात्वासिद्धिप्रसगात् । नाथ, तत्रभागासिद्धे ।

वेदाविरुद्धयुक्तीनामर्कं तर्ककुतूहले ।

जडत्वहेतावन्येषां जडत्व विशुद्धीकृतम् ॥१८॥

त्वसिद्धया शुद्धस्यापि तदापत्ते । प्रमेयस्य घटादिस्वरूपान्यस्वरूपत्वाभावाद्-
पम्यमिति चेत्, न, ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादित्यादे पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

यत्तु श्रानन्दबोधाचार्या — 'घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पिता',
विभक्तत्वाद् यथा सर्पमालादिक स्वानुगतप्रतिभासे रज्ज्वा इदमशे विभज्यते,
एव ब्रह्मण्यनुगच्छति घटादिक विभज्यते सन्घट सन्घट इत्यादि । यच्च
व्याचक्षणे 'स्वानुगतप्रतिभासे न्वतादात्म्येन स्वरूपतो भानयोग्ये स्वतादा-
त्म्यविषयतानिरूपितानवच्छिन्नप्रकारतावतीति यावत् । सप्तम्या व्यापकत्व
मर्थो व्यापकतानिरूपकत्व तादात्म्येन । तथा च यदुक्तप्रकारतावत्तत्रकल्पि-
तमिति व्यापकता लभ्यते । कल्पितस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । तादृशप्रकारता
व्यापकस्त्वनिवतकधीविषयताकत्व साध्यमुक्तप्रकारताया सामानाधिकरण्य-
मात्रनिवेशे घटस्य स्वतादात्म्यभ्रमविषयघटत्वादौ कल्पितत्वमादाय परैरर्था-
न्तर वाच्यमतस्नद्धापकत्वनिवेश । तादृशप्रकारतावति द्रव्यगुणानुसन्धी
स्वनिवतकधीविषयत्वाभावादनवच्छिन्नतेति । द्रव्यगुणादौ च नानवच्छिन्नप्र-
कारत्वम् । प्रनियानिताविषयतादेरखण्डत्वस्वीकारे तादृशप्रकारतावति तत्र
घटादे स्वनिवतकधीविषयत्वाभावात्त्रिरूपितान्तस्थले स्वतादात्म्यसामानाधि-
करणेति वाच्यम् । यथा सन्निवेशे प्रापकत्व न व्यथम् । सामानाधिकरण्य वा
तत्स्थाने निवेश्यम् । प्रतियोगित्वादेरपि घमत्वाद् घटादौ तादात्म्यस्वीकारे तु
वच्चरमारुरोत्या सामान्यवत्तस्य ब्रह्मरूपत्वाद् घटादिनिवर्तकधीविषयत्वान
व्यभिचारात् इति निरूपितान्तमपि निर्दोषम् । तच्च यथोक्तत्वेण नाम्यसि-
द्धयस्य प्रकारताविशेषणम् 'इत्यादि, तत्रेद् वाच्यम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्व
निरस्तमेव । सन्घट इत्यादौ समवायन सत्ताया एव भानमित्यस्य व्यवस्थापित-
तया घटत्वावच्छिन्नप्रतिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसमवायनिष्ठससर्गतानिरूपिता
नवच्छिन्नप्रकारताया एव सत्ताया सत्त्वात् । घटतादात्म्यविषयतानिरूपिता-
नवच्छिन्नप्रकारताया सद्रूपे सत्त्वस्यपि न किञ्चिद्विजम् सत्त्वरूपप्रतियोगिक-
तादात्म्यस्यैव सत्तास्वरूपसंबन्धेन सदापारधीविषय इति भवदुक्तपक्षे यथोक्त-
प्रकारताया दुर्लभत्वाच्च । द्रव्यगुणादीनामपि घटतादात्म्यविषयतानिरू-
पितप्रकारतावत्त्व निरस्तमेव । घटनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसमवायससर्गतानि-
रूपितप्रकारतायास्तादृशाभेदससर्गतानिरूपिताश्रयनिष्ठविषयतानिरूपितप्रका-
रताया वा गुणादौ स्वीकारात् । प्रतियोगित्वादिक्वमपि न युक्तम्, खण्ड-
त्वेऽपि सासर्गिकविषयतास्थल एव तेषा स्वरूपण भानोपगमान् । प्रकारता-
स्थले प्रतियोगितात्वादिहपेगैव भानोपगमात्, घटत्ववानित्यादौ घटत्वत्वेन

घटत्वादिमानवत् । “धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं
 वह्निन्वमित्यत्र वह्निन्वेन वह्नि-वे प्रतियोगितात्वविशिष्टनदवच्छेदकत्ववि-
 सिष्टानावो बुध्यते” इति दीधितिस्वारन्याच्च । गोत्वादिज्ञानान्यवत्त-
 न्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वमिति तु निराकर्तव्यम् । एतेन घटादिकं मद्रूपे कल्पितम्,
 प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात् । “प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजननरञ्जचन्द्र-
 वद्” इति श्रुतिस्तिष्ठिकारोक्तम् । स्वतादात्म्याविषयकप्रतीतिविषयत्व हेत्वर्थं ।
 यद्यतादात्म्याविषयकप्रतीतिविषयस्तत्तत्र कल्पितमिति सामान्यतो व्याप्तिरत
 एव दृष्टान्ते चन्द्रानुविद्धेत्युक्ते चन्द्रानुविद्धीविषये इति तदर्थं । कल्पितत्व
 स्वाभाव्यमिति प्रतीयमानत्वम् । स्वत्वव्यापकत्वा यन्ताभावकत्वमिति यावत् ।
 स्वानतिकरणाकालादिकामद्रूपत्वनाभावप्रतिपादित्वमादाय पटादीपर-
 पामद्रूपनिरवारणाय व्यानकत्वनिवेशः” इति तदाशयवर्णनञ्च निरस्तम्,
 हेतारनिवृत्तान् द्वितीयमित्याख्योक्तरीत्या निवृत्तायनादेर्दुर्वारित्वान्च ।
 स्पष्टोर्गोमुंष्टो गौरित्वादिज्ञानानुगतं गोत्वादी व्यक्त्यादेरकल्पितत्वन
 व्यभिचारान्च ।

यत्तु गोत्वादिनामान्ये मानाभावः, सत्सामान्येनैव तत्कार्यनिर्वाहात् ।
 तथाहि यथा गोत्वाद्यभ्युपगमेऽपि तद्व्यञ्जकतावच्छेदकसामान्यान्तरानभ्युप-
 गमाज्जातिवृत्तिलौकिकविषयतया, लौकिकप्रत्यक्ष प्रति स्वविषयसमवेत-
 त्वमवन्वेन प्रत्यक्षस्य ह्येतुतया, प्रत्यक्षविषयव्यक्तीना गोत्वाद्यविशेषितानामेव
 सम्बन्धविषया जातिप्रत्यक्षोत्पत्तिप्रयोजकत्वरूप व्यञ्जकत्व, ज्ञानाद्य-
 वच्छिन्नमन्निक्रपादिगोत्वादिभ्यञ्जकत्वेऽपि सास्ताद्यवच्छिन्नमन्निक्रपाद्यपतना
 व्यक्तीना व्यञ्जकत्वं, तथा गोत्वादिनाभिमतव्यक्तीनामन्यतमनिष्ठता-
 दात्म्यनिष्ठवैशिष्ट्येन सत्सामान्यस्यैव गोत्वादिप्रयोज्यत्वामिमतकार्य-
 प्रयोजकत्वमुपपन्नम् । न च सम्बन्धानुगमः, स्वरूपमवन्वेन कारणत्वादि-
 म्यपि तस्यादोषत्वोपगमादन्यतमत्वेनानुगमनमवाच । न च तादात्म्यानामन-
 त्त्वात् तद्व्यतिथान्यतमत्वनिवेशे गौरवम्, तावद्व्यतनमव्यक्ते- स्वरूपत एव
 निवेदयन्नुगतरूपान्तरसत्त्व एव तेन रूपेणान्यथामिद्विस्वीकारात् । अत एव
 स्वरूपमवन्वेनाभावादे कारणत्वादिम्यत्वं तावत्स्वरूपान्यतमत्वमेव स्वरूप-
 तोऽवच्छेदकमन्यथानुगमनसवन्ने कारणत्वादेर्दुर्वचत्वात् । एवञ्च तादात्म्य-
 तममवन्नेन मद्रूपमेव गौरित्वादिभ्यवहारविषयः । गोत्वाद्यवच्छिन्नत्वैनाभि-
 मतकारणत्वादिबभूक्तमवन्नेन मद्रूपेणैवावच्छेदने । न च गोत्वादीनामन्य-
 तमत्वैनापि कारणत्वादिमत्त्वान्तामान्यस्यैव तत्त्वयमिति वाच्यम् ;

गोत्वाद्यभ्युपगमेऽपि तादृशविनिगमनाविरहात्तेन रूपेणान्यथा सिद्धेऽभाभ्या
स्वीकार्यत्वादिति,

अत्रेदं वाच्यम्, गौरित्यत्र सद्रूपस्य विषयस्वेवैव सन्निति प्रत्ययो न
स्यात् सवन्धनिरूपितयो प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेकरूपावच्छेद्यत्वस्य
भवतानभ्युपगमात् अन्यथा सत्सदिति प्रत्ययापत्ते । न चेट्टापत्ति, स्वय-
मेव तदभाषस्याभ्युपगतत्वात् । न चोक्तान्यतमसवन्धेन सद्रूपस्य गौरित्यत्र
विषयत्वात् सन्नित्यशे च तादाभ्येन विषयत्वान्न दोष इति वाच्यम्,
व्यवत्युपरि सद्रूपस्यान्यतमसवन्धेन भानेऽपि सद्रूपव्यक्तिनिरूपितसद्रूप-
प्रकारताधास्तादात्म्यस्यैव ससगतया दोषस्य दुर्वारत्वात् । न च विशेष्य-
ताया सद्रूप गोत्वरूपेण भासते । प्रकारताया त्वनवच्छिन्नत्वयैवेति न दोष
इति वाच्यम्, गात्वस्य स्वरूपतो भानाभ्युपगमावश्यकत्वे गोत्वस्य सद्रूप-
त्वकल्पने दीजाभावात् । एकस्यैव वस्तुन प्रकारत्वमनवच्छिन्न विशेष्यत्व
त्ववच्छिन्नमिति वैषम्यस्य च निर्बोजत्वात् । अन्यथा सत्सदित्यत्रापि विशेष-
्यताया अचच्छिन्नत्वस्य दुर्वारत्वापत्ते । स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितान-
वच्छिन्नप्रकारताशालिनि सद्रूपे स्वनिवर्तकधीविषयत्वाभावेन यदुक्तप्रकार-
तावत्स्वनिवर्तकधीविषय इति व्यापकत्वभावेन तद्गर्भसाध्यस्यानुपपत्तश्च ।
मया तु गोत्वस्य स्वरूपतो भानस्यानुभवसिद्धतया तत्प्रकारताया निरवच्छि-
न्नत्वम्बोजारात् । गोत्वेनानुभवानङ्गीकारे च लोकावाह्यत्वापत्ते । एव
गोनिष्ठकारणताया सद्रूपस्यावच्छेदकत्वमप्यनुपपन्नम्, अचच्छेद्यानाश्रय-
साधारण्यात् । अकारणव्यावृत्त्यर्थैव धर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वात् ।

अथोक्तसद्वन्धेन सद्रूपमप्यकारणव्यावृत्तमेव कारणतावच्छेदकसवन्धेन-
वाकारणव्यावृत्तत्वस्यावच्छेदकत्वोपयोगित्वात् । अन्यथा कालिकादिनाति-
प्रसन्नतया गात्वादिकमप्यवच्छेदकं न स्यादिति चेत्, न, कारणतावच्छेदक-
मवन्धेनानतिप्रसन्नत्वस्यैव वस्तुताऽवच्छेदकधर्मवृत्तिधर्मेणाप्यनतिप्रसन्न-
स्वरयापेक्षितत्वात् । गवेतरासमवेतत्वादिरूपगोत्वत्वेन गात्वस्य स्वम्पता-
ऽप्यनतिप्रसन्नत्वात् । कारणत्वमिव तदवच्छेदकत्वमप्यवच्छिन्न नाङ्गीक्रियते
इति त्वन्यदेतत् । अन्यथा गात्वादिकमत्त्वेऽपि तावद्वन्धनमव्यतिनमनवृत्तित्व-
सवन्धेन द्रव्यरसस्य कारणतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरहापत्ते ।
तदपेक्षया समवायस्यावच्छेदकताया लाघवस्येवात्रापि कारणतावच्छेदक-
सवन्धलाघवस्य गात्वमेवावच्छेदकं न तु सद्रूपमित्यत्र कल्पवताया युक्त-
त्वात् । अन्यथा तावद्व्यतिवृत्तिभेदव्यवहारेवावच्छेदकत्वसम्भवाजितं बाह्यं ।

यत्तु तेन रूपेणान्ययानिद्वेत्तमयमिद्वत्त्वादिनि तत्र मन्मते क्वृत्प्रमाणात्
कल्प्यस्य विनिगमनाविरहासम्भवान् भवन्मते द्भयो क्वृत्प्रत्वेन तद्रूपैवा-
न्यथासिद्धौ बीजाभावात् । कारणनाया अन्वयादिनात्प्रमाणा गोन्वाद्यवच्छेदे
नैव ग्रहणाच्च । अन्वयप्रयतिरेकिन्मोमघत्तावप्रवेपु सद्रूपस्याप्युत्पत्त्या
गोवादिनव गृह्यमाणेन तथात्वात् । अत एव दण्डत्व दण्डत्वावच्छिन्नकार्यता-
निरूपितकारणानानवच्छेदकमिति व्यवहारः । दण्डत्वस्य कालिकादिनाति-
प्रसंगेऽपि दण्डत्व घटत्वावच्छिन्नकायतानिरूपितकारणानानवच्छेदकमिति
व्यवहाराभावात् । एतेन गोवादिपदानां जनप्रमाणा गोन्वाद्यवाच्यत्वमपि
व्याख्यातम् ।

यत्तु सद्रूपविशिष्टाव्यक्तित्वेव शक्तिताकारणत्वादेरनवच्छिन्नस्य स्वीकार-
इति, तत्र, सद्रूपविशिष्टत्वस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन कम्बुश्रीवादिमत्त्वा-
दिना शाब्दस्यापि घटपदशक्तिज्ञानजन्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य यदुक्तम् घटत्व-
प्रकारकघटबोधानुक्ता शक्तिरव घटपद शक्तिः । नास्तिवन्मते तु घटत्वेन
घटो बोध्यतामिति विनोप्यत्वमेव ना, सद्रूपेण यत्किञ्चित्त्वात्प्रमाणा शक्त-
ताग्रहस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सद्रूपेण गोव्यक्तिन्मृतिशाब्दहेतुत्वमनवच्छिन्न-
मेव । दण्डत्वविशिष्टादावप्यनवच्छिन्नमेव कारणत्वादि गृह्यते । न च घटत्वा-
दिजातिं विना घटादिकारणत्वमेव दुर्बलमिति वाच्यम्, शक्तिविशेषरूप-
स्यातिरिक्तासत्त्वरूपस्य वा कारणत्वम्यास्तजातिं विनाप्यंशसम्भवात्”
इत्यादि, तत्सर्वमपास्तम्, शक्तिज्ञाने गोव्यक्तिविशेषणतया सद्रूपमानोप-
गमेऽनुभवविरोधात् । अन्यथा तु तद्रूपेण शक्तिज्ञानन्य तद्रूपेण व्यक्ति-
न्मृतिहेतुत्वमित्यावेदुं घटत्वात्, दण्डत्वविशिष्टत्वान्ती कारणत्वग्रहस्वोकार-
दण्डत्वस्यावच्छेदकत्वधोऽप्यात्, एतदतिरिक्तस्यावच्छेदकत्वस्य मयाप्यनङ्गो-
कारात् । अत एव यमादायैव यन्मयान्वयप्रतिरक्तां गृह्येते इत्यन्यथासिद्धि-
न्तस्य सगच्छन, शक्तिविशेषरूपानिधावादिमोमासकमतोऽपि शक्तेः पर-
निष्ठत्वस्यैव स्वीकाराच्छङ्कयनायामर्थं तिष्ठायामवच्छेदकावश्यकत्वात् ।
कारणत्वस्यापि शक्तिविशेषरूपस्य दण्डत्वाद्यवच्छेदेनैव ग्रहात् । अनिरिक्ता-
सण्डरूपकारणत्ववादिनव्यमतेऽपि तदवच्छेदकग्रहस्यापेक्षितत्वात् । अथच्छेद-
कस्य कारणत्ववादिना मते तु दण्डत्वादेरत्यावश्यकत्वात् । न चानेदेऽवच्छे-
द्यावच्छेदकभावानुपपत्तिः, रूपभेदेन तत्सम्भवात् ।

एतेन कार्यकारणव्यक्तीनामन्यतमव्यक्तयोरेव सत्सण्डकारणताघटकत्व-

सभव इत्यपि चिन्त्यम्, घटाव्यवहितपूर्वकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-
भावस्य रासभसाधारण्यात् । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे चास्माक-
मिष्टसिद्धे । प्रतिव्यक्तिकार्यकारणभावग्रहोत्ती च प्रवृत्त्याद्यनुपपत्ति । कार-
णत्व सखण्डमखण्ड वातिरिक्तमवच्छेदकत्प वेत्याद्यभ्यदेतत् । दण्डत्वाद्यव-
च्छेदे च तद्विग्रह इत्यस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात्सामान्याभ्युपगमो यथानुभवभाव-
शक एवेति, तिष्ठतु तावत् ।

एतेन रूपादिहीनतया ब्रह्मण कथ चाक्षुषादिविषयत्वमित्याशङ्क्य
प्रतिनियतेन्द्रियग्राहोप्येव रूपाद्यपेक्षानैयत्यम्, ब्रह्म तु कालसत्तादिवत्सर्व-
न्द्रियग्राह्यम्, अतो नानुपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । सदाकारबुद्धी ब्रह्मभानस्य
एवमेव निरस्ततया कालादिवत् सामान्यसामग्रीमर्यादियापि
सद्भानानुपपत्ते । तेन—

अतोऽनुभव एवैको विषयो ज्ञातलक्षण ।

अक्षादीना स्वत सिद्धो यत्र तेषा प्रमाणाता ॥ इति यातिकम् ।

अनुभव सद्रूपम्, तस्यैव विषयत्वे हेतुरज्ञातलक्षण इति सद्रूपभिन्न
विषयोभूतसद्रूपीवच्छेदक न तु विषय स्वतः सिद्धो नारोपित । अथवाज्ञातो
विषयोऽनुभव एव, जडेऽज्ञातत्वाभावात् । तथा च सद्रूपान्यस्य विषयत्वेऽपि
न क्षति । अक्षादीना बधुरादिप्रयोज्यज्ञानाना तेन अमस्याप्यनुभवो विषय
इति लभते । यत्र यद्विषयकत्वेन प्रमाणाताप्रमात्वव्यवहार । उक्तविषयकत्व
विना ज्ञानमात्रे प्रमात्वव्यवहारो न स्यात् अज्ञाताबाधितविषयकत्वस्यैव
प्रमात्वादिभ्रमेऽप्यधिष्ठानीभूतसद्रूपतादात्म्यापन्नरजतादिविषयकत्वेनैव बाध-
पूर्व प्रमात्वव्यवहार इति धीमात्रस्य सद्रूपविषयकत्वमावश्यकमित्यर्थकमपा-
स्तम् । स्वसिद्धान्तमात्रमूलार्थकथनपरत्वेन साधकत्वाभावात् । ज्ञानविषय-
त्वाभावस्यैवाज्ञातत्वस्य भयाभ्युपगमात् । अबाधितत्वस्यापि घटादित्वेव
साधनात् तद्विषयकत्वेनैव प्रमात्वोपपत्ते । तथा च घटादीना बाधितत्वसिद्धी
प्रमात्वान्पयानुपपत्त्यासद्रूपविषयकत्व धीमात्रस्य कल्प्यम् । तत्सिद्धी चोक्त-
हेतुना तेषा निष्पत्तिसिद्धिरित्यभ्युपगम्यापत्ति, प्रत्यक्षेण सद्रूपब्रह्मविषयक-
त्वस्य बुद्धीनामसिद्धेः । एतेनावरणेन प्रतिबुद्धयोन्यताक ब्रह्म घटाद्यावत्-
तिकाले घटाद्यवच्छिन्नसद्रूपेणानावरणाद्योग्य भवतीत्यपास्तम् । ब्रह्मणश्च-
क्षुरादिग्रहयोग्यताकल्पकमानस्मानिरक्ते । राहोस्तु उद्भूतस्पादिमद्द्रव्य-

त्वन्व्य वदन्दिम्यन्ने वाग्यनावच्छदकत्वेन क्लृप्ततया आकाशे च भ्रमविषयतैत्पेन
ममानाभिहारात्, मापराशिम्यमभोगुटिकादेरिव पृथगनामनामन्यापि चन्द्राव
च्छेदेन चाक्षुषमिति वपन्वन् ।

अत इत्यत्र मद्रूपमेव तन्व्य कल्पितत्वादात्म्येन स्वस्मिन्नप्यस्मोति कल्पि-
तत्वादात्म्य मद्रूपमिन्द्रव्यत्यन्त्रिमिश्रतादात्म्यानि चेत्यन्यतममवन्वेन मद्रूपवि-
शिष्टमिन्द्रव्यत्यन्त्रिमिश्रतादात्म्यानामन्यतममवन्वेन मद्रूपविशिष्ट यत्तद्वृत्तिविषय-
तामवन्वेन प्रत्यक्ष प्रत्येय रूपादिहेतुः । अतः कल्पितत्वादात्म्यस्योक्तकार्य-
तावच्छेदककोटौ मवन्व्यत्वेनानिवेशाद् ब्रह्मचाक्षुषादौ न रूपाद्यपेक्षेति, तत्र
मानान्यस्य मद्रूपताया एवामिन्द्रत्वान् । उक्तविषयतया चाक्षुषादाक्षुषादिना
नमवायेन द्वयत्वविशिष्टवृत्तिचौकिकविषयताया एव लाघवेन कार्यत्वावच्छे-
दकमवच्छेदकस्य युक्तत्वात् । उभयवदितत्वादात्म्यानामन्यतमसवन्वेन मद्रूप-
विशिष्टमेव विषयतया हेतुतया निवेशे गौरवान् । आकाशादीनामपि चाक्षु-
षाद्यापनेरिव । मानान्यस्यमभोगुटिकापि त्वया ब्रह्मणि कार्योत्पत्तेः स्वीका-
रात् । न च विषयतामवन्वावच्छिन्नकारणतायाकल्पितत्वादात्म्यमेव निवेशयत
इति वाच्यम्, घटादीना चाक्षुषानापनेः । न च तेषां विषयत्वेन हेतुत्वावश्य-
नेऽपि उक्तत्वादिहेतुतयैव तदिति वाच्यम्, वायोरपि स्पर्शनापत्तेः ।
मद्रूपस्य तादात्म्येन चाक्षुषादिहेतुत्वकल्पने तु शुद्धस्यापि तदापत्तेः । पूर्णा-
नन्दरूपेण तस्य मूलज्ञानावृत्तत्वादेव न प्रकारः । घटाद्यवच्छिन्नमद्रूपेण
तु तदनावृत्तत्वात् । चाक्षुषादिमद्रूपपुरातन्व्यप्रमोदन्ववाविन्नक इत्यादेश्च
मनोरथभावत्वादित्यत्र बहुता ।

यदपि द्रव्यग्रहे चक्षुषो रूपापेक्षा न त्वन्व्यग्रहे, ब्रह्म तु न द्रव्यम्, अस्यूल-
मनष्वहस्यमदीर्घमिति चतुर्विधपरिभारान्निषेधेन द्रव्यत्वनिषेधादिति, तद-
प्यनन्तः द्रव्यान्वयमवैतमिन्द्रचाक्षुषस्य तस्याप्यर्थाकत्वान् । द्रव्यमिन्द्राना
गुणकर्मनामानानां द्रव्यमनवैतानामेव चाक्षुषस्वीकारात् । अस्यूलमित्यस्वा-
वाल्लरणिभारमाननिषेधकत्वात् ।

अतु परिभारमात्रस्यैव तत्र निषेध, सर्वोचै मानाभ वात्, घटादिनामा-
रूपपरिभारस्य ब्रह्मग्रन्थप्रसक्तत्वात्सर्वमानकत्वादिना प्रसक्तमवैतवन्दयो-
म्यस्य परममहत्त्वस्यैव प्रसक्तत्वादिनादि, तत्र; रूपादिमानवन्त्यापि चक्षुषः
परममहत्त्वस्यैव रूपादौ दशनिन सर्वमानकतयोक्तरीत्या परममहत्त्वस्य

मन्यभावात् । तत्सद्युस्तत्त्वस्यैव भासकत्वानुयोगादणुत्वनिषेधस्य नयाप्यनुपपादनाच्च । “महतो महीयात्” इतिश्रुतिविरोधेन परिमाणमात्र-निषेधन्यागमयन्वात् परिमाणशून्यत्वेन महत्त्वोपपादने च बीजाभावात्सको-चस्योभयत्रापि साम्यात्, ‘न चक्षुषा दृश्यते’ इत्यादिश्रुतेर्मुंलाज्ञानस्य वेद-जन्मवृत्त्यैव निवृत्तिरित्यर्थस्यापि भक्तोचरूपत्वात्, स्वकाल्पतनियमानुरोधेन श्रुतिमकोचापेक्षया श्रुत्यनुरोधेन श्रुतिमकोचस्यैव युक्तत्वात्, दीधितिकारेण पदार्थखण्डने ईश्वरजीवना परिमाणानभ्युपगमेऽपि श्रुतिविरोधस्य तुल्यत्वात्, द्रव्यत्वम्य नेनापि स्वीकारान्च ।

ये तु श्रुतिद्वयप्रामाण्यादात्मनि परिमाणद्वयमिच्छन्ति ते हृदयशून्या । घटादौ महत्त्ववानणुत्ववानिति बाधवारणायाणुत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-विशेष्यत्वावच्छेदकगमबन्धनापरोक्षप्रोपत्वावच्छिन्नं महत्त्वभेदस्य हेतुत्व-कल्पनात् परिमाणद्वयाभाववादितद्द्वयवादेनोः । अन्यथा शब्दस्य परमात्म-गुणव्यवस्थापनविरोधात् । श्रुत्युक्तिविरोधेन निविशिष्टस्यैव हेयत्वात् ।

एवम् ‘ईश्वरे जीवे च द्रव्यत्वादौ संयोगे च भानाभाव आत्ममनोयोगादे-हंतुत्वेऽपि न भानम्’ इत्यादि सार्वभौमोक्तेश्च उच्छृङ्खलतामानत्वात् । अन्यथा ज्ञानादिगुणानाश्रयत्वापत्तेः । ज्ञानादीना गुणत्वानभ्युपगमे तु तेषामेवात्म-त्वापत्त्या बाह्यमतप्रवेशावत्ते । न च ज्ञानस्य नित्यत्वमभ्युपगम्य वेदान्तिमत-प्रवेशेनानिस्तारः । उत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षविरोधात् । द्रव्यत्वाभावेऽप्यात्म-चाक्षुपस्य तैरप्यनङ्गीकाराच्चे त्यास्ता विस्तरः ।

वेदाविरुद्धयुक्तोनामर्कं तर्ककुतूहले ।

परिच्छिन्नत्वमुच्छिन्नमूहे साधुसमूहभिः ॥१६॥

विंशोऽः

शुक्तिरूप्यादिकं तु न इष्टान् । अमत्स्यत्र प्रसिद्धस्यैव रजतस्य भानोद-
गमादयथाख्यातेरव प्रमाणसिद्धत्वात् । 'वाऽन्ययामन्ममात्मानमन्ययाप्र-
तिपद्यते" इत्यादि अमानुवादन्थले दर्शनाच्च । न च रजतचाक्षुपत्वावच्छिन्ने
रजतचक्षु सयागस्य हेतुत्वकल्पना तद्व्यतिरेकेण तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् ,
रजतविशेष्यकत्वस्यापि तत्र कार्यनावच्छेदके निवेद्यात् । उपनयननिकर्षणं च
तदुपत्तिरिति न वात् । सुरभिचन्दनमित्याद्यनुरोधेन तं सन्निकर्षं वस्यावश्यक-
त्वात् । सौरभमनुदितामातदनुप्यवसायाभावेन तत्र चन्दनान्वेन सौरभानुमा-
ननियमस्य वस्तुमशक्यत्वात् । एतेन पर्वतो बह्विमानि वनापि विशेषणसन्नि-
कर्यातिरिक्तविशिष्टप्रत्यक्षमामत्रोमत्त्वादनुमित्युच्छेदापत्तिरिति निरस्तम् ।
अमत्स्यले दोषस्योभयसिद्धतया लौकिकविषयतायामपि तस्यैव नियामक-
त्वाद्वा । लौकिकमनिकर्षणं दोषविशेषस्यापि लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनात् ।
लौकिकसन्निकर्षणत्वस्य अचवहितोत्तरत्वस्य वा दोषजन्यतावच्छेदक-
कोटौ निवेशात् । न च रजनादिलौकिकप्रकारतानिहपिनतावात्म्यादि-
निवृत्तसन्नतानिरूपितविशेष्यतया प्रत्यक्ष प्रति विषयतादिगतदोषहेतु वकल्पना-
पेक्षया तादात्म्यादिबन्धेन रजनादावेव हेतुत्वकल्पन लाघवादनित्योच्यरजन-
सिद्धिरिति वाच्यम् , लौकिकप्रकारतामन्वेन रजनस्यैव दोषकार्यतावच्छे-
दकत्वस्योकारात् वक्ष्यमाणसौरवाराणामन्वेन आदिवनाच । तथा हि न ताव-
द्रजनत्वावच्छिन्न प्रति दापन्व हेतुत्वम् , व्यावहारिकरजने व्यभिचारात् ।
न च विजातीयरजतत्वावच्छिन्ने प्रमाणान्तरेण वैजात्यासिद्धेदोषजन्यता-
वच्छेदकतयैव तत्कल्पनेऽपि स्थलद्वये वैजात्यस्य कार्यनावच्छेदकत्वे सौर-
वात् । व्यावहारिकरजतायिनन्तप्रवृत्त्यनुपपत्तेरव । एव रजतत्वमेकमुभय-
नाधाररामिति जातिनय कल्पमिति महद्गौरवम् । न च व्यावहारिकप्रति-
भासिकरजतयोन्मादान्यभानात्तथेति वाच्यम्, तदनेकना शुक्तिरजनयोन्मादा-
त्म्यमानस्यैव स्वीकृतुमर्हत्वात् । तदुभयतादात्म्यभावेऽपि दोषस्यैव हेतुताया
वौचित्यात् । शुक्तिरिति विशेष्यतानिरूपितविशेष्यरजना च व्यावहारिकरजनभावे
रजतवक्षु सयागपक्षा, न तु प्रातिमानिकरजननिवृत्तिरेवनामिहपिनविशेष-
परातया तद्विभान इति ब्रह्मरापि दुर्बलत्वात् । रजन नाज्ञान्तरामीति प्रत्यये
प्रातिभासिकरजनमेव विनय इत्यपरेणापि शक्यमात्रनिरूपितत्वात् ।

एतेन व्यावहारिकरजते सन्निकपादिविरहेऽपि न चिति । तादात्म्यप्रती-
 तेन्तदशे स्मृतिवत्त्वात् । इदं सुरभीति यावत् । तत्रैका प्रमाणवृत्तिरत्र प्रमा,
 भ्रमवृत्त्यवच्छिन्नमत्र चैतन्नमिति तु विशेष । इन्द्रियमयुक्ततादात्म्यादेस्तत्र
 मन्निकपत्वमभवाच्चेत्यपि निश्चिन्तम् । तत्र सौरभ पश्यामोत्यनुव्यवमायाभावेन
 वैपम्यात् । रजतविशेष्यतानिष्पिनरजतत्वातिरिक्तनिष्प्रकारतायाश्च प्रवृत्तेऽ
 ननुभवात् । न च व्यावहारिकनिष्ठस्यैव रजतत्वस्य प्रातिभासिकेऽप्यम्युपग-
 मात्तत्र एव प्रवृत्त्याद्युपपत्त प्रातीतिकव्यावहारिकरजनतादात्म्यमान स्वीक्रि-
 यन् इति वाच्यम्, अपसिद्धानात् । प्रातिभासिकव्यावहारिककार्यापत्तिवा-
 रणाय व्यावहारिकत्वविशिष्टकारणस्यैव कायप्रयोजकत्वादिकल्पनापत्तेश्च ।
 उभयसाधारणरजतत्वे प्रमाणाभावाच्च । अपि चैवमत्र परेषा सिद्धान्तनि-
 ष्पत्त । तादात्म्यादिसर्वथावच्छिन्नप्रतियोगिनाकामावेन तद्व्याप्यन च
 विशिष्ट यतदवच्छिन्न चिद्विषयताज्ञानाधारतावच्छेदकत्व श्रुत्यादिनिष्ठम्,
 रजनाद रजत्वादिनमगस्य तादात्म्यस्य तदुपहितस्य चात्पत्ती हतु । स्वप्र-
 कारतावच्छिन्नमासगिकविषयतावच्छिन्नविशेष्यतावत्तादात्म्यम्, रजतत्वादि-
 प्रकारतावच्छिन्ना या स्वायत्तासगिकविषयता तदवच्छिन्नविशेष्यतावत्तादा-
 त्म्यम् प्रतियोगिव तादात्म्य चनि यथाक्रम कार्यतावच्छेदकसर्वथा । पल्लवा-
 ज्ञानतादात्म्याश्रयनिष्ठनाकारत्वाभ्यविषयतामन्वयेन भ्रम प्रति स्वाव्यवहित
 पूर्वकालवृत्तिव स्वतादात्म्याश्रयवृत्तिविषयत्व वेत्युभयसाधेन विषयविशिष्ट
 पल्लवाज्ञान भ्रममित्रा य स्वतादात्म्याश्रयस्तद्वृत्तिविषयतासर्वथेन हेतु ।
 अज्ञाननिष्ठेन तादात्म्यसाधेन काय वावच्छिन्न प्रत्यज्ञानमुपादानम् । व्यावहा-
 रिककायजनन त्वज्ञानस्य नोक्तविशेषसामग्री किन्तु दण्डकपासादित्वा श्रुत्या
 चवच्छिन्नचिद्विषयताज्ञानाप्रानतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽपि कदाचिद्दोषाभा-
 वन भ्रमानुत्पत्त्या तत्तद्वापविशिष्टकार्यं प्रति तत्तद्दोषाणामपि हेतुत्वम् ।
 'अविद्यैव बाल्यदापसहिता रजताद्याधारेण तत्तद्ज्ञानाभामाकारेण च परि-
 णामभावा स्वकार्येण मह माक्षिणा विषय ' इति चिचरष्योक्ते । नेद रजत-
 मित्यादिरिद रजनभेदशाप्ययुतित्वादिन्यादेवानाहायभ्रमत्वानानाम्बन्दिन-
 निणयस्य धृतिव रजनभेदव्याप्यमित्यादि तादृशनिश्चयवालीतोदवद्वत्का-
 र्म्य वा सत्त्वं इदमादावुक्तावच्छेदकत्व मानाभावात् " भ्रमपुत्रवकारणसत्त्वे
 तस्वनानानुदय इति निचरष्योक्तं न रजतादेरुपपत्ति । भ्रमत्व च प्रातिभा-
 सिकानाकारावच्छिन्नवृत्तिपत्ता जातिविशेष आन्त मपेत्यनुभवेनोक्तकार्य-
 तावच्छेदकत्वेन च मिद । भ्रमजनकदापात्तस्यावृत्तत्वाच्च वाचात्पूर्वं तस्य

अमेषु न गृह्यते प्रमात्वस्य चारोप । तादात्म्येन अमोत्पत्तिपूर्वमज्ञाने तत्परिणामवैशिष्ट्याभावात् स्वनादात्म्योपलक्षितवृत्तिविषयताया निवेश । तत्सबन्धेन च भाविकार्यस्याप्यज्ञाने सत्त्वम्, अतीतानागतघटादौ स्वसमवायिवृत्तिविषयत्वेन ज्ञायमानघटत्वादे सत्त्ववत् । तन्मात्रनिवेशे अमपूर्ववृत्त्यादिक्षणोऽपि तत्सबन्धेनाज्ञाने तत्कार्यसत्त्वात्तदव्यवहितोत्तरक्षणे अमोत्पत्तिर्यादतोऽव्यवहितपूर्वत्वनिवेश । तस्मादिदं रजतमित्यादिभ्रमे एतावन्ति जायन्ते—इदमाद्यवच्छेदेन रजतादितद्धर्मससर्गां, रजताद्यवच्छेदेनेदमादितादात्म्यतद्धर्मससर्गां, इदमादिप्रभावच्छेदेन तावद्विषयकभ्रमतादात्म्यतद्धर्मससर्गां, उक्तभ्रमावच्छेदेन उक्तप्रमातद्धर्मयोस्तादात्म्यससर्गां, यदवच्छेदेन यदीदो यः सवन्धो जायते तदवच्छेदेन स तदुपहित इति परस्पराध्यामपरिच्छेद इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—एतावतामुत्पत्तिकल्पनापेक्षया दोषस्य लौकिकविषयतानियामकत्वमात्रकल्पनमेव लाघवाच्चुक्तम् । एव रजतभेदरजतत्वात्यन्ताभावतद्ब्याप्यादोना ग्रहकालेऽपि रजतोत्पत्तौ बाधकाभावात्तद्बोधोपपत्ति । न च तदानीं यथोक्तमवच्छेदकत्वम् इदमादौ नास्ति, त्वन्मते भ्रमहेतोरुक्तनिश्चयावच्छिन्नाभावस्य निश्चयकालेऽसत्त्ववदिति वाच्यम्, प्रतियोग्यभावयोः परस्परविरुद्धत्वेन च तथात्वेऽप्युक्तावच्छेदकत्वोक्तनिर्णययोर्विरोधे मानाभावात्, गौरवाच्च । उक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चयकाले परैरप्यङ्गीकाराच्च । पुरुषान्तरस्योक्तनिर्णयसत्त्वे पुरुषान्तरस्यापि तच्छ्रुत्यवच्छेदेन रजतभ्रमानुत्पत्तिप्रसंगाच्च । उक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य भ्रमप्रमासाधारण्येन हेतुत्वकल्पनया मन्मते गौरवविस्तराच्च । न च प्रमायामपि नोक्तहेतुत्वम्, तत्सामग्र्यो प्रतिबन्धकतयैव निर्वाहात्, प्रतिबन्धकत्वाभिमतकालोत्कारणो शक्त्यस्वीकारेणोपपत्त्या कुत्रापि कार्ये प्रतिबन्धकत्वास्वीकाराच्च । प्रतिबन्धकाभावस्यैव शक्नेर्नित्यत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिस्वसम्भवादिति वाच्यम् ; प्रतिबन्धकाभावहेतुतयैवोपपत्त्यशक्तावेव प्रथम प्रमाणाभावात् । ब्रह्मादित्यले प्रतिबन्धकत्वेन मदीभिमताना शक्तिनाशे उत्तेजकत्वाभिमतानां च शक्त्यन्तरोत्पत्तौ हेतुत्वस्य कल्प्यतया गौरवाधिक्याच्च । अनित्यस्य शक्तिनिद्रुशक्तिमन्नित्यत्वस्य च सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । सामग्र्यो प्रतिबन्धकतया च निर्णयोत्पत्त्यनन्तरक्षणे कार्यानुत्पत्तेरनिर्वाहात् । अपि चोक्तरीत्या शक्त्यवच्छेदेन रजतोत्पत्तावुक्तभेदादिनिर्णयवतोऽपि पुरुषान्तरस्य तद्रजतचोद्युपानतिः, चद्युसयोगादिसत्त्वात् । बाधनिर्णयप्रतिबन्धकतायाश्च भयतानभ्युपगमात् । उत्पत्तेश्च

पुरुषान्तरीयवाधाभावकालोनेनेदमादिनिष्ठान यथात्तावच्छदकत्वेनैव सम्पन्नत्वात् तत्पुरुषस्य बाधबुद्धयभावेन तदा तद्रजतस्य नाशाभावाच्च । न च पल्लवाज्ञानतादात्म्याश्रयनिष्ठमैत्यादि पूर्वोक्तकायकारणभावे पल्लवाज्ञानस्य पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् तदग्रहस्तदानीं तत्पुरुषोपपल्लवाज्ञानस्योभयसावन्धेन विषयविशिष्टत्वे मानाभावादिति वाच्यम् । अतस्त्वस्य तत्कायतावच्छदकतया तदवच्छिन्नस्यापत्यसाभवापि न चक्षुसयोगादिपलाजज्ञानत्वादिच्छिन्ने आपाद्यमानेऽथत प्रमापत्तदु वारत्वात् । न च विषयतया प्रातिभासिकग्रहस्यैवावृत्तस्तादात्म्येन हेतुत्वकल्पनाद् अमभिनज्ञानविषयत्व तस्य नास्तीति वाच्यम् तथापि रजतचक्षुसयोगस्य रजतप्रत्यक्षहेतुताया व्यभिचारापत्त । व्यावहारिकरजतप्रत्यक्षत्वस्य कायतावच्छदकत्वं च गौरवात् । वृत्तेर्ज्ञानत्वाभावेऽप्यमुख्यया परोक्षपराक्षत्वयोस्तत्र पर स्वीकारात् । अथवा साक्षात्कारोमौल्याकारकानुभवानुपपादनेन प्रयासवैयर्थ्यात् । न च रजतचक्षुसायागकायतावच्छदके मुख्यमव प्रत्यक्षत्व निवेश्यत इति वाच्यम्, मयापि अमप्रमास्थलोपसान्कारद्वयवजात्यद्वयमभ्युपगम्य चक्षुसायागादेर्दोषस्य च तदवच्छिन्न प्रत्येव हेतुत्वकल्पनसाभवन चक्षुसयोगव्यातिरकेण क्व रजतलौकिकप्रत्यक्षमित्यादेभ्यदीयप्रत्यवस्थानस्य निरवकाशत्वापत्तेः ।

एतेन ईदृशजगदवृत्तिप्रतिप्रातिभासिकस्य तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वकल्पनमप्यनाशङ्क्यम मन्मते तूततवाधनिर्णयस्य तादृशविशिष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्येन विरोधित्वान काप्यनुपपत्तिरिति वैषम्यं शुकौ रूप्यनष्टमिति प्रत्ययापत्तिश्च । शुक्तेरनुपादानत्वेऽपि तदुपादानोभूताज्ञानविषयतावच्छदकत्वात् । अन्यथाव्यावहारिकरजतावयवेष्वपि तन्नाशग्रहो न स्यात् ।

यत्तु उत्पत्तिनाशधीर्भ्रान्तिसमये आपाद्यते बाधसमये वा ? नाद्य, पूर्वोक्तप्राक्विनष्टशुक्त्वमभिनतया ग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानानुदयेन तदा रूप्यनाशाभावाच्च । नान्त्य अत्यन्ताभावग्रहस्य प्रतियोगिवत्तदुत्पत्तिविनाशयोरपि ग्रहे विराधित्वादेत्यताभावाधिकरण्येन गृहीते उत्पादविनाशबुद्धेरनुत्पत्तिरिति तत्र भेदग्रहापूर्व तदुत्पत्तिप्रत्ययविराधित्वादिकल्पनगौरवात् । अत्यन्ताभावस्य ध्वसप्रागभावाभ्या सामानाधिकरण्यस्य नव्यरभ्युपगमादुक्तविरोधे दोषाभावात् । न चात्रैव तत्कल्पन इति युवनम् दोषादिहेतुत्वेव साक्षात्कारिभ्रमोपपत्त्या यथानुपपत्त्यभावात् । न च निनिगमकाभावश्चनतगौरवस्य परमत एव सत्त्वादेत्यन्ताभावत्वेन ज्ञानाभावकालेऽपि शुकौ रूप्यनाशानुभवाच्च । एतन्न मिथ्यात्वादिवहुत्पत्यादिकभावतत्त्वादेव रूप्यादौ

न गृह्यते । एव च तद्ग्राहकमात्रप्रधानवतारादेव न तद्ग्रह । सामान्यनवतार-
कालीनात्यन्ताभावबुद्धेर्नाशादिवृद्धघनत्पत्तिव्याप्यत्वे च प्रतिबन्धकत्वाभिवा-
यिग्रन्थस्य तात्पर्यमित्यपि निरस्तम् । आवृत्तत्वादेव प्रत्यक्षानुत्पत्तिसमा-
धानसमवे शशशृङ्गादेरपि स्वीकारापत्तेः ।

किञ्च शुक्नो रजनसत्त्वे तस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपसाध्यवैक-
ल्यम्, स्वसमये तस्य स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मिव्यात्वमिति
पूर्वमसिद्धत्वात् । न चाविद्यानसाक्षात्कारानन्तरं शुक्लो रूप्य नास्ति नासीन्न-
भविष्यतीति प्रतीत्या नत्सिद्धिरिति वाच्यम्, विशुद्धप्रतीतिद्वयेऽन्यतरस्याविष-
यापहारघ्नौघ्यान् । न च पारमार्थिकत्वेन रूपेण तदापि तदभाव इति वाच्यम्,
स हि पारमार्थिकत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताया नेद रजतमित्यादिज्ञान-
विषयत्वाद्वा युक्तिवशाद्वा ? नाथ, सर्वानुभवविरोधात् । नान्त्य, घटादिभ्यो
विशेषनिरुक्तेः । नेद रजतमिति ज्ञानस्य व्यावहारिकरजताभावविषयत्वेन
पूर्वं व्यवस्थापितत्वाच्च । व्यावहारिकस्य प्रतियोगित्वेऽन्यथाख्यातेदुर्वार-
त्वाच्च । एतेन पारमार्थिकत्वेन रूप्य नास्तीति वाधस्य रूप्याभावाविषयक-
त्वेन पारमार्थिकत्वाभावविषयकत्वं वाच्यम् । तथा चासगतिः । पारमार्थिक-
त्वस्यापि भ्रमनमये प्रतीतत्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वानुपपत्तेः । रूप्यस्य
प्रतियोगित्वानुभावे बोधाच्चेत्याशङ्क्य यदुक्तम् "प्रतीतिकालप्रतीत पारमार्थि-
कत्वमपि प्रातीतिवमेव" इति, न तन्निषिध्यते, किन्वन्यत्र वर्तमानमेव, न च
विषयत्व वाभावबृद्धौ न निषेध्यत्वेन किन्तु तदवच्छेदकत्वेनेति नोक्तदोषः ।
न च स्मृतिरूपायाः पारमार्थिकत्वप्रसक्तेः सत्त्वेऽपि निषेध्यत्वप्रयोजिका पार-
मार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकस्य प्रसक्तिर्नास्त्येवेति वाच्यम्; यद्रूपविशिष्टस्य
प्रतियोगित्वघ्नेस्तद्विशिष्टस्यैव प्रसक्तेरपेक्षितत्वात् । व्यधिकरणघर्माविशिष्टस्य
च प्रतियोगित्वाननुभवात् । व्यधिकरणघर्मावच्छिन्नताभावप्रत्ययस्य प्रत्येकप्र-
सिद्धयैवोपपत्तेः । प्रतियोग्यते तस्याविशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्याकारकत्वानभ्यु-
पगमान् । विशेषणनावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वे मानाभावान् समानाधिकर-
णघर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेरपि निर्विकल्पकोत्तरं स्वीकारात् । तद्वेतुत्वस्य प्रामा-
णिकत्वे तु व्यधिकरणघर्मावच्छिन्नाभावविषयस्तदुत्तरं स्वीकारे वाधकाना-
वादित्यादिकं पराम्भम् । पारमार्थिकत्वस्यावाध्यं सर्वं मेयमित्यादिधीरूपस्य
विषयतामवन्धेन रूप्ये मत्स्यै वाधकभावात्तस्योक्तनिषेधप्रतियोगिताव्य-
धिकरणघर्मं वे मानाभावान् । रूप्ये पारमार्थिकत्वानादम्य मानान्तरानधि-
गतत्वात् ।

यत्तु घमिप्रतियोगिनोरेकविभवत्यन्तपदोपस्थाप्यत्वे नत्रोऽन्योन्याभावरो-
धकत्वव्युत्पत्तघट पटो नेत्यादौ वस्तुमत्त्वादिद रजत न भवतीति वाक्यपरम
भेदबोधकत्वात्तदभिलष्यमानप्रतीतेरपि भेदविषयकत्वम्, अभिलष्यमानप्रती-
तेरभिलापजन्मप्रतीतिसमानविषयकत्वात् । तथा चेदशब्दान्दिष्टे पुरोवर्त्तिनि
प्रातीतिकरजन रजतशब्दान्दिष्टव्यावहारिकरजतान्योन्याभावप्रत्ययादाधिक
मिथ्यात्वम् । नात्र रजतमिति वाक्याभिलष्या तु प्रतीतिरत्यन्ताभावविषया,
घमिप्रतियोगिनोर्भन्नविभवत्यन्तपदोपस्थाप्यत्वात् । सा च पुरोवर्त्तिप्रातीतिक-
रजतस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभाव विषयीकरोतीति कण्ठोक्तमेव मिथ्यात्वम् ।
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य विना मिथ्यात्वमनुपपत्तेरिति,
तर्चन्त्यम्, इदं रजतमिति ज्ञाने इदन्त्वेन शुक्तेरेव भानात्, शुक्तिरजतयो-
रभेदस्यैव तादृशभ्रमविषयत्वात्, नेद रजतमित्यनेनापि तयोरेव भेदग्रहात्, इद-
मित्यस्य शुक्त्यनवगाहि व शुक्तरुक्तरजतोपादानाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वा-
दावैव भानाभावात् । शुक्त्यभिन्नत्वेन रजतज्ञानस्य तदुत्पत्तिज्ञानादिविरोधि-
त्वस्य पररप्युक्तत्वात् । न चेदमित्यस्य शुक्त्यभेदेन प्रातीतिकरजतविषयत्वम्
रजतमित्यस्य च नत्र व्यावहारिकरजताभेदावगाहित्वमिति वाच्यम्, माना-
भावाद्रजत साक्षात्करोमीत्यस्यानुपपत्तेश्च । इदमशे विशेषणस्यैव रजतस्य
तादृशधीविषयत्वात् । एतेन चाक्षुषेदवृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यापरिणाम-
त्वेन शुक्तिज्ञानस्य चाक्षुषत्वोपचार इति निरस्तम् । उपचारेण यद्योक्तविष-
यत्वनिर्वाहे चाक्षुषविषयीभूतेदमशनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वज्ञानेन रजताशेऽपि
साक्षात्करोमीति प्रत्यय इत्यस्य मर्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

यत्तु इदमशो न करणवृत्त्या रजताशश्चाविद्यावृत्त्या गृह्यते, रजतभ्रममू-
लाज्ञानस्यैव रजताकारज्ञानत्वेन परिणामात् । न चैव भ्रमे ज्ञानवयानुभव-
विरोध विषययोरभेदाध्यासे ज्ञानयोरप्यभेदाध्यासात् । यद्वा इदमशावच्छि-
न्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वाद्यथाहृष्यमिदन्त्वेन भाति तथेदमाराकान्त-
करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वेन हृष्यज्ञानमिदज्ञानत्वेन भाति ।
यद्वा अविद्यावृत्तर्तं ज्ञानत्वम्, अतो ज्ञानेऽयधी ज्ञानत्वस्याज्ञाननिवर्तकमात्रवृ-
त्तित्वादविद्यावृत्तस्तथात्वात् । ' धारावहनमथले तत्तत्कानकलाविशिष्टग्राहक-
त्वेनाग्रहीतग्राहितयाज्ञाननिवर्तकत्वात् । ज्ञानभेदेनाज्ञानभेदापगमात् । तन्नि-
वर्त्यज्ञानाना तत्तज्ज्ञानशक्त्या निवृत्तिमभवाच्च । परोक्षस्थले विषयगताज्ञान-
निवृत्त्यभावेऽपि प्रमातृगताज्ञाननिवृत्त्या तत्र ज्ञानत्वसौलभ्यात् । तदभेदग्रहा-
त्परोक्षभ्रमऽपि जानामीति प्रत्ययात् । अन्त करणपरिणामे ज्ञानवोपचारात् '

इति विवरणोक्तेषु प्रकाशकत्वनिबन्धनज्ञानपदप्रयोगोपचारिकत्वपरतया अज्ञाननिवर्तकत्वनिबन्धनज्ञानपदप्रयोगस्यात्-करणवृत्तावोपचारिकत्वे तात्पर्य-विरहात् । यद्वा वृत्तिभेदेऽपि इदं रूप्ययोरिदमशावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशत्वेन फलैक्याज्ज्ञानैक्यधी, अन्यस्य तदाकारतासपत्तिरिति सिद्धान्तात् । प्राति-मात्तिकस्यास्वच्छत्वादेव तदवच्छिन्नचित्त प्रकाशानापत्या तत्रावृत्त्वानङ्गी-कारात् । अविद्यावृत्त्यैव चैते तत्रावरणानाशरूपफलविशिष्टत्वेनेदमशावच्छि-न्नचित्त एव फलत्व न तु रूप्यावच्छिन्नचित्त । ततश्चोक्तफलैक्यात्तदवच्छिन्नयो-वृत्तिज्ञानयोरैक्यव्यवहारसंभवात् । परोक्षभ्रमेऽपरोक्षंकरसर्चतन्यरूपफल-क्याभावेऽपि फलैक्यमप्युपचर्यं ज्ञानैक्योपचारात्, इत्यादि, तत्सर्वं चिन्त्वम्, जानामीत्यस्य कुत्रचिदोपचारिकत्व क्वचिन्न नेत्यत्र योज्याभावात् । तावत्स्थले तु तावदुक्ताभेदज्ञानस्य विनानुभव कल्पनस्य चागुक्तत्वात् । तस्यावच्छि-न्नचित्त आवरणानाशरूपफलाविशिष्टत्वेऽविद्यावृत्तेरावरणानाशफलकत्वाभावाद् वृत्तिद्वयन्य फलैक्यासंभवात् । तदजन्यस्य तन्निरूपितफलत्वानुपपत्तेः । एतेन इदमाकारान्त-करणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव तस्याभिव्यञ्जकत्वात्फलैक्यमि-त्यपि परास्तम् । अज्ञाननाशस्यैवाभिव्यक्तित्यातस्य च रजताकाराविद्या-वृत्त्यसाध्यत्वात् । एतेन स्वातिवादान्यथानुपपत्त्यानिर्वाच्यत्यातिसिद्धिर-पास्ता । स्वातेर्देशान्तरीयरजतपरतयोवापपत्तेः । बाधस्य च भ्रमविशेष्यक-भ्रमत्वप्रकारकज्ञानातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । तदुक्तमाकरे 'बाधकेन भ्रमस्य भ्रमत्ववृद्धिरेव बाधः' इति । रजतनाशस्य च नेद रजतमिति ज्ञानानन्तर-मुत्पत्तौ मानाभावात् । एव मिव्यैव रजतमभादित्यनुभवस्यानिर्वाच्य-स्यातो भानत्वमप्यनाशङ्क्यम् ; अथ हि न शाब्दः, प्रत्यक्षास्य प्रमाणत्वेनो-पन्यासोपक्रमविरोधात् ।

अथोक्तशब्दोल्लेख्यप्रत्यक्षस्य तत्समानविषयकत्वात्तदत्र विवक्षितमिति चेत्; तर्हि मिथ्याशब्दस्यानिर्वाच्य शक्यमिति व्याकरणकोशादिषु क्वचिदत्र भव-तोपलब्ध येनैव स्यात् । असदेव रजतमभादित्यत्रापि सज्ज्ञानविशेष्यनिष्ठात्य-न्ताभावप्रतियोगिन्वरूपमेवासत्त्व विषयः, तेनानिर्वाच्यैकदेशसत्त्वव्यतिरेक-विषयकत्वेन तद्वर्णनमनुपादेयम् । अन्यथैवकारेण सत्त्वव्यतिरेकान्यभागस्य तत्र निषेधादसत्त्वतात्वादेव तस्य प्रामाण्यं स्यात् । एतेन मिथ्यात्वमपि व्याख्यातम् ।

यद्वा मिथ्याति भानश्रियाविशेषणम् । मिथ्यात्व च ज्ञाने व्यधिकरणप्रकारकत्वमेव । तथा च तदभिप्रातीतानुभवविषयो रजतमित्यर्थं । व्यावहारिकरजतस्यापि प्रातिभासिकरजतविशेषणतया भाने मिथ्यैव रजतमभादित्यप्रातिभासिकान्यरजतस्य तद्विषयत्वव्यवच्छेदबोधकतया तत्पक्षप्रतिकूलत्वाच्च । तस्माद्विषयत्वविशेषणशालिबुद्धेर्जनकौ लौकिकसन्निकर्षदोषी । रजतादिषु दोषकारणत्व परमासम्बद्धुक्तिकं गरीय ।

वेदाधिरुद्रयुक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।
वाच्यैर्निर्वासिताभ्यातिरनिर्वाच्या सयुक्तिकैः ॥ २० ॥

एकविंशोऽशः

भावरूपे त्वनादावज्ञाने मानाभाव । नन्वहमज्ञ इति प्रत्यक्षं तत्र मानम् तथाहि अस्य ज्ञानाभावविषयकत्वपक्षे यावद्विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावविषयकत्वम्, सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभावविषयकत्व वा वाच्यम्, तथा च व्याघात । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रकारकाभावप्रत्यक्षबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतिश्रमपेक्षितत्वात्, योगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया वा भवज्ञानाभावप्रत्यक्षे विशेष्यभूताहमर्थज्ञानस्याप्यावश्यकत्वाच्च । न ह्येव सति ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव आत्मनि सम्भवति, उक्तज्ञानयोरपि ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादतिरिक्तसामान्याभावे विशेषाभावसमुदाये

वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितत्त्वस्यैव विरोधित्वात् । धर्मप्रतियोगितानाभावे च सामान्यभावादेव ज्ञानाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति तस्य भावरूपाज्ञानविषयकत्ववत्त्वेने इति चेत्, उच्यते, अहमज्ञ इति प्रत्यक्ष प्रमेयमत्र मानाभाव । अतो ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाविषयकत्वेऽप्यनुपपत्तिर्नास्त्येव । घटवत्त्वापि घटो नास्तीत्यादि प्रत्यक्षात्मककार्यानामुदयमानत्वान् ।

अथ तु विशेष — घटादि सामान्यज्ञान [ज्ञान सामान्य चत्येवा] न परम्पम्, ज्ञाननामान्नाभावज्ञान तु भ्रम एवति । न च प्रमावरत्तार्थमिति वाच्यम्, तन्मात्रानुरोधेन सर्वत्रातिरिक्तविषयवत्त्वेने भ्रमस्यैवोच्छेदापत्ते । यदि प्रमात्व एवाग्रहस्तर्हि ज्ञानविशेष एव तत्र प्रतियोगित्वेनाभावाशे प्रकारतया भवति । प्रतियागिता पुनर्विजातीयज्ञानवादिनैव तत्रावच्छिद्यन् इति कल्प्यताम् ।

एव शाब्देऽपि बोध्यम् । अभावज्ञाने प्रतियोगितामवन्धेनाभावाशे प्रकारेण भासमानेऽप्ये प्रकारतया भासमानस्यैव धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्युक्तस्य प्रकृते वाच्येन त्यागादन्वयवृत्तिप्रतियोगितायामेव नियमोपगमात् । अत एव स्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य ज्योतिष्टोमत्वे भाने विजातीयस्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन भासते । अन्यथा गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गस्यत्वे स्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ज्योतिष्टोमत्वेन स्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभावस्य ज्योतिष्टोमत्वे वाचादित्यभियुक्ता । अत एवोक्तप्रत्यक्षस्य न जानामीत्यभावबोधकशाब्देनैवोक्तेषु रण्यते । अन्यथा त्वत्रापि लक्षणाया भावरूपाज्ञानपरत्वकल्पनवलेश म्यात् । न च त्वयाप्यत्र ज्ञायानो माघात्कारादौ लक्षणैव वाच्यति साम्यमेवेति वाच्यम्, शबरतावच्छेदकवर्मानुप्रवेशेन तद्वत्त्वादे स्वायंपरस्वरत्तणेन च तारतम्यस्य जागृत्वत्वात् । पुष्करिण्या जल नास्तीत्यादौ प्रत्यक्षे शाब्दबोधेन यथोक्तप्रकारस्य सर्वैरभ्युपगम्यत्वात् । प्रत्यक्षे प्रकृतजलत्वावच्छिन्नप्रतियागितामस्य । शाब्दे च प्रकृतजले जलपदस्य लक्षणैति । अत एव 'अस्य ज्ञान नास्तीत्यादौ प्रकृतज्ञान लक्षणा' इति नञ्यादीयदीधिति-व्याख्यातृमिहत्तम् । अन्यथा प्रजलपदार्थस्यापि वस्तुतानिरिक्तस्य स्वीकारापत्ते । अत एवाह ब्रह्म न जानामीति प्रत्ययस्य स्वाभिन्नध्वनमननादिप्रयोज्यज्ञानग्न्यविशिष्टसमवायमत्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकनया वा

ज्ञानाभावो विषय, सवन्धविषयताशालिवुद्धौ सवन्धज्ञानस्यानपेक्षिततया
श्रवणमननादिप्रयोज्यत्वज्ञानसूक्ष्ममालेऽपि तादृशसंगताशालिवोध-
सम्भवादिति शङ्कन्ते ।

ननु यत्किञ्चिद् विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वे घटत्वस्यपि
भूतत्वे निर्घटमिति प्रतीति स्यात्, वायौ रूप नास्ति पुरोदेशे रजत नाम्नीत्या-
द्यास्तबाक्यजन्यप्रतीत्यनन्तरमपि सशयनिवृत्तिर्न स्यात्, एकविशेषाभावबोध-
नेऽपि विशेषान्तरमादाय सशयोपपत्तरित्तिचेत्, न, निर्घटमिति प्रतीतिर्यथा-
र्थं यथार्था वा प्रापाद्या ? नाह, इत्यापत्तेः । नान्य, घटत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वैनाभावग्रहे वा बाधसत्त्वात् । तादृशत्वेन यत्किञ्चित् घटाभावग्रहे
त्विष्टापत्ते । तापयोरसत्त्वे तस्य दुर्भारत्वात्, वायो रूप नाम्नीत्यादी तु
नानुपपत्ति, बाधकामावात् । नह्येकत्रान्यथाकल्पनेत्यत्रापि तथैव स्यात्,
बाधकै मत्येवोत्सर्गत्यागात् । सामान्याभावश्च नध्यानामतिरिक्त प्राचा तु
विशेषाभावसमुदाय एव । तत्प्रतियोगितावच्छेदक सामान्यमिति विशेष इति
अन्यदेतत् ।

किञ्च ज्ञानप्रागभावविषयैवाहमज्ञ इति धीरस्यु । न च विशेषगता प्रतियो-
गिता सामान्यरूपेण कथं गृह्यतामिति वाच्यम्, इदमभिधेयवत्प्रमेयादित्यनु-
माने यत्र प्रमेय तत्राभिधेयमिति व्याप्तिग्रहसमये सामानाधिकरण्यरूपाया
व्याप्तेर्वृत्तिमत्प्रमेयत्वावच्छेदेनेव सत्त्वेऽपि प्रमेयत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकतया
गृह्यते न तु वृत्तिमत्प्रमेयत्वम्, गौरवाह्वं पर्याञ्च । अवृत्तिषु साध्यसामा-
नाधिकरण्यरूपध्याप्यभाववत्साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारसा-
ध्यभावात् । व्ययविशेषणत्वरहितत्वे सति व्यभिचारिव्यावृत्तत्वमात्रेण ध्या-
प्यतावच्छेदकत्वसम्भवाच्च । एव च वृत्तिमत्प्रमेयगता व्याप्तिर्यथा प्रमेयत्वेन
गृह्यते तथा ज्ञानविशेषगतापि प्रतियोगिताज्ञानत्वेनेति न दोषः ।

यत् उदाहृतव्याप्तिस्थले बाधकामावात्तथात्वेऽपि प्रकृते न तथेति, तन्न,
सामान्याभावभास भ्रमत्वापत्तेरत्रापि बाधकसत्त्वात् । वस्तुतः “इहेदानी घटो
नास्तीति” वृद्धि प्रत्यय यदुक्तं द्विधित्वाद्यै—“नह्येय घटप्रतियोगिकाभाव-
विषयमवगाहते, यत्किञ्चिद्धटत्वपि तथा युद्धपापत्ते, विन्तु घटत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकरम् । न च ध्वसप्रागभावो तथासम्भवतो वा तदा तत्र
कपाले बहूनामुत्पत्स्यमानत्वात्प्रप्टत्वाच्च । अतः सामयिकोऽत्यन्ताभावस्तत्र
विषय । सामयिकत्वञ्च समये विशेषावच्छेदेन वर्तमानत्वम् । कपिसयागा-

त्यन्नाभावस्य देशविशेषावच्छेदेन वर्तमानत्ववदविरुद्धम्” इत्यादि । तत्सर्वं तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यावाधितत्वात्तद्विषयकत्वेनैव प्रतीत्युपपत्तौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुभवमपलभ्यमानान्तरासिद्ध-
प्रागभावविषयकत्वकल्पनस्यानौचित्यादित्यभिप्रायेण । यत्र तु सामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्व वाधित तत्र बुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तरोतिर्वैत्यन्यतरदवश्यमा-
श्रयणीयम् । भवति हि घटो ध्वस्त इति प्रतीतिः, सर्वासङ्घात्मन्ताभावाविषयक-
त्वेन समता च । तत्र न घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, चरमध्वस्ता-
रिक्तध्वस्तं सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अप्रसिद्धेः । न च तत्र तद्घटत्वा-
दिना विशेषरूपेण प्रतियोग्युपस्थितिरिति सुवचम्, सर्वानुभवविरोधात् ।
अतस्तद्घटनिष्ठैव प्रतियोगिता घटत्वेन गृह्यत इत्यावश्यकम् । अत एवान्तरा-
स्यामे रक्तरूप नास्तीति प्रत्ययस्य पूर्वापररक्तिमध्यसप्रागभावावगाहित्व
दीधितावाशङ्कितम् । अत एवात्मन्ताभावनिष्ठेन्द्रियसंबन्धविशेषणताया एव
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षत्व कार्यतावच्छेदकमतः तेजस्त्वा-
दिप्रकारज्ञानात्प्रागभावध्वसप्रत्यक्षम् । अत एव इहेदानीं घटध्वस इत्यति-
प्रसक्तघटत्वाद्यवच्छेदेनैव ध्वसप्रत्यक्षं सर्वानुभवतिद्धमिति सामान्यलक्षण-
ग्रन्थे व्याख्यातुं शक्यम् । एवमिहापि ज्ञानमाभ्याभावस्य वाधितत्वात् ।
उक्तगत्या ज्ञानप्रागभावस्तदनङ्गीकारे तु ज्ञानध्वस्त एव विषय इत्यभ्युपगम्य-
ताम्, इह घटो नेत्यत्र तु वैषम्यं पूर्वमेवोक्तम् । मनो ज्ञाननिष्ठध्वसविषय-
त्वेनैवाहमज्ञ इति प्रतीतिरुपपत्त्या न तस्या अत्रानुभवावरूपज्ञानविषयकत्व-
कल्पनं युक्तम् । किं च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्रानुभविकं न
वा ? नाद्यः, उक्तरीतीनामन्यतमस्यावश्यकत्वादतिरिक्तविषयकत्वासिद्धेः ।
नान्यः, ज्ञानप्रतियोगिकाभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेः । अत इहेदानीं घटो
नास्तीतिवद्वानुभवस्यात्र प्राबल्यप्रसरः, इति स्पष्टमेव वैषम्यम् ।

अथ यदीयमत्यन्ताभावविषयिणी स्याज्ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
विषयिणी स्यादित्यापाद्यत इति चेत्तर्हि; ध्वसविषयकत्वपक्षे आपादक-
स्वरूपसिद्धम् । अथ यदि ध्वसविषयिणी स्यात्तदा ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वविषयिणी न स्यादिति चेत्; तर्हि इष्टापत्तिः । उभयानामेव तद-
नङ्गीकारात् । अथ यत्किञ्चिज्ज्ञानसत्त्वेऽपि ध्वसविषया उक्तप्रतीतिः, स्या-
दिति चेत्; इष्टापत्तिः । ध्वसप्रतियोगिमिज्ञानसत्त्वेऽप्युक्तप्रतीतेर्जायमान-
त्वात् । इहेदानीं घटो नास्तीत्यपि प्रतीतिर्यत्किञ्चिद्घटसत्त्वे स्यादिति चेन्न;

तत्र ध्वसविषयत्वानङ्गीकारात् । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुभवान्यथाचेष्टाणदनादिति दिक् ।

अहमज्ञ इति धीर्ज्ञानसामान्याभावगाहिन्यपि प्रमेव । सुषुप्तिकाले तस्यात्मनि सत्त्वात् । अहमिदानीमज्ञ इति धीस्तु यदानुभवसिद्धा तदा यच्चेत्तत्त्वान्नावच्छेदेनात्मनि ज्ञानसामान्याभावमवगाहते तदा भ्रम एव । यदि तु एतत्कालीनत्ववत्त्वात्मनि ज्ञानसामान्याभावमवगाहते तदा प्रमेव । गन्धप्रागभावकालीनो घटो गन्धवानित्यादावुभयस्य कल्पितत्वात् । चायौ रूपसामान्याभावप्रतीतिस्तु प्रमेव । तत्र समवायेन कदापि रूपस्याभावादिति वैषम्यम् । अत एव घटो रूपाभाववानिति सामान्याभावज्ञान प्रमेव । उक्तं हि द्योधितौ—“रूपादिसामान्याभावसाध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव । प्रलये परमाणुत्पत्तिकाले चाक्षयविनि तत्सत्त्वात्” इत्यादि । न चातीतानागतकालानवगाहिज्ञानसामग्र्या ज्ञानोत्पत्तिक्षणविशिष्टार्थविषयकज्ञानजनकत्वस्वाभाव्यात्सुषुप्तिकालानवगाहिनोऽहमज्ञ इति प्रत्ययस्य स्वोत्पत्तिक्षणवच्छिन्नज्ञानसामान्याभावविषयकत्वमेव वक्तव्यम् । अतो भ्रमत्वापत्तिदुःपरिहरैवेति वाच्यम्, तदशे भ्रमत्वेऽपि क्षतिविरहात् । किं च जानामीत्यन वर्तमानत्वेन स्थूल काल एव भासते, न तु क्षणेऽतीन्द्रियत्वादिति स्पष्टमाकरे । एव च सामान्याभावाधिकरणक्षणोत्तरोत्पन्नज्ञानरूपप्रतियोगिज्ञानेन तृतीयक्षणे ज्ञानाभावग्रह । अतुथ चानुव्यवसायः । तावद्गर्भवर्तमानत्वान्तर्भावेनाहमज्ञ इति धिय प्रमात्वमुपपाद्यम्, इदानीमित्यस्य क्षणमात्रविषयकत्वे प्रामाण्याभावात् । एतेन त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यस्यापि तत्र प्रामाण्यत्वमुक्तार्थज्ञानज्ञाने त्वदुक्तार्थस्यापि विषयत्वात् । ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमात् । प्रतियोगिज्ञानस्यैव त्वदुक्तार्थज्ञानत्वात्तदभावस्य तत्र बाधितत्वादित्यप्यपास्तम् । त्वदुक्तार्थज्ञाने जातेऽपि वादिश्चनत्वादिनाप्रामाण्यज्ञानस्यावश्यकतया तस्य त्वदुक्तार्थज्ञानाभावाज्ञान प्रत्यविरोधित्वात् । सामानाधिकरण्यविशेष्यत्व चेत्युभयसंबन्धेनाप्रामाण्यग्रहाभाववत् एव ज्ञानस्य विरोधित्वात् । अभावज्ञानोपजीव्यप्रतियोगिज्ञाने च तदप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशे प्रयोजनाभावात् । त्वदुक्तार्थज्ञानज्ञानरूपस्य तस्य भ्रान्तिज्ञानस्यैव प्रामाण्यस्यापि सत्त्वाच्च ।

वस्तुतस्तु त्वदुक्तार्थज्ञानेऽप्रामाण्यग्रहे जाते तदुत्तरकालीनत्वदुक्तार्थज्ञानज्ञाने त्वदुक्तार्थविषयकत्वमेव नास्ति, अप्रामाण्यज्ञानेन तदभाववद्विशेष्यकत्वा-

धवगाहनात् । तद्रूपवाचज्ञानस्यैव प्रातिबन्धकत्वात् । ज्ञानज्ञानस्य वाचद्वि-
पयविषयकत्वनियमे वाचकाभावस्यापि निविष्टत्वात् । अन्यथा भ्रान्ति-
भ्रान्तित्तसकरापत्ते, ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तेश्च । एतेन विषयवाचाऽपि
निरस्त, पूर्वोत्पन्नत्वदुक्तार्थज्ञानस्य नष्टत्वात् । त्वदुक्तार्थज्ञानज्ञानस्य चाक्त-
वाचकेन त्वदुक्तार्थविषयकत्वाभावात् । त्वदुक्तार्थज्ञानाभावस्य तत्र सत्त्वात् ।
ज्ञानसत्त्वमात्रेण तद्विषयस्यापि न न स्वोकारे वातिप्रसंगस्य स्पष्टत्वात् ।

यदप्युक्तम्, एनावन्त काल न किञ्चिदवेदिपमिति म्मग्णामिद्ध सौपु-
प्रत्यक्षमपि भावरूपाज्ञानविषयकमेव । न च तत्रानुल्लेखात् स्मरणम्, तत्र
तदुल्लेखनियमाभावात् । अन्त करणोपरागकालीनानुभवजन्यत्वाभावेन च
तत्रानुल्लेखसमभावात् । न च त्वन्मतेऽनाद्यविद्योपरत्तसाक्षितत्वरूपस्य
सौपुत्रज्ञानस्यानित्यतया स्वरूपत उपाधितो वा नाशासम्भवात्कथ
तेन सस्कारोत्पत्ति, विनश्यदवस्थ स्वय ज्ञानस्य सस्कारजनवत्वान्,
तदभावे च कथ स्मरणमिति धान्यम्, अज्ञान स्याज्ञानवृत्तिप्रति-
विम्बिततयव तस्य विधास्यत्वात् । अज्ञानवृत्तिप्रतिविम्बितचैतन्यस्यैव
साक्षिपदार्यत्वादज्ञानचैतन्ययोरेनादित्वेन तदा नाशाभावेऽपि वृत्ति-
नाशादेव सस्कारोपपत्ते । न चाज्ञानवृत्तिप्रतिविम्बितचैतन्यरूपस्याज्ञानानु-
भवस्य जाग्रददशायामपि सत्त्वात्कथमुक्तस्यलेऽज्ञानस्मरणम्, सामग्रीसाम्ये
एकत्रानुभवत्वमन्यत्र स्मृतित्वमिति वन्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा धारावाहिक-
बुद्धिषु स्मरणत्वव्यवहारापत्तेरिति वाच्यम्, सुषुप्त्याख्यतामसवृत्तेरज्ञानस-
वन्धिन्या नाशेन जाग्रदवस्थाया तद्विशिष्टाज्ञानस्याननुभवात् । सस्कारजन्या-
विद्यावृत्त्येवाज्ञानस्य विशिष्टस्वरूपमात्रस्य विषयीकरणात् स्मृतित्वो-
पपत्ते । विशिष्टस्वरूपान्याज्ञानस्वरूपाशे तु सामग्रीसाम्याद्वारावाहित्वस्यै-
वोपगम स् । तथा चक्रेव निविकल्पकवृत्तिरुक्तविशिष्ट केवल वा अज्ञानस्व-
रूप विषयीकरोति विशिष्टाशे स्मृति, केवलाशे त्वनुभव इत्यादि, तच्चि-
न्त्यम्, एतादृशप्रक्रियाया अज्ञानसिद्ध्युत्तरवल्प्यतया तदनुसारेण प्रथम नावे-
दिपमिति प्रत्ययस्याज्ञानविषयकत्वेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । उवन-
प्रत्ययस्य त्वनुमित्यात्मकत्वेनैवोपपत्ते ।

अथ कीदृश्यनुमिति । तत्कालावच्छिन्नोऽह तदानी ज्ञानाभाववान्,
प्रवस्थाविशेषवत्त्वादित्यन ज्ञानाभावातिरिक्तविशेषस्य दुर्वचत्वम् । तस्य
च पूर्वमसिद्धिरेव । न च ज्ञानसामग्रीविरहो हेतु, तस्य ज्ञानाभावमानानुमे-
यत्वात् । न च ज्ञानवत्त्वेनास्मर्यभाणत्व, तथा यो यत्कालीनयद्विषयकज्ञान-

वत्त्वेन न स्मर्यंते, स तत्कालीनतद्विषयकानाभाववान्, यथाऽह
 प्रातर्घटज्ञानवत्त्वेनास्मर्यमाणस्तदानीन्तनघटज्ञानाभाववानिति सामान्य
 व्याप्तेरेव वाच्यत्वात् । विशेषव्याप्ती दृष्टान्ताभावात् । तथाचापेक्ष-
 णीयज्ञानस्यैव निवेशे तदभावसिद्धावप्युपेक्षाज्ञानाभावो न सिद्ध्येत्,
 तस्य स्मरणानाघायकतया तदभावेन तदभावानुमित्यनुपपत्ते ।
 न च ज्ञानसामान्य निवेश्यम्, उपेक्षाज्ञान एव व्यभिचारापत्तोरिति चेत्,
 उच्यते, नावेदिपमिनि प्रथयमात्र ह्युपपादम्, तच्चोक्तरीत्या सिद्धमेव ।
 उपेक्षाज्ञानाभावस्तु प्रमाणाभावादेव, ज्ञानमात्रनिवेशेऽप्यदोषाच्च । न च
 व्यभिचार, स्वार्थानुमाने तदभावात् । न चानुमितेभ्रंमत्वापत्तिः, साध्यवति
 व्यभिचारिलिङ्गजन्यानुमितेरपि प्रमात्वात् । न च साध्यवत्त्व केन सिद्ध्य-
 तीति वाच्यम्, अनुमानश्रुत्यादितस्तत्सम्भवान् । न ह्युक्तज्ञानमेव सुपुष्ट्य-
 वस्थाया प्रमाणमिति केनाप्युच्यते । अनुमान तु मदीयजागराद्यज्ञानप्रागभावो
 मदीयप्रत्यक्षविशेषगुणानधिकरणकार्यद्रव्याधिकरणवृत्ति, प्रागभावरत्वात्,
 घटप्रागभाववत् ।

न च पूर्वस्मरणकालमादायार्थान्तर कार्यद्रव्यपदस्य मदीयजीविशरीरप-
 रत्वात्, शरीरप्रागभावस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात्, मदीयजागराद्यज्ञानाव्यवहि-
 तपूर्वकालवृत्तित्वेन कार्यद्रव्याधिकरणविशेषणाद्वा । न चाप्रयोजकत्व प्रत्य-
 क्षविशेषगुणमत्त्वे तदनुभवध्रौव्येण स्मरणापत्तेर्वाचिकत्वात् । यद्वा मदीय-
 जागरान्त्यज्ञानध्वसो मदीय-प्रज्ञानविशेषगुणानधिकरणमदीयजीविशरीरा-
 धिकरणवृत्तिध्वसित्वात्, शरीरध्वसवत् । पूर्ववदन्यत् । श्रुत्यादिक चानुकु-
 लतर्क । एव मदीयजीवच्छरीर प्रत्यक्षविशेषगुणानवच्छेदक शरीरत्वाच्चात्र
 शरीरवदित्यादिकमपि बोध्यम्, “न बाह्य किञ्चन वेद नान्तरम्” इत्यादि
 अतएव पूर्वमेव व्याख्याता । केचित्तु “मुपुप्तोऽह न किञ्चिदज्ञासिपमिति
 प्रत्यक्षेण मन सबद्धविशेषणतया तदानीन्तन सुखाद्यत्यन्ताभावो विषयी-
 क्रियते” इत्याहु ॥

वेदाधिच्छयुक्तीनामर्हे तर्ककुतूहले ।

अविद्याया अचयानामपरोक्षे परीक्षणम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽशः

यत्तु जन्यसविकल्पकाजन्यघटचाक्षुपप्रमा स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्विका, अप्रकाशिकार्यप्रकाशत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावत् । स्वविषयावरणत्वे स्वजननायोग्यत्वे स्वनिवर्त्यत्वे स्वजन्यनाशप्रतियोगित्ववस्त्वन्तरत्वे स्वभिन्नत्वम् । स्वप्रागभावपूर्वकत्वमादायार्थान्तरवारणाय आद्यविशेषणम्, इच्छाप्रागभावादिना तद्वारणाय द्वितीयम्, स्वपूर्ववर्तित्वेन तद्वारणाय तृतीयम् । यद्वा स्वप्रागभावान्यस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकत्वसाध्य स्वसमानाधिकरणप्रागभावान्यार्थकमाद्यम्, इच्छाभ्रान्तिप्रागभावादिनार्थान्तरवारणाय आत्मत्वादिवारणाय द्वितीयम्, स्वसमानाधिकरणयोभ्यार्थकतया स्वजनकादृष्टादिवारक तृतीयमिति, तच्चिन्त्यम् ; अन्धकारस्योद्भूतानभिभूतरूपवत्तेज सामान्याभावरूपतया प्रमाजन्यनाशप्रतियोगित्वाभावेन स्वनिवर्त्यवगर्भसाध्यानाश्रयत्वात् । स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वमात्रोक्तौ च इच्छाप्रागभावादिनार्थान्तरतादवस्थ्यात्, कालोपाधिद्विधयोक्तचाक्षुपप्रमाया अपि इच्छाप्रागभावादिनाशकत्वाच्च । प्रतियोगिविषया स्वनाशत्वोक्तौ च साध्याभावात् । भवदभिमतज्ञानज्ञानयो प्रतियोग्यनुयोगिभावाभावात् । अमसद्योत्तरप्रमाया सिद्धसाधनाच्च । न च पटचाक्षुषोत्तरघटचाक्षुपप्रमाया घटचाक्षुषेच्छाजन्यत्वेन तस्या पटाविषयकत्वेन पटसविकल्पकाजन्यतया पक्षान्तर्गताया सिद्धसाधनवारणाय योग्यात्मगुणाव्यवहितोत्तरान्यत्वस्याजन्यान्तार्थत्वान्न दोष । परमते निविकल्पकाव्यवहितोत्तरत्वस्य पक्षे सत्त्वात् योग्येति । सविकल्पकमुखादेरपि योग्यत्वान्न सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, तन्मतेऽज्ञानस्यापि योग्यात्मगुणत्वेन पक्षस्यैवानवामिप्रसगादज्ञानसिद्धौ बाधप्रसगावश्यकत्वाच्च । पक्षदृष्टान्तसाधारणप्रकाशपदार्थैक्याभावाच्च । प्रकाशपदवाच्यताषच्छेदकत्वेन ज्ञानत्वालोकन्वयोरनुगमस्वाप्यकिञ्चित्करत्वात् । उभयत्र शक्तेः प्रामाणिकत्वेऽप्यवच्छेदकत्वस्य भिन्नत्वात् । प्रकाशपदयोर्भावे करणे च व्युत्पत्त्योभयत्र वृत्ते । पक्षीभूताया प्रमादृष्टान्तीभूतरच य आलोकस्तदन्यतरत्वे हेतुरित्यस्याप्याग्रहमात्रत्वात् ।

यत्तु चैत्रप्रमा चैत्रप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदिति, तन्न, प्रागभावानभ्युपगमे साध्याप्रसिद्धे । प्रमात्यन्ताभावनिव-

एव बाधकभावात् । ज्ञयात्वे सेत्स्यतीत्यभिप्रायदान्समाव्रते" इत्युक्त्वा कित्त्वित्यादिप्रतीकमुपादाय "यस्य यस्य यादृशि यादृशि प्रमाविशेषेऽन्वयव्यतिरेकशालित्व विशिष्य तत्र तत्र तस्य हेतुत्वम्, एव च विशेषण सिद्धप्रमाकारणभावात् प्रमाकारणत्वेन जन्यप्रमासामान्ये कारणत्वमेतेन दोषो व्याख्यातः" इति तत्र व्याख्यातम् । प्रमाकारणत्वेन प्रमात्वघटितवर्माविच्छिन्नकार्यनानिरूपितकारणतावत्त्वेनेत्यर्थः । 'सर्वं कार्यं प्रमासाधारणमीश्वरोपज्ञानमेव गुरुः' इति निश्चोक्तावपि जन्यप्रमात्वस्यैव गुणकार्यतावच्छेदकताया अभिमतत्वात् । अद्वैतसिद्धावप्युक्तम् "ननु दोषं विना भ्रमस्वीकारे स्यादप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिः, दोषजन्यत्वे तु दोषस्याप्यध्यसनीयत्वेनानवस्थापतिरिति चेन्न, भ्रमादिविद्याव्यासस्य दोषानपेक्षत्वात् । साद्यद्विद्याव्यासस्य वाविद्याजन्यत्वाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । नाप्यनवस्था, अन्यथा ताविकाणामप्यनादिप्रमाणगुणं विनापीति प्रामाण्यपरतस्त्वं भज्येत । जन्यप्रमामात्रस्य गुरोजन्यत्वं जन्याध्याममात्रस्य दोषजन्यत्वेन समं तदुत्तरमप्युक्तम् । "यथा नित्यज्ञानादिना ज्ञानत्वस्य न शरीरजन्यतादाववच्छेदकत्वं न वा गुणजन्यत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं बाधकबलात् तज्जन्याव्यास प्रत्येव दोषादीना कारणत्व गुणाजन्यत्वेऽप्यबाधितविषयतया नित्यज्ञानप्रामाण्यवद्दोषाजन्यत्वेऽपि बाधितविषयतयानाद्यव्यासस्याप्रामाण्योपपत्तिः" इति । अपि च—प्रमामात्र इति वाक्यमभ्युपगमवादत्वेन निश्चैव्यख्यातम् । यद्यपि प्रमामात्रे नानुगतो गुणस्त्वन्मते तादृशवस्त्वप्रसिद्धेस्तथापि प्रत्येकप्रमितौ प्रत्येकस्य गुणत्व त्वन्नयेनैवास्त्वत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तमिति—प्रमेति । अस्मन्मते त्वनुगत एव सर्वसाधारणोऽस्तीति वयं वक्ष्याम" इत्युक्ते । पश्चादप्युक्तम् "शून्यस्त्वेव योजनीयः । प्रमामात्रे नानुगतो गुण इत्यन्तरमस्त्वित्यव्याहार्यम् । प्रत्येकमेव गुणत्वमित्यत्र केन बारणीयमित्यव्याहार्यम् । तेनाभ्युपगमसिद्धान्तरीति स्फुटीभवति । तथा चेद पर्यवसितम्—अस्ति तावदनुगतमेव, यदि च तत्र रीत्यश्वरद्वेषान्न तथा सन्नर्वाति तथापि प्रत्येकगुणत्वेऽपि सिद्धः नः समोहितम्, प्रमाया गुणजन्यत्वात् । तदनन्तरमनापत्यैश्वरसिद्धिश्च" इत्यादि । तथा च मांभासकाम्भूपगतरीतितात्पर्यके मूले कथमनित्यत्वघटितप्रमात्व कार्यतावच्छेदकत्वेन तात्पर्यविषय स्यात्, व्यावर्त्याभावेन विशेषण वैयर्थ्यात् । अत एव चतुर्थस्तवकान्ते कुसुमाञ्जलाबुपाये च मिलित्वोक्तम् "ननु च नेश्वरज्ञान प्रमा, नित्यत्वेन फलान्तरमकत्वात् । प्रमायाश्च क्रियात्वेन जन्यत्वात् । नापि प्रमासाम्, निर्व्यापारत्वेनाकरणात्वात् । अत एव न तदाश्रयः प्रमाता, प्रमासमवायिकारणस्यैव प्रमातृत्वात् । उच्यते—

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।

तदयोगव्यवच्छेद प्रामाण्य गौतमे मने ॥' इति ।

यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्व नित्यानित्यसाधारणम् । न च क्रियात्वविरोध, घात्वर्थभावात्स्यैव नित्यानित्यसाधारणस्य सत्तादेरिव क्रियात्वात् । अनृत्यत्वेन तद्विशेषणस्य गौरवेण व्यर्थत्वात् । नित्यानुभवसिद्धौ तदव्यवच्छेदस्यानिष्टत्वादसिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात् । न चोक्तमनुमानमाश्रयासिद्धिवाघयोरन्यतरान्तरत्वात् । नापि प्रमाश्रमिन् च सिद्धसाधनम्, स्वप्रमा प्रत्यकरणत्वात् । अस्मदादिप्रमा प्रति तु तत्करणत्व वर्तत एव, तस्य संपापरत्वात् । प्रमातृत्व च प्रमासमवायित्वमेव न तु कारणत्वगर्भम्, उक्तरीत्या वैयर्थ्यात् । यच्च वयमाप्तप्रामाण्यादिति सूत्रविरोध, तेन हीश्वरे प्रामाण्य प्रतिपाद्यते न तु प्रमातृत्वमिति चेत्, न, निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात् । प्रमासमवायो हि प्रमातृव्यवहारे निमित्तम् । प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सवन्व । प्रमाणव्यवहारे चक्षुरादीनामपि चरमसहकारित्तणे प्रमयायोगव्यवच्छेदेन सवन्वस्य विद्यमानत्वात् । अस्ति च तदुभयमीश्वरे ह्यत्रापि कार्यं सतीति विशेषण पूर्ववद्वयं प्रमाणप्रमातृपदयोः करणकर्तृकार्यकप्रत्ययान्तत्वेऽपि तस्य व्युत्पत्तिमात्रत्वात् । प्रमाकर्तृकत्वेन प्रमातृत्वेऽस्मदादीनां तदभावापत्तेः । तदनुकूलप्रयत्नवत्त्व हि स्वातन्त्र्यतत्कर्तृत्वम् । तच्च सर्वं प्रमायामस्मदादीनामपि नास्ति, अस्मदादिप्रयत्न विनाऽप्यस्मदादिप्रमोत्पत्तेः । प्रमाणव्यवहारस्तु यद्यपि लोकेऽयोगव्यवच्छेदेन जनकत्वनिमित्तकोऽपि, तथापि कारकविशेषवाचिप्रमाण शब्दस्यैश्वरे वृत्तभावेऽपि प्रमयायोगव्यवच्छेदेन सन्नानिमित्तक एव सूत्रे इति साक्षात्कारिप्रमावत्तया चेश्वरस्य प्रत्यक्षप्रमाणोऽतर्भावात् । इन्द्रियार्थसतिवर्षोत्पन्नमिति लक्षणस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात्, ईश्वरप्रमायाश्च साक्षात्कारित्वस्य धर्मिप्राहृकमानसिद्धत्वादिति दिक् ।

एतेन न्यायसूत्रे वेदायं प्रमावत्त्वेनेश्वरस्य प्रामाण्यं यदुक्तम्, तत्रानित्यत्वरहितमेव प्रमात्वमुपयुज्यत इत्येव तदभिप्रायः । जन्यत्वघ्नितमुह्यार्थकदेशत्यागेनाजन्यज्ञाने सौमप्रमाशब्दस्य प्रवृत्तिसंभव इत्याचार्याभिप्रायाच्च । अत एव प्रमाया अयोग्यवच्छिन्नत्वे सति कारणत्वरूपस्य मुक्त्यर्थस्यैकदेशे वाप्योगव्यवच्छेदेनेश्वरे सौमप्रमाणशब्दवृत्तिः । न घंतावता लक्षणा 'शक्यादन्वेन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा' इत्यत्र शक्यपदस्य शक्यतावच्छेदकघटक-

भात्रपरत्वात् । “श्येनेन यजेत” इत्यादी बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य मानाधिकरणोऽप्यसाधनत्वशक्तस्य विधेः केवलेऽप्यसाधनत्वबोधकत्वेऽपि लक्षणाविरहादित्यादि निरस्तम् । प्रमाया अनित्यत्वघटितत्वे मानाभावस्योक्तत्वात् । उक्तमणियाक्ये ईश्वरज्ञानसाधारण्यवारणाय जन्यतावच्छेदककोटावनित्यत्वनिर्देशेऽपि प्रमालक्षणे तदभावात् । शक्यपदस्य शक्तिविशेष्यपरताया गोपदस्य गोः शक्य इत्यादिव्यवहारे दर्शनात् । “श्येनेन यजेत” इत्यत्र चेष्टसाधनत्वस्य विशेष्यत्वात् । विशेष्यतावच्छेदकरूपेण बोधने लक्षणाविरहेऽपि प्रकृतौ विशेषणामात्रपरत्वे लक्षणाया आवश्यकत्वात् । अन्यथा गौनित्य इत्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकामावात्, कारणत्वे सति प्रमायोग्यत्वबन्धच्छिन्नत्वस्यैव प्रमाणलक्षणत्वसम्भवात् दोष इति वाच्यम् ; तथापि तस्य विशेष्यत्वव्यवस्थापनस्य दुष्करत्वात् । श्येनेन यजेतेत्यत्र तु विध्यन्यथानुपपत्तिरेवेष्टसाधनत्वस्य शक्तिविशेष्यत्वे मानमिति वैपम्यात् । अत एव वेदलक्षणेऽखण्डशक्तिपक्षेऽपि एकोऽन्तरान्तमभिवेनैव शक्तेः स्वीकारात् प्रमाणशब्दमात्रपरत्वेन लक्षणात्तादवस्थामित्युक्तं न्यायसूत्रमालायाम् ।

यत्तु “स्वाधिकरणक्षणे ध्वसोत्पत्तिक्षणत्वव्यापकप्रमितिकल्परूपप्रमायोग्यवच्छेदः सौत्रप्रमाणशब्दार्थः । स चेश्वरे प्रमावरमकारणे चास्ति” इति व्याख्यानमनूय दूषणमुक्तम् “यद्यप्य प्रामाण्यपदमुख्यार्थस्तदा परमाण्वादावकारणोऽपि तत्त्वापत्तिरीश्वरप्रमामादाय तत्ताप्युक्तार्थसत्त्वादुक्तप्रमित्यधिकरणत्वोक्तावपि जन्यमात्रस्येश्वरप्रमामादाय तत्सत्त्वात् जन्यप्रमानधिकरणकालोत्पन्ने चरमक्रियादौ प्रमाणपदमुख्यार्थत्वापत्तिः, यदिवाय गोमो व्यवहारस्तदा प्रवृत्तिनिमित्तन्तु यथोक्तमेवेत्युत्तरप्रन्थविरोधः । अयं प्रमोपघायकत्वघटितमुक्तरूप मुख्यार्थः । उक्तप्रन्थस्य तु यथोक्तप्रवृत्तिनिमित्तमेव तद्घटकत्वादित्यर्थः । तदास्मदुक्तार्थपर्यवसानम् ” इति, तदपि चिन्तयम् ; करणकृत्युत्पत्त्या तस्य व्युत्पत्तिमात्रत्वादित्युभयसाधारण्येनोक्तावपि प्रवृत्तिनिमित्तन्तु यथोक्तमेवेत्यस्य प्रमातृपदस्य प्रमासमवायित्वमेवार्थ इति तन्मात्रपरतयैवोपपत्तेः । प्रमाणव्यवहारस्त्वन्यत्र यद्यप्युक्तिनिमित्तकोऽपीत्यादिना प्रमाणविषयस्य पृथगेवोक्तत्वात् । अपिशब्देन प्रमाया अयोग्यवच्छेदेन जनकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तनिषमविरहस्य लामात् । हेतुत्वसमवायान्यतरसम्बन्धेनोक्तव्यापकप्रभृतित्वस्य प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । द्रव्यत्वादेद्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यापि परेः व्यक्तिवृत्ति-

कल्पिततादात्म्यतदभिन्नद्रव्यव्यक्तिवृत्तिततादात्म्यानि चेत्यन्यतराबन्धेन
सद्रूपारमकत्वोपगमात् । इत्यास्तामप्रकृतमेतत् ।

यत्तु दीघितायुक्तम् प्रमात्वघटक यायार्थमिच्छासाधारणमनित्यज्ञा-
नत्वञ्च तत्राद्यमव गुणजन्यतावच्छेदकमन्यत्तु सामान्यसामग्रीनिर्वाह्यम् 'इति ।
तत्रानित्यस्य प्रमालक्षणान्भूतमिति नार्थ, किन्तु गुणजन्यतावच्छेदक-
मनित्यत्वगभमित्येव । अत एव माधवमिश्रैरुक्तम्—'ननु प्रमात्व प्रत्यक्ष-
प्रमत्व वाथसमाजसिद्ध कथमवच्छेदकम्, न चैव वहिद्रव्यप्रत्यक्षत्वमपि
नावच्छेदकं स्यात्, इष्टत्वात् । यदुपाध्यवच्छेदकत्वमन्यरेण प्रकृतोपाधेरवा-
शयोरनवच्छेदकत्वेनार्थसमाजन्याय स एव परमुपाधिरवच्छेदक' । तथाहि
द्रव्यविषयप्रत्यक्षत्व द्रव्यविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वेन बावच्छेदकेनोपपन्नकार्यभाव-
मार्थं स्यात् । द्रव्यविषयत्व तु न तथा । ननु तत्रापि द्रव्यसामग्र्या द्रव्य
विषयकत्वसामग्र्या सविषयकत्वमस्तु । द्रव्यसामग्र्या अनुगताया अभावा-
दिति, तन्न, अनित्यत्व प्रमात्वं तद्वत्त्व विशेष्यत्व च यद्यवच्छेदकं स्यात्,
स्यादपि तदा प्रकृतमार्थत्वम् नत्वेवमिति । किञ्च प्रमाया साधारणकारण-
जन्यत्वे प्रमाजन्यत्वमुपाधि न च पक्षेतरत्वम् । तवेश्वरज्ञानस्य मम त्वय-
क्षस्य व्यावर्त्यत्वात् । उभयसिद्धव्यावर्तकत्व तन्त्रम्, न तु व्यावर्त्यस्योभय-
सिद्धिर्गौरवात् । व्यतिरेकस्यासाधारणत्वञ्च पक्षेतरस्यानुपाधित्वे वीजम् ।
तच्चात्र नास्ति भगवज्ज्ञानस्य स्वल्पक्षस्य सपक्षत्वादिति तावन्मीमांसकोक्त
द्वूपणं मणावुपन्यस्तम् । तत्र ईश्वरज्ञानञ्च न पक्ष । जन्यप्रमामावस्य पक्षत्वा-
दिति मिश्रव्याख्यातुभिर्व्याख्यातम् । दीघितावप्युक्तम् 'न चानित्यप्रमाया
पक्षत्वे प्रमान्यत्वस्य न पक्षेतरत्वम् । नहि करकाया निस्नेहत्वे साध्ये जल-
न्यत्वस्य तथात्वम् । प्रमामात्रपक्षनाया चाशतो बाध इति वाच्यम्, पर ता-
वच्छेदकसामानाधिकरथ्येन साध्यसिद्धरुद्देश्यत्वात् इति चाक्षुषप्रमात्वम् ।
चाक्षुषप्रमाकारणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छे-
दकम्, चाक्षुषभ्रमावृत्तिनायतावच्छेदकत्वात् । घटत्ववादिन्यनुमानेष्यु-
क्तम्, प्रमात्वस्येश्वरज्ञानवृत्तितया बाधवारणाय चाक्षुषेति' इति दिक् ।

प्रकृतमनुसराम । यत्तु विमता प्रमा प्रमाभावातिरिक्तस्यानादिनिव-
त्तिका, कायत्वात्, घटवत् ज्ञानत्वाद्वा भ्रमवत् । भ्रमानुसरप्रमास्वाभावा-
तिरिक्तस्वविरोधिनिवत्तिका, प्रमात्वात् भ्रमोत्तरप्रमावदिति, तदसत्,
पूर्ववत् सिद्धसाधनादे सुलभत्वात् ।

वेदाविरुद्धयुफ्तीनामर्गे

तर्ककुतूहले ।

अज्ञानस्यानुमानानाममानत्व विभाषितम् ॥२२॥

त्रयोविंशोऽशः

यत्तु छान्दोग्ये दशमे प्रपाठके “तद्यथा हिरण्यनिधि निहितमन्ने तत्रानु-
पर्युपरि सचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमा. सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्म-
लोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा” इति श्रुतिः ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनामृतं
ब्रुवाणा भावरूपेऽज्ञाने प्रमाणम् । न चानानृतपदस्य दुःकर्मपरत्वम्, “ऋतं
पिबन्ती” इत्यादौ ऋतशब्दस्य सत्कर्मपरत्वदर्शनादिति वाच्यम् । उत्तरवाक्ये
च आत्मापहतपाप्मेत्यादिनाः आत्मनोऽपहतपाप्मत्वप्रतिपादनेन दुःकर्मप्रत्यू-
ढत्वविरोधात् । सुपुप्तौ कार्यमात्रनाशे दुःकर्मणोऽप्यभावात् । कारणात्म-
नाविस्मयानेवाज्ञानस्यावश्यकत्वात् । ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकस्यानादित्वावश्य-
कतया कर्मणस्तदनुपपत्तेश्चेति, तदसत्; अपहतपाप्मत्वस्याज्ञानेऽपि बाध-
कत्वात् । जीवनिष्ठत्वेनैव चैतन्यवाच्यत्वात् । सुपुप्तौ कार्यमात्रनाशस्य निर-
सनीयत्वात् । जीवब्रह्मणोर्भेदस्य च व्यवस्थापितत्वात् ।

‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथादर्शतलप्रस्ये पश्यत्यात्मानंमात्मनि ॥”

इति स्मृतेश्च । कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रैव
लाभात् । प्रवाहानादित्वस्यापि पापे सभवात् । न च पापस्य मिथ्याज्ञानजन्य-
संस्कारस्य वा प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावात्तद्भिन्नमेवानादिप्रति-
बन्धकत्वेन कल्प्यत इति वाच्यम् ; अनृतशब्दस्य मुख्यार्थः पापमेवेत्यस्यैव
विनिगमकत्वात् । न च ऋतशब्दस्य सत्यवाचकस्य सत्यब्रह्म-
प्रापकत्वेन पुण्य गौणोऽर्थो न तु मुख्यस्तथा सत्यब्रह्मविरोधित्वेन पुण्यवास-
नयोरप्यनृतशब्दगौणार्थत्व पापवत्सम्भवेत्येवेति वाच्यम् ; ब्रह्मैव सत्यमित्यस्य-
मिथ्यात्ववादवासनामात्रमूलकत्वात् ।

ननु तथापि अनृतशब्दस्य पाप न मुख्योऽर्थः, कोपादावदर्शनादिति
चेत्, सत्यम्; “नानृतं वदेत्, प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति” इत्यादौ कोपे चानृत-
शब्दस्यासत्यवाक्यतदर्थान्यतरपरत्वादुभयथापि कारणे कार्यलक्षणया
पापस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तत्परत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । मुख्या-
नादित्वस्य च प्रतिबन्धकतायामनुपयोगात् । प्रतिबन्धकालावस्थायित्वस्यैव

तत्र तन्नत्वात् । पुण्यस्य च ब्रह्मज्ञानविरोधित्वे मानाभावात् । 'सर्वकर्माखिल
पार्थं ज्ञाने परिसमाप्यते' इति स्मृत्या ज्ञानानुकूलत्वस्यैव लाभात् । मिथ्या-
ज्ञानवासनायाश्चात्मतत्त्वसाक्षात्कारनाशयतया तत्र प्रतिबन्धकत्वानु-
पपत्त । परमतेऽपि शब्दजन्यशुद्धब्रह्मविषयकवृत्त्यात्मकसाक्षात्कारस्याविद्या-
निवृत्त्युपघायकत्वाभ्युपगमेनोक्तसाक्षात्कारकारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यावि-
द्यायामभावात् । 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः'
इति च स्मृतेः । निधिप्राप्तावपि पापविशेषस्यैव विरोधित्वाच्च ।
भाग्यहीना न पश्यन्ति रत्नपूर्णां वसुधराम् " 'त इमे सत्या कामा अनृता-
पिधाना इति पूर्ववाक्येऽनृतपदार्थाविधेयस्य सत्यत्वोक्तेश्च । अज्ञानस्यानृत-
पदार्थत्वे तु विषयाणां मिथ्यात्वापत्त्या तद्विरोधात् । न चाज्ञानस्यात्ममात्रा-
वरक्ततया तस्य सत्यतया न दोषः, जडेष्वावरणकृत्याभावादिति वाच्यम्,
त इमे इति [सर्वनाम्ना सत्यादि]पितृलोकाकामो भवतीत्यादिना प्रनान्ता-
नामेव विषयाणां परामर्शात् । त्वन्मते प्रति [वाक्य] तदापत्तेश्च ।

'न तं विद्याय य इमा जज्ञानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासपररति ॥'

इति मन्त्रोऽपि न तदुक्ताज्ञाने प्रामाण्यम् । हे नरा य इमा प्रजा जज्ञान
उत्पादयामास त यूयं न जानीथ अन्यद्युष्माकं अन्तरव्यवधानं बभूव ।
नीहारेण तत्सदृशेनावरकेन प्रावृता यूयं जल्प्या । मनुष्योऽहमित्यादि
जल्पनशीला । असुतृप इन्द्रियतपणशीला विषयासक्ता उक्थशास-
स्तोत्रविशेषवरणशीला कर्ममात्रानुष्ठायिनः । तदत्र नाहारपद साध्यव-
सानलक्षणया तत्सदृशमात्रपरं न तु विशिष्य धर्मविशेषपरम् । अर्थगत्यैव-
तस्य कल्प्यत्वात् । अत एव "चमसवदविशेषात्" इति व्याससूत्रे,

यथाऽर्वाग्विलश्चमसमूढ उक्थास्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

तस्यासत् ऋषयः सप्त नीरे वागष्टमीं ब्रह्मणा सविदाना ॥

इत्यत्र चमसशब्दो न धर्मविशेषसमपकः, चिन्तवर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वं बुधा
[उक्थया]इतीदं तच्छिद्य इत्यादिव्याख्यानबलादेव तन्निरुण्य । तथा 'अजामेका
लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यजाशब्दोऽपि । अतो न साध्यसमतप्रधानसिद्धि-
रित्युक्तम् ।

यत्तु अनृतनीहारादिशब्दानां दुःकर्मपरत्वे 'अनीशया शोचति मुह्यमानः'
इति श्रावणमन्त्रे अनीशया ईशत्वविरोधिना ईशभेदेन शोचति ससरतीत्य-

यंतया जीवेशभेदोपपादकत्व यदुक्त तद्विरोध, कर्मण आवरकत्वे मोहस्यापि तद्रूपत्वाद्भेदकत्व वाच्यम् । न च तत्तभवति, तस्य सादित्वाद्भेदस्य चानादित्वात्, अज्ञानपरत्वे तु तदानुकूल्यमिति, नत्र, अनीशयत्य-
शेषभेदपरत्वे उक्तिसभवाभावात् । स्त्रीत्वस्य कथमप्यनुपपत्तेः । अघट-
इत्यादौ घटभिन्नस्यैव बोधान्, भेदमात्रपरत्वासभवाच्च । न च तत्रापि अघट-
पद घटभेदपरमेव, आश्रयत्व तु ससर्ग इति वाच्यम्, अभेदससर्गकबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । 'न कस्यचित्समर्थोहू दीन इति सभावनाऽनीशे" इति कल्पत-
सृष्ट्भिर्धिच्युतत्वाच्च । जीवेशभेदस्यानौपाधिकत्वव्यवस्थापनाच्च ।

यत्तु 'एवमेवंपा माया स्वाव्यतिरिक्ता परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवे-
शावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" इति श्रुत्यन्तरम् ।
तदपि जीवेशभेदस्याविद्यकत्वपरमविद्याया प्रपञ्चोपादानत्वपर वा आभासेन
करोतीत्यन्वयात् । त्वन्मते मायाजीवशो करोतीत्यस्यैव सामर्थ्यात् । नचा-
भासपदं भेदपरिमिति भेदवन्ती करोतीत्यर्थ इति वाच्यम्, अप्रसिद्धार्थकत्वात् ।
दर्शयित्वेति दर्शनानन्तर्यस्य भेदे विशुद्धत्वाच्च । भेदस्यानादिताया एव
परंः स्वीकृतत्वात् । तस्मादयमर्थ — मायादृष्ट स्वप्नादव्यतिरिक्तानि कारण-
त्वेन जन्यमानेऽननुगतत्वात् । न च व्यतिरिक्तशब्दस्य भिन्नार्थकतया स्वाभि-
धत्त्वस्य कार्यजाते लाभात् । निमित्तकारणतादान्म्यस्य च कार्यऽनङ्गीकारा-
दुपादानत्वलाभ इति वाच्यम्, तदज्ञानत्रिययकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेक-
प्रतियोगिज्ञानप्रकारो न वा । यस्य पदस्य समभिध्याहृतपदव्यतिरेकप्रयुक्त-
यादृशान्वयाननुभावकत्व तादृशान्वयानुभवे समभिध्याहृततत्पदस्य तेन तादृ-
शान्वयाननुभावकत्व तयारावाता अन्वयव्यतिरेकाभ्या व्याप्तिग्रह इत्यादौ
ससर्गाभावेऽपि व्यतिरेकपदप्रयोगदर्शनेन भेदमात्रवाचकत्वे मायाभावात् ।
परिपूर्णानि स्वस्वधर्मवन्ति क्षेत्राणि भोगसाधनानि दर्शयित्वा तन्निर्दिष्ट-
कारणाश्रयीभूय जीवस्य भावतुस्वनिर्वाहणतया शरस्य सहकारितया च
करण परंरपि जीवेशयारनादित्वास्वीकारेण करारूपत्वमर्थताया,
परित्याज्यत्वात् । तदाह—आभासेनेति । तदिदमुक्तमाचार्ये —

“इत्येषा सहकारिणातिरतुला माया दुःखक्षणीता

मूनत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभगताऽविवर्ति मर्यादिता ।” इति ।

सहकारिणक्विरदृष्टम् । तस्याभिधानाद्याजनासत्त्वभावाद्भूयसमानो विश्व-
मायानिवृत्तिरिति श्रुतेः अश्रवणाद्यधीनमात्तारारेण विरयमायानिवृत्तिरन्ते

प्रारब्धभोगसमाप्ती तु भूयोऽवशिष्टदेहेन्द्रियादिरूपमायानिवृत्तिरित्यर्थोऽस्माक-
मप्यनुकूलः । मायापदमदृष्टपरिमितं तु विशेष, जीवन्मुक्ते सर्वसिद्धत्वात् ।
तत्त्वस्य सर्वाधिष्ठानस्य भावोऽविद्यानिवृत्तिरूपा प्राप्तिर्देस्मादिति तु नास्मत्स-
मतोऽर्थः । तत्त्वभावात्तत्त्वसाक्षात्कारादित्येव सभवात् । एवमन्यत्राप्यवधेयम् ।

वेदाविरुद्धमुक्तीनामर्के तर्ककुतूहले ।
परोक्षार्थप्राप्तिकूल्यं श्रुतीनामवधारितम् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽधः

दृष्टिसृष्टिर्ज्ञानप्राभाणिकी । यत्तु "एवमस्मादात्मन सर्वेषाणां सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एव आत्मने व्युच्चरन्ति" इति श्रुतिः । सुषुप्तौ
प्राणादिप्रपञ्चसत्त्वात् किमर्थं पुनः सृष्टिरिति वाच्यम् ; नतु तत् । द्वितीय
मस्ति ततोऽन्यद्विभवत यत्पश्येदित्यादिना सुषुप्तौ सकलकार्यप्रपञ्चलयश्व-
णात् । हिता नाम नाड्य इति वा ॥*

*अस्य प्रत्यक्षेयानेवाशोऽस्मत्तत्त्वदृश्यप्रथे सरस्वतीभवनस्यप्रथे चोपलब्ध "एतत्तु
दृष्टिसृष्टिनिरासे चट्याम" इति प्रत्यक्षता पूर्वमुक्तम्, एतेन ज्ञायते दृष्टिसृष्टिनिरा-
सस्तु तेन कृत एव अन्वेषणं केन गिज्ञान्ता निराकृता स्मृ, प्रचुरमन्वेपयद्भिरपि
नास्माभिः पूर्णां प्रत्यक्ष उपलब्ध । भूयोऽप्यन्वित्यते, उपलब्धश्चेदपि मे संस्करणे दास्यते ।

उद्धृतनामानुक्रमणी

अद्वैतचन्द्रिका	२८, ३६८
अद्वैतसिद्धि	१३, ५०, १०७, २०३, २०७, २६५, ४११, ४४४, ४८१
अभिपुक्त	२६, ५२, ३५६, ३७६, ४७३
अमर (कोष)	७२, ६५, १०२, १२५, १४२, १५२, १६०, २३२, २७७, ३११, ३१६, ३२०
अमरव्याख्या	७२
अवयवग्रन्थ	४६
आकर	५८, ३५३, ३६८, ४७१, ४७६
आचार्य	११५, १६४, १६६, १७०, १७२, २३७, २८३, २८४, २६५, ३११, ३५२, ४२३, ४८७
आचार्यवेशीय	२७२
आत्मनस्त्वविवेक	२७०
आयर्षणाश्रुति	६२, १४०, १५१, १५२, १५७, २३६, २४३, २५१, २७५, ४८६
आदित्यपुराण	३५६
आनन्दगिरि	१७६
आनन्दबोपाचार्य	३८, ४२४, ४५८
आरम्भपरं (महाराज)	१६१
आश्वमेध	२७२
ईशावास्यभाष्य	२२२
ईशावास्योपनिषत्	७२
उत्तरब्राह्मण	१६६
उदयनाचार्य	७२, १०६, ११८, २१६, ३५४
उद्धारकृत	१०

उद्योगपरं (महा०)	२८८
उद्योगपरंटीका	२८७
उपाध्याय	३६७
उपाय (टीका)	२०१, २०३, २०६, २७०, ४८०, ४८१
उपायकृत	१०६, २४१, २४६, २६४, २७२, २८७, ३११
शुद्धमन्त्र	७०, १०२
ऐतरेयब्राह्मण	४१
ऐतरेयोपनिषत्	१०५
श्रीपनिषद	६३, ३६५
श्रीपनिषद (दृडा, आचार्य)	३८७, ४११
श्रीपमन्यव	२२७
कठवल्ली	१३६, २७६
कठोपनिषत्	३१२
कण्टकोद्धार	२४
कण्टकोद्धारकृत	२०२, २०३
कण्ठवल्ली	२२५
कल्पतरु	६६, ६६, ११५, १२४, १२८, १६१, २०८, २५२, २५७
कल्पतरुकार (-कृत)	४७, ७६, ८१, १४०, १४६, २२४, २५७, २७८, ३०५, ३८६, ४५१, ४८७
कल्पद्रुम	३१०
काठक	१६६
काण्व	२२०, २२१, २२७
कात्यायन	२३२, १३१, २१०
कात्यायनवाजिक	२०३

कामधेनु	३१०	चक्रवर्तिलक्षणव्याख्यातृ	३८०
कारिकाव्याख्या	४१५	चन्द्रिका	२०३, २०७, ४३७, ४४८,
काव्यप्रकाश	७७, १०७, ३०७	चन्द्रिकाकार (-कृत)	१४६, २१०
काव्यप्रकाशटीकाकार	२७८	चाक्रायण	८०
काव्यमीमांसक	२३५	चार्याक	१२, ६६, १६४
काशकृत्स्न	२७३	चित्तमुखाचाय	२५६, २७५, ४२३,
काशीखण्ड	१०२	(तत्त्व) विन्नामणि	२४१
किरणावली	१०६, ११५, १२०,	छान्दोग्योपनिषत्	६, ८०, ६१, १०२,
	२०१, २०३, २४०, २६७,		११२, १२०, १५७, १७८,
	२७२, २७८, २८७, ३०६, ३५४		२१०, २४१, २५६, २७६
(न्याय) कुमुदाञ्जलि	७०, १०८,		३८८, ४४३, ४८४
	१२८, १४८, १६८,	ईमिति	२, १४, २६
	१७७, १६१, ३८६, ४८१	ईमिनीयसूत्र	२३६ २६०
कुमुदाञ्जलिप्रकाश	२८१, ३४३, ३७४	टीकाकार (कृत)	६, ४७, ६२ २६७,
कुमुदाञ्जलिप्रकाशकृत्	२६७		३६७, ३७३, ३७४, ३८८
केचलान्वयि	४३६	ठक्कुर	३५३
कैयट	११६ २३०, २६४,	तत्त्वदीपन	४४४, ४४७
	३५७, ३५८, ३८८	तत्त्वदीपनकार	३८६
कोप	१६६, २६०, ४८५	तात्त्वयैरिशुद्धि	१०७, २७८
कौमुदी	४२५	तापनीयोपनिषत्	३१२
कौषीतकिब्राह्मण	१७४	तैत्तिरीयश्रुति	११२, ११३, १६७
कौस्तुभ	४५, ४८, १५२	तोडवाचार्य	३२८
क्षीरस्वामी	७३, २३१, २६४	त्रिसूत्रीनिबन्ध	३६३
खण्डन (-खण्डलाद्य)	१२, ५१,	दाक्षिणात्यनिबन्धकार	१६३
	६२, ३२८	दानधर्म (महा०)	२८६
खण्डनकार (-कृत)	४४, ६५, ३२६	दीधिति	५०, ५३, ३३४, ३४०, ३४१,
खण्डनटीका	४१३		३४२, ३६७, ३७५ ३६६, ४१५,
खण्डनटीकाकार	६५, ६०		४२८, ४५६, ४७४ ४७५, ४७६,
खण्डनोडारकृत्	१०		४८०, ४८४
गीताभाष्य (शाकर)	४०	दीधितिकार(कृत)	२७१, ३४५, ३८०
गीतमसूत्र	३२१		३८४, ४१७, ४३४
		दीधितिकारानुयायी	२७१

दीधितिटीका	३३५
दीधितिटीकाकार	५४, १६७
दीधितिफत्रिका	३८८
दीधितिष्याटपातृ	३४०, ३४१
	३४७, ३८१, ४७३
द्रुणशोद्धारकृत	३६८
द्रव्योपाय(किरणा०)	३३६, ३४३, ४३६
द्रव्योपायटिप्पणी	३५७
द्रव्योपायविचरणा	२८, १८१
नयसारकार	११६
नामानुशासन	३५७
नारायणोद्योपनिषत्	६४
नास्तिक	६६, १५६, २४२
निवृत्त	२७७
निवृत्तकार	१०२, १५६, २२७,
	२७७, २७८
नृसिंहतापनीय	४०
न्यायपचानन	३२८
न्यायभाष्य (न्यायसूत्रभाष्य)	४७, ३२२
न्यायभास्कर	२८३
न्यायभास्करकार (-कृत)	१०, २५४
न्यायवार्तिक	२३५
न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका	२, १२,
	११६, २०८, २१६, २२०,
	३२२, ३८८, ४१५
न्यायसूत्र	१०५, १०६, १६२, ४८२
न्यायसूत्रमाला	३२८, ४८३
न्यासकृत	३२०
पक्षधर	७६, ३७३
पञ्चपादी	३८६
पञ्चशिख	१५६

पद्मपुराण	१८२, १८६
पस्पशाह्निक (महाभाष्य)	७३
पाञ्चरात्रिक	२७३
पाणिनि	१३२
पाणिनीयसूत्र	१६३
पानञ्जलसूत्र (योगसूत्र)	६२, २३५,
	२६५, २७२, ४१२
पार्श्वसारथिमिश्र	६६, १५७, १५६,
	१६३, १६६, २००
	२०२, २४८, ३२८
पूर्वमीमांसा	१३
पूर्वाचार्य	५७, ४५८
पैङ्गिरहस्यब्राह्मण	२७६,
पैङ्गुपुनियत्	२७७
प्रातभ	३७३
प्रत्यज्ञालोक	७८
प्रमाणनिबन्ध	५०
प्राचीनतात्त्विक	४०५
प्राञ्च	२६६, ३६१
प्राभाकर	२६४, ३४८, ३६३
प्रामाण्यवाद	३६७
बृहदारण्यक (उप०)	४२, ६६, ६२,
	११८, १२५, १२७, १२६,
	१३६, १४१, १४४, १४७,
	१५७, १६१, २७६, ३०४
	३०६, ४४३, ४५३
बृहदारण्यकव्याख्या	२८८
बृहदारण्यकव्याटपातृ	११८, १६७
बृहदारण्यकभाष्य	६६
बौद्ध	८६
बौद्धाधिकार (दीधिति)	६, १५०, २७८
	३८८, ३६१

ब्रह्ममीमांसा	६६, ११२, ११३, ३७२, ३७३
ब्रह्मसिद्धिकार	४५६,
भगवत्पाद	३६, ४०, ६२, १०२, १२४, १७६, २०१, ३१७, ४१८
भगवत्पादभाष्य	३८, १२४,
भगवद्गीता	१०३, १३८, २८०, २८५, ३२०
भट्ट (भट्टपाद)	२३, ११६, ३१७
भागवत	३१६, ३२०
भामती	४६, ६६, ११४, १५७, २०३, २२३, २३८, २४२, २७६, २७७ २८८, ३१७, ३७१, ३७५
भामतीफक्किका	३८६,
(महा) भारत	११४, १२६, १४६, १८०, २२१, २५६, २८७, ३१६
भाष्य	६४, ६७, १०३, २७६, ३५६
भाष्यकार	२८, १५६, १६८, २७७
भास्कर	२७७
भलि (विन्तामणि, तरविता०, न्यामचि०)	१३०, १८३, ३४०, ४८४
भलिकार (-कृत)	११, २४, ५२, ५३ ७८, १०७, २०१, २०२, २०३, २०७, २०६, २४३, २६६, २८२, ३५७, ३६१, ३७१, ३७३, ३७४, ३६६, ३६७, ४३४, ४८०
भलिकारफक्किका	३७२
भतान्तर	४२०
भरतपुराण	१०३
भन्वर्धमुक्तावली	२५६
भन्वादिस्मृति	४७

महाभाष्य	६७, १०२, १०६, १०७, १३२, १४०, १४७, १५२, १६४, २०१, २१०, २३२, ३०३, ३२०, ३८८
महाभाष्यकार	२२६
माधवमिश्र	४८४
माध्यन्दिन	२२०, २३६
माध्यन्दिन (काव्य)	२७५
माध्यमिक	७४, ३२३
मिताक्षरा	३२०
मिश्र	५, ४७, ५०, ७७, ७६, १०६, १५६, १८१, १६४, २८४, ३३८, ३५०, ३५३, ३६७, ३७४, ३६३, ३६७, ४८०, ४८१
मिश्रटीकाकार	१७६
मिश्रव्याख्यातृ	६, १४, २५, ५३, ४८४
मीमांसक	२०३, २४८
मीमांसावार्तिक	२४
मुण्डकोपनिषत्	१४०, २७५, २७६
मैत्रायणीसंहिता	२४, २५
मैत्रायण्युपनिषत्	३१८
मैत्रेयीब्राह्मण	१५३, १८८, १६६, १६७, १६६, २८०
मैत्रेय्युपनिषत्	२४२
मोक्षधर्म (महा०)	११२, १४२, १६६, १८०, १८२, १८४, २१५, २८३, २६२, ३५६
याज्ञवल्क्य	६६, ३१६
याज्ञवल्क्य (स्मृति)	३१४
योगवासिष्ठ	३१६
योगसूत्रभाष्य	६२
योगीश्वर	२६८

रामायण	२-५	विश्वकोष	७४ १४० ३३७,
समुच्चिका	६०, ३६१		२७७, ३०३
साक्षात्कर्त्ता	२, २०१, २०६, २६६,	विष्णुपुराण	७७ २४०, ३०१,
	२५४, ३५५, ४२०		३१५ ५१६ ४१७
सीतावत्युपाय	५० ३-३	बृह	६०, ६१ १२१ ३५३
सर्वमानोपाप्याय	२०१, २०३ २४७,	वेणीसहार	१७५, ३२०
	२७५, ३७४, ३५६	वदभाष्य	१३०
साक्ष्यपदीय	१४५	वेदव्यास	२३६, २५६, १७७
साक्षरपनिमिष	५ २१, २२, ३७	वेदव्याससूत्र (वेदान्तसूत्र)	१४५, २६७
	६५ ६६, २०५		२७५, २८२, ४५०, ४५६
	२२०, २३५, २४०	वेदान्तसूत्रकृत	६७
साक्षरपत्रम् ७६, ८४, १०६, १२६,		बंयाकरण	४१
१४०, ३१८, ३२२, ३२३, ३२४,		बंयाकरणाभूषण	१४७
३५६, ४०४, ४१३		बंशेयिक	६६, ८०
साक्षरपत्रव्याख्या	३२२	बंशेयिकभाष्य	७२
सा. रामायण	२४१	बंशेयिकशास्त्र	३५६
सामन	१३०	ब्याकरणकार	३५६
सामनपुराण	३५६	व्याख्याकार	१६५
साहित्य	४७, ७४, १६६, १६६,	ध्याप्तिप्रहोपाय	३४५
	१६२, २६७, ३२५, ४६२	शबरस्वामी	२३
साहित्यकृत (-कार)	१६७, ४१३	शब्दकोस्तुभ	३२०
साहित्यटीका	३२५	शब्दालोकव्याख्यातृ	३६८
सायणिसि	१५६	शशधर	२०२, २२५
विज्ञानवादि	६६, ८५	शाकल्यब्राह्मण	२४३
विज्ञानेश्वर	२८३, ३१४	शाबरभाष्य	२१
विद्यारण्य	२६६	शान्दिक	१६०
विद्यासागर	१६६, २६०, ३१६ २८६	शिक्षा	३२०
विमलबोध	२६२	शितोमणि	३६६
विवरण	२६, २६६, ३००,	शूयवादि	१२
	३३३, ४४७ ४६६, ४७१	श्रीधर	२०
विवरणोच्चार्य	२५१, ३८६	श्रीनारायण सत्रन	२८७

श्रीहर्ष	३१७	सार्वभौम	४६४
श्रुति	२३६	सिद्धान्तविन्दु	२०४
श्वेताश्वतर (उप०)	२६६	सूत्रमुक्तावली	२८८, ३६८, ३१८
सत्प्रतिपक्ष	५३	स्मृति	१२, ७४, १४५, २१५, २४५, २६७, ३०८
सनत्सु जातीय	१०२, २५६		४८६, ४८६
सरस्वती	३२०	स्मृतिकल्पतरु	२६७, ३०२
सक्षेपशारीरक	८३, २६६, ४२१	हरि	११५, १३६
साङ्ख्या.	४१३	हरिवंश	३०३
साङ्ख्यसूत्र	२९६	हारीत	२४०
सामान्यलक्षणा	४७५	हेमाद्रि	१६१
साम्प्रदायिक	१६५		